కతిపయ వేదాన్తవాక్యార్థవిచారః.

ప్రథమ[illegible]పుటిః.

ఆత్రేయ నారాయణసూరి విరచితః.

శ్రీన్యాస విద్యాముద్రాలయమ్,

బెంగళూరు సిటి.

౧౯౧౯.

శ్రియైనమః.

శ్రీలక్ష్మీహయవదన పరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీమతే నిగమాన్త మహాదేశికాయనమః.

శ్రీమదాత్రేయ నారాయణసూరిప్రణీతః

కతిపయవేదాన్తవాక్యార్థవిచారః

ప్రథమసంపుటః.

—౦—

పండితైః పరిష్కృతస్సన్
హైదరాబాద్ దేశీయ సెకిందరాబాద్ వాస్తవ్య
అటర్ని శ్రీకృష్ణఅయ్యంగార్యస్య సాహాయ్యాత్
తస్యాగ్రజేన శ్రీరామశర్మణా

శ్రీన్యాసవిద్యా ముద్రాలయే

శ్రీ॥ ఉ॥ వె॥ తూప్పుల్ వెంకటాచార్యైః
ముద్రాపితో విజయతే.

బెంగళూరు సిటి.

౧౯౧౯

శ్రీః.

కతిపయవేదాన్తవాక్యార్థవిచారః.

—— o ——

భూ మి కా.

గ్రన్థస్యాస్య ప్రణేతా మమ సహోదరో జ్యేష్ఠో భ్రాతా-యః కిలాస్మిన్ మహీశూరరాష్ట్రే లౌకికవైదిక మణ్డలేషు సౌలభ్య సౌశీల్యౌదార్యనైస్స్పృహ్యాది సద్గుణైః స్వయత్నసంపాదితేన సులలితవచనరచనమహనీయేన పాణ్డిత్యేనచానుపమం గౌరవం పూజ్యతాం చోపలబ్ధవాన్. తదీయం జీవనచరిత మగ్రే ప్రకటీక్రియతే.

2. తదీయం నియమనం శిరసి కుర్వన్ గ్రన్థస్యాస్య ముద్రణే ప్రవర్తమానోఽహం భగవతః కరుణయా తత్కార్య నిర్వర్తనే నాస్మి కృతకృత్యః.

3. స మహీయాన్ ఏతం గ్రన్థం పరిసమాప్య దినత్రయ మేవ పరంపద మాసదత్. తతః అస్య గ్రన్థస్య ముద్రణావసరే గ్రన్థకర్తృవిలోకన పరిశీలనాదిక న్నాసీదిత్యతీవ దుఃఖాయతే.

4. తథాపి శ్రీమన్మహీశూర మహారాజాస్థాన విద్వద్గోష్ఠీ ప్రవిష్టైః ముజరాయినామక రాష్ట్రీయ ధర్మవిచారక శ్రేణ్యా మాగమ పరీక్షకపద మలంకుర్వాణైః శ్రీ॥ ఉ॥ వే॥ తూప్పుల్ వెంకటాచార్యస్వామిభిః, తథా కాంచీఖణ్డస్థ కీళ్ సిర్ కున్నాగ్రహార వాస్తవ్యైః శ్రీ॥ఉ॥ వే॥ నడాదూర్ శ్రీనివాస వరదాచార్య స్వామిభిశ్చ సాన్యూనతా నిరస్త ప్రాయేతి ప్రత్యేమి. శ్రీ వెంకటాచా

ర్య స్వామినః సత్స్వపి బహుషు కార్యేషు విశ్వాసాతిశయేన కథ
చిత్ విరతిం సంపాద్య ప్రూఫ్ పరిశీలనాది ముద్రణ సమయ సంభా
వనీయం శోధనం విధాయోపా కుర్వత. శ్రీనివాస వరదాచార్యా
శ్చ ముద్రణార్థం కృతే ప్రతిలేఖనే స్ఖాలిత్యాని సమీక్ష్య విషయ
సూచికాం శుద్ధాశుద్ధ పత్రంచ విలిఖ్య ప్రాదుః.

5. మయా కర్ణాటభాషయా విరచితాం ముద్రణావతరణి
కా మిమాం గ్రన్థకర్తు ర్జీవనచరితంచ సంస్కృతవాణ్యా పరివర్త్య
మహదుపకృతవన్తః శ్రీచామరాజేన్ద్ర సంస్కృత మహాపాఠశాలా
యా ముపాధ్యాయపద మాస్థితా వ్యాకరణపణ్డితాః శ్రీ॥ ఉ॥ వే॥
తిరునారణయ్యంగార్ స్వామినః. ఇదంచ పరివర్తనం బహుశో
నిజకర్ణాటకభాషా సరణి మేవానుసృతం. అతః తత్రతత్ర క్వ
వా స్వచ్ఛ సంస్కృత భాషాసరణిం నానుసృతమితి యది పరిదృశ్యే
త తర్హి సాచ పరివర్తనస్య నైసర్గిక న్యూనతేతి సంభావ్య జీవన
చరితే విలీన విషయే సారాంశేచ ప్రధానతయా దృష్టిర్నిధేయతా
మిత్యభ్యర్థయే.

6. త్రివస్వప్యేతేషు పూజ్యేషు స్వామిషు మానసీ మి
మాం ప్రణతి మర్పయామి.

7. గ్రన్థ కర్త్రాదేశానుసారేణ గ్రన్థోయం సవిశ్వాసం
వాచకేభ్యః వినా మూల్యం సమర్ప్యతే.

8. ఇమం గ్రన్థం పరిశీలయన్తో మహాన్తః స్వాభిప్రాయం
సానుగ్రహం యది ప్రేషయేయుః తర్హి తేషాం కృతజ్ఞస్సన్ తాన
భిప్రాయాన్ ముద్రణాన్తరే టిప్పణరూపేణ పరిశిష్ట పత్రికారూపేణ
వా ప్రకాశయితు మస్మి బద్ధాదరః.

9. యస్మిన్నయం గ్రన్థోముద్రితః తస్మిన్ న్యాయవిద్యా

ముద్రాలయే వినాసహాయాన్తర మేక ఏవకార్యకరః సర్వం కార్యభార మావహాదితి విపులతర ముద్రణాలయ ఇవ శోధనాదికం నసమ్యక్ సంపాదయితు మశక్యత. అత స్తత్ర తత్ర సంజాతాని స్ఖాలిత్యాని స్వస్వమనీషయా వా శుద్ధాశుద్ధ పత్రికానుశోధేన వా సమీకృత్య గ్రన్థ మనువాచయ న్త్వితి గుణగ్రాహిణో మహీయసః సమభ్యర్థయే.

శ్రీరామశర్మా.

శ్రీః.

గ్రన్థకర్తుః జీవనచరితమ్.

ఏతద్గ్రన్థ ప్రణేతా ఆత్రేయ నారాయణసూరిః ఇతః ద్వాష
ష్టి వత్సరేభ్యః పూర్వం పరాభవనామ్ని వత్సరే శ్రావణకృష్ణపక్షే
శ్రీకృష్ణజయన్త్యాః పూర్వదినే మహీశూర సంస్థానస్య వాయవ్య
దిగ్భాగే కొడగు జనపద గమన మార్గస్థే హుణసూర్ నామని గ్రా
మే శ్రీవైష్ణవేషు కిడాంబి (ఘటాంబు) ఇతి ప్రథితవంశజాతస్య
ఆత్రేయగోత్రస్య ఆపస్తంబ సూత్రిణః కృష్ణయజుః శాఖాధ్యేతుః
తిరుమలార్యస్య ద్వితీయభార్యాయాం సత్పుత్రః సమజని.

యస్య కిల తిరుమలార్యస్య పితామహః బిండిగనవులె తిమ్మ
ణ్ణార్యః, యదా శ్రీరంగపత్తనం నామ మహీశూర్ రాజ్యాన్తర్వర్తి
దుర్గం ఆఙ్గ్లేయైః స్వాయత్తీకృతం, తతః ప్రాయః వింశతివత్సరేభ్యః
ప్రాక్ తదానీం మహీశూరమండలం పరిపాలితవతః టిపుసుల్తాన్
ప్రభోః రనీకినీ యదా మహారాష్ట్ర జనపద మయాసీత్ తదా గజేన్ద్ర
ఘటంనామ నగరమేత్య తత్ర పాత్రికాధికారం (టప్పాల్ మేష్టర్) ఉప
లభ్య యతః కంచిత్కాల మవాత్సీత్, తత ఏవ తద్వంశ్యానాం
గజేంద్ర ఘటీయా ఇత్యపి నామాన్తర మభూత్ - తిమ్మణ్ణార్యస్య
జ్యేష్ఠః సుతో వెంకటార్యః గజేన్ద్రఘటే తతో మహీశూర మహా
రాష్ట్రయోః జనపదయోః మధ్యవర్తిని తుంగభద్రా కూలభాజి
హరిహరాభిధే గ్రామే చ న్యవాత్సీత్.

ఏతస్మిన్నవసరే మహీశూరమండలం సంపూర్ణం ఆఙ్గ్లేయానా
మాయత్తమాసీత్. కించ తన్మండలాన్తర్వర్తి కేచిత్ప్రదేశాన్
అస్య పరితో విద్యమానాన్ నవ్యతయా సంగృహీతాన్ ప్రదేశాంశ్చ

స్వాధీనీకర్తుం ఆంగ్లేయానాం సేనాః తత్రతత్ర న్యవేశ్యన్త. బెంగళూర్ నగరాత్ హరిహరనగరగామిని మార్గే శిర్యనామని నగరే తదీయః కశ్చన సేనావిభాగః స్థాపితో౽వర్తత. పూర్వముద్దిష్టస్య వెంకటార్యస్య సుతః తిరుమలార్యః తత్సహోదరశ్చ తత్ర కాంచిదాంగ్లేయభాషామభ్యస్య తత్రైవ ఆంగ్లేయ సేనానాయకస్య సన్నిధౌ లేఖకపద మాసదతాం.

తిరుమలార్యః హరిహర ప్రముఖేషు స్థానేషు కార్యం నిరూహ్య అన్తతః సైనికైరపేక్షితానాం వస్తూనాం ప్రదాపనాయ హున్సూర్ గ్రామే సంస్థాపితే కమిసేరియట్ నామని శాసనస్థానే మానేజర్ (కార్యపేక్షకాధికారీ) పదవీం గౌరవాహాన్ మవాప్య తత్రైవ కృతవసతి రధ్యవాత్సీత్. యఃకిల నిజయా పాపభీత్యా నిస్పృహతయాచ నిర్దిష్టం కృత్యజాతం నిర్వర్తయన్ జనరల్ సర్ మార్క్ కబ్బన్ ప్రభృతి సేనానాయకానా మభిమానభాజనం ఆసీత్. అయం కిల సాధువర్తనేన సత్యసంధతయాచ స్వజన సమూహేషు సుహృద్బాంధవేషుచ మహాన్తమేవ గరిమాణ మాసాదితవాన్. అయం సదాచారనిష్ఠః సత్కార్య నిష్ఠశ్చాసీత్. పూజ్యాన్ జ్ఞానవృద్ధాన్ నికటే సమానీయ పురాణాదీన్ సంశృణ్వన్ కాలం నయ న్నాసీత్. గృహీతవిరామశ్చ విస్తృతే సమయే, ముద్రిత పుస్తక దౌర్లభ్యాత్ ముక్తాఫలాయమానైర్నిజైర్హస్తాక్షరైః భగవద్గీతాం సుందర కాండాది గ్రన్థాన్ విలిఖ న్నాసీత్.

తస్యహి తిరుమలార్యస్య తిమ్మాజాంబాభిధానాయాం సాధ్వ్యాం త్రయః సుతాః ద్వేకుమార్యౌచ సమజాయన్త, సుతేషు ద్వితీయో వెంకటాచార్యనామా మహతీం ఖ్యాతి మాసాద్య చిరస్మరణీయతా మాసదత్. అతః తదీయమహిమాతిశయస్య సంక్షేపతః ప్రకాశనానన్తరమేవ ఏతద్గ్రన్థ ప్రణేతుః చరితే పురోగమనం యుజ్యతే.

సహి వెంకటాచార్యః దేవే గురుషు పూజ్యేషు చాన్యేషు పరిపూర్ణభక్తి విశ్వాసశాలీ, పూర్వభాషీచ. ఆబాల్యా దయం తత్తదాశ్రమోచితాని సత్కర్మాణి దృఢతయా భక్త్యా కించి దప్య లుంపన్ సమాచరత్, కింతు కాయక్లేశకరాన్ విధ్యుక్తా నుపవాసాది ధర్మానపి యథావదాచరన్నాసీత్.

అయంకిల బాల్యే స్వపితృవ్యస్య తథా హులిసూర్ గ్రామ మధ్యుషితవతః కస్యచిదాంగ్లేయాధికారిణశ్చ సాహాయ్యాత్ ఆంగ్లేయభాషా మభ్యస్య రాజకీయశాసనే అన్తర్భూయ బందర్ దేశే కించిత్కాలముషిత్వా తతో బెంగళూర్ నగరే అతి సంఖ్యాక అశ్వాసీక పదాతి విచారణ నియన్త్రిణ (సవార్ బార్) స్థానేషు లెఖకపద మాసాద్య సమస్థిత. యతోయం కర్తవ్యాని కర్మాణి అజామితయా మహాత్యాచ శ్రద్ధయా నిష్కల్మషం నిరవర్తయత్ అతః క్షిప్రమేవ ఉపరితనానాం ముఖ్యానా మధికారిణా మభిమానస్య భాజనీభూయ ఉపర్యుపరి వేతనవృద్ధి మాసాద్య సవార్ బక్షీనామకం మహత్పద మాసదత్. తదానీన్తనకార్యాణి బహు ప్రయాస సాధ్యాని అతీవవిచార సహాణిచ. తేషుచ అనేక విధగణనా పత్రాణి రాజకీయేభ్యః ప్రదర్శయితవ్యాని ఆసన్, కించ అనీకినీ పతీనాం ప్రధానామాత్య ఇవ సైనాజనానా మభ్యర్థనా స్సమ్యగ్విచార్య స్వాభిప్రాయాన్ అధిపతిభ్యో విజ్ఞాప్య తైశ్చన్యాయ్యాన్ హితకరాన్ నియోగా నుపలభ్య నియోజయన్నాసీత్ - ఏవమాదిసూక్ష్మాణి కార్యాణి వినాలోభ పక్షపాతౌ నిస్పృహతయైవ అస్య కర్తవ్యాన్యాసన్. ఉపరితనాశ్చ శోధకా అస్యగణనాపత్రేషు కదాపికిమపి స్ఖాలిత్యం నాధ్యగచ్ఛన్. తతోయం సైనికానాం మహతో గౌరవస్య విశ్వాసస్య తదా సేనాపతీనాం విస్రంభాభిమానయోశ్చాయతన మవర్తిష్ట. ప్రథితడాల్హౌసీవంశీయః కర్నల్ రాంసె

మహాశయః తథా జనరల్ స్టువర్ట్ మహాశయశ్చ ఏనం సుహృదమివ
గణయన్తౌ సమానయేతామ్. యదాయం అష్టాత్రింశ వర్షపరిమి
తం నిజమధికారం నిర్వర్త్య పశ్చాత్ సప్తపంచాశత్తమే వయసి
విరామమాశాస్య విరామవేతనం సమగృహ్ణాత్, తదా ప్రధానాధికారి
(చీఫ్ కమీషనర్) ఏతదీయాం మనితర సాధారణీం యోగ్యతాం
ప్రశస్య వ్యలిఖత్.

ఏతదీయంహి గార్హస్థ్య ప్రయుక్త ధర్మాచరణం ఇతోఽపి
నితరాం శ్లాఘనీయ మాసీత్. వైదికాని అనుష్ఠేయాని కర్మాణి
ధృఢయా భక్త్యా విశ్వాసేనచ కించిదపి అలుంపన్ నిర్మాయ మాచ
రన్నాస్త- ఏవం కాలచక్రవత్ అవిచ్ఛేదేన దేహస్య మనసశ్చ
శ్రాన్తిమన్తరా సహజయా సమాసక్త్యా, ఏతాదృశే సత్కర్మాను
ష్ఠానం ఆర్యాణాం సనాతన సదాచరణ సంపత్తిం ఏతదీయ మాబా
ల్యాత్ సమభ్యస్తమభ్యాసపాటవం చావేదయతి- తాదృశానుష్ఠానేన
సహ ప్రశాన్తచేతసా గౌరవీయాణాం లౌకికానాం కార్యాణాం నిర్వా
హతయా అసాధారణతయాచ నిర్వర్తన మాలక్ష్య ఏనం పూజ్యాః
వైదికాః గణనీయా లౌకికాశ్చ రాజర్షి మాహ్వయన్త.

సహి వెంకటాచార్యః ప్రతిదినం ప్రాతః చతుర్ఘంటావాదన
సమయే సముత్థాయ నిజమందిరాంగణే నిర్మితాయాం వాప్యాం
స్నాత్వా స్వగృహాన్తర ఏవ నిర్వర్తిత సన్ధ్యాదివిధిః ఉద్యన్త మేవ
భాస్కర ముపస్థాయావర్తితాష్టాక్షరాది మన్త్రజాతః కృతబ్రహ్మ
యజ్ఞః నిర్వర్తితాగ్నికృత్యః సమారాధ్య భగవన్తం సాలగ్రామ
రూపిణం శ్రీవకుళభూషణ శ్రీభాష్యకార నిగమాన్త గురూణాం
అర్చారూపైః సహ అభిగమన విధినైవ పరిపూర్ణం అష్టఘంటావాద
న సమయాన్తర ఏవ సంక్షేపతః సాంప్రదాయికాన్ గ్రంథాన్ సంసే
వ్య సమనన్తరమేవ స్వప్రతిబింబేనేవ ఛాయానువర్తినా సదాచార

నిష్ఠేన గరుడాచార్యాభిధేనానుజేనసాకం పూజ్యస్య స్వపితృవ్యస్య సదనమాసాద్య తం దణ్డవత్ప్రణిపత్య విహిత కుశలానుయోగః క్రమశః మిత్రాణి బన్ధూంశ్చ సంపశ్యన్ గృహమాగచ్ఛన్నాసీత్. తదనన్తరం తత్రైవవాప్యాం మాధ్యాహ్నికస్నాన మనుష్ఠాయ కృతమాధ్యాహ్నికసన్ధ్యః లఘునావిధినా భగవన్త మారాధ్య వ్యజనా కృత్వా నిర్వర్తిత వైశ్వదేవాది పంచయజ్ఞాన్త కృత్యః నిర్వర్తితానుయోగవిధిః సాయం పరివర్తితవసనః కృతసాయంతనవిధిః శ్రీవిష్ణుసహస్రనామ స్తుతిం విష్ణుపురాణస్థ శ్రీ స్తుతిం అభీతిస్తుతిం పాణ్డవగీతాం తథా ఽన్యాన్యపి స్తోత్రాణి సురుచిరం పఠన్ కాల మయాపయత్. అయం హి మితభుక్, ప్రాతః సాయం భోజనయోరన్తరెన కించిదపి ఉపహారాదిక మప్యుపాయుక్త అన్తతోన పానీయమపి. ఏతదీయం హి నైమిత్తికం ఆచరణం సామాన్యతో వైదికతయా వ్యపదేశ్యానాం శిష్టానామాచరణాత్ కష్టతర మవర్తిష్ట. తథాహి ఏకాదశ్యాం తథా శ్రవణయోగె దిన ద్వయె స్వస్య ప్రపత్త్యనుష్ఠాతృ శ్రీమదాణ్డవన్ సంప్రదాయ మనుసృత్య శ్రీజయన్త్యాం తథా స్వకులక్రమ మనుసృత్య పరస్మిన్ దినే నిశి భగవతః సమారాధన పర్యంతంచ నిరుదక ముపవసతిస్మ. తథైవ శ్రీరామనవమ్యాదౌచ. తథా శ్రీవకుళాభరణ శ్రీభాష్యకార శ్రీమద్వేదాన్తదేశికానాం జన్మర్క్షే దివస దశకం శ్రీసూక్తీః సంసేవ్య అన్తిమదివసె విశేషతో భగవన్తం భాగవతాంశ్చ సంపూజయన్నాస్త. శ్రీరంగవాసినో గురువరస్య శ్రీమదాణ్డవన్ ఇతి ప్రఖ్యాతస్య శ్రీ శ్రీనివాసయతివరస్య జన్మర్క్షారాధనంతు తద్దినె కెవల మనుతిష్ఠన్నాస్త. యతస్తత్పదపద్మయోరర్పితభరోయమ్, తత ఏవచ తదీయం సాంవత్సరిక మారాధనమపిస్వపిత్రోరివ విశెషతః సమాచరన్నాసీత్.

న కెవల మయమేవం కర్మఠః ఇదానీం, కిన్తు యదాయం

రాజకీయవ్యాపారే అన్తర్భూతః తదానీమపి ఉభయవేదాన్తపారదృశ్వనః తార్కికస్య సమ్యగభ్యస్త పూర్వకాణ్డ సారస్య శ్రీముష్ణం శ్రీకృష్ణమాచార్య బ్రహ్మచారి స్వామినః సప్రార్థనం స్వనికటే సన్నిధాపితస్య సకాశాత్ శ్రీభాష్యగీతాభాష్యాదికం సవ్యాఖ్యం శ్రీమదధికరణ సారావల్యాదిస్వీయ సిద్ధాన్త గ్రన్థజాతఞ్చ సమధీత్య తథా బెంగళూర్ తులసీవన ఏవ తదా కృతసన్నిధేః శ్రీమత్ తూప్పుల్ రాఘవాచార్యస్వామినః సకాశాత్ శ్రీరామాయణ భాగవతాది పురాణజాతం శ్రీస్తోత్రభాష్య సహస్రనామభాష్యాది లఘుగ్రన్థజాతానిచ సార్థకం సంశ్రుత్య కాలంక్షిపన్నాసీత్-కించ శ్రీమదహోబిలాస్థానే త్రయస్త్రింశత్తమస్య శ్రీశఠకోపయతివరస్య బెంగళూర్ నగర సమాగమకాలె తదీయ సాంప్రదాయిక గ్రన్థకాలక్షేపగోష్ఠ్యాం శ్రీమద్రహస్యత్రయసారాది సద్గ్రన్థసేవనే అగ్రణీరయమార్యవర్యః; తదనన్తరం శ్రీమత్తూప్పుల్ రాఘవాచార్య సంప్రేరణయైవ పూర్వనిర్దిష్టానాం తదానీం శ్రీరంగమధ్యుషితవతాం శ్రీ శ్రీనివాసయతివరాణాం సన్నిధి మాసాద్య తచ్చరణవిన్యస్త సమస్తాత్మాత్మీయభరః తత్రైవ క్షేత్రే కించిత్కాలం కృతనియతవాసః తత్సన్నిధౌ గ్రన్థచతుష్టయమపి సమ్యక్ అధీయానః కాలంక్షిపన్నాస్త- ప్రతిదినమేషః గ్రన్థచతుష్టయేన సహ నైయత్యేన శ్రీమద్రామాయణమపి అధీయానః. పుష్యే శ్రవణేచనక్షత్రే మాసస్యద్వీః శ్రీమద్రహస్యత్రయసారస్య శాన్తిమకార్షీత్-తథా ప్రతిదినం న్యాసదశకం చతుశ్శ్లోకీం మన్త్రరాజపదస్తోత్రంచ నియత పారాయణతయాఽనుసన్ధాన ఆసీత్. అతిశయితే వార్ధకభావే సద్గ్రన్థావలోకనాయ నేత్రాపాటవాదసమర్థః పునరయం ప్రతిదిన మష్టసహస్ర సంఖ్యయా శ్రీమదష్టాక్షరమన్త్ర జపమాచరన్నాసీత్. పరన్తు ఏతాదృశ మాంధ్య మచిరాదేవాజీహపత్-స్వతః భగవదారాధనం పారాయణంచ కర్తుమసమర్థ ఆసమితి

మానస్యా వ్యథయా పీడితః, కేవలం వార్ధక్య దశామాపన్నోపి ప్రఖ్యాతనేత్ర చికిత్సకం స్వగృహమానీయ నేత్రద్వయస్య తిరోధానపటలం హాపయతిస్మ- తతశ్చ ఉపనేత్రబలేన యథాపూర్వం భగవదారాధన పారాయణ సంచారాదికం కర్తుమశక్నోత్.

కించాయం విరతిసమయే ఆసేతు హిమాచలం సర్వేషు నదీనదాది పుణ్యతీర్థేషు కృతస్నాన స్తథా ప్రాయః సర్వేషు దివ్యక్షేత్రేషు భగవత్సేవయాచ పవిత్రితకాయః శ్రీరఙ్గక్షేత్రే యదుగిరిక్షేత్రేచ కృతసుచిరవాసశ్చ సమాస్త- అస్య బదర్యాశ్రమ ప్రయాణసమయే ఆశ్వయుఙ్మాసప్రాప్త్యా మార్గే హిమవర్షః ప్రాదురభూత్. పాన్థానాముపయోగాయ తత్ర తత్ర స్థాపితా ఆపణాశ్చ హిమబాధయా ప్రాయః పిహితా ఆసన్- తథాపి దృఢసంకల్పస్యాస్య న కోపి ప్రత్యూహః పురోబభూవ. అయంహి ప్రతిదినం ప్రాతస్సార్ధ చతుర్ఘణ్టావాదన సమయాత్ మధ్యాహ్నే ఘణ్టాత్రయ సమయ పర్యన్తం ప్రతిష్ఠమానః కృతైకభుక్తిః కృచ్ఛ్రేణ శ్రీమద్బదరీనారాయణాలయమాససాద- ప్రాయోధిక వింశపరిజన పరివృతః, తత్ర దినత్రయ ముషిత్వా తత్రైవ స్యావర్తిష్ట-తత్రహి ప్రథమే దివసే భగవన్తమయం సాష్టాంగం అష్టకృత్వః ప్రాణంసీత్ -పరస్తుత్తు దినద్వయే హిమబాధయా అంగానామనాయత్తతయా కేవల మంజలిమాత్రేణ భగవన్తం ప్రణనామ.

జీవద్దశాయామాచరితేషు ఏతదీయేషు సత్కార్యేషు కతిచనాత్రోదాహరిష్యామః- ప్రథమమయం ప్రియాన్ బన్ధూననేకాన్ విద్యార్థినశ్చ స్వగృహ ఏవ స్థాపయ సంరరక్ష- తథా సాయంప్రాతః గృహమాగతాన్ వభ్యాగతాన్ యథార్హం సముపాపుజత్ - ఏతాదృశం భాగవతానామారాధనం అతీతయోః ధాత్రీశ్వర వత్సరయోః దుర్భిక్ష బహుళయో ర్విశేషేణ నిరవర్తిష్ట. కించ పూర్వోక్తానుజ

స్య పుత్రపౌత్రాద్యతి కుటుంబినః గృహాది పరికల్ప్య బహుసాహా
య్యమకరోత్. కించాయం రాజద్వారే పరిపణమర్పయిత్వా శ్రీ
తిరునారాయణ పురనాథని యదుగిరి క్షేత్రే ప్రత్యహం భగవత్యాః
శ్రీయదుగిరి నాయక్యానివేదన సమనన్తరం శ్రీమతే నిగమాన్త
గురవే నివేద్య పశ్చా త్తత్సన్నిధావేవ దేశాన్తరాగాత్ భగవత్సేవా
ర్థై సమాగతేభ్యః భాగవతేభ్యః విద్యార్థిభ్యశ్చ సమారాధన మచీ
కరత్. అన్యదపి మహాశయోయం స్వగృహ ఏవ ముద్రణాయన్త్ర
మేకం సంస్థాప్య శ్రీమద్రహస్యత్రయసారమపూర్వైః పంచభిః వ్యా
ఖ్యానైః సహ సముదప్రియత్. యఃకిల బృహద్భిః త్రిభిః పుస్తకైః
సంపుటతః తమయం ప్రాయః అర్హద్భ్యో భాగవతేభ్యః వినా
మూల్యమేవ సమర్పయామాస.

మహాశయోయం భగవద్భాగవతేష్వివ మాతాపిత్రోరపి
దృఢభక్తిరిత్యత్ర నిదర్శనాముపహరామః. యదాకిలాయం రాజ
కీయ వ్యాపారే న్తస్థ్యాతః దేశాన్తరస్థశ్చ తథా వృద్ధోస్య జనకః
పరిణామాభిముఖ ఇత్యయముదన్తోస్య శ్రుతిపథమాససాద- అను
క్షణ ఏవాయ మేకకః ప్రస్థాయ దినత్రయమకృతాహారః తృతీయే
దివసే హుణసూర్ గ్రామ మాససాద. బలవత్తరయాతు పురాత
నస్య కర్మణః నభాజన మాసీ దయం పితృచరణ సంసేవన భాగ్యస్య.
యతః తదాగమనాత్పూర్వమేవ వృద్ధోస్య జనకః పరంపదమాసదత్.
తాదృశేనాయమభాగధేయేన దుర్మనాయమాన మనాః పత్యుఃవినా
భావేన శోకసాగరమగ్నాం ద్వితీయాం మాతర మాశ్వాస్య పితుః
సమనన్తర కర్తవ్యాయ ఔర్ధ్వదేహికాయ సజ్జోభూత్. కదా
చిత్ కాచన బన్ధువృద్ధా ఏతన్నికటమాసాద్య భవద్ద్వితీయ జనన్యా
మాతులస్య కస్యచిదర్థే భవత్పితా లగ్నకో భూత్వా మత్తః పఞ్చ
శతం రూప్యాణి గృహీత్వా తదుత్తమర్ణాత్త మమూచత్, తద

ద్యదద్యా ఇత్యపృచ్ఛత్. తదాకిల ఏతత్పితుః అగ్రజస్య మాతులస్య ఉత్తమర్ణస్యచ మరణాత్ ఆరభ్య ప్రాయః త్రింశద్వత్సరాః వ్యతీతాః యత్కృతేచ కిమప్యాధారపత్రం వృద్ధాయాహస్తే నాసీత్. ఏతద్విషయమేచ కిమప్యజానానో వెంకటాచార్యః విదిత్వాపి కిమప్యనధిగచ్ఛన్ అన్తతో ద్వితీయాం మాతర మాపృచ్ఛ్య నిశ్చినుయామితి నిర్ణీయ విదూరస్థాయై తస్యై వృత్తాన్తమిమం వ్యజ్ఞాపత్, సాహి స్వాభిజ్ఞం స్వపతిః ప్రతిభూః సమభూదితి న్యవేదయత్. తద్దర్శన సమనన్తరమేవ పితుః ఏవం సంజాతస్య ఋణసంబన్ధస్యాప్యపాకరణం పుత్రాణామావశ్యకమితి సంభావ్య తద్ధనం తాం బన్ధువృద్ధాం ప్రాపయత్. పితుర్మరణానన్తరం బహుషు వత్సరేష్వతీతేషు తద్ధస్తాక్షరైర్లిఖితం స్వానుజేన కేనచిత్ సమర్పితం శ్రీభగవద్గీతాపుస్తకం వెంకటాచార్యః అభివీక్ష్య సమనన్తరమేవ ఆనన్దనిఘ్నః తత్ నేత్రయోః సమర్ప్య తద్దినం సుదినమితి ప్రాశంసీత్. యదాస్య శరీరం జరయా విశీర్ణం తదాయం స ద్వితీయమాతుః సన్నిధిమాసాద్య భక్త్యాప్రణిపత్య తచ్చరణయోః ఆత్మనః దీర్ఘం శరీరధారణం దుఃశకమాస్త ఇతి విజ్ఞాప్య యథా శారీర యాత్రా క్షిప్రమేవ పరిపూర్యేత తథానుగృహ్యతామితి ప్రార్థయత. యత్ యథాలోకం ప్రథమం ప్రమీతాయాః మాతుర్మమహి త్వయౌర్ధ్వ దేహికం కర్మనిర్వర్తనీయం, తద్విరుద్ధతయాత్వమేవం భాషితుమర్హో వేతి తదుపశ్రుత్యాస్మిన్ స్వీయందేహభరణ శ్రమం వినివేద్య పునరపి తథైవప్రార్థయమానే యదిభగవతః సంకల్పః తథావిధః తదా యథా ప్రార్థనం భవతః పూర్యేత మనోరథ ఇతి మూర్ధానమస్య పరామృశన్తీ సమాధానమైనం ప్రస్థాపితవతీ.

ఇత్యేవం సహి మహనీయః ఇహలోకే ప్రాయః సప్తతి వత్సరాన్ భగవద్భాగవత సమారాధనేన భగవతో గుణానుభవేనచ కృ

తార్థయన్ ద్వ్యశీతితమే క్రోధినామని వత్సరే శ్రావణశుక్లైకాద శ్యాం భానువాసరే పూర్వఫల్గునీ నక్షత్రే సంపూర్ణయా అన్తిమక్ష ణావధికయాస్మృత్యా భగవన్నామాని ఉచ్చైః స్వరేణ సంపఠన్ అక్లేశేనైవ పరంపదమయాసీత్. తదీయేహి దీర్ఘే జీవితసమయే మై సూర్ దేశీయానాం శ్రీవైష్ణవానాం సమాజేషు అనేకపరికార్థా అభి సన్ధిభేదా ఆచారభేదాశ్చ ప్రాదురభూవన్, తథాపి తదీయాం సత్యస న్ధతాం ప్రాచీనాచార పరిపాలనే అస్ఖలితాం తదీయాం శ్రద్ధాంచాభి వీక్ష్య నవీనమార్గానుయాయినోపి వైదికమర్యాదానుయాయిన ఇవ తస్మిన్ మహాన్తం గరిమాణం ప్రాదర్శయన్. తస్యహి యా పనం స్వేషాం సర్వేషా మతీవ హైన్యపర మిత్యమన్వత.

వెంకటాచార్యై రతిక్లేశతయా మహాధనేనచ సంగృహీతః అమూల్య సంస్కృత ద్రావిడాది నానా భాషామయః పుస్తకభండా రః బెంగళూర్ నగరే తులసీవననామని స్థానే శ్రీరామసన్నిధి రజ్గమం టపే తత్సుతై రుదారమనస్కైః సమస్త సజ్జన సంపఠనాయ సమర్పితః- తత్సమయే లౌకికవైదిక మహాజనానాం సదసి అగ్రాసనాధిపత్య మలం కృతాః సర్ పి యన్ కృష్ణమూర్త్యాఖ్యాః మహిశూర మహారాజరాజేంద్ర సార్వభౌమాణాం ప్రధానామాత్యాః చిరకాల సంస్తవేన విదితనిఖిల వెంకటాచార్య గుణాః, తస్య మహిమానం సద్గుణాంశ్చ ప్రశశంసుః- తచ్ఛ్రుత్వా నిశమ్య సభాస్తారాః సానందమభిననం దుః. తద్భండారః తులసీవన స్వామిభిశ్చ పరిపాల్యమానో విరాజతే.

ఏతత్పితుః తిరుమలార్యస్య ప్రాయః పంచత్రింశత్తమే వయసి తత్పత్నీ తిమ్మాజమ్మాంబా పరంపద మాసదత్. తదా త జ్యేష్ఠ సుతయోః పరిణయోత్సవః ద్వితీయస్య వెంకటాచార్యస్యోపనయో ద్వశ్చ నివవృతే. ఏవం స్థితే తిరుమలార్యః పునరుపయన్తు మకా మయమాన స్సోదరీ సహాయాత్ బాలతనయాన్ రక్షయన్నాసీత్.

కింతు తదానీంగరీయఃపద మారూఢస్య బక్షి వెంకప్పయ్య నామ్నో జననీ అమ్మణ్ణ్యమ్మాభిధానా బహూన్యాశ్వాస వచనాన్యుక్త్వా తిరుమలార్యం కోడగనామ జనపదె మాతామహీ పోషణేన వర్ధమానం కంచిత్కన్యారత్నం పరిణినీష న్తమకరోత్. వివాహమహోత్సవః హుణసూర్ పురె సమగాత్.

ద్వితీయపాణి గృహీత్ర్యాః నామధేయం యదుగిరియమ్మే త్యాసీత్. ఇయమతీవ ధర్మిష్ఠాజ్ఞానీచ, అస్యాశ్చ గర్భాంబుధావె వాజాయతాయం గ్రన్థకర్తా, అతఏవ అస్యాశ్చరితం యథామతి వివ్రియతె.

యదుగిర్యంబాయాః మాతామహీ అక్కయ్యమ్మాభిధా బహ్వీం రిక్తతా మనుభవంతీ కాచిత్ విశ్వస్తా, అస్యాః నారణయ్యే చన్నణ్ణయ్య నామానౌ సుతౌ నాచారమ్మాభిధానా పుత్రీచ అవర్తంత. నాచారమ్మాభిధాం కన్యాం చన్నరాయపట్టణ తాల్లూక్ యలియూర్ నామ్ని గ్రామె కృషింకారయిత్రె బహుమన్యమానాయ నారణయ్యంగార్యాయ ప్రదాయ పరిణాయ్య తస్య పోషణవర్గె కంచిత్కాలం సహపుత్రై రవసత్. తస్మిన్ గ్రామె బాలానాం విద్యాభ్యసనాయ వినావకాశం కోడగనామ జనపదస్య ప్రధాననగరె మడకెరినామ్ని తదధిపస్య దాస్యరతయా జీవత స్స్వీయ బంధువర్గ ప్రవిష్టస్య కస్యచిద న్తిక ముపగత్య తద్గేహె పాకాద్యాచర న్తీ పుత్రద్వయం పాఠశాలాయై ప్రాహిణోత్. గచ్ఛతా కాలెన తజ్జ్యేష్ఠ సుతః తన్నైతు రాయత్తైకించిల్లఘువేతనమయాంచక్రె.

సాధీన విశ్వస్తా మడికెరినామపత్తనె ఏవం కష్టమనుభవ న్తీ సహాసీనాసతీ నిజసుతా నాచారమ్మాభిధా యలియూర్ గ్రామె స్త్రీపత్యం ప్రసూయ శ్రీవాస సాయుజ్య మయాసీ దిత్యుద న్తమాకర్ణ్యైవ స్వకీయాత్మజాభ్యాం సాకం యలియూర్ గ్రామ మెత్య పశ్యే

న్త్యాః తచ్ఛిశో స్తన్యవర్ధనం బహుక్లేశావహమిత్యమన్యత- జామా
తురనుమత్యా సా శిశుమానాయ్య మడికేరిపురం ప్రతస్థే, కియచ్చి
ద్దూరే విరమ్య కించిద్దేవనికేతన మాసాద్య శిశవే గోక్షీరమధిగన్తుం
యావత్ప్రయతమానాపి తన్నోపలేభే- క్షుధార్దితం శిశుం స్వపా
ర్శ్వే ప్రస్థాప్య ఆస్ఫాలయన్తీ గాయన్తీచ అశేత- తత్క్రన్దన మసహ
మాన శ్శ్రద్ధాభక్తిసమన్విత స్సుశీలో జ్యేష్ఠాత్మజో నారాయణా
య్యాః 'అంబ శిశోరుదర పూరణం త్వయా కిముమా కుర్యాత్ దేవ'
ఇతి చకితమనా అబ్రవీత్. ఇదమాకర్ణ్య 'రే ఏతాదృశే మూఢ
వచో వాద్యం కిము' ఇతి సాతమభర్త్సయత్. ఏవంచిన్తయైవ
సమయన్నయన్తస్త్రయోప్యశేరత. సాచ నిశీథే ఆక్రన్దితు మార
భత, మృతపుత్రీం స్మారం స్మారం రోదితీతి విచిన్త్య ద్వావపి
సుతౌ యావత్సమాహిత వచనాని బ్రువన్తావపి తస్యాః దుఃఖంభిశ్చ
నన్యపద్యేత. క్వచిత్కాలానంతరం కిమియం ప్రతపాహతిః? స్తనా
భ్యాం న్నిస్సరతి క్షీరం ప్రవేష్టావప్యార్ద్రీభూతావితి ప్రాతౌత్సీత్.
అతిశయితప్రేమ్ణా ఏవంభవతీతి సానాజానాత్కిల, అన్యేషామప్యే
వం సంభూతం నాపశ్యత్ఖలు, అత ఏవ జననివాదా దబిభేత్.
నిష్కృష్టమాతరి పరిపూర్ణ భక్తి విశ్వాసా బాలా వియం భగవ
తో విచిత్ర లీలైవేత్య బోధతాం భగవదనుదత్తస్య కుతశ్శ్లోకః శిశు
జీవితః తం పాయయేతి జనయిత్రీ మవోచతాం- సాతథైవ కుర్వ
న్తీబభూవ. తస్యాః ప్రేమాతిశయస్తజ్జాతస్తన్యంచ బహుతర
మాసీత్- అతస్సపుణ్యభాక్ శిశు రా సప్తవర్షం స్తన్యం పిబన్
వవృధే, అయమేవ యదుగిరినామ శిశుః, ఇయమేవ శిశు మమ్మణ్యా
వమ్మాభిధావృద్ధా తిరుమలార్యాయా భాస్తీన్నత్, గ్రన్థకర్తుర్మాతా
చాయ్యమేవ శిశుభర్ణవితా.

తదానీం త్రిప్రపత్యానాం అష్టమేవయసి తతః పూర్వమేవ

వా పరిణయాచరణ పద్ధతిరాసీత్ - యదుగిర్యంబాయాః నవషువర్షే
పూర్ణే ప్యనురూపవరాలాభాత్ వివాహప్రయత్నమపి కర్తుం
నశశాక, మాతామహ్యోః తత్సుతయోశ్చాతీవ చింతా సమభవత్.
ఏవం సతి అమ్మణ్యంబాయాః ప్రేరణేన ఇయంకన్యా హుణసూర్
పురవాసినే తిరుమలార్యాయ ద్వితీయోపరమాయ దాతవ్యేతి
సమచిన్తయత్. వరానురూప్య విరహేపి తిరుమలార్యస్య ప్రథమ
పత్న్యాః పంచతోకాని సన్త్యపి, శైశవే భగవదనుగ్రహతయా వర్ధ
మానా కన్యా భాగ్యవతీ భూయ సమ్యక్ జీవతీతి ధైర్యేణ మాతా
మహీ అస్యాస్సుతౌచ ఇమాం మర్యాదా మంగీచక్రుః. హుణసూర్
పురే వివాహ శుభమహోత్సవ సమయేపి తాదృశ మనోదృఢతా
ఏభిరవలంబనీయా ఽభవత్. తదా అతీవ జ్వరార్త స్తిరుమలార్యః
స్థాతుముపవేష్టుం వా నాశకత్. త ముభౌ గృహీత్వా సంస్థాప్యచా
స్మై కుసుమమాలాం కన్యయా ప్రాచిక్షిపత్. కించ తేన చానుష్ఠీ
యమానాని హోమాదికర్మాణిచ తస్మిన్ శయితరి తదర్థం అన్యైనా
చీకరత్. పరాయత్తా కన్యా తత్రాసీ స్తన చింతాం సాధ్వసంచ మన
స్యేవ నిదధే, పరిణయోద్ధవే పూర్ణే తతః కన్యాయాః పితా నారణ
య్యంగార్యః హుణసూర్ పుర మాససాద, అస్యాం కన్యాయాం
యః పుత్రో జాయేత నస్వీకృత పుత్రత్వేన మహ్యం దాతవ్య ఇతి
వివాహసమయే తిరుమలార్యేణ ప్రతిశ్రుతి లభ్యేతి భూయస్యా
శామే ఆసీత్ ఇత్యుక్త్వా తస్యాశ్చ సమయో ఽతీత ఇతి పర్యతప్యత-
ఏవముత్సవ సమయే స్వభావాదవశ్యకాని కుతూహలేహాదీని పరిక్షి
తాన్యపి దినేదినే భగవదనుగ్రహేణ విరహితజ్వరే తిరుమలార్యే
ఆరోగ్యభాజి- అక్కమ్మాంబా తత్సుతౌచ సహ యదుగిర్యంబయా
మడకేరి నగరాయ ప్రతిన్యవర్తత.

ప్రౌఢతామాపన్నా యదుగిర్యమ్బా హుణసూర్ పురమే

త్య స్వభర్తు స్తిరుమలార్యస్య సద్మని గృహిణీస్థాన మధ్యతిష్ఠత్-
తచ్చజనైః పూర్ణం మహాదగార మాసీత్ - తిరుమలార్యస్య జ్యేష్ఠ
పత్నీ పుత్రాః ఏషాంచ సహధర్మిణ్యోఽపత్యానిచ తిరుమలార్యస్య
పుత్ర్యః భగిన్యశ్చ ఆసాం తోకానిచ, అన్యే ఆశ్రితాశ్చ తత్ర
పోషితాః. యదుగిర్యమ్బా పత్యుస్సమదృష్టి విశ్వాసౌదార్యానుసా
రేణ సహధర్మిణీతి నామ అన్వర్థం కుర్వన్తీ సర్వేష్వపి విషయేషు
ఉచిత వర్తనేన వినా క్వచిదపి అలసతాం అజానానైవ స్వీయకార్యా
ణ్యకార్షీత్ - ఏతేనతేచ సర్వే అస్యాం సంపూర్ణాం గురుతాం
న్యదధుః- జ్యేష్ఠపత్నీ పుత్రా ఇమాం విమాతేత్య నవధీర్య స్వ
మాతృవ దయజన్త- తస్మిన్మహన్నికేతనే శిష్టాచారాః శుభకర్మా
ణిచ ఏకైకశః వినావిచ్ఛిత్తిం ఉదచరన్. భవనే సర్వేషాం సమ్యక్
కాలయాపనం స్యాదితి తిరుమలార్యః భక్తశ్రేయసో విదుష స్సమా
హూయ పురాణేతి హాసాదీన్ అకథయత్ - యదుగిర్యమ్బాచే
మాన్ శ్రద్ధయైవ శ్రుత్వా మననయతిస్మ.

ఏవం యదుగిర్యమ్బా హలుణసూర్ పత్తనే స్వాగారే మహా
ద్వ్యసతే రనుగుణం చరన్తీ ప్రజ్ఞాసంపత్తిం గురుతాంచ భజన్త్యాం
తస్యాం మడకేరినామపురే మాతామహ్యోః మాతులయోశ్చ అస్యాః
వివాహోపదేశేన అతీవ భయావహః క్లేశస్సమభవత్. కొడగ్రా
ష్ట్రస్య తదానీన్తనాధిపః ఘోరకార్యాణ్యాచరమాణః కశ్చన కొణప
స్సన్నభూత్ - తేనచ స్వప్రజానాం పర్యన్తస్థ జనానాంచాతీవ హిం
సా సముజాయత- తస్మింశ్చ రాజ్ఞి ఆంగ్లేయరాజకీయాః ఆయోధన
ప్రయత్నాన్ కుర్వన్తీతి కింవదన్తీ నిరగాత్ - తత్సమీపస్థేషు కశ్చన
ఖలః నారాయణయ్య చన్నణ్ణయ్యశ్చ స్వీయ భాగినేయీం హలుణ
సూర్ పురే ఆంగ్లేయ సేనానియన్తృస్థానే ప్రధానపదవీ మలంకృ
తాయ ప్రదాయ పరిణాయ్య తద్వారేణ నృపస్య విరుద్ధం పైశూ

న్యం కురుత ఇతి మిథ్యావాద మాచచక్షే- తచ్ఛ్రుత్వైవ రాజా రోషావిష్టచిత్తః అవిచార్య నిరపరాధినావపి తావుభౌ గృహీత్వా బన్ధనాలయం ప్రావేశయత్- ఆభ్యాం ప్రాక్తనాస్తత్ర కారాగారే స్థాపితాః ఏకశోఽచ్ఛిద్యంత-ఆవయోరప్యై తాదృశీ దుర్గతి స్సమభూదితి బిభ్యతావాస్తాం- అస్యాశ్చ మాతా యదా అచ్ఛిద్యేతామితి భయావహాం శ్రుతికటూంచవార్తా కదా ఆగచ్ఛతీతి ముహుర్ముహుః చిన్తయన్తీ నికేతనప్రత్యక్ప్రస్థ వాప్యాః కూలే వినా అన్నోదకం శోచన్తీ అశేత- తాదృశ శ్రవణకటు ప్రవృత్తిశ్శ్రుతిం యావత్ ప్రవిశతి తత్క్షణ ఏవ వాప్యాం విలుఠ్యమ్రియేయ ఇత్యచింతయత్కి-ల- ఏవం పంచ దివసాగతాః, నారాయణ్యాః భయాదతీవ ఖిన్నాబభూవ- తథాపి చన్నణ్ణయ్యస్తు యస్యాః పరిణయాదిదం కష్టం సంప్రాప్తం సాస్వీయభాగినేయీ యదిభాగ్యవతీస్యాత్ ఆవయోరస్మాద్విమోచనం భవేత్ మాబిభీహి ఇతి సందేశం స్వార్థమన్న మాదాత్రా ఛాయాపతినామ్నా సాకం స్వీయమాత్రే ప్రత్యహం ప్రాహిణోత్- భగవదనుగ్రహవశాత్ దేశావలోకనం కృత్వా ప్రతినివృత్యాయాన్తం కృపామాత్యం ఛాయాపతి రవలోక్య తంచ ప్రణమ్య పూర్వోక్త భ్రాత్రోర్గతమిథ్యావాదం కారానికేతన స్థాపనం తయోర్మాతృస్థితించ వ్యజిజ్ఞపత్- ఏవం బాధమానౌ ద్వావపితౌ ధీసచివ స్సమ్యగబుధత్కి-ల-తాదృశనిర్దుష్టయోః వినాకారణం ప్రాణభీతి స్సమభవదితి వ్యథితోఽనుస్త్రీ తత్క్షణ ఏవ రాజానమేత్య కృపాయ అనుగుణ సమాహిత వచనాన్యుక్త్వా తావుభావపి బన్ధన గృహాద్విమోచ్య స్వీయమేవ తయోర్మాతుర సమీప మనీనయత్. అస్య మహాపురుషస్య దయాతిశయేన తయోర్భ్రాత్రోః నిర్హేతుక వధః వృద్ధాయాః దుర్మాతుః హుణసూర్ నగర స్థితానాం మహదపయశః దుఃఖంచ నిరగచ్ఛత్.

కతిచిద్దినేషు గతేషు స్వసంరక్షణ పోషితానాం విగతదుర్దశానాం యథావత్ సుఖజీవనకరణం దృష్ట్వా ప్రతినివర్తితుం యదుగిర్యమ్బా మడకెరి పత్తనం గత్వా తత్రైకంచిత్కాలం తాన్ పురస్కృత్యావాసాంబభూవ- తస్యాం తత్రస్థితాయామేవ ఘాతుకరాజ్ఞి సంగ్రామాయ ఆంగ్లేయానాం యుక్తతరహేతురాసీత్- అతఏషాం వాహిన్యః కొడగరాష్ట్ర మావివిశుః, యతో రాజా ప్రజానురాగ మజీహపత్ తత్తన్మండల మనాయాసేనైవ ఆంగ్లేయానా మాయత్త మియాయ, ఆంగ్లేయాః భయాద్భ్రాన్తాన్ పలాయితు ముద్యుక్తాన్ కొడగదేశీయ జనాన్ నిర్భీతా స్స్వస్వనికేతనేషు నివసన్తః స్వకృషివాణిజ్యాది కర్మాణి కుర్వన్త స్సుఖేనాసత ఇత్యుక్త్వా సమాశ్వాసన్- ఏతద్వీక్షణేన యదుగిర్యమ్బా ఆంగ్లేయ సద్గుణాన్ ముహుర్ముహుః ప్రశశంస- ఏవం కొడగరాజ్యే ప్రశాంతావస్థితాయాం క్షిప్రమేవ యదుగిర్యంబాయాః మాతులౌ తస్యై యథా విక్రమం అమత్రస్తంబకర్యాదీన్ ప్రదాయ సహర్షం తాం స్వభవనాయ ప్రాహిణోత్.

యదుగిర్యమ్బా ప్రథమత శ్చత్వారి స్త్ర్యపత్యాని, తతః పంచపుమపత్యాని చ ప్రాసూత- తిరుమలార్యో లౌకికకార్యా ద్విరమ్య పశ్చాచ్చతుః పంచసు వత్సరేష్వేవ పరమపద మభజత- పతివియోగాదనంతరం సా సంవత్సరమాత్రం పతినా కల్పిత అల్పజీవనోపాయేన వెంకటాచార్యస్య సహాయాచ్చ హుణసూర్‌పురె స్వగృహఏవ బాలసుతానరక్షత్ - పత్యుః ప్రథమాబ్దిక కర్మణ్యాచరితే సా తుంగాతీరస్థ శివముగ్గానగరె నిజకనిష్ఠసుతాం శ్రీరంగమ్మ సంజ్ఞా ముపయామయా.

ఇయం సుతా అస్యాః పతి శ్శ్రీమాన్ కృష్ణమాచార్యశ్చ అతీవోదారౌ- లబ్ధ అల్పవేతనేనైవ బహుజనా న్కేవలమపుషతాం, అపితు స్వగృహె ప్రత్యహం పారాయణాది సత్ప్రసంగాంశ్చ కార

యోఃగాసతుః- కాలక్రమాత్ స్వసుతానాం యావజ్జీవనానుకూల్యమభూత్ తావదస్యాః పుత్ర్యాః జామాతుశ్చ సహాయాత్ యమునగిర్యమ్బా యదా యదా అనుగుణసహవాస స్సమభూత్ తదా తదా తిరునారాయణపుర తిరుపతి కాంచీపుర శ్రీరంగ ప్రముఖ పుణ్యక్షేత్రాణ్యటిత్వా న్యవర్తత- కుటుంబినాం మధ్యే వసన్తీ కదా పుణ్యక్షేత్రాణి గమిష్యే కదా వా దేవసేవాం కరిష్యే ఇతి సదా చిన్తయమానా ఆసీత్- యదిదూరదేశ గమనాయ ప్రతిరోధస్స్యాత్ శివమగ్గ పత్తనాత్ సపాదక్రోశె తుంగాకోధస్థిత శ్రీనివాసక్షేత్రం సమెత్య కానిచిద్దినాని తత్ర స్థిత్వా నిర్యయౌ- పుత్రీజామాతృభ్యాం సార్ధం సేతుయాత్రాం చాకార్షీత్- ఇతశ్చ శ్రీరంగక్షేత్రేపి భగవతాం మొంబాన్ స్వామినా న్నికేతనె వత్సరాదప్యధికకాల ముషిత్వా శ్రీరంగనాథస్య షట్ షష్ట్యధిక త్రిగుణిత శత దినాన్య ప్యాచరతీం సేవాం ఉత్సవం చాత్యుత్సాహేనైవ సిషెవె- అపిచ స్వాచార్యాణాం అనుమత్యా సుప్రసిద్ధతరవిరక్తవృద్ధసన్యాసినః శ్రీమదాణ్డవా నాశ్రిత్య తద్దర్శన మనుగ్రహంచ లబ్ధ్వా ప్రత్యహం తన్ముఖేన తత్వార్థానుపదేశాన్ నిశమ్య సమాయయౌ, తెపునః అస్యా ఆసక్తిం ఏకాగ్రతాం జ్ఞానం నైచ్యం అంకించనతాం మహావిశ్వాసంచ నిశామ్య అస్యాం సాదరాః కృపాళవః ప్రసన్నాశ్చ ఆసన్- యమునగిర్యమ్బయా కృత దివ్యదెశాటనం సర్వమ ప్యశేషెణ వివక్తున్న శక్యతె- దక్షిణదెశె స్థితాన్ సమస్త దివ్యదెశానుపేత్య వార్ధిక్యాచ శ్రీరంగమ్మామ్బయా కనిష్ఠపుత్ర కృష్ణయ్యంగార్యేణచ సాకం ఉత్తరదెశయాత్రాయై ప్రస్థాయ వినా బదరికాశ్రమం సుప్రసిద్ధ క్షేత్రేభ్యః తీర్థేభ్యశ్చగత్వా ప్రతిన్యవర్తత.

ప్రాయః జనానాం పురాణాది శ్రవణ ఫలస్య యాత్రానుభవస్యచ పరిణతిః ఆల్పకాలికీ, యమునగిర్యమ్బాయాశ్చ పునః నచైవ

మాసీత్. అస్యాశ్చ భక్త్యతిశయః చిత్తైకాగ్రతా జ్ఞాపకశక్తిః
థమాసీదితిచేత్ శ్రుతపూతకథాః వీక్షితపుణ్యక్షేత్రాణిచ మనసి
దృఢసంలగ్నాని భూత్వా గానరూపేణ తన్ముఖాన్నిస్సరన్తిస్మ-సాచా
భ్యస్తాక్షరా ముఖాన్నిర్గతం గానం లిఖితుం విన్యస్తాన్ శోధితుంచ
రశశాక-తదానీం తస్యాస్సమీపవర్తిన్యః పుత్రీ పౌత్ర్యాదయో గేయ
మానాన్ శ్రుత్వా స్మృతిపథ మాసాద్య ఇతః పత్రేషు వ్యలిఖన్-
ఇతఃపరం సంగృహీతానికానిచిత్ గానాని శ్రీమత్తూప్పుల్ వెంక
చార్య స్వామిభిః పంచదశ వర్షాత్పూర్వం అముద్ర్యన్త- తదా
ప్రభృతి గానపుస్తక మనెకె వినామూల్యం అలభన్త- ఇదానీమపి
తదాతదా కేచన ఆదరేణ తత్పుస్తకం లభన్తే- అస్మిన్ సప్తత్యధిక
శతోత్తర సహస్ర సంఖ్యా పరిమిత విచ్ఛిత్తయో ఉపలీన భాగవత
కథాసంగ్రహోస్సన్తి- సావధానేన యది శ్రూయేత యదుగిర్యమ్బా
యాః జ్ఞాపక సామర్థ్యం తదా విజ్ఞాయతే- వెంకటాచార్యస్య భవనే
శ్రీమత్తూప్పుల్ రాఘవాచార్య స్వామినాం భాగవతపురాణ కథనా
వసరే తూర్ణం స్వస్మృత్యావిషయభావి కథాభాగస్య పురాణాన్తర
కథాయాశ్చ నిశమనం, యదుగిర్యమ్బాయాః సవినయ సూచనం
త్తైరస్యా భాగవత మిత్యేవ నామాప్యనుగృహీతమితీదం సర్వం
తదానీన్తన శ్రీమత్తూప్పుల్ వెంకటాచార్య స్వామిభి ర్విజ్ఞాయతే.
పతద్గ్రన్థ నిర్మాతాఽఽత్రేయ నారాయణార్యః అవసర విశేషే ఇతి
హాసవిషయా నధిజిగమిషుః కోయం గ్రన్థః తత్రకథాస్తీతి స్వమా
తరమాపృచ్ఛ్య తత్తద్గ్రన్థావలోకనం కురుతే స్మ-భాగవత కథా సం
గ్రహాద్ద్వితీయం శ్రీరంగ మాహాత్మ్యమ్-అస్మింశ్చ ద్విషష్ట్యధిక శత
సంఖ్యా పరిమిత విచ్ఛిత్తయో లీయన్తే- యదుగిర్యమ్బయా శ్రీరంగ
క్షేత్రే వర్షం సంసేవిత ప్రధానోత్సవా స్సవిస్తరం విస్తృతాఃకిల.
ఏవం పార్థసారథేః మఙ్గళం శ్రీరామధ్యానం రామాయణ మఙ్గ

ళంచ బృహద్గీతమస్తి- ఏభి ర్వినా ఇతర దివ్యదేశస్థార్చామూర్తి విషయక కీర్తనాని భక్తిరసభరిత కీర్తనాన్తరాణిచ బహూనిసన్తి- ఇమాం మహీయసీం దృష్ట్వాసర్వేపి భక్తి విశ్వాస పురస్సరం బహు మేనిరే- పుత్రేషు స్వాజ్ఞానుకారిషు సాన్నైవాస్య తంత్రతా మవాప- తయోద్దిష్టం యచ్చవా దేవకార్యం స్యాత్ భాగవత కైంకర్యం వాస్యాత్ యాత్రా వాస్యాత్ మహత్కష్ట సాధ్యమితి జ్ఞాతేపి భగవ త్ప్రసాదేన వినావిరోధేన సులభతయైవ చరతిస్మ- స్వీకారార్థం దౌ హిత్రో నాలభత ఇతి విషీదతి పితరి స్వకృతజ్ఞతాం ప్రాదర్శయ త్కిల- పితుః ప్రత్యాబ్దికాహ్ని శ్రద్ధయా బ్రాహ్మణానుప భోజయ తిస్మ- కించ ఇతః తిరునారాయణపురే శ్రీనిగమాన్త మహాదేశికా నాం సన్నిధౌ ఏకం మంటపం నిర్మాయ తత్ర శ్రీసంపత్కుమారో త్సవ మూర్తిం సమావేశ్య అర్చనా నీరాజనా భాగవతేభ్యః ప్రసా దార్పణాద్యాచరణ మకరోత్- వార్ధక్యే సాతిష్ఠన్తీ ఉపవిశన్తీ బ్రువ న్తీచ జపఏవ తస్యాః మనోలీన మభూత్. ఇయంస్థితిః గణనార్థం భిరిమతాంగుష్ఠేన సమయుతిస్మ- పూజార్హా వృద్ధమాతా పంచా శీతితమే వయసి పరాభవ సంవత్సరే మాఘకృష్ణ తృతీయాయాం బహుగానాదినా యాచిత దేవపాదకమల మయాసీత్.

యమునగిర్యమ్బాయాః జ్యేష్ఠాత్మజః స్వమాతామహ నామధే యాఙ్కిత ఆసీత్- అస్యాః గర్భధారణాత్పరం కతిచిన్మాసేషు గతే షు మారికామయస్సం ప్రాప్తః- తేన గర్భస్థశిశో రస్యాశ్చాతీవ పరిక్లే యస్సమజాయత- దైవానుకూల్యా దుజ్జీవచ, కింత్వనేనరుజా సంప్రా ప్త కార్శ్యాయా స్తస్యా అన్తర్వత్న్యా శ్చిహ్నాన్యేవ చక్షుష్పథన్నా గుః- ఏషాచ నైవా న్తర్వత్నీ బభూవేత్యుదాజహ్రు బాంధవాః- పరం సా ప్రాసూత కాలక్రమేణ పుత్రరత్నం- అయం చారుతరశ్శిశుః కృష్ణా సన్నివిష్ట ఇతి ద్రష్టారో వ్యస్మయన్. ఉత్తరాయా గర్భే

పరీక్షితమివ దేవకీనన్దన ఏనమప్యపాలయ దితి ప్రసూః ప్రోవాచ. బల రామం దేవకీగర్భాద్రోహిణ్యాం కంసభయాన్నిహితో జగత్పతిః స్వస్యా స్సంప్రాప్తమహాదాపత్సమయె స్వశిశుమస్యతః పరిపాల్య ఆదాయ పునర్నిదధ ఇతి ప్రత్యైత్.

ప్రహ్లాదె సమాకలయతి గర్భవాసం యథా తజ్జననీ నారదోపదేశాన్ స్వశ్రవణపుటమనైషీత్ తథా శిశావప్యస్మిన్ గర్భవాసమాకుర్వతి యదుగిర్యమ్బా శుద్ధాత్మనో పాధ్యాయెన బహూన్ పురాణెతిహాసాన్ తత్త్వార్థాంశ్చ సమశృణుత- తానయం ప్రహ్లాద ఇవ గృహీత్వా స్మృతిపథ మారోపయామాసేతి బ్రూయాత్కిల- తద్యథావాభవతు. యావదయం ప్రజ్ఞావానాసీత్ తదా ప్రభృతి స్వమాతృముఖాద్బహ్వీః కథా స్సమశృణుత- అస్యైవ జన్మదివస శ్రీకృష్ణజయన్త్యాః పూర్వదిన మెవెత్యతో జన్మోత్సవ శ్రీకృష్ణజయంత్యుద్ధవెన సహైవ ప్రావర్తత- జయంత్యుత్సవాయానెకవిధ భక్ష్యభోజ్యాదీనాం కరణం పురాతన కాలాత్ప్రభృత్యాస్తిక శిరోమణీనా న్నికేతనె ష్వాచరంతికిల-యదుగిర్యంబా పదార్థజాతానాంసన్నహనాయ జయన్త్యాః ప్రాగెవ కతిచిద్దివసెభ్య స్తండులయవాదీన్ జ్యాయోభి స్తోకైర్ఘట్టయన్తీ తదాచాపత్యెభ్యః శ్రమానుదయాయ నానావిధ కథాః కథయన్తీచ బభూవ- శైశవ ఏతాదృశావసరేషు కథాశ్రవణం హి ఇత్యాంగీకారవచనం స్వీయ జన్మోత్సవాయ బహువిధ భక్ష్యాణి కుర్వన్తీతి స్వస్య ప్రౌఢిమాధిగమనంచ గ్రన్థకర్తౄణాం స్మృతివిషయీభూయ కుత్రచి దసూచ్యత.

అస్యచ కుమారస్య చతుర్దశెవయసి పితా తిరుమలార్యో భగవచ్చరణారవిన్ద మవాప- తావదెవ వయసి గురుముఖా ద్విద్యార్జన మత్యల్పమెవ భవతిహి- కర్ణాటక పుస్తకానాం పఠనె లెఖనెచ ఆంగ్లెయ శబ్దానాం వర్ణప్రదర్శనెన పుస్తకం కెషాంచిద్గ్రన్థ వా

క్యానా పూర్వవర్ణన పుస్తకంచ పఠనే ఆంగ్లేయ శబ్దానాం స్పష్టోచ్చా
రేణ నిరాబాధం లేఖనేచ పటుర్బభూవ బాలః. తదుపరితనాధ్య
సనాయ నావకాశే స్సమజని. భవపరిపోషణాయ క్షిప్రమేవైష రా
జకీయ భృత్యో నియుజ్య కార్యం కర్తవ్యమాసీత్.

అయం పంచదశవయః హుణసూర్ పురే పితృవియోగా జ్జాత
కష్టానా మ్మనోవ్యథానాం సహనేనైవానైషీత్- ప్రాప్తే షోడశ
వర్షే సహమాత్రా శివమగ్గామవిశత్. తచ్చ నగసమీపస్థ మత
స్తత్రత్య పవన సలిలాదీనా మహితతయా బహూని దినాని అతీవసు
జావివ్యథే- తతశ్చ సప్తదశేవయసి వెంకటాచార్యస్య వాక్ సహాయా
త్ నగరరాష్ట్రస్య ప్రధానాధిపతేః నియన్త్రిశాలయే అల్పభృతె
రాంగ్లేయ లేఖన కృతి మధ్యతిష్ఠత్. ఏతత్ప్రభృత్యేవ మాంగ్లే
య విద్యాభ్యసనం ప్రారభదితి వక్తవ్యంకిము- శాసనాగారే స్వహ
స్తంగతానా మాంగ్లేయలిపి విలిఖిత పత్రాణాం కించోపలబ్ధాంగ్లేయ
పుస్తకానాంచ కోశ సాహాయ్యా దర్థ మధిగన్తు మయతత- మాతృ
కాజ్ఞాపక శక్తిః చిత్తైకాగ్ర్యతా ధీకుశలతా చైతాదృశే స్వప్రయ
త్నానా మాశు ఫలవత్తాయా స్సహకారిణ్యోభవన్. అపిచ క్షిప్ర
మేవాంగ్లేయ భాషాయాం అత్యుక్తి ప్రమాదాదిభిర్వినా సులభతర
శైల్యామేవ వాక్యాని రచయితుం శశాక.

ప్రాక్పంచాశద్వత్సరేభ్యః పరీక్షేతి పిశాచినీ అస్మిన్ మండలే
నపదన్నివివేశ- అధికారిణః స్వశాసనస్థానాం కార్యనిర్వహణ ధురీ
ణతాం శీలంచ ప్రాధాన్యేన పశ్యన్తిస్మ- ప్రకృత నవ్యకార్యకరస్య
లిపిః చారుతరా సుస్పష్టాచావర్తత- అపిచకార్యకరణావసరే వినా
నిద్రయా వినా నిరర్థకాలాపేనచ సమయ మయాపయత్- స్వనియు
క్తాని కార్యాణ్యవనత శిరాస్సమకరోత్- యావత్యాన్యేషు దత్తే
ష్వపి విన్నోల్లంఘనం హర్షేణైవ పూరయతిస్మ- ఏవ ముపరితనా

నాం ప్రీతిభాక్సన్ వైశద్యమవాప్య కార్యప్రవేశనా ద్దశసువత్సరేషు
కలెక్టరాఖ్యశాసన నిలయె అత్యంత విచారసహె శిరస్తాఖ్య కార్యే
న్యయుజ్యత.

ఏతావత్పర్యన్త మయం చర్యయా అతిమితభాషీ సత్యవాదీ
నిర్దుష్టః సత్కార్యపరాయణ ఇతి విజ్ఞాతః- నవీనై తత్కృతా వెష
నిష్కామః నిస్పృహః న్యాయైక పరశ్చేత్యంశః ప్రచకాశె- అస్యచ
స్వభావ మజానానెషు తాత్కాలిక లోక మనురుధ్య నిగూఢముత్కో-
చం ప్రదాయ స్వాభీష్టానాం సిషాధయిషయా యతమానెషు సత్సు
ఇదంచ సద్యః కలెక్టర్ పదవీ మలంకృతవతె నివేదయతిస్మ ఏషః-
సతు తదా దురభిప్రాయెణ అస్యసకాశం ప్రాప్నువతో ఉదండయత్-
శిరస్తాపదవీ మలంకృత వతస్తస్య కస్యాంచిదపి దురాశా విరహితః
పరిశుద్ధశ్చేతి ప్రతీతి స్సమభూత్-ఏవం నిర్భయానాన్యాయ్యా న్విష
యాన్ విజ్ఞాప్య కలెక్టర్ అధికారిణా మనుజ్ఞా మవాపెత్యత. ఇమం
కలెక్టర్ తదుపరితనాధికారిణశ్చ అత్యన్త గౌరవేణాపశ్యన్.

అస్య నానావిధ దేశావలోకనె తత్రత్యాత్యావశ్యక విషయ
గ్రహణెచ భూయస్యాశా ఉవర్తత-లెఖనకార్య కరణావసరే డివిజన్
సూపరింటెండెంట్ అభిదస్యనియుక్తి కాలయెనసహ గ్రామాటనావ
సరె కలెక్టరభిధెన సాకం గ్రామాటనావసరెచ కస్మాచ్చిత్ప్రదెశాత్
అన్యప్రదెశ గమనసమయె వర్త్మన్యుపలభ్యమాన పర్వతానారుహ్య
తత్రస్థాన్ దెవాలయాన్ పరితః పరిదృశ్యమానాన్ ప్రదెశాన్
తటాకాదీంశ్చ దృష్ట్వా సమతోషయత్- ఔత్తరాన్ సుప్రసిద్ధ
తరదేశాన్ దిదృక్షుః ధాతు సంవత్సరె ద్రాఘీయాంసం విరామ
మవాప్య అనన్యసహాయః ఏకాక్యేన ప్రతస్థె- సచ సమయస్తు విక్టో
రియాభిధా మహారాజ్ఞీ స్వస్యా ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యస్య ప్రదర్శకా మిం
డియారాష్ట్ర చక్రవర్తినీ త్యుపాఖ్యా మవాప్య సర్వాన్ రాజ్ఞః

ప్రముఖాన్ జనాంశ్చ డెహ్లీపత్తనాదాహూయ రాజసూయ మఖోపమాయాః బృహత్సభాయాః సమాకరణావసరే ఏభూప- ఏతచ్చరితనాయకస్తు స్వాగమన విరతిష్ఠలేషు స్వయమేవ పదేన్ ముంబయి ప్రయాగ కాశీ అయోధ్యా గయా కల్కత్తా ప్రభృతిముఖ్య ప్రదేశా నుపగమ్య అతి ప్రయాసేన డెహ్లీమవాప్య తత్ర ప్రచలితాం సుప్రసిద్ధతరాం సభా న్నిరీక్ష్య ప్రత్యావర్తత- అస్యచ వంశ్యేషూత్తరయాత్రాం గయాశ్రాద్ధంచా చరితేష్వయ మేవ ప్రాథమిక ఇతిభాతి.

అయంచ ఏవం దశమాసాన్ దేశాటనం అనేక దివ్యతీర్థ క్షేత్రయాత్రాంశ్చ కృత్వా తద్వారా విరతిసుఖ ముత్సాహవృద్ధిం చోపలభ్య పున స్స్వకార్యాయ వివేశ.

మహిశూరరాష్ట్రం చ మహారాజాయ బ్రిటిష్ రాజకీయై శ్శాస్యమానశాసనం విహాప్య మహారాజస్యానన్యశాసన స్థిరీకరణ సమయ స్సముజాయత. దిగన్తవిశ్రాన్తకీర్తి రంగాచార్యః చీఫ్ కమీషనర్ సర్ జెంస్ గార్డన్ ఇత్యభిధాం అభిదధానస్య పూర్ణాభిమాన భాజనస్సన్ అమాత్య పదవీ మలంకరిష్యన్నాసీత్. ఏషచ చీఫ్కమీషనరాఖ్యస్య రెవిన్యూసెక్రెటరీ భూయ తేన సహ దేశావలోకనాయ ప్రతస్థే. ఏషచ పరిశుద్ధచిత్తః రాజకీయ కార్యకారిణాం ఉత్కోచ గ్రహణాది హేయకార్యా ణ్యసహమానశ్చ- ఏషచ సంచార సమయె తత్ర తత్ర స్థితానాం ప్రధానాధికారిణాం యోగ్యతాం చర్యాంచాధిగమ్య దుష్టాన్ అతి నిష్ఠురోక్తిభి స్సంతర్జయన్ శిష్టాన్ సంపూజయంశ్చాస్తే. ఏతచ్చరితనాయకస్య గుణాతిశయాదిక మధిగమ్య అవాప్యచ సంతోషం అస్యాభివృద్ధయె తహశీల్ పదవీ మారురుక్షసి కి మిత్యపృచ్ఛత్- తహశీల్దార్ పదమారూఢస్తు ఏకతాల్లూకేష్వస్యైవాపి శిరస్తేదార్ పదాపేక్షయా అధికభృతిరపి ప్రి

టిష్ శాసనేషు తస్యయుక్తతరగౌరవ మ్నోపాలభ్యత. ఆధిపత్య మపి గౌరవావహమితి నాగణ్యత- స చ కలెక్టరభిధ మనుసరతా మల్ప భృతికానాం పైశూన్యాద్భేత్తవ్యమితి సః కార్యేషుదక్ష ఇతి ప్రసిద్ధ్యుపలాభాయ పోలీస్ (చోరాది గర్వనిర్వాపయితృ) రెవిన్యూ అటవి ప్రభృత్యాధిపత్యాచరణ సమయె జనేషు వాచనిక కాయికాదికాతిన్యాం దర్శనీయమితి స్వయం ఖలతన్త్రాణ్యకుర్వన్నపి నిజకింకరైః కార్యసాధనాయ కృతాని తాని తంత్రాణి గోపనీయానీతి ప్రతీతిరాసీత్- ఏషచరిత పురుషః అతిసభ్యోపి అవమాన మ్నసహతైవ్మ, గర్వశూన్యా ద్దర్పన్న ప్రకటీకర్తుం శశాక-యదాకదాపి యస్మిన్ కస్మింశ్చిదపి దుర్వచనం సంభాష్య జిహ్వాం న నిరర్థీచకార, కించ సత్పథం పరిత్యజ్య నాచరతిస్మ- అత స్తదానీంతన సందర్భవిశేషా నాలోచ్య తహశీల్పద మవాప్తుం యోగ్యతానాలం తత్కార్యన్నిర్వోఢుమప్యసమర్థ ఇతి వ్యజిజ్ఞపత్. తహశీల్దార్ పదవ్యనభ్యుపగమేన అధికవెతనస్యావకాశవిరహేప్యాధిపత్యం నాభ్యుపైత్. ఏవం దశవర్షాణి శిరస్తాపదవ్యామేవా వర్తత- అథాపి స్వభావతస్తృప్త అత స్స్వీయ కార్యాణి యథావ ద్ధృష్టమనా అకురుత.

సచివోపాఖ్యో రంగాచార్యః స్వతః తహశీల్ పదవ్యాలంకృతాన్ బహుమన్యమానస్సన్ కలెక్టర్ ప్రముఖైరపి తేషాం యథాయోగ్యం పూజ్యతా ప్రదర్శనీయేతి ఆదిదేశ- తేనచ కాలానుసారేణ నవ్యనాగరికతాం శిక్షాంచోపలభ్య విద్యాశాలినః తహశీల్ పదవీం ప్రవేష్టుమభ్యుపాయన్. మంత్రిసత్తమస్య నికటె కార్యకారి మహాధిపతి రేకః ఏతచ్చరిత పురుషోపమస్య స్వతంత్రాధిపత్యాలంకరణం జనానాం భద్రమిత్యాలోచ్య ఇమం తహశీలాధిపత్య ముపగన్తుం నిర్బంధ- తదాచార్యమ మస్మ్యుపగమ్య చిత్రదుర్గ తాల్లూక్ తహశీల్దార్ పదవీమలంచకార. తదా తస్మిన్ తాల్లూకౌ తత్ర తత్ర

కక్షిణ స్సంప్రచేలుః- కక్షికారాణాం పైశూన్యం నిశమ్య స్థలాధికారిణః పరస్పరం తులోదయిషయా శాత్ర్వ మకుర్వన్- తాదృశ ప్రదెశె అత్యంతసాధు వృత్తైరస్యగతిః కిం భవెద్వేతి ఇష్ట మిత్రాణి బిభ్యతిస్మ- మూర్ఖాన్ మత్తాంశ్చ వశీకర్తు మతిభీషణగర్వ ఆవశ్యక ఇతి ప్రతియన్తిస్మ- తహశీల్దార్ పదమధి రూఢోయం కార్యేష్వతీవ సమర్థః- తస్యకస్యచిదపి సహాయసంపత్తి ర్నావశ్యకీస్యాత్ స్వీయ బుద్ధి కౌశల్యేనైవ వాచమనుచ్చార్యోత్తరాన్ విలిఖతిస్మ- తస్య భవనప్రవేశః న కస్యచిదపి కక్షికారస్య సమభవత్- నియన్త్రిశాలమెపిన కస్యచిదపి తత్సకాశె రహసి గదితు మవకాశ స్సమజని- తెన పిశునానాం నిందాహన్ మధ్యస్థానాంచ న కించిదపి కార్య మాసీత్- అతిహాసాతిరవాతివాద జల్పాదిభి ర్వినైవ విచారా అతిలాలిత్యేన సమజనిషత. వినాదాక్షిణ్య పక్షపాతౌ న్యాయానుసారి సిద్ధాన్తా స్సముపాలభన్త- సౌమ్యాకృతా వాజానుబాహవా తస్మిన్ న్యాయస్థానమధితిష్ఠతి తద్వదనె స్వాభావిక గంభీరతా శోభతెస్మ- తద్దర్శన మాత్రెణ యాదృశస్యాపి హృత్పూర్వికాం పూజ్యతాం గౌరవంచ ప్రదర్శనీయె ఇతి ధీస్సమజాయత. సచస్వనిమిత్తం నకస్యాపి తృణమపిక్షుయాంచక్రె- స్వోపయుక్తపదార్థ జాతానాం మూల్యం తత్‌క్షణ ఏవ ప్రదదాతిస్మ- రాజకీయ కార్యార్థం గ్రామాన్తర గమన సమయె స్వోపయుక్త పదార్థాన్ స్వేనైవ నిజశకటె వృషభెవా గృహీత్వా సమియాయ- అధిష్ఠిత ప్రదేశె గ్రామస్థేభ్యో బాధాన్నద దాతిస్మ- ఏవంచతుష్షు వత్సరెషు తస్మిన్నెవ తాల్లూకౌ ఆధిపత్య మకరోత్- ఉపరితనా అధిపతయశ్చ తదీయానన్య సాధారణ యోగ్యతాం సంపశ్య అసిస్టెంట్ కమీషనరాఖ్యాధిపత్యాయస్యయుంజత- నిర్బాధామాపన్నాః ప్రజా స్తం ప్రశశంసుః- అత్రచ సూక్ష్మతరాంశ స్సూచనీయో స్తి- స్వ చ తత్థ్సల పరిత్యాగా దనంతర మనెకె

షు వత్సరేషుగతేషు లౌకికకార్యాద్విరమ్య స్వాభీష్ట గ్రన్థావలోకనే నిమగ్నః బెంగళూర్ పుర్యాం కుత్రచిదాస్త. కస్మింశ్చిద్దినే తత్స దృశముఖభావ్యోఽనుజః కశ్చన స్వకార్యార్థం చిత్రదుర్గం యదా ఉపగతస్తదా కదాచిత్ సాయాహ్న వేలాయాం ప్రతోల్యాం కంచ న తురుష్కం సముపయయౌ- అయంచ ఏతత్పురుష దర్శనేనైవ స్కన్ధస్థితం వీవథమవరుహ్య నమస్కృత్యచ నారణయ్యంగార్యాణాం భవతాంచ సమృద్ధిః క ఇతి సాదరమపృచ్ఛత్, అనుజ ఇత్యుత్తరితే- తే బహుధర్మిష్ఠాః అత్రరామరాజ్యమకరోత్ తచ్చేదానీమపి స్మరామ ఇత్యుక్త్వా తేషాం కుశలప్రశ్నాదికంచ కృత్వా నిరగాత్. అనుజస్తదా బాష్పపూరిత నేత్రోఽభూదితి కిమువక్తవ్యమ్.

అయం చరితపురుషః అసిస్టెంట్ కమిషనర్ పదవ్యాం నవ వర్షాణ్యాసత- ఏతదాధిపత్యస్య అన్తిమకక్ష్యాః ప్రథమకక్ష్యామ వారుహోహ కించ ఏతదాధిపత్యం చిత్రదుర్గ కడూర్ కోలార మహీశూరభిధ చతుర్ణాం ప్రధాన ప్రదేశేష్వకరోత్. శిరస్తాతహశీల్ అధికారశ్చాత్యుత్తమరీత్యాం కృతః ఇమాం కృతిమపి తథైవా కార్షీదితి వక్తవ్యతా నావశ్యకీ- ఏతన్మధ్యే ముఖ్యాధికారస్థాన భూతం ధీసచివనియన్త్రిశాలయం సకారణ మానాయ్య తత ఏకాదశవర్షాణి అసిస్టెంట్ సెక్రెటర్యాఖ్య కార్యం నిరవాక్షీత్ - మహిశూర రాష్ట్ర అగ్రేసరాః సర్. కె. శేషాద్రి అయ్యర్ ఆఖ్యాః, సర్. పి. యన్. కృష్ణమూర్త్యభిధాః, టి. ఆర్. ఎ. తంబూ శెట్ట్యభిధానాః, పి. చంచలరాయ సంజ్ఞాః, వి. పి. మాధవరాయనామానః. సి, శ్రీనివాసయ్యంగారాహ్వయాః అస్య సౌశీల్యం కౌశల్యంచ సమీచ్య ఏనం గౌరవేణైవ సమవలోకయన్. ఏవమేవ కృతకార్యేష్వఖిల స్థలేషు ఉపరితనాః సమానపదాః న్యూనస్థానాః ఇష్ట సుహృదః పూజార్హా వైదికాశ్చ ఇమం ఆర్జవప్రీత్యా ఆదరేణచ బహుమేనిరే.

ఏతస్మిన్నన్తరే ఽస్యాతి పంచాశత్తమెవత్సర స్సముభవత్.
నవెవయసి సంలగ్నః పర్వతప్రదేశే జ్వర ఇమం ముహుర్ముహుర్బబా-
ధే- అథాప్యయం అతి గహనానాం సంస్కృత గ్రంథానా మవ
లోకనే కేషాం చిత్పుస్తక విశేఖనేచ సహానజత్- రాజ్యోయ కా
ర్యాద్విరతిం కారయ తేతి ప్రతిపద ముపరితనాధి కారిణో వ్యజిజ్ఞ
పత్- పరంతు విరామాయ నిష్కృష్ట మన్త్రిమకోధే నావశ్యకవ
యః ఆధిపత్యాన్నియత సమయశ్చ నాసీత్- అతోఽస్య ప్రార్థనా న
సఫలీబభూవ- యదాగణనీయాధిపత్యస్య త్రింశద్వత్సరాః పూర్ణాః
భవంతి తదైవ స్వం కార్యాద్విరన్తు మభ్యర్థయామాస. అయంచ
నిబంధనానురోధేన పఞ్చపంచాశత్తమవయః పూర్ణానన్యాధిపత్య మను
భవితవ్యమపి తతః ప్రాగెవ అస్య సహజేచ్ఛాం బహుకాలా
త్క్రియమాణోత్కట ప్రార్థనాంచాభ్యుపగమ్య రాజకీయా అస్యవి
రామం ప్రదాయ విరామభృతిందదతిస్మ- ఏవం పంచ పంచాశద్వ
త్సరేభ్యోఽర్వాక్ విశ్రాన్త్యపెటా విరామ ప్రాప్తిశ్చాభూత్సైవ.

అస్యచ లౌకిక వృత్తి వివరణం ఏకస్మిన్ స్థలె అవిచ్ఛేదేన
భవత్వితి స చ లౌకిక కార్యధురవహనావసరె కృత సంస్కృత విద్యా
ర్జనం లిఖిత కాంశ్చన గ్రంథా నధికృత్య తత్ర తత్ర ప్రకటనీయాపి న
ప్రదర్శితాః అధునాతదంశః ప్రదర్శయిష్యతె.

అస్య రాజకీయాధికారితాయాః ప్రాపణానన్తరం ప్రాయః
దశశరత్పర్యన్తం ఆంగ్లేయ విద్యార్జనె నిరతోఽబభూవాయం, గైర్వా
ణ వాణ్యాంతు నాతీవ మనో నిదధే- ఇతః ప్రాయః పంచచత్వారిం
శత్ షట్చత్వారింశ వత్సరేభ్యః ప్రాక్ మహిషాసురమణ్డలె హె
బ్బార్ శాఖా ప్రవిష్ట శ్రీవైష్ణవెషు ద్వౌ సాంసర్గికవిషయక వాదా
నువాదౌ ప్రత్యభూతామ్-తయోః అప్రాప్త ప్రౌఢభావా స్త్రీశిశవః
యదిపతి విహీనాస్స్యాత్ పునరుద్వాహ స్తస్యాః కర్తవ్యోవానవా

ఇత్యంశః ప్రథమః- సముద్రయాయీ బ్రాహ్మణః ప్రాయశ్చిత్తార్హో వా నవా? కృతేచ ప్రాయశ్చిత్తే స చ సంసర్గయోగ్యోవానవేత్యంశో ద్వితీయః. ఏతాదృశ విచార నిదానాని ప్రకృతే ప్రతిపాదయితు మావశ్యకతారహితాని- కిమప్యజానన్త్యాః కుమార్యాః శైశవఏవ వివాహవిధినా సంస్కృతాయాః ఋతుకాలాత్ప్రాగేవ యదిపతి వియోగస్స్యాత్ తర్హి తస్యాః యావజ్జీవం వైధవ్య దశాయామేవ వర్తనమన్యాయ్యం వ్యూహస్య హానికరంచేతి పునరుద్వాహాయ శాస్త్ర సమ్మతిస్తు పరమస్తీత్యేకః పక్షః- పునరుపయమనే శాస్త్ర సమ్మతిర్నైవాస్తీత్యపరః పక్షః- ఏవమేవ సముద్రమధ్యవర్త్యాంగ్ల య దేశాటనం విద్యార్థినాం మద్దేశవర్ధనోపయోగి అతఏవం పరదే శముపగమ్యాగతానాం ప్రాయశ్చిత్త కరణాత్పరం సవ్యవహారా ర్హతాభవతి దోషలేశోపి నాస్తీత్యేకః పక్షః- అపరస్తు సముద్ర యాయిభిర్యే వ్యవహరన్తితే బహిష్కృతా భవేయురితి- అత్రైతా దృశ విచారాత్ప్రాగేవ బంగాళారాష్ట్రే వాదాది ప్రచలనేన గ్రన్థాసమభవన్నితి ప్రవృత్తిం అయం చరిత పురుష శ్శ్రుత్వైవ తాన్ గ్రన్థాన్ ఆనాయయామాస- తేచ సంస్కృతభాషాయాం వంగభాషాయాంచాసన్- తత్రత్య ప్రధాన తరాంశాః పాణ్డిత్య చుం చుభిః శ్రీ ఈశ్వర చన్ద్ర విద్యాసాగరాభిధైః రచితాః- ఏతచ్చరితనా యకస్తు దేవనాగరి వంగలిపీ అభ్యస్య భాషాద్వయ వ్యాకరణగ్ర న్థంచ యథాశక్తి అవలోక్య తద్గ్రన్థానాం కోశసహాయేనార్థ మధ్య గచ్ఛత్- ఏతద్వాదేన తదాతస్య సమాజస్య న కిమపి ప్రయోజనం సమజని- అస్యచ గైర్వాణవిద్యా మధిగన్తుం తదవసరే కృత ప్రథమ ప్రయత్న ఏవ దృఢలగ్నోభూత్- అయం విద్యార్థిభిః పఠ్యమాన రఘువంశ ప్రముఖకావ్య గ్రన్థాన్ వ్యాఖ్యా సహాయాత్ కోశసహా యాచ్చ పఠన్నాసీత్. అస్మిన్నేవ సమయే ఉయముత్తరయా

త్రాంప్రతస్థే. కల్కత్తాపత్తనే శ్రీ ఈశ్వర చన్ద్ర విద్యాసాగరాభిధాన్ మృగయిత్వోపగమ్యచ తద్గృహస్య పక్షమాత్రమ తిథీభూయ తేషాం అపూర్వగ్రన్థైః పూర్ణే పుస్తక భణ్డారాగారే స్వాభీప్సిత గ్రన్థాన్ యథా శక్తి నిశామ్యతై రుదారపణ్డితవర్యైః కానిచిత్పుస్తకాని వినామూల్యమలభత- అస్య తద్గృహే వర్తమానాః స్వపాకార్హ ప్రదేశం ప్రదాయ శిఖయాలంకృత మిమ మాచార సంపన్నం గౌరవేణ సత్కృతవన్త ఇతి విజ్ఞాయతే-అయం కల్కత్తాపత్తనే ఆంగ్లేయ గైర్వాణ భాషయోరద్వితీయ పణ్డితానాం డాక్టర్ రాజేన్ద్ర లాలాభిధానాం సన్దర్శనం ముంబాయి పత్తనే భాషాద్వయేపి మహావిదుషాం కాశీనాథత్ర్యంబక తెలంగాఖ్యానాం దర్శనంచ కృత్వా సమాగతః.

దేవతా దర్శనేన యథా భక్తిః వర్ధతే తథా ఏతన్మహీయసోర్దర్శనేన చరిత పురుషస్య గైర్వాణ్యాం వాణ్యాం విశ్వాసః ఆసక్తిశ్చావర్ధత, తదభ్యసనాయాస్యచ ప్రయత్నాశ్చ వవృధిరే- అస్య చ చిత్తైకాగ్రతా కథమాసీదితి చేదేవం- అస్య పఠన సమయే లేఖనావసరేచ ప్రత్యక్షత స్తిష్ఠత్స్వపి యేషుకేషుచిత్ సంజాతేపి శబ్దేఽస్యమనః నస్ఖలతేస్మ- అస్యానన్య సాధారణ ధారణ సామర్థ్యేన గృహీతవిషయాః స్సర్వేపి మనసి దృఢసంలగ్నాస్సన్తః ఏకశః పుస్తకావలోకన ముత్సాహశక్తి ముదపాదయన్.

తదానీం ఆక్స్ఫోర్డ్ విశ్వవిద్యాలయే గీర్వాణ భాషోపాధ్యాయానాం మ్యాక్స్ముల్లర్ నామ ఆంగ్లేయ విదుషాం ఖ్యాతి ర్డిణ్డిమా రాష్ట్రే దిక్షుదిక్షు చాప్నవతీబభూవ- ఇమేచ విపశ్చితః ఋగ్వేద పుస్తకం ముద్రాప్య వేదాన్తేతిహాసాదీ నధికృత్య ఉపన్యాసాన్ గ్రన్థాంశ్చ వ్యలిఖన్- ఏతద్గ్రన్థేషు ద్వౌగ్రన్థౌ చరిత పురుషహస్త మన్వైషిష్టాం-తౌ చాత్యాదరేణాపఠత్- పాకశాసనో ఽహల్యాయాం

వ్యభిచచారేతి కథా ప్రజాపతి స్స్వీయదు హితరి సురతసుఖ మన్వభవదితి ప్రబన్ధ కల్పనాచ దివాకర విషయిణ్యా వితి ఏతద్దేశీయ కుమారిలభట్టాభిధాః ప్రాచీన మనీషిణః సమవోచ న్నిత్యధిజగామ- పురూరవస్ ఊర్వశీ ప్రముఖానాం కథా అరుణోదయ విషయతయానను ప్రవృత్తేతి మ్యాక్స్ముల్లరాభిధానాః స్వాభిప్రాయమసూచయన్- ఏతద్గ్రన్థానాం దర్శన ప్రభృతి చరిత పురుషస్య పర్యాలోచనాని శోధనాని వివెచనపరిపాటీ చోత్తమతమరీత్యా చరంతిస్మ.

మ్యాక్స్ముల్లరాభిధానాం లెఖనం అస్యధిమోవర్త్మదర్శిబభూవ పాన్థస్య దారుమయమార్గదర్శినీవ- అస్యధిషణా తదధ్వానం ప్రవిశ్యతావత్పర్యన్తం కెషాంచిదపి మనోదృష్ట్యగోచరాన్ అతిదూరస్థాన్ ప్రదేశాన్ప్రవిశ్య తత్ర కోణెష్వన్విష్య సమ్యగ్దృష్ట్యైవ స్థిరీచకార. అనెన ప్రవిష్టవర్త్మన్యధిగత విషయాశ్చ ద్వయోర్మహాద్గ్రన్థయో రాంగ్లెయభాషావిరచితయోః వ్యాప్రియంత.

యా మ్యాక్స్ముల్లరాఖ్యై స్సూచితా అహల్యేన్ద్ర ప్రముఖానాం కథాః తదుపమా ఆపాతతో హెయాః అసంగతానింద్యాః అశ్లీలాశ్చ కథా వెదెతిహాస పురాణాదిషు చ దృశ్యంతె- సర్వేశ్వరం దెవాన్ ఋషీంశ్చాధికృత్య ప్రవృత్త తాదృశకథాః కదాకథంవా కెన నిమిత్తెనాజాయంత ? కించ అస్మదీయ పూతతమెషు సిద్ధాంత గ్రన్థెషు తాదృశా అసంబద్ధతయా ఽయుక్తతయాచ భాసమానాః కథాః కుతోప్యుపనిబద్ధా ఇత్యాద్యంశా నధికృ త్యచరితపురుషః ద్రాఘీయసీ మాలోచనాం కర్తు ముదయుఙ్క్త- ఏతాదృశ విచారాన్ ద్వాత్రింశత్త్రయస్త్రింశె వయసి ప్రారభ్య తహశీల్ తతో వ్యుచ్ఛ్రితరాధిపత్యానుభవ సమయె ప్రాయః చతుర్దశ సమాః ఉపలభ్యమానాసు అఖిలావకాశవెలాసు ఆవశ్యక గ్రన్థా నవలోకయన్

ప్రాజ్ఞాన్ పృచ్ఛంశ్చ బహుతర విషయాన్ సంగృహ్య ఇండో ఆర్యన్ మైథాలొజ్యాఖ్య ఆర్యావర్తీయార్య పురాతకథావళీనామ గ్రన్థస్య ప్రథమ సంపుటం సమగ్రం వ్యరచయత్.

ఏషః మహీశూర డిస్ట్రిక్ట్ రాజకీయ కార్యకళణావసరె ఏనం గ్రన్థం బెంగళూర్ పుర్యాం ముద్రాపయితు మయతత. ప్రూఫ్ పత్రాణి ప్రదేశాన్తర గమనాగమనేన ప్లెగ్ నామరుజః ప్రాబల్యేనచ అస్యగ్రన్థస్య ముద్రణకార్యాణ్యానత్సర ద్వయమభూత్- యదా తత్పరి సమాప్తం తదైషః రాజకీయాధిపత్యా ద్విరతిమధియయా.

తత్కథావళీ ప్రథమ పుస్తక మెతద్గ్రన్థాకృతి షడ్గుణిత శత సంఖ్యాపరిమిత పృష్ఠంచాసీత్. తస్మిన్ అతి పురాతన కథానాం పూర్వోత్తర సన్దర్భః ఏకైకస్యా అపి వెదేషు నిదానం కిమస్తి తాశ్చకథం ప్రవవృధిరె, తాసాం ప్రధానార్థాః కె, ఇమెఽర్థాః కథం దృష్టాంత పురస్సరేణ ప్రదర్శితా ఇత్యాది విషయాః అతీవ చమత్కృతితయా వివ్రియన్తె- తత్పుస్తకె ప్రతిపాదితాసు కథాసు ప్రధానతమానాం నామాని పరమత్ర ప్రసూచయెరన్, గ్రన్థకర్తృ వివరణ క్రమాన్ ప్రదర్శయతుం నాల మవకాశః.

ఏతత్కథా వివరణాయ జ్యోతిశ్శాస్త్రీయాంశాః కెచనాత్యావశ్యకాః, అత ఏనాన్ గ్రన్థ పీఠికాయాం సుస్పష్ట ముపపాద్య తతః కథాశోధనె ప్రాయతత గ్రన్థకారః- తత్పుస్తకె చాతుర్యస్య శోధన వివరణయో ర్విషయీభూత ప్రధానకథానా మభిధెయాని కానీతి చెత్-

(1) ఊర్వశీ పురూరవసోః. (2) వసిష్ఠ విశ్వామిత్రాగస్త్యానాం. (3) జాబాలకవషయోః. (4) శకున్తలా దుష్యన్తయోః. (5) సావిత్రీ సత్యవానయోః. (6) త్రిశంకో స్స్వర్గపతనస్య. (7) హరిశ్చన్ద్ర శునశ్శేఫయోః. (8) అగస్త్య ఇల్వల

వాత్రాపీనాం. (9) అగస్త్య సముద్రపానస్య. (10) అగస్త్య విన్ధ్యపర్వతయోః. (11) అగస్త్య కావేర్యోః. (12) శ్వేత రాజస్య స్వీయ శవభక్షణస్య. (13) అత్ర్యనసూయా దత్తాత్రేయాణాం. (14) త్రితవృకయోః. (15) శునఃపశోశ్చ. (16) మాతరిశ్వనః వాస్తోష్పతేః శునాసీర క్షేత్రపతి, సీతా సారమేయ సరమాణాంచ. (17) మరుతాం దిత్యదిత్యోశ్చ. (18) అశ్వినీనాం తాసాముత్పత్తి ప్రభృతీనాంచ. (19) త్రిశిరోయమనాచికేతసాం. (20) బ్రహ్మ బ్రహ్మజాయా బుధానాం. (21) అహల్యేన్ద్రయోః- (22) భేకీతస్యాః పరీక్షిత వివాహః, తతోఽదర్శనస్యచ. (23) అణిమాణ్డవ్యయోః. (24) మాంధాతుర్విచిత్రోత్పత్తేః అస్య ఇన్ద్ర దేశిన్యాః స్వాదస్యచ. (25) కశ్యపకద్రూవినతానాం. (26) సుపర్ణస్యాతి మానుష సాహసానాం. (27) సుపర్ణేన కృతామృతాహరణస్య. (28) గజేన్ద్రమోక్షస్య. (29) శుక్రకచయయాతీనాం. (30) యయాతేః జరాక్రాన్తస్య యౌవనప్రాప్తేః తస్య స్వర్గగమనస్య తస్మాత్పతనస్య స్వీయ పుత్రైస్సాకం పునః స్వర్గ ప్రాపణస్యచ. (31) మాధవీగాలవయోః. (32) శిబికృత స్వీయ పుత్రహవననస్య. (33) సోమకరాజస్య, స్వీయపుత్ర బలివిధాన పూర్వక శతసంఖ్యాకపుత్రాణామవాప్తేః. (34) సప్తర్షీణాం జీవపృక్షస్యచ. (35) ప్రవర్గ్యస్య. (36) అశ్వశిరస్కేన దధీచినాకృత అశ్వినీభ్యః ప్రవర్గ్యమధువిద్యయోరుపదేశస్య, ఇన్ద్ర కృతాశ్వశిరః కృన్తనస్య, అశ్వినీకృత దధీచేరుజ్జీవనస్యచ. (37) దధీచి కుల్యాస్యేన్ద్ర వజ్రాయుధ పరిణతేః. (38) ఇన్ద్రరుద్రాగ్నీనాం మఖఘ్నతావాప్తేః. (39) ఉపసద్, దేవానాం రుద్రేణసాకం త్రిపురావరణ పురస్సరం స్వాయత్తీ కరణస్య. (40) వృత్రాసుర రుద్ర విష్ణూనాం (41) సృష్టేః, సృష్టికర్త్రైవస్వీయదుహితుః పతిరాసీదిత్యంశస్య. (42)

ప్రజాపతిః జగత్సృష్ట్వా యజ్ఞేనస్వమేవ హవిః కృత్వాస్వయమాహుం సైతి
విషయిణీ. (43) ప్రజాపతి స్స్వయమేవాజో భూత్వాబలించకార
త్యాంశస్య. (44) ప్రజాపతి స్స్వయమేవాశ్వో భూత్వాబలిం చకార
త్యంశస్య. (45) మహాదేవోయజ్ఞం కృత్వా విశ్వరూపమభజతేత్య
స్య. (46) సదసద్విషయకగాథాయాః. (47) రుద్రబాణేన ప్రజాప
తేర్హననస్య సృష్టేశ్చ. (48) లింగపూజావిషయక కథాః. (49)
విష్ణోః కూర్మవరాహ నారసింహావతారస్య, కశ్యపాదిత్యోః పుత్ర
తాయాశ్చ. (50) రుద్రకృత బ్రహ్మణః పంచమ శిరశ్ఛేదనస్య. (51)
పరశురామకృతస్వమాతృవధస్య, రామకృత తాటకా హననస్య,
కృష్ణ కర్తృక పూతనాసంహారస్యచ కథా ఇతి.

పూర్వోక్త కథాప్రభృతి విషయాన్ ఆమూలాగ్రం సంశో
ధ్య తేషాం ముఖ్యసారాంశానధిగతవతోచరితపురుషస్య హార్దభావో
ఽత్ర సంక్షేపేణ ప్రకట్యతే- ఇమాః కథాః అతిపురాతనాః, తాదృ
శకథాః వర్ణయన్తః కవయోఽతీవ పరిశీలన పటవః- రవిసోమ మృగ
శిరా రోహిణీ కృత్తికా జ్యేష్ఠ విశాఖా ధనిష్ఠా శ్రవణ ఆశ్లేషా సప్త
ర్షయః రుద్రాగస్త్యాదయః ఏషాం ప్రధానతమగ్రహాణాం చారాన్
దృష్టాంతతయా పరిగృహ్య సారతత్వాని సుబోధాంశ్చ ప్రతిపాదయ
న్తః తాః కథాః వ్యరచయన్- "పరోక్షప్రియా ఇవహి దేవాః ప్ర
త్యక్షద్విష" ఇతి వచనం ఏతదవలంబన పథం సూచయతి. వేదే
పరిదృశ్యమానాః సూక్ష్మతమాః బీజప్రాయాః విషయాః పురాణా
దిషు వివిధరూపేణ వ్యతస్యంత- అత ఏవ పురాణాన్యుప బృంహణ
తయా వ్యవహ్రియన్తే-దేవః దేవతా వా ఋషయో వా అశ్లీలక్రీడా
వహ కార్యాణి నకదాచిద ప్యకుర్వన్ -అనేక శతమానేభ్య ఇతఃజనాః
కథామర్మాణి విస్మృత్య కేవలం బాహ్యాత శ్శబ్దేభ్యో భాసమా
నార్థాన్ ప్రతీత్య "దృష్టో ధర్మవ్యతిక్రమః సాహసంచమునీనాం"

"న దేవ చరితం చరేత్" ఇతి నిబన్ధాన కుర్వన్- ప్రత్నాః కవయః
తత్కథాః కథమవర్ణయన్, తాసాం తాత్వికార్థాః కే, ఇత్యంశో
విజ్ఞాతుం ప్రాయశ్శక్యతే, స్వీయమనీషా ఉపయోగేన తత్త్వాని
గ్రాహ్యాని స్యు రస్మాభి రిత్యేవ తత్కథోద్దేశః, తస్మాత్ తాః పూతె
షు స్వీయగ్రన్థేషు సమాహరన్.

ఏతత్కథావళిః గ్రంథకర్త్రా సంస్కృతభాషాయాం యదికృ
తో౽భవిష్యత్ ఆంగ్లెయభాషా నభిజ్ఞానాం ఏతద్దేశీయ విదుషామ
వలోకనాయానుకూల్య మభవిష్యత్. పరంతు సతదా గీర్వాణ
భాషాయాం రచయితుం వ్యవహర్తుం వా నాశకత్-కింతు తద్భాషా
గ్రన్థాన్ పఠంపఠితుం అర్థానవగన్తు మెవ శశాక- అస్మదీయ పురాణ
కథాః అధికృత్య ఆంగ్లెయ విపశ్చితః స్వీయభాషాయా ముపన్యా
సాన్ ప్రచరన్తిస్మ. అస్మద్దేశీయాంగ్లెయభాషా సంస్తవా అనేకె
ఆంగ్లెయాభిప్రాయా న విచార్య పరిగృహ్ణన్తిస్మ- గ్రన్థకారశ్చ తాన్
సమ్యగ్విచార్య బహువిషయెషు విభిన్నాభిప్రాయస్సన్ అస్మద్దేశీ
యాః పురాణేతిహాసాదినాం యథాక్రిమపఠనె ఆసక్తాభవన్త్విత్యభి
ప్రాయెణె మంగ్రన్థ మాంగ్లెయ భాషాయామరచయదితి విజ్ఞాయతే.

తత్ పుస్తకాని చరితపురుషః అస్మద్దేశేషు యూరోప్ దేశేషుచ
ప్రముఖెభ్యః సంస్కృతాంగ్లెయ విద్వద్భ్యః ఉదన్త పత్రికాధిపతిభ్య
శ్చ ప్రస్థాయ తద్గ్రన్థేష్వ సంవిలీయానశిష్టాః కథాః లోకరూఢాః రా
మాయణ భారత ప్రభృతి ప్రసిద్ధ పురాణకథాః అధికృత్య స్వీయ
శోధనానాం విమర్శాయాశ్చ ఫలితాంశాన్ విలిఖితు మారెభె.

అస్య ఏతద్విలెఖనావసరె, సూక్ష్మ గ్రన్థాన్తర రచనాయ నిమి
త్తాన్తర మజాయత- అస్యస్వాభావిక మనోవృత్తౌ విశేషః క ఇతిచెత్
స్వయం యాన్ యాన్ గ్రన్థానవలోకయతి తాంస్తాన్ సమ్యక్పరి
శీల్య విభిన్నాభిప్రాయాః యద్యనగమ్యెయుః తాన్ తత్రైవ టిప్పణి

పేణ విలిఖ్య గ్రన్థకర్త్రే వార్తాపత్రికాయ వా ప్రస్థాపయామాసె తి- ఏవం తల్లిఖితపత్రాణి సంగ్రహీతు న్నావకాశస్సమజని- తథా విలిఖితేషు కశ్చననవ్యతయారచితో గ్రన్థః పృథక్ పుస్తకరూపేణా ముద్రిత- మహారాష్ట్రదేశే లోకమాన్య ఇతి ప్రసిద్ధి ముపగతాః బాలగంగాధర తిలకనామాన (ఓరియన్) మృగశిరానక్షత్ర విషయక మత్యాదరణీయంచ గ్రన్థ మాంగ్లెయభాషాయాం వ్యలిఖన్-తంపై ష దృష్ట్వా తత్ర ప్రతిపాదిత ఋగ్వేదీయ వృషాకపిసూక్త పరివ ర్తనరీతి ర్నాతిసుష్ఠీవ్రేతి విజ్ఞాయ దుర్జ్ఞేయ మపి సూక్తం ప్రకా రాన్తరేణ పరివర్త్య సావతరణం స టిప్పణంచ ముద్రాప్య తస్మై ప్రస్థాపయాం చక్రే- తద్విద్వద్వరేణ్యాః ఇమం గ్రన్థం విలోక్య గ్రన్థ కర్త్రేవన్దనం కృత్వా స్వీయగ్రన్థస్య పునర్ముద్రణావసరే భవల్లేఖన ముపయోక్ష్య ఇతి వ్యలిఖన్- ఏతత్సూక్తమధికృత్య చరిత పురుషే ణ విలిఖితగ్రన్థః ఏతద్గ్రన్థ పృష్ఠోపమ పృష్ఠానాం ద్వాత్రింశత్సంఖ్యా భిః పరిమితః- అస్యచావతరణికా టిప్పణ్యో దుర్గ్రహాస్యాస్య సూ క్తస్య పరివర్తన పరిపాట్యాశ్చ దర్శనేన వేదానామర్థ వివరణే సం జాతా సదృశ సామర్థ్య మస్యచరిత పురుషస్య ఆంగ్లెయ భాషా యాం తస్య రచనాశక్తిశ్చ పరిదృశ్యతే.

స చ కథావళ్యా అవశిష్ట భాగం రచయన్నాసీత్- స ఏవ ద్వితీయ సంపుట మిత్యభిధీయతే ప్రథమ సంపుట ముద్రణాత్త్రిషు వత్సరేషు చన్నపుర్యాం (మద్రాస్) అముద్రిత- ప్రథమసంపుటమివ త్రింశదధిక షట్కృతపృష్ఠపరిమితమభూత్- తస్మింశ్చ ప్రతిపాదితానాం కథానాం నామాని పరమేతాని-

1. ధ్రువస్య.
2. శిశుమారస్య.
3. నక్షత్రీయప్రజాపతేః.
4. అరున్ధత్యాః.
5. కుమారస్య (స్కన్దస్య)
6. గంగాయాః.

7. సంవర్తమనోః తస్యకోలమత్స్యయోః.
8. వసిష్ఠస్య తస్య ప్లవస్య.
9. భుజ్యస్య తస్య ఉడుపస్యచ.
10. మార్కండేయ కల్పయోః.
11. మత్స్యరూపిణోవిష్ణోః వేదానాం దైత్యానాం సోమక శంఖహయగ్రీవమధుకైటభానాం.
12. మధుసుతస్య లవణస్యచ.
13. ఋశ్యశృంగస్య ప్లవస్యచ.
14, సౌభరేః మత్స్యస్యచ.
15. చ్యవనస్యఅన్తర్జలెమత్స్యైస్సహ ద్వాదశవర్షంస్థితేః.
16. ఇన్ద్రనహుషయోః.
17. వరాహావతారస్య.
18. కూర్మావతారస్య.
19. నరసింహావతారస్య.
20. వామనత్రివిక్రమయోః.
21. పరశురామస్య తస్య వంశావళేః.
22. గణపతేః.
23. గయస్య.
24. రామాయణ బాలకాండస్య
25. అయోధ్యాకాండస్య.
26. అరణ్యకాండస్య.
27. కిష్కింధాకాండస్య.
28. సుందరకాండస్య.
29. యుద్ధకాండస్య.
30. ఉత్తరకాండస్య.
31. సీతాదేవ్యాః రామరావణయోర్విషయకెదానీం తన కాశ్చన కథాః.
32. శ్రీరామవిషయక బౌద్ధానాం కథాః.
33. కృష్ణయజ్ఞ పురుషయోః.
34. దేవకీవసుదేవయోః.
35. రామకృష్ణయోఃగోకులస్యచ.
36. అవతారస్య ఆకంసవధం కృష్ణస్యాతి మానుషచర్యాణాం సాందీపని సకాశె విద్యార్జనస్యచ.
37. రామకృష్ణ జరాసంధయోః యుద్ధస్య హంస డింబిభ ప్రభృతీనాం వధస్య.
38, రుక్మిణ్యాః వివాహస్య ద్వారకా వాసస్యచ.
39. జరాసంధ శిశుపాలయోర్వధస్య, గగనె సౌభనగరాధీశస్య సాల్వస్య నాశస్య, షట్పురస్థానామ సురాణాం హననస్యచ.
40. నరకాసురవధస్య శ్రీకృష్ణస్య షోడశసహస్రకన్యానాంవివాహస్య.
41. ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధయోః.
42. ముసలోత్పత్తేః, యాదవానాం క్షయస్య.

43. శ్రీకృష్ణస్య వ్యాధబాణల క్ష్యతాయాః.
44. వజ్రస్య ఇన్ద్రప్రస్థ సంస్థితేః
45. పాణ్డవ కౌరవాణాం భారతా యోధనస్య.
46. సర్పదంశేన పరీక్షిన్మృతేః జనమేజయకృత సర్పయాగస్య.
47. వ్యాసశుకయోశ్చ కథా.

ఏతద్గ్రన్థాన్ స్వీకృత్య కేచన మహీయాంసః తానుద్దిశ్య స్వాభిప్రాయాన్ ప్రతిబోధయంతిస్మ- తేచాంగ్లేయ భాషాయాం వర్తంతే- తదభిప్రాయశ్చాత్ర సంక్షేపేణ సూచ్యతే.

మహీశూర్ రాజధాన్యాం పురాతన పుస్తక భండారాగారే (ఓరియంటల్ లైబ్రెరి) క్యూరేటర్ ప్రధానపదవీ మలంకృత్య అనేక సమాః బహుతర పురాతన గ్రన్థాన్ పరిశోధ్య ముద్రాపయితారః సంస్కృతాంగ్లేయ భాషాసు పూర్ణపండితాః మహాదేవశాస్త్రిణః ఏతద్గ్రన్థకర్తుః పురాణేతిహాసాదీనాం రహస్యార్థ విశదీకరణ ప్రకారో న్యాదృశః నిర్దుష్టశ్చేతి సమగ్ర మంగీకృత్య ఆర్యశాస్త్రాభ్యస్తశీలాణాం విద్యార్థినా మేకైకస్యాపి సాదర మేతద్గ్రన్థావలోకన మతిప్రయోజనావహ మిత్యసూచయన్.

మహీశూరరాష్ట్రవిద్యాభ్యాస విచారణనిలయే బహూని హాయనాని మహదాధిపత్యం వ్యూఢ్వా పరోపకారిణః ప్రాజ్ఞాశ్చేతిఖ్యాతిమాపన్నాః విద్యానిధయో వెంకటపతి అయ్యంగార్యాః అస్మిన్ గ్రన్థే వేదపురాణాదిషు ప్రతిపాదితాః స్వారసతమాశ్చానల్పాః విషయా స్సంగృహీతాః అతఏవ విషయభండార ఇత్యయం గ్రన్థోన్వ మహార్య ఇతి, ప్రతి పుస్తకాలయేషు ప్రతిష్ఠాపయితు మర్హోయం గ్రన్థ ఇతిచ స్వాభిప్రాయమబోధయన్.

'ఓరియన్' మృగశిరా ప్రభృతి ప్రౌఢగ్రన్థరచయితారః మహారాష్ట్ర దేశీయ ప్రఖ్యాత విపశ్చితః బాలగంగాధరాభిధాః సిద్ధా

స్త గ్రన్థానాం వివేచన పురస్సరం పఠనవిచారే ఏతచ్చరిత పురుషస్య పుస్తకం కాలస్య శకఇవ ఆదిమమితి పరస్తాత్ ఏతాదృశ జిజ్ఞాసాయాం ప్రవర్తమానానాం సత్పథదర్శీతిచ ఏతాదృశ పుస్తకాదస్య తత్పుస్తకం నైవాన్యస్యేతిచ స్వాభిప్రాయ మావిష్కుర్వన్తిస్మ-

'ఆర్య' ఇతి పత్రికాలేఖనకర్తారః ఏతత్పుస్తకం గ్రన్థకర్తుః సావధానపఠన దీర్ఘాలోచన పరిపూర్ణ విమర్శాదీనాం ఫలరూపమితి, ఇండియాదేశీయ పురాతన శాస్త్రసాహిత్యేష్వాసక్తై స్సర్వైరపి శీఘ్రమేవ పఠితు మర్హమితిచ, ఏతాదృశ జిజ్ఞాసాసు గ్రన్థకర్త్రా సంబన్ధ సిద్ధి రన్యాదృశీతిచ, అస్మదీయ గ్రన్థేషు పరిదృశ్యమాన గాథానాం ఉపమానానాంచ బాహ్యతో విరుద్ధా ఇవ భాసమానకథానాం యథాయోగ్యం వివరణం సమాధానంచ ప్రదర్శయితుం తేన కృతప్రయత్నో ఽస్మదీయదేశస్య సేవాప్రాయ ఇతి చ స్వాభిప్రాయాన్ ప్రకటీచక్రుః.

దక్షిణదేశే హిందూ ఇత్యభి వ్యాపక పత్రికాలేఖకాః గ్రన్థకర్తు స్సంస్కృతజ్ఞానం పురాతనాతిగహన శాస్త్రగ్రహణ సామర్థ్యం అర్థప్రకాశక శక్తిశ్చ అతీవశ్లాఘనీయ ఇతి ఏతత్పుస్తకద్వయ మప్యస్య సహిష్ణుతా పురస్సరం తాత్వికాన్వేషణాంతాం శ్లాఘ్యతమ చిన్తాంచ సుస్పష్టమావిష్కరోతీతిచ తేన కర్తుముద్యుక్త దుస్సాధ్యాని కార్యాణి ఏకస్యైవ ప్రజ్ఞాయా అవిషయాణ్యప్యస్య విషయాణి సన్తి విద్యార్థినాం సౌకర్యాయ పన్థానం పరిష్కృతవానితి చ, ఇమౌ ప్రౌఢగ్రన్థాః అఖిలైరప్యధిగన్తు మర్హా ఇతి చ స్వాభిప్రాయం ప్రకటయామాసుః-

యూరోప్ దేశీయ విదుషాం బహుకీర్తిమన్తో మ్యాక్స్ ముల్లరాభిధాః గ్రన్థకర్తుః సంస్కృత సాహిత్యజ్ఞాన ముత్తమ తమమితి తేన స్వీయ దేశస్థ పురాణ కథా అధికృత్య వైదేతిహాస పురాణా

డిషు విద్యమాన విషయానా మేకత్రి మేళనం అత్యుపయుక్త కృతీతి
చ సమసూచయన్-

బార్త్ అభిధాః ప్రఖ్యాత ఫ్రెంచ్ విద్వాంసః గ్రన్థకర్తుః పఠ
నాధిక్యం పాణ్డిత్య విశేషః అప్రతిబన్ధ చిన్తాసామర్థ్యంచ మనః పూ
ర్వక ప్రశంసార్హానీతి ప్రకటయామాసుః-

ఏతౌ పణ్డితవర్యౌ ఏవంగుణానుద్ఘాట్య స్వస్మృతి విషయీ
భూత దోషానపి ప్రచకాశిరే- తైః కథ్యమానదోషాః అస్మద్దేశీయ
విద్వద్భిర్నాభ్యుపేయన్తే- పురాణాదీనా ముత్పత్తి లక్షణ ప్రయోజ
నాదిషు పాశ్చాత్య విపశ్చితా మభిప్రాయాన్ అస్మదీయ పండిత
వర్యాః బహుశో నానుమోదంతే-మ్యాక్స్ముల్లరాఖ్యానా మయం
భావః- పురాణస్య తత్వవిద్యాయాశ్చాతి భేదో వర్తతే, పురాణకథాః
బహుపురాతనకాలే ఉత్పన్నాః తస్యాః ప్రయోజనం న తత్వం కేవ
లం కల్పనా ఏవ, సామాన్యతో జగతి దృష్టివిషయీభూత కానిచి
ద్వస్తూ న్యధికృత్య కల్పితభావనాః తాసులీనాః అతః పురాతన పురా
ణాది కథాసు గభీర తత్వార్థానా మధిగమనప్రయత్నో నయుక్తతర
ఇతి-ఇమమేవభావం బార్త్ పండితాఅపి ప్రకారాన్తరేణ వివృణ్వన్తి
స్మ- స చ పురాణాది కథాః కానిచిత్సులభవస్తూని ప్రత్యుత్పద్య
మనోభావానుసారేణ విపరీయ కదాచిద్గాథా రూపేణ కదాచిచ్చ
సూక్ష్మ కథారూపేణచ పరిణమన్తి, తాశ్చ ఉత్పన్నా ఏవ వృద్ధిమా
పద్య స్వతఏవ ప్రాముఖ్యాయ తాసాం నిదానభూతవస్తు తూర్ణమే
వ దృగ విషయంభవతి, తస్మాత్ పురాణకథా అల్పతమాః అయ
త్నసిద్ధాః అసంగతాః న్యాయ విరుద్ధాశ్చ వర్తంతే, కస్మింశ్చి విష
యే తాశ్చస్వయమేవోత్పన్నాః బుద్ధి పురస్సరం నవ్యరచ్యంత, తా
సాం సర్వభాగేషు పరిపూర్ణార్థ వివరణం కర్తుం న శక్యతే ఇతి. త
థాచ పాశ్చాత్యదోషజ్ఞాస్త్వేవమప్యభిప్రయన్తి- జనతాః అచా

రాః శాస్త్రాణిచ ప్రథమతః కేవలం శైశవ్యతాయామేవ స్థిత్వా కాలక్రమేణ అభివృద్ధిం నాగరీకతాం జ్ఞానసంపన్నతాంచ భజన్త స్సన్తి ఇతి, ఇండియారాష్ట్రీయాః కశ్చ ప్రాథమికః కశ్చ అనంతరకాలిక ఇత్య విచిన్త్య ఏకైకస్య మధ్యే ద్రాఘీయాన్ కాలస్సన్నపి తాదృశవిషయాః ఏకదైవ సంజాతా ఇత్య సంబద్ధం కథయన్తీతిచ. ఏతాదృశ ఆక్షేపానాం గ్రన్థకర్తా కథావళ్యా ద్వితీయసంపుటస్య పీఠికాయాం అల్పపరిమిత పుస్తకాన్తరేచ సమాధానాన్యవోచత్.

పురాణేతిహాసాదయః బహుభ్య స్సంవత్సరేభ్యః ప్రాగుత్పన్నా అపి తేషాం ప్రకటాయితారో ఋషయః శైశవ్యతాయా ఔపమ్యం మూఢ్యతాం చానాపన్నా ఏవ అతిశయిత జ్ఞానసమ్పన్నాః తదానీం లోకరూఢాయాం మాతృభాషాయాం గైర్వాణ్యాం మనన్య సాధారణ కవితాశక్త్యా ఇత్యస్మ ద్దేశీయాః ప్రత్యయన్తిస్మేతి గ్రన్థకర్త్రా ప్రదర్శిత సమాధానాన్యస్మిన్ విస్తరణానపేక్షాని- తస్య దృఢాభిప్రాయశ్చాయం- వేదేషు విద్యమాన కథాః గాథాః అనేకశః యజ్ఞసంబన్ధిన్యః ఉపనిషద్భ్య ఇతః ప్రకాశితాః పురాణేతిహాసాదికథాః యానిముఖసంబన్ధీని వేదాన్తసంబన్ధీనిచ తత్వాని తైస్సమాకీర్ణా ఇతి. అస్య యథార్థస్తు కథావళ్యాః పుస్తక ద్వయస్య సమవలోకనేన సుస్పష్టం విజ్ఞాయతే.

కథావళ్యాః ద్వితీయ సంపుట ముద్రణం యదాసమగ్రమభవత్ తదా అస్య చరిత పురుషస్య పంచపంచాశద్వయ స్సమపూరయత్- ద్రాఘీయసా రాజకీయ కార్యేణ సంజాత కాయక్లేశేన బుద్ధిక్లేశేన చ జనై రుపలభ్యమాన విశ్రాంతివయసి సంప్రాప్తేపి వినాయత్కించిత ప్రజాడ్యం శీఘ్రమేవ కృత తాదృశ సేవాకార్యేణ సాకం ప్రతిపద మనుభూయమాన (మలేరియా) పార్వత జ్వరేణ అతి దుర్బలతాపన్న దేహోపి సః కేవలం మనోదార్ఢ్యేన తాప

త్పర్యంత వ్యాసంగేన చ కించిదపి విశ్రాంతిసుఖ మనాపుష్య అనేక మతభేదానా మాశ్రయభూత మతిదుర్గ్రహం వేదాన్తశాస్త్రం స్వేస్మి న్నత్యన్తైవ అత్యాదరేణ ప్రతిష్ఠాముదయుఙ్క్త- తస్యచ బెంగళూర్ పుర్యామేవ వాసస్సమజని- అతః అత్యాశ్రవన్యేక వేదాన్తగ్రన్థ సంగ్రహాణె అనేక వ్యాఖ్యానంచయె పూర్వైః ద్వ్యపద్భి రచితాన్ విషయాన్ చ పౌర్వాపర్య్యక మధిగన్తుం చానుకూల్యం సమభవత్- కదాచిత్ మహిషాసుర పురమధి గచ్ఛతి తస్మిన్ తత్రైవ విపశ్చిద్భిస్సాకం సల్లాపం శాస్త్రావలోకనం చాకరోత్- అయంచ స్వభావతః అతిమితభాషీ- పరభాషణ సమయేపి దర్శనమాత్రేణ తృప్తింజగామ- బంధుమిత్రాణి స్వావలోకనార్థ మాగతాన్యపి దృష్ట్వాతుష్ణీమాసాంచక్రె- తేషాం భాషణ మాకర్ణ్య విరరామ- తేషాం భవనాన్యధితిష్ఠతిసతి అన్తః ప్రవిశ్య దృష్ట్వాపరావర్తత- ప్రవిష్ట ప్రదేశేషు స్వాలోచనీయాని భాషణాని యది ఇష్టమిత్రాణి బ్రువన్తి చేత్తర్హి- మన్దముత్థాయ, పుస్తకాని యత్రసన్తి తత్రగత్వా కించన పుస్తకం వా పత్రికాం వా-వలోకయన్ తస్థే- మూకోమానీవ తిష్ఠేత వాఙ్నియమనిష్ఠో-యం శాస్త్రజ్ఞైస్సహ శాస్త్రవిచారం కర్తుమారభమాణశ్చేత్ ఘంటాద్వయ మవ్యవిచ్ఛేదేన చచా-మత్యన్తోత్సాహేనైవ ద్రావిడభాషాయాం కర్ణాటక భాషాయాం వా కరోతిస్మ- తస్యతదా ఆధారభూత వేదవచనాని శాస్త్రవాక్యానిచ వాచోవిధయాని తరంగశో నిర్గచ్ఛంతిస్మ- ఇదంచ దృష్ట్వా వాగ్దేవీ కుత్రవా విలీనా ఏతాదృశావసరేఽస్య జిహ్వా మధితిష్ఠతీతి యథా విస్మయన్తి తథాభూత్- కదాచిత్ విదుష శ్శిష్యాన్ యాతిస్మ- కదాచిత్ స్వసకాశం ప్రాప్తాన్ తాన్ పృచ్ఛతిస్మ- ఏవంచ ఏవమేవ ముహుస్సుహృదః వాదానువాదాః ప్రచలంతిస్మ- ఇమేచ తస్యచ జ్ఞానదార్ఢ్యాయ సహకారిణో-భవన్.

ఏవం వ్యాసంగే వాదానువాదేచ ప్రవృత్తయోః కేషుచిద్వి షయేషు పరంపరామనుపథ్యాగత శాస్త్రార్థానుద్దిశ్య భిన్నాభిప్రాయ వానాస- ఇమమేవ విచారణం విద్వద్భిస్సాకం సమ్యగ్విచార్య కాంశ్చన వాక్యార్థా నధికృత్య స్వస్యసంజాతవిభిన్నాభిప్రాయాన్ గీర్వాణ వాణ్యాం విరచ్య స్వైవ దృష్టుమశక్యానాం స్థలపరస్థలవాసినాం విద్వ ద్వరాణా మవలోకనాయ ప్రస్థాపయితవ్య ఇత్యాలోచ్య ఏతద్గ్రన్థ స్యాదిమభాగ మల్పశః గీర్వాణ్యాం రచయితుం ప్రారభత- కాలక్రి మేణ ప్రత్యహ మభ్యాసేన ఏకాగ్రతాయా బలేనచ రచనా సామ ర్థ్యం వర్ధమాన మాసీత్, గ్రన్థశ్చ ప్రచలన్నభూత్. ఇమమేవయత్న ముద్దిశ్య గ్రన్థకర్త్రా ద్వితీయ సంపుటె అష్టోత్తర త్రిశత పృష్ఠేవి లిఖితం తదత్ర సూచయితుం యుక్తం కిల, కిమితిచేత్- "నాహం తర్కాలంకార పూర్వమీమాంసా శాస్త్రజ్ఞః, మధ్యమవయః కాలె కాళిదాసాది ప్రణీత కావ్యానాం నాటకానాంచ వ్యాఖ్యాన సహ మేవ పఠనేన కించిత్ సంస్కృతభాషాజ్ఞానం సంపాద్య వేదాన్త శాస్త్రస్య భాష్యాది సహామేవ ముఖ్యాంశ జ్ఞానం యథా శక్తి యథామతి సంపాదితమ్- తథాపి సంస్కృతభాషయా కించిత్ సల్లా పం కర్తుం గ్రన్థం రచయితుంవా శక్తిర్నాభూత్- తథాప్యన్తిమే వ యసి అద్యతన కాలాత్ప్రాక్ సప్తసంవత్సరాదారభ్య మహతా ప్ర యత్నేన అప్రౌఢ సంస్కృతభాషయా వేదాన్త విషయ గ్రన్థరచనే అభ్యాసః కృత" ఇతి.

యథాశక్తి యథామతీతి గ్రన్థకర్త్రభిధానం సహజమేవ, పరన్తు తస్య ద్రాఘీయాంసం వ్యాసంగ మధ్యవసానం తత్ప్రయ త్నావధిచర్యాంచ చిన్తయితుః యథేష్యంశః అసాధారణ ఇత్యర్థం సూచయతి- ఏతద్గ్రన్థరచనాకాలేపి అత్ర చ సంలీన విషయానపి

కృత్య యథా పూర్వం విద్వద్భిస్సాకం అవసరే వాదాన్సమభ్యవర్త-
కించ యథా గ్రన్థః ప్రచలిత స్తథా పరిష్కుర్వన్నాసీత్-

అయం గ్రన్థః తస్యచ పరిష్కరణంచ దేహ పరిత్యాగస్య దినత్రయ పర్యన్తం వ్యచరతామ్- అస్మిన్ మధ్యే అస్యచరిత సంబంధినః ప్రధానతమాః కేచనవిషయా అత్రసూచ్యంతే- అస్య చరిత పురుషస్య స్వకీయ గృహార్జనే అన్యవిధక్షేత్రాద్యార్జనే వా నైవాశా కదాప్య జాయత, సతాదృశప్రయత్నం న కదాప్యకరోత్- న కేవలమేతత్-పితృకాలాద్యనుగత కించిత్ భూక్షేత్రాదికంచ యథా లోకమనవలోక్యహాపయామాస, అథాప్యనాక్రాంత మభూదితి చిన్తాం వ్యథాం వానాలభత- వైమాత్రేయ పౌత్రస్య వేశ్మని నాతి విస్తారే గృహభాగే స్వీయ పుస్తక భండారాగారం సంస్థాప్య తత్పార్శ్వ ఏవ నాతి దీర్ఘశయ్యాయా ముపవిశ్య విలెఖనం తత్రైవ శయనం చాకరోత్-తచ్చ గృహం నగరమధ్యే బహు జనవాస సంచార ప్రదేశే ఽవర్తత- తత్పురస్తాత్ ప్రతోళ్యా మహర్నిశం శకటాదయో బహుశబ్దాయమానా ధావన్తిస్మ- కించ అస్యచ గృహభాగస్య పురఏవ చత్వరే భిక్షాజీవీనాం గానరవః వణిజాం వాగాడంబరాశ్చ భవంతిస్మ- యావదపి తస్య మనోదృష్టిశ్చ హస్తగత గ్రన్థాదన్యత్ర న చెలతుః, మన్దిరస్య పార్శ్వయోః ప్లేగ్:మారికా ప్రభృత్యుపద్రవాణాం హింసాయాం సంభవంత్యా మపి నిర్భీతః స్వీయ కృతావేవ యథా పూర్వం పరిపూర్ణాసక్తి రవర్తత. చారుతర పవన సలిలైశ్శోభమాన నవ్య ప్రదేశేషు నికేతననిర్మాణాయ కస్మింశ్చి న్మిత్రే ప్రతిబోధయతి స్వేన విలిఖ్యమాన గ్రన్థ ఏవ నిజగేహమితి ప్రభాష్యవిరరామ- మనోనిశ్చలం స్థాతుంయత్ తదేవ సమీచీన స్థలం- అనేనాయం దేహ సంబంధినీ మాశాం కిం స్విత్ పర్యత్యజదితి పరిదృశ్యతే.

తస్య నైరాశ్య మనన్యోపమ మిత్యంశే దృష్టాంతాంతరమపి సూచయితుం ప్రాయశ్శక్యతే- స చ లోకన్నాలభత- అథాపి స న కించిద ప్యదూయత- పుత్రశబ్దస్య రూఢిమాపన్నాం వ్యుత్పత్తిం పరి త్యజ్య ప్రకారాన్తరేణైవ వ్యుత్పత్తిం సార్థక్యం చా కల్పయత్, కథ మితిచేత్ - పుత్రవతోన హ్యస్తి న రకాద్భీతిః అపుత్రస్యచ ముక్తిరే వనాస్తీతి కాచనగాథాస్తి- ఏకైకోపినరః స్వేనోపలభ్యమాన ము క్తి ప్రయోజక పుత్రః క ఇత్యంశం ప్రధానతయా విచిన్త్య విజానీ యాత్ - యాగం కుర్వాణేన యజమానేన కర్మకాండోక్తరీత్యా అరణిమంథనేన ప్రాప్యమాణ పూతతమ మఖాగ్నిః యజమానస్య మోక్షప్రదాయీ పుత్రోభవతి- సచాగ్నిః జ్ఞానకాండే ప్రతిపాదిత రీత్యా నరః స్వకీయమాత్మానం మథిత్వా పరిపూత వ్యాపారేణ పరి శుద్ధవాచా అత్యంతశుచినా కార్యేణ ఆత్మహోమేనచ జాజ్వల్య మానః కృతంచేత్ హృదయనళినే యజ్ఞసుత ఇవ విభ్రాజమాన స ర్వాంతర్యామినో సాంకేతిక ఇత్యధ్యగచ్ఛేత్ - "ప్రజయాహి మను ష్యః పూర్ణ" ఇతి వేదవాక్యమివ మనుష్యః పూర్ణోభవితాచేత్ లో కానుకోధేనాపత్యలాభేన మాత్రం న, అపితు పూర్వోక్తరీత్యా దేహ మను ప్రవిష్టాత్మా పరిపూర్ణ ప్రేమ్ణా నిఖిలప్రాణిషు వ్యాప్తః సర్వ భూతానామపి హితమాశాసన్ సర్వ ప్రాణేషు స్వవత్ ప్రీణనేన జీవస్య పూర్ణత్వం జాయతే, యదాచ తాదృశ ప్రేమ్ణా ఏకమపి ప్రాణినం న యోజయతి తదాతస్య పూర్ణత్వస్య న్యూనతాస్యాదేవ- ఏవం తస్మిన్నాత్మని శుద్ధతా మవాప్య శాంతస్తుష్టో హృష్టశ్చ వేదా న్తసారాన్ పరిగృహ్ణన్ గ్రన్థరచనాం కుర్వతిసతి.

తచ్ఛాయానువర్తినీ బహు గుణవతీ అలమేలనాచ్చార్ నా మ్నా (చొక్కమ్మాంబేత్యా హ్వయస్త్రీ) ధర్మపత్నీ అష్టదశవామా సాన్ రుజాశయిత్వా కీలక సం॥ ఆషాఢ శుక్ల ఏకాదశ్యాం పరమ

పదమభజత- సాచసమీచీన జ్ఞానసంపన్నా పూర్వాచార్యైః కృత చతుశ్శ్లోకీ స్తోత్రరత్న ప్రభృతి స్తోత్రాణి మహతాం కాల మనుసు ధ్యాగతకర్ణాట భగవత్కీర్తనాని మంగళానిచ న కేవల మనుసం ధత్తే- అపితు బ్రాహ్మణసువాసినీనాం సత్కారం విశేషతః కరోతిస్మ- భర్త్రాసాకం దక్షిణదేశీయ దివ్యక్షేత్ర తీర్థయాత్రా మకురుత- పత్యురనుమత్యా బెంగళూర్ పురీతులస్యుద్యానస్థ దేవాలయే తిరు నారాయణపురేచ కాభ్యశ్చి త్సేవాభ్యస్సద్విద్యా ప్రోత్సాహాయచ యథా శక్తి ద్రవ్యమదాత్ - కించ సోమాశియాణ్డార్ సంతతీయా నాం పూజ్యతమానాం నుగ్గిపల్లి కస్తూరిరంగాచార్య స్వామినాం పద యుగళ మాశ్రిత్య శరణాగతి మలభత (భరసమర్పణమకరోత్), అస్యాః ప్రపన్నాయా ఔర్ధ్వదేహికం పతి శ్శ్రద్ధయైవాకరోత్ పరం తుపూర్వకాలానుగతాచరణ క్రమాణ్ విహాయ నవ్యక్రియా నాచర త్ - అస్యచకారణ మత్ర సంక్షేపేణ సూచ్యతే.

ప్రపన్నే మృతేసతి తత్క్షణ ఏవ అర్చరాది మార్గేణ పరబ్ర హ్మణస్సాయుజ్యమవాప్య శుద్ధ స్వరూపోభవతి, తాదృశస్య ప్రేత త్వం కథంచిదపి న సంభవతి, ఆ సంవత్సరం ప్రేతలోకావాసశ్చనా స్తి, క్షుత్తృష్ణైచ నైవోదీతః, ఏతచ్ఛాంత్యర్థం పిణ్డోదక ప్రభూత బల్యాదినా తృప్తి మవాప్తుం పునః ప్రాకృత శరీరోత్పత్తిరపి నాస్తి, అప్రపన్నమృత గృహస్థాయాచర్యమాణ పాషాణ స్థాపన క్షుత్తృ ష్ణాశాంత్యర్థం వాసోదక తిలోదకదానైకోద్దిష్ట సోదకుంభశ్రాద్ధ స పిణ్డీకరణ ప్రభృతి క్రియా కలాపాః మృత ప్రపన్నాయ నైవాన్వేతి- తస్మాన్మృత ప్రపన్న విషయే ఇమాణ్ పరిత్యజ్య శ్రద్ధాభక్త్యాత్మ శుద్ధీనా ముపలబ్ధయే పార్వణ శ్రాద్ధకరణ యోగ్యతా వాప్తయేచ విభవార్థం భగవత్ప్రీత్యర్థంచ విష్ణుసూక్తాది మంత్రైర్హోమాదికర ణం కర్తుంయుక్తం- ఏతాదృశాభిప్రాయాణ్ సోమయాజి వంశీయా

చార్యపురుష గోష్ఠీ ప్రవిష్ట నుగ్గెపల్లి శ్యామాచార్య స్వామినో
అఙ్గీచక్రుః- అస్మిన్నేవ విషయె శ్రీమంచాలకట్టై వేదాన్తాచార్యస్వా
మిభిః కాంచీపురం శ్రీకృష్ణ తాతాచార్య మహామహోపాధ్యాయైః
తాతాచార్య వంశీయాన్య పండితైశ్చ విలిఖితగ్రన్థాన్ అయంచరిత
పురుషః శ్రీ శ్యామాచార్యస్వామిభ్యో లబ్ధ్వా అపఠత్- కించ తైః
తదన్యైః శాస్త్రిజ్ఞైశ్చ సాకం వాదాన్ కృత్వా శ్రీశ్యామాచార్యా
ణా మభిప్రాయా నఙ్గీచకార- న కేవలమేతత్- తదాచార్య్య సహాయేన
తదా బెంగళూర్ పురస్థ ఇతరాచార్యాణాం వైదికశిరోమణీనాం సహా
యేనచ స్వీయపత్న్యాః క్రియాః సవ్యరీత్యా మేవాకరోత్.

తావచ్చ చరితపురుషస్య ప్రాయః త్రిషష్టితమవయో అభ
వత్. తస్యచ (మలేరియ) పార్వతజ్వర ఉపర్యుపర్యా గచ్ఛన్నాసీ
త్- విలిఖ్యమాన గ్రన్థం కోణెనిక్షిప్య తదాతదా విరామం భజన్నా
స్త- ఇష్టమిత్రాణాం ప్రేరణేన తైస్సాకం దేశాటనం కృత్వా ఆగ
చ్ఛతిస్మ- ఖ్యాతిమాపన్నానాం కంట్రోలర్ శ్రీమన్నరసిమ్హయ్యం
గార్యాణా మభిప్రాయానురోధేన మహిషాసురపురీస్థ తత్సకాశం
ద్విఃత్రిర్వా ఉపగమ్యాగతః. సకృత్ స్వకనిష్ఠానుజ కృష్ణయ్యంగార్య
స్య యాచ్ఞాం సఫలీ కుర్వన్ సెకందరాబాద్ నామనగర మవాప్య
ప్రావర్తత- నిర్మల సముద్రపవనసేవనా యదిక్రియేత దేహానుకూ
ల్యం ప్రాయోభవేదితి మహిశూర్ చీఫ్కోర్ట్ న్యాయాధిపతి ర్భూ
త్వా విశ్రాంతి సుఖ మనుభవతాం మీనాక్షయ్యైరభిధానాం చో
దనేన రంగూన్ ప్రదేశం ప్లవేన గత్వా అసౌఖ్యాధిక్యేన తత్ర స్థా
తు మనిచ్ఛయా సద్యఏవ పరావృత్యాగతః- అమాత్యవర్యమాధవ
రాయాణాం ప్రేరణేన తంజావూర్ నామ డిస్ట్రిక్ట్ తిరువెయార్ స్థలె
ప్రచలిత విద్వత్సభాం ప్రవిశ్యాగతః.

ఏతదాది విరామకాలాన్వినా బెంగళూర్పుర్యాం స్థిత సమయేషు యథా శక్తి గ్రన్థరచనాం పరిష్కరణంచా కురుత. ప్రపత్తెరుపలిప్సయా కులగురువంశ్యాన్ హాసన తాల్లూక్ మడెనూరాభిజనాన్ శమదమాద్యనన్త కల్యాణగుణ పరిపూర్ణాన్ శ్రీమత్కృష్ణయ్యంగార్యస్వామిన స్సమాశ్రయతిస్మ- తేచ బెంగళూర్పురీ ముపేత్య తస్య చాభ్యర్థనాం సఫలీచక్రుః- సచ ప్రపత్తి శాస్త్రం సమ్యగధీత్య తస్మింశ్చ పరిపూర్ణ ప్రత్యయం విశ్వాసంచాభజత.

తస్య సప్తతి తమేవయసి సంప్రాప్తె ఆమయః పిత్తాధిక్య పరిణామరూపః అభూత్. దినేదినె దేహోతీవ కార్శ్యమాప్నువన్నాసీత్. శక్తిశ్చ క్షీణాబభూవ- ఏతాదృశ కాలీన దేహస్థితి ముద్దిశ్య, ద్వితీయ సంపుటె ౩౨౧ పృష్ఠె 'పంచమాసాదారభ్య దీర్ఘరోగ విశేషెణ దుర్ణోఽతీవా :శక్తి దశాయాం భవామి' ఇతి బ్రూతేస్మ- అథాపి తత్ పంచషమాసు సగ్రన్థాయ కృతకార్యాణ్యత్యద్భుతాని- ప్రత్యహం ప్రాతః సప్తమీం ఘంటా మారభ్య ద్వాదశ ఘంటా పర్యన్తం పునః మధ్యాహ్నాత్పరం ద్వితీయ ఘంటా ప్రభృతి సాయాహ్నె షష్ఠ ఘంటావధి సముపవిశ్య గ్రన్థం తత్రతత్ర పరిష్కుర్వన్ విలిఖతిస్మ- కాంశ్చన భాగాన్ ప్రధానతోఽష్టమ పరిచ్ఛేదస్యాన్తిమభాగె విద్యమానోపసంహారాన్ నూతనతయా వ్యలిఖత్ - కించ తదానీమపి స్వసమీపముపగత విద్వద్భిస్సాకం ఏకః అథవా అధ్యర్ధ ఘంటాపరిమితకాల మవిచ్ఛేదేన సల్లాప మకరోత్ - సచ యావత్కృశోఽశక్తశ్చా భూదితితు ఏతద్గ్రన్థస్య రక్షాపత్రస్యోపరి ముద్రిత తాత్కాలిక ప్రతికృతి దర్శనేన విజ్ఞాయతే- తాదృశావస్థా మాపన్నేన సమ్యగ్బహుకాల ముపవిశ్య విలెఖనం సంవాదశ్చ న కార్యః విరామశ్చ పరం ప్రాప్య ఇతి ఇష్టమిత్రై రనుపదం విజ్ఞాప్యమానోపి స విశ్రాన్తిం న లభతేస్మ- దేహదార్ఢ్యక్షీణోపి

బుద్ధిస్తు తీక్ష్ణైవ తథా కార్యం కర్తు ముత్సాహశక్తిం వర్ధయతీతి సమాధాన వచనాని తాః ప్రత్యభాషత- తనుత్యాగాత్ప్రాక్తన దినత్రయ పర్యన్తం పూర్వోక్తరీత్యా ప్రత్యహం ఘంటానవక కాలం కార్యం కృత్వాఽపూరయత్.

అస్య చ గ్రన్థస్య కతిపయవేదాన్త వాక్యార్థ విచార ఇతి నాముస్రకే- కతిపయవేదాన్తవాక్యార్థ విచారశ్చ ఆర్యావర్తీయా ర్యపూత కథావళివత్ విపులతరోఽయం గ్రన్థః- స చ ప్రాయః సార్ధ పంచదశ సహస్ర సంఖ్యాపరిమిత గ్రన్థేనయుక్తః- అష్టాదశోన సహస్ర సంఖ్యాపరిమిత పృష్ఠశ్చాభూత్- తస్మింశ్చ ప్రత్యేక స్యాపి వాక్యార్థస్య కారణా న్యాధారవచనాని సవిస్తరం వ్యతాయత- ఏతాదృశవాక్యార్థానా ముఖ్యోద్దేశాః ఆశయంచ గ్రన్థకర్తా తత్రతత్ర అసూచయత్.

కైవల్య విషయెతెన ద్వితీయ సంపుటస్య సప్తాధిక త్రిశతతమె పృష్ఠే విజ్ఞాపితాంశం ప్రథమతోఽత్రసూచ్యతే.

"నిత్య కైవల్య స్థాపనె అనిత్య కైవల్య స్థాపనెచ భగవద్గీతోక్తానాం సువిస్పష్ట పరమాత్మ పరాణాం బహూనాం శబ్దానాం జీవాత్మ పరతయా ఽతిక్లేశేనార్థకరణ మావశ్యకం బభూవ- సర్వాసుదశాస్వపి జీవాత్మనాం నిత్యత్వమితి స్థాపనాయ 'నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానాం' (శ్వే॥ 6, 13) ఇత్యాది శ్రుతివచనాని తథా ముక్తానాం సర్వత్ర విరగ్గళ కామచారోఽభవతి తే చ స్వేచ్ఛయా ఏకానేక దివ్య రూపగ్రహణేన ఏకధా బహుధా చ భవన్తీత్యర్థ బోధకఛాన్దోగ్యాది శ్రుతివచనాచి చైవాలమ్.

"అతి క్లిష్టార్థ కల్పనయా సాధితేన కైవల్యేన న కిమపి

ప్రయోజనం, ప్రత్యుత పరమాత్మ పరాణాం బహూనాం వచనానాం జీవాత్మ పరతయార్థ నయనం వినా విశిష్టాద్వైతమతం న స్థాతుం శక్నోతి తస్మాద్విశిష్టాద్వైతమతం న వేదాన్త శాస్త్ర సమ్మత మితి మధ్యస్థైర్మన్తు మవకాశః ప్రదత్తోభవతి । వస్తుతస్తు విశిష్టాద్వైతమతే కైవల్య మముఖ్య విషయం । తచ్చ సర్వైః పూర్వాచార్యైర్నిందితం, పరమాత్మ ప్రాప్తి తత్కైంకర్యాదిరేవ తైర్వాంఛితః బహు ప్రకారేణచ శిష్య ప్రశిష్యాణా ముపదిష్టః । తస్మాదతిక్లేశేన స్థాపిత కేవలాత్మానుభవరూప కైవల్యస్య వేదాన్త శాస్త్ర సమ్మతిర్నవిద్యత ఇతి ప్రదర్శనేన విశిష్టాద్వైత మతస్య న కాపి క్షతిః, ప్రత్యుత విశిష్టాద్వైతమతం పరిష్కృతం భవతీ తిమన్యే । ఇతర మతీయానాం కేవల మస్మన్మత ఖండనైదృష్టిః, అముఖ్యరూప కైవల్యస్య పరిత్యాగే సత్యపి పరమాత్మ ప్రపదన తత్ప్రాప్తి రూప ముఖ్యవిషయ గ్రహణేతే ఉదాసీనా స్తిష్ఠంతి । తస్మాదస్మన్మతీయైరేవ విశిష్టాద్వైత భాష్యాదేః పరిష్కారః కర్తవ్యః, తత్రమయా కేవలం యథామతియత్నః కృతః, సవినయం స్వాభిప్రాయ నిరూపణం వినా న మయా సిద్ధాన్తత్వేన కించిదప్యుక్తం । అస్మదీయోభయకలాపణ్డితైః మహాసంఘే మిళిత్వా వ్యవస్థాపయితవ్య ఏషమహాన్ విషయ ఇతి మమాభ్యర్థనా పూర్వకం విజ్ఞాపనం"

తదేవ విషయ ముద్దిశ్య ద్వితీయ సంపుటస్య ఏకవింశత్యధిక త్రిశతతమే పృష్ఠే ఏవం వ్యజిజ్ఞపత్ -

"కైవల్యనిరసన ప్రయత్నే భగవద్గీతార్థ ప్రత్యనీకత్వేన గ్రన్థలేఖన మనివార్యం బభూవ । తేనాహం దోషైకదృగితి

సమస్తవ్యం । సాక్షాత్ భగవత్ప్రాప్త్యాది విషయే గీతా భాష్యే బహుస్థలేషు యద్యత్ప్రతిపాదితం తత్పఠన సంజాతాత్యర్థ హర్షేణ సగద్గదా భాష్పధారా ఉద్భవతి । తథైవ గద్యాదిగ్రన్థ పఠనేన। భాష్యకార ప్రాచార్య విరచిత చతుశ్లోకీ సమేత స్తోత్రరత్న పఠనేనచ । స్తోత్రరత్న సదృశో గ్రన్థోనవిద్యతే । అతిమనోహరసుసంస్కృత గ్రథితం సర్వత్ర భక్తిభరితం చ భవతి స్తోత్రరత్నం । తదర్వాచీన శ్రీవత్సాంక మిశ్ర భట్టార్య శ్రీమన్నిగమాన్త దేశిక ప్రభృతిభి ర్లిఖితగ్రన్థాస్సర్వే మనోహరసు సంస్కృత భాషయా లిఖితా భవన్తి"

ప్రథమసంపుటస్య తృతీయ పృష్ఠే విస్తృతద్వావంశా వుద్దిశ్య ఏవమేవ విజ్ఞాపనం సంగ్రహేణా సూచయత్. కథమితిచేత్-

"ఏవమంశద్వయ విషయే యది మదభిప్రేతార్థః శ్రుతిస్మృతి న్యాయ సమ్మత స్స్యాత్ తర్హి-తదభ్యుపగమేన విశిష్టాద్వైతమతస్య న కాపిక్షతిః ప్రత్యుత పరమాత్మ పరవాక్యానాం జీవాత్మ పరత్వ సమర్థన రూపక్లేశాస్వారస్యాది పరిహారేణ విశిష్టాద్వైతమతం పరిష్కృతమేవ భవతీతిమన్యే."

ద్వితీయ సంపుటస్య చతుర్వింశత్యధిక త్రిశతతమేపృష్ఠేవిష్ణుపురాణ సంబంధినో వాక్యార్థ విచారాత్ ఏవమేవ విజ్ఞాపయతిస్మ. కిమితిచేత్ -

"శ్రీవిష్ణుపురాణస్య విశిష్టాద్వైత వ్యాఖ్యానే తత్ర తత్ర బహూనాం పరమాత్మ పరాణాం పదానాం జీవాత్మ పరతయా ఽర్థః కృతో దృశ్యతే । తేషాం పదానాం పరమాత్మ పరత్వేనైవ స్వరసతో ఽర్థస్య ప్రతీయమానత్వాత్ తా

దృశ్యార్థ పరిగ్రహణేన విశిష్టాద్వైతస్య నకాచిత్ క్షతిరితి మన్యమానేన మయా పరమాత్మ పరత్వేనార్థకరణే యథా మతి యత్నః కరిష్యతే."

ఏతద్విస్తృత గ్రన్థే చర్చితాన్యవిషయక వాక్యార్థేషుచ పూర్వోక్త విజ్ఞాపన మన్వేతీత్యవగన్తవ్యమ్.

అయం గ్రన్థకర్తా భగవద్భాష్యకారాణాం విషయే పరిపూర్ణభక్తి విశ్వాసోఽవర్తత. శ్రీపెరంబూదూర్ నగరస్థ అర్చావిగ్రహ ప్రతికృతిం సంపాద్య స్వపురస్తాత్ న్యదధాత్, తం సంధ్యావందన సమయే నమశ్చక్రే- తస్యచ భక్తి విశ్వాసాతిశయశ్చ కీదృశోఽవర్తత ఇత్యంశః ద్వితీయ సంపుటస్య త్రివింశత్యధిక త్రిశతతమే పృష్ఠే తేన విలిఖిత వాక్యేనావగన్తవ్యః కిమితిచేత్-

"సంస్కృతభాషయా ఏకశ్లోకగ్రథనేపి మమపాణ్డిత్యం నాస్తి । తస్మాత్ భగవద్భాష్యకార సాక్షాత్ప్రియశిష్య శ్రీవత్సాంకమిశ్ర గ్రథితం సర్వ శ్రీవైష్ణవై రహరహః పరమభక్తి సమేత కృతజ్ఞతయా పఠ్యమానం శ్లోకరత్నమేవ ఏతద్గ్రన్థాన్తే విలిఖ్య కృతార్థో భవామి.

యోనిత్య మచ్యుతపదాంబుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహత
స్తదితరాణి తృణాయ మేనే । అస్మద్గురో ర్భగవతోఽస్య
దయైక సింధోః రామానుజస్య చరణౌ శరణం ప్రపద్యే॥"

ఏతద్గ్రన్థరచనాం శ్రీయతిరాజ సార్వభౌమానాం సేవారూపేణైవ కుర్వన్నస్మీతి చరిత పురుషోఽబ్రవీత్. తస్య చ తాదృశాభి సన్ధి ర్యదినవర్తేత బహుకార్శ్యమాపన్నః దుర్బలశ్చ భూత్వాయదా రుజాశయన మాపన్న స్తదాపి పూర్వోక్త ప్రకారేణ దృఢ సంకల్పేనానల సస్సన్నస్య గ్రన్థకార్యం చిరకాలముపవిశ్య కర్తు న్న శక్నుయాత్. ఏవం స చ కించిదపి గర్వం పక్షపాతంచవినా సత్యైకపర

ఏవ విపశ్చిద్భిస్సాకం ఉపర్యుపరిచ వాదాన్ కృత్వా పూర్వాచార్యేషు భక్తివిశ్వాస పురస్సరం తేన సేవారూపేణ కృతోఽయం గ్రన్థశ్శాస్త్రిజ్ఞైరాదరేణ విమర్శనీయ ఇతి తేషాం సాన్నిధ్యే ధైర్యేణ విజ్ఞాపయామి.

ఏతద్గ్రన్థ విషయ మత్ర పరిసమాప్య గ్రన్థ సమాప్త్యనన్తరం చరిత పురుషస్యాయుష్యా వశిష్ట దినత్రయాచరణాని సంక్షేపేణాత్ర సూచ్యన్తే- గ్రన్థస్య స్వహస్త గతపృష్ఠానాం పిధానా త్పరస్తాత్ రుజ ఆధిక్యేన సో ఽతీవ నిశ్శక్తో భూత్వా తిష్ఠ న్విలిఖితు మసమర్థో ఽశేత. అథాపి ధీకౌశల్యం యథావదాస్తే- అతశ్శయాన ఏవ మృత ప్రపన్న విషయే అనుష్ఠీయమానాః ప్రధానతః స్వీయతనుత్యాగాదనన్తర మాచర్యమాణాః క్రియాః కాః లోకే అనుష్ఠీయమానాసు క్రియాసు కాశ్చపరిత్యజనీయాః కాశ్చాభ్యుపేయా ఇతి విషయాన్ప్రతి కంచన గ్రన్థం వ్యలీలిఖత్- శ్రీమత్తూప్పుల్ వెంకటాచార్య స్వామినః శ్రీమన్నగ్గిహళ్ళి తిరుమలాచార్య స్వామినః పురోహితాశ్చ తదభ్యర్థనానురోధేన తత్సకాశమభ్యేత్య తం గ్రన్థ మామూలాగ్రం విలోక్య తస్మిన్ ప్రకటితప్రకారేణ యత్పరిత్యాజ్యం తద్విహాయ కర్తవ్యం కారయామేతి ప్రత్యభాషన్త- ఏతత్పుస్తక మపేక్షమాణేభ్యః వినామూల్యం ప్రదీయతే.

ప్రపన్నోత్తర కర్మనిర్ణయాఖ్య మిదం పుస్తకం ప్రాయః పంచచత్వారింశదధిక ద్విశత సంఖ్యాపరిమిత గ్రన్థయుక్తం షోడశ పృష్ఠపరిమితంచ- అత్ర చ ప్రకటిత విపరిణామానాం ముఖ్యోద్దేశశ్చ చరిత పురుషస్య పత్న్యై ఉత్తరక్రియావిషయే పూర్వం సూచితః తత్రైవావిష్కృత ఇతి తస్య పునరత్ర వివరణ మనావశ్యకం- అస్య పుస్తకస్య చతుర్దశపృష్ఠే తేన విజ్ఞాపితాభిప్రాయే ముఖ్యతయా దృష్టిర్నిధీయతాం- కిమితిచేత్ -

"నవయం కర్మభ్రిష్టాః సపిణ్డీకరణె అతిపదోషస్య ప్రాప్త
త్వాత్ తద్వినా స్వశాఖోదిత ప్రకారేణ పార్వణ శ్రాద్ధాది
సర్వాణి వైదిక కర్మాణ్యస్మాభిః క్రియతె- సర్వథా నిర్భరో
నిర్భయో స్మీతి ప్రపత్త్యామోక్షస్య లబ్ధత్వాత్ తాదృశ
అత్యుత్తమ ప్రపత్తిశాస్త్రిం సర్వథా రక్షణీయం"

ఏవం స్వీయాభిసన్ధానం స్పష్టీకృత్య శ్రీమద్వాత్స్య వరదా
చార్యైః విరచితప్రపన్న పారిజాతాఖ్యగ్రన్థె విద్యమానం-

"వర్ణాశ్రమ విరుద్ధం యన్మన్వాద్యుక్తం విశేషతః । స్వా
ధికార విరుద్ధంచ శాస్త్రోక్తం న సమాచరెత్ ॥"

ఇతి శ్లోకముదాహృత్య సూక్తి రియం సర్వైరాదరణీయేత్య
సూచయత్ - కించ ఏతద్గ్రన్థస్యాన్తిమభాగె శ్రాద్ధాద్యాచరణకర్తురభి
సన్ధిః కథంవర్తెత ఇత్యంశమేవం ప్రకటీచకార, కథమితిచెత్- "కర్తా
స్వయం అముక్తదశాయాం విద్యమానః మయానుష్ఠిత శ్రాద్ధతర్ప
ణాదినా ఏతాదృశ మహానుభావాన్ పితౄన్ తారయామీతి
బుద్ధ్యా శ్రాద్ధాదిర్నకర్తవ్యః- ముక్తాః భగవదాత్మకాః పితరః
మయా పూజ్యాః ఇతి భావేనైవ శ్రాద్ధాదిః కర్తవ్యః"

స చ స్వీయపత్న్యా అభ్యర్థనానురోధేన క్రియమాణ సే
వాః, స్వీయ పుస్తకభండాగారం, కథావళీపుస్తకం, కతిపయవెదాన్త
వాక్యార్థగ్రన్థ ముద్రణ విషయంచ ప్రతి అనుజాభ్యాం బోధనీయాం
శం ప్రబోధ్య ఐహికచింతాం నిరవశేషం పరిత్యజ్య భగవత్స్మర
ణె నిరతోబభూవ- ఉత్తరాఘ ప్రాయశ్చిత్తకరణె ఆలోచనం సమజ
ని- పరంతు తాదృశకిల్బిష సంభవో నైవెతి ధైర్యమవాప- కదా
చిత్ అన్తిమకాలె నిజెన్ద్రియపటుతా యదిక్షీణాస్యాత్ తదా స్వె
నానుసన్ధీయమానో భగవద్వరాహరూపిణా విష్ణునా ప్రోక్తా-

"స్థితె మనసి సుస్వస్థె శరీరె,సతియోనరః । ధాతు సామ్యె
స్థితె స్మర్తా విశ్వరూపంచ మామజం ॥ తతస్తం మ్రియమా

ణంతు కాష్ఠపాషాణ సన్నిభం । అహం స్మరామి మద్భ
క్తం నయామి పరమాంగతిం ॥"

ఇతి శ్లోకౌ స్వీయ శ్రుతిపుటం యథా ప్రవిశేత్తథా పఠనీయా విశ్యవోచత్- పరంతు తస్య ఏతాదృశ సహాయ సంపత్తిర్నావశ్యకీబభూవ- చరమదశావధి తదీయజ్ఞానం భావన సామర్థ్యంచ న కించిదపి న్యూనమాసీత్- యథాపూర్వం స్నానం యథా శక్త్యాహ్నికంచ కుర్వన్నాస్త- అన్త్యస్మరణంచ స్వయమేవ కుర్వన్నభూత్- అవలోకనార్థమాగతా నిష్టబాధుమిత్రాదీన్ యథోచితం సంభావ్య సంప్రేషయతిస్మ- చరమదివసేపి ప్రాతస్సమాగతేష్వన్యతరాః ప్రాక్తన విమర్శన విచక్షణ బిరుదాలఙ్కృతాః రాయబహద్దూర్ ఆర్. నరసింహాచార్యాః తద్దర్శనానంతరం బహిరాగత్య దైహికబంధుత్వ రహితా అపి అన్యాదృశ జ్ఞానవైరాగ్య సమ్పన్నమేనం సుహృత్తమం వియుజ్య స్థాతుం కాలస్సమ్ప్రాప్త ఇతి అశ్రూణ్యముంచన్.

తతః ప్రతిఘంటా సమనన్తరమపి దేహధారణశక్తిః క్షీణాసతీ మధ్యాహ్నోత్పరం ఘంటాద్వయ సమయే కర్ణ మన్త్రోచ్చారణ దశా సమజని. తదా తైత్తరీయోపనిషదుక్తం "బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం... ...సువర్ణజ్యోతిః య ఏవంవేద" ఇతి మహామంత్రం స్వీయ భవనేస్థితః కశ్చనాధ్యాపకః జప్తుమారభత- తేన చోచ్చార్యమాణ మన్త్రైరితిః తస్యనైవ మనస్తృప్తి మనయత్- అతః నిజపుస్తక భండాగారస్థ తదుపనిషత్పుస్తకమానాయ్య దర్భాసనే శయాన ఏవ శ్వాసేషు వేగనైవ చరత్స్వపి తత్పుస్తకం స్వహస్తేన గృహీత్వా తన్మంత్రం స్వయమేవ పర్యఙ్క అనుసన్ధానంచ కుర్వన్నాసీత్- తూర్ణమేవ శ్రీమత్తిరుమలాచార్య స్వామిన ఆగత్య తన్మంత్రం యథాక్రమం జప్తుమారభంత-తదా స్వహస్తగతపుస్తకం దత్వా మన్త్రమశృణోత్- తన్మంత్రోచ్చారణే పూర్ణే కస్మాచ్చిత్క్షణాత్పరం బాహూర్వాదీన్

తత్కాలోచితరీత్యా స్వయమేవ సంయోజ్య తస్మిన్ తత్పార్శ్వ ఏవ స్థిత్వా చ నారాయణస్మరణం కుర్వత్సు శ్వాసం సమ్యగాకృష్య తనుం తత్యాజ- పూర్వజన్మని అపరిపూర్ణ యోగసాధన అస్మిన్ జన్మని సిద్ధిమాప- తాదృశసిద్ధపురుషో ఽయం యోగీతి ద్రష్టారో ఽత్యాశ్చర్యేణాబ్రువన్.

తస్యచ ఔర్ధ్వ దైహిక క్రియాః ఆప్తవిదుషాం సహాయేన వైదికగోష్ఠీనాం సహాయేనచ తదభిప్రాయానురోధేన ప్రపన్నోత్తర కర్మనిర్ణయాఖ్యగ్రన్థే ప్రతిపాదితరీత్యా యథాక్రమ మాచరితాః- 'తిరువధ్యయన' (సమీచీనాధ్యయన) 'శాత్తుమరై సమాప్త్యుత్సవ' సమయే తస్య గురవః బెంగళూర్ పుర్యాం తదానీం స్థితాచార్యాః విపశ్చితః, తదా శ్రీ అహోబిల మఠాధీశా ఇమం దేశమలంచక్రుః- అత స్తన్మఠీయ పూజ్యతమా అధ్యాపకాశ్చ సమాగత్య సమీచీనాధ్యయనోత్సవం యథానన్దకరం సమకుర్వత- తదా శ్రీమత్ వి, యన్, నరసిహ్మాయ్యంగార్య స్వామిభి స్సవిశ్వాసం దీయమాన పత్రికా అస్య ప్రపన్నస్య పూజ్యతాం పరిపూర్ణం ప్రకాశయతి- ద్రావిడభాషా విరచిత తత్పత్రికాయా స్సారశ్చాత్ర సూచ్యతే- కిమితిచేత్- అస్యానుజీయసః (చరితపురుషస్య) సంస్తవః స్వస్య (శ్రీమన్నృసిహ్మాయ్యంగార్యస్య) సంభూయ పంచాశద్వత్సర మత్యతీతః- అస్మిన్ ప్రాఘీయసికాలే అస్య శీలస్వభావానహం సమ్యగధ్యగచ్ఛం- ఏషచ గీర్వాణ ఆంగ్లేయభాషాద్వయే వ్యతిశయిత జ్ఞానమభజత- నిఖిలశాస్త్రై ర్విధీయమాన కర్మానుష్ఠానస్య ముఖ్యోద్దేశ్యభూతం జ్ఞానం తథానుష్ఠాన పర్యవసాయి జ్ఞానస్య ఫలభూతాముపశాన్తిం చ ఏషమహాభాగః పూర్ణముపలభ్య ఆస్త- జనాన్తరమివ అస్య శాన్తి రతిక్రమం నైవావాప- తత్వ శాస్త్రేషు సంజాత స్వీయ సంశయాననేకాన్ అయమజీహపత్- తం మహాభాగం సుహృత్తమమితి సహోదరమితి గురుమితిచ గణయామి- ఉత్తమపురుషైః

ప్రాప్యాం సద్గతి మయ మసంశయం ప్రాప్నోతి- పరంత్వత్ర అస్య వియోగాదతీవ శోచ ఇతిచ. స్వీయనైసర్గికాభిప్రాయం తిరువధ్యయన (సమీచీనాధ్యయన) కాల ఆగతేభ్యో భాగవతేభ్యః కృపయా నమ్రతయాచ సంపత్య అధ్యజీగమత్- ఏతే మహాశయాః చరిత పురుషస్య శివమగ్గా పుర్యవస్థాన సమయె అస్య స్వామిత్వ పదమధిరూఢా ఉవర్తన్త- తద్విషయె యావదాయుషం అయం భక్తి విశ్వాస గౌరవాతిశయాదీనేవ ప్రదర్శయామాస- ఏతాదృశే సమ్మర్ధ చర్యాదిషు సత్స్వపి శ్రీమంతో మహాశయాః ఏతద్విషయె పూర్వోక్తరీత్యా సూ[illegible]ను తేషాం సౌలభ్య కౌదార్య ప్రముఖగుణాదీన్ ప్రదర్శయామాసుః, అపిచ చరిత పురుషస్య మహత్తరేణ స్వప్రయత్నేన నిర్దుష్ట చర్యయాచ సంపాదిత పాణ్డిత్య జ్ఞానాదికం పూజ్యాతాయాః నిదర్శన మాసీత్.

తద్వియోగః ప్రాదుర్భ్యయాస్మాకం కేషుచిద్దినేషు గతేషు కస్యచి దహ్నః ప్రాతః మైసూర్ తిరువనన్తశయన సంస్థానేషు సచివపదవీ మలంకృత్య బడోదా సంస్థానె తదేవోన్నత పదమారూఢాః అతియశస్వినో మాధవరాయాభిధాః మైసూర్ శ్రీమన్మహారాజ రాజమందిరే బహువత్సరాన్ కంట్రోలర్ పదవీ మలంకృతాః సుబ్బరాయాఖ్యాశ్చ అధస్తాల్లిఖిత శర్మణః అకిఞ్చనస్య గృహమాసాద్య చరిత పురుషవిషయె విద్యమాన నిజప్రీతి గౌరవం తస్య చ వియోగాత్ స్వేషాం సంజాతఖేద మనుతాపంచ సంసూచ్య తస్యావసాన వృత్తాంతాన్ సాదరమాపృచ్ఛ్య అధ్యగచ్ఛన్-కించ మాధవరాయాభిధాః ఇమం చరిత పురుషం బడోదా సంస్థాన మానాయ్య తద్దేశే సంస్కృత విద్యావ్యాసంగాయ తత్ప్రచరణాయచ కృత సత్ప్రథాః తస్మై ప్రదర్శనీయా ఇతి చిన్తితవన్తః స్మ ఇతి చాబ్రువన్-

శ్రీరామశర్మ.

శ్రీః.

ప్రథమ సంపుటీయ విషయసూచికా.

ప్రథమపరిచ్ఛేదే ప్రథమభాగః. పుటమ్.

ప్రథమపరిచ్ఛేదే ద్వితీయభాగః.

ప్రథమపరిచ్ఛేదే తృతీయభాగః.

ప్రథమపరిచ్ఛేదే చతుర్థభాగః.

ప్రథమపరిచ్ఛేదే పఞ్చమభాగః

ద్వితీయ పరిచ్ఛేదే ప్రథమోభాగః.

षष्ठपरिच्छेदे తృతీయోభాగః,

షష్ఠపరిచ్ఛేదే తురీయోభాగః.

శ్రీమైనమః.

ప్రథమ సంపుటీయ శుద్ధాశుద్ధ పత్రికా.

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౪	౧౭	నివాన	నివాస
౫	౧౩	అన్తం	అన్తరేవ
౯	౧౬	తిష్ఠ	తిష్ఠతా
౧౧	౯	హ్మృ	హ్మ్ర
౧౩	౨౪	వతద్య	వావతద్య
౨౦	౧౫	సుహాదమృ	సుహృదమ
౨౨	౩	మమైవేతే	మమైవైతే
,,	౧౭	విషవ్యంచో	విషవ్యంచ్యో
౨౩	౨౫	రోష్ణ	ర్ధోష్ణ
౨౫	౧౮	స్వరూవ్పో	స్వరూపో
౩౭	౨౪	మాతోవ్తై	మాత్తోవే
౪౦	౧౦	తృ	త్య
౪౨	౧౫	యన్నైర్వా	యాన్నైర్వా
౪౭	౨౩	శదళో	శబళో
౫౪	౨౩	యుక్తా	ముక్తా
౫౬	౮	అభి	వభి
౬౧	౬	దనన్యాః	దన్యాః
౬౫	౮	నిష్ఠ"	నిష్ఠ
౬౭	౧౧	వాక్యోక్తోక్తః	వాక్యోక్తః
౬౯	౧౦	నుత	మత

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౭౫	౬	ధ్యైత	ద్వైత
౮౯	౧౮	సూత్రకారః	సూత్రకారేణ
౯౦	౩	త్వాల్ప	త్వాదల్ప
౯౨	౮	త్వేన	త్త్వేన
౯౪	౨౦	జీవన	జీవేన
,,	౨౪	శక్త్రైక	శక్త్యైక
౯౭	పుటశిరసి	ద్వితీయ పరిచ్ఛేదే ప్రథమభాగః.	ప్రథమపరిచ్ఛేదే పంచమభాగః
౯౮	౧౬	న్నేవ	దేవ
౧౦౦	౮	ఉన్యా	అన్యా
౧౦౩	౨౩	సృష్టి	సృష్టిః
౧౦౫	౫	దేవా	దేవాః
౧౦౬	౮	రూపేషవ	రూపేషు
,,	౯	శ్రుణోతి	శృణోతి
,,	౧౩	ఏతావత్వాం	ఏకావత్త్వం
౧౦౭	౭	తత్వం	తత్త్వం
౧౦౮	౧	జాతు	జాత
౧౧౦	౧	జాతు	జాత
౧౧౧	౧౫	శరీస్థ	శరీరస్థ
౧౧౬	౧౫	తత్ తదితర	తదితర
౧౨౧	౭	రిత్యా	రీత్యా
౧౨౨	౨౨	జ్యోతిషు	జ్యోతిష్షు
,,	౨౩	జ్యోతిషు	జ్యోతిష్షు
౧౨౬	౧౨	భయాత్ । పా	భయాత్ పా

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౧౩౨	౨౧	వాక్యమ్	వాక్యస్య
౧౩౪	౨౦	ప్రాణైవ	ప్రాణేన
౧౩౬	౧౦	మససి	మనసి
,,	౧౮	కులాయమార్బహి	కులాయమార్ప్హి
౧౩౮	౧౩	యోజకానా	యోజనా
౧౪౧	౨౦	సహి	నహి
౧౪౪	౧౮	సిద్ధ	సిద్ధః
,,	౨౪	పంగో	సంగో
౧౪౬	౧౯	ఏవం	ఏనం
౧౪౮	౧౪	రామూజా	రామానుజా
౧౫౧	౧౩	రుపపం	రుపసం
౧౫౨	౨	కామకామగ్	కామమకామగ్
,,	,,	రూవగ్	రూపగ్
౧౫౪	౪	ద్వాక్వ	ద్వాక్య
,,	౫	శ్రుణ్వా	శృణ్వా
౧౫౬	౧౯	,,	,,
,,	౨౦	శ్రుణోతి	శృణోతి
౧౫౮	౨	జీపస్యా	జీవస్యా
,,	౬	సుహృత్వ్వ	సుహృత్త్వ
,,	౧౮	తద్ద్వైత	తద్వైత
౧౬౩	౨౩	సృజ్యాన్తై	సృజ్యాతే
౧౬౪	౨౦	సిసాధ	సిసాధ
౧౬౫	౬,౭,౮	కాత్స్యైన్	కాత్స్న్యైన్

పుటం	పఙ్త్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౧౭౩	౧౨	దృష్ట్వా	దృష్ట్వా
౧౭౬	౨౦	చన్ద్రిమసం	చ్చన్ద్రిమసం
౧౭౭	౧౯	సోదయాత్	సఉదయాత్
౧౮౩	౭	విరాజితే	విరాజతే
,,	౧౯	రహితః	రహితం
,,	,,	గృహాఇవ	గృహామివ
౧౯౩	౨౩	కర్న	కర్మ
౨౦౦	౧	వాక్యోక్తః	వాక్యోక్తం
,,	౧౩	స్వరూప	స్వరూపత్వ
,,	౧౮	అపనయ । కథ	అపనయకథ
౨౦౮	౨౩	సుస్థిత	సుస్థిత
౨౦౯	౨	విద్వద్వ	విద్వద్వ
౨౧౦	,,	క్తం	క్త
౨౧౬	౨౪	ద్వారకేన	ద్వారకేణ
౨౧౯	౧౧	స్త్రైవం	స్త్రైవం
,,	౨౨	శామ్యతే	శామ్యతి
౨౨౦	౮	యేత్రాయం	యత్రాయం
౨౨౧	౨౪	ఇష్ట్వా	కృత్వా
౨౩౦	౧౮	భోగ్యా	భోగ్యాః
,,	౧౯	దృష్ట్యాః	దృష్ట్యా
౨౩౧	౩	ఉహ	ఊహ
౨౩౨	౪	వా	వ్యా
౨౩౩	౨౧	శ్శబ్ద	శబ్ద
౨౩౫	౨౦	హ్మ	హ్మ

పుటా	పఙ్త్కి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౨౩౭	౯,౧౦	మహాచ్ఛబ్దః	మహాః శబ్దః
౨౩౮	౪,౬,౭	జహీ	జహీ
౨౩౯	౨౦	భూత్వా	భూయ
౨౪౦	౧౪	పితృణాం	పితౄణాం
౨౪౧	పు॥సంఖ్య	౨౩౧	౨౪౧
,,	౨	పితృణాం	పితౄణాం
౨౪౬	౧౯	శరీరాఖ్యోస్మల్లోక	శరీరాఖ్యోహలోక
౨౪౭	౨౧	అపుర్భవ	అపునర్భవ
౨౫౧	౧౫	ముక్తమావిర్భూత	ముక్తస్యావిర్భూత
,,	,,	స్వరూపం	స్వరూపస్య
,,	,,	సమీపమానయనె	సమీపానయనె
౨౫౨	౨	హార్మ్యే	హ్మా
౨౫౮	౨౪	వాయురాకాశ	వాయ్వాకాశ
౨౬౧	౧౮	ఉపాసనా	ఉపాసన
౨౬౪	౭	ఆక్రాన్తం	ఆక్రాన్తం
,,	౧౪	పార్శ్వస్థైః	పార్శ్వస్థై
౨౭౮	3	స	తత్
,,	౪	ఖ్యో	ఖ్యాం
,,	,,	రన్ధ్రోऽతి	రన్ధ్రమతి
,,	,,	ఆకారః	ఆకారం
,,	,,	గోచరః	గోచరం
౨౭౯	౧౩	ఆపద్యేత	ఆపద్యతె
౨౮౦	౧౫	రోత్తరం	రోత్తరత్వం
౨౮౪	౯	కైన	చకైన

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౨౪౬	౭	వర్జితః	వర్జితమ్
౨౯౬	౧౦	పాసస౦	పాసనం
౨౯౯	౨౮	ఏ	ఏత
౩౦౬	౧౩	జోపి	జోశ్చ
౩౧౩	౧౪	మిచ్ఛన్తి	మృచ్ఛన్తి
౩౧౪	౧౯	నివన్తీ	నివసన్తీ
౩౨౨	౧౭	హృతే	హృత
౩౨౪	౭	అహో	అహం
౩౨౬	౨౦	ధార్మాల్యః	ధర్మాల్యః
౩౨౮	౨౩	వహిత్వా	ప్రౌఢ్వా
౩౩౧	౨	ఆహుః	ఆహుస్తైర్య
,,	౧౯	మెషా	మోషా
౩౩౨	౪	న్తితి	స్తితి
౩౩౩	౧౧	వ్వాయుం	ద్వాయుం
,,	,,	వృష్ఠిం	వృష్టిం
౩౪౧	౧౦	వ్యాక్యా	వాక్యా
,,	౧౭	విష్పద్యన్త	నిష్పద్యన్త
౩౪౩	౧౬	నియమ;	నియమః
౩౪౭	౮	నన్ధ	నన్ద
,,	౧౭	పీతాః	పీతవస్త
౩౫౦	౧౪	కర్తుం	కరణం
౩౫౨	౨౧	దృష్ట్వైవ	దృష్టైవ
౩౫౫	౪	ళ్ఛ	శ్చ
౩౫౬	౧౫	సుహృదం	సుహృత్

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౩౫౭	౧౭	బ్రహ్మ్రె	బ్రహ్మ
,,	౧౮	స్యాసి	స్యాపి
౩౫౯	౨౩	మో	మా
౩౬౨	౧౦	శరీరత్వధ్వంస	శరీరధ్వంస
౩౬౫	౧౭	బ్రహ్మైవ	బ్రహ్మైవ
౩౬౮	౧౧	యోభి	యేభి
౩౭౦	౫	వైకణ్ఠా	వైకుణ్ఠా
౩౭౬	౨౩	డ్డ	ద్ధ
౩౭౭	౧	ఆథర	ఆథర్వ
౩౮౪	౪	ద్రష్టు	ద్రష్టృ
౩౮౯	౮	బ్రహ్మా	బ్రహ్మ
౩౯౦	౮	అనువాక్యే	అనువాకే
౩౯౨	౯	నిబోధి	నిబోధ
౩౯౪	౨౦	రిష్యసె	రిష్యసి
౩౯౬	౧౬	ఏతి	ఏత
౪౦౧	౧౯	సించతి	సించేతి
౪౦౪	౧౩	స్నిక్	స్మృక్
		[illegible]	టెక్స్నెట్స్న
	౨౩	[illegible]	ఆంటిక్వారి
	,,	ప్రతి	పత్రి
	౫	రస్తు	రన్తు
	౧౧	మసు	మను
	౨౪	బ్రహ్మేవ	బ్రహ్మైవ
	౬	మస	మన

పుటం	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
,,	౧౯	సతి	సతి
౪౩౩	౯	సూర్వ	సూర్య
౪౩౭	౫	స్ప్వ	స్న్వ
౪౩౯	౧౫	పృథివి	పృథివీ
౪౪౯	౯	న విశ్వకృత్	స విశ్వకృత్
౪౫౦	,,	స్వస్వాత్మ	స్వస్యాత్మ
౪౫౬	౧౫	బ్రళ	బ్రవీ
౪౬౨	౧౭	ప్రాతృత	ప్రాకృత
౪౬౩	౩	మహో	మహా
౪౭౪	౫	పష	పనిష
౪౭౬	౬	పరస్థా	పదస్థా
౪౮౬	౭	తత్వ	త్వ
౪౯౧	౧౩	మనసా	మనసా
౪౯౪	౧౬	మూన	మూని
౪౯౭	౮	చతుష్ఠ	చతుష్ట
,,	౧౭	తవ్యః	తవ్యం
౫౦౨	౨౩	పంచమమధు	పంచమాధు
౫౦౪	౧౯	క్షాంతి	కాంతి
,,	౨౫	మృతి	మతి
౫౦౬	౧౭	మను	మను
౫౦౮	౧౩	కారణః	కారిణః
,,	౧౭	స్వేవ	స్వైవ
,,	౨౦	బృహో	బృహా
౫౦౯	౫	జ్ఞాయు	జ్ఞాయే

శ్రీ.

శ్రియఃకాన్తాయ కల్యాణనిధయే పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీమతే నిగమాన్త మహాదేశికాయ నమః.

కతిపయవేదాన్త వాక్యార్థ విచారః.

ఆత్రేయ నారాయణ కృతః.

ప్రథమ పరిచ్ఛేదే ప్రథమభాగః.

గురుభ్య స్తద్గురుభ్యశ్చ నమోవాక మధీమహే ।
వృణీమహేచ తత్రాద్యౌ దంపతీ జగతాంపతీ ॥

భగవద్రామానుజ విరచితగ్రన్థేషు పరమాత్మోపాసన ప్ర దనలభ్యః పరమాత్మ ప్రాప్తిరూపః సాయుజ్యాఖ్యః పరమపురు ార్థః సునిపుణ ముపపాదితః, సచమయా పరమకృతజ్ఞతయా శిరసి ీయతే, పరంతు తదితర ద్విత్రాంశేషు స్వాభిప్రాయం సవినయం జ్ఞాపయితుమిచ్ఛామి.

తత్రాయ మేకో [illegible]-యదుచ్యతే బ్రహ్మాత్మక జీవాత్మో ాసనం తేనచ బ్రహ్మప్రాప్తిరహిత ప్రకృతి వియుక్త జీవాత్మస్వ ాప ప్రాప్తిరూపః కైవల్యాఖ్యో ఽర్వాచీన మోక్షవిశేషోపి త ప్రాప్తికామానా మధికారివిశేషాణాం వేదాన్త శాస్త్రేషూపదిశ్య ఇతి తన్నాంగీకర్తుం శక్యతే; జీవాత్మ స్వరూపోపాసనం బ్రహ్మ ప్రాప్తిరహిత కైవల్యఫలకత్వేనవా పరవిద్యాంగత్వేన వా వేదా

న్తశాస్త్రేషు నోపదిశ్యతే; ఉపదిశ్యతఇతి యత్ తత్సర్వం పరమాత్మపరాణాం బహూనాం వాక్యానాం క్లిష్టకల్పనయా జీవాత్మపరత్వేనార్థంనీత్వా సమర్థితం భవతి-ఇతి. ఏషవిషయ ఏతద్గ్రన్థస్య పరిచ్ఛేదేషు తత్ర తత్ర యథాసన్దర్భం యథామతి దర్శయిష్యతే. ప్రకృతేపరిచ్ఛేదే ప్రతిపిపాదయిషితో ముఖ్యవిషయ ఏషః—ఛాన్దోగ్యదహర విద్యాయాం సప్తమఖణ్డాదారభ్య ద్వాదశఖణ్డ పర్యన్తగ్రన్థే ప్రజాపతినా దేవేన్ద్రాయోపదిష్ట ఆత్మా న పరవిద్యాఙ్గత్వే నోపాసితవ్య ఆవిర్భూత శుద్ధస్వరూపో జీవాత్మా, కింతు ప్రథమఖణ్డాదారభ్య షష్ఠఖణ్డ పర్యన్తగ్రన్థే ప్రతిపాదితః పరమాత్మైవ తదుత్తరఖణ్డేషు ప్రజాపతినా దేవేన్ద్రాయోపదిశ్యత ఇతి। ఏతత్ప్రదర్శనాయ దహరవిద్యావాక్యేషు బహూని వాక్యాన్యాదితో గృహీత్వా స్వాభిప్రేతార్థయోజనయా సహ వ్యాఖ్యాతవ్యాని భవన్తి ॥

అయమపరో ఽంశః- యదుచ్యతే విరజాతరణ పర్యన్తం విదుషః ప్రాకృత సూక్ష్మశరీర మనువర్తతే తతశ్చ సర్వగతస్య అమూర్తస్య పరబ్రహ్మణః నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం దివ్యవైకుణ్ఠలోకే పర్యఙ్కస్థం దివ్యాద్భుత మూర్తబ్రహ్మభూతం విగ్రహముపసంపద్యైవ నిశ్శేషా విద్యానివృత్తిః స్వరూపావిర్భావః సాయుజ్యంచేతి, తత్రోచ్యతే-విద్వాన్ సాంపరాయఏవ హార్దాన్తర్యామ్యనుగ్రహేణ నిశ్శేషకర్మావిద్యానివృత్తి పూర్వకావిర్భూతశుద్ధాశరీర స్వరూపః సర్వగతాశరీర పరమాత్మ ప్రవేశరూపసాయుజ్యం గచ్ఛతి, ఏవమమూర్త సర్వగత బ్రహ్మసాయుజ్యం ప్రాప్తస్సన్నేవ తత్సఙ్కల్పాయత్త సంకల్పాత్సముద్భూత దివ్యరూపేణార్చిరాదినా మార్గేణ పరమవైభవేన దివ్యాద్భుతమూర్త బ్రహ్మలోకం గన్తు మర్హతి-ఇతి। ఏషోంశో ఽస్మిన్ పరిచ్ఛేదే ప్రసఙ్గసఙ్గత్యా కించిన్నిరూపితస్సన్ విస్తరేణ తృతీయ పరిచ్ఛేద ఉపపాదయిష్యతే.

ఏవమంశద్వయ విషయే యదిమదభిప్రేతార్థః శ్రుతిస్మృతి న్యాయ సమ్మతస్స్యాత్, తర్హి తదభ్యుపగమేన విశిష్టాద్వైత మత స్యనకాపిక్షతిః ప్రత్యుత పరమాత్మ పరవాక్యానాం జీవాత్మపరత్వ సమర్థన రూప క్లేశాస్వారస్యాది పరిహారేణ విశిష్టాద్వైతమతం పరి ష్కృత మేవభవతీతి మన్యే.

అథ ప్రకృతదహరవిద్యావిషయ ఆరభ్యతే.

"అణోరణీయా న్మహతోమహీయానాత్మా గుహాయాం నిహి తో ఽస్యజన్తోః" ఇతి మన్త్రే హార్దపరమాత్మా అణీయాన్మహీ యాంశ్చేతి ప్రతిపాదితః. ప్రాకృతద్రవ్యేషు యదణుతమం తస్మిన్నపి వ్యాప్తః పరమాత్మా అణోరణీయాన్. న స విభుస్వరూపాద్భిన్నః శకలః, కింతు విభుస్వరూప ఏవ. సచసర్వం ప్రకృతిమణ్డలం వ్యాప్య తదతీత్యానన్తాకార ఇతి మహతోమహీయాన్. ఛాన్దోగ్య షష్ఠప్ర పాఠకే ప్రతిపాదితా సద్విద్యా "య ఏషో ఽణిమా ఐతదాత్మ్య మిదగ్ సర్వమ్" ఇత్యాది నవవారముద్ఘుష్య పరమాత్మా అణోరణీ యానితిప్రఖ్యాపయతి; అథసప్తమ ప్రపాఠకే ప్రతిపాదితా భూమవి ద్యా "ఆత్మైవా ధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పుర స్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ సర్వమ్" ఇత్యాదినా పరమాత్మా భూమేతి ప్రతిపాదయతి. మహతోమహీయాన్ విభుస్వ రూప ఏవ భూమశబ్దేనోక్తః. ఏవం "అణోరణీయాన్మహతోమహీ యా" నితి భావద్వయేన ప్రతిపాదితః పరమాత్మా జ్ఞానినా స్వహృ దయ ఏవ ధ్యాతవ్య ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకోక్తా దహరవిద్యోపదిశతి.

ఏత దేవబ్రహ్మణో భావద్వయం ఛాన్దోగ్యే శాణ్డిల్య విద్యాయాం (3,14) ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

"మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప స్సత్యసంకల్ప ఆకాశా

త్మా సర్వకర్మా సర్వకామ స్సర్వగన్ధ స్సర్వరస స్సర్వమిద మభ్యాత్తో ఽవాక్యనాదరః । ఏషమ ఆత్మా ఽన్తర్హృదయే ఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైషమ ఆత్మా ఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యాజ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివోజ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః" ఇతి.

శాణ్డిల్య విద్యాపేక్షయా దహర విద్యాయాం హృదయే ధ్యాతవ్యం బ్రహ్మ విస్తృతగ్రన్థేన నిపుణతర ముపపాదితం భవతి. తాం నామాన్తరేణ హార్దవిద్యేత్యపి నిర్దిశన్తి.

లోకే జనా బాహ్యదృష్టయః సూక్ష్మత్వాత్సుకృతర మన్తరాత్మానం నజానన్తి, "తస్మాత్ పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్" (కఠ. 2,1) ఇతి శ్రుత్యన్తర వచనాత్ । తస్మాత్ జనాన్ సూక్ష్మదృష్ట్యా స్వాన్తరవస్థిత పరమాత్మావలోకనపరాన్ విధాతుం పరమాత్మోపదేశ మారభతే దహరవిద్యా.

మూ:—"అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ స్తస్మి న్యదన్త స్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి" (ఛా 8,1,1).

'బ్రహ్మపురే' బ్రహ్మణో నివాసస్థానభూతే ఽస్మిన్ శరీరే, 'దహరం' అల్పం, 'పుణ్డరీకం' పుణ్డరీక సదృశం హృదయాఖ్యం, 'వేశ్మ, బ్రహ్మణో నివాసస్థానంభవతి । 'అస్మిన్' వేశ్మని, 'అన్తః-మధ్యే, 'దహర ఆకాశః' అత్యల్ప ఆకాశః భవతి । 'తస్మిన్యదన్తః' దహరే ఆకాశాఖ్య వస్తునియదన్తర్విద్యతే, 'తదన్వేష్టవ్యమ్' అస్మిన్ వాక్యే ఆకాశశబ్దేన ఆకాశవత్ సర్వగతం పరమాత్మస్వరూపం వివక్షితమ్, సచ పరమాత్మా దహరే హృదయసుషిరే వ్యాప్య స్థిత ఇత్యుపాసితవ్య ఇతి సుషిరం వ్యాప్యస్థితః పరమాత్మా తేనైవ ద

హార ఇతి విశేషణేనాకాశ ఇతి నిర్దిశ్యతే। న త్వేషో ఽల్పపరిమాణః యతః తదుత్తరేభ్యో వాక్యేభ్యః హృదయసుషిరవ్యాపీ పరమాత్మా విశ్వజగజ్జనకో మహతో మహీయానితి విదితం భవతి । తాదృశ మహిమాది పరిజ్ఞానంవినా తస్యోపాసనే ఽభిలాషానోత్పద్యేత ఇత్యాశయేనాహ తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్విజ్ఞానార్థం సూక్ష్మబుద్ధ్యా ఽన్వేషణా కర్తవ్యా తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యం విచారణీయమ్-ఇతి.

మూ:- “తంచేద్బ్రూయుర్యదిదం దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽ
స్మిన్నన్తరాకాశః కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ
వ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి”-(8,1,2).

శిష్యాః కిందహరాకాశే విద్యత ఇతి బ్రూయుః పృచ్ఛేయుశ్చేత్ -

మూ:- “స బ్రూయా ద్యావాన్వాయమాకాశ స్తావానేషో ఽన్త
ర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ ద్యావా పృథివీ అన్తరే
సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసా
వుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణి యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చనాస్తి
సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి”- (8,1,3).

‘సః’ ఆచార్యః ‘బ్రూయాత్’ యథోక్తరీత్యా । ఏతేన హృదయస్థ ఆకాశాఖ్యః పరమాత్మా విశ్వజగజ్జనక ఇత్యుక్తంభవతి । యచ్చ ‘ఇహ’ ఇహలోకే ‘అస్య’ జీవాత్మనః భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాద్యాకారేణ “అస్తి” విద్యతే, “యచ్చనాస్తి” ఇహలోకే నాస్తి, అర్థాత్ ఊర్ధ్వలోకేషు తత్రత్యభోగ్య పదార్థేభ్యో భూయస్తరభోగ్య రూపేణాస్తీతి యావత్ । ఏతత్సర్వం “అస్మిన్” హృదయస్థే దహరాకాశాఖ్యే పరమాత్మని సమాహితమ్ ।

మూ:- “తంచేద్బ్రూయు రస్మిగ్ శ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వగ్ స

మాహితగ్ం సర్వాణిచ భూతాని సర్వేచకామా యద్యైనజ్జ
రావాప్నోతి ప్రధ్వగ్ంసతేవా కిం తతో ఽవశిష్యత
ఇతి” (8,1,4).

“సబ్రూయాన్నాస్య జరయై తజ్జీర్యతి న వధేనాస్యహన్య
త ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురం తస్మిన్ కామాస్సమాహితా
ఏష ఆత్మా ఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజి
ఘత్సో ఽపిపాస స్సత్యకామ స్సత్యసంకల్పో యథాహ్యే
వేహప్రజా అన్వావిశన్తియథానుశాసనం యం యమన్త
మభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం
తమేవోపజీవన్తి” (8,1,5).

సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి తృతీయవాక్యేన పరమాత్మా సర్వపదార్థాన్ గర్భే కృత్వా తద్బహిర్వ్యాప్యస్థిత ఇతి ద్యోతితమ్। ఏతేన స మహతో మహీయాన్ విభురనన్త ఇతి సిద్ధ్యతి, తత్రనకోప్యాక్షేపః। పరంతు స ఏవ సర్వ పదార్థానామన్తరవస్థిత స్సర్వశరీరీచేత్ యదా శరీరాణి ప్రధ్వంసన్తే తదా శరీరాభ్యన్తరస్థస్య తస్య నాశప్రసంగ ఇతి చతుర్థవాక్యే పరిచోద్య పంచమవాక్యే చోద్యం పరిహరతి। యోబహిర్వ్యాప్యన్తః స ఏవాఖణ్డితాకారేణ సర్వాన్తర్వ్యాపీ। బ్రహ్మస్వరూపం తద్వ్యాప్త రూపేభ్యో ఽన్యదేవ। అతః “అస్య” శరీరస్య ప్రధ్వంసనేన దహరాకాశాఖ్యః పరమాత్మా న హన్యతే। అత్ర ప్రథమవాక్యోక్తః శరీరవాచకో బ్రహ్మపుర శబ్దః సర్వాన్తరాత్మన శ్శరీరభూత సర్వరూపాణామప్యుపలక్షకః, అతో విశ్వస్య జగతః ప్రధ్వంసనే సంజాతేపి స నప్రధ్వంసతే। “ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురం” ఏతత్ పరమాత్మతత్త్వం సత్యం అక్షరం నిత్యం బ్రహ్మపురం, బ్రహ్మైవపురం బ్రహ్మపురమ్। ప్రథమవాక్యోక్త శరీర

వాచక బ్రహ్మపురం సశ్వరం, తద్విలక్షణమేతత్ సత్యం బ్రహ్మపురమ్ ।శత్రుభిరనిర్భేద్యమభయం స్థానం పురమిత్యుచ్యతే, పరమాత్మైవ జీవాత్మనః సుఖనివాసయోగ్యం నిత్యమక్షరం స్థానమితిభావః । సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పూర్వోక్తం ద్యావాపృథివ్యాదిభోగ్య భోగోపకరణ భోగస్థాన జాతం సర్వమస్మిన్వాక్యే కామశబ్దేన నిర్దిశ్య "అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః" ఇత్యుక్తమ్ । ప్రాకృతాన్ కామాన్ విహాయ ఏకఏవ పరమాత్మా లబ్ధుం యోగ్య ఇతి భావేన సోఽపహత పాప్మ త్యష్టనామభిర్వర్ణితః । ప్రథమేన నామషట్కేన తస్యహేయ ప్రత్యనీకత్వముచ్యతే। "సత్యకామః" సదావిద్యమానాః స్వాభావికాః నిరవధికాతిశయానన్దాది రూపాః కామాయస్య స సత్యకామః । తస్య సంకల్పా అపి నకదాపివ్యర్థాః కింతు స సంకల్పాదేవ సర్వం స్రష్టుం సమర్థ ఇతి సత్యసంకల్పః.

మూ:- "తద్యథేహ కర్మచితోలోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే తద్యఇహ ఆత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్ శ్చ సత్యాన్ కామాగ్ స్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్ శ్చ సత్యాన్ కామాగ్ స్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారోభవతి"-(8,1,6).

లోకేకామాః కర్మచితాః పుణ్యచితాశ్చేతి ద్వేధాభవన్తి, తత్ర కృష్యాది రూపకర్మచితధాన్యాదయ ఇహలోకానుభావ్యాః; పుణ్యచితాశ్చ ప్రజాపతి లోకపర్యన్త దేవలోకేష్వనుభావ్యాః; ఉభయేప్యేవ భోగాదినా క్షీయన్తే । అభిలషితేషు చ కర్మలభ్యకామేషు కతిపయాఏవ కించిత్పరిమాణేన సంపాదయితుం శక్యాః నసర్వే సాకల్యేన. పుణ్యలభ్యాః కామాఅపి ప్రాయో న సులభాః, బహుద్ర

వ్యాప్యార్జనేన బహుళేన నిర్వర్త్యేష్టాపూర్తాది కర్మకలాపాయత్త త్వాత్; అత ఏతాదృశకర్మచితపుణ్యచితాల్పాస్థిరకామా నుపజీవ తాం చేతనానాం నసత్యకామత్వం, నచపాప్మ జరామృత్యు శోకజి ఘత్సా పిపాసారహితత్వం, నాపిసర్వేషు లోకేషు కామచారః, ఇచ్ఛానుసారతాఽధీనో నిరవధికశ్చ సంచారః కామచారః । యస్య ప్రాకృతస్థూలసూక్ష్మ శరీరబద్ధత్వాద్ధేతోః పరిమిత ప్రదేశానతి క్రమ్యగన్తుం శక్తిర్నవిద్యతే, తస్య సర్వత్ర యథేచ్ఛ కామచార త్వం నవిద్యతే । అతః సర్వథా నాపహాష్టక నిర్దిష్టో విభురనన్తః పర మాత్మా ప్రాప్తవ్యః । యే పరమాత్మానమేతాంశ్చ సత్యాన్ కా మాన్ అనువిద్య వ్రజన్తి, పాప్మజరామృత్యు శోకజిఘత్సా పిపాసా భాజనభూత శరీరబన్ధాదితి శేషః, తేషాం సర్వేషు లోకేషు కా మచారోభవతి! పరమాత్మానం ప్రాప్తవతాం ప్రాకృతేషు లోకేషు స్పృహాఽభావాత్; సర్వలోకశబ్దేన సర్వలోకానామాధారభూతో విభురనన్తో ఽక్షరః పరమాత్మైవ తేషాం యథేచ్ఛ సంచరణాయ సర్వేలోకా ఇతి భావోఽధ్యవస్యతే । ఉత్తరత్ర హి తృతీయఖణ్డే చతుర్థఖణ్డేచ బ్రహ్మలోకశబ్దస్య బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోక ఇత్యర్థే న ప్రయుక్తత్వాత్ ముక్తానాం పరమాత్మైవ సర్వే లోకా ఇతి ప్రకృతవాక్యస్య భావగ్రహణంయుజ్యతే । అనన్తే పరమా త్మని కామచారస్యావధిభూతః సీమాన్తో నవిద్యతే । అతః సర్వలోక శబ్దితే తస్మిన్ ముక్తానాం నిరర్గళః కామచారః । ఏవం కామచార శబ్దేన ప్రకృతి బన్ధాద్విమోక్ష పూర్వకానన్త పరమాత్మని నిర్బన్ధ రహితా స్థితి స్సూచ్యతే । పరమాత్మానం ప్రాప్య తముపజీవతాం నకేవలం కామచారః, కింతు "ఏతాంశ్చ స త్యాన్ కామాన్" ఇత్యుక్తా స్సత్యాః కామా అపి వక్తవ్యాః । ఏతే సత్యాః కామా ఏతత్పూర్వకథిత కర్మచితపుణ్యచితాస్థిర

కామేభ్యో విలక్షణాః, సత్యశబ్ద విశేషణాత్.

సత్యాః కామాః కే ఇతిచేత్ సంకల్పాదేవ లభ్యాంస్తాన్ ద్వితీయఖణ్డే దశభిర్వాక్యైః దశధానర్ణయతి । తత్రహి- "సయది పితృలోక కామోభవతి సంకల్పాదేవాస్యపితర స్సము త్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సంపన్నో మహీయతే" ఇత్యుపక్రమ్య (1) పితృలోకః, (2) మాతృలోకః, (3) భ్రాతృలోకః, (4) స్వసృలోకః, (5) సఖిలోకః, (6) గంధమాల్యలోకః, (7) అన్నపానలోకః, (8) గీతవాదిత్రలోకః, (9) స్త్రీలోకః, ఇతికామాన్నిర్వర్ణ్య (10) దశమవాక్యే-

మః:- "యం యమన్త మభికామో భవతి యం కామయతే సో
ఽస్యసంకల్పాదేవ సము త్తిష్ఠతి తేన సంపన్నో మహీయతే"

ఇత్యుపసంహృతమ్. మాతాపిత్రాది సహపఠితః స్త్రీ లోకః న పరదారాదిః కింతు ఉత్తమగుణాలంకృతః సాధ్వీలోకః. సంకల్పాదేవ లభ్యానాం కామానాం లాభో న కర్మరూప పుణ్యరూప సాధనసాపేక్షః, న వా స్థలాన్తర లోకాన్తరగమన సాపేక్షః, కింతు యత్రకుత్రాపిస్థితిర్హ మేమే హేయరహితాః పరిశుద్ధాః కామా స్సంకల్ప్యన్తే తే తత్రైవా న్యూనాకారేణ సముద్భూయ సత్యాభవన్తి, సంకల్పే విద్యమానా స్సన్త స్తే సదాసిద్ధాహస్తగతా ఇవ । ననుముక్తానామపీహలోకవత్ పిత్రాదికామానేన వక్తుం కథం యుక్త మితి చేత్ ఉచ్యతే- నైతే వాక్యోక్తాః పిత్రాదయః సంసారదశాయాం విద్యమానాః పిత్రాదయః । నహిముక్త జీవాత్మా తేషు విహర్తుమర్హతి, తేపిచ ముక్తజీవాత్మసంకల్పమాత్రాత్ సంసారదశాం విహాయ ముక్త సమీపంగన్తుం న శక్నువన్తి । అతో వాక్యోక్తాః పిత్రాదయో విగ్రహాః కామచారాద్యర్థం రూపాదయశ్చ పరమాత్మ

నా దివ్యద్రవ్యేణ నిర్మితాస్సన్తి సముత్తిష్ఠన్తీతి నిగూఢో భావః. పరమాత్మానుప్రవేశం వినా చ నకేషాంచిదపి ప్రాకృతానా మప్రాకృతానాం వా వస్తూనాం తత్తదాకారేణ వస్తుత్వమ్ । అతోముక్తస్తేషు దివ్యద్రవ్యనిర్మిత పిత్రాదిరూపేష్వనుప్రవిష్టం బహురూపం పరమాత్మానమేవ నిరతిశయప్రియ పిత్రాదిభావేన పశ్యన్ బ్రహ్మానన్దమనుభవతీతి భావేన పిత్రాదిలోకాః కథితా ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । స్వాత్మనో ప్యాత్మత్వేన పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తదవినాభూతస్య సంకల్పోపి తత్సంకల్పశిరస్కో భవతి । ఏవం పరమాత్మ సంకల్పశిరస్కత్వాదేవ ముక్తస్య సంకల్పాః పరమాత్మ సంకల్పబలేన సంకల్పితకామాన్ సృష్ట్వాసత్యాభవన్తి । ముక్తస్య సంకల్పం నిమిత్తీకృత్య తాదృశ కామానాం స్రష్టాపరమాత్మై వేత్యుక్తం భవతి.

ఏతద్విషయే సమానార్థక బృహదారణ్యక వచనం (3, 4, 15) ద్రష్టవ్యమ్ । తత్రహి- "యోవా అస్మాల్లోకాత్ స్వంలోక మదృష్ట్వాప్రైతి" ఇతి పరమాత్మా బ్రహ్మజ్ఞస్య స్వోలోక ఇతి సూచయిత్వా "యదిహవా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవా ఽఽత్మానమేవ లోకముపాసీత సయ ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే నహాస్య కర్మ క్షీయతే, అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్ సృజతే" ఇత్యుక్తమ్ । పుణ్యకర్మణః ఫలం క్షీయతే, పరమాత్మోపాసన రూపకర్మణః ఫలం తు న క్షీయతే, యతః పరమాత్మోపాసనేన ప్రాప్యం ఫల మక్షరః పరమాత్మైవ । "ఆత్మాన మేవలోక ముపాసీత" పరమాత్మానమేవ ఏషఏవ మమ ప్రాప్యోలోక ఇత్యుపాసీతేత్యర్థః. "అస్మాద్ధ్యేవాత్మనః.........సృజతే" అస్మాత్ పరమాత్మన ఏవ స్వకామితం సర్వం సృజతీత్యర్థః । అతో ముక్తస్య సంకల్పం నిమిత్తీకృత్య తస్య కామానాం స్రష్టా పరమాత్మా.

మూ:- "త ఇమే సత్యాః కామా అనృతా పిధానా స్తేషాం సత్యానాగ్ సతామనృతమపిధానం యో యోహ్యస్యే తః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయలభతే" (8, 3, 1).

"అథయేచాస్యేహ జీవా యేచ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్నలభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే ఽత్రహ్యస్యైతే సత్యాఃకామా అనృతాపిధానా స్తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సంచరన్తో నవిన్దేయు రేవ మేవే మా స్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేనహి ప్రత్యూఢాః" (8,3,2).

పుత్రకళత్రాది రూపాః కామా అసత్యాః నశ్వరాః, యతః ప్రేతాః మృతాః న పునర్దర్శనాయ లభ్యన్తే । పుత్రాదయః కామశబ్దేన నిర్దిష్టాః కఠోపనిషది, తద్విషయే "నిర్మాతారంచైకే పుత్రాదయశ్చ" (3, 2, 2) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యం ద్రష్టవ్యమ్ । పరమాత్మకామేన నచికేతసా ఏతే పుత్రాదయః కామాః "శ్వోభావాః" ఇతి పరిత్యక్తాః । ప్రకృతదహరవిద్యావాక్యేపి "యోయో హ్యస్యప్రైతి నత మిహదర్శనాయలభతే" ఇత్యనేన శ్వోభావాః పుత్రాదయః కామావివక్షితాః । తద్విలక్షణాభవన్తి ద్వితీయఖణ్డే కథితాః పిత్రాదయః, తేహిముక్తస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠన్తి । తస్మాత్ తే సత్యాః కామాః । పూర్వోక్తరీత్యాచ ముక్తస్య పరమాత్మైవ పరమోత్కృష్టపిత్రాది రూపేణ సముత్తిష్ఠతి । అతః "త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః" ఇత్యనేన అనృతాఖ్య శరీరాపిధానేన ప్రచ్ఛన్నః సత్యశబ్దవాచ్యో హృదయస్థః పరమాత్మైవ జ్ఞానినాం సర్వే కామా ఇతిభావేన ఏకఏవ పరమాత్మా బహువచనేన సత్యాః

కామా ఇతి నిర్దిష్ట ఇతి ప్రతిభాతి। సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే। అత్ర గత్వా పరమాత్మానం ప్రవిశ్యేతి భావః; మోక్షదశాయాం జీవాత్మా పరమాత్మని సర్వం విన్దతే; జీవద్దశాయామపి విద్వాన్ ప్రత్యహముపాసనకాలే హార్దపరమాత్మానం ధ్యానేనగత్వా। సర్వంవిన్దతే ఏష ఏవ మమ సర్వమితి తస్మిన్నపరిమితం సుఖం విన్దతే । క్షేత్రస్థ హిరణ్యనిధి దృష్టాన్తేన శరీరే సన్నివిష్టః పరమాత్మా వివక్షితః; శరీరంహి క్షేత్రమ్ । ఇదం సర్వం హార్దపరమాత్మోపాసన ప్రకరణమితి "స వా ఏష ఆత్మాహృది" ఇత్యుత్తరవాక్యాత్ స్పష్టమ్. అతః "ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్య నృతేన ప్రత్యూఢాః" ఇతివాక్యే బ్రహ్మలోకశబ్దో హృదయస్థ పరమాత్మవాచీ । యథా బ్రహ్మైవ సత్యం పురం తద్వత్ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః । పురమితి, లోకఇతి, హిరణ్యనిధి రితి కథనేన బ్రహ్మైవ జ్ఞానినాం నివాసాయాభయం రమ్యం పురం, విహారాయానన్త శ్శాశ్వతోలోకః, భోగాయ సత్యాః కామాః, ధారణాయ నిరపాయం వసు, ఇతిద్యోతితం భవతి । అహో! "అనృతేన ప్రత్యూఢాః" నశ్వర శరీరమేవాహంకార మమకార భ్రాన్త్యా పరిధాయ, జనాః స్వహృదయస్థ మప్యమూల్యం ధనం భోగం పురం లోకం న విన్దన్తి, ఉపర్యుపరి సంచరన్తి.

యథా పరమాత్మనః సర్వగత విభుస్వరూపేణావస్థితా స్థితిర్విజ్ఞేయా తస్య జగదతీతతత్త్వజ్ఞానాయ, తద్వత్ తస్యైవ జగదన్తః ప్రవిశ్య జగద్విధరణ నియమన సర్వచేతన జీవయితృత్వహార్దగుహాశయత్వాద్యాకారేణ యాస్థితిః సా చ పరమకృతజ్ఞతయా పరమభక్త్యా జ్ఞాతవ్యా, తదేక విజ్ఞానేన సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి, స ఏవాస్మాకమాత్మా, స ఏ వాస్మాకం సర్వే సత్యాః కామాఇతి.

మూ:- "స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృ

ద్యయమితి తస్మాద్ధృదయ మహరహర్వా ఏవంవిత్ స్వర్గం
లోకమేతి" (8, 3, 3).

అస్మిన్ హార్ద బ్రహ్మోపాసన ప్రకరణే హృదయశబ్దో ఽర్థవిశేషేణా
ను సన్ధాతవ్య ఇత్యాశయేన శబ్దచమత్కారాలంకారేణ హృద్యయ
మితి నిరుక్తమాహ । యస్మాత్ 'హృది అయం' పరమాత్మా వర్త
తే తస్మాత్ హృదయం హృద్యయమితి మన్తవ్యమితి । ఏవం విదేవ
హ్యుపర్యుపరి సంచరణం త్యక్త్వా క్షేత్రనిహిత హిరణ్యనిధివేత్తా
క్షేత్రజ్ఞో భవితుమర్హతి । హృదిపరమాత్మా సన్నిహిత ఇతి జ్ఞానం
వినా హి న కోపి హృదయేశయ ముపగచ్ఛతి । అత ఆహ 'అహర
హర్వా ఏవంవిత్ స్వర్గం లోకమేతి' ఇతి । హృదయే అయం వర్తత
ఇత్యేవం విత్ ప్రత్యహం స్వర్గం లోకమేతి, ధ్యానకాలే హార్ద పర
మాత్మానమేతి । దేహాన్తే చ తమేవ ప్రాప్నోతీతిభావః । యథా
పూర్వవాక్యోక్తో బ్రహ్మలోకః బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకః, త
ద్వత్ పరమాత్మైవాద్భుత దీప్తిమాన్ స్వర్గోలోకః.

మూ:- "అథయ ఏష సంప్రసాదో ఽస్మాచ్ఛరీరాత్ సముత్థాయ
పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యత ఏష
ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయ మేతద్బ్రహ్మేతి
తస్యహవా ఏతస్య బ్రహ్మణోనామ సత్యమితి" (8,3,4).

ఏతద్వాక్యోక్తం పరం జ్యోతిః సర్వత్రావస్థితః పరమాత్మా, సహృ
దయేప్యవస్థితః, ప్రతిపాదితంహి అస్యామేవఛాన్దోగ్యోపనిషది (3,
13, 7)-

మూ:- "అథ యదతః పరోదివోజ్యోతి ర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు
సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం
వతద్యదన్తః పురుషే జ్యోతిః" ఇతి ।

అయంభావః- ఇద మన్తర్హృదయే యజ్జ్యోతి ర్దీప్యతే తత్

తదేవ యత్ సర్వేష్వథోత్తరేషు ప్రాకృతలోకేషు విశ్వతః సర్వతః దీప్యతే యచ్చ 'అతః' అముష్మాత్ 'దివః' ప్రాకృత సర్వోన్నత ద్యుస్థానాత్ 'పరః' పరస్తాదపి దీప్యతే ఇతి। "తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతే ఽమృతమ్" (బృ, ఉ, 6, 4, 16) ఇతి విభు పరమాత్మస్వరూపం జ్యోతిషాంజ్యోతిః, అత ఏవ 'పరం' జీవాత్మ తత్త్వాదపి శ్రేష్ఠంజ్యోతిః.

ఏవం 'అథయ ఏష సంప్రసాదః' ఇతి వాక్యోక్తం పరం జ్యోతిః నపరమపదాఖ్య దేశవిశేషమాత్రస్థమూర్తబ్రహ్మాకారంజ్యోతిః కింతు సర్వగత పరమాత్మస్వరూపమ్। తచ్చానన్త జ్ఞానాకారత్వాత్ సర్వశ్రేష్ఠత్వాచ్చ పరజ్యోతి శ్శబ్దేన రూప్యతే, యథావా అజ్ఞానం తమ శ్శబ్దేన। పూర్వవాక్యే హార్ద పరమాత్మోపాసనస్యాహరహః కర్తవ్యత్వ ముక్త్వా ప్రకృతవాక్యే ఉపాసకస్యాన్తకాలే తదుపాసిత పరజ్యోతీరూప పరమాత్మ ప్రాప్తిః ప్రతిపాద్యతే। ఊర్మిషట్కా రక్షుభితః శుద్ధాచారో యః ప్రత్యహం అపహత పాప్మత్వాదిగుణక పరమాత్మోపాసనేన ప్రసన్న నిర్మల నిశ్చలోదక మివ ప్రశాన్తచిత్తో భవతి స సంప్రసాద ఇత్యుచ్యతే। సః విద్వాన్ అన్తకాలే 'అస్మాచ్ఛరీరాత్ సముత్థాయ' సమ్యగుత్థాయ। అవిద్వాన్ శరీరాన్న సమ్యగుత్తిష్ఠతి, కింతు పునర్భవ బీజభూతాని ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూతసూక్ష్మాణి తృణజలాయుకాన్యాయేన సంపరిష్వజ్యైవ రంహతి। విద్వాంస్తు తృతీయపరిచ్ఛేదే బృహదారణ్యకాది ప్రమాణానురోధేన నిపుణతరముపపాదయిష్యమాణరీత్యా తానిన్ద్రియ మనః ప్రాణభూతసూక్ష్మాణి హృదయదేశే పరిత్యజతి। తేషాం పరిత్యాగ ఏవ విద్వత్కృతం శరీరబన్ధాత్ సముత్థానమ్। ఏవం సముత్థాయ 'పరంజ్యోతిరుప సంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే' విద్వద్విషయేపి తృణజలాయుకాన్యాయం గృహీ

త్వా ఏతద్వాక్యాభిప్రాయో ఽవగన్తవ్యః; తదిత్థమ్- సముత్థాన
కాలే విద్వాన్ హృదయమపి వ్యాప్య స్థితం పరంజ్యోతిరాఖ్యం పర
మాత్మానం యత్ తృణజలాయుకాన్యాయేన స్వప్రాప్య నిత్యాక్ష
రానన్తామృతాశ్రయత్వే నావలమ్బ్య ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణ
భూత సూక్ష్మ వియుక్తస్సన్ తస్మిన్నాత్మాన ముపసంహరతి తదేవ
తస్య పరంజ్యోతి రుపసంపత్తిః; ఏవం పరంజ్యోతి రుపసంపద్య తత్కం-
చుకితః తత్సామరస్యేన తదవిభక్తాకారేణ శుద్ధాశరీర స్వరూపేణా
భి నిష్పద్యతే ఇతి.

"స్వేనరూపేణ" ఇత్యత్ర రూపశబ్దస్య పరమాత్మ స్వరూప
మేవ ముక్తచేతనస్య స్వం రూపం ఆశ్రయ ఇత్యర్థోపి కర్తుం శక్యతే।
తదిత్థమ్। సుషుప్తి ప్రకరణె "స్వమపీతో భవతి" (ఛాం॥ ఉ॥ 6,8,1)
ఇతి యదుచ్యతే తత్ర స్వశబ్దేన పరమాత్మా వివక్షితః; జీవస్యా
ప్యాత్మ భూతత్వాత్ పరమాత్మా జీవస్య స్వః; జీవః తమపీతో
భవతి సుషుప్తౌ। ఏవం యః పరమాత్మా సుషుప్తి ప్రకరణే స్వశబ్దే
న కథితః। స ఏవాత్ర మోక్షప్రకరణేపి స్వేనేతి స్వశబ్దేన కథితఇతి
ప్రతిభాతి। బృహదారణ్యకేపి (6,3,21) సుషుప్తి ప్రకరణే "తద్వా
అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మా భయం రూపమ్.........
తద్వా అస్యైతదాప్తకామ మాత్మకామ మకామగ్ రూపగ్
శోకాన్తరమ్" ఇతి ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా జీవస్యాభయం శోకరహి
తం రూపమితి స్పష్టముక్తమ్। అతో దహర విద్యాయాం యః పర
మాత్మా 'అపహతపాప్మా విజరోవిమృత్యు ర్విశోకః' ఇత్యాది
నామభి ర్నిర్దిష్టః, 'ఏతదమృతమభయ మేతద్బ్రహ్మేతి' చ ప్రతి
పాదితః, స ఏవ ముక్తస్యాభయం విశోక మమృత రూపమాశ్రయః।
అవిద్వాన్ దేహఏవ మమ రూపమితి దేహమాశ్రిత్య జఘుత్సయా
పిపాసయా పాప్మనా శోకేన జరయా మృత్యునా చ క్షీయతే । వి

ద్వాంస్తు యస్మిన్ పరమాత్మని నపాప్మా న జరా న మృత్యుర్న శోకో నజిఘత్సా న పిపాసా న భయం, యస్మింశ్చ సత్యకామః సత్య సంకల్పో నిత్యనిరవధికాతిశయానన్దః, తమాత్మానమేష ఏవ మమ సున్దరం శాశ్వతమక్షర మనపాయి రూపమిత్యాశ్రిత్య శరీరాత్సము త్థాయ తేన రూపేణాభినిష్పద్యతే- ఇతి । ఆగమాపాయిత్వాత్ ప్రాకృతం రూపం శరీరం జీవస్య న స్వమ్ । అనపాయిత్వాత్ పర మాత్మైవ తస్య భోగ్యం స్వం రూపమ్.

యద్యపి ప్రకృతవాక్యే యః సంప్రసాదః స్వేన రూపేణాభి నిష్పన్నః స ఏవ 'ఏష' ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య ఆత్మేతి కథితఇవ దృశ్యతే, తథాపి అభయ బ్రహ్మాదివిశేషణై రేష ఆత్మా పరమా త్మైవ । పూర్వత్ర "స వా ఏష ఆత్మాహృది" ఇతి, "పరంజ్యో తిః" ఇతిచ యః పరమాత్మా కథితః, యశ్చ ముక్తస్య స్వం రూపం స ఏవ "ఏషఆత్మా" ఇత్యనేన పరామృశ్యతే । ఏతద్వి షయె సూత్రకారమత మగ్రె ఉదాహరిష్యతే.

మూ:- "తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితి తద్య త్ సత్ తదమృత మథయత్ తి తన్మర్త్య మథయద్ యం తేనోభేయచ్ఛతి యదనేనోభె యచ్ఛతి తస్మాద్యమ్ అహరహర్వా ఏవంవిత్ స్వర్గం లోకమేతి" (8, 3, 5).

సత్యనామ్ని జగన్నియన్తృత్వాది పరమాత్మైకగామి విశేషార్థ పూరణోద్దేశకోయం శబ్దచమత్కారాలంకారః । 'సత్' అమృతమ్ 'తి' మర్త్యమ్, తదుభె 'యం' యచ్ఛతి పరమాత్మా । *"యచ్ఛతి యమయతి నియమయతి వశీకరోత్యాత్మనేత్యర్థః" ఇతి శంకర

* శంకరభాష్యే 'సతీయం' ఇతి పాఠ ఆశ్రితః. రంగరామానుజీయే 'సత్తియం' ఇతి.

...ాష్యమ్ । 'యం' ఇత్యక్షరేణాన్తర్యామిభావో వివక్షితః, తేన ...ావేన పరమాత్మా మర్త్యామర్త్యస్య నియన్తేత్యుక్తం భవతి సత్తి...యమితి నిర్వచనేన। మర్త్యం నామ భూలోకస్థం మృత్యుగ్ర...స్తం సర్వప్రాణిజాతం, అమృతం నామ ఆకాశే చిరకాలస్థాయి ...సూర్యచన్ద్రనక్షత్రాణి, తథా దేవలోకేషు విద్యమానాః సాధ్యా ...అమరనిర్జరాదిశబ్దవాచ్యా దేవగణాశ్చేతి ప్రతిభాతి । రంగరా...మానుజార్యైః "అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాం చేతనాచేతనే నిర్ది...శ్యేతే" ఇత్యుక్తమ్। 'అహరహర్వా ఏవంవిత్' సత్యనామకః పర...మాత్మా సర్వాత్మా సర్వనియన్తేతి జ్ఞాత్వా తం యః ప్రత్యహము...పాస్తే సః 'స్వర్గం లోకమేతి' స్వర్గలోకశబ్దితం పరమాత్మానమేతి। "ఈశ్వరో ఽహం......కో ఽన్యో ఽస్తి సదృశో మయా" (గీ. 16, 14) ఇత్యేవంప్రకారో యోగర్వః తస్య పరిత్యాగాయ సర్వం పరమాత్మనియమితమిత్యాది జ్ఞానమావశ్యకమ్.

అథ చతుర్థఖణ్డః ఏవంభవతి-

మూ:- "అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామ సంభేదాయ నైతగ్ం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్నశోకో న సుకృతం న దుష్కృతగ్ం సర్వే పాప్మానో ఽతో నివర్తన్తే ఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః" ॥౧॥

"తస్మాద్వా ఏతగ్ంసేతుం తీర్త్వా ఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతగ్ంసేతుం తీర్త్వా ఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః" ॥౨॥

"తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి" ॥3॥

యథా సేతునా తటాకే ఉదకం విధృతం తిష్ఠతి, ఏవమేవ విశ్వమనుప్రవిష్టేనాన్తర్యామిణా సర్వం వస్తుజాతం తత్తద్రూపేణ విధృతం తిష్ఠతి। అతోఽన్తర్యామీ విధృతిః । బృహదారణ్యకేపి (6, 4, 22) ఏవముక్తమ్- "ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతి రేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ" ఇతి। సేతుశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా సర్వగతోఽనన్తః త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితఇతి తమహోరాత్రరూపః పరిమితకాలో న తరతి న పరిచ్ఛేత్తుం శక్నోతీత్యర్థః। తథైవజరాదయస్తం నాశయితుం న శక్నువన్తి। 'సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే,' అయం భావః- పరిమితం వస్తు పరిరభ్యాభిభూయ పీడయితుం శక్యతే, పరమాత్మాత్వనన్తఇతి తం పరిరబ్ధుముద్యుక్తాః పాప్మానస్తస్యాపరిమితత్వాదశక్తాస్సన్తస్తస్మాన్నివర్తన్తే- ఇతి। యస్మాదేవం పరమాత్మా పాప్మభిః పరిరబ్ధుం న శక్యతే, తస్మాదయమపహతపాప్మా, పాపాసంస్పృష్టః। అపహతపాప్మేత్యాద్యష్టనామభి ర్నిర్దిష్టః పరమాత్మైవాత్ర అపహతపాప్మా బ్రహ్మలోక ఇతికథితః।బ్రహ్మైవ లోకోబ్రహ్మలోకః॥ "సేతుం తీర్త్వా" ఇత్యత్రతరతిః ప్రాప్తివచనఇతి "సామాన్యాత్తు" (3, 2, 31) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే ప్రతిపాదితమ్ ॥ ప్రకృతి మణ్డలె చతుర్ముఖలోకాదారభ్య సర్వేలోకాః పరిమిత దేశవర్తినః పరిమితకాలవర్తినశ్చ, తేషాం సదావిభాతత్వంనాస్తి; తేషుభూయోభూయ ఉదయాస్తమయ పర్యాయ సద్భావాత్ । జ్ఞానిప్రాప్యో బ్రహ్మలోకః సకృద్విభాతః సదావిభాత ఇత్యర్థః, "సర్వదా బ్రహ్మస్వరూప

ప్రకాశస్యానావృతతయా భాసమానత్వాదిత్యర్థః" ఇతి రంగరామానుజీయమ్.

అథ పంచమఖణ్డే యజ్ఞః, ఇష్టం, సత్రాయణం, మౌనం, అనాశకాయనం, అరణ్యాయనం, ఇత్యేతాని బ్రహ్మచర్యమేవేతి కాంచిత్ పదచమత్కారరీతి మాశ్రిత్య ప్రతిపాదితానిభవన్తి। ఏతాన్యేవ బృహదారణ్యకే (6, 4, 22) "ఏషసేతు ర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ" ఇత్యనన్తర మేవం కథితాని- "తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసా ఽనాశకేనై తమేవ విదిత్వా ముని ర్భవతి, ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి" ఇత్యాది। అత్రకథితోయజ్ఞాదిః ఫలకర్తృత్వ త్యాగే నేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా కృతోయజ్ఞాదిః । నహికామ్య కర్మాణి బ్రహ్మచర్యాభిధానమర్హన్తి। ఏతమేవ' పరమాత్మానమేవ ,లోకమిచ్ఛన్తి' ప్రాప్యం లోకమిచ్ఛన్తి। ఏతేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇత్యుక్తం భవతి.

అథ షష్ఠే ఖణ్డే హృదయనాడ్యాది విషయాః ప్రతిపాదితాః। తత్ర తృతీయే వాక్యే సుషుప్తి రిత్థం వర్ణితా-

మూ:- "తద్యత్రైత త్సుప్త స్సమస్త స్సంప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తోభవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సంపన్నోభవతి" ఇతి.

సమానప్రకరణే సద్విద్యాయాం (ఛా॥ ఉ॥ 6, 8, 1) "యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సంపన్నోభవతి స్వమపీతోభవతి తస్మాదేనగ్ స్వపితీత్యాచక్షతే" ఇత్యుక్తమ్. సచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మైవ విద్వన్మతే జీవస్య స్వః। సుషుప్తౌ జీవాత్మా తదపీతోభవతి। ప్రకృతవాక్యే పరమాత్మైవ తేజశ్శబ్దేనోక్తః । సుషు

ప్తికాలే జీవో నాడీషు సృప్తః 'తేజసా' హార్దపరమాత్మనా సంప న్నో భవతి । తదా తం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతీత్యస్యాయం భావః ప్రతీయతే- సర్వభూతసుహృదం సర్వాత్మాన మజానన్తో జనాః జాగరితావస్థాయాం యాని కాని చిత్ కాయికవాచిక మాన సిక పాపా న్యహరహః కుర్వన్తఏవ వర్తన్తే, సుషుప్తిరేవ తేషాం పాపాదివిరామకాలః, అతఃతదా న కశ్చన పాప్మా తాన్ స్పృశతి-ఇతి। సద్విద్యాయాం- "ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాఃప్రజాః సతి సంపద్య న విదుస్సతి సంపద్యామహఇతి । త ఇహవ్యాఘ్రోవా సింహోవా వృకోవా వరాహోవా కీటోవా పతంగోవా దంశోవామశకోవా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి" (ఛా. ఉ. 6,9,3) ఇతి కథనేన బ్రహ్మాజానన్తోజనాః సుషుప్తౌ బ్రహ్మణి విశ్రమ్య సుషుప్తే రుత్థితాః పునః పాపమేవాచరన్తీత్యర్థః సూచితః । ఉదాహృత వాక్యే వ్యాఘ్రాదిహింస్రజన్తవ స్తథా రక్తపానప్రియ కీటాదయ ఏవకథితాః, నగోమహిషాశ్వాది రిత్యస్యకారణం కిమ్? ఉచ్యతే- మనుష్య ముద్దిశ్యైవైతత్సర్వం కథితమ్, సర్వభూతసుహృద మన్తర్యామిణం యే మనుష్యానజానన్తి తే సుప్తోత్థితా ఇతరమనుష్యాన్ స్వల్పంవా:బహు వా యథాశక్తి స్వప్రయోజనాయ హింసన్తో వ్యాఘ్రాదిహింస్రజన్తువదాచరన్తీతి ద్యోతనార్థమ్-ఇతి।

బ్రహ్మణి సర్వే ప్రాణినో జీవన్త్యేవ, "యేనజాతాని జీవన్తి" ఇత్యాదిభ్యః; పరంతు తస్మిన్ సాధువృత్త్యా జీవితవ్యమ్ । యే బ్రహ్మణి న సాధుజీవన్తి కింతు తదజ్ఞానేన జాగరితకాలం దుర్వృత్త్యా నయన్తి తేషాం నిన్దనాయైతత్సర్వం కథితమ్ । కామక్రోధాది హింస్రగుణాన్ పరిత్యజ్య శుద్ధచారిత్ర్యోపేతయా భక్త్యా పర మాత్మని వర్తితవ్యమ్ । సుషుప్తిదశాయా మబ్రహ్మజ్ఞస్య సంప్రసన్న ఇత్యభిధానం సుఖం స్వపితీత్యే తన్మాత్రాదేవ । బ్రహ్మజ్ఞఏవ ముఖ్య

వృత్త్యా సంపన్న శబ్దవాచ్యః, కామక్రోధాదిజనితచిత్తక్షోభం విహాయ సర్వభూతసుహృద్భూత పరమాత్మోపాసనేన స్వచ్ఛం రమణీయం ప్రసన్నాంబ్వివ సంప్రసన్నస్సన్ మోక్షదశాయాం "యథోదకం శుద్ధే శుద్ధ మాసిక్తం తాదృగేవ భవతి। ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ" (కఠ॥ 4, 15) ఇత్యుక్తరీత్యా శుద్ధే బ్రహ్మణి తత్సామరస్యేన స్థితస్సద్భావో భవతి.

"తేజసా హి తదా సంపన్నో భవతీ"తి సుషుప్తిం ప్రతిపాద్య తదుత్తర వాక్యత్రయేణ మరణం కథయతి-

మూ:- "అథ యత్రైత దబలిమానం నీతో భవతి తమభిత ఆసీనా ఆహు ర్జానాసి మాం జానాసి మామితి సయావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి ॥౪॥ అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వ మాక్రమతే స ఓమితివాహోద్వామీయతే సయావత్ క్షిప్యేన్మన స్తావదాదిత్యం గచ్ఛత్యేతద్వైఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధో ౭విదుషామ్ ॥5॥ తదేషశ్లోకః- శతంచైకా చ హృదయస్య నాడ్య స్తాసాం మూర్ధానమభి నిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వ మాయ న్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్జన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి ॥౬॥"

అబలిమానం నీతః ముమూర్షావస్థాం ప్రాప్తఇతి యావత్। యావచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావత్ పార్శ్వస్థాన్ జానాతీత్యేతల్లోకవిదితమేవ, కి మే తాదృశోపదేశేన బ్రహ్మకాణ్డే ప్రయోజనమితిచేత్ । ఉచ్యతే, వాక్యమిదం నిగూఢభావగర్భం ప్రతిభాతి। న హి వేదాన్త దృష్ట్యా బ్రహ్మజ్ఞాన రహితో జీవాత్మా శరీరాత్, శరీరస్థానాత్, ఉత్క్రామతి, కింతు ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత

సూక్ష్మశ్శ్యాదాయైవ పునఃపున ర్జనిత్వా శరీరీ భవతి, శరీరే చ భృశ మాసక్తోభవతి, భోగబుద్ధ్యా చ కళత్రపుత్రాదీ౯ తదితరా౯ గృహ క్షేత్రవిత్తగోమహిషాదీ౯ మమైవైతే సర్వే ఇతి జానాతి । అభిత ఆసీనాఇతి పద మేతేషాం సర్వేషామప్యుపలక్షకమ్। అతోఽదర్శితేషు త్రిషు వాక్యేషు ప్రథమవాక్య మవిద్వన్నిర్దాగర్భమ్ ॥ ద్వితీయవాక్యం విద్వద్విషయమితి స్పష్టమ్। విద్వానేవ వేదాన్తదృష్ట్యా శరీరా దుత్థాతా, యతో నవతరశరీరబీజభూతాసన్ద్రియాదీని శరీరపవ త్యక్త్వా శరీరబన్ధాదుత్క్రామతి, పరజ్యోతి రుపసంపత్త్యాచ విరజస్త్వ దేవ ఆదిత్యరశ్మిభిరూర్ధ్వ మాక్రమతే। తస్యశరీరాదుత్క్రాన్తిమేవ విశేష్యకథయతి స ఓమిత్యాదినా । సః ఓం ఇతి వా హ ఉత్ వా మీయతే ఇతి పదచ్ఛేదః । ద్వావాశబ్దా అవధారణార్థా । సః హ్యదయాత్ ఓమితి వా, ఓమిత్యేవ, పరమాత్మవాచకభూతేనోంకారేణ పరమాత్మన్యాత్మానం సంయోజ్యేతిభావః, ఉద్వా ఊర్ధ్వమేవ మీయతే గచ్ఛతీత్యర్థః । ముక్తస్య విదుషో వేగో మనోవేగసదృశ ఇతి ద్యోతయన్నాహ 'సయావత్ క్షిప్యే న్మనస్తావత్' ఇతి.

అథ 'శతంచైకా' ఇతి। దిశో ఽ వాన్తరదిశ ఊర్ధ్వమధశ్చేతి దశధావిభక్తాభవన్తి విష్వంచోదిశః, తా ఉద్దిశ్య నిర్గమనం విష్వ జ్ఞుత్క్రమణమ్ । సాధారణేషు చేతనేషు యథాకర్మ, యథావిద్య మేకైకః ఏకైకాం దిశం ప్రతిగచ్ఛతి, ఊర్ధ్వాం దిశం ప్రస్థితశ్చ దేవలోకా౯ గచ్ఛతి, ఏవం గత్వా తత్తల్లోకే యదనుభోక్తవ్యం తదనుభవతి, తదస్తే చ పునర్మర్త్యలోకే జనిష్యతే । ఏవం విష్వఙ్జుత్క్రమణే ఊర్ధ్వోత్క్రమణ మప్యస్తభవతీతి ;శతాధిక యానాడ్యా ఊర్ధ్వగమనే కోవిశేష ఇతిచేత్ । ఉచ్యతే—పరమాత్మా 'ఉత్' ఇతి నిర్దిశ్యతే, "తస్యోదితినామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః" (ఛా॥ ఉ॥ 1, 6, 7) ఇతి శ్రుతేః ।

ఏవం పాపా సంస్పృష్టత్వాత్ పరమాత్మా సర్వోత్తమం, సర్వో ర్ధ్వతమం, తత్త్వమ్; తదవలంబ్య శరీరాత్ సముత్థాయ తస్మిన్నేవ తిష్ఠతస్సంచరతశ్చ ముక్తస్య తస్మిన్ పరిమితా అన్యోన్య విభక్తాదిశో నవిద్యన్తే, దిగ్దేశాదిభి రపరిచ్ఛిన్నత్వాదనన్తస్వరూపస్య । ఏవం స్వస్మిన్నధరోత్తరాదిభేదరాహిత్యేన సర్వత్ర ఉదేవ, ఊర్ధ్వతమ మేవ, శ్రేష్ఠతమమేవతత్, తస్మాత్ అధరోత్తరాదిభేదరహితే వస్తుని స్థితస్యాధఃప్రదేశాభావా దధఃపతనసంభవో న విద్యతే, తత్ర చ పుణ్యస్య భోగావసానే పతనమిత్యస్య సంభవోఽపి నవిద్యతే, నిరవధికాతిశయాక్షయానన్ద స్వరూపబ్రహ్మానుభవస్య సదాసద్భావాత్తత్ర । తస్మాజ్జితేన్ద్రియోఽయః ఉదితినిర్దిష్టముత్తమం తత్త్వమవలంబ్య బన్ధకాని నికృష్టాని ప్రాణేన్ద్రియాది ప్రాకృత సూక్ష్మతత్త్వాని శరీరఏవ విసృజ్య శరీరస్యోర్ధ్వతమభాగ మభినిస్సృతయా నాడ్యా నిర్గచ్ఛతి స ఊర్ధ్వమాగచ్ఛతి, ఏవమూర్ధ్వమాయ న్నమృతే సర్వగతే పరమాత్మని తత్సామరస్యేన శుద్ధస్వరూపేణ తిష్ఠతీత్యమృతః, నచపునర్మృత్యుం గచ్ఛతీత్యర్థః ॥ బృహదారణ్యకే "ఏష ఆత్మా నిష్క్రామతిచక్షుషోవా మూర్ధ్నోవా ఽన్యేభ్యోవా శరీరదేశేభ్యః" ఇత్యుచ్యతేకిల, తత్రమూర్ధ్నోనిష్క్రాన్తి ర్విద్వద్విషయా, తదన్యేభ్య శ్శరీర దేశేభ్యో నిర్గమనంచా విద్వద్విషయమితి తత్ర యథాచక్షురేకం శరీరస్య నవద్వారేష్వన్యతమంతద్వత్ 'అన్యేభ్య శ్శరీర దేశేభ్యః' ఇత్యనేన అవశిష్టాన్యష్టద్వారాణి వివక్షితానీని ప్రతీయతే। ఏతాని నవద్వారాణి చక్షురాదీన్ద్రియద్వారాణీతి యే ఇహలోకే ఇన్ద్రియలోలుపా భూత్వేన్ద్రియాదిబన్ధకసూక్ష్మప్రాకృతద్రవ్యసంపరిష్వక్తా స్సన్తో రంహన్తి తే ఇన్ద్రియద్వారైరేవ నిర్గచ్ఛన్తి । మూర్ధన్య ప్రదేశస్త్వనిన్ద్రియద్వారభూతః, శైశవావస్థాయాం మూర్ధ్నో మధ్యప్రదేశో నకఠినాస్థినా కిన్తు చర్మమాత్రేణా ఽఽచ్ఛాది

తోరన్ధ్రమివ భవతి, తచ్చ కాలక్రమేణ తత్ర సంజాతేనాస్థినా దృఢతరం ప్రావృతం భవతి, తథాపి తత్ బ్రహ్మరన్ధ్రమిత్యాచక్షతే, తదభినిస్సృతా నాడీమూర్ధన్యనాడీ । ఇన్ద్రియవర్గప్రభృతి ప్రాకృతసూక్ష్మద్రవ్యాదిశరీరమేవ విసృజ్య నిర్గమనార్థం నతు తైస్సహ నిర్గమనార్థమిన్ద్రియద్వారభూత బ్రహ్మరన్ధ్ర మభినిస్సృతశ్రేష్ఠనాడీతి వాక్యహృదయం భవతీతి తర్కయామి । ఇన్ద్రియాణాం ద్వారభూత నవరన్ధ్ర ప్రభృతినికృష్ట ప్రదేశపర్యన్తగతేన నాడీశతేన కిమ్, మూర్ధన్యనాడీ సమానా ఽన్యానాడీ న విద్యత ఇతి భావేన సా 'ఏకా' ఇత్యుక్తా । 'ఏకా' అనుపమా శ్రేష్ఠా ।

ఆదిత్యో విదుషాం లోకద్వార మిత్యనేనార్చిరాదినా మార్గేణ పరమపదగమనం సూచితం భవతి । ముణ్డకే(1, 2, 11) "సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషోహ్యవ్యయాత్మా" ఇత్యుక్తత్వాత్ 'విరజాః' ఇత్యనేనప్రకృతికర్మావిద్యా సమ్బన్ధాపగమ పూర్వకావిర్భూత శుద్ధస్వరూపాః ద్యోత్యన్తే । అత స్తేషామేవ నతు ప్రాకృత సూక్ష్మశరీరవేష్టి తత్వేనా శుద్ధానా మాదిత్యః పరమపురుషలోకంప్రతి ద్వారం ప్రయచ్ఛతి । బృహదారణ్యకేపి (6, 4, 8) అర్చిరాది మార్గవిషయకే "అణుః పన్థావితతః" ఇతి శ్లోకే "తేనధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోక మిత ఊర్ధ్వా విముక్తాః" ఇతి వచనాత్ ।'విముక్తాః' ప్రకృతికర్మావిద్యాసమ్బన్ధా ద్విముక్తాః 'ఇత ఊర్ధ్వాః' ఇహలోకాత్ శతాధికమోర్ధ్వనాడ్యా స్వర్గాఖ్య పరమోర్ధ్వపరమపదం ప్రతి ప్రస్థానె నోర్ధ్వాః ప్రయాన్తీతిభావార్థోలభ్యతే । ఏవం విముక్తానాం విరజసాంగతి శ్శ్రూయతఇతి యథాకారాగృహేనిబద్ధః కశ్చిత్ తత్రక్షపయితవ్యకాలస్యాన్తే నిగడాదికం తత్రైవ విసృజ్య స్వాతన్త్ర్యేణ బహిస్సంచరణయోగ్యవస్త్రాది పరిధాయ కారాగృహా

న్నిర్గచ్ఛతి, ఏవమేవ విద్వాన్ నిగడసదృశానీన్ద్రియాది ప్రాకృతసూక్ష్మద్రవ్యాణి దేహ ఏవ విసృజ్య పరజ్యోతిరాఖ్య సర్వగతపరమాత్మకంచుకితాకారశుద్ధస్వరూపః స్వాతన్త్ర్యేణ మూర్ధన్యనాడ్యా బహిరాయాతి సూర్యద్వారేణ చ పరమపదం గచ్ఛతి ।

అథ సప్తమఖణ్డాదారభ్య ద్వాదశఖణ్డపర్యన్తే గ్రన్థే హార్దః పరమాత్మా దేవేన్ద్రేణ ప్రజాపతి ముపసృత్య కథం జ్ఞాతఇతి విషయే ఆఖ్యాయికాభవతి-

మూ:- “య ఆత్మా ఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యు ర్విశోకో
విజిఘత్సో ఽపిపాస స్సత్యకామ స్సత్యసంకల్ప స్సో ఽన్వేష్ట
వ్య స్సవిజిజ్ఞాసితవ్యః సర్వాగ్ శ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్
శ్చ కామాన్ యస్తమాత్మాన మనువిద్య విజానాతీతి
హ ప్రజాపతిరువాచ” (8, 7, 1).

ప్రథమఖణ్డపంచమవాక్యోక్తాపహతపాప్మత్వాదిగుణకః పరమాత్మైవేత్యత్ర నవివాదః । స ఏవాత్రాత్మశబ్దో ఽనూదితః । నాయమాత్మా ప్రకృతివియుక్తావిర్భూతస్వరూపో జీవాత్మా భవితుమర్హతి । జీవాత్మలాభమాత్రాద్ధి న సర్వలోక సర్వకామావాప్తిః । ప్రథమఖణ్డాన్తిమభాగోక్తః సర్వలోకకామచారః ద్వితీయఖణ్డే “సయది పితృలోకకామః” ఇత్యాదినోక్తాశ్చ సర్వేకామాః పరమాత్మప్రాప్త్యా లభ్యాః । త ఏవాత్ర సమాహృత్య “సర్వాగ్ శ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ శ్చ కామాన్” ఇత్యుక్తాః ।

బృహదారణ్యకే (5, 5, 1) కహోలాఖ్యః కౌషీతకేయో యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛతి- “కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః” ఇతి; యాజ్ఞవల్క్యో బ్రూతే- “యో ఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి” ఇతి । పరమాత్మ విషయమేతద్వాక్యమ్ ।

తత్రరంగరామానుజీయమ్- "జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసర్గతయా అశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తి స్సిద్ధ్యతీతి భావః। యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వ మస్తి, తథాపి తేషా మశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసంకల్పాయత్తత్వా దన్యసంకల్పానధీనాశనాయాద్యతీతత్వ ముపాధ్యనుక్తి సిద్ధం పరమాత్మన ఏవ" ఇతి। దర్శిత బృహదారణ్యక వాక్యసమానార్థక మేవ భవతి "విజరోవిమృత్యు ర్విశోకో విజిఘత్సో ఽపిపాస" ఇతి ప్రజాపతివాక్యమ్। నాస్మిన్ వాక్యే పరమాత్మ సంకల్పాధీనాపహత పాప్మత్వాది గుణకావిర్భూతస్వరూప జీవాత్మగమకం విశేషణం కించిదుపలభ్యతే, ప్రత్యుత యత్ప్రాప్త్యా జీవస్య సర్వలోక సర్వకామావాప్తి ర్భవతి స ఆత్మా జీవాదన్య ఇతి స్వాభావికో ఽర్థః ప్రతీయతే॥ కించ ప్రజాపతివాక్యేప్యుక్తం సత్యకామస్సత్య సంకల్ప ఇతివిశేషణం పరమాత్మనోజగజ్జనన ప్రయుక్త సత్యసంకల్పత్వమపి గర్భీకురుతే, నైతన్ముక్తే జీవాత్మని సంభవతి॥ ప్రజాపతేః ప్రథమవాక్య కథితాపహత పాప్మత్వాది గుణక ఆత్మైవ తస్యోత్తర వాక్యేష్వభ్యాసేనామృత మభయం బ్రహ్మేతి వర్ణ్యతే। యథా అమృతశబ్ద స్తద్వదభయశబ్దోపి పరమాత్మని సుప్రసిద్ధః। ప్రశ్నోపనిషది (5, 7) "యత్తచ్ఛాన్తమజర మమృత మభయం పరంచేతి" ప్రతిపాదితమ్। బృహదారణ్యకే (6, 4, 25) "సవా ఏష మహానజ ఆత్మా ఽమృతో ఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయగ్ం హివై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద" ఇత్యుక్తమ్। 'అభయం వై బ్రహ్మ భవతి' అమృతాభయబ్రహ్మ ప్రాప్త్యా తాదృగ్భవతీత్యర్థః।

పూర్వమేవోదాహృతం చాపరం బృహదారణ్యక వాక్యం (6, 3, 21) యత్ జీవస్య పరమాత్మైవ 'అపహత పాప్మా ఽభయంరూపమ్' ఇతికథయతి॥ తైత్తిరీయానన్దవల్ల్యా మప్యేవము

క్షేపే "యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్........అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథసో ఽభయంగతో భవతి" ఇతి ।

అతః ప్రజాపతి కథిత ఆత్మా పరమాత్మైవ । పరమాత్మా జీవశరీరస్థోపి జాగరితస్వప్న సుషుప్తి రూపావస్థాత్రయ రహితో ఽశరీరో ఽమృత ఆత్మేత్యుపపాదనమన్తరా తస్యాపహత పాప్మత్వాదికం నసుష్ఠూపపాదితం భవతీతి తదుపపాదనాయైవ ఆఖ్యాయికా ప్రారభ్యతే ।

తామాఖ్యాయికాం యథామతి వ్యాఖ్యాస్యామః । "య ఆత్మా ఽపహత పాప్మా........ఇతిహ ప్రజాపతిరువాచ" ఇతి ప్రజాపత్యుద్ఘుష్టం వాక్యం (కర్ణాకర్ణికయా) శ్రుత్వా, అసురపక్షే విరోచనో దేవపక్షే ఇన్ద్ర ఇత్యుభౌ తమాత్మానం జ్ఞాతుం ప్రజాపతిసకాశ మాగత్య ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్య మూషతుః । తౌ ప్రజాపతిరువాచ-

సూ:- "య ఏషో ఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హో
వాచై తదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి" (8, 7, 4) ఇతి।

ఏషో ఽక్షిపురుషో ఽస్యామేవోపనిషది చతుర్థ ప్రపాఠక పంచదశఖణ్డే ఇత్థమేవాఽసురశ ఉక్తపూర్వః । "అన్తర ఉపపత్తేః" (1, 2, 3) ఇతిసూత్రే చాక్షిపురుషః పరమాత్మైవేతి సమర్థితమ్ । కించ దహరవిద్యా ప్రథమఖణ్డోక్తో ఽపహతపాప్మత్వాదిగుణక ఆత్మైవ తృతీయఖణ్డే "ఏషఆత్మేతిహోవాచై తదమృత మభయ మేతద్బ్రహ్మేతి" ఇత్యుక్త్వా "తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామసత్యమ్" ఇతిచోక్త్వా, సత్యాఖ్యం బ్రహ్మ 'సత్తియమ్' ఇతి నిర్వచనం కృతమితి, తతః పశ్చాత్ ప్రజాపతివాక్యేష్వపి యత్రయత్రామృత మభయం బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే తత్ర సర్వత్ర

మమృతముభయం బ్రహ్మ 'సత్తియ' మితి నిర్వచనార్థానురోధేన జగ
త్త్రయాత్మకం ఇత్యర్థో ఽన్వేతవ్యః ।

అక్షి పురుషవిషయే కించిదుచ్యతే । పరమాత్మనః సర్వగత
త్వే సత్యపి హృదయపుణ్డరీకే సూర్యాన్తశ్చ తస్యయాస్థితిః సా
పరమాదరేణ భావయితవ్యా । హృదయం రక్తసంచారస్య శరీ
రౌష్ణ్యస్యచ మూలస్థానమ్; హృదయయన్త్రే నిశ్చలే సతి జీవో మ్రి
యత ఏవ; జీవానాం జీవభూతో ఽన్తర్యామీ జీవేన సహ హృద
యే తిష్ఠన్ తం జీవయతి నియమయతి హృదయయన్త్రస్య కార్యం
ప్రవర్తయతి; తస్మాదన్తర్యామినస్తస్య హృదయే సన్నిహితత్వా
కారేణోపాసనం యుజ్యతే । తథైవ లోకచక్షుషో ఽద్భుతతేజోరా
శేః సూర్యస్యౌష్ణ్యం ప్రాణినాం సస్యవనస్పతీనాంచా వశ్యకమితి
తస్మిన్నవస్థితస్తన్నియన్తా పరమాత్మా ధ్యానార్హః । 'సర్వేన్ద్రియా
ణాం నయనం ప్రధాన"మితి పురుషస్య చక్షురిన్ద్రియం సంక్షేపేణ
సూర్యఇవ భవతి । యథా సూర్యఆకాశే తిష్ఠన్ లోకచక్షుః
తద్వత్ ప్రాణిచక్షుశ్చక్షురిన్ద్రియ గోచరం సర్వమాలోకయతి ।
అన్తరాదిత్యవిద్యాయా ముపాసనార్థం నా ఽఽదిత్యో గృహ్యతే
అపిత్వన్తరాదిత్యే విద్యమాన ఆప్రణఖాత్స్వర్ణమయః పుణ్డరీకాక్షో
నారాయణో గృహ్యతే, తద్వదక్షి పురుష విద్యాయాం న ద్రష్టా
జీవాత్మా ఽక్షి పురుషః, కింతు "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం" (కే. ఉ)
ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః జీవస్య దృగాదీన్ద్రియ శక్తిర్యస్య గుహాశయ
స్యాయత్తా, విదుషో విచక్షణతాచ యస్యాపహతపాప్మత్వాదిగు
ణాకరస్యానుస్మృత్యా సంజాయతే, స ఏవాన్తర్యామీ ప్రజాపతి
వాక్యోక్తో ఽక్షిపురుషః ।

బృహదారణ్యకేపి పరమాత్మైవాక్షిపురుష ఇతి ప్రసిద్ధః ।
తత్ర (4, 3, 5) "దక్షిణే ఽక్షన్పురుషః" ఇతి, "తస్యైతస్య

పురుషస్య రూపం మహారజనంవాసః" ఇతిచ యో ఽభిహితః స పరమాత్మా। మనుష్యస్య దక్షిణభాగో వామభాగాపేక్షయా బలీయానితిచక్షుషశ్చక్షుర్భూతః పరమాత్మా దక్షిణే ఽక్షిణి భావితః। ఏతేన వామాక్ష్యనావృతమితి నమన్తవ్యమ్; యతస్తస్మిన్నేవ బృహదారణ్యకే ఉత్తరత్ర (6, 2, 2) "ఇన్ధో హవై నామైష యో ఽయం దక్షిణే ఽక్షన్ పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధగ్ం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ" ఇతి కథయిత్వా తదనన్తరే వాక్యే "అథైతద్వామే ఽక్షిణి పురుషరూపమేషా ఽస్య పత్నీ విరాట్ తయోరేష సంస్తావో య ఏషో ఽన్తర్హృదయ ఆకాశః "ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । అత్ర ఇన్ద్రశబ్దః పరమాత్మపరః, దక్షిణే ఽక్షిణి విద్యమానస్య తస్య పత్నీ వామే ఽక్షిణి విద్యమానా విరాట్ శ్రీదేవీ, తయోః 'సంస్తావః' అన్యోన్య సంయోగ సల్లాపభూమిః హృదయాకాశః । ఏతేన హృదయే విద్యమానో ఽన్తర్యామ్యే వాక్షి పురుషత్వేనాపి భావిత ఇతి సిద్ధ్యతి । కించ బృహదారణ్యకే (7, 5, 1) "తద్యత్ సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్ మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణే ఽక్షన్ పురుషస్తావేతా వన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌ" ఇతి ప్రతిపాదనేన "సయశ్చాయం పురుషే, యశ్చాసావాదిత్యే, స ఏకః" ఇతి తైత్తిరీయ కథిత ఏవార్థః కథితః । అయమక్షి పురుషః పరమాత్మా బృహదారణ్యక మధువిద్యాయాం (4, 5, 5) చాక్షుష పురుషశబ్దేనాపి ప్రసిద్ధః, తత్ర హ్యేవ ముక్తమ్ "అయమాదిత్యస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయో ఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయ మధ్యాత్మం చాక్షుషస్తేజోమయో ఽమృతమయః పురుషో ఽయమేవ సయో ఽయమాత్మేద మమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్" ఇతి । సూర్యో రూపగ్రాహిచక్షు రభిమానిదేవతా,

తస్యాపి చక్షుష్యభితో ఽన్తరాదిత్యపురుషో ఽధిదైవతపక్షే తేజో మయో ఽమృతమయః పురుషః । అధ్యాత్మపక్షే జీవాత్మచక్షు షోఽపి చక్షుష్యభితోఽహార్దః పరమాత్మా తేజోమయో ఽమృతమయ శ్చాక్షుషః పురుషః ।

ఏష ఏవ చాక్షుషపురుషాపరనామకో ఽక్షిణి పురుషః పరమాత్మా ప్రజాపతివాక్యేష్వమృతాభయ బ్రహ్మశబ్ద విశేషణైః ప్రతిపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ప్రజాపతి కథిత మక్షిపురుషం శ్రుత్వా ఇన్ద్రవిరోచనౌ పప్రచ్ఛతుః "యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇతి"। యథా అప్సు ఆదర్శే వా ద్రష్టృ ప్రతిబింబో దృశ్యతే తద్వదన్యోన్యాక్షిగోళే అన్యోన్య ద్రష్టృ ప్రతిబింబో దృశ్యత ఇతి కిం ప్రతిబింబిత సశరీరజీవ ఏవ ఆత్మేతి ప్రశ్నాభిప్రాయః । ప్రశ్నం శ్రుత్వా ప్రజాపతిరాహ "ఏష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి"। సర్వశబ్ద ప్రయోగాత్ సర్వాన్తర్యామ్యేవ సర్వాన్తః ప్రవిశ్య పరిఖ్యాయత ఇతి ప్రజాపతే రభిప్రాయః । ఇన్ద్రవిరోచనయోర్ద్వేః పరీక్షార్థం ప్రజాపతిరాహ "ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో నవిజానీథ స్తన్మే ప్రబ్రూతమితి"। 'ఆత్మానం' స్వశరీరమ్, 'ఆత్మనః' అన్విష్య విజిజ్ఞాసితవ్యత్వేనోపక్రాన్తస్యామృతాభయ బ్రహ్మరూపస్యాత్మనః । తావుదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య ఏవమూచతుః- "సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి"। ఏతేన ప్రతిబింబిత స్వశరీరో జీవఏవ జ్ఞాతవ్యత్వేనోపక్రాన్త ఆత్మేతి మన్దమతిభ్యామభ్యుపగతమితి వ్యజ్యతే ।

మూ:- "తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరి

ష్కృతౌ భూత్వోదశరావే ఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావే ఽవేక్షాంచక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కింపశ్యథ ఇతి" (8, 8, 2).

"తౌ హోచతుర్యథైవేద మావాంభగవస్సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలంకృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృత మభయ మేతద్బ్రహ్మేతి తౌహ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః" (8, 8, 3).

యథా కాలభేదేన వేషభేదః కృత స్తద్వత్ స శరీరస్య జీవస్య సనతైకాకారావస్థా భవతి. కింతు కాలభేదేన బాల్య యౌవన వార్ధక్య రోగాదిభిరాకారభేదః, తథా పునఃపున ర్మరణజననాభ్యా ముచ్చావచదేవమనుష్యపశుపక్షి కీటాదిస్థిర శరీరరూపవస్త్ర పరివేష్టితాకారేణ సంసరణం భవతి, అతోన స శరీరో ఽభయమమృతం బ్రహ్మభవితు మర్హతీతీన్ద్ర విరోచన యోరనేక జ్ఞానోదయో భవత్వితి ప్రజాపతే రుద్దేశః। తథాపి సాధ్వలంకృతరూపమోహితౌ భూత్వాన వివేక మధిజగ్మతుః।

కథం తర్హి తయోర్భ్రాన్తి విషయభూతం సశరీరమేవ ప్రజాపతిః ఏష ఆత్మేత్యుపదిష్టవాన్, కథమేవం శిష్యప్రతారణం కృతమితి చేత్। ఉచ్యతే। ప్రజాపతినా న ప్రతారణం కృతమ్। "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ" (ఛా। ఉ। 3, 14, 1), "తత్త్వమసి" (ఛా॥ ఉ॥ 6, 8, 7) ఇత్యాదిభిః సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వేన సర్వావస్థ జీవస్యాపి బ్రహ్మప్రకారస్య తదాయత్తస్థితిప్రవృత్తిత్వాదిద్యోతనే ప్రజాపతేస్తాత్పర్యమ్। కఠవల్ల్యాం (4, 3, 4) "యేన రూపం రసం గన్ధం

శబ్దాన్ స్పర్శాం శ్చమైథునాన్ । ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే । ఏతద్వైతత్ ॥ స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి । మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి" ఇత్యుక్తత్వాత్ జీవాత్మా పరమాత్మా యత్ర సర్వప్రవృత్తిః । శ్వేతాశ్వతరే (4, 2, 3) పరమాత్మా ఏవం వర్ణితః- "తదేవాగ్నిస్తదాదిత్యస్తద్వాయుస్తదు చన్ద్రమాః । తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదాప స్స ప్రజాపతిః ॥ త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ । త్వం జీర్ణో దణ్డేన *వంచసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతో ముఖః" ఇతి । సర్వశరీరేష్వన్తర్యామిణో ఽధిష్ఠానం వినా న కేషాంచిత్ తత్తద్రూప తత్తదవస్థాసు స్థితిప్రవృత్త్యాది ఇతి భావేన పరమాత్మా సర్వదేహాః సర్వావస్థ మనుష్యాః, కిం బహునా తదితర సర్వప్రాణిరూపమితి భావేన 'విశ్వతోముఖః' ఇతి వర్ణితః । 'స్వప్నాన్తం' స్వప్నావస్థా । 'జాగరితాన్తం' జాగరితావస్థా । అతః 'సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయతే' ఇతి వాక్యస్య ప్రాణినాం సర్వాసు దశాసు తన్నిరోద్ధా ఽన్తర్యామీ పరమాత్మా పరిఖ్యాయత ఇత్యర్థః । జాగరితావస్థాయామిన్ద్రవిరోచనాభ్యాముదశరావేక్షణస్య కృతత్వాచ్ఛాయా పురుషదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితస్స శరీరో జాగరితావస్థ జీవాత్మా । తచ్ఛరీరకం తద్రూపిణం తన్నియన్తారమన్తర్యామిణమేవ ప్రజాపతిః ప్రతిపాదయతి ఏష ఆత్మేత్యాదినా । తౌ తు స శరీరో జీవ ఏవ జ్ఞాతవ్య ఆత్మేతి భ్రాన్త్యా ప్రవవ్రజతుః ।

మూ:- "తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్య

* జీర్ణః అతివృద్ధః "వంచసి" దణ్డ మవలంబ్య చంచలప్రస్ఖలితగత్యా చలసీత్యర్థః । వైదేవంచ్ ధాతుః ప్రస్ఖలితగత్యర్థకః ।

న్తి దేవా వా అసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి, సహ శాన్త హృదయ ఏవ విరోచనో ఽసురాన్ జగామ తేభ్యో హై తా ముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవాహ మహయన్నాత్మానం పరిచర న్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి" (8, 8, 4).

అస్య భావః- యుక్తాయుక్త వివేకమకృత్వా శాన్తహృదయేన గచ్ఛన్తౌ తావన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరేవం మేనే, యద్వా స్వపరిజనాన్ ఏవముపాచ- ఏతౌ అమృతాభయ బ్రహ్మశబ్దిత మాత్మాన మజ్ఞాత్వా గచ్ఛతః; దేవాసురాణాం మధ్యే దేవా వా అసురా వా కతరే 'ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి' దేహ ఏవాత్మా దరేణా శ్రేయి తవ్యో ఽభయమమృతాత్మేతి యేషాం మతం తె ఏతదుపనిషదః, తే వినష్టా భవిష్యన్తి-ఇతి । విరోచనో ఽసురాన్ ప్రాప్య తేభ్య స్తామేవోపనిషదముపదిదేశ, 'ఆత్మైవ' శరీరమేవ ఇహలోకే, 'మహయ్యః' పూజనీయః, తథా 'పరిచర్యః' రాజోపచారేణోత్కృష్టాన్నపానాది ప్రదానేన పరిచరణీయః; య ఏవం శరీరం పూజయన్ తదాశ్రితో భవతి స 'ఉభౌ లోకావవాప్నోతి' ఇహ లోకే తథా పరలోకే సుఖమనుభవతీతి యావత్ । ఏవం విరోచనేన సశరీరత్వమేవ వాంఛితమ్ ।

ఇన్ద్రస్తు కించిద్దూరం గత్వా దేవా నప్రాప్యైవైతద్భయం దదర్శ-

మూ:- “యథా ఖల్వయమస్మిన్ శరీరే సాధ్వలంకృతే సాధ్వలంకృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః ఏవమేవాయ మస్మిన్నన్ధే ఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరి

వృక్ణే పరివృక్ణో ఽస్యైవ శరీరస్య నాశమనునశ్యతి నాహ
మత్రభోగ్యం పశ్యామీతి" (8, 9, 1).

యదాకారం శరీరం భవతి తాదృశఏవాయం ఛాయాపురుషో భవతి శరీరే అన్ధే సతి సోఽప్యన్ధః, స్రామే (స్రవన్నాసికే) సతి స్రామః, పరివృక్ణే (ఛిన్నపాణిపాదే) సతి పరివృక్ణః, నష్టే సతి సోఽపి నశ్యతి। అహం పరమాత్మనః చ్ఛాయేవ తదపృథక్సిద్ధస్తదాత్మకస్తచ్ఛేషో ఽస్మీతి జ్ఞానం సున్దరమ్; తేన జ్ఞానేన నిత్యనిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపే పరమాత్మన్యవలమ్బితే సతి తత్ప్రాప్త్యా శాశ్వతసుఖప్రాప్తిర్భవతి। అహం శరీరస్య చ్ఛాయేవాస్మీతి జ్ఞానమసమీచీనమ్। అత్రాఽఽఖ్యాయికాయాం ఛాయాపురుషః స శరీరస్య బద్ధచేతనస్య దృష్టాన్తత్వేన గృహీతవ్యః। శరీరస్య చ్ఛాయా శరీరాదన్యద్వస్తు, తథాపి సా శరీరాయత్తస్థితిస్తదపృథక్సిద్ధా చ। శరీరాదన్యోఽపి చేతనః తచ్ఛాయేవ తదపృథక్సిద్ధోఽస్మీతి భ్రాన్త్యా గాఢం శరీరమవలమ్బ్య ప్రియాప్రియస్పృష్టస్సంసరతి। ఏవప్రియాప్రియసంస్పృష్టో జాగరితావస్థజీవాత్మా నామృతాభయబ్రహ్మేతీన్ద్రస్తర్కితవాన్।

ఇన్ద్రః పునస్సమిత్పాణిః ప్రజాపతి సకాశమాగత్య "యథా ఖల్వయం" ఇత్యారభ్య "నాహమత్రభోగ్యం పశ్యామీతి" బ్రవీతి। తతః ప్రజాపతివాక్యమేవం భవతి-

మూ:- "ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయో
ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ శతం వర్షాణీతి"।

ఏతేన జాగరితావస్థః ప్రియాప్రియ స్పృష్టః పురుషో నామృతాభయం బ్రహ్మభవితుమర్హతీతి యదిన్ద్రస్తర్కితవాన్ తత్ ప్రజాపతిః సత్యమిత్యఙ్గీచకారేతి స్పష్టమ్। అతః ప్రజాపతినా న ప్రతారణం కృతం పునః బ్రహ్మచర్యముషితవతే ప్రజాపతిరాహ-

మూ:- "య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయ మేతద్బ్రహ్మేతి" (8, 10, 1).

ఏష ఆత్మా న స్వప్నావస్థ పురుష ఏవ కింతు తచ్ఛరీరక పరమాత్మా అమృతమభయం బ్రహ్మేతి ప్రజాపతేర్భావః । స్వాప్నపురుషఏవ తాదృశబ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా దేవేన్ద్రః శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ, సో ఽప్రాప్యైవ దేవాన్ స్వాప్నపురుషేప్యే తద్భయం దదర్శ-

మూ:- "తద్యద్యపీదగ్ం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధ స్సభవతి యదిస్రామ మస్రామోనవైషో ఽస్యదోషేణ దుష్యతి । నవధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామోఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవా ప్రియ వెత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి"

అయం భావః- యద్యపి అక్షిరోగాదినా ఽన్ధీభూతేన వృక్షపతనాదినా ఖంజీభూతేన శరీరేణైకస్మిన్ ప్రదేశే శయితోపి మనుష్యః స్వప్నే సువిదూరదేశేష్వ వికలశరీరేణ సంచరన్ తత్రత్యరమణీయవస్త్వాదీన్ పశ్యన్ చరతి; తథాపి స్వప్నే నానావిధా న్యప్రియాణ్యపి పశ్యతి, ఇతరైర్హన్యమానత్వ విద్రావ్యమాణత్వా ద్యాకారేణ మహద్భయ మనుభవతి, రోదితి చ కదాచిత్ । అతః స్వాప్నపురుషో నాభయామృత బ్రహ్మేతీన్ద్రస్తర్కితవాన్ ।

స పునః సమిత్పాణిః ప్రజాపతి సకాశమాగత్య "తద్యద్యపీదగ్ం శరీర" మిత్యారభ్య "నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీ" తి బ్రవీతి । ప్రజాపతిరాహ.

మూ:- "ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తేభూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ం శతం వర్షాణీతి" ।

తథైవ కృతవతే ప్రజాపతిరువాచ-

మూ:- “తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంప్రసన్నః స్వప్నం న
విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయ
మేతద్బ్రహ్మేతి” (8, 11, 1).

ఏష ఆత్మా న సుషుప్త పురుష ఏవ కింతు తచ్ఛరీరక పర
మాత్మా అమృతమభయం బ్రహ్మేతి ప్రజాపతేర్భావః । సుషుప్త
ఏవతావన్మృత బ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా దేవేన్ద్రః శాన్తహృదయః ప్రవ
వ్రాజ । సో ఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ-

మూ:- “నాహంఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయ మహ
మస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవా పీతో భవతి
నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి” ।

ఏవం సుషుప్త పురుషోపి నాభయామృత బ్రహ్మేతీన్ద్రస్త
ర్కితవాన్ । స పునః సమిత్పాణిః ప్రజాపతి సకాశమాగత్య “నా
హంఖల్వయ” మిత్యాది విజ్ఞాపయతి । ప్రజాపతిరాహ-

మూ:- “ఏవ మేవైషమఘవన్నితి హోవాచ, ఏతంత్వేవ తే
భూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాద్వ
సాపరాణి పంచవర్షాణీతి” ।

ఇన్ద్రస్తథైవాపరాణి పంచ వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమువాస । ఏవ
మాదితశ్చతుర్వారమిన్ద్రః ప్రజాపతి సకాశే యద్బ్రహ్మచర్య ముషిత
వాన్ తదేకశతం వర్షాణి భవన్తి । పూర్వత్ర “ఏతంత్వేవతే భూ
యో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి” ఇత్యేతన్మాత్రముక్త్వా ప్రకృతవాక్యే
“నో ఏవాన్యత్రైతస్మాత్” ఇత్యధికోక్తిర్భవతి । ‘ఏతస్మాత్’ త్వ

యా జిజ్ఞాస్యమానాత్ అభయామృత బ్రహ్మణః అన్యత్ర న కించి ద్వ్యాఖ్యాస్యామి, తదేవ బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః । అయం భావః- ఏతావత్పర్యన్తం జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వ తదాయత్త సర్వప్రవృత్తికత్వ వివక్షయా ప్రజాపతినా పరమాత్మా జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యవస్థ జీవవిశిష్ట వేషేణ వర్ణితః, యథా వా శ్వేతాశ్వతరే “త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ” ఇత్యాదిరీత్యా పరమాత్మవర్ణనం కృతమ్ । ఏషజీవవేషీ నామరూపయోర్నిర్వోఢా పరమాత్మా జీవదోషా సంస్పృష్టో ఽద్భుతపురుషః । యస్మాదభయామృత ఆత్మా జాగరితాద్యవస్థాత్రయదోష సంస్పృష్ట సశరీర జీవాత్మా న భవితు మర్హతీతి దేవేన్ద్రేణ తర్కితమ్ । తస్మాత్ స ఆత్మా వస్తుతో ఽశరీరఇతి వక్తుమవసరః సంప్రాప్తః, అతః సాక్షాదశరీరం బ్రహ్మోపదేక్ష్యామీతి భావేనోక్తా ఽధికోక్తిః- ఇతి । యః పరీక్ష్య శరీరే తిసృష్వవస్థాస్వపి భయం పశ్యతి తస్యసాక్షాదభయే బ్రహ్మణ్యుపదిష్టే సతి న సబ్రహ్మణి స్వపిత్వా స్వాపలభ్య సంప్రసన్నతామాత్రం లభతే స్వాపాదుత్థాయ పునఃపునః పాపమాచరితుమేన, ప్రత్యుత జాగరితకాలే బ్రహ్మణి జాగరిత్వా పరిశుద్ధవృత్త్యా తిష్ఠన్ నిదిధ్యాసనకాలె బ్రహ్మణి నిలీనాత్మా సాధుసంప్రసన్నత్వం లభతే, ఎతద్దేహావసానే చామృతం పరమాత్మానం ప్రాప్నోతి ।

ఏవం దేవేన్ద్రస్య వివేచనాబుద్ధి మేకశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యముషితవతః శ్రద్ధాం చ బ్రహ్మజ్ఞానగ్రహణోచితాం పశ్యన్ ప్రజాపతి స్తస్మై సాక్షాదశరీరం పరమాత్మాన ముపదిశతి ‘మఘవన్’ ఇత్యాదినా-

మూ:- “మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదగ్ం శరీర మాత్తం మృత్యునా తదస్యామృత స్యాశరీరస్యాత్మనో ఽధిష్ఠాన మాత్తో వై

సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతి రస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః" (8, 12, 2).

అత్ర కఠవల్లీ శ్లోకోఽయం (2, 22) అనుసన్ధేయః-

అశరీరగ్ం శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్ । మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి" ॥

ఇతి । ఏష ఏవాశరీరః పరమాత్మా మఘవన్నితి వాక్యోక్తో శరీరో ఽమృత ఆత్మా । ఉభయవాక్యయోరేవమేకార్థతా -

(1) ఉభయత్రాప్యాత్మశబ్దా శరీరశబ్దయోః ప్రయోగః ।

(2) ప్రకృతవాక్యే మృత్యునా ఽఽత్తం శరీరమశరీరస్యాధిష్ఠానమితి యదుక్తం తదేవ కఠవల్ల్యామనవస్థేషు శరీరేష్వవస్థితమిత్యనేనోక్తమ్ । 'అనవస్థేషు' మృత్యునా ఽఽత్తేషు జీవాత్మనాం శరీరేష్వితి యావత్; మృత్యునా ధ్వంస్యమానత్వాద్ధి శరీర మనవస్థమ్ ।

(3) కఠవల్ల్యుక్త ఆత్మా విభుః । ప్రకృతవాక్యోక్త ఆత్మాపి తదుత్తరవాక్యే వక్ష్యమాణాకాశదృష్టాన్తేన విభుః । కించ దహరవిద్యాయామాదా మధ్యేఽన్తే చ యః పరమాత్మా ఆత్మశబ్దేన ప్రతిపాదితః తస్య ఆదిభాగ నిరూపిత విశ్వజగజ్జరత్వాదిభి రవగమ్యమానం విభుత్వం సర్వత్రాత స్మిన్నాత్మన్యన్వేతవ్యమ్ ।

దహరవిద్యాపరిసమాప్తావపి "ఆకాశోవై నామరూపయో ర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా"

(8, 14, 1) ఇతి విభుత్వద్యోతకాకాశశబ్దేనామృత ఆత్మా ప్రతిపాదితః। ఏతద్వాక్యం విషయం కృత్వా సూత్రితమ్- "అరూపవదేవ హి తత్ ప్రధానత్వాత్" ఇతి। జీవేన సహ ప్రాకృతశరీరే నివసదపి పరం బ్రహ్మ 'అరూపవత్' అశరీరమ్, ప్రాకృతశరీరదోషలేపరహితమితి యావత్। ఏవమన్తర్యామీ పరమాత్మా అశరీర ఇతి శ్రుతిషు బ్రహ్మసూత్రేషు చ సుప్రసిద్ధః। దహరవిద్యానాయకో ఽన్తర్యామీ మృత్యునాత్తే శరీరే విద్యమానోఽప్య శరీరత్వాన్న మృత్యుగ్రస్త ఇతి ద్యోతనాయ ప్రకృతవాక్యే అమృతశబ్దప్రయోగః। బృహదారణ్యకాన్తర్యామి బ్రాహ్మణేహి "ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః" ఇతి అన్తర్యామీ అమృతశబ్దేన ప్రసిద్ధః। ఏతాదృశస్యామృతస్యాశరీరస్య ప్రియాప్రియ స్పర్శరహితస్య శరీరమధిష్ఠాన మిత్యనేన తాదృశలక్షణ ఆత్మా శరీరే సన్నిహితఇతి స్పష్టమవగమ్యతే। శరీరజనితప్రియాప్రియస్పర్శయుక్తస్య జీవస్య అతఏవానీశస్య శరీరోపరిస్వామిత్వం న విద్యతే। దహరవిద్యాయాః ప్రారంభఏవ హి శరీరం బ్రహ్మణః పురమిత్యుక్తమ్। విదుషః జితేన్ద్రియత్వమపి స్వస్యాత్మభూతపరమాత్మబలేన ప్రాప్యమ్। శరీరజనితక్షుత్తృష్ణేతు విద్యేతే ప్రారబ్ధకార్యే ప్రియాప్రియరూపే పుణ్యపాపే చ భోగేనైవక్షపయితవ్యే। అతః పూర్ణార్థే శరీరాధిష్ఠాతా స్వామీ అన్తర్యామ్యేవ, యేన వినా శరీరే జీవాత్మనః స్థితి ప్రవృత్త్యాదిర్న సంభవతి।అన్తర్యామిణః అశరీరత్వం నామ అనన్యావృతత్వం, నిరాశ్రయత్వమ్; స ఏవ సర్వాన్ లోకానావృత్య సర్వాశ్రయః సర్వాన్తః ప్రవిశ్య నామరూపనిర్వోఢా। ఏతాదృశ నిరాశ్రయత్వం జీవాత్మనో న విద్యతే। కించ బ్రహ్మసాయుజ్యేనా శరీరత్వం ప్రాప్తస్య ముక్తజీవాత్మనః మృత్యునాత్తే శరీరే న కథంచిదధిష్ఠానం సంభవతి, నహ్యన్తర్యామిత్వం తస్య।

నను, జీవాత్మా అనాదికర్మవశతః ప్రియాప్రియ స్పృష్ట
శరీరోపి శరీరాదన్యః స్వరూపతో ఽశరీరో ఽమృతఇతి ద్యోతయి
తుం తస్మిన్నశరీరామృత శబ్దప్రయోగ ఇతి చేత్ న; ప్రకృతవాక్యే
అశరీరఏవ స శరీరఇతి పరామర్శక శ్శబ్దో న కశ్చిద్విద్యతే । అశరీ
స శరీరౌ పృథక్ పృథక్ కథితౌ భవతః ॥ మృత్యునాత్తం శరీర మ
మృతస్యాశరీరస్యాత్మనో ఽధిష్ఠాన మిత్యనేన శరీరే అశరీర స్తిష్ఠతీతి
స్పష్టమ్, తతః పశ్చాద్వాక్యాన్తే "అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియా
ప్రియే స్పృశతః" ఇతి యత్కథితం తత్ర పూర్వోక్తః శరీరస్థ
ఽశరీరఏవ 'అశరీరం వావే' త్యశరీరశబ్దేన పరామృశ్యతే, తస్మాత్
తం శరీరస్థమశరీరం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః ఇత్యర్థః సుస్పష్ట
లభ్యతే । అతో వాక్యాభిప్రేతః శరీరస్థః ప్రియాప్రియాభ్యామ
స్పృష్టో ఽశరీరామృత ఆత్మా సర్వథా పరమాత్మా । "అథ
మర్త్యో ఽమృతో భవతి," "సో ఽమృతత్వాయ కల్పతే" ఇత్యాది
శ్రుతిస్మృతి వాక్యేభ్యః అమృతో భవితుం జీవస్య స్వరూపయోగ్య
తాఽస్తి అన్యథా తస్య మోక్షాభావ ప్రసంగాత్ । అమృతత్వ
శాప్రాప్తిస్తు అమృతపరమాత్మ ప్రాప్త్యైవ సంభవతినాన్యథా ।

మఘవన్నితి వాక్యం "ద్వాసుపర్ణా" "సమానేవృక్షే" ఇతి
ముణ్డకస్థ మన్త్రద్వయేన సహ సంవాదయితవ్యమ్ । శరీరే విద్యమా
నయోర్ద్వయో రాత్మనోర్మధ్యే జీవాత్మా అనీశయా శోచతి
ముహ్యమానః," సయదా 'అన్యమీశం' పశ్యతి, తదా తస్య మ
హిమానమేతీతి ముణ్డకోపనిషత్ బ్రవీతి, మఘవన్నితి వాక్యేపి త
దేవ శరీరస్థౌ జీవాత్మపరమాత్మానౌ సశరీరా శరీరశబ్దాభ్యాం నిర్ది
ష్టౌ, స శరీరః ప్రియాప్రియ సంస్పృష్ట స్సంసరతి, అశరీరః పర
మాత్మా తదసంస్పృష్టస్సన్ జీవస్య ప్రాప్యో ఽమృత ఆత్మా
ఉత్తరవాక్యే చ పరమాత్మప్రాప్తి మేవ దృష్టాన్తముఖేన ఏవమాహ

మూ:- "అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్ను రశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మా దాకాశా త్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యన్తే ఏవమేవైష సంప్రసాదో ఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే" (8, 12, 2).

దృష్టాన్తస్యాయం భావః ప్రతీయతే- భూతాకాశో ఽశరీరః, అత ఏవాచ్ఛేద్యః ఖడ్గాదినా, తస్మాదశరీరత్వం ప్రాప్తవ్యమ్ । భూతాకాశే విద్యమానో వాయు రాకాశే కారణవిశేషేణ సంక్షుభితః ఝంఝూవాతాది రూపేణోత్పద్యాన్తతో నిశ్చలో భూత్వా ఆకాశే ఏవ విలీనఇవ తిష్ఠతి । అభ్రమప్యాకాశే ఉత్పద్య ప్రవృష్యాన్తత ఆకాశ ఏవతిరోహితం భవతి । విద్యుదపి సాభ్రాదాకాశాదుత్పద్యాన్తత ఆకాశే విలీయతే । స్తనయిత్నోర్వృష్ట్యో ఽద్భుతశబ్ద ఆకాశే సముత్పన్నో నిర్ఘుష్య నిర్ఘుష్యాన్తత ఆకాశే విలీయతే । ఏవమేతే వాయ్వాదయః సంక్షుబ్ధాకారేణోత్పద్యాన్తతః సంప్రసన్నత్వం గతా ఆకాశ ఏవ విలీయన్త ఇతి తేషామశరీరత్వమ్ । సంక్షుబ్ధత్వం విహాయ వాయ్వాది రాకాశే యల్లీయతే తదేవ తస్య వాయ్వాదేః స్వేన రూపేణాభి నిష్పత్తిః । వాయుప్రభృతిదేవానామ ప్యన్తరాత్మా పరమాత్మేతి పరజ్యోతిరాఖ్యం తముపాసనేనోపసంపద్యైవ తే దేవాః స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యన్త ఇత్యుత్ప్రేక్షా ప్రతీయతే ।

ఏవమేవాక్షోభ్యా శరీరత్వం జీవాత్మనా వాంఛితవ్య మిత్యర్థే వాయ్వాదికథనేన దృష్టాన్తాలంకారం సంపాద్య ఆహ 'ఏవమేవైష సంప్రసాదః' ఇత్యాది । దర్శిత దృష్టాన్తాదినా ప్రకరణబుదవమాకా

శోపమిత సర్వగతా శరీరాత్మ ప్రాప్తి నిరూపణ పరమితిసువ్యక్తమ్ । అతః పూర్వోక్తామృతాశరీరాత్మస్వరూపమేవ పరంజ్యోతి రితి నిర్దిశ్యతే । తదేతత్ పరంజ్యోతిః సర్వత్ర విద్యతే హృదయేపి విద్యత ఇత్యర్థే "అథయదతః పరో దివో జ్యోతి ర్దీప్యతే" (ఛా॥ ఉ॥ 3, 13, 7) ఇత్యాదివాక్యం పూర్వమేవోదాహృతమ్ । దృష్టాన్తే వాయ్వాదీనా మాకాశే లయః సూచిత ఇతి తద్వత్ శరీరాదుత్థాయా శరీర పరమాత్మని లయరూపసాయుజ్యం ప్రాప్తస్యైవా శరీరత్వ మమృతత్వమ్, పరమాత్మైన తస్యాభయం స్వం రూపం ఆశ్రియః । శరీరాదుత్థానం తృతీయఖణ్డే ఉక్తపూర్వమపి ఆఖ్యాయికాయాం నిపుణతర ముపపాదితం భవతి । యస్మాద్ధి శరీరే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిరూపావస్థాత్రయేపి సశరీరస్య జీవాత్మనః ప్రియాప్రియరూపంభయమస్తి, తస్మాన్మృత్యునాత్తం శరీరం ధూత్వా అమృత మశరీరమభయం బ్రహ్మ పరమాత్మా ప్రాప్తవ్య ఇతి ।

ఛాం:- "స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ ర
మమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనగ్
స్మరన్నిదం శరీరగ్ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణేయుక్త
ఏవమేవాయ మస్మిం చ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః" (8,12,3)

'సః' స్వేనరూపేణాభి నిష్పన్నో ముక్తజీవాత్మా, 'ఉత్తమః పురుషః' బద్ధజీవాదుత్తమ ఇత్యర్థః, యతోఽసౌ సర్వోత్తమతత్త్వం పరమాత్మానం ప్రాప్తః । శరీరాదుత్క్రాన్తస్య కామచారాదిమాహ 'స తత్రపర్యేతి' ఇతి । 'తత్ర' తదానీం, శరీరవిధూననానన్తరమితి యావత్, 'పర్యేతి' ప్రథమఖణ్డాన్తిమ భాగే ప్రతిపాదితరీత్యా సర్వత్ర కామచారేణ పర్యేతీతియావత్ । ద్వితీయఖణ్డే సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠన్తీతి యే పితృలోక మాతృలోక స్త్రీలోక ప్రభృత

యః కథితాః, త ఏవాత్ర జ్ఞాతయఇతి స్త్రియఇతి కథితాః । తత్ర వ్యాఖ్యాతరీత్యా పరమాత్మైవ ముక్తస్య మాతాపితాదిబాన్ధవాఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । విభౌ పరమాత్మన్యేవ తస్య రమణమ్, పరమాత్మానన్దానుభవఏవ తస్య జక్షణమ్, పరమాత్మని తస్య సర్వత్రానిరుద్ధా గతిః । తదర్థం పరమాత్మసృష్టాని తస్యకామగమాని రథాదియానాని ।

సుఖానుభవాయ సంకల్పమాత్రాత్ సముత్తిష్ఠత్సు వస్తుషు ముక్తః ఇదం మర్త్యం శరీరం న స్మరతి । ఉపజనమితి శరీరవిశేషణమ్ । "స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాయత ఇత్యుపజనమ్" ఇతి శంకరభాష్యమ్ । రంగరామానుజీయె ఉపజనశబ్దస్యార్థాన్తరమపి తర్కితమ్- "జనానాం బన్ధుజనానాం సమీపే శయితం కుణపమ్" ఇతి। నను భూమవిద్యాయాం- "న పశ్యోమృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోతదుఃఖతామ్ । సర్వగ్ంహపశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశః" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 26, 2)- ఇతి ముక్తస్య సర్వజ్ఞత్వాత్ సకథం శరీరం నస్మరతి, నపశ్యతి? ఉచ్యతే- సుఖానుభవాయ వస్తూనాం స్మరణప్రకరణమేతత్ । దర్శితశ్లోకే మృత్యుం రోగం దుఃఖం న పశ్యతీత్యుక్తత్వాత్ సుఖమేవ సర్వత్ర పశ్యతి సర్వమాప్నోతీత్యర్థః । ఏతేన కామచారయోగ్యాప్రాకృతదివ్యకామరూపగ్రహణం న నిషిధ్యతే, ఉదాహృతభూమవిద్యాశ్లోకాదనన్తరంహి- "స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పంచధా" ఇత్యాది ప్రతిపాదనాత్ ।

మరణకాలె మనుష్యాః "జానాసి మాం జానాసి మాం" (ఛా॥ ఉ॥ 6, 15, 1) ఇతి శోకార్తస్వరేణ క్రోశతో బన్ధూన్ త్యక్త్వా శరీరా న్నిర్గచ్ఛతి, తే చ పూతిభావోన్ముఖం తస్యకళేబరం గృహాన్నిస్సార్య భూమిసాద్వా అగ్నిసాద్వా కుర్వన్తి ।యస్మాదేతాదృశ ముపజనం శరీరం ముక్తజీవాత్మా న స్మర్తుమర్హతి,

తస్మాదేతదప్యున్నేతవ్యమ్- అసౌ ముక్తస్తాదృశమర్త్య శరీరవతో మాతృ పితృ భ్రాతృ స్వసృకళత్ర పుత్రాది బన్ధూన్ తైస్సహ సుఖానుభవాయ నైవ సంకల్పయతి, సంకల్పయతి తు పరమాత్మానమేవాభివన్ద్యాభినన్ద్య బాన్ధవాది భావేన-ఇతి।

నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమితి ప్రతిపాద్య తస్య హేతుమాహ 'సయథేతి'। సః ఇతి ప్రయోగ్యస్య విశేషణమ్। సః 'ప్రయోగ్యః' అశ్వాదిః 'ఆచరణే' రథశకటాదౌ యథా యుక్తో భవతి, దుఃఖేన భారకర్షణాయేతి యావత్, ఏవమేవ 'ప్రాణః' జీవాత్మా 'అస్మిన్ శరీరే' కఠినే దుర్వహే భారత్వాదధోధః పతనశీలే మర్త్య శరీరే ఇతిభావః, 'యుక్తః' నిబద్ధః సంసరతి । ఏవం విధశరీర బన్ధాత్ సముత్థాయామ శరీరామృతనిత్యానన్ద పరమాత్మసాయుజ్యం ప్రాప్తః కో వా పునః శరీరం స్మరేత్, తస్య తాదృశ శరీరగన్ధోపి నాస్తీతి భావః ।

మూ:- "అథ యత్రైత దాకాశ మనువిషణ్ణం చక్షుః స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షు రథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణ మథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మా ఽభివ్యాహారాయ వాగథ యో వేదేదగ్ శృణ్వానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రమ్" (8, 12, 4).

"అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనో ఽస్య దైవం చక్షుః, సవా ఏష ఏతేన దైవేన చక్షుషా మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే" (8, 12, 5).

చక్షురాకాశ మనువిషణ్ణమితి రూపకోక్తిః । యథా లోక
చక్షుస్సూర్య ఆకాశమనువిషణ్ణః, ప్రవిష్టః, సర్వం జీవలోకం పశ్య
తి, తద్వత్ మనుష్యస్య నేత్రగోళే యదీషత్కృష్ణవర్ణం చక్రం
విద్యతే తత్ రూపకోక్త్యా ఆకాశః, తన్మధ్యే హ్రస్వతరం దృష్టిచ
క్రం యద్విద్యతే తత్ తాదృశాకాశమనువిషణ్ణం, ప్రవిష్టం, సత్
దృగిన్ద్రియగ్రాహ్యం. సర్వం పశ్యతి । ప్రాణీ చక్షురాదీన్ద్రియైః పశ్య
తి జిఘ్రతి వక్తి శృణోతి మనసా చ మనుత ఇత్యేతత్ సర్వం బా
లా అపి జానన్తీతి నైతత్కథనేనాత్ర వేదాన్త శాస్త్రే కిమపి ప్రయో
జనం దృశ్యతే। ప్రాకృతేన్ద్రియ ప్రాణమనాంసి న జీవస్య నియతాని
కింతు మోక్షే పరిత్యక్తవ్యానీతి ముక్తజీవాత్మా బ్రహ్మణః తదపృ
థక్సిద్ధ పరిశుద్ధ చిత్స్వరూపాకార శరీర ఇవ తిష్ఠన్ స్వాత్మనోఽప్యా
త్మభూతేన పరమాత్మనా ద్వారేణ వస్తూని జానాతి న తు తత్పా
ర్థక్యేన ।

ఏవం స్థితే ప్రకృత వాక్యాభిప్రాయఏవం భవితుమర్హతి- అ
క్షిపురుషః పరమాత్మా చాక్షుషః పురుషఇత్యపి ప్రసిద్ధఇతి పూర్వ
మేవ ప్రదర్శితత్వాదత్ర వాక్యోక్తః చాక్షుషః పురుషః పరమా
త్మా । వాక్యోక్త ఆత్మాపి పరమాత్మా; అస్యాం దహరవిద్యా
యాం హి బహుస్థలేష్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మా నిర్దిష్టః । యత్ర
చక్షుః ఆకాశమనువిషణ్ణం తత్ర బ్రహ్మజ్ఞమతే ద్రష్టా స చాక్షుషః
పురుషః పరమాత్మా । బ్రహ్మజ్ఞః పరమాత్మానం ద్రష్టారం మత్వా
పరమాత్మనా ద్వారేణ పశ్యతీతి భావః । సః ఇతి తచ్ఛబ్ద ముత్తర
త్రాప్యన్వితం కృత్వా స ఏవ దర్శనాయ చక్షురితిభావ్యో ద్రష్ట
వ్యః । ఏవం తస్య పరమాత్మైవ ద్రష్టా చక్షుశ్చ । అథ 'యః'
బ్రహ్మజ్ఞః ఇదం జిఘ్రాణీతి వేద 'సః' ఘ్రాతా 'ఆత్మా' పర
మాత్మా । తస్య స ఏవ 'ఘ్రాణం' ఘ్రాణేన్ద్రియమ్ । ఏవమేవ

తస్య పరమాత్మా వ్యాహర్తా వాగిన్ద్రియంచ, శ్రోతా శ్రోత్రేన్ద్రియం చ, మన్తా మనశ్చ । తదేతత్ పరమాత్మరూపం మనః ‘అస్య’ బ్రహ్మజ్ఞస్య దైవం చక్షుః । తస్య సర్వే వ్యాపారా బ్రహ్మేయత్తా బ్రహ్మద్వారకా ఇతి భావః । ‘స వా ఏషః’ బ్రహ్మజ్ఞః ‘బ్రహ్మలోకే’ బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకః తస్మిన్ ‘యే’ కామాః పూర్వవ్యాఖ్యాతాః బ్రహ్మానన్దరూపాః సత్యాః కామా విద్యన్తే తాన్ కామాన్ ‘మనసా’ బ్రహ్మేయత్త జ్ఞానద్వారేణ పశ్యన్ రమతే- ఇతి । అల్పజ్ఞత్వ సహకారిభూత ప్రాకృతేన్ద్రియసర్గాద్వియుక్తస్య స్వాత్మానం స్వస్య ధర్మభూతజ్ఞానం చ సర్వజ్ఞే పరమాత్మని సంయోజ్య తేన ద్వారేణైవ పశ్యతో ముక్తజీవస్య "సర్వగ్ం హ పశ్యః పశ్యతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 26, 2) ఇత్యుక్తం సర్వజ్ఞత్వమ్ ।

ప్రాకృతశబ్దరసగన్ధాదివిలక్షణత్వాత్ ప్రాకృతశరీరేన్ద్రియ నిరపేక్షత్వాచ్చ పరం బ్రహ్మ అక్షరవిద్యాయాం "అరస మగన్ధ మచక్షుష్క మశ్రోత్రమవాగమనః" (బృ॥ ఉ॥ 5, 8, 8) ఇతి వర్ణితమ్ ।

పరమాత్మస్వరూపస్యైవ పరమభోగ్యత్వాత్ శాణ్డిల్య విద్యాయాం (ఛా॥ ఉ॥ 3, 4, 2) పరమాత్మా "సర్వగన్ధ స్సర్వరసః" ఇతినిరూపితః । భూమవిద్యాచ (ఛా॥ ఉ॥ 7, 27, 1) తం భూమాఖ్యనిరవధికాతిశయసుఖస్వరూపమాహ ।

మూ:- "తం వా ఏతం దేవా ఆత్మాన ముపాసతే తస్మాత్తేషాగ్ం సర్వే చ లోకా ఆత్తా స్సర్వే చ కామాః సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామాన్ యస్త మాత్మాన మనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతి రువాచ" (8, 12, 6).

ద్విరుక్తిరాఖ్యాయికా పరిసమాప్త్యర్థా । పూర్వవాక్యోక్తం బ్రహ్మలోకమేవ "తం వా ఏతం" ఇతి తచ్ఛబ్దేన ఏతచ్ఛబ్దేన చ పరామృశ్యాఽఽహ "ఆత్మాన" మితి। ఏతేన ప్రజాపతినా దేవేన్ద్రాయోపదిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మలోక శబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మేతి స్పష్టమ్। ఉపక్రమవాక్యే "సర్వాగ్ంశ్చలోకాన్" ఇత్యాది యత్ కథితం తదస్మిన్నుపసంహార వాక్యేప్యభిజ్ఞాప్య నిర్ధారణార్థం పునః పఠితమ్ । బ్రహ్మోపాసీనా దేవా స్సర్వే ముక్తప్రాయాస్సన్తో భగవదాజ్ఞాకైంకర్యత్వేన తత్తల్లోకనాయకత్వాది కార్యాణి కుర్వన్తస్తిష్ఠన్తి; ముక్తప్రాయత్వేన చ తేషాం "సర్వేచలోకా ఆప్తాస్సర్వే చ కామా ఇత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

మూ:- "శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే, అశ్వఇవ రోమాణి విధూయపాపం చన్ద్రఇవ రాహోర్ముఖాత్ ప్రముచ్య । ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభి సంభవామీత్యభిసంభవామీతి" (8, 13, 1).

ద్విరుక్తిః ఖణ్డపరిసమాప్త్యర్థా । 'శ్యామాచ్ఛబళంప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే' ఇత్యస్యార్థ ఏవమేవేతి నిస్సంశయం వక్తుం న శక్యతే, తథాపి యథామతి తర్కితో యమర్థః- ఆకాశః ఈషత్కృష్ణవర్ణఇవ దృశ్యతే, కృష్ణశబ్దపర్యాయః శ్యామశబ్దః, అతః ప్రకృతవాక్యే ఆకాశః శ్యామశబ్దేనోచ్యతే, తత్ర ప్రథమశ్యామశబ్దో హృదయ సుషిర వ్యాప్తభూతాకాశపరః, ద్వితీయశ్యామశబ్దస్సూర్యస్య పరస్తాదపి వ్యాప్తవిశాలాకాశపరః, శబళశబ్దశ్చ సూర్యపరః । శబళో నామ నానావర్ణయుక్తః పదార్థః, సూర్యస్తాదృశః, దహరవిద్యాయామేవ (8, 6, 1) "అసౌ వా ఆదిత్యః పింగ

శ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః" ఇతి సూర్యస్య విచిత్ర పంచవర్ణ యుక్తత్వ వర్ణనాత్ । ముక్తచేతనానాం కామచారో భూమవిద్యాయామపి శ్రూయతే । అహరహరుపాసితం పరం జ్యోతిరిత్యుక్తం పరమాత్మాన మన్తకాలే హృదయదేశే ఉపసంపద్య పరమాత్మ స్వరూపకంచుకిత శుద్ధస్వరూపస్య ప్రాథమిక కామచారః శతాధికయా మూర్ధన్య నాడ్యా హృదయ సుషిరరూప సంకుచిత ప్రదేశాన్నిర్గత్యాతి వేగేన సూర్యద్వారేణ గత్వా నక్షత్రప్రదేశోపరివిద్యమానాకాశ ప్రదేశముపాసాద్య సర్వత్రా నిరుద్ధ గమనమ్ । ఏతదేవా ౨౨ శాస్యతే 'శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే' ఇత్యనేన । 'శ్యామాత్' హృదయ సుషిరాకాశాత్ 'శబళం ప్రపద్యే' సూర్యద్వారం ప్రపద్యే, 'శబళాత్ శ్యామం ప్రపద్యే' జ్యోతిర్గణాధిపతి సూర్యాదపి పరస్తాత్ సర్వతో వ్యాప్త విశాలాకాశం ప్రపద్యే-ఇతి । ఏతేన సర్వత్ర కామచార స్సూచితః ।

పాపాదనిర్ముక్తస్య న సర్వత్ర కామచార స్సంభవతి, అతః పాపవిమోక్ష ఆశాస్యతే 'అశ్వ ఇవే' తి । పాపశబ్దః పుణ్యస్య తథైవ బద్ధత్వా పాదకేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత సూక్ష్మాణా మప్యుపలక్షకః । 'ధూత్వా శరీరం' ఇత్యుక్తేః ప్రాగేవ 'విధూయ పాపం' ఇత్యుక్తత్వాత్ విదుషః స్థూలశరీర విధూననాత్ ప్రాగేవ కర్మాదీనాం విధూననం ప్రతీయతే । ఏతాని శరీరవృక్షస్య మూలమితి మూలచ్ఛేదం వినా శరీరం న విధూతం భవతి, కింతు పునః పునరుత్పద్యతే, అతశ్శరీరమూలం ధూత్వా శరీరాత్ ప్రముచ్యతే । రాహుముక్త పూర్ణచన్ద్రదృష్టాన్తశ్చ సర్వవిధ బన్ధాద్విముక్తం కృతాత్మానమేవ ద్యోతయతి । పరమాత్మప్రాప్త్యా కృతాత్మత్వమ్ । బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః । 'అభి సంభవామి' ప్రవిశామి ।

సర్వగతే బ్రహ్మణి స్థిత స్సువికసితధర్మభూతజ్ఞానప్రభయా విరాజతే

మూ:- "ఆకాశో వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి సహాహం యశసాం యశః" (8, 14, 1) ఇత్యాది।

'ఆకాశః' సర్వగతపరమాత్మా। భూతాకాశః స్వస్మి న్వికీర్ణానోఽన్యస్య విభక్త చన్ద్ర సూర్య నక్షత్రై రాసమన్తాత్ కాశతే, పరమాత్మా పరం ఆ సమన్తాత్ సర్వత్రాఖణ్డాచ్ఛిద్రచిజ్జ్యోతిః స్వరూపేణ కాశతే ప్రకాశత ఇత్యాకాశ శబ్దస్య పూర్ణార్థః పరమాత్మన్యేవ యుజ్యతే। సః 'నామరూపయో ర్నిర్వహితా' అన్తర్యామ్యాకారేణ నామరూపే అనుప్రవిశ్య సర్వపదార్థానాం చేతనానాం చ సర్వవిధవ్యాపారస్య నిర్వోఢా। 'తే' నామరూపే 'యదన్తరా' యస్మిన్నన్తరవస్థితే 'తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా' పరమాత్మా। యం పరమాత్మానం ప్రజాపతిరిన్ద్రాయోపదిదేశ స ఏవ ప్రజాపతే ర్వేశ్మేతి సభేతి నిర్దిశ్యతే। యద్యప్యాకల్పం ప్రకృతిమణ్డలే ప్రాజాపత్యలోకే తిష్ఠతి ప్రజాపతిః, తథాపి స సర్వగత పరమాత్మజ్ఞ స్తదుపాసక స్తన్నిష్ఠః, ఇన్ద్రాది దేవానామపి పూజ్యః, ప్రజానాం చ పతిః; అతోఽయత్ పరమం బ్రహ్మ ప్రజాపతినా వేశ్మత్వేన సభాత్వేన చాశ్రితం తదేవ ముముక్షు ప్రజానాం ప్రాప్యం 'వేశ్మ' శరణం సుఖావాసః, 'సభా' చపరమ సమృద్ధా।

యశోఽహంభవామీతి వాక్యభాగో రంగరామానుజాచార్యై రేవం వ్యాఖ్యాతః—

"అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే, బ్రాహ్మణాదీనామాత్మాస్మి

త్యర్థః, అత్రాహమితి శబ్దః స్వాన్తర్యామి పరమాత్మపరః । ననుతస్య
బ్రాహ్మణాదీన్ప్రతి కథం యశశ్శబ్దిత మాత్మత్వమిత్యత్రా ఽఽహ
'యశోహమనుప్రాపిత్సి సహాహం యశసాం యశః' । అహంయశః
యశోరూపం పరమాత్మానమాత్మతయా, అహంత్వేన, ప్రాప్తవాన
స్మి, సాక్షాత్కృతవానస్మి; అతస్సోఽహం పరమాత్మరూపో ఽహం
యశసాం జీవాత్మనాం యశః, ఆత్మాస్మీత్యర్థః" ఇతి ।

మయా ఈషద్భేదేన ఏవమర్థో వర్ణ్యతే-ముక్తావస్థాయాం
పరమాత్మని తదవిభక్తాకారేణ తత్సామరస్యేన స్థితం సువికసితధర్మ
భూతజ్ఞానదీప్త్యా భ్రాజమానం శుద్ధజీవాత్మస్వరూపం 'యశోఽహం
భవామి' త్యత్ర యశశ్శబ్దేన నిర్దిశ్యతే, ప్రకృతి బద్ధ వినిర్ము
క్త స్తాదృశ శుద్ధస్వరూపో భవామీతి యావత్ । శ్రేష్ఠానాం బ్రహ్మ
క్షత్రవిశాం ప్రాప్యం యశస్తు పరం బ్రహ్మైవ, అతో యత్ పరం
బ్రహ్మ "బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశః" తత్
అనుప్రాపిత్సి' ప్రాప్తుమిచ్ఛామి । బ్రహ్మప్రాప్తిమేవా ఽఽహ
'సః హ అహం యశసాం యశః' ఇతి । పరంబ్రహ్మైవ యశసాం
యశః సర్వశ్రేష్ఠం యశః మహద్యశః- "తస్య నామమహద్యశః"
ఇతి తైత్తిరీయ యాజ్ఞికోపనిషచ్ఛ్రుతేః । అహంగ్రహేణ పరమా
త్మానం పరిరభ్య సోఽహం తత్ యశసాం యశః అస్మి, తదా
త్మక స్తదపృథక్సిద్ధ స్తదవిభక్త స్తత్కించుకితస్వరూప స్తదానన్దా
ఽఽనన్దవానస్మీతి భావః-ఇతి ।

అనన్తరం పంచదశఖణ్డే- "తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయఉవాచ
ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః" ఇత్యుక్తమ్ ।

బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతయే కశ్యపాయైతాం విదా

ము వాచేతి శంకరభాష్యమ్ । తథైవ రఙ్గరామానుజీయమ్ । ఏతద్వాక్యోక్తో బ్రహ్మా పరమపురుష ఏవ భవితుమర్హతి । ప్రథమాచార్యాత్ పరమపురుషాదేవ హ్యాచార్యపరంపరా బృహదారణ్యకాదిషు శ్రూయతే । బృహదారణ్యకాష్టమాధ్యాయ పంచమబ్రాహ్మణోక్తే వంశే హి "ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మా స్వయంభు" ఇతి కథితమ్; తత్ర ప్రజాపతి శ్చతుర్ముఖ ఇతి రఙ్గరామానుజీయే అఙ్గీకృతమ్ । చతుర్థాధ్యాయ షష్ఠ బ్రాహ్మణోక్తే వంశే- "పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మా స్వయంభు" ఇత్యత్రాపి పరమేష్ఠీ చతుర్ముఖ ఇతి రఙ్గరామానుజీయమ్ । కర్మకృత జన్మరహితత్వాత్ పరం బ్రహ్మ స్వయంభు । వేదే పరమేష్ఠి ప్రజాపతి శబ్దౌ సన్దర్భానుసారం క్వచిత్ పరమపురుషపరౌ క్వచిచ్చతుర్ముఖపరౌ । వంశబ్రాహ్మణాదిషు చతుర్ముఖపరౌ । తైత్తిరీయానన్దవల్ల్యామపి పరబ్రహ్మణో ఽర్వాక్కథిత ప్రజాపతిః చతుర్ముఖః । "ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే" ఇత్యత్ర శంకరభాష్యే ప్రజాపతి శ్చతుర్ముఖ ఇతి వ్యాఖ్యా కృతా । ప్రకృతవాక్యేపి ప్రసిద్ధ ప్రజాపతేర్గ్రహణం యుజ్యతే । పరమపురుషనేదిష్ఠః ప్రజాపతి శ్చతుర్ముఖః పరమాచార్యాత్ పరమపురుషాద్విద్యాం లబ్ధ్వా దేవేన్ద్రాయోక్త్వా దేవేషు ప్రచారయామాస, అపిచ ఆదిమనుష్యాయోమన్వాఖ్యః తద్ద్వారా మానుషప్రజాస్వపి ముముక్షుహితాయైతాం విద్యాం ప్రచారయామాసేత్యుపనిషదభిప్రాయః ప్రతిభాతి । శంకరభాష్యే ప్రథమం "బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః" ఇత్యుక్త్వా పశ్చాత్ ; "పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే" ఇతి వికల్పోఽప్యుక్తమ్ । "తద్ద్వారేణ హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః" ఇత్యానన్దగిరిః । వికల్పే బ్రహ్మా పరమేశ్వర ఇత్యంగీకృతత్వాత్ స ప్రజాపతయే ఉవాచ ప్రజాపతిశ్చ మనవే ఇత్యేవార్థో వక్తవ్యః, కశ్యపప్రజాపతి పరికల్పన మనావశ్యకమ్ ।

నను కథం పరబ్రహ్మణః 'బ్రహ్మా' ఇతి పుల్లిఙ్గ శబ్దేన నిర్దేశ

రిచేత్ । ఉచ్యతే- జగత్కారణం పరం బ్రహ్మ సర్వదా నపుంసకలి ఙ్గేన నిర్దేష్టవ్యమితి ననిర్బన్ధః । పరం బ్రహ్మ 'పురుషః' 'ఆత్మా' ఇత్యాది పుల్లింగశబ్దైరపి నిర్దిశ్యతే । బ్రహ్మస్వరూపం విభవరూపమపి స్వేచ్ఛాసిద్ధ దివ్యరూపం గృహ్ణాతి । తస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం రూపం పరమపురుష విగ్రహ ఇతి నిగమాన్త దేశికప్రభృతి పూర్వాచార్యైస్సమర్థితమ్ । యథాఋత్విక్ష్విష్టో బ్రహ్మా పురోహితః ప్రవచనాదికుశలః ఏవమేవ పరమపురుషో బ్రహ్మవిద్యా ప్రవచన సమర్థః ప్రథమాచార్యో 'బ్రహ్మా' । పుల్లింగ బ్రహ్మశబ్దితః పురోహితః క్వాపి నపుంసకబ్రహ్మశబ్దేనాపి నిర్దిశ్యతే, యథా "బ్రహ్మవై దెవానాం బృహస్పతిః" (తై॥ సం॥ 2, 2, 9, 1; 3, 1, 1, 4); "బృహస్పతిర్బ్రహ్మ" (తై॥ సం॥ 3, 2, 7, 1) ఇతి । అతోఽపంశ బ్రాహ్మణోక్తో నపుంసక బ్రహ్మశబ్దితః ప్రథమాచార్య ఏవాత్ర దహర విద్యాయాం పుల్లింగ బ్రహ్మశబ్దేన నిర్దిష్టః ఇతి ప్రతిభాతి ।

అథ "మనుః ప్రజాభ్యః" ఇత్యనన్తరం దహరవిద్యా పరిసమాపకం వాక్యమేవం భవతి-

మూ:- "ఆచార్య కులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతి శేషేణ సమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్ విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్త్సర్వ భూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్ యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే" ఇతి।

'ఆత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య' స్వహృదయస్థే పరమాత్మనీత్యర్థః, న హీన్ద్రియాణామీశః, తద్బలేన బ్రహ్మనిష్ఠస్య

జితేన్ద్రియత్వమ్ । 'బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే' బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః తమభిసంపద్యతే । యస్సర్వలోకాన్తరాత్మా విభుత్వేన సర్వాన్ లోకానతీతః, యశ్చ నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపః, స ఏవ ముక్తప్రాప్యో ఽనన్తో లోకః, తం ప్రాప్తో న పునరావర్తతే । అస్యాం దహరవిద్యాయాం "ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢాః" (8, 3, 2), "అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః" (8, 4, 1) "సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః" (8, 4, 2), "య ఏతే బ్రహ్మలోకే" (8, 12, 5) ఇతి బహుస్థలేషు శంకరభాష్యే రఙ్గరామానుజీయే చ బ్రహ్మలోకశబ్దః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి బ్రహ్మస్వరూపపరతయా వ్యాఖ్యాతః, అతస్తదనుసృత్య ప్రకృతవాక్యేఽపి బ్రహ్మలోకశబ్దస్సర్వగత పరమాత్మస్వరూపపర ఏవ నతు దేశవిశేషపర ఇతి ప్రతిభాతి । ఏవం దహరవిద్యాయాం సర్వత్ర సర్వగతబ్రహ్మప్రాప్తిరేవోచ్యతే, తత్ప్రాప్తిఫలమేవ వ్యస్యతమో భవతి కామచారః । ప్రాథమిక కామచారేణ సర్వాన్ ప్రాకృతాన్ లోకానతీత్య గతవతో ముక్తస్య పరమపదే పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా పర్యంకస్థ దివ్యమూర్త బ్రహ్మసన్దర్శనాదిరపి సర్వగత బ్రహ్మప్రాప్తేః ఫలమేవ । యస్మాద్దివ్యం మూర్తం బ్రహ్మ సర్వగతామూర్త బ్రహ్మణో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం రూపమ్, తస్మాదమూర్త బ్రహ్మప్రాప్త్యా సర్వప్రాప్తిరితిభావేన దహరవిద్యాయాం మూర్త బ్రహ్మలోకగమనం నస్ఫుటముక్తమ్, తథాపిసూర్యః "లోకద్వారంవిదుషాం" (8, 6, 5) ఇతి వాక్యేన సూచితమ్ । దహరవిద్యానాయకో హృదయస్థో ఽశరీరో ఽమృతః పరమాత్మా స్వాశ్రితం జీవాత్మానం సర్వవిధబన్ధాద్విమోక్షేణ స్వాత్మసాత్కృత్యైవానిన్ద్రియద్వారభూతయా శతాధికయా మూర్ధన్యనాడ్యా శరీరాన్నిర్గమయతీతి దహరవిద్యాసారాంశః ।

ప్రకృతవాక్యం బ్రహ్మనిష్ఠగృహస్థ మధికృత్యోక్తమ్ । స
న్న్యాసిన మనుక్త్వా బ్రహ్మజ్ఞ గృహస్థ వర్తన నిరూపణేన విద్యా
సమాప్తిః కథమిత్యేతత్ సూత్రకారేణైవ పరిష్కృతమ్ । అత్ర గ్ర
రామానుజీయమ్ "సర్వేష్వాశ్రమేషు విద్యాయాః ప్రమాణ ప్రతి
పన్నత్వాత్ గృహస్థ ధర్మేణోపసంహారః ఆశ్రమాన్తరధర్మాణామ
ప్యుపలక్షక ఇతి- 'కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః' (3, 4,
47) ఇతి సూత్రే సమర్థితమ్" ఇతి ।

ఇత్యేవం దహరవిద్యా మయా యథామతి వ్యాఖ్యాతా ।

ఏవం దహరవిద్యాయాం బ్రహ్మలోకశబ్దేన బ్రహ్మైవ లో
కో బ్రహ్మలోక ఇతి సర్వగత పరమాత్మా వివక్షితః, స ఏవ సత్యం
బ్రహ్మపురం సుఖనివాసయోగ్యం వేశ్మ, ముక్తస్తం ప్రవిశ్య సుఖీ
భవతీత్యాద్యంశాః ప్రదర్శితాః । ముక్తః పరమాత్మానం ప్రవిశతీతి
విషయే అన్యాన్యపి కానిచిత్ ప్రమాణవాక్యాన్యుదాహరిష్యామః ।

(1) భగవద్గీతాయాం- "జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం
చ పరంతప" (11, 54) ఇతి; "విశన్తి యద్యతయో వీతరాగాః"
(8, 11) ఇతి; "తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్"
(18, 55) ఇతి చ ।

(2) మోక్షధర్మే- "ఏకాన్తభావోపగతాస్తే హరిం ప్రవిశన్తి
వై" (అ॥ 351, శ్లో॥ 71); "నిర్గుణం నిర్గుణాభూత్వా ప్రవిశన్తి
సనాతనమ్" (అ॥ 351, శ్లో॥ 26) ఇత్యాదిస్థలేషు । 'నిర్గుణం'
ప్రకృతి గుణరహితమ్ । 'నిర్గుణాభూత్వా' ప్రాకృతగుణేభ్యో విము
క్తాస్సన్త ఇతి యావత్ ।

(3) "తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరాయుక్తాత్మాన స్సర్వమేవా

విశన్తి" (ముణ్డ। 3, 2, 5)। విభుపరమాత్మానం ప్రవిశన్తీతి యావత్। "సర్వం సమాప్నోషి తతోఽసి సర్వః" (11, 40) ఇతి గీతావచనాత్ పరమాత్మా సర్వః। స ఏవ ముక్తచేతనభోగ్యస్సర్వః।

(4) "ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైత మితః ప్రేత్యాఽభిసంభవితాస్మి" (ఛా। ఉ। 3, 14, 4) ఇతి శాణ్డిల్యవిద్యా। తస్యామేవ విద్యాయాం ద్వితీయవాక్యే హార్ద పరమాత్మా 'ఆకాశాత్మ' శబ్దేన నిర్దిష్టః, ఆకాశ ఇవాత్మా సర్వగత స్సుసూక్ష్మ ఇత్యర్థః। 'ఇతః ప్రేత్య' శరీరబన్ధాత్ సమ్యగుత్థాయేతి యావత్। 'ఏతం' సర్వగతమాత్మానం 'అభిసంభవితాస్మి' ప్రవేక్ష్యామి।

(5) "యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి" (4, 15) ఇతి కఠవల్ల్యుక్త దృష్టాన్తోఽపి ప్రకృతి సఙ్గత్యాగేన శుద్ధీభూతస్య ముక్తస్య శుద్ధే సర్వగతే బ్రహ్మణి తత్సామరస్యేన ప్రవేశం ద్యోతయతి।

(6) తత్ర అన్యోఽపి దృష్టాన్తః "యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ। తథా విద్వాన్ నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్" (3, 2, 8) ఇతి ముణ్డకోపనిషత్। 'ఉపైతి' ప్రవిశతీత్యర్థః, దృష్టాన్తే నదీనాం సముద్రప్రవేశకథనాత్। ఏష దివ్యపురుషః సర్వగతాఽమూర్తపరమాత్మా; తస్యామేవోపనిషది (2, 1, 2) "దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరః" ఇత్యుక్తత్వాత్।

(7) "లీనా బ్రహ్మణి తత్పరా యోనిముక్తాః" (1, 7) ఇతి శ్వేతాశ్వతకోపనిషత్। ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తాః సర్వగతే బ్రహ్మణి లీనా భవన్తీత్యర్థః। ఏష ఆత్యన్తికో లయః గీతాదిషు బ్రహ్మణి ప్రవేశ

ఇతి నిర్దిష్టః । ప్రలయకాలే సూక్ష్మచిత్సంసృష్టానాం బ్రహ్మణి యోలయః స స ఆత్యన్తికోలయః ।

(8) మైత్ర్యుపనిషది 6 ప్రపాఠకే 22 వాక్యమ్-"ద్వేవావ బ్రహ్మణీ అభిధ్యేయే శబ్దశ్చాశబ్దశ్చాథ శబ్దేనైవాశబ్దమావిష్క్రియతే ఽథ తత్ర ఓమితి శబ్దో ఽనేనోర్ధ్వముత్క్రాన్తో ఽశబ్దే నిధనమేత్యథైషా గతిరేతదమృత మేతత్సాయుజ్యత్వం నిర్వృతత్వం తథాచేత్యథోర్ణనాభి స్తన్తునోర్ధ్వముత్క్రాన్తో ఽవకాశం లభతీత్యేవమేవ ఖల్వసా అభిధ్యాతా ఓమిత్యనేనోర్ధ్వ ముత్క్రాన్తః స్వాతన్త్ర్యం లభతే" ఇత్యుక్త్వా ఽథ సప్తవిధ శబ్దలక్షణాని కథయిత్వా ఆహ "తం పృథగ్లక్షణమ తీత్యపరే ఽశబ్దే ఽవ్యక్తే బ్రహ్మణ్యస్తం గతా స్తత్ర తే ఽపృథగ్ధర్మిణో ఽపృథగ్వివేక్యాయథా సంపన్నా మధుత్వం నానారసా ఇత్యేవమప్యాహ- ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే శబ్దబ్రహ్మ పరం చ యత్ । శబ్దబ్రహ్మణి నిష్ణాతః పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి" ఇతి ।

'అశబ్దే నిధనమేతి' లయమేతీతి యావత్ । అశబ్దమవ్యక్తం బహిస్సర్వగతామూర్త పరమాత్మ స్వరూపమ్ । యథాముఖాదినా నిర్గతాః పృథగ్లక్షణాశ్శబ్దా ఆకాశేలయం గచ్ఛన్తి, తద్వదన్తకాలే పరబ్రహ్మవాచక మోంకార ముచ్చార్య 'ఊర్ధ్వముత్క్రాన్తః' పూర్వవ్యాఖ్యాతరీత్యా శరీరాత్ సముత్థాయోత్క్రమ్య అశబ్దే సర్వగతే బ్రహ్మణి లయం గచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః । మధుత్వ దృష్టాన్తస్య రామతీర్థవ్యాఖ్యానం యథా- "తత్రాయం దృష్టాన్తో యథా నానారసాః పృథగ్భావ కుసుమరసా యథామధుత్వం సంపన్నాస్సన్తో న పృథగ్వివేక్యాస్తద్వదిత్యర్థః" ఇతి । ఏవం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశ్య తత్స్వరూప సదృశ పరిశుద్ధస్వరూపేణ తత్సామరస్యేన తదపృథగ్వివేక్యాకారేణ తస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వమేవ సాయుజ్యమిత్యుచ్యతే ।

ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తస్య పరమాత్మనా సమేతస్యైవ స్వాతన్త్ర్యమ్। శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే పరపూర్ణ బ్రహ్మానుభవాధికారే ఉదాహృతాని పరేణ బ్రహ్మణా సమేత్య పరధర్మి భవతి స్వతన్త్రేణ బ్రహ్మణా సమేత్య స్వాతన్త్ర్యముపాశ్నుత ఇత్యాద్యర్థ బోధకాని వచనాన్యనుసన్ధేయాని। తాని చ వచనాని మహాభారతే శాన్తిపర్వాన్తర్గత మోక్షధర్మే 309 అధ్యాయే వసిష్ఠకరాళ జనక సంవాదే భవన్తి.

అథ ప్రథమపరిచ్ఛేదే ద్వితీయభాగః.

దహరవిద్యావిషయే బ్రహ్మసూత్ర ప్రథమాధ్యాయ తృతీయపాదే “దహర ఉత్తరేభ్యః” (1, 3, 13) ఇత్యారభ్య “అపి స్మర్యతే” (1, 3, 22) ఇతి పర్యన్తం దశసూత్రాణి భవన్తి, చతుర్థాధ్యాయచతుర్థపాదే చ “స్వేనరూపేణాభి నిష్పద్యతే” ఇతి దహర విద్యావాక్యస్థ రూపశబ్దార్థవిషయే సప్తసూత్రాణి (4, 4, 1-7) భవన్తి।

ప్రథమం తావత్, ప్రథమాధ్యాయ తృతీయపాదస్థ సూత్రేషు “ఉత్తరాచ్చే” దితిసూత్రస్యార్థ విచారః కరిష్యతే, తస్య సూత్రస్య పూర్వసూత్రమేవం భవతి.

సూ:- “ఇతరపరామర్శాత్ స ఇతి చేన్నా సంభవాత్” (1, 3, 17). అస్య సూత్రస్య విషయవాక్యమిదం దహరవిద్యా తృతీయఖణ్డస్థమ్- “అథ య ఏష సంప్రసాదః............పరం

జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవా
చైతదమృత మభయమేతద్బ్రహ్మ తస్యహవా ఏతస్య బ్రహ్మణో
నామసత్యమితి" (ఛా। ఉ॥ 8, 3, 4) ఇతి। అయం సూత్రార్థః-
'ఇతరః' పరమాత్మనో ఽన్యః జీవాత్మా। యః ఇతరః స్వేన
రూపేణాభి నిష్పన్నో ముక్త జీవాత్మా స ఏవ 'ఏష ఆత్మే' త్యా
దినా పరామృశ్యతే, తస్మాత్ సఏవ ముక్త జీవాత్మా అభయామృ
త బ్రహ్మశబ్దై సత్యనామ్నా చ నిర్దిష్ట ఆత్మేతిచేన్న। కుతః? సత్య
శబ్ద నిర్వచనే నామృతమభయం బ్రహ్మ జగన్నియన్తృత్వాదిగుణక
మితి జ్ఞాయమానత్వా జ్జగన్నియన్తృత్వాదీనాం ముక్తజీవాత్మన్య
సంభవాత్।

సూ:- "ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు" (1, 3, 18)
అస్య సూత్రస్య శ్రీభాష్యధృతం విషయవాక్యం "య ఆత్మా ఽప
హతపాప్మా" (ఛా। ఉ॥ 8, 7, 1) ఇత్యేతత్। నైతద్వాక్యం సూ
త్రకారచిత్తస్థమ్। కిం తర్హి సూత్రకారచిత్తస్థం వాక్యమితిచే దుచ్య
తే- తృతీయఖణ్డస్థే పూర్వసూత్రవిషయవాక్యే యథా "స్వేనరూపే
ణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మా" ఇత్యుక్తం తద్వదుత్తరత్ర ద్వాదశఖ
ణ్డేపి "స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే" ఇత్యుక్త్వా తదనన్తరం "స
ఉత్తమఃపురుష స్సతత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః" ఇత్యా
ది ప్రతిపాదితత్వాత్ తదేవ ద్వాదశఖణ్డస్థం వాక్యం నిస్సంశయం
సూత్రకారచిత్తస్థ ముత్తరవాక్యమ్। ఏతద్వాక్యం గృహీత్వా
పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- పూర్వసూత్ర విషయవాక్యే "స్వేన
రూపేణాభి నిష్పద్యతే" ఇత్యనన్తరకథితః 'ఏషఆత్మే' యదిపర
మాత్మా తర్హి తద్వదుత్తరవాక్యేపి "స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే"
ఇత్యనన్తర కథితః పర్యటనాదికృదుత్తమ పురుషోపి పరమాత్మ

...త్యుచ్యతామ్- ఇతి । ఉత్తరవాక్యాదేవం ప్రాప్యత ఇతి చేన్న । ...తః? 'ఆవిర్భూతస్వరూపస్తు' ఉత్తరవాక్యోక్తః పర్యటనాదికృదు...త్తమః పురుషో న పరమాత్మా కిం త్వావిర్భూతస్వరూపో ముక్తజీవా...త్మా, స తత్రేతి తచ్ఛబ్దేన ఉత్తమ పురుషమేవపరామృశ్య పర్యే...త్యాది కథితత్వాత్, తేన చ యథా బలీవర్దః భారకర్షణాయ ...కటే నియుక్తో భవతి తద్వజ్జీవాత్మా శరీరే నియుక్త స్సంసరతి శరీరాత్ సముత్థాయ స్వేన రూపేణావిర్భూతో జీవాత్మాతు తాదృశ...ద్ధకం శరీరం న స్మరతి ప్రత్యుత స్వాతన్త్ర్యేణ పరమవైభవేన ...ర్యతీతి ముక్తస్యైవ పరిజ్ఞాయమానత్వాత్ । భగవద్గీతాయాం "ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మే త్యుదాహృతః" (15, 17) ...త్యత్ర పరమాత్మ శబ్దవిశేషణేన ఉత్తమః పురుషః పరమాత్మా, అత్ర తాదృశ విశేషణాభావాత్ బద్ధజీవాపేక్షయా ముక్తజీవాత్మా ఉత్తమ ఇతి భావేన ఉత్తమః పురుష ఇతి కథితః * ।

పూర్వోక్త తృతీయఖణ్డస్థవాక్యే తు 'ఏష ఆత్మా' ఇత్యనే...న పరమాత్మైవ పరామృశ్యత ఇత్యాహ-

సూ:- "అన్యార్థశ్చ పరామర్శః" (1, 3, 19) ఇతి। తస్మిన్ వాక్యే 'ఏష ఆత్మే' త్యనేన కృతః పరామర్శః అన్యార్థః । అన్యో నామ పూర్వసూత్ర కథితాదావిర్భూతస్వరూపా జ్జీవాదన్యః పరమాత్మేత్యర్థః । ఏష ఆత్మేత్యాదినా కథిత ఆత్మా సత్యనామ నిర్వచనాదినా జగన్నియన్తృమృత మభయం బ్రహ్మేతి సిద్ధే ము

* శ్రీభాష్యే (సూ॥ 1, 3, 18) 'స ఉత్తమః పురుషః' ఇతి కథితోత్తమః పురుషః "ప్రాప్యస్య పరస్యజ్యోతిషః పురుషోత్తమత్వమ్" ఇత్యుక్త్వా పరమాత్మేతి వ్యాఖ్యాతమ్, జక్షణాది కృత్తు ముక్త జీవాత్మేతి వ్యాఖ్యాతమ్ । ఉత్తమ పురుష ఏవ స తత్రేత్యాదినా పరామృశ్యతే.

క్తాత్మని జగన్నియన్తృత్వాద్య సంభవేన య ఆత్మా హృది సన్నిహితః య ముపసంపద్య జీవాత్మా ఆవిర్భూత స్వరూపోభవతి స పరంజ్యోతిః పరమాత్మా ఏష ఆత్మేత్యనేన పరామృశ్యత ఇత్యర్థః ।

అత్రేదంద్రష్టవ్యమ్- "య ఆత్మా ఽపహతపాప్మా" ఇతి వాక్యోక్త ఆత్మా తతః పశ్చాదక్షి పురుషప్రకరణే జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తి ప్రకరణే చామృతాభయ బ్రహ్మశబ్దైశ్చతుర్వారం నిరూపితస్సన్ మఘవన్నితివాక్యే అశరీరో ఽమృత ఆత్మేతి ప్రతిపాదితః, ఏవం స ఆత్మా బహుభిర్వాక్యైః కథిత ఇతి యది స ఆత్మా జీవాత్మేతి సూత్రకారమతం తర్హి తాన్యపి వాక్యాన్యాదాయ బహువచనేన 'ఉత్తరేభ్యశ్చేదావిర్భూత స్వరూపస్తు' ఇతి వక్తవ్యమ్, యథా 'దహర ఉత్తరేభ్యః' ఇత్యుక్తమ్ । తథా ఽనుక్త్వా 'ఉత్తరాచ్చేత్' ఇత్యేకమేవ వాక్యం గృహీతమ్, తచ్చ దర్శితరీత్యా పూర్వవాక్య సదృశం ద్వాదశఖణ్డస్థం వాక్యమేవ ॥ ఛాన్దోగ్య అక్షిపురుషశ్చతుర్థ ప్రపాఠక పంచదశే ఖణ్డే దహరవిద్యాయాం ప్రజాపతివాక్యే చ ప్రతిపాదితః, తదుభయస్థలస్థం వాక్యద్వయం తథా అక్షి పురుషవిషయె బృహదారణ్యకవాక్యాని చ మనసి నిధాయ "అన్తర ఉపపత్తేః" (1, 2, 13) ఇతి సూత్రే అక్షిపురుషః పరమాత్మేతి వ్యవస్థా కృతేతి ద్రష్టవ్యమ్ । యది హి సూత్రకారమతే ప్రజాపతివాక్యోక్తో ఽక్షిపురుషోన పరమాత్మా తర్హి పరమాత్మ శంకాపనోదనార్థం స జీవాత్మేతి తత్ర వా అన్యత్ర వా వక్తవ్యమ్, న చ తథా కృతమ్ ॥

అథ రూపశబ్దార్థ విషయక సూత్రాణా మర్థవిచారః ।

సూ:- సంపద్యావిర్భావః స్వేన శబ్దాత్" (4, 4, 1)

‘పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే’ ఇత్యత్ర శరీరాన్నిశ్రితస్య ప్రకృతివియుక్త శుద్ధస్వరూపం యత్ తేన స్వరూపే ణావిర్భవతి పరంజ్యోతిరుపసంపన్న ఇత్యర్థః।

నను ‘అభినిష్పద్యతే’ ఇతి వాక్యాత్పూర్వత్ర ‘మఘవన్’ ఇతి వాక్యే అశరీర స శరీరశబ్దౌ ప్రయుక్తౌ, తత్ర యది స శరీర ఏవా శరీరః సచ జీవాదనన్యః పరమాత్మా, తర్హి అద్వితీయత్వా న్నిర్భయోప్యవిద్యయా ఽఽత్మానం స శరీర మివ భీతమివ మత్వా పశ్చాదవాస్తవం భయం యదా త్యజతి పరమార్థతశ్చా త్మాన మశరీరం విభుం పరజ్యోతి రాఖ్యం జ్ఞానస్వరూపం జానాతి, తదా స్వేన ఆత్మీయేన రూపేణ స్వరూపేణ, స్వాస్థ్యముపగచ్ఛతి; ఏవం పరమార్థత ఆత్మనోనాస్తి శరీరబన్ధః న చ ముక్తిః, నిత్య శుద్ధాఖణ్డ జ్ఞానస్వరూపత్వాత్। ఏవం ప్రాప్తే ఉత్తరం వక్తి సూత్ర ద్వయేన।

సూ:- “ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్” (4, 4, 2)

మఘవన్నితివాక్యం సంసారిణో జీవస్య జాగరిత స్వప్న సుషుప్తి రూపావస్థాత్రయేపి భయ సద్భావ నిరూపణాదనన్తరం కథి తమ్, వాస్తవం భయమేవ కథయతి శ్రుతిః। సశరీరస్య ప్రియాప్రి య సంస్పర్శో విద్యతఇతి స్పష్టోక్త్యా స శరీరో జీవ ఏవ, శరీరాధిష్ఠి తస్య పరమాత్మనః ప్రియాప్రియ స్పర్శాభావాత్। సూత్రకారేణ ప్రథమాధ్యాయె జీవాత్మ పరమాత్మ భేదో బహుభిస్సూత్రైః ప్ర తిపాదితః। సుషుప్తి ప్రకరణేపి “సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి” (ఛా॥ ఉ॥ 6, 7, 1) ఇత్యత్ర, “ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః” (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 21) ఇత్యత్రచ

'సతా' 'ప్రాజ్ఞేన' ఇతి తృతీయయా జీవస్య పరమాత్మ వ్యతిరేక నిర్దేశాత్ సూత్రకారేణ "స్వాప్యయాత్" (1, 1, 10), "సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన" (1, 3, 43) ఇతి సూత్రాభ్యాం జీవపరభేదః స్పష్టం సమర్థితః । యస్మాత్ ప్రకృతిసంసర్గేణ జీవస్య సంసారో వాస్తవః, తస్మాత్ పరమాత్మ ప్రయత్నేన మోక్షోఽపి వాస్తవః । శ్రూయతే హి దహరవిద్యాయామేవ- "అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 13, 1) ఇతి జీవస్య ముక్తిః । యథా రోమవిధూననాది వాస్తవం తద్వన్ముక్తిః । బృహదారణ్యకేఽపి (6, 4, 7) "యథా ఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీత" ఇత్యనేన ప్రకృతిబన్ధాన్ముక్తస్య జీవాత్మనో నిర్మోక వినిర్ముక్త సర్పదృష్టాన్తో దత్తః । ఏవం ముక్తిర్వాస్తవా । అత ఆహ- 'ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్' ఇతి । మఘవన్నితి వాక్యోక్తః ప్రియాప్రియ సంస్పృష్ట స్సశరీర స్సంసారీ "పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే" ఇతి సవాస్తవార్థే శరీర బన్ధాన్ముక్త ఇత్యర్థః। ప్రతిజ్ఞానం నామ దృష్టాన్తాదిభిర్నిర్ధార్య కథిత విశ్వసనీయా శ్రుత్యుక్తిః ।

ఏవం మఘవన్నితి వాక్యోక్తః సశరీరో జీవాత్మా ముక్తో భవతీతి ప్రదర్శ్య తస్మిన్నేవ వాక్యే కథితో ఽశరీరామృత ఆత్మా పరమాత్మేత్యుత్తర సూత్రేణ దర్శయతి । తథా ప్రదర్శనాద్వినా హి జీవపరాభేద నిరసనం నసమ్యక్కృతం భవతి ।

సూ:- "ఆత్మా ప్రకరణాత్" (4, 4, 3).

ఉపనిషత్సు నిరుపపదేనాత్మ శబ్దేన పరమాత్మా ప్రసిద్ధః । ద

హారవిద్యాయామపి బహుస్థలేషు స ఏవాత్మశబ్దః పరమాత్మని ప్రయుక్త ఇతి సూత్రకారస్తదను సృత్యాస్మిన్ సూత్రే ఆత్మశబ్దం ప్రయుక్తవాన్ । పూర్వసూత్రే 'ముక్తః' ఇతి కథనేనైవ జీవాత్మా కథిత ఇతి పునస్తస్మిన్ జీవాత్మన్యాత్మ శబ్దప్రయోగస్య నావశ్యకతా । అతః అన్విష్య జ్ఞాతవ్య ఇత్యేవ ప్రారంభతో దహరవిద్యా ప్రకరణస్య తద్విద్యాన్తర్గత ప్రజాపతి దేవేన్ద్ర సంవాద రూపాఖ్యాయికా ప్రకరణస్య చ విషయభూతో నామాష్టకాంకితస్తతః పశ్చాదపి బహువార మమృతాభయబ్రహ్మ శబ్దైర్నిర్దిష్టః పరమాత్మా మఘవన్నితి వాక్యోక్తః శరీరామృత ఆత్మేతి ద్యోతనాయైవ 'ఆత్మా ప్రకరణాత్' ఇతి పృథక్సూత్రరచనమ్ ।

సూ:- "అవిభాగేన దృష్టత్వాత్" (4, 4, 4)

ముక్త జీవాత్మా ప్రాప్తే అశరీరే పరజ్యోతిరాఖ్యే పరమాత్మని తదవిభాగేన తిష్ఠతీత్యర్థః । ఏతత్సూత్రాద్వైతభాష్యేధృతం- "యథోదకం శుద్ధే శుద్ధ మాసిక్తం తాదృగేవ భవతి । ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ" (4, 15) ఇతి కఠోపనిషద్వాక్య మస్మాకమేవ సహాయభూతమ్, యతో వచనమిదం ముక్తస్య బ్రహ్మసాదృశ్యం వక్తి నతు బ్రహ్మతాదాత్మ్యమ్ । పరమాత్మ స్వరూపం శుద్ధమ్; ప్రకృతిలేపాద్విముక్త జీవస్వరూపమపి తాదృగేవ శుద్ధమ్, శుద్ధోదకే శుద్ధోదకస్య ఆసేచన దృష్టాన్తేన చ ముక్తస్య సర్వగతే పరమాత్మని తదవిభాగేన స్థితిః ప్రతిపాదితా భవతి । అత ఆహ అవిభాగేనేతి కుతః? తత్రైవ యథోదకమితి శ్రుత్యుక్తదృష్టాన్తేన దృష్టత్వాత్ ।

ద్వైతభాష్యే సూత్రమిద మేవం వ్యాఖ్యాతమ్- "యే భోగాః పరమాత్మనా భుజ్యన్తే త ఏవ ముక్తై ర్భుజ్యన్తే । 'యానేవాహం

శృణోమి యాన్ పశ్యామి యాన్ జఘ్రామి తానే వైత ఇదం శరీరం విముచ్యానుభవన్తి' ఇతి దృష్టత్వాచ్చతుర్వేదశిఖాయామ్" ఇతి ॥

శ్రీభాష్యే ముక్తః స్వాత్మాన మహంబ్రహ్మాస్మీతి పరస్మాద్బ్రహ్మణః అవిభాగేనానుభవతి న పృథగ్భూతమిత్యుక్త్వా, "సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ । బ్రహ్మణా విపశ్చితా" ఇతి తైత్తిరీయానన్దవల్లీ శ్రుతిః బ్రహ్మప్రకారభూతస్య ప్రత్యగాత్మనః ప్రకారిణా బ్రహ్మణా సహ తద్గుణానుభవం ప్రతిపాదయతీత్యుక్తమ్ । ఏతేన కామశబ్దస్య గుణపరత్వేనార్థః కృత ఇతి ప్రతిభాతి, తస్మాదనుభూయమానేన బ్రహ్మణా సహ తస్య సర్వాన్ గుణానప్యనుభవతి ముక్త ఇత్యుక్తం భవతి । కామశబ్దస్య గుణవాచకత్వమప్రసిద్ధమ్ । కామాః భోగ్యపదార్థాః, ముక్తః స్వేనానుభూయమానేన ఏకేనైవ నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపేణ పరమభోగ్యభూతేన బ్రహ్మణా సర్వాన్ కామాన్ 'సహ' యుగపత్ అనుభవతి, ఏకమేవ బ్రహ్మ తస్య భోగ్యభూతా స్సర్వేకామాఇతి భావస్స్యాత్ । ముక్తస్య న కేవలం పరస్మాద్బ్రహ్మణః అవిభాగేన స్థితిః బ్రహ్మానుభవేఽప్యవిభాగేన । శ్రీమద్వేదాన్తదీపే హి "జగద్వ్యాపారవర్జమ్" (4, 4, 17) ఇతి సూత్రవ్యాఖ్యానే ఏవ ముక్తమ్ "బ్రహ్మ హి స్వస్య పరస్య చానుభూయమాన మవిశేషేణానవధికాతిశయానన్దం భవతి" ఇత్యాది ।

సూ:- "బ్రాహ్మేణ జైమిని రుపన్యాసాదిభ్యః" (4, 4, 5) ఇతి । బృహదారణ్యకే (6, 3, 21) "తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహత పాప్మాభయం రూపమ్" ఇతి ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా జీవస్యాభయం రూపమిత్యుక్తమ్; ఛాన్దోగ్యేపి (6, 8, 1) "స్వ

ముపేత్యోభవతి" ఇత్యత్ర జీవస్య పరమాత్మా స్వమితి నిర్దిష్టః, అతః కుత్సితం ప్రాకృతం రూపం పరిత్యక్తవతః పరంజ్యోతిరుపసన్నస్య తదేవ సర్వగత మక్షరం పరంజ్యోతి రనపాయి సుశోభనం స్వం బ్రాహ్మరూపమ్, ఆశ్రయః, తేనాభినిష్పద్యతె। పరమాత్మస్వరూపసంలగ్న తదాయత్త శుద్ధస్వరూపేణాభి నిష్పద్యతే, పరమాత్మనా ద్వారేణ చ ముక్తస్య సర్వేవ్యాపారా ఇతి భావః।

ప్రకృతసూత్రస్య ద్వైతభాష్యే ఏషామాధ్యన్దినాయన శ్రుతిరుదాహృతా- "సవా ఏష బ్రహ్మనిష్ఠ" ఇదం శరీరం మర్త్యమతిసృజ్య బ్రహ్మాభి సంపద్య బ్రహ్మణా పశ్యతి బ్రహ్మణా శృణోతి బ్రహ్మణై వెదం సర్వమనుభవతి" ఇతి। సూత్రకారేణ 'స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే' ఇతి దహర విద్యావాక్యమధికృత్య విషయావతరణం కృతమ్, జైమినిరపితదేవ వాక్యం విషయీ కృత్య బ్రాహ్మేణేత్యుక్తవాన్, అతస్తదాశ్రిత ముపన్యాసవాక్యమపి స్వేన రూపేణేతి వాక్యస్య సమీప ఏవాన్వేష్టవ్యమ్। తచ్చవాక్యం- "అథ యత్రై తదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుః" ఇత్యారబ్ధం వాక్యమేవ భవితుమర్హతి, తచ్చ ప్రథమభాగే వ్యాఖ్యాతరీత్యా ముక్తస్య పరమాత్మనా ద్వారేణ దర్శనాది వ్యాపారాన్ వర్ణయతి। తద్వాక్యకథితార్థమేవ స్పష్టతరం ప్రతిపాదయతి మాధ్యన్దినాయన శ్రుతివాక్యమ్। శ్రీమద్వేదాన్తసారె ఏవముక్తమ్-

"అస్య స్వరూపావిర్భావః 'బ్రాహ్మేణ' అపహత పాప్మత్వాది గుణక స్వరూపేణ; తే హి బ్రహ్మగుణాః ప్రత్యగాత్మనోపి స్వాభావికాగుణా ఇతి 'య ఆత్మా ఉపహత పాప్మా' ఇత్యారభ్య ఉపన్యాసాదిభ్యో ఉవగమ్యతే, త ఏవ 'జక్షత్క్రీడ రమమాణ' ఇత్యాదినోద్యన్తే। ఇతి జైమినిమతమ్" ఇతి।

అపహత పాప్మత్వాది గుణానాం జీవ బ్రహ్మోభయ స్వాభావికత్వేసతి బ్రాహ్మేణేతి కేవల బ్రహ్మనామగ్రహణం కథమ్? నను తపతే గుణా జీవస్య స్వాభావికా అపి బ్రహ్మ ప్రాప్తిం వినా నావిర్భవన్తీతి హేతోః బ్రాహ్మా ఉచ్యన్త ఇతిచేత్, పరం జ్యోతిరుపసంపన్నః బ్రహ్మసాధర్మ్యస్వరూపేణాభి నిష్పద్యత ఇతి కథనమేవ అలమ్; ముక్తస్య బ్రహ్మసాధర్మ్యం చ ప్రాగేవ "అపిస్మర్యతే" (1, 3, 22) ఇతి సూత్రేణ స్థాపితమ్, తత్సూత్ర శ్రీభాష్యే హి "మమ సాధర్మ్యమాగతాః" (14, 2) ఇతి భగవద్గీతా వచనం తత్సూత్ర విషయవాక్యత్వేన ధృతమ్ । ప్రజాపతినా "యఆత్మాఽపహత పాప్మా" (ఛా॥ ఉ। 8, 7, 1) ఇత్యాదినా కథిత ఆత్మా పరమాత్మైవేతి ప్రథమభాగే ప్రదర్శితమ్ । యది ప్రాగేవ "అపి స్మర్యతే" ఇతి సూత్రే స్థాపితం ముక్తస్య బ్రహ్మసాధర్మ్య మత్రాపి స్వేన రూపేణేత్యుక్త రూపశబ్దార్థ విషయక మతద్వైవిధ్యప్రదర్శనావసరే పునః కథయితవ్యం బభూవ, తర్హి సూత్రార్థ ఏవం స్యాత్ 'బ్రాహ్మేణ' బ్రహ్మసాధర్మ్య స్వరూపేణాభి నిష్పద్యత ఇతి జైమినిమతమ్ । బ్రహ్మసాధర్మ్యం నామ ప్రకృతి బన్ధాద్విముక్తస్య బ్రహ్మణా సమేతస్య "సస్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 25, 2) ఇత్యుక్తం స్వాతన్త్ర్యమ్ । శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే పరిపూర్ణ బ్రహ్మానుభవాధికారే మోక్షధర్మస్థ 300 అధ్యాయే కథితవసిష్ఠకరాళ జనకసంవాదాత్ "పరేణ పరధర్మీ చ భవత్యేష సమేత్యవై" ఇతి, తథా "స్వతన్త్రశ్చ స్వతన్త్రేణ స్వతన్త్రత్వ ముపాశ్నుతే" ఇత్యాది శ్లోకా ఉదాహృతాః । 'పరేణ' పరమాత్మనా సమేత్య పరధర్మీ భవతి, 'స్వతన్త్రేణ' పరమాత్మనా సమేత్య స్వతన్త్రో భవతీత్యర్థః । తాదృశ స్వాతన్త్ర్యమేవ "జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః" (ఛా॥ ఉ 8, 12,

3) ఇతి వాక్యే ఉపన్యస్తమ్ ఇతి। అథ మతాన్తరమాహ-

సూ:- “చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః” (4, 4, 6). ఇతి। స్వేన రూపేణేతి శ్రుతివాక్యే రూపశబ్దవివక్షితం రూపం న బ్రాహ్మం కింతు చితితన్మాత్రాకారం జైవం స్వరూపమిత్యౌడులోమిమతమ్। జీవస్య బ్రహ్మేయత్తత్వాది ర్నాస్మాభిర్నిరాక్రియతే ఇహ తు స్వేన రూపేణేత్యనేన వివక్షితం రూపం నైజం జైవం స్వరూపమేవ, తచ్చ చితితన్మాత్రాకారమిత్యభిప్రాయః।

జీవాత్మ స్వరూపం జ్ఞానాకారమిత్యస్య ఔడులోమిచిత్తస్థం శ్రుతి ప్రమాణం “ఏవం వా అరే ఽయమాత్మా ఽనన్తరో ఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞాన ఘన ఏవ” (6, 5, 13) ఇతి బృహదారణ్యక వాక్యం నభవితుమర్హతీతి మమ ధీః, తద్వాక్యోక్తః ప్రజ్ఞానఘనః సర్వగతాఖణ్డ జ్ఞానస్వరూపో విభుః పరమాత్మైవేతి షష్ఠపరిచ్ఛేదే ఉపపాదయిష్యతే। ముణ్డకే (3, 3, 7) “కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరే ఽవ్యయే సర్వ ఏకీ భవన్తి” ఇతి జీవస్వరూపే విజ్ఞానమయశబ్దః ప్రయుక్తః, ప్రశ్నోపనిషది చ (4, 11) “విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః” ఇతి జీవస్వరూపే విజ్ఞానాత్మ శబ్దః ప్రయుక్తః, ఏవమాదీని వాక్యాని జీవస్వరూపస్య జ్ఞానాకారత్వ సమర్థనాయ నిస్సంశయాని ప్రమాణవాక్యాని భవన్తి। ద్వైతభాష్యే ‘చితితన్మాత్రేణ’ ఇత్యస్యస్థానే ‘చితిమాత్రేణ’ ఇతి పాఠం పఠిత్వా ఏవముక్తమ్- “‘సర్వం వా ఏతదచిత్పరిత్యజ్య చిన్మాత్ర ఏవైష భవతి చిన్మాత్ర ఏవావతిష్ఠతే తామేతాం ముక్తిరిత్యాచక్షతే’ ఇత్యుద్దాలక శ్రుతేః” ఇతి।

జీవ స్వరూపం జడద్రవ్యవ్యామిశ్ర రహితం చైతన్య మా

త్రాకారం తస్మాత్తాదృశ స్వరూపేణావిర్భవతి ముక్తః ఇత్యేతన్మా
త్ర నిరూపణే ఔడులోమిః ప్రవృత్తః, తావతా చ సజీవస్వరూప
స్య స్వాభావిక జ్ఞాతృత్వాదిగుణాన్నిరాకరుత ఇత్యున్నేతుం కారణం
న విద్యతే। శ్రీభాష్యే- "విజ్ఞానఘన ఏవ" ఇతి వాక్యం జీవస్వ
రూప నిరూపణపరమితికృత్వా ఔడులోమిమత మేవం వ్యాఖ్యా
తమ్- "విజ్ఞాన ఘన ఏవేత్యవధారణాత్ విజ్ఞాన మాత్రమేవాస్య స్వ
రూపమిత్యవగమ్యతే, అతో ఽస్య గుణాన్తరాభావాత్ 'అపహత
పాప్మా' ఇత్యాదయ శ్శబ్దాః వికారసుఖదుఃఖాద్య విద్యాత్మక
ధర్మవ్యావృత్తి పరా ఇతి చితితన్మాత్ర రూపేణావిర్భావ ఇత్యౌడులో
మేర్మతమ్" ఇతి। అద్వైతభాష్యే ఏవముక్తమ్ "యద్యప్యపహత
పాప్మత్వాదయో భేదేనైవ ధర్మానిర్దిశ్యన్తే, తథాపి శబ్దవికల్పజా
ఏవైతే। పాప్మాది నివృత్తిమాత్రం హి తత్ర గమ్యతే। చైతన్యమే
వత్వస్యా ఽఽత్మనః స్వరూప మితి తన్మాత్రేణ స్వరూపేణాభినిష్ప
త్తియుక్తా । ....జక్షణాది సంకీర్తనమపి దుఃఖాభావ
మాత్రాభిప్రాయం స్తుత్యర్థ మాత్మరతిరిత్యాదివత్" ఇత్యాది।
నైతదుపపద్యతే, "స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే" ఇత్యనన్తరమేవ
"స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః"
ఇత్యాది ప్రతిపాదితత్వాత్, స్వేన రూపేణాభి నిష్పన్నః 'ఉత్త
మః' హేయ ప్రాకృత గుణప్రత్యనీకభూత స్వాభావికోత్తమ గుణ
వాన్ స్వాతన్త్ర్యేణ పర్యటనాది కరణశక్తిమానితి శ్రుతే రర్థః
సుస్పష్టం విజ్ఞాయతే।

సూ:- "ఏవ మప్యుపన్యాసాత్ పూర్వభావా దవిరోధం
బాదరాయణః" (4, 4, 7) ఇతి। అయమర్థః- స్వేన రూపేణాభి
నిష్పద్యత ఇత్యుక్త్వా కించిత్పశ్చాత్ "చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్

ప్రముచ్య" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 13, 1) ఇత్యాది ప్రతిపాదనేన ప్రాకృత శరీరాద్వినిర్ముక్తస్య రాహుముక్తచన్ద్రఇవ శుద్ధ స్వరూపేణాభి నిష్పత్తిరప్యుక్తా, అతః 'ఏవ మప్యుపన్యాసాత్' రాహుముక్త చన్ద్ర ఇవ శుద్ధ స్వరూపేణాభి నిష్పత్తేరుపన్యాసాదిత్యర్థః, ముక్తః పరిశుద్ధ స్వరూపేణా విర్భవతీతి యత్ తత్ 'పూర్వభావాద విరోధమ్' పూర్వ సూత్ర నిరూపిత జైమిన్యభిప్రేత బ్రహ్మస్వరూపకంచుకిత తదాయత్త స్వరూపేణాభి నిష్పత్తి భావాద విరోధమ్, ఉభయమపి పరస్పరా విరోధేన సంగచ్ఛత ఇతి బాదరాయణ మతమ్ । 'సంపద్యావిర్భావః' ఇతి సూత్రే స్వరూపావిర్భావ ఇత్యేతన్మాత్ర ముక్తమ్, స్వరూపం కీదృగితి నోక్తమ్ । ఔడులోమిమతకథనేన తచ్ఛస్వరూపం జ్ఞానాకారమితి ప్రదర్శితంభవతి ।

ఏవం భూతస్య ముక్తస్య కామచారాద్యర్థం దివ్యకామరూపపరిగ్రహణ మైచ్ఛికమ్, తేన సంకల్పితాశ్చకామాః సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠన్తి, తద్విషయే 4, 4, 10-14 సూత్రాణి ద్రష్టవ్యాని । తత్ర సంకల్పాధికరణే వేదాన్తదీపే ఏవముక్తమ్-

"లోకే సత్యసంకల్పాభావాదేవ ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వమ్ । నహి పరమపురుషవ్యతిరిక్తః కశ్చిత్ సత్యసంకల్పో ఽస్తి । ముక్తశ్చ తత్ప్రసాదాత్తత్సామ్యముపగతస్తథైవ" ఇతి । అతః "సంకల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 2, 1) ఇతి దహర విద్యావాక్యం విషయీకృత్య "సంకల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః" (4, 4, 8) ఇతి సూత్రకథితముక్త జీవాత్మ సంకల్పః పరమాత్మీయ సత్య సంకల్ప శిరస్క ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । తదుత్తరసూత్రే సూత్రకార ధృతాత్ "సస్వరాడ్భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 25, 2) ఇతి వాక్యాదనన్తరమేవ హి "ఆత్మతశ్చిత్త మాత్మత స్సంకల్పః" ఇత్యాది ప్రతి

పాదితం భవతి । 'ఆత్మతః' పరమాత్మతః। ఏవం ముక్తజీవాత్మ సంకల్పస్య పరమాత్మీయ సత్యసంకల్ప ద్వారకత్వాత్ ముక్తసంకల్పితాః దివ్య దేహాది రూపాః కామాః తత్సంకల్ప శిరోభూత పరమాత్మ సంకల్పాదేవసృష్టా స్సన్తో భవన్తీతి ప్రథమభాగే ప్రదర్శితమ్ ।

శరీరే భావాధి కరణ సన్ధ్యాధికరణయోః శ్రీభాష్యేపి "య ఆత్మా ఉపహత పాప్మా" ఇతి ప్రజాపతి కథిత ఆత్మా ఆవిర్భూత స్వరూపోజీవాత్మేత్యర్థం యోజయిత్వా సూత్రాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతాని । ఏతదపి నోపపద్యత ఇతి విజ్ఞాపనమ్ ।

తత్ర శరీరే భావాధికరణే (సూ॥ 3, 3, 51) దర్శిత ప్రజాపతివాక్యం సూత్రకారేణ విషయవాక్యత్వేన ధృతమితి వా ధృత్వా తద్వాక్యోక్తఆత్మా జీవాత్మేతి భావిత ఇతి వా న కథంచిదవగమ్యతే । తదధికరణే ఏవం సూత్రార్థో భవితుమర్హతి- పరమాత్మనో జీవకర్తృకోపాసనే కిం విధస్య జీవస్యాత్మత్వేన పరమాత్మోపాసితవ్య ఇతి విషయే, ఉపాసనకాలే జీవస్య శరీర విశిష్టత్వాత్ శరీర విశిష్టాకారస్య జీవస్యాత్మత్వేన పరమాత్మోపాసితవ్య ఇతి పూర్వపక్షః । కర్మకృత శరీరస్య త్యక్తవ్యత్వాత్ ప్రకృతి సంసర్గవియుక్తాకార శుద్ధ స్వరూపావిర్భావార్హస్య మమ ఆత్మేత్యుపాసితవ్య ఇతి సిద్ధాన్తః.

సన్ధ్యాధికరణ సూత్రార్థః ద్వితీయ పరిచ్ఛేదే విచార్యతే.

అథ ప్రథమ పరిచ్ఛేదే తృతీయ భాగః.

అద్వైతినాం మతే సద్విద్యా భూమవిద్యా చ నిర్గుణవిద్యే

దహరవిద్యా తు సగుణవిద్యా, నిర్గుణ విద్యైవ పరవిద్యా, స గుణ విద్యా ఉపరవిద్యా । దహరవిద్యాయాః అద్వైతభాష్యారంభే-

"దిగ్దేశ గుణ గతి ఫలభేద శూన్యం హి పరమార్థ స దద్వయం బ్రహ్మ మన్దబుద్ధీనామసదివ భాతి, సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు తతశ్శనైః పరమార్థ సదపి గ్రాహయిష్యామీతి మన్యతే శ్రుతిః"

ఇత్యాది ప్రతిపాదితమ్ । అత్ర విజ్ఞాపనమ్ । "ఏషోఽణిమా" ఇతి సద్విద్యోక్తమణోరణీయాంసం సర్వాత్మాన మన్తర్యామిణం తథా "భూమా" ఇతి భూమవిద్యోక్తం మహతోమహీయాంసం సర్వగతం విభుం ముముక్షుః స్వహృదయె ఉపాస్య కృతార్థో భవతీతి భావేన పరమాత్మనః అణీయస్త్వం దహరాకాశ శబ్దేన సూచయిత్వా మహీయస్త్వంచ దహరె విశ్వం జగత్ సమాహిత మిత్యాదినా ద్యోతయన్తీ సర్వవిద్యా సారభూతా తస్మాదుపనిషదన్తిమ ప్రపాఠకే పఠితా పరమమనోహరా దహరవిద్యా మన్దబుద్ధీనా మాపయికీ విద్యేత్యేత దసమంజసమితి ప్రతిభాతి । విద్యాయాశ్చాన్తిమవాక్యే- "బ్రహ్మలోకమభి సంపద్యతే న చ పునరావర్తతే" ఇతి కథితో బ్రహ్మలోకః, అర్చిరాదినా గన్తవ్యః కార్య బ్రహ్మలోక ఇతి వ్యాఖ్యాతః । తదన్యస్థలేషు తస్యామేవ విద్యాయాం కథితస్య బ్రహ్మలోక శబ్దస్య బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకఇతివ్యాఖ్యాం కృత్వా తద్విరోధే నాత్రకార్య బ్రహ్మలోక ఇతి వ్యాఖ్యానం న యుజ్యతే । న హి హార్ద పరమాత్మోపాసకస్య కార్యే బ్రహ్మణి ప్రత్యభిసన్ధి ర్విద్యతే, పరాం ప్రాప్తిమేవ చోక్త్వా ఉపనిషద్విరరామేతి నిస్సంశయం ప్రతీయతే ।

జీవపరయో రేకత్వసాధనాయ అద్వైతినః "ద్వాసుపర్ణా"

ఇతి జీవపరభేద ప్రతిపాదక శ్రుత్యర్థమపి స్వమతానురీత్యా నయన్తి, తద్విషయే "స్థిత్యదనాభ్యాంచ" (1, 3, 7) ఇతి సూత్రాద్వైత భాష్యాదీని ద్రష్టవ్యాని । "నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానాం" (5, 13) ఇతి కఠవల్లీ వచనస్యాపి కఠోపనిష దద్వైతభాష్యే అని త్యానామితి పఠం ఛిత్వా స్వమతానురీత్యా ఽర్థః కృతః ।

తథా, "ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు" (1, 3, 19) ఇతి సూత్రాద్వైతభాష్యే "అశరీరం శరీరేషు" ఇతి కఠవల్లీ వచన మప్యద్వైతపరతయాఽఽనీతమ్ "తథా వివేకావివేక మాత్రేణైవా త్మనో ఽశరీర సశరీరత్వంచ; మన్త్రవర్ణాత్ - 'అశరీరం శరీరేషు' ఇతి"- ఇత్యనేన ।

దర్శితసూత్రాద్వైతభాష్యే "య ఆత్మా ఽపహత పాప్మా" (8, 7, 1) ఇతి ప్రజాపతేః ప్రథమవాక్యమేవ విషయవాక్యత యాఽఽదృతమ్ । తద్వాక్యోక్తాత్మైవ జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తి ప్రకరణే షు ప్రతిపాదితస్సన్ మఘవన్నితి వాక్యే అమృతో ఽశరీర ఆత్మేతి ప్రతిపాద్యత ఇతి అశరీర సశరీర యో ర్వివేకా వివేకమాత్రేణైకా త్మత్వ సమర్థనాయ "య ఆత్మా ఽపహత పాప్మే" తివాక్యమేవ దర్శిత సూత్రస్య విషయవాక్యమితి పరికల్పన మావశ్యకం బభూవ ।

కించ దర్శితసూత్రాద్వైతభాష్యే కేషాంచిన్మతమేవ ముప న్యస్తమ్-

"కేచిత్తు పరమాత్మ వివక్షాయా మేతంత్వేవత ఇతి జీవా కర్షణ మన్యాయ్యం మన్యమానా ఏతమేవ వాక్యోపక్రమ సూచిత మపహతపాప్మత్వాదిగుణక మాత్మానం తే భూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి పరికల్పయన్తి" ఇతి ।

ఆనన్దగిరిటీకాతః అయమర్థః ప్రతీయతే- దర్శితవాక్య గృహీతం "ఏతం త్వేవ తే" ఇతివాక్యం ప్రజాపతివాక్యేషు "ఏతం త్వేవ తే భూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాత్" ఇతి ఏకాదశఖణ్డస్థం వాక్యమ్; తస్మిన్ వాక్యే ఏతచ్ఛబ్ద నిర్దిష్ట ఆత్మా న జీవాత్మా కింతుదహరవిద్యాయా ఉపక్రమే ప్రథమఖణ్డే "అస్మిన్ కామాస్సమాహితా ఏష ఆత్మా ఽపహత పాప్మా" ఇతి వాక్యకథితః పరమాత్మైవేతి కేచిన్మన్యన్తే- ఇతి । ఏవం కేషాంచిన్మతముపన్యస్య తతఃపరం తన్మతం నిరస్త మద్వైతభాష్యే । ఏతేనాద్వైతభాష్యకాలాత్పూర్వం దర్శిత ప్రజాపతివాక్యోక్త ఆత్మా న జీవాత్మా కింతు పరమాత్మైవేతిమన్వానానాం కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానమాసీదితి ప్రతీయతే ।

అద్య తద్గ్రన్థో న విద్యత ఇతి దర్శితవాక్య వ్యాఖ్యానస్య పౌర్వాపర్యం తస్మిన్ గ్రన్థే కిం ప్రకారకమాసీ దితి న విజ్ఞాయతే, తథాపి నూనమేవం ప్రకారక మాసీదితి మయా తర్క్యతే- స ఏష వ్యాఖ్యాతా జీవపరభేదవాదీ । తన్మతే- (1) దహరవిద్యాయాః షష్ఠఖణ్డపర్యన్తం ప్రతిపాదితః ప్రాప్యః పరమపురుషార్థో ఽపహత పాప్మాదిశబ్ద నిర్దిష్టో యఃపరమాత్మా స ఏవ ప్రజాపతేః ప్రథమ వాక్యే కథితః । (2) ప్రజాపతి కథితాక్షి పురుషోపి పరమాత్మా, అక్షిపురుషః పరమాత్మేతి సూత్రకారేణ నిర్ణీతత్వాత్ । (3) జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తి ప్రకరణే కథిత ఆత్మా తు జీవాత్మా, తస్యైవ "ఏషస్వప్నే మహీయమానశ్చరతి" ఇత్యాదిభ్యః ప్రతీయమానావస్థాత్రయయుక్తత్వాత్; తర్హి తస్మిన్ అమృతమభయం బ్రహ్మేతి పరమాత్మ విశేషణాని కథం సమర్పితానీతి చేత్ దేవేన్ద్రస్య వివేచనాబుద్ధి పరీక్షార్థమ్, స తావత్ విమృశ్య జీవాత్మన్యవస్థాత్రయమేపి

భయసద్భావం దృష్ట్వా నాయ మమృత మభయం బ్రహ్మేతి పశ్యతః తేన చ దేహే మద్వినా నాన్యః కశ్చిదస్తీత్యేతాదృశస్వతన్త్రాస్మ ద్భ్రాన్తిజ్ఞానం త్యక్త్వా వైరాగ్యమాపన్నః పునరాగత్య పృచ్ఛతీతి । (4) తథైవ పునరాగత్య పృష్టవతే దేవేన్ద్రాయ "ఏతం త్వేవ" త్వయా ఽన్విష్యమాణ మమృత మభయం బ్రహ్మైవ నాన్యం కంచన కథయామీత్యుక్త్వా తతఃపరం ప్రజాపతిః "మఘవన్" ఇతి వాక్యే ప్రియాప్రియ స్పృష్టాత్ స శరీరా జ్జీవాదన్యం శరీర ఏవావస్థిత మమృత మశరీరం ప్రియాప్రియస్పర్శరహిత మాత్మాన ముపదిశతి । (5) ఏవం స్థితే- "ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాత్" ఇతివాక్యే తత్పూర్వోక్తస్యావస్థాత్రయయుతస్య జీవాత్మనః కర్షణ మన్వాయ్యం భవతి, 'ఏతం త్వేవే' తి పరమాత్మైవ వివక్షితః, యత స్స ఏవ తతఃపరం మఘవన్నితి వాక్యే ప్రియాప్రియ స్పర్శరహితామృతా శరీరాత్మేతి కథ్యతే, న చ స ఏవ ప్రియాప్రియ స్పృష్ట స్స శరీర ఇతి వక్తుం న్యాయ్యమ్, ఏకస్యైవ దేహస్థితస్య యుగపత్ ప్రియాప్రియ సంస్పృష్ట స శరీరత్వస్య తదసంస్పృష్టా శరీరామృతత్వస్య చా సంభావితత్వాత్ । (6) అన్తిమవాక్యే- "తం వా ఏతం దేవా ఆత్మాన" మితి పరమాత్మానమేవ కథయిత్వా ఆఖ్యాయికా పరిసమాపితా భవతి । ఇత్యేవంప్రకారక మభూన్నూనం కస్యచి దద్వైత భాష్యకాలాత్ ప్రాచీనస్య దహరవిద్యా వ్యాఖ్యానమ్ ।

అద్వైత భాష్యకారస్తు జీవపరాభేద సమర్థనాయ "వివేకావివేక మాత్రేణైవాత్మనో ఽశరీర సశరీరత్వం" ఇత్యాది యుక్తిజాతమాశ్రిత్య ప్రజాపతి వాక్యేష్వేకమేవాత్మానం పశ్యతి, తస్య చ జీవభావో న పారమార్థిక ఇతి మనుతే; యతః దర్శిత సూత్రస్యాద్వైతభాష్యే-

"అపరే తు వాదినః పారమార్థికమేవ జైవం రూపమితి మన్యన్తే ఽస్మదీయాశ్చ కేచిత్" ఇత్యుక్త్వా తన్మతమపి నిరస్తమ్ ।

అస్మదీయా ఇత్యనేన తేషాంమత మద్వైతమత ప్రభేదేష్వన్యతమ మాసీదితి ప్రతీయతే । జీవస్వరూపం పారమార్థికమితివాదినా మద్వైతమతం సాకల్యేన కింప్రకారకమాసీదితి నజ్ఞాయతే, తేషాం గ్రన్థోఽపి నష్టః, ఖణ్డనార్థం కించిన్మాత్ర కథితేన హి మతలక్షణం న సాకల్యేన జ్ఞాతం భవతి । ముఖ్యలక్షణం తు జ్ఞాతమితి తదిదమస్మాకం విశిష్టాద్వైతినాం సుప్రియోవృత్తాన్తః యదద్వైతభాష్యకారకాలే తదీయా ఏవకేచిత్ జీవస్వరూపస్య పారమార్థిక సత్యత్వవాదిన ఆసన్నితి ।

జీవస్వరూపస్య పారమార్థిక సత్యత్వే సత్యేవ ముక్తదశాయాం దహరవిద్యోక్త కామచారాది స్సంభవతి । తన్నేచ్ఛత్యద్వైత భాష్యకారః, దహర విద్యాయాః సగుణత్వేనా పరవిద్యాత్వం పరికల్ప్య తదన్తే కథిత బ్రహ్మలోకః కల్పాన్తే లభ్య క్రమముక్త్యర్థ మర్చిరాదినా గన్తవ్యః కార్య బ్రహ్మలోకఇతి భాషణాత్ । నను అద్వైతిభిః నిర్గుణవిద్యాత్వేన భావితాయాం భూమవిద్యాయామపి "స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారోభవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 25, 2) ఇతి కామచారముక్త్వా- "స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పంచధా" (7, 26, 2) ఇత్యాదినా ముక్తస్యానేకధా భావవికల్పోఽపి పఠితః, ఇతి చేత్, బ్రహ్మసూత్రాద్వైతభాష్యే (సూ॥ 4, 4, 11) ఏవముక్తమ్-

"యద్యపి నిర్గుణాయాం భూమవిద్యాయా మయమనేకధా భావవికల్పః పఠ్యతే, తథాపి విద్యమానమేవేదం సగుణావస్థ

యామైశ్వర్యం భూమవిద్యాస్తుతయె సంకీర్త్యతే ఇత్యతః సగుణ విద్యాఫలభావేనోపతిష్ఠతే" ఇతి।

ఏవం కేవలం నిర్గుణవిద్యాయాః స్తుత్యర్థం తస్యాం విద్యాయాం సగుణ విద్యాఫలకథనమితి యుక్తిరాశ్రితా। అత్రవిజ్ఞాపనమ్- భూమ విద్యాయాం భూమవిద్యాఫలత్వేనైవ కామచారాదిః ప్రతిపాద్యతే। స ఏవ కామచారాదిః దహరవిద్యాయామపి ప్రతిపాద్యత ఇతి సాపి పరవిద్యా।

రంగరామానుజీయె "య ఏతే బ్రహ్మలోకే" (ఛా। ఉ। 8, 12, 5) ఇత్యుక్త బ్రహ్మలోకశబ్దః పరమాత్మ పర ఇత్యభ్యుప గమ్య తదుత్తర వాక్యకథిత ఆత్మా తు జీవాత్మేతి వ్యాఖ్యాతః। తన్న సంగచ్ఛతే, 'తమేత' మిత్యనేన పూర్వవాక్యోక్త బ్రహ్మ లోకస్య పరామృష్టత్వాత్ । అన్యచ్చైతత్- యది స ఆత్మా జీవాత్మా తర్హి వాక్యోక్తం సర్వలోకసర్వకామావాప్తిరూపం ఫలం పరిశుద్ధ జీవాత్మ ప్రాప్తేః ఫలమిత్యర్థోవక్తవ్యః । తత్తునెచ్ఛన్త్యా చార్యాః, యతఏవముక్తం రంగరామానుజీయె-

"అత్రప్రత్యగాత్మ విద్యాయాః బ్రహ్మ విద్యాంగత్వేనాంగి భూత బ్రహ్మ విద్యాఫలమేవ తదంగభూత ప్రత్యగాత్మవిద్యా యాం స్తుత్యర్థం నిర్దిశ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్". ఇతి।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- యథా భూమ విద్యాయాం కథితం ఫలం సగుణ విద్యాయామన్వేతవ్యమితి పరికల్ప్య తస్య చ భూమవిద్యాయాం కథనం కేవలం తద్విద్యాస్తుత్యర్థ మిత్యద్వైతాచార్యాశ్రితాం యుక్తిం విశిష్టాద్వైతాచార్యా దూరతో ఉపాస్య తత్ ఫలం భూమవిద్యా ఫలమేవేతి మన్యన్తె, తచ్చ న్యాయ్యమేవ, తద్వత్ ప్రజాపతికథితం ఫలం పరవిద్యాయా మన్వేతవ్య మితి కృత్వా తస్య

చ ప్రత్యగాత్మ విద్యాయాం కథనం తద్విద్యాస్తుత్యర్థమితి పరికల్పి తా యుక్తిరపి దుర్బలా సతీ పరిత్యక్తవ్యా । ప్రజాపతికథితవిద్యా పరబ్రహ్మవిద్యా, అతస్తస్యాం తద్విద్యా ఫలమేవోక్తమ్ ॥

జాగరితాద్యవస్థాత్రయ ప్రకరణేషు కథిత ఆత్మా ఉభయతమ భయం బ్రహ్మ జీవ ప్రకారీ పరమాత్మేతి "త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి" (శ్వే॥ ఉ। 4, 3) ఇత్యాది వాక్యాన్యవలంబ్య మయా ప్రదర్శితమ్ । జీవపరయోః ప్రకార ప్రకారిత్వాది సమర్థనం హి విశిష్టాద్వైతమతస్య ముఖ్యకృత్యమ్ । తథా కృత్వైవ భగవతా భాష్యకారేణ "తత్త్వమసి" ఇతి మహావాక్యస్యార్థః కృతః । వేదార్థ సంగ్రహే హ్యేవ ముక్తమ్-

"శరీరస్య శరీరిణం ప్రతి ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్, శరీర శరీరిణోశ్చ ధర్మభేదేపి తయో రసంకరాత్, సర్వశరీరం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణో వైభవం ప్రతిపాదయద్భి స్సామానాధికరణ్యాదిభి ర్ముఖ్యవృత్తై స్సర్వచేతనాచేతన ప్రకారం బ్రహ్మైవాభిధీయతే" ఇతి ।

"స్థావర జంగమాత్మకస్య సర్వస్య వస్తునః ఈశ్వర శరీరత్వేన తత్ప్రకారతయైవ స్వరూప సద్భావ ఇతి తత్ప్రకారీ ఈశ్వర ఏవ తత్తచ్ఛబ్దేనాభిధీయతే" ఇతిచ ।

ఏవం మహావాక్యస్యార్థ నిర్ణయే భాష్యకారావలంబిత మార్గమేవావలంబ్య మయా జాగరిత స్వాప్న సుషుప్త పురుషవిషయే ఆపాతతః ప్రతీయమాన జీవపరాభేదం పరిహృత్య ప్రజాపత్యుపదేశస్య సర్వస్య పరబ్రహ్మవిద్యాత్వసమర్థనే యత్నః కృతః ।

ఏషా పరబ్రహ్మవిద్యా సాక్షాత్ ప్రజాపతిముఖేన దేవైరప్యధీతా సతీ పరమశ్రేష్ఠా దేవరహస్యవిద్యేతి ద్యోతయత్యేషా ఉఇ

ఖ్యాయికా। శ్రూయతే హి తైత్తిరీయె బ్రహ్మవిద్యా దేవరహస్య త్వేన- "ఏతద్వై మహోపనిషదం దేవానాం గుహ్యమ్" ఇతి। కౌషీతకి బ్రాహ్మణోపనిషది బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే- "యత్రైష ఏతద్బాలాకే పురుషో ఽశయిష్ట" ఇతి సుషుప్తి ప్రకరణే ఆత్మోపదేశముపక్రమ్య "సయోవద్ధవా ఇన్ద్ర ఏతమాత్మానం" ఇతి వాక్యే ప్రతిపాదితః ఇన్ద్రేణ జ్ఞాత ఆత్మాపరమాత్మేతి శ్రీభాష్యాదిష్వఙ్గీకృతమ్। తద్వద్దహరవిద్యాయామపి సుషుప్తి ప్రకరణానన్తరమిన్ద్రేణ జ్ఞాతః ప్రియాప్రియస్పర్శరహిత శ్శరీరాధిష్ఠితో ఽశరీరామృత ఆత్మా సర్వథా పరమాత్మైవ భవితుమర్హతి।

ఆత్మశబ్దః ప్రకరణానుసారం శరీరె వా జీవాత్మని వా పరమాత్మని వా ప్రయుజ్యతే, ఉపనిషత్సు తు భూరిశః పరమాత్మన్యేవ ప్రయుజ్యతే। ఆత్మశబ్దం శరీరవాచకత్వేన పశ్యతా విరోచనేన- "ఆత్మైవేహ మహీయ ఆత్మా పరిచర్యః" ఇత్యాసురం మతం స్వీకృతమ్। తత్ప్రత్యనీకత్వేన దైవీం సంపదమాశ్రితా దేవాః "తదుపర్యపి బాదరాయణః సంభవాత్" (సూ॥ 1, 3, 25) ఇతి సూత్రసిద్ధాన్తరీత్యా పరబ్రహ్మోపాసన యోగ్యాస్సన్తో న శరీరం న చ ప్రియాప్రియ స్పృష్టం ప్రత్యగాత్మానం కింతు ప్రత్యగాత్మనో ప్యాత్మభూతం సర్వాత్మానం పరమాత్మానమ్ ఏష ఏవాస్మాకం మహీయః పరిచర్య ఆత్మేతి విజ్ఞాయోపాసత ఇతి భావేన "తంవా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే" ఇత్యుక్తమితి స్పష్టం ప్రతీయతే.

అథ ప్రథమపరిచ్ఛేదే చతుర్థభాగః.

"దహర ఉత్తరేభ్యః" (1, 3, 13) ఇతి సూత్ర శ్రీభా

ష్యే “అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ స్తస్మిన్ యదన్త స్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ వ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్” ఇతి దహరవిద్యావాక్యస్య వ్యాఖ్యానే “అత్ర తదన్వేష్టవ్యమితి తచ్ఛబ్దేన దహరాకాశం తదన్తర్వర్తి గుణజాతం చ పరామృశ్య తదుభయమన్వేష్టవ్య మిత్యుపదిశ్యతే” ఇతి ప్రతిపాదనేన చకారమధ్యాహృత్య తదుభయ మన్వేష్టవ్య మిత్యర్థ యోజనా కృతా। ఏవంచేత్ తచ్ఛబ్దేన పుండరీకం వేశ్మ తదన్తర్వర్తినం దహరాకాశం ఆకాశాన్తర్వర్తి గుణజాతం చ పరామృశ్య తదేతత్ త్రియమన్వేష్టవ్య మిత్యర్థయోజనా కథం న స్యాత్? శ్రుతివాక్యే చ కారో న విద్యతే, దహరాకాశే యద్విద్యతే తదన్వేష్టవ్య మిత్యేవ స్వాభావికో ఽర్థః ప్రతీయతే। కించ తదన్తరిత్యనేన అపహత పాప్మత్వాది గుణజాతం వివక్షితమితి వక్తుం న శక్యతే। ఉత్తరవాక్యేభ్యః దహరాకాశే యద్విద్యతే తత్ ద్యావా పృథివ్యాది సర్వం వస్తుజాతమితి స్పష్టమవగమ్యతే, పంచమవాక్యే చ “అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః” ఇతి కామశబ్దేన తదేవ సర్వం వస్తుజాతం వివక్షితమ్। కామానామ భోగ్య భోగోపకరణ భోగస్థానరూపాః సర్వే పదార్థాః, అతః కామశబ్దేన ఏతే పదార్థా వివక్షితాః। తే చ కామా అస్థిరా స్సంసారి భోగ్యాః సత్యాముక్త భోగ్యాశ్చేతి ద్వివిధా భవన్తి। ఏతత్సర్వం దహరాకాశాఖ్యే పరమాత్మని విద్యత ఇత్యన్విష్య విచార్య జ్ఞాతం చేత్ తస్య మహిమా జ్ఞాతో భవతీత్యాశయేన తస్మిన్ యదన్త స్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్య మిత్యుక్తమ్। తదనన్తరం ప్రథమఖణ్డస్యాంతిమవాక్య భూతే షష్ఠే వాక్యే కర్మచిత పుణ్యచితకామానా మస్థిరత్వకథనేన తే త్యాజ్యత్వేన జ్ఞాతవ్యా ఇతి ద్యోతయిత్వా “అథయ ఇహాత్మాన మనువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్ంశ్చ సత్యాన్ కామాగ్ం స్తేషాగ్ం సర్వేషు లోకే

షు కామచారో భవతి” ఇతి ప్రతిపాదనేన సత్య బ్రహ్మపురాఖ్యో ఽపహత పాప్మత్వాది గుణకః పరమాత్మా తత్ప్రసాదలభ్యముక్త భోగ్యాస్సత్యాః కామాశ్చ ప్రాప్యత్వేన వేద్యా ఇత్యుపదేశః కృతో భవతి ॥ ఏవం దహరాకాశాఖ్య పరమాత్మవేదనం న ప్రథమవాక్యే కింతు తదుత్తరవాక్యైస్తస్య మహిమానం నిర్వర్ణ్య తేన చ తత్ప్రాప్త్యే ఽభిరుచిం జనయిత్వా షష్ఠే వాక్యే ప్రతిపాదితమ్ ।

‘అనువిద్య’ ఇత్యనేనైవ వేదనవిధిరున్నేతవ్యః । ఉత్తరత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽపి “సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః” (ఛా॥ ఉ॥ 8, 7, 1) ఇత్యనేన పరమాత్మనః అన్వేషణం విజిజ్ఞాసనం చ ప్రతిపాద్య “స సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చకామాన్ యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతి” ఇతి యదుక్తం తత్ర అనువిద్య విజానాతీత్యనేన వేదనవిధిరుక్తః । శ్రీభాష్యే జిజ్ఞాసాధికరణే- “‘అనువిద్య’ ‘విజ్ఞాయ’ ఇత్యనూద్య ‘ప్రజ్ఞాం కుర్వీత’ ‘విజానాతి’ ఇతి ధ్యానం విధీయతే” ఇత్యుక్తమ్ । అతో ‘అనువిద్య విజానాతి’ ఇత్యనేనైవ పరమాత్మవేదనం విధీయతే । వేదాన్తశాస్త్రే తాదృశవిధినా న కస్యచిత్ఫలాత్కారః క్రియతే కింతు పరమహితోపదేశః క్రియతే । విధేరననుష్ఠానే కశ్చిన్నపిసదోషో నోత్పద్యతే, అనుష్ఠానే తు సంసారాన్మోక్షో లభ్యతే । ‘అన్వేష్టవ్యః’ ‘విజ్ఞాసితవ్యః’ ఇత్యనేన న వేదనరూపముపాసనం విధీయతే, కింతు బ్రహ్మస్వరూపం కీదృగ్భవతి, దేహేఽవస్థితస్య తస్య జీవానుభూతజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యవస్థాదిభిర్లేపో విద్యతే ఉత న, ఇత్యాదిరీత్యా సూక్ష్మబుద్ధ్యా ప్రజాపతి సదృశాచార్య సహాయేన చాన్వేషణం కర్తవ్యం విచారణీయం చేతి భావేన అన్వేష్టవ్యః విజిజ్ఞాసితవ్యః ఇత్యుక్తమ్ । ఏవమన్వేషణ విజిజ్ఞాసనాభ్యాం పరమాత్మస్వరూపమహిమాదిజ్ఞానే

సంజాతే సతి యస్తమనువిద్య విజానాతి, ఉపాస్తే, తస్య మోక్ష ఇతి హితోపదేశః కృతో భవతి । ప్రథమఖణ్డే "య ఇహాత్మాన మనువిద్య" ఇత్యత్ర అనువిద్యేత్యనేన యదుపాసనముక్తం తదేవ ప్రజాపతివాక్యే అనువిద్య విజానాతీత్యుక్తమ్, యద్వా 'అనువిద్య,' ఉపాస్య 'విజానాతి' యావదాయుషం సుదృఢ ముపాస్తఇతి భావః। ఏషభావః ప్రథమస్థలే ప్యన్వేతవ్యః ।

నను 'దహరఉత్తరేభ్యః" ఇతి సూత్రశ్రీభాష్యాన్తిమభాగే 'తస్మిన్ యదన్తః' ఇత్యనేన పరమాత్మనో ఽపహతపాప్మత్వాది కామ్యగుణజాతం వివక్షితమిత్యర్థస్య పోషణాయ. "తదేతద్వాక్యకారోపి స్పష్టయతి 'తస్మిన్ యదన్తరితి కామవ్యపదేశః' ఇత్యాదినా" ఇత్యుక్తమ్ । తస్మాత్ తస్మిన్ యదన్తరిత్యత్ర పరమాత్మన ఉపాస్య గుణజాతమేవ వివక్షితమ్। ఇతి చేదుచ్యతే- గుణాష్టకవివక్షయా వాక్యకారేణ కామశబ్దః ప్రయుక్త ఇతి న ప్రతీయతే । కామశబ్దో హి న గుణవాచకత్వేన ప్రసిద్ధః । 'తస్మిన్' దహరాకాశాఖ్యే పరమాత్మని ద్యావాపృథివ్యాది సర్వం సమాహితమితి తృతీయవాక్యే సుస్పష్టముక్త్వా పంచమవాక్యే "అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః" ఇతి కథనేన ద్యావాపృథివ్యాదిసర్వం కామశబ్దేన నిర్దిష్టమితి ప్రతీయమానత్వాత్ త ఏవ కామాః 'తస్మిన్యదన్తః' ఇత్యత్ర వివక్షితాఇతి భావేన వాక్యకారేణ "తస్మిన్యదన్తరితి కామవ్యపదేశః" ఇత్యుక్తమ్ । తే చ ద్యావాపృథివ్యాది రూపాః కామాః భోగ్యభోగోపకరణ భోగస్థాన భూతాః కామా ఏవేతి తే ఉపాస్యా గుణాఇతి పరికల్పయితుం న శక్యతే । కామశబ్దేన నకేవలం ముక్తభోగ్యాన్ కింతు సంసారిభోగ్యానమూనపి మనసి కృత్వా సామాన్యేన సర్వే కామా ఉక్తాః, పంచమవాక్యే కామశబ్ద

స్య సత్యశబ్ద విశేషణాభావాత్ । వాక్యకారవచనేపి సత్యశబ్దవిశేషణం వినా కామవ్యపదేశ ఇత్యుక్తత్వాత్ సామాన్యేన సర్వకామా వివక్షితాః । షష్ఠే వాక్యే తు ఆత్మానం సత్యాన్ కామాం శ్చానువిద్యేతి సత్యశబ్ద విశేషణ విశిష్టకామానాం కథితత్వాత్ తస్మిన్ వాక్యఏవ ఆత్మనశ్చ సత్యానాం కామానాంచ వేదనముక్తమ్ । ప్రథమవాక్య ఏవ వేదనముక్తమితి పక్షే ద్యావా పృథివ్యాదినశ్వర కామానామప్యుపాసన ముక్త మితి ప్రాప్యతే, తచ్చ సర్వథా నోపపద్యతే ।

కించ పంచమే వాక్యే ఏష ఆత్మేత్యుక్త్వా యదపహత పాప్మేతి నామాష్టకముక్తమ్ తైర్నామభిః గుణీ నిర్దిశ్యతే న కేవలా గుణాః । అతః షష్ఠవాక్యాత్ 'ఆత్మానం' నామాష్టకనిర్దిష్టం గుణినమాత్మానం ముక్తభోగ్య సత్యాన్ కామాంశ్చాను విద్యేత్యర్థో లభ్యతే । వాక్యకారస్య అన్యద్వాక్యం శ్రీభాష్య జిజ్ఞాసాధికరణే ఏవ ముదాహృతమ్- "వాక్యకారేణ చ సగుణస్యైవోపాస్యత్వం విద్యావికల్పోక్తేః 'యుక్తం తద్గుణకోపాసనాత్' ఇతి"- ఇతి । ఏవం గుణకశబ్దం ప్రయుక్తవతా వాక్యకారేణ 'కామవ్యపదేశః' ఇత్యనుక్త్వా 'గుణవ్యపదేశః' ఇతి వక్తవ్యమభవిష్యత్ యది 'తస్మిన్ యదన్తః' ఇత్యత్ర తన్మతే గుణావివక్షితా అభవిష్యన్ ।

అపహత పాప్మేత్యాద్యష్టనామనిర్దిష్ట గుణకస్యోపాసనవిషయే "ప్రదానవదేవతదుక్తమ్" (3, 3, 42) ఇతి సూత్రమపి భవతి । తత్ర సూత్రకార చిత్తస్థం విషయవాక్యం "ఏష ఆత్మా ఽపహత పాప్మా (ఛా॥ ఉ॥ 1, 8, 5) ఇత్యేతదేవేతి ప్రతీయతే నతు "ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్" (ఛా॥ ఉ॥ 1, 8, 6) ఇత్యేతత్ । తత్రదహరాకాశాఖ్య పరమాత్మన ఏవాపహత పాప్మత్వాది గుణక

త్వాత్ దహరాకాశాఖ్యస్య చ సకృదేవానుసన్ధాతుం శక్యత్వాదుపాసనే గుణినో ఽష్టనామ్నామావర్తనం న కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే, ఆహ 'ప్రదానవదేవతదుక్త' మితి। యథా "ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్," "ఇన్ద్రాయాధిరాజాయ" "ఇన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞే" ఇతి ఇన్ద్రస్యైవైకస్య తత్తద్గుణసమ్బన్ధాకారస్య భిన్నత్వాత్ ప్రదానావృత్తిః, తద్వద్దహరాకాశస్య అపహతపాప్మత్వాద్యష్టానాం గుణినో నామ్నామావృత్తిః కర్తవ్యా; ఏకైకస్య గుణస్య హి తదితరగుణా ద్భిన్నత్వా న్నామాష్టకావర్తనేన కార్త్స్న్యేనాష్టగుణకః పరమాత్మా ధ్యాతో భవతీతి సిద్ధాన్తః ॥

శ్రీవత్సాంకమిశ్ర విరచితం షోడశాశ్వాసాత్మకం కంసధ్వంసపర్యన్తం శ్రీకృష్ణచరిత విషయే యమకరత్నాకరాఖ్యం కావ్యం విద్యతే। తత్పుత్రేణ స్వయమేవ తస్య వ్యాఖ్యానం విరచితమ్, యదుక్తం వ్యాఖ్యానారంభే-

ప్రణిపత్య పరమపురుషం శ్రీవత్సాంకః పరాశరాన్వాహ్వః ।
స్వయమేవ యమకరత్నాకర వివృతిం కర్తుమారభతే॥ ఇతి-

ఏష పరాశరాపరనామకః శ్రీవత్సాంకః ప్రథమాశ్వాసే ఏకాదశ శ్లోకవ్యాఖ్యానస్యావతారికాయాం "అథాస్మద్గురోరామానుజమునేర్నమస్కారః క్రియతే" ఇత్యుక్త్వా ఆహ-

"కుర్మో నమశ్శిరసా వాచా రామానుజాయేహ ।
యస్సుచరిత్రైరతియయావాచారామానుజాయేహ" ఇతి ।

ద్వితీయాశ్వాసే 14 శ్లోకస్య వ్యాఖ్యానే- "విజ్ఞానమయ శబ్దేన తావత్ చేతనః పురుషో జీవాఖ్యోఽభిధీయతే న బుద్ధిమాత్రమిత్యాద

న్దమయాధికరణే భగవద్రామానుజభాష్యే ప్రతిపాదితమ్" ఇత్యుక్త్వా జీవాన్తర్యామీ ఆనన్దమయ ఇతి విషయే శ్రీభాష్య సమర్థిత మర్థమంగీకృత్య, 15 శ్లోక వ్యాఖ్యానే ఛాన్దోగ్యదహర విద్యాప్రథమవాక్యం విషయీకృత్య శ్రీభాష్యవిరోధేనార్థఃకృతః । తద్యథా-

"బ్రహ్మపురశబ్దేనోపాసక శరీరముచ్యతే, దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ ఇతి హృదయపుణ్డరీకమ్, దహరోస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి సూక్ష్మే హృదయప్రదేశే సదా విశేషేణావస్థితో జీవః, తస్మిన్ యదన్తరితి జీవాన్తర్యామీ పరమపురుషః" ఇత్యాద్యుక్త్వా ఏవముప్యుక్తమ్- "యత్పునర్భాష్యకారైః దహరాకాశశబ్దేన పరం బ్రహ్మోచ్యతే తస్మిన్ యదన్తరిత్యపహత పాప్మత్వాదయో ఽష్టౌగుణా ఉపాస్యత్వేనోచ్యన్త ఇత్యుక్తం తచ్ఛారీరే ఽస్మాభిర్నిరాకృతం, స్వపక్షశ్చ తత్ర యుక్తిభిః స్థాపితః, ఉభయం తత్రైవావగన్తవ్యమ్" ఇతి ।

దర్శితవాక్యోక్త శారీరాఖ్య గ్రన్థోనాధునాలభ్యతే । శ్రీవత్సాంక మిశ్ర ప్రణీత పంచస్తోత్రేషు సున్దరబాహు స్తోత్రే 20 శ్లోకేతు-

"యం తం విదుర్దహర మష్టగుణోప జుష్ట మాకాశ మాప నిషదీషు సరస్వతీషు"

ఇతి దహరాకాశః పరమాత్మైవేత్యుక్తమ్ । ఏతేన యమకరత్నాకర ప్రణేతా శ్రీవత్సాంకః పంచస్తవ ప్రణేతుః శ్రీవత్సాంకాదన్యః ఇతి శంకాజాయతే, పంచస్తవేషు చ న కోపి యమకశ్లోకో దృశ్యతే । పంచస్తవ ప్రణేతుః శ్రీవత్సాంకస్య శ్రీరంగ భట్టాఖ్యః పుత్ర ఆసీత్ తస్య పరాశర ఇత్యుపనామ ఆసీత్, తదాప్రభృతి శ్రీవత్సాంక వంశీయానాం పరాశర ఇత్యుపనామ్నా నిర్దేశస్య రూఢి

స్సంజాతేతి భావితంచేత్ తద్వంశీయః కశ్చిత్ శ్రీవత్సాంకమిశ్రోఽయ
మకరత్నాకరం రచితవానిత్యున్నేతవ్యం భవతి। సచ శ్రీమన్నిగమా
న్తదేశిక కాలాదర్వాచీన ఏవ స్యాత్ యతః కావ్యమిదం న కైశ్చి
దపి శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికప్రభృతి ప్రాచీనై రాచార్యైః స్వగ్రన్థే
షు నిర్దిష్టమ్।

అస్య కావ్యస్య ప్రణేతా దహరవిద్యా ప్రథమవాక్యే చకా
రస్యాధ్యాహారేణ దహరాకాశ స్తదన్తర్వర్తి చేత్యేతదుభయ మ
న్వేష్టవ్య మిత్యర్థకరణే క్లేశం దృష్ట్వా, "తత్రాపి దహ్రం గగనం
విశోక స్తస్మిన్ యదన్త స్తదుపాసితవ్యమ్ "ఇతి తైత్తిరీయ వాక్యాత్
గగనస్యాన్తర్వర్తీ ఉపాస్యః పరమాత్మేతి జ్ఞాయమానత్వాత్ తద్వ
ద్దహర విద్యావాక్యేపి దహరాకాశాన్తర్వర్తీ పరమాత్మైవ భవితు
మర్హతీతి మత్వా తత్ స్థాపయితుం దహరాకాశః పరమాత్మనః శరీర
భూతం జీవాత్మస్వరూప మిత్యర్థం తర్కితవానితి ప్రతిభాతి। తదేత
న్నోపపద్యతే, ఉత్తరవాక్యేభ్యః దహరాకాశ ఏవ పరమాత్మా
తదన్తర్వర్తి చ యత్ తత్ ద్యావా పృథివ్యాది సర్వం పదార్థజాత
మితి సుస్పష్టమవగమ్యమానత్వాత్।

అథ ప్రకరణ సంగత్యా దర్శితతైత్తిరీయవచనస్యార్థ విచారః
క్రియతే। శ్రీమదధికరణ సారావళ్యాం "దహ్రం హృత్పుండరీకే
గగన మభిహితం తైత్తిరీయ శ్రుతౌ యత్" (శ్లో॥ 111) ఇతి
శ్లోకే గగనశబ్దస్య ఛాన్దోగ్య దహరవిద్యావాక్యస్థ దహరాకాశ
శబ్దానురోధేన పరమాత్మ పరత్వం పరికల్ప్య తైత్తిరీయవాక్యేపి
'తస్మిన్ యదన్తః' ఇత్యస్య అపహత పాప్మత్వాది గుణజాత పర
త్వేనార్థ ఉక్తః। అత్ర విజ్ఞాపనమ్- తైత్తిరీయ వాక్యేపి చకారో
న విద్యతే, క్లేశేన చకారమధ్యాహృత్య గగనం తస్మిన్ యదన్తస్త

చ్ఛే త్యేతదుభయ ముపాసితవ్యమిత్యర్థ కరణం మూలవాక్యస్య స్వాభావికార్థ విరుద్ధం భవతి, మూలవాక్యార్థి గగనస్యాన్తర్వర్తి యత్ తదేకస్యోపాసనం ప్రతీయతే । ఛాన్దోగ్య తైత్తిరీయ వాక్యయోర్మహాద్వై లక్షణ్యమస్తి, ఛాన్దోగ్యవాక్యే దహరాకాశ ఏవ పరమాత్మా, తస్మిన్యదన్తరిత్యాదినా చ తదన్తర్వర్తి వస్తునో ఽన్వేషణ విజిజ్ఞాసనే ప్రతిపాదితే, న తు తస్యోపాసనమ్; తైత్తిరీయవాక్యే తు గగనాన్తర్వర్తి వస్తూపాసితవ్యమిత్యుక్తత్వాత్ ఉపాసితవ్యం వస్తు సాక్షాత్ పరమాత్మేతి ప్రతీయతే, తస్మాత్ తస్య స్థానభూతం గగనం హృదయ సుషిరస్థ భూతాకాశ ఇతి సమానప్రకరణోక్త బృహదారణ్యక వాక్యానురోధేనార్థః కర్తవ్యః । తచ్చ బృహదారణ్యక వాక్యమేవం భవతి- "య ఏషోన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మింఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః" (6, 4, 22) ఇతి । ఏతద్వాక్యోక్త ఆకాశః భూతాకాశ ఇతి శ్రీభాష్యాది ష్వంగీకృతమ్ । శ్రీమదధికరణసారావళ్యాంచ యః "సర్వేశాధారతోక్త్యా" (శ్లో॥ 113) ఇతి శ్లోకో భవతి తస్యాధికరణ చిన్తామణ్యుక్త వ్యాఖ్యానే ఏవం ప్రతిపాదితమ్ "వాజినాంతు శాఖాయాం సర్వేశాధారతయా హృదయ వ్యోమాభిధీయతే, తేన తత్ర వ్యోమశబ్దాభిధేయ లింగ విశేషాత్ ప్రసిద్ధాకాశ ఏవే త్యఙ్గీకుర్మహే" ఇతి । తస్మాత్ యథా బృహదారణ్యకోక్త ఆకాశః హృదయవ్యాప్తభూతాకాశః, తద్వత్ తైత్తిరీయోక్తం గగనం భూతాకాశః । నను గగనస్య విశోక ఇతి విశేషణం పరమాత్మానం ద్యోతయతీతిచేత్ । ఉచ్యతే-హృదయస్థ భూతాకాశః విశోకః బ్రహ్మణః స్థానత్వాత్, తత్రావస్థితే బ్రహ్మణి సుషుప్తౌ సుఖసుప్తస్య జీవస్యశోకదర్శనరాహిత్యాచ్చ । ఏవం బ్రహ్మసాహచర్యేణ బ్రహ్మణః స్థానభూతో హృదయాకాశో విశోక ఇత్యుచ్యతే । ఏవమర్థకరణేపి క్లేశో విద్యత ఇతి చేత్ చకారస్య

ధ్యాహారేణ గగనం తదన్తర్వర్తిచైత్యే తదుభయ ముపాసితవ్య మిత్యర్థ కరణే క్లేశోఽధికతరః ।

బృహదారణ్యక వ్యాఖ్యానే రంగరామానుజార్యైః "య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః" ఇతి వాక్య కథిత హృదయాకాశో జీవాత్మేతి సంభావ్య తస్మిన్ తదన్తర్యామితయా సర్వస్యేశానః పరమాత్మా శేత ఇత్యర్థః కృతః । ఏవం ఛాన్దోగ్యోక్తదహరాకాశ శబ్ద స్య యమకరత్నాకరే శ్రీవత్సాంకమిశ్రైః సిసాధయిషితార్థ ఏవ బృహదారణ్యకోక్తహృదయాకాశ శబ్దస్య రంగరామానుజార్యైః సిసాధయిషితః । తథా కరణే శ్రీభాష్యాదివిరోధో నాస్తీతి సాధయితు మేవముక్తమ్-

"నను, కామాదీతరత్ర తత్రచాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే 'వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాది శ్రవణాత్ తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వే సతి తదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్ద వాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వ మవగమ్యతే' ఇతి భాష్యే శ్రుతప్రకాశికాయాం చాత్రత్యాకాశ శబ్దస్య భూతాకాశ పరత్వం సమర్థితమితి ప్రతీయతే, అతస్తద్విరుద్ధమిద మితిచేత్ । మైవమ్, దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్య గతాకాశ శబ్దస్యే వాత్రత్యాకాశ శబ్దస్య పరమాత్మ పరత్వం నాస్తీత్యత్రైవ భాష్యాదితాత్పర్యాత్" ఇతి ।

నైతద్యుజ్యతే । న కేవలం ఛాన్దోగ్య వాక్యగతాకాశ శబ్దస్య పరమాత్మ పరత్వ సమర్థనే భాష్యాదేరుద్దేశః కింతు బృహదారణ్యక వాక్య గతాకాశశబ్దస్య 'తస్యాంతే సుషిరం సూక్ష్మ' మితి శ్రు

త్యన్తర వచనముపాదాయ సుస్పష్టం హృదయ సుషిరశబ్దవాచ్య భూతాకాశపరత్వం సమర్థిత మిత్యవగమ్యతే ।

కూరనారాయణాచార్యైః తైత్తిరీయవాక్యోక్తం గగనం న పరమాత్మా కింతు గగనస్థః పరమాత్మేతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం స్వవిరచిత తైత్తిరీయ వ్యాఖ్యానే ఏవం దూషితమ్-

> "నన్వత్ర గగనశబ్దేన పరమాత్మా న నిర్దిశ్యతే 'తస్మిన్ యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి తత్స్థస్యాన్యస్య ఉపాసితవ్య శ్రుతేరితి । ఏతత్ త్రయ్యన్త సిద్ధాన్త విదుషాం వేదబాహ్యానాం చోద్యమితి త్రైవిద్య వృద్ధాః పరిహసన్తి" ॥

ఇతి । ఏవమేతస్య హృదయ గగనాన్తస్థస్య పరమాత్మన ఉపాస్యత్వ మఙ్గీకృత్య గగనశబ్దస్య హృదయాకాశ పరత్వేనార్థం పశ్యతాం వేదబాహ్యత్వం చేత్ ఛాన్దోగ్యోక్తదహరాకాశ శబ్దస్య జీవాత్మపరత్వ ముక్తవతః శ్రీవత్సాఙ్కస్య బృహదారణ్యకోక్త హృదయాకాశశబ్దస్య జీవాత్మపరత్వముక్తవతో రఙ్గరామానుజార్యస్య చ కాగతిరితి చిన్తా భవతి । సర్వేఽపి భాష్యకారాః తత్ర తత్ర ఏకస్యైవ వాక్యస్య అథవా యద్వేతి వికల్పేన వివిధార్థాన్ ప్రతిపాదయన్తి । ఏవం సతి తదన్యేన పరమాత్మోపాసన మఙ్గీకృత్య గగనశబ్దస్య భూతాకాశపరత్వేనార్థకరణే కో బాధః కో వా అపరాధః । నిన్దావచనైః నిన్దకస్య అప్రశాన్తచిత్తత్వం ప్రకటితం భవతి ప్రతినిన్దా చోత్థాప్యతే । నైతాదృశనిన్దా ప్రతినిన్దా వ్యాపారస్య యోగ్యం స్థానం వేదాన్తార్థ విచారగ్రన్థః । సర్వథా నిన్దాం వర్జయిత్వా అన్య వ్యాఖ్యాత్రేనేష్వేవమేవ మనుపపత్తయో దృశ్యన్తే మమచైవమేవ మర్థః ప్రతిభాతీతి సవినయ ముపపాదనమలమ్ । సారాసార వివేకజ్ఞాస్సన్తి ।

యథా భూమి సూర్యచన్ద్ర నక్షత్రాణ్యాకాశే తిష్ఠన్తి తద్వదాకాశసమేతం జగత్ తదన్యచ్చ ముక్తచేతన భోగ్యాన్సత్యాః కామా యస్మిన్ విభుస్వరూపే పరమాత్మని సమాహితాః సః "ఆకాశో వై నామరూపయోర్నిర్వహితా" ఇతి పరమాద్భుతరూప ఆకాశః, ఆసమన్తా దనన్తాఖణ్డాకారేణ చిజ్జ్యోతిః స్వరూపేణ కాశతే ప్రకాశత ఇత్యాకాశః, సచ జీవహృదయ మపి వ్యాప్య తిష్ఠతి, ఇత్యాది భావేన దహరవిద్యాయాం స ఆకాశనామ్నా నిర్దిష్టః । యథా సూర్యస్తేజసా ఆకాశే ప్రకాశతే తద్వత్ హృదయం ప్రవిష్టో ఽణోరణీయాన్ అన్తర్యామీ హృదయాకాశస్య దివ్యాద్భుతస్సూర్య ఇత్యుపాసితవ్య ఇతి భావేన తైత్తిరీయే 'తస్మిన్ యదన్తస్తదుపాసితవ్య' మిత్యుక్త మితి ప్రతిభాతి । ఏవమేకస్యైవ పరమాత్మనో భావనావిషయే భావనాభేదాః కృతాభవన్తి, తత్ర వివాదస్యాకో ఽవకాశః ।

అథ ప్రథమపరిచ్ఛేదే పంచమభాగః.

దహరవిద్యా సర్వా హృద్యుపాసితవ్య పరమాత్మ విషయా। అతః ప్రసంగ సంగత్యా అన్తర్యామిణో రూపవిషయేప్యత్ర కించిదుచ్యతే। రూపం స్వరూపాదన్యత్ । స్వరూపం సర్వగతం విభు । అన్తర్యామి స్వరూపవిషయే సూత్రకారః- "అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వా దేవం వ్యోమవచ్చ" (1, 2, 7) ఇతి సూత్రే- "ఏష మ ఆత్మా ఽన్తర్హృదయే ఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా................ఏష మ ఆత్మా ఽన్తర్హృదయే

జ్యాయాన్ పృథివ్యాః..........." (ఛా॥ ఉ॥ 3, 14, 3) ఇత్యాది వచనాని విషయవాక్యతయా ధృత్వా సర్వగత విభుస్వరూపస్య పరమాత్మనో ఽల్పాయతనత్వాల్ప వ్యపదేశస్తథోపాస్యత్వాద్దేశోః కృతః న స్వరూపాల్పత్వేనేతి నిర్ణీతమ్ ॥ తథైవ- "హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్" (1, 3, 24) ఇతి సూత్రే "అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్యఆత్మని తిష్ఠతి" (కఠ॥ 4, 12) ఇత్యాదివాక్య ప్రతిపాదితం పరమాత్మనో ఽంగుష్ఠమాత్రత్వం కథమితి చేత్, పరమాత్మనో జీవాత్మహృదయే వ్యాప్య వర్తమానత్వా న్మనుష్యహృదయస్యాంగుష్ఠమాత్రత్వా న్మనుష్య హృదయపరిమాణం పరమాత్మన్యారోప్య ప్రోక్తమ్; వస్తుతస్తు పరమాత్మస్వరూపం విభ్వేవ; పరమాత్మా సర్వభూత హృదయ గుహాశయోఽపి, ఖరతురగగజాదీనాం హృదయస్యానంగుష్ఠ ప్రమితత్వేఽపి, ఇహలోకే మనుష్యాణామేవ పరమాత్మోపాసనాధికారత్వా న్మనుష్యాణామంగుష్ఠమాత్రం హృదయపరిమాణం మనసి కృత్వా పరమాత్మాప్యంగుష్ఠమాత్రో నిర్దిష్ట ఇతి నిర్ణీతమ్ ॥ తచ్చాన్తర్యామి స్వరూపం "అరూపవదేవహి తత్ ప్రధానత్వాత్" (3, 2, 14) ఇతి సూత్రే అమూర్తమిత్యుక్తమ్ ।

ఇదం సర్వం విభుపరమాత్మ స్వరూపస్య ప్రాకృత శరీరవత్త్వ ప్రమితత్వ శంకానిరాసార్థముక్తమ్ । స తావతా పరమాత్మనో దివ్యంరూపం ప్రతిషిధ్యతే । తచ్చ రూపం తస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధ మనిత్యేచ్ఛా సిద్ధంచేతి ద్విప్రకారం భవతి, రామకృష్ణాద్యవతారరూప మనిత్యేచ్ఛా సిద్ధమ్, పరమపదే సదాఽవస్థితం మహాపురుషరూపం నిత్యేచ్ఛా సిద్ధమితి ప్రతిపాదయన్త్యస్మత్పూర్వాచార్యాః । పరమాత్మనో దివ్యం రూపం జ్ఞానమయమేవ । ఏతదర్థే శ్రీ

మన్నిగమాన్త దేశికవిరచిత సర్వార్థసిద్ధి (నాయకసర శ్లో॥ 62) తద్వ్యాఖ్యానో దాహృతం ప్రమాణవాక్యమిదం భవతి-

"కిమాత్మికైషా భగవతో వ్యక్తిః? యదాత్మకో భగవాన్। కిమాత్మకో భగవాన్? జ్ఞానాత్మకః" ఇతి । "నిత్యం నిత్యాకృతిధరమ్" ఇతి చ ।

జ్ఞానంచ యతీన్ద్రమతదీపికాయా మజడద్రవ్యేషు పరిగణితమ్ ।

నను బ్రహ్మ ప్రవిష్టానాం ముక్తానాం పరమాత్మనో జ్ఞానాత్మకం విభుస్వరూపమేవ నిరవధికాతిశయ సున్దరం నిత్యం మధురం భోగ్యం వస్తు, విభుస్వరూపస్య బ్రహ్మణః స్థానవిశేషే రూపవిశేష కల్పన మయుక్తమితిచేత్। న । సర్వశక్తస్య స్వేచ్ఛయా రూపగ్రహణే శక్తిర్నాస్తీతి వక్తు మయుక్తత్వాత్ । యథా ముక్తస్య దివ్యకామరూపకామచారాది విషయె శ్రుతివాక్యాన్యేవ ప్రమాణమ్, తద్వత్ పరమాత్మనో నిత్యలోకరూపాదివిషయే పర్యంకవిద్యా తథాచ "సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషో హ్యవ్యయాత్మా" (ముణ్డ॥ 1, 2, 11), "నిత్యం నిత్యాకృతిధరమ్" ఇత్యాదీని ప్రమాణమ్ ।

పరమాత్మనో రూప ముపాసనార్థం కృతకంస్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే వాక్యకార ఆహ- "రూపం వా అతీన్ద్రియ మన్తఃకరణ ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్" ఇతి । అస్యద్రమిడ భాష్యకారవ్యాఖ్యానం వేదార్థ సంగ్రహే ఉదాహృతమేవం భవతి-

"అంజసైవ విశ్వసృజోరూపమ్, తత్తు న చక్షుషా గ్రాహ్యమ్, మనసా త్వకలుషేణ సాధనాన్తరవతా గృహ్యతే, 'న చక్షుషా గృహ్యతేనాపి వాచా' (ముణ్డ॥ 3, 1, 8),

'మనసా తు విశుద్ధేన' ఇతి శ్రుతేః । సహ్యాహాపాయాదే వతాయా రూపముపదిశ్యతే, యథాభూతవాదిహి శాస్త్రమ్" ఇత్యాది ।

అంజసేత్యన్వయమ్, తథ్యమేవ విశ్వసృజో దివ్యం రూపమిత్యర్థః ।

యతీన్ద్రమతదీపికాయా మన్తర్యామిణో రూపం ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "అన్తర్యామీ ప్రతిశరీరమవస్థితః", ఇత్యుక్త్వా "అన్తర్యామిత్వం నామ స్వర్గనరకాద్యనుభవదశాయామపి జీవాత్మనః సుహృత్త్వేన, యోగిభిర్ద్రష్టవ్యతయా, హృదయప్రదేశావస్థితం రూపమ్" ఇతి ।

శ్రీమన్నిగమాన్త దేశిక విరచిత రహస్యత్రయసారె తత్వత్రయాధికారె అన్తర్యామి రూపవిషయె యత్ ప్రతిపాదితం తస్యభాషాన్తరమేతత్-

"సర్వేషాం హృదయేషు సూక్ష్మతయావస్థానయోగ్యం రూపవిశేషం గృహీత్వా ఉవస్థితిరన్తర్యామ్యవతారః ।
ఇదం (రూపం) సర్వాన్తర్యామిభూత దివ్యాత్మ స్వరూప మనుసన్ధాతుం ప్రవర్తమానానాం ద్వారీభవతి, అతః- 'అష్టాంగయోగయుక్తానాం హృద్యాగ నిరతాత్మనామ్ । యోగినామధికారస్స్యాత్ ఏకస్మిన్ హృదయేశయే' ఇత్యాదిషు ప్రతిపాదనేనాన్తర్యామిరూపమితి ప్రతిపాదితమ్" ఇతి ।

అస్య సారదీపికావ్యాఖ్యానే ప్రతిపాదితో యమర్థః -

అన్తర్యామిత్వం ద్వివిధమ్, స్వరూపాన్తర్యామిత్వం హార్దాన్తర్యామిత్వమితి । తత్రేదం (నిగమాన్త దేశికోక్తం రూపం) హార్దాన్తర్యామిరూపమ్ । స్వరూపం ఖలు వేదాన్తేషు 'య

ఆత్మనితిష్ఠన్' ఇత్యాదిషు సర్వాన్తర్యామితయా ప్రతిపాదితమ్ । హార్దాన్తర్యామిత్వం కిమితి చేన్నిరూపయతి ఇదమిత్యాదినా- ఇతి ।

శ్రీమన్నిగమాన్త దేశికవిరచితన్యాయసిద్ధాంజనేపి అన్తర్యామ్యవతార ఏవం ప్రతిపాదితః-

"హృత్పద్మకర్ణికాగతస్యాన్తర్యామిణః పరస్య విశేషతః సూక్ష్మాన్తర్యామ్యవతారః" ఇతి ।

'పరస్య' పరమపదే విద్యమాన పరమపురుష విగ్రహస్య 'విశేషతః' వ్యతిరిక్తతః హృదయావస్థిత సూక్ష్మరూపవిశేషః అన్తర్యామ్యవతార ఇత్యర్థః ।

శ్రీమద్వాత్స్య వరదదేశికైరన్తర్యామ్యేవం ప్రతిపాదితః-
"యో దేవాదిచతుర్విధేషు జనిషు బ్రహ్మాణ్డకోశాన్తరే సంభక్తేషు చరాచరేషు నివసన్నాస్తే సదా ఽన్తర్బహిః ।
విష్ణుం తం నిఖిలేష్వణుష్వణుతరం భూయస్సు భూయస్తరం స్వాంగుష్ఠ ప్రమితం చ యోగిహృదయే ష్వాసీనమీశం భజే"
ఇతి ।

"హృద్యపేక్షయాతు మనుష్యాధికారిత్వాత్" (1, 3, 24)
ఇతి సూత్రితత్వాత్ దర్శిత శ్రీమన్నిగమాన్త దేశికవాక్యే 'సర్వేషాం హృదయే' ఇతి సర్వ శబ్దేన మనుష్యావివక్షితాః న పశ్వాదయ ఇతి మత్వా వాక్యాభిప్రాయం కేచి దేవం వర్ణయన్తి- పరమాత్మోపాసనే మనుష్యాణాం యోగ్యతా ఽస్తి న పశ్వాదీనామ్, అతో మనుష్యాణాం హృదయేషు అంగుష్ఠ ప్రమితం అవతారశబ్దనిర్దిష్టం హార్దాన్తర్యామి రూపం తిష్ఠతి, తచ్చ మనుష్యేషు యే యోగిన

స్తే సాక్షాత్కర్తుం శక్నువన్తి, పశ్వాదిషు తు స్వరూపాన్తర్యామిత్వ మేవ- ఇతి ।

అత్ర కించిద్విజ్ఞాప్యతే । హృదయే ఽవస్థానేన హార్దాన్తర్యామిత్వమ్ । పరమాత్మా సర్వభూతగుహాశయ ఇత్యుచ్యతే, తత్ర గుహాశబ్దో హృదయవాచీ । తస్మాత్ సర్వభూతేష్వపి హార్దాన్తర్యామీ తిష్ఠతీతి వక్తవ్యమ్ । పరమాత్మా సర్వభూతానాం హృదయేష్వవస్థిత ఇతి విషయె బహూనిప్రమాణవాక్యాని సన్తి- "సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూత గుహాశయః" (శ్వే॥ ఉ॥ 3, 11), "పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః । పురస్సపక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశదితి స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 18), "పూః ప్రాణినః సర్వ ఏవ గుహాశయస్య" (ఆపస్తంబధర్మసూత్రం 1, 8, 22, 4), "ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశే ఽర్జున తిష్ఠతి" (గీ॥ 18, 16)- ఇత్యేవ మాదీని। ప్రాణినాం కర్మకృతం రూపం బృహత్పరిమాణ గజాదిమారభ్య బహ్వల్పపరిమాణపర్యన్తం భవతీతి తేషు రూపేషు యత్రాణు స్వరూపో జీవాత్మా తిష్ఠతి సప్రదేశస్తేషాం హృదయమ్, తత్ర సర్వవ్యాపీ పరమాత్మా అనుప్రవిశ్య జీవసయుగ్భూత స్తిష్ఠతి । జీవాత్మనో జ్ఞానాత్మకం స్వరూపం యాదృగచ్ఛేద్యమణు భవతి తాదృగేవ పరమాత్మనో ఽనుప్రవిష్టం దివ్యం రూపమతి సూక్ష్మాణు భూత్వా జీవన సహ తిష్ఠతి, సంచరతి చేతి ప్రతిభాతి ।

కథం తద్రూపమతి సూక్ష్మాణ్వాకారమితి వక్తవ్యమితి చేత్ । ఉచ్యతే- "మమ తేజోంశ సంభవమ్" (గీ. 10, 41) ఇత్యస్య భాష్యమ్- "తేజః పరాభిభవన సామర్థ్యమ్, మమాచిన్త్య శక్తేర్నియమనశక్త్యేక దేశసంభవమిత్యర్థః" ఇతి । "పష్టభ్యా

హామిదం కృత్స్నమేకాంశేన" (గీ॥ 10, 42) ఇత్యస్య భాష్యమ్- "ఇదం చిదచిదాత్మకం కృత్స్నం జగత్...........యథా మత్సంకల్పం నాతివర్తేత తథా మమ మహిమ్నా ఽయుతాయుతాంశేన విష్టభ్యాహ మవస్థితః" ఇత్యాది । "సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టః" (గీ। 15, 15) ఇత్యస్య భాష్యమ్- "సర్వస్య భూతజాతస్య సకల ప్రవృత్తి మూలజ్ఞానోదయ దేశే హృది సర్వం మత్సంకల్పేన నియచ్ఛన్ అహమాత్మతయా సన్నివిష్టః, తథా ఽఽహుః శ్రుతయః 'అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తాజనానాం సర్వాత్మా' 'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్......య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనో౽న్తరో యమయతి' " ఇత్యాది । శ్రీవిష్ణుపురాణేపి (6, 7, 60) 'చరాచరం జగద్విష్ణుశక్తి సమన్విత' మిత్యుక్తమ్, ఏషా విష్ణుశక్తిః పరేత్యుచ్యతే, క్షేత్రజ్ఞ శక్తిరపరేతి, అవిద్యాకర్మసంజ్ఞా చ తృతీయా శక్తిరితి; తృతీయయా శక్త్యా క్షేత్రజ్ఞశక్తిర్వేష్టితా సతీ సంసారమవాప్నోతి సర్వభూతేషు చ తారతమ్యేన లక్ష్యతే । ఏవమాది ప్రమాణవాక్యానాం పర్యాలోచనయా పరమాత్మా స్వస్య తేజసో వా శక్తేర్వా అయుతాయుతాంశేన వ్యాకృతం విశ్వం జగత్ తథా సర్వాన్ జీవాంశ్చాను ప్రవిశ్య సర్వం చేతనా చేతనాత్మకం జగన్నియమయతీతి సిధ్యతి । తేజశ్శక్తి శబ్దయోః ప్రాయస్సమానార్థకత్వాత్ యేన అయుతాయుతాంశ భూతేన శక్త్యంశేన, తేజోంశేన, సర్వగతా శరీరః పరమాత్మా ప్రతిరూపం ప్రతిజీవ మనుప్రవిశ్యాన్తర్నియమయతి స ఏషోత్యన్తాకార సూక్ష్మాంశ ఏవ అన్తర్యామిణోరూపమ్ । స చాంశః పరమాత్మనః సర్వవస్తుషు నిక్షిప్తో జ్ఞానాంశ ఇత్యపి వక్తుం యుజ్యతే । అనుప్రవేశః సంకల్పమాత్రేణేతి పక్షేపి సంకల్పస్య జ్ఞానాకారత్వాత్ యస్సంకల్పస్యాంశస్సర్వేషు వస్తుషు నిక్షిప్తః స ఏవాత్యన్తాకార సూక్ష్మ రూపవిశేషః, యేన

ద్వారేణ సర్వగత పరమాత్మా అన్తర్యామికార్యం నిర్వహతి ।

సృష్టిప్రకరణే పరం బ్రహ్మ సర్వం సృష్ట్వాఽనుప్రవిశ్య సర్వమభవదితి శ్రుతయః ప్రతిపాదయన్తి, అతోఽనుప్రవేశేనైవ తస్య బహుభవనమ్, విభుత్వాత్ బ్రహ్మణః సర్వగతత్వం సదావిద్యత ఏవ, అనుప్రవేశస్తు సృష్టికాలే కృతఇతి సర్వగతత్వానుప్రవిష్టత్వయోః పరస్పరవైలక్షణ్యం ప్రతీయతే । తైత్తిరీయారణ్యకే అరుణకేతు ప్రకరణే పరమాత్మ సృష్టమాదిత్యాది వస్తుజాతం సర్వం "శిథిలమివాధ్రువమివాభవత్" ఇత్యుక్త్వా తదనన్తరం "ఆత్మనాఽఽత్మానమభిసంవివేశ" ఇత్యనుప్రవేశ ఉక్తః । సర్వగతత్వే సదావిద్యమానేపి సృష్టేషు వస్తుష్వన్తర్యామ్యనుప్రవేశం వినా తాని వస్తూని తత్తద్వ్యాకృతాకారేణ స్థితిం న ప్రాప్తాని । తస్మాదనుప్రవేశోనామ దర్శితరీత్యా సర్వగతామూర్తపరమాత్మనస్తేజోంశభూతానాం దివ్యాణుసూక్ష్మరూపాణాం జీవసయుగ్భూతాకారేణ మనుష్యపశుపక్ష్యాద్యాకారేషు సర్వేషు వ్యాకృతేషు రూపేషు తస్మిన్ ప్రదేశే నిక్షేపః యత్ర తత్తద్రూప విశిష్టో జీవస్తిష్ఠతి । దర్శితదివ్యాణుసూక్ష్మరూపద్వారేణైవ సర్వగతః పరమాత్మాఽన్తర్యామికార్యం కురుతే । బృహదారణ్యకే (6, 3, 35) "శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి" ఇతి ప్రతిపాదనేన ప్రాజ్ఞపరమాత్మనః శారీరాఖ్యేన జీవేనసహ దేహాద్దేహాన్తర గమనం శ్రూయతే । సర్వగతస్యామూర్త స్వరూపస్య అచలత్వాద్దివ్యరూపగ్రహణం వినా గమనం నోపపద్యతే । యథా పరమపదస్థం మహాపురుషరూపం దివ్యామూర్త స్వరూపస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధమ్, తద్వత్ వ్యాకృతరూపేషు ప్రతిజీవమనుప్రవిష్టం దివ్యం సూక్ష్మం రూపం సృష్టికాలే తస్యైవ దివ్యామూర్త స్వరూపస్యేచ్ఛాసిద్ధమ్ ।

ఇచ్ఛాసిద్ధానా ముభయవిధరూపాణాం రామకృష్ణాది రూపాణాంచా త్మా విభుస్వరూప ఏక ఏవ ।

ఏవ మమూర్త దివ్యాత్మ స్వరూపం దివ్య సూక్ష్మ రూప ద్వారేణ సర్వభూతేష్వవస్థితమ్ । శరీర ఏవావస్థితం పరమాత్మానం జ్ఞాతుం పశ్వాదయో న ప్రభవన్తి మనుష్యేష్వపి సాధారణా న ప్రభవన్తి, హృద్ధ్యాగ నిరతాత్మనాం యోగినామేవ తత్రాధికారః । ముణ్డకే (3, 1, 3-5)- "యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమ్" "అన్తశ్శరీరే జ్యోతిర్మయోహి శుభ్రోయం పశ్యన్తి యతయః క్షీణదోషాః" ఇత్యుక్తత్వాత్ కథమతి సూక్ష్మదివ్యాణురూపేణ స్థితం యోగినో రుక్మవర్ణజ్యోతిర్మయాకారం పశ్యన్తీతి చేత్ యద్యప్యన్తర్యామిణో రూప మతిసూక్ష్మాణ్వాకారమ్, తథాపి యోగినాం నిదిధ్యాసనేన ప్రసన్నో దివ్యాణురూపేణైవ స్వప్రభా ప్రసరణేన హృదయం సర్వం వ్యాప్య అంగుష్ఠ మాత్ర రుక్మవర్ణ జ్యోతీరూపేణ తేషాం ధ్యానకాలే దర్శనం దదాతీతి స్యాత్ ।

అపరిచ్ఛిన్న సర్వగతామూర్త దివ్యాత్మ స్వరూపం సర్వాధారంచిదచిద్వస్తుకోస్సత్తాప్రదమ్, తద్వినా తయోరస్తిత్వా సంభవాత్ । ప్రలయకాలే జగదిదం నామరూప విభాగానర్హ సూక్ష్మాకారేణ సర్వగతాక్షర పరమాత్మన్యేకదేశే లీయతే, తదానీం సూక్ష్మాచిద్వేష్టిత బద్ధజీవాః అచిదవిశేషితాకారేణ తస్మిన్ పరమాత్మన్యేవ లీయన్తే, తదుక్తం- "అచిదవిశేషితాన్ ప్రలయ సీమని సంసరతః" ఇతి శ్రీరంగరాజస్తవే, "అచిద విశిష్టాన్ ప్రలయే ఽన్తానవలోక్య" ఇతిదయాశతకే చ । సృష్టికాలే సంప్రాప్తే పరమాత్మా బద్ధజీవపుంజసంయుక్తాం సూక్ష్మ ప్రకృతిం సంక్షోభ్య ఛాన్దోగ్య సద్విద్యాయాం "తిస్రో దేవతాః" ఇత్యుక్త ప్రకారేణ దేవతాత్రయ రూపేణ సృజ

తి; తావతా తు నామరూప వ్యాకరణం న కృతమ్ । దేవతాత్రయ సృష్ట్యనన్తరం "అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి" ఇతి సంకల్ప్య జీవసమేతాని సర్వాణి రూపాణి సృష్ట్వా తదానీమేవ పూర్వోక్తసుసూక్ష్మ దివ్యాణురూపై రను ప్రవేశః క్రియతే । దేవతాత్రయ సృష్టావప్యేక విధాను ప్రవేశస్స్యాత్, తథాపి నామరూప వ్యాకరణకాలే కృతఇతి శ్రూయమాణేనా న్వప్రవేశేనైవ సర్వేషాం వస్తూనాం తత్తద్రూపేణ వస్తుత్వం చేతనానాంచ అచిత్కల్పత్వాపగమేన కరణకళేబరాది నా కర్తవ్య సర్వవిధచేష్టాసు క్షేత్రజ్ఞశక్తేరావిర్భావ స్సంభవతి । పునర్మహా ప్రలయకాలే సంప్రాప్తే వ్యాకృత సర్వవస్తుభ్యో బద్ధచేతనేభ్యశ్చ తాని సుసూక్ష్మ దివ్యాణురూపాణ్యపాక్రియన్తే అత స్తదానీం జగత్సర్వం నామరూపవిభాగానర్హం సూక్ష్మదశాం ప్రాప్నోతి బద్ధజీవాశ్చాచిత్కల్పాభవన్తి ।

ముక్తచేతనాత్తు తత్ పరమాత్మనో దివ్యాణురూపం న కదాప్యపాక్రియతే కింతు ఆవిర్భూతపరిశుద్ధ స్వరూపం జీవాత్మానస్స్వగత దివ్యాత్మ స్వరూపే తదవిభక్తాకారేణ సదా సంయోజయన్నేవ తిష్ఠతి, తేన ద్వారేణ చ తస్య సదా నిరవధికాతిశయానన్ద బ్రహ్మస్వరూపానుభవో భవతి.

ఇతి ఆత్రేయ నారాయణ విరచితే కతిపయ వేదాన్త
వాక్యార్థ విచారే ప్రథమ పరిచ్ఛేదః.

శ్రీః.

అథ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే ప్రథమభాగః.

స్వ ప్న సు షు ప్తి ప్ర క ర ణ మ్.

బ్రహ్మసూత్ర తృతీయాధ్యాయ ద్వితీయ పాదారంభే సన్ధ్యాఖ్యే స్వప్నదశావిషయే షట్ సూత్రాణి భవన్తి । తేషు "య ఆత్మా ఉపహత పాప్మా" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 7, 1) ఇతి ప్రజాపతివాక్యం స ధృతం, న వా సూత్రకారేణ తద్వాక్య మావిర్భూతజీవాత్మ స్వరూపపరత్వేన నీతమితి ప్రదర్శన మేతత్పరిచ్ఛేదస్య ముఖ్యోద్దేశః । సూత్రాణాం వ్యాఖ్యానాత్పూర్వం స్వప్నసుషుప్తివిషయే బృహదారణ్యకోపనిషది కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషది చ యత్ప్రతిపాదితం తత్సర్వం విలిఖ్య యథామతి వ్యాఖ్యాస్యతే । కుతః? ఇతి చేత్, ఏతద్విషయే మయా తర్కితా ఉపనిషదర్థాః శ్రీమద్రంగరామానుజ కథితార్థేభ్య స్తత్రతత్ర భిద్యన్తే । తే చ సవినయం విజ్ఞప్తవ్యాః । ఆనుపూర్వ్యా శ్రుతివాక్యాని పఠిత్వా వ్యాఖ్యాతాని చేద్యథాక్రమం సర్వం విశదం భవతి । అతోఽగ్రంథబాహుల్యం క్షన్తవ్యమ్ ।

తత్రాఽఽదౌ బృహదారణ్యక చతుర్థాధ్యాయ ప్రథమ బ్రాహ్మణాత్ షోడశవాక్యమారభ్య పంచవాక్యాని గృహ్యన్తే ।

"స హోవాచాజాతశత్రు ర్యత్రైష ఏతత్సుప్తో ఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూ త్కుత ఏతదాగాదితి, తదు హ న మేనే గార్గ్యః"-(బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 16).

"స హోవాచాజాతశత్రు ర్యత్రైష ఏతత్సుప్తో ఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష స్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానే

స విజ్ఞానమాదాయ య ఏషో ఽన్తర్హృదయ ఆకాశ స్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషస్స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాగ్గృహీతం చక్షుర్గృహీతగ్ం శ్రోత్రం గృహీతం మనః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 17) ఇతి ।

అత్రోక్త విజ్ఞానమయః పురుషో జీవాత్మా । "ప్రాణాః" ఇంద్రియాణి । "విజ్ఞానం" మనః । "ఆకాశః" పరమాత్మా । ఏతద్విషయె "అన్యార్థంతు" (1, 4, 18) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యం ద్రష్టవ్యమ్ । జీవాత్మా ప్రాణానాం విజ్ఞానేన సహ విజ్ఞానం బాహ్య వస్త్వవలోకనాది వ్యాపారేభ్య ఆదాయ హృది స్థితె ఆకాశాఖ్య పరమాత్మని శేతె । 'తాని' ప్రాణాఖ్యేన్ద్రియాణి విజ్ఞానం చ । గృహీతః ప్రాణఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దో ఘ్రాణేన్ద్రియపరః । వాక్యమిదం సుషుప్త పురుషవిషయమ్, సుషుప్త ఏవహ్యాకాశాఖ్యె పరమాత్మని శేతే ।

సుప్తస్య ద్వె అవస్థె భవతః స్వప్నావస్థా, స్వప్నరహిత సుషుప్త్యాఖ్యా గాఢనిద్రావస్థేతి । తత్ర స్వప్నావస్థామాహ-

"స యత్రైతత్స్వప్నయా చరతి తెహాస్య లోకాస్తదు తెవ మహారాజా భవత్యుతెవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతెవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి స యథా మహారాజో జానపదాన్ గృహీత్వా, స్వె జనపదె యథాకామం పరివర్తత ఏవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్ గృహీత్వా స్వె శరీరె యథాకామం పరివర్తతే" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 18) ఇతి ।

'యత్ర' యదా । 'స్వప్నయా చరతి' స్వప్నావస్థయా చరతి । 'తెహాస్యలోకాః' స్వప్నే యే ప్రదేశాః పదార్థాశ్చ లోక్యం

తే తే తస్యలోకాః, జాగరితావస్థా దృష్టప్రదేశపదార్థేభ్యో విలక్షణాలోకా ఇతిభావః । జాగరితస్థానే దారిద్ర్యహతోఽపి స్వప్నస్థానే మహారాజాదిరివ యథాకామం పరివర్తతే । జాగరితస్థానే యథాకామపరివర్తనం న సంభవతి స్వప్నస్థానే తు యథాకామ ముదకోపర్యాకాశే వా సంచరన్ బహుదూరదేశం గత్వా విచిత్రపదార్థాన్ పశ్యన్నివ భవతి ।

అథ ప్రథమవాక్యోక్తాపేక్షయా విశేషాకారేణ సుషుప్త్యవస్థామాహ ।

> "అథ యదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్య చన వేద హితానామ నాడ్యో ద్వాసప్తతి సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభి ప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా ఽతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేతే" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 19) ఇతి ॥

ఛాన్దోగ్యే దహరవిద్యాయాం- "తద్యత్రైతత్సుప్త స్సమస్త స్సంప్రసన్న స్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 8-6-3)

ఇత్యనేన నాడీషు సృప్తస్య స్వప్నరహితనిద్రా శ్రూయతే । ప్రకృతవాక్యే తా ఏవ నాడ్యో "హితాః" ఇతి నామ్నా కథితాః । తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేత ఇతి కథనాత్, ప్రథమే వాక్యే ఆకాశే శేత ఇతి కథనాత్, "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించ న వేద నాన్తరమ్" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 21) ఇతి జనకయాజ్ఞవల్క్య సంవాదే వక్ష్యమాణత్వాచ్చ, స్వప్నరహిత నిద్రా

స్థానం హితా నామనాడ్యో వా, తాభిర్వ్యప్త్వా పురీతద్వా, పురీతతం తద్వర్త్యాకాశాఖ్యః ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా వేతి వికల్ప ఆపద్యతే పూర్వపక్షత్వేన । అతః తేషాం సముచ్చయత్వేన సిద్ధాన్తం సూత్రకారేణ “తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ” (3, 2, 7) ఇతి ॥ కుమారాదిరివ శేతే । కౌమారావస్థా హి చిన్తారహిత సుఖ నిద్రామయూరా । తథైవ దారిద్ర్యాది పీడారహిత మహారాజపదవీ, రాజపోషిత పురోహితపదవీ చ । “అతిఘ్నీ మానన్దస్య గత్వా” “స్వాపదశాయా మతిశయితా మానన్దస్య దశాం ప్రాప్య” ఇతి రంగ రామానుజీయమ్ ।

సుషుప్తౌ సుఖాతిశయవత్వాత్, పాప దర్శనవిరహాచ్చ, తదా జీవాత్మా పాపరహితపరమాత్మనా సహ కించిత్సామ్యం భజతే, అతఏవ తేన పరిష్వజ్యతే । “ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్త” ఇత్యేతన్మాత్రం హ్యుక్తం, జీవేన పరమాత్మా జ్ఞాత ఇతి నోక్తం। యావత్పర్యంతం జాగరితదశాయాం బన్ధకకర్మాచరణం న త్యక్తమ్ జ్ఞానపురస్సరం చ పరమాత్మా నాశ్రితః, తావత్పర్యన్తం న మోక్షః । సర్వే జీవా అవస్థాత్రయేపి బ్రహ్మాధారా ఏవ; సర్వకాలే సర్వాధారత్వాద్బ్రహ్మణః । విషయాసక్తాస్తు నైతద్విదుః, “సతి సంపద్య న విదుస్సతి సంపద్యామహ ఇతి” (ఛా॥ ఉ॥ 6, 9, 2) శ్రుతే. । తేషాం మతే న హార్దం బ్రహ్మ కిన్తు హంసతూలికాదిరేవ సుఖనిద్రాభూమిః; తే స్వాపాదుత్థాయ “వ్యాఘ్రో వా సింహో వా” త్యుక్తరీత్యా పునఃపునః పాపమేవాచరన్తి । దహరవిద్యాయాం ప్రతిపాదితరీత్యా ఽవస్థాత్రయేపి ద్వివిధయం దదర్శ । సదా పరమాత్మని విద్యమానోపి జాగరిత దశాయాం జీవః కాయిక వాచిక మానసికా న్యకృత్యాని కుర్వన్నపహత పాప్మ పరమాత్మనా

సహ సామరస్యా ద్దూరీభవతి। స్వప్నే యద్యపి ప్రియాప్రియ దర్శన మస్తి, తథాపి నానుభోక్తృస్య శుభాశుభఫలజనకం కించిదపి కర్మ తదా తేన క్రియతే। సుషుప్తౌ తస్య ప్రియాప్రియ దర్శన మపి నాస్తీతి హేతో స్తదా బ్రహ్మణా సంపరిష్వక్త ఇత్యుచ్యతే । ఏతేన న కించిజ్జీవస్య శ్లాఘ్యత్వం సూచ్యతే, ప్రత్యుత పరమాత్మనః సుహృత్త్వమేవ సూచ్యతే, యత్ పాపిష్ఠస్యాపి జీవస్య సుషుప్తౌ ప్రియాప్రియ దర్శనవిరతిం నిమిత్తీకృత్య పరమాత్మా "ఇదానీమేవం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తదయం మయా పరిష్వక్త స్సుఖశయనమనుభవతు" ఇతి మాతృవాత్సల్యేన తస్య సుఖనిద్రారూప మానన్దం ప్రయచ్ఛతి ।

సుషుప్తికాలే పురుషః క్వాభూత్ కుతః ప్రబుద్ధ ఆగాదితి ద్వయోః ప్రశ్నయో ర్మధ్యే ప్రథమప్రశ్నస్య జీవాత్మా హార్దే పరమాత్మని సుప్తోభూదిత్యేతత్ ప్రత్యుత్తరం లబ్ధం వ్యాఖ్యాతేన వాక్యత్రయేణ ॥ అథానన్తరం వాక్యం-

“సయథోర్ణనాభి స్తన్తునోచ్చరే ద్యథాఽగ్నేః క్షుద్రావిస్ఫులింగా వ్యుచ్చరన్త్యేవ మేవాస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణా స్సర్వే లోకా స్సర్వే దేవా స్సర్వాణి భూతానివ్యుచ్చరన్తి, తస్యోపనిషత్ సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణావై సత్యం తేషామేషసత్యమ్” (బృ॥ ఉ। 4, 1, 2)) ఇతి ।

‘ఆత్మనః’ పరమాత్మనః । నను కథమేతచ్చిత్రం యద్ యః పరమాత్మని సుప్తోభూత్ స తస్మాదేవ పరమాత్మనో వ్యుత్థాయ జాగరితస్థాన మాయాతీతి సుప్తోత్థిత మేకమేవాధికృత్య వక్తవ్యే ప్రకరణే పరమాత్మనః సర్వాసృష్టి ప్రతిపాదితా? ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే-ప్రలయాన్తే పరమాత్మతో యథా జగదుద్భవతి తద్వత్ సుప్తజీవ

స్య ప్రబోధకాలె తస్మై పరమాత్మతః ప్రాణాదయ ఉద్భూతాస్స
న్తో నీయన్తే । తస్మాత్ ప్రబోధస్య దాతా పరమాత్మా పరమకృ
తజ్ఞతయా స్మర్తవ్యఇతి భావగర్భమిదం వాక్యమితి ప్రతిభాతి । ప్రా
ణాఖ్యేన్ద్రియాణి నజీవస్య స్వాభావికాని కింతు పరమాత్మ సృష్టాని;
"ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యో
తిరాపః పృథివీవిశ్వస్య ధారిణీ" (ముణ్డక॥ 2, 1, 3) ఇతి శ్రుతి వచ
నాత్ । తత్ర ప్రథమార్ధే అధ్యాత్మాని ప్రాకృత పరాత్మకత్వాని
కథయిత్వా ద్వితీయార్ధే పంచభూతాని కథితాని, తానిచాధిదైవత
మిత్యుచ్యన్తే । అధిదైవతదృష్ట్యా ఆకాశాది పంచభూతాని "జగత్స
ర్వం శరీరం తే" ఇతి జగచ్ఛరీరకస్య పరమాత్మనః ప్రాణాఇవ భవన్తి,
తస్య ఆదిత్యశ్చక్షుర్వాయుః ప్రాణోఽగ్నిర్వాగాకాశశ్శ్రోత్ర మిత్యే
వమాది ప్రకారేణ వర్ణనాత్ । పాంచభౌతికం శరీరమేకైకస్య జీవ
స్య కృతే జగదివ భవతి, తస్మింశ్చ శరీరరూపెజగతి ఆధ్యాత్మికైః
ప్రాణమన స్సర్వేన్ద్రియై స్సహ తేషామీశో జీవస్యాప్యాత్మభూతో
ఽన్తర్యామీ పరమాత్మా తిష్ఠతి। యదాజీవః సుషుప్తౌ పరమాత్మ
ని శేతే తదా జీవస్య శరీరవిషయక జ్ఞానాభావేన శరీరరూపం జగద
స్తమిత మివ భవతి మనస్సమేతానీన్ద్రియాణి చ పరమాత్మన్యస్తం
గచ్ఛన్తి । యదా తు జీవః ప్రతిబుధ్యతే తదా జాగరితకాలీన సర్వ
వ్యాపారకరణ సమర్థాకారేణ శరీరరూపం జగదుత్తిష్ఠతి ప్రాణాశ్చ
సుషుప్త్యాధారభూత పరమాత్మతో వ్యుచ్చరన్తి స్వస్వవ్యాపారకరణా
ర్థమ్, యథా వా ప్రలయాన్తే ప్రలయాధారభూతాత్ పరమాత్మ
నః ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణాః అధిదైవతాః ఖాదయశ్చ సృష్టాస్సన్తో
వ్యుచ్చరన్తి। యస్మాదేతే పరిదృశ్యమానాలోకాః తథా ప్రాణాఖ్యవా
గాదీన్ద్రియాణామభిమానినో ఽగ్న్యాదయో దేవాః, తథా సర్వా
ణి భూతాని చ ప్రాణాఖ్యేన్ద్రియాణి వినా జీవస్య నైవగోచరీ

భవన్తి తాని వస్తూనివినా వా నేన్ద్రియాణాం వ్యాపారస్యావకాశః, తస్మాత్ప్రాణేన్ద్రియాణాం వ్యుచ్చరణేన సాకం లోకానాం దేవానాం భూతానాం చ వ్యుచ్చరణం కథితం । ఏవం ప్రత్యహం సుషుప్తేస్థితే జీవప్రయోజనార్థం సర్వే ప్రాణా స్సర్వే లోకా స్సర్వే దేవా సర్వాణి భూతాని పరమాత్మతో వ్యుచ్చరన్తి జీవాత్మనే దీయన్త ఇతి భావనాం కృత్వా జీవాత్మనా పరమకృతజ్ఞతయా జాగరితకాలే మనస్సమేతైరింద్రియైః పరమాత్మా సేవితవ్య ఇతి వాక్యనిగూఢోభావః ప్రతీయతే ।

అథ "సత్యస్య సత్య" మిత్యాది । వాక్యమిద ముత్తరత్ర (బృ। ఉ। 4, 3, 6) "అథ నామధేయగ్ం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణావై సత్యం తేషామేష సత్యమ్" ఇతి పునరపి ప్రోక్తమ్ । ప్రథమసత్యశబ్దేన చేతనాచేతనాత్మకం చరాచరం వ్యాకృతం విశ్వం జగదుచ్యతే । తస్య సత్యత్వం, అస్తిత్వం, లోకాజానన్త్యేవ, ఇన్ద్రియగోచరత్వాత్ । వేదాన్త దృష్ట్యా తు తాదృశ సత్యస్యాపి సత్యం పరమాత్మా, యతోఽన్తః ప్రవిష్ట పరమాత్మానం వినా న కేషాంచిదపి వస్తూనాం తత్తదాకారేణాస్తిత్వం సంభవతి । అథ "ప్రాణావై సత్య" మితి । అత్ర ప్రాణాఇతి బహువచనం చక్షురాది జ్ఞానేన్ద్రియ వర్గవాచకమ్ । జీవస్య తాదృశ ప్రాణాన్వినా ప్రథమ సత్యశబ్దనిర్దిష్టం జగన్నగోచరీ భవతి నానుభోక్తుం శక్యతే, అతస్తస్య ప్రాణాఏవ చేతనాచేతనాత్మకం జగదితి భావేన ప్రాణావై సత్యమిత్యుక్తమ్ । వేదాన్త దృష్ట్యా తు తేషాం ప్రాణానాం సత్యం పరమాత్మా । బ్రహ్మాత్మకేన జీవేన తదుపకరణభూతైః బ్రహ్మాత్మకైః ప్రాణైః జ్ఞాతవ్యం తత్త్వం న సత్యశబ్దితం జగత్, కిన్తు సత్యస్య సత్యం పరమాత్మేతి భావేన తేషామేష సత్యమిత్యుక్తమ్, వక్ష్యతే హ్యస్మిన్నేవ బృహదారణ్యకే-

"ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిది ధ్యాసితవ్యః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 4, 5)

ఇతి। అబ్రహ్మజ్ఞా జనాః కేవల ప్రాకృతవస్తూనాం బుభుక్షయా సదా తేషాం వస్తూనాం దర్శన శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసన పరా భవన్తి. జ్ఞానీ తు పరమభోగ్యభూత పరమాత్మ బుభుక్షయా యః "ఏక స్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ" (కఠ॥ 5, 10) ఇత్యుక్తరీత్యా సర్వరూపీ భూత్వా సర్వ రూపేష్వనిర్లిప్త స్తిష్ఠతి, తమేవ శాఖాచంద్రన్యాయేన తత్తద్వస్తు ద్వారా పశ్యతి శృణోతి మనుతే ధ్యాయతి। ఏవం భూతో జ్ఞానీ న దుష్టవిషయగ్రహణాయేన్ద్రియవర్గం నియోజయతి కింతు కరణకళేబ రాదికం సర్వం సత్కార్యేషు పరమాత్మసేవాయాం చ నియుం జన్ సార్థకం కురుతే।

దర్శితనామధేయవాక్యం "ప్రకృతైతావత్వం హి ప్రతిషే ధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః" (3, 2, 21) ఇతి సూత్రస్య శ్రీ భాష్యే ధృత్వా ఏవ ముక్తమ్- "ప్రాణశబ్దేన ప్రాణ సాహచర్యా జ్జీవాః పరామృశ్యన్తే, తే తావత్ సత్యమ్, వియదాదివత్ స్వ రూపాన్యథా భావరూప పరిణామాభావాత్, తేషామేష సత్యమ్, తేభ్యోప్యేష పరమపురుషః సత్యమ్"- ఇతి। బహువచన ప్రాణశ బ్దస్యేన్ద్రియేషు ప్రసిద్ధత్వాత్ తాదృశ ప్రసిద్ధి మంగీకృత్యైవ ప్రా ణశబ్దేన ప్రాణసాహచర్యా ల్లక్షణయా జీవాత్మానో వివక్షితా ఇత్యభిప్రాయేణ తథాభాషితం। ప్రాణసహచరో జీవః సంసారీ న తు ముక్తాత్మా। యద్యపి జీవస్వరూప మవికారి, తథాపి స్వరూపాద పృథక్సిద్ధ ధర్మభూత జ్ఞానస్య బద్ధదశాయాం హ్రాసవృద్ధిరూప క్షరణ సద్భావేన న సతతైకాకారత్వం విద్యతే, తస్మాత్ జీవాత్మ స్వరూ

పం క్షరే జగతి సంసక్తం సత్ రోగజరామరణాదిదుఃఖ మనుభవతి, భగవద్గీతాయాం చ (15, 16) "క్షరస్సర్వాణి భూతాని" ఇతి బద్ధజీవాః క్షరశబ్దేన నిర్దిష్టాః । జీవపుంజ సమేతం జగత్ సృష్టికాలే వ్యక్తాకారేణ ప్రలయకాలే చావ్యక్తాకారేణ తిష్ఠతి, తస్య చ అభావరూపో నాశో న విద్యతే, తస్మాజ్జగన్న మిథ్యా, తత్ క్షరస్వరూపమపి సత్యశబ్దార్హమ్ । క్షరరూపాత్ తస్మాదుత్థాయ నిత్యసుఖప్రాప్త్యర్థం జీవేనాశ్రయితవ్యమక్షరం పరమాత్మతత్త్వం సత్యస్య సత్యమ్। 'ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్య' మితి వాక్యవిషయే బృహదారణ్యక తృతీయాధ్యాయ చతుర్థబ్రాహ్మణే సప్తమం వాక్యమప్యత్రానుసన్ధేయమ్, తత్ర ఆనఖాగ్రేభ్యః శరీరం ప్రవిష్టస్య పరమాత్మనః ప్రతిపాదనావసరే యః పురుషః ప్రాణ మిన్ద్రియాణి చైకైక ముపాస్తే సః అకృత్స్న ఇత్యుక్త్వా ఏవ ముక్తమ్-

"ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తి తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా ఽనేన హ్యేతత్సర్వం వేద" ఇతి ।

అన్యదప్యత్రాను సన్ధేయం బృహదారణ్యక వాక్యమిదం భవతి-

"ప్రాణస్య ప్రాణ ముత చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనోవిదుః । తే నిచిక్యు ర్బ్రహ్మపురాణ మగ్ర్యం" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 18) ఇతి ।

ఏవం యః పరమాత్మా చక్షురాదీనామపి చక్షురాదిః స ఏవ "తేషామేష సత్యమ్" ఇత్యుక్తః ।

ఏషా గార్గ్య బాలాక్య జాతశత్రు సంవాదరూపా ఆఖ్యాయికా కౌషీతకిబ్రాహ్మణోపనిషదశ్చతుర్థాధ్యాయేపి భవతి । తత్ర ఏకోనవింశే వాక్యే బాలాకిరజాతశత్రురాహ "బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి" "యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్ కర్మ స వేదితవ్య ఇతి" చ । ఏతత్పూర్వవాక్యేషు ఆదిత్యాదయః పురుషాః కథితాః తేషాం యః కర్తా యస్య చ సూర్యప్రభృతి నానావిధాశ్చర్యావహ వస్తుజాత నిఖిలమిదం జగదస్య ఖలు కర్మ భవతి స పరమాత్మా వేదితవ్య ఇత్యర్థః । అథ వింశే వాక్యే ఏష జగత్కర్తా జీవస్య దేహ ఏవసన్నిహిత ఇతి ప్రదర్శయితుం కస్యచిత్సుప్తపురుషస్య సమీపం గత్వా తమజాతశత్రు రుచ్చైస్సంబోధయతి, తథాపి స న నిద్రాం త్యజతి, అథ తం "యష్ట్యావిచిక్షేప, స తత ఏవ సముత్తస్థౌ"। బృహదారణ్యకే(4, 1, 15) "తంపాణిపేషం బోధయాంచకార, స హోత్తస్థౌ" ఇతి । ఏతేన స పురుషః సుషుప్త్యాఖ్య గాఢనిద్రాతః ప్రబోధిత ఇతి సూచితం । అథ తస్మిన్నేవ వింశే వాక్యే అజాతశత్రుర్బాలాకిమాహ-

"యత్రైష ఏతద్బాలాకే పురుషో ఽశయిష్ట యత్రైతదభూద్యత ఏతదాగాదితా నామ హృదయస్య నాడ్యో హృదయాత్పురీతత మభిప్రతిష్ఠన్తి యథా సహస్రధా కేశస్యాపి పాత * స్తావదణ్వ్యః పింగళస్యాణిమ్నా తిష్ఠన్తే శుక్లస్య కృష్ణస్య పీతస్య లోహితస్యేతి తాసు తదా భవతి యదా సుప్తస్స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదేనం వాక్సర్వైర్నామభి స్సహాప్యేతి చక్షుస్సర్వై రూపై స్సహాప్యేతి శ్రోత్రం సర్వైశ్శబ్దై స్సహాప్యేతి

* "యథా సహస్రధా కేశో విపాటితః" ఇతి పాఠాన్తరమ్

మనసస్సర్వైర్ధ్యాతై స్సహాప్యేతి సయదా ప్రతిబుధ్యతే యథా ఽగ్నేర్విస్ఫులింగా విప్రతిష్ఠేరన్నేవమేవై తస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యోదేవా దేవేభ్యో లోకాస్తద్యథా క్షురః క్షురధానే ఽవహిత స్యాద్విశ్వంభరో వా విశ్వంభరకులాయ ఏవమేవైష ప్రాజ్ఞ ఆత్మేదగ్ం శరీరమాత్మాన మనుప్రవిష్ట ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః । తమేతమాత్మాన మేత ఆత్మానోఽన్వవస్యన్తి యథా శ్రేష్ఠినం స్వాస్తద్యథా శ్రేష్ఠీ స్వైర్భుఙ్క్తే యథా వా శ్రేష్ఠినం స్వా భుంజతే ఏవమేవైష ప్రాజ్ఞ ఆత్మా తైరాత్మభిర్భుఙ్క్తే ఏవమేతే ఆత్మాన ఏతమాత్మానం భుంజన్తి"*

ఇత్యాది ॥ "ప్రాణ ఏవైకధా భవతి" ఇత్యత్ర ప్రాణో ముఖ్యప్రాణో వా జీవాత్మా వేతి సంశయే ప్రాప్తే పరమాత్మేతి సిద్ధాన్తితం సూత్రకారేణ "జగద్వాచిత్వాత్" (1, 4, 16) ఇత్యారభ్య సూత్రత్రయేణ । జగత్కర్తరి ప్రాణాఖ్యే పరమాత్మని జీవస్సుషుప్తికాల ఏకధా భవతి, ఏకీభవతీతి యావత్ । ఏకవచన ప్రాణశబ్దః క్వచిన్ముఖ్యప్రాణం క్వచిద్వాయుం క్వచిజ్జీవాత్మానం క్వచిత్పరమాత్మానంచ నిర్దిశతి ।

"కతమ ఏకోదేవఇతి ప్రాణఇతి సబ్రహ్మత్యదిత్యాచక్షతే" (బృ॥ ఉ॥ 5, 9, 9)

"స ఏష ప్రాణఏవ ప్రజ్ఞాత్మా ఆనన్దో ఽజరో ఽమృతః" (కౌ॥ ఉ॥ 3, 9)

ఇత్యాదిస్థలేషు ప్రాణః పరమాత్మా । తద్వదత్రాపి ప్రకరణసద్భావాత్ ప్రాణః ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా ॥ అస్యాం కౌషీత

*వాక్యమిదం శ్రీమద్భగవద్రామానుజ విరచిత విషయవాక్యదీపికాగ్రన్థాద్గృహీతమ్। కోశాన్తరేషు పాఠభేదో దృశ్యతే ।

క్యుపనిషది బాలాక్య జాతుశత్రు సంవాదే పంచదశే వాక్యే శారీరం
పురుషం కథయిత్వా, తదుపరి షోడశే వాక్యే "య ఏవైష ప్రా
జ్ఞ ఆత్మా యెనైతత్సుప్త స్స్వప్నయాచరతి" ఇతి ప్రాజ్ఞః పర
మాత్మా కథితః । యథా జాగరితకాలే జీవస్యేన్ద్రియ వ్యాపారాః
పరమాత్మ బలేనైవ ప్రవర్తన్తే "యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాం స్స్ప
ర్శాగ్‌శ్చ మైథునాన్ । ఏతేనైవ విజానాతి" (కఠ 4, 3) ఇతి కఠో
పనిషద్వచనాత్, తద్వత్ జీవస్య స్వప్నవ్యాపారా అపి పరమాత్మ
బలేనైవ ప్రవర్తన్తే । "స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనాను
పశ్యతి" (కఠ॥ 4, 4) ఇతి శ్రుతేః । అత ఆహ 'యేన'=పరమా
త్మనా, 'స్వప్నయా'=స్వప్నవృత్త్యా, జీవః చరతీతి । యదా తు
సుషుప్తః శారీరః పురుషః "ప్రాణే" ప్రాజ్ఞే పరమాత్మన్యేకధా
భవతి తదా "ఏనం" ప్రాణే ఏకీభూతం జీవాత్మానం, వాగాదీ
న్ద్రియాణ్యపియన్తి । ఏతేన సుషుప్తౌ జీవః మనస్సహేన్ద్రియాణి చ
హార్దపరమాత్మని భవన్తీత్యుక్తం భవతి । "సయదా ప్రతిబుధ్యతే"
స సుషుప్తో జీవః యదా ప్రతిబుధ్యతే తదా "ఏతస్మాదాత్మనః"
పూర్వోక్తాత్ ప్రాణాఖ్య పరమాత్మనః ఇత్యర్థః । "బ్రహ్మతే బ్ర
వాణీతి ప్రక్రమ్య "యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా
యస్య వై తత్కర్మ సవేదితవ్యః" ఇతి య ఆత్మా వేదితవ్యత్వేన
కథితః స ఏవ "ఏతస్మాత్" ఇతి శబ్దేన పరామృష్టః । ఏతస్మాదా
త్మనః "ప్రాణాః" వాగాదీన్ద్రియాణి 'యథాయతనం' వాక్ జిహ్వా
రూపమాయతనం, దర్శనేన్ద్రియం చక్షుషీ, శ్రోత్రేన్ద్రియం కర్ణా,
మన ఇన్ద్రియం తత్స్థానం, ఇతి యథాయతనం, "విప్రతిష్ఠన్తే" పృ
థక్ పృథక్ తిష్ఠన్తి, సుషుప్తౌ జీవేన సహ పరమాత్మన్యేకధా భూ
త్వేదానీం స్వస్వాయతనేషు స్థానేషు, విప్రతిష్ఠన్త ఇతియావత్ ।
"ప్రాణేభ్యో దేవాః" ఇన్ద్రియాణాం స్వస్వాయతనాగమనానన్తర మే

వాగ్వ్యవయో దేవాగోచరీ భవన్తీతి ప్రాణేభ్యోదేవా ఇత్యుక్తమితి ప్రతిభాతి । తథైవాగ్ని సూర్యాదీన్ ప్రకాశవతో దేవాన్ వినా లోకా ఇత్థమితి జ్ఞాతుం నశక్యన్తఇతి దేవేభ్యో లోకా ఇత్యుక్తం । ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా శరీర మాత్మాన మనుప్రవిష్ట ఇతి విషయే దృష్టాన్తద్వయం దత్తమ్ (1) క్షురః "క్షురధానే" కోశే యథా । (2) 'విశ్వంభరః' అగ్నిః 'విశ్వంభరకులాయే' వేద్యాం యథా । "ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్య" ఇత్యనేన విద్వన్మతే శరీరం సర్వం సంపూర్ణాకారేణ భగవదధీన మితి ద్యోతితమ్। అతః పరమాత్మైవ శరీరస్య శ్రేష్ఠీ, స్వామీ, రాజా, నియన్తా । "తమేతమాత్మానం" పరమాత్మానం "ఏత ఆత్మానః" శరీరాఖ్య ఆత్మా చక్షురాది ప్రాణాశ్చేత్యర్థః, "అన్వవస్యన్తి" అనువర్తన్తే "యథా శ్రేష్ఠినం స్వాః" యథా శ్రేష్ఠినః స్వాః కింకరాః శ్రేష్ఠిన మనువర్తన్త ఇత్యర్థః ।

నను కథం శరీరే ప్రాణేషు చ ఆత్మశబ్దః ప్రయుక్తః కథం వాఽత్ర జీవాత్మా నకథితః? ఇతిచేత్ । ఉచ్యతే-యథా శ్రేష్ఠినం బహవః సేవకాః సేవన్తే తద్వత్ శరీస్థ పరమాత్మని బహుసేవకజన పరివృత శ్రేష్ఠిత్వ సమర్థనాయ శరీరం ప్రాణాశ్చ శ్రేష్ఠినః సేవకా ఆత్మాన ఇతి వర్ణితాః, వస్తుతస్తు శరీరస్య ప్రాణానాం చ అచేతనత్వా న్నస్వతః పరిచరణ సామర్థ్యం విద్యతే, తస్మాత్ శరీరస్య ప్రాణానాం చ సహచరో జీవాత్మైవ తేషాం వేషై స్తథా బహువచనేన వర్ణిత ఇత్యవసీయతే । అథ శ్రేష్ఠినశ్చ తదీయానాం చ పరస్పరభోగ్యత్వం ఏవం ప్రకారకమితి ప్రతిభాతి-తే పాపరహితస్య హార్దపరమాత్మనః స్వీయాభూత్వా పాపస్పృష్ట మాహారం పరిత్యజ్య శుద్ధం జ్ఞానానన్ద స్వరూపం పరమాత్మానమేవ వరాహారత్వేన సర్వేషు దృశ్యాదివస్తుషు దృష్ట్వా శ్రుత్వా స్పృష్ట్వా ఘ్రాత్వా రస

యిత్వా భుంజన్తి, తేషాం ద్వారేణ జీవాత్మైవ తథా భోక్తేతి గూఢో భావః। సోపి శ్రేష్ఠః పరమాత్మా స్వైరాత్మభిర్భక్తైః, స్వాంశభూతేన పరిశుద్ధబుద్ధియుక్తేనాపి జ్ఞానినా జీవేన సహ భుఙ్క్తే, కిం భుఙ్క్తే? స్వస్య నిరవధికాతిశయానన్ద స్వరూపమేవ తేన సహ విభాగేన భుఙ్క్త ఇతి నిగూఢో భావ ఇతి మన్యే। ఇన్ద్రియాణాం ద్వారేణ బహిర్ముఖో జీవాత్మా పరమాత్మ సంకీర్తనాదిరూపం కైఙ్కర్యం కురుత ఇతి భావగర్భ ఉభయుక్తగీతః శ్లోకస్సర్వవిదితో ప్యాదరాతిశయేనాత్రోపన్యస్యతే-

"జిహ్వే కీర్తయ కేశవం మురరిపుం చేతో భజ శ్రీధరం।
పాణిద్వన్ద్వ సమర్చయాచ్యుతకథాం శ్రోత్రద్వయ త్వం శృణు॥
కృష్ణం లోకయ లోచనద్వయ హరేర్గచ్ఛాంఘ్రియుగ్మాలయం
జిఘ్ర ఘ్రాణ ముకున్దపాదతులసీం మూర్ధన్నమాధోక్షజమ్॥"

ఇతి। యద్వదస్మిన్ శ్లోకే ఇన్ద్రియేషు స్వచేతనత్వమారోప్య తేషాం వేషేణ బహుభూత్వా కవిః పరమాత్మ సంకీర్తనాది కార్యాణి కురుతే తద్వత్ ప్రకృత శ్రుతివాక్యే జీవస్య చేతనత్వం శరీరే ప్రాణేషు చారోప్య ఆత్మానః ఇత్యుక్త్వా తే శ్రేష్ఠినః సేవకాః కృతాః।

అథ వాక్యశేషే ఏవముక్తమ్-

"స యావద్వా ఇన్ద్ర ఏతమాత్మానం న విజజ్ఞౌ తావదేన మసురా అభిబభూవుః స యదా విజజ్ఞావథ హత్వాఽసురాన్విజిత్య సర్వేషాం దేవానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పరీయాయాథో ఏవైవం విద్వాన్ సర్వాన్ పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యేతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద" ఇతి।

ద్విగుక్తిరుపదేశసమాప్తిం ద్యోతయతి । కామక్రోధాదిరూప పాప్మానపవ జీవాత్మనా పరమాత్మానం జ్ఞాత్వా జేతవ్యా అసురరూపాః శత్రవః । "సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం" అబ్రహ్మజ్ఞా మనుష్యాః పశవఇవ భవన్తి, బ్రహ్మజ్ఞస్తేభ్యః శ్రేష్ఠ ఇతి తస్య శ్రైష్ఠ్యం। "స్వారాజ్యం పర్యేతి" ప్రకృతి బన్ధ వియుక్తస్య స్వస్యాత్మ భూతే పరమాత్మని సుప్రతిష్ఠితత్వం యత్ తదేవ తస్య స్వారాజ్యమ్ ।

ఏవం స్వప్న సుషుప్తి విషయె బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే బృహదారణ్యకోపనిషది కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషది చ యత్ప్రతిపాదితం తద్యథామతి వ్యాఖ్యాతం । రంగరామానుజార్యైః-

"ఏవమేవాస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దెవాస్సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి" (4, 1, 20)

ఇతి బృహదారణ్యకవాక్యస్థాః ప్రాణాదిశబ్దా ఏవం వ్యాఖ్యాతాః- "'అస్మాత్' సుషుప్త్యాధారభూత పరమాత్మనః, 'సర్వే ప్రాణాః' ప్రాణశబ్దో జీవపరః, సర్వేజీవా ఇత్యర్థః, 'సర్వేలోకాః' లోకశబ్దో జ్ఞానపరః, లోకనం లోకఇతి వ్యుత్పత్తేః, సర్వాణి జ్ఞానానీత్యర్థః, "సర్వే దెవాః" సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః, దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః, 'సర్వాణి భూతాని' దెవమనుష్యాదిరూపా జీవాస్సర్వే చ, సర్వేద్రష్టారః సర్వాణి దర్శనాని సర్వాణి తత్కరణాని చ సుషుప్త్యాధారభూతా దెకస్మాద్బ్రహ్మణః యుగపదెవవ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః" ఇత్యాది । ఏవంరీత్యైవ విషయవాక్య దీపికాయాం కౌషీతక్యుపనిషదుక్త ప్రాణాదిశబ్దా వ్యాఖ్యాతాః । అత్రవిజ్ఞాపనం "ఏషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానెన" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 17) ఇత్యుపక్రమవాక్యపఠితాః ప్రాణా ఇన్ద్రియాణీతి రఙ్గరామానుజార్యైరెవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనురోధేన

"ఏవమేవాస్మాదాత్మనః ప్రాణాః" (4, 1, 20) ఇత్యుపసంహార వాక్యకథిత ప్రాణా అపీన్ద్రియాణీతి వ్యాఖ్యాతవ్యం । కౌషీతక్యుపనిషద్వాక్యే "సయదా ప్రతిబుధ్యతే" ఇత్యనేన సుషుప్తపురుషస్య ప్రబోధకాలం గృహీత్వా "ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే" ఇత్యుక్తత్వాత్, సుషుప్తస్య హార్దపరమాత్మరూప శయ్యాతః ప్రబోధకాలే తస్య ప్రాణాఇన్ద్రియాణి తస్మాదేవ పరమాత్మనో వ్యుచ్చార్య చక్షురాది స్వస్వాయతన మాగచ్ఛన్తీత్యర్థః సుసంగతో భవతి । తత్ర యది ప్రాణా జీవాత్మానః, తర్హి ఏక జీవస్య ప్రబోధకాలే తదితరే జీవా యథాస్థానం ప్రస్థితా భవన్తీత్యాపద్యతే, తచ్చాసమంజసం। కించ బృహదారణ్యకే 3, 2, 6; 3, 5, 17-22; 4, 2, 3; 4, 5, 15; 5, 2, 11; 5, 9, 4: 6, 3, 7; 6, 3, 37; 6, 4, 1; 2; 6; 8, 1, 7; ఇత్యాది బహుస్థలేషు కథితాః ప్రాణా ఇన్ద్రియాణీతి స్పష్టమ్ । ఏవమేవ ఛాన్దోగ్యాద్యుపనిషత్స్వపి ప్రాణాఇన్ద్రియాణి । యద్యపి దేవశబ్దః క్వచిదిన్ద్రియేషు శ్రూయతే, తథాపి న స సర్వత్రేన్ద్రియపరః, ప్రసిద్ధాగ్న్యాదిషు దేవశబ్దస్య ముఖ్యత్వాత్ । ప్రకృతవిషయే బహువచన ప్రాణశబ్దస్య ఇన్ద్రియవర్గపరత్వే సిద్ధే పునః దేవశబ్దేన ఇన్ద్రియవర్గకథనం న స్వరసం భవతి ।

విషయ వాక్యదీపికాయాం కౌషీతక్యుపనిషదుక్తనాడ్యః స్వప్నస్థానభూతా ఇత్యుక్తం, తత్ర హి రంగరామానుజాచార్యైః "తాసు తదా భవతి యదా సుప్తస్స్వప్నం న కంచనపశ్యత్యథాస్మిన్ ప్రాణఏవైకధా భవతి" ఇతి వాక్యఖండే 'తాసు తదా భవతి' ఇత్యేతత్పదం పృథగ్గృహీత్వా "తాసు నాడీషు తదా స్వప్నకాలే అత్రితో భవతీత్యర్థః" ఇత్యుక్త్వా "యదా సుప్తః స్వప్నం న కంచన

పశ్యత్యథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి" ఇత్యేతత్ సుషుప్తి విషయమితి ప్రత్యపాది। ఏవం రీత్యా వాక్య విభాగకరణం నయుజ్యతే, నాడీకథనానన్తరమేవ తాసు తదా భవతీతి వాక్యమారబ్ధం, నాడీవర్ణన వాక్యే స్వప్నోనైవ కథితః, తత్పూర్వ కథితః పురుషః సుషుప్త ఏవాసీదితి ప్రతీయతే, తం "యష్ట్యావిచిక్షేప" ఇతి కౌషీతక్యుపనిషది, "తంపాణిపేషం బోధయాంచకార" ఇతి బృహదారణ్యకే, ప్రతిపాదితత్వాత్ । ఉచ్చైశ్శబ్దైః సంబోధితోఽపి యో నిద్రాం న త్యక్తవాన్ యశ్చ పాణిపేషం ప్రబోధితః సహి గాఢనిద్రాభిభూత ఇతి స్పష్టం వ్యజ్యతే నాడీవర్ణనాత్పూర్వగ్రన్థేన । తదుత్తరగ్రన్థేఽపి "తాసు తదా భవతి యదా సుప్తః స్వప్నం న కంచన పశ్యతి" ఇత్యనేన నాడీషు సుప్తస్య స్వప్నరహితా సుషుప్తిః కథితా । తదనన్తరం "అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి" ఇత్యత్ర అథశబ్దః సముచ్చయార్థః । అత్ర "తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ" (3, 2, 7) ఇతి సూత్రమను సంధేయమ్, స్వప్నాభావః నాడీషు పరమాత్మని చ సుషుప్తస్యేత్యర్థః ।

అథ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే ద్వితీయభాగః.

బాలాక్య జాతశత్రు సంవాదే కథితః స్వప్న సుషుప్తి విషయః ప్రథమభాగే వ్యాఖ్యాతః। అథేదానీం తతోఽపి విపులతరరీత్యా బృహదారణ్యక షష్ఠాధ్యాయ తృతీయ బ్రాహ్మణే జనకయాజ్ఞవల్క్య సంవాదే ప్రతిపాదితః స్వప్నవిషయో వ్యాఖ్యాస్యతే ।

తత్ర సంవాదారంభే “కింజ్యోతిరయం పురుషః” ఇతి జనకస్య ప్రశ్నః । యాజ్ఞవల్క్య ఆహ-

“ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ ఆదిత్యేనైవ జ్యోతిషా ఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతి” (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 2)

ఇతి । ‘ఆస్తే’=ఉపవిశతి । ‘పల్యయతే’ పర్యయతే, ఇతస్తతో గచ్ఛతీత్యర్థః । ‘కర్మ కురుతే’ స్పష్టోఽర్థః । ‘విపల్యేతి’ విపర్యేతి ఇతస్తతో గత్వా యథాస్థానమాగచ్ఛతీత్యర్థః ।

ఏవమేవ, అస్తమితే ఆదిత్యే ఽస్యపురుషస్య చన్ద్రమా జ్యోతిర్భవతి, చన్ద్రమస్యస్తమితే అగ్నిర్జ్యోతిర్భవతి శాన్తేఽగ్నౌ వాగేవ జ్యోతిరిత్యుక్త్వా ఏకైకనైతేన జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయత ఇత్యాది ప్రతివారముక్తమ్ । గాఢాన్ధకారేపి మనుష్యాః పరస్పరం వాచా సంబోధ్య యతో వాగ్ధ్వనిరాయాతి తతో గచ్ఛన్తీత్యాది హేతోర్వాగపి జ్యోతిరుక్తా । అత్ర కథితం వాగిన్ద్రియరూపం జ్యోతిః తత్ తదితర జ్ఞానేన్ద్రియాణా మప్యుపలక్షకమితి ప్రతిభాతి ॥

రంగరామానుజార్యైః రస్మిన్ బ్రాహ్మణే యాజ్ఞవల్క్యేన జనకాయ అన్తర్జ్యోతిః ఇత్యాదిశబ్దైరుపదేక్ష్యమాణం వస్తు జీవాత్మస్వరూపమితి మత్వా షష్ఠవాక్యమారభ్య వింశతి వాక్యపర్యన్తం సర్వాణి వాక్యాని జీవాత్మ పరతయా వ్యాఖ్యాతాని । తన్నోపపద్యతే, అన్తర్జ్యోతిః పరమాత్మా తేషు వాక్యేషు కానిచిద్వాక్యాని పరమాత్మ పరాణీతి చ దర్శయిష్యతే ॥

ఆదిత్య చన్ద్రాగ్ని వాగ్రూపజ్యోతిస్సోపాన మార్గేణ హార్దాన్త

జ్యోతీరూపం పరమాత్మానం ప్రతి నయతి జనకం రాజానం యాజ్ఞవల్క్యః ।

"తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిః...తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి" (ముణ్డక॥ 2, 2, 10-11)

ఇతి వర్ణిత పరమాత్మనా జ్యోతిషా సూర్యాదయో విభాన్తి । "ఆత్మబుద్ధిప్రకాశమ్" (శ్వే॥ ఉ॥ 6, 18) "మత్తఃస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ" (గీ॥ 15, 15) ఇత్యాదిభిశ్చ పరమాత్మత ఏవ మనోబుద్ధీన్ద్రియాణామపి ప్రకాశ ఇత్యవగమ్యతే । అత్రబహ్మాజ్ఞా జనా వయ మాదిత్య చన్ద్రాగ్నిరూపజ్యోతి ర్భి స్తథా వాగాదిస్వేన్ద్రియరూప జ్యోతిర్భి స్సర్వాణి కర్మాణి కుర్మహే వయమేవ నిరుపాధికస్స్వయం జ్యోతిః స్వరూపా ఇతి చ మన్యన్తే, జ్ఞానినస్తు స్వహృదయా న్తర్వర్తినా సర్వాన్తరాత్మనా పరమాత్మనా జ్యోతిషా వయముజ్జీవితాస్సన్త స్సర్వాణి కార్యాణి కుర్మహ ఇతి మన్యన్తే । అతో మేధావీ జనక ఆదిత్యాది వాక్పర్యన్త జ్యోతిషా ముపదేశ శ్రవణేనా పర్యవస్యన్ భూయః పృచ్ఛతి; యత్పృచ్ఛతి యచ్చయాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం తదిదమ్-

"అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ శాన్తాయాం వాచి కిం జ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యాత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 6)

ఇతి । ఏతద్వాక్యోక్త ఆత్మా పరమాత్మా న తు జీవాత్మా । య

థా బృహదారణ్యకాన్తర్యామి బ్రాహ్మణే "ఏషత ఆత్మా ఽన్తర్యామ్యమృతః" ఇతి వాక్యే "తే" ఇతి షష్ఠ్యా జీవాత్మా నిర్దిశ్యతే, ఆత్మశబ్దేన చ పరమాత్మా, తద్వదత్రాపి "అస్య" ఇతి షష్ఠ్యా జీవో నిర్దిష్టః, తస్య 'ఆత్మా' పరమాత్మా । రాత్రౌ పరస్పరం నాతిదూరే శయితయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకః కథాముపక్రమతే అన్యః "ఆమ్ ఆమ్" ఇతి శృణోతి । యదా తు శ్రోతుః ఆంకారో విశ్రామ్యతి తదా ఽసావన్తర్గృహీత వాగాదీన్ద్రియో నిద్రాతీత్యన్యేన విజ్ఞాతో భవతి । అతో నిద్రాలక్షణేషు వాఙ్నివృత్తిరేవ ముఖ్యలక్షణమితి "శాన్తాయాం వాచి" ఇత్యనేన నిద్రావస్థా వివక్షితా । అతః తదా "ఆస్తేపల్యయతే" ఇతి యో వ్యాపారః కథితః సా స్వప్న వృత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్ । కౌషీతక్యుపనిషది "య ఏవైష ప్రాజ్ఞ ఆత్మా యేనై తత్సుప్తః స్వప్నయా చరతి" ఇత్యనేన యా స్వప్నవృత్తిః కథితా సైవాత్ర "ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషా ఽఽస్తే పల్యయతే" ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితా । అన్తర్జ్యోతిర్భూతేన ఆత్మనా ప్రాజ్ఞేన పరమాత్మనా ఆస్తే పల్యయత ఇత్యర్థః । అథానన్తర వాక్యమ్-

> "కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః । స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసంచరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । సహి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోర్రూపాణి" (బృ॥ ఉ। 6, 3, 7)

ఇతి । కతమ ఆత్మేతి జనకస్య ప్రశ్నః । యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రత్యుత్తరమ్ । ఏతద్వాక్యోక్తో విజ్ఞానమయః కిం పరమాత్మా ఉత జీవాత్మేతి వివేక్తవ్యమ్ । "సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన" (1, 3, 43) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే "యో

యం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు" ఇతి వాక్యమేవ గృహీత్వా తద్వా క్యోక్తో విజ్ఞానమయః ప్రత్యగాత్మేత్యుక్తమ్ । ప్రత్యగాత్మా జీవాత్మా । అత్ర విజ్ఞాపనమ్- తద్వాక్యోక్తం విజ్ఞానమయం సూత్రకారో జీవాత్మానం మేనే ఇతి న కథంచిదవగమ్యతే దర్శితసూత్రాత్ । తద్వాక్యాత్ కించిత్పూర్వాత్ చతుర్థ బ్రాహ్మణే ఏష విజ్ఞానమయః పునర పికథితః, తత్రచ సపరమాత్మైవేతి స్పష్ట మవగమ్యతే । తచ్చైతద్వాక్యమ్-

చతుర్థ బ్రాహ్మణే సప్తమ ప్రభృతిషు వాక్యేషు హి జీవాత్మనః శరీరత్యాగం పరమాత్మ ప్రాప్తించ కథయిత్వా, అష్టాదశే వాక్యే "ప్రాణస్యప్రాణ ముతచక్షుషశ్చక్షు" రిత్యాదినా పరమాత్మనః సర్వేన్ద్రియాణా మన్తరాత్మత్వం సూచయిత్వా ద్వావింశే వాక్యే స పరమాత్మా ఏవం వర్ణితః ।

"సవా ఏషమహానజ ఆత్మా యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషో న్త హృ-దయ ఆకాశ స్తస్మింఛ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 22)

ఇత్యాది । ఏతచ్చ "కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః" (3, 3, 38) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే పరమాత్మ పరతయైవ ధృతమ్ యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు స ఏవ మహానజ ఆత్మా హృదయాకాశే శేతే ఇతి స్వాభావికో వాక్యార్థః । సర్వస్య వశీత్యాది విశేషణైః, ఉత్తరత్ర

"సవా ఏషమహానజ ఆత్మాஉజరో ఉమరో ఉమృతో ఉభయో బ్రహ్మాభయం వైబ్రహ్మ" (బృ॥ఉ॥ 6, 4, 25)

ఇతి ప్రతిపాదనేన చ ఏష విజ్ఞానమయ ఆత్మా పరమాత్మేతిస్పష్టమ్.

ఏవం "సవా ఏషమహానజ ఆత్మే" తి వాక్యకథితో విజ్ఞానమయః పరమాత్మేతి స్వాభావికార్థే సత్యపి రంగరామానుజార్యైః తద్వాక్య వ్యాఖ్యానె విజ్ఞానమయో జీవాత్మా స ఏవాన్తర్హృదయ ఆకాశః, తస్మిన్నాకాశాఖ్యే జీవాత్మని తదన్తర్యామితయా మహానజః పరమాత్మా శేతే, ఇత్యేవం ప్రకారేణార్థః కృతః । ఆకాశ శబ్దస్య జీవాత్మ పరత్వకల్పన మతీవాక్లిష్టమ్ । నహ్యుపనిషత్సు తదితర ప్రమాణగ్రన్థేషు వా జీవాత్మన్యాకాశ శబ్దప్రయోగో దృశ్యతే । దర్శితరీత్యార్థం కృత్వా రంగరామానుజార్యైః కేచిదేతద్వాక్యోక్తమాకాశశబ్దం శ్రీభాష్యానురోధేన హృదయవ్యాప్త భూతాకాశపరతయైవ గృహీత్వా విజ్ఞానమయాఖ్య జీవాత్మనో ఽన్తరాత్మతయా పరమాత్మా తేనైవ స్వశరీరభూత జీవాత్మ వాచక విజ్ఞానమయశబ్దేన నిర్దిష్ట ఇత్యాహురిత్యుక్త్వా, తదితరే- "కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాలేశేన గ్రహణం న సంభవతి, తస్య మహానజ ఇత్యుక్త మహత్వాద్యసంభవాత్, అపితు విజ్ఞానమయ ఇతి సాక్షాదేవ పరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః" ఇత్యుక్తమ్ । ఏవం శ్రీభాష్యమతే కేషాంచిదస్మదీయానాం చ మతే స వా ఏషమహానజ ఆత్మేతి వాక్యస్థ విజ్ఞానమయశబ్దః సాక్షాత్ పరమాత్మపరః ।

ఏవం స వా ఏషమహానజ ఆత్మేతి వాక్యోక్తో విజ్ఞానమయః సాక్షాత్ పరమాత్మైవేతి సిద్ధే కతమ ఆత్మేతి వాక్యోక్తో విజ్ఞానమయోఽపి పరమాత్మైవ భవితు మర్హతి । వాక్యద్వయమేకస్మిన్నేవ సంవాదే ఏకేన వక్త్రా యాజ్ఞవల్క్యేన జనకాయ ప్రోక్తమ్ । ఉభయత్ర "విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు" ఇత్యేతత్ సమానమ్ । తథైవ విజ్ఞానమయస్య హృదయాన్తర్వర్తిత్వముభయత్ర సమానమ్ ।

నను, అజాతశత్రువాక్యే

"యత్రైష ఏతత్సుప్తో భూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 7)

ఇతి కథనేన విజ్ఞానమయః సుప్తో జీవాత్మేతి స్పష్ట మవగమ్యత ఇతి చేత్ సత్యమ్ । తద్వాక్యే విజ్ఞానమయో జీవాత్మైన; పరన్తు సర్వత్ర విజ్ఞానమయశబ్దో జీవాత్మ పరఏవేతి న నియమః । దర్శితరీత్యా ఽస్మదీయైః కైశ్చిత్ మహానజ ఆత్మా విజ్ఞానమయ స్సాక్షాత్ పరమాత్మేత్యంగీకృతత్వాత్-"చేతనశ్చేతనానామ్" (కఠ॥ 5, 14) ఇతి జీవాత్మ పరమాత్మ సామాన్యవాచక చేతనశబ్ద ఇవ విజ్ఞానమయశబ్దో ప్యుభయసామాన్యవాచీ భవతి । సహ పఠితవిశేషణైః కుత్ర విజ్ఞానమయః జీవాత్మా కుత్ర పరమాత్మేతి వివిచ్య జ్ఞాతవ్యమ్ ।

స్వప్నాది విశేషణై రజాత శత్రువాక్యే విజ్ఞానమయో జీవాత్మా ప్రకృతే కతమ ఆత్మేతి వాక్యే న కేవలం విజ్ఞానమయశబ్దః ప్రయుక్తః, కిన్తు "విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః" ఇతి ప్రతిపాదనేన యః పరమాత్మా ప్రాణాఖ్యేన్ద్రియేషు తిష్ఠన్ తాన్ నియమయతి స ఏవాన్తర్యామీ పరమాత్మా "విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు" ఇత్యర్థః స్ఫురతి । చక్షుషశ్చక్షురితి ప్రతిపాదితరీత్యా జ్ఞానేన్ద్రియాణ్యపి భాసయతి పరమాత్మా । ఉపనిషత్సు పరమాత్మనో జీవహృదయాన్తస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాత్ "హృద్యన్తర్జ్యోతి"రితి విశేషణం పరమాత్మానం ఖ్యాపయతి । స ఏవ నిరుపమో విజ్ఞానమయః । ఛాన్దోగ్యే (3, 13, 7)-

"అథ యదతః పరోదివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠే

షు సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం
వావ తద్యదిద మస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః”

ఇతి యః పరమాత్మా ప్రతిపాదితః స ఏవ బృహదారణ్యకేపి ప్రకృతవాక్యే హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి ప్రతిపాదితః ।

నను, సూర్యాది జ్యోతీంషి కథయిత్వా తదుపరి సర్వేన్ద్రియోపలక్షకత్వేన వాగిన్ద్రియరూపం జ్యోతిః కథయిత్వా తదనన్తరమిన్ద్రియాణాముపరి చిజ్జ్యోతిః స్వరూపో జీవాత్మా వక్తవ్యత్వేన ప్రాప్త ఇతి స ఏవ ప్రకృతవాక్యే విజ్ఞానమయ ఇతి కథితః; స ఏవోత్తరత్ర “స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపిత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి” ఇతి స్వయం జ్యోతిశ్శబ్దేనాపి నిర్దిశ్యతే; సోహి స్వరూపత ఏవ చిజ్జ్యోతిః సన్స్వయంజ్యోతిః-ఇతి ।

ఏవం ప్రాప్తే విజ్ఞాపనమ్- కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి పురుషశబ్దేన అస్యేత్యనేన చాస్మిన్ ప్రకరణే జీవాత్మాపి కథితః । హృద్యన్తర్జ్యోతిస్తు పరమాత్మేతి వక్తవ్యమ్ । అజాతశత్రువాక్యే జీవాత్మని విజ్ఞానమయ శబ్దప్రయోగేన జీవాత్మా జ్ఞానస్వరూప ఇతి సిద్ధ్యత్యేవ । తథాప్యేష తపస్వీ అనాదికాలాదవిద్యాన్ధకారే స్థిత్వేన్ద్రియ పరవశో భూత్వైవాఽఽగతః । అత ఇన్ద్రియాణాముపరి వక్తుం యోగ్యో నిరుపాధికః స్వయంజ్యోతిః పరమాత్మైవ; యతః న తేషామన్తః ప్రవిష్టో నియన్తా । తదాత్మత్వేనాశ్రిత్యైవ జీవాత్మనైన్ద్రియ జయః కర్తవ్యః । జ్ఞానినా స్వస్యాత్మభూతపరమాత్మావిభాగేనాహం బ్రహ్మాస్మీతి మన్తవ్యత్వాత్స్వయ మిత్యుక్తిః । బాహ్యావస్థితేషు సూర్యాది జ్యోతిషు శరీరే స్థితేషు చక్షురాదీన్ద్రియరూపజ్యోతిషు తైర్గృహ్యమాణేషు శబ్దాది విషయేషు చ వ్యా

మోహం త్యక్త్వా అన్తర్ధ్వాన్త నివారణాయ జీవేనాశ్రయితవ్య మన్తర్జ్యోతిః పరమాత్మేతి ద్యోతనమేవ యాజ్ఞవల్క్యస్యోద్దేశః ।

నను కతమ ఆత్మేతి వాక్యస్య "ససమానస్సన్" ఇత్యాది వాక్యఖణ్డో జీవాత్మపరత్వం ద్యోతయతీతి చేత్ న। వాక్య ఖణ్డస్సర్వః శరీరే జీవేనసహావస్థిత పరమాత్మ పరత్వేన నేతుం శక్యతే। తథాహి "స సమానస్సన్నుభౌ లోకావను సంచరతి" జీవేన సహేతి శేషః । ఏతద్దేహావసానపర్యన్తమిమం లోకం తదనంతరం పరలోకం చేత్యుభౌ లోకౌ జీవేన సహానుసంచరతి । సమాన స్సన్నేవ యాదృశాకారేణేహ లోకే తేనాకారేణైవ పరలోకే సంచరతీత్యర్థః । జీవః కర్మావిద్యావశా దనేకజన్మపరిగ్రహేణ దేవమనుష్య పశుపక్ష్యాది నానావిధో భవతి । తత్సహచరో న్తర్యామీ తు సర్వదైకాకార పరిశుద్ధస్వరూపః । సమానశబ్దస్య సదృశః ఏకః ఇతి ద్వావర్థౌ ప్రసిద్ధౌ । అత్ర ఏకాకార ఇత్యర్థో వివక్షితః । రంగరామానుజాచార్యై స్సంసారి జీవ సమర్థనాయ "సమానః" మానః అభిమానః, తేన సహితస్సన్ స్వాతన్త్ర్యలక్షణకర్తృత్వాద్యభిమానయుక్తస్సన్ ఇతి ప్రతిపాదితోఽర్థః కిం న క్లిష్టః? "ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ" త్యనేనాన్తర్జ్యోతిరితినిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జ్వలదగ్ని దృష్టాన్తో వివక్షితః। నివాత ప్రదేశస్థ దీపజ్యోతిర్హి ధ్యాయతీవ ప్రకాశతే । ఈషచ్చలిత జ్యోతిశ్చలేలాయతీవ ప్రకాశతే, పరంతు జ్యోతిషః స్వరూపమేకాకారేణ తేజోమయమేవ । అథ "సహిస్వప్నో భూత్వేమంలోక మతిక్రామతిమృత్యోరూపాణి" ఇతి । నాత్రస్వప్నమాత్రం వివక్షితం । తర్హి కోభావః? ఉచ్యతే। ఇమం లోకమిత్యుక్తో లోకః జీవస్య ఏతద్దేహావసాన పర్యన్తో జాగరితావస్థా రూపో లోకః, యస్మిన్నవస్థితస్య జీవస్య స్వేన కృతపుణ్య పాపరూప కర్మఫలేన అన్వాగతత్వరూపం లిప్తత్వం

విద్యతే । సః శైశవ బాల్య యౌవన వార్ధిక్య దశాం తాపత్రయం చ నాతి క్రామతి । కింత్వనుభవత్యేవ । తథైవాన్త్యకాలే మరణం నాతిక్రామతి కిన్తు అనుభవత్యేవ । స్వాపకాలె తు తస్యశాస్త్ర వశ్యత్వ కర్తృత్వాభావాత్ తదానీం స అనన్వాగతో ఽసంగ ఇత్యుచ్యతే। జీవసహచరో౽న్తర్యామీ తు దేహేస్థితో౽పి సర్వదా ఽసంగ ఏవ। యథా జీవస్స్వాపకాలె ఽసంగః తథా ఽన్తర్యామి జీవస్య జాగరితలోకేప్యసఙ్గః । యస్మాదేవం జీవస్స్వప్నకాలే ఽసఙ్గః తస్మాల్లక్షణయా స్వప్నశబ్దో ఽత్రాసంగవాచీ భవతి । అతో౽న్తర్యామివిషయె స్వప్నోభూత్వేత్యస్య అసంగో భూత్వేత్యర్థః । సః అసంగో భూత్వా ఇమం లోకం జీవస్య జాగరితలోకం అతిక్రామతి । జీవానుభూతతాపత్రయాదె రనుభవం వినా అతిక్రామతీత్యర్థః । మృత్యో రూపాణి చాతిక్రామతి। మారకారోగా దుర్మరణాని చ మృత్యోరూపాణి। తాన్యతిక్రామతి తస్య మరణం నాస్తీత్యర్థః ।

అస్మిన్ బృహదారణ్యక ఏవాన్యస్థలె (5, 5, 1) "కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః" ఇతి కహోళప్రశ్నస్య యాజ్ఞవల్క్య దత్తం ప్రత్యుత్తరమేవం భవతి । "యో౽శనాయా పిపాసె శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి" ఇతి । ఏష సర్వాన్తరః పరమాత్మా । మృత్యుమత్యేతీతి యదుక్తం తదేవ ప్రకృతవాక్యే అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీత్యుక్తమ్॥ ఏతేన ఏష ఆత్మా అమృత ఇతి ద్యోతితం భవతి। బృహదారణ్యకాన్తర్యామి బ్రాహ్మణె చ సర్వాన్తర ఆత్మా "ఏషత ఆత్మా ఽన్తర్యామ్యమృతః" ఇత్యుక్తః । కించ ముణ్డకె (1, 2, 2) "యదా లెలాయతె హ్యర్చిస్సమిద్ధె హవ్యవాహనె" ఇతి సుసమిద్ధాగ్నెరర్చిర్లెలాయత ఇత్యుక్తమ్। అపిచ శ్వేతాశ్వతరె (3, 18) "నవద్వారె పురె దెహీ హగ్ంసో లెలాయతె బహిః । వశీ సర్వస్య లోకస్య స్థావరస్య చర

స్య చ" ఇత్యుక్తమ్ । "బహిః" జీవస్య తాపత్రయాద్బహిర్భూతః తదసంస్పృష్టః దేహే లేలాయతే । సుసమిద్ధాగ్నిరివేతి భావః । యథా సమిద్ధే హవ్యవాహనే ఆహుతయశ్శ్రద్ధయా హూయన్తే తద్వదన్తర్జ్యోతిర్భూతే పరమాద్భుతతేజసా లేలాయమానే పరమాత్మాగ్నౌ "బ్రహ్మణెత్వామహస ఓమిత్యాత్మానం యుంజీత"।ఇత్యుక్తరీత్యా జీవాత్మరూపం హవిస్సమర్పణీయమ్। ఏతాదృశమన్తర్జ్యోతిః హృది తిష్ఠతి । యస్మాదేవం ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యుత్తమాకారేణ సుసమిద్ధాగ్నిర్దృష్టాన్తో దత్తస్తస్మాత్తేన ఉత్తమః పురుషః పరమాత్మైవ వివక్షితః । నైషదృష్టాన్తో ఽనాద్యవిద్యావేష్టితస్య జీవస్య యుజ్యతే ।

ఏవం శరీరే స్థితయోర్ద్వయో రాత్మనో రేకమన్తర్జ్యోతిషం మరణాదిరహితం పరమాత్మానం ప్రతిపాద్య తదన్యం జరామరణభాజం జీవాత్మానం వర్ణయత్యుత్తరేణ వాక్యేన-

> "స వా అయం పురుషో జాయమానశ్శరీరమభి సంపద్యమానః పాప్మభిస్సగ్ంసృజ్యతే । స ఉత్క్రామన్మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి" । (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 8)

ఇతి । ద్వితీయాదిషష్ఠ పర్యన్తేషు వాక్యేషు "అయం పురుషః" ఇతి పద్ద్వారం కథితః పురుషో జీవాత్మేతి స్పష్టమ్ । తత్రషష్ఠే వాక్యే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి ప్రశ్నస్య ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యుక్తమ్ । తతస్సప్తమే వాక్యే కతమ ఆత్మేతి ప్రశ్నస్య ప్రత్యుత్తరే స ఆత్మా వర్ణితః । స చ దర్శితరీత్యా పరమాత్మా । ఏవం మధ్యే ఽవాంతరప్రశ్నే సంప్రాప్తే తస్య ప్రత్యుత్తరం దత్వా తత్పూర్వోక్తం జీవాత్మానమేవ పునరస్మిన్నష్టమే వాక్యే "అయం పురుషః" ఇతి

పరామృశ్య కథయతి । జాయమానః మ్రియమాణః ఇతి శబ్దాభ్యా మస్య సంసారిత్వం స్పష్టముక్తమ్ । దేహే ఆత్మబుద్ధిం కృత్వా పునః పున శ్శరీరం గృహ్ణాతి । అపహతపాప్మానం పరమాత్మానం స్వస్యాత్మ త్వేన నావలంబతే । అతఏవ పాపమాచరన్ పునఃపునః పాపభాజన భూతైః కర్మకృతశరీరై స్సంసృజ్యతే జన్మనా । తెభ్యో వియుజ్యతే మృత్యునా । ఏవం సంతతాకారేణ శరీరసంయోగ వియోగయోః పర్యాయాభవతః ఇతిభావః । అథానన్తరవాక్యమ్-

"తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానె భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చ సన్ధ్యం తృతీయగ్ స్వప్నస్థానం తస్మిన్ సంధ్యే స్థానె తిష్ఠన్నేతె ఉభె స్థానె పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చ । అథ యథా క్రమో ఽయం పరలోకస్థానె భవతి । తమాక్రమ మాక్రమ్యోభయాన్ । పాప్మన ఆనన్దాగ్ శ్చ పశ్యతి । సయత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రా మపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపిత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతి ।" (6, 3, 9)

ఇతి । స్వప్నస్థానం సన్ధ్యం ప్రోచ్యతే । కుతః? తస్మిన్ తిష్ఠన్నుభె స్థానె పశ్యతి । అయం భావః- ఇహ లోకె జాగరితావస్థాయాం దృష్టవస్తుజాత సదృశవస్తూని స్వప్నె పశ్యతీతి హేతో రిహ లోకదర్శనమ్ । తద్విసదృశాని శాన్తాకారాణి వా ఘోరాకారాణి వా స్వప్నేపశ్యతి కామచారాది చ కురుత ఇతి హేతో స్స్వర్గనరకాది లోకాన్తరవస్తు చ్ఛాయాదర్శనమ్- ఇత్యుభె స్థానె పశ్యతి । ఇహ జన్మని వా పూర్వజన్మని వా స్వకృతం పుణ్య పాపరూపం "ఆక్రమం ఆశ్రయం, ఆక్రమ్య ఆశ్రిత్యైవ స్వప్నె ప్రియాప్రియె ప

శ్యతి । సయత్ర యదా ప్రస్వపితి తదాఽస్య లోకస్య సర్వావతః నానావిధ పదార్థ జాతయుక్తస్యాస్య జాగరితావస్థా దృష్టలోకస్య సకాశాదిత్యర్థః । "మాత్రామపాదాయ" మాత్రాశబ్దే నేన్ద్రియవర్గ ఉచ్యత ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । "తథైవస్యాత్" ఉత్క్రాన్తిప్రకరణే "తేజోమాత్రా స్సమభ్యాదదానః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 1) ఇతి ఇన్ద్రియాణాం తేజోమాత్రాశబ్దేన నిర్దేశాత్ । అస్య లోకస్య సకాశాత్ తదవలోకనాది వ్యాపారేభ్యః మాత్రాం ఇన్ద్రియవర్గం అపాదాయ । "స్వయం విహత్య, అంతరాక్రుప్తేన్ద్రియ వర్గవిశిష్టం శరీరం నిస్సంబోధమాపాద్యేతి యావత్ । "స్వయం నిర్మాయ' అస్య వాక్యఖణ్డస్య రంగరామానుజీయమిదమ్ "స్వాప్న దేహేన్ద్రియాది వస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ సృష్ట్వా అత్రోక్తం జీవస్య స్వాప్నపదార్థ నిర్మాతృత్వ మదృష్టద్వారేతి ద్రష్టవ్యం । అగ్రే "సహికర్తే"తి వాక్యేన తేషా మీశ్వర సృష్టత్వస్య "వక్ష్యమాణత్వాత్" ఇతి। స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపిత్యత్రాయం పురుషస్స్వయం జ్యోతిర్భవతి । అస్య వాక్యఖండస్య రంగరామానుజీయమ్- "స్వేన భాసేత్యస్యైవ వివరణం స్వేన జ్యోతిషేతి, ప్రస్వపితి స్వాప్నమనుభవతీత్యర్థః। అత్ర, అస్యాం దశాయాం పురుషః జీవః స్వయంజ్యోతిర్భవతి । ప్రకాశాన్తరాభావాదిత్యర్థః । యద్యపి స్వాప్నపదార్థ భానం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వార ప్రసృమరేణ ధర్మభూత జ్ఞానేనైవ । నాత్మ జ్యోతిషా । తథాప్యాదిత్యాది ప్రకాశాన్తర స్థానాభిషిక్త ఆత్మైవేతిభావః" ఇత్యాది ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్ । సర్వస్య వస్తుజాతస్య నిర్మాతా పరమాత్మేతి సిద్ధే, నిర్మాతరి చ పరమాత్మని జీవస్య స్వప్నకాలే హృదయ ఏవ విరాజమానే సత్యపి, తం స్వయంజ్యోతీరూపం పరమాత్మాన

మనాదృత్య తదా జీవాత్మ వ్యతిరిక్త ప్రకాశాన్తరాభావ కథన మనౌచిత్యం ప్రతిభాతి । అద్వైతినామేక ఏవాత్మేతి త్వైరాత్మన ఉపహితానుపహిత భావయుక్త్యా ఽర్థనిర్వాహః క్రియతే । అస్మాభిర్దేహస్థయోర్ద్వయోరాత్మనోర్మధ్యే హృదయాకాశ సింహాసనే శేషీ పరమాత్మైవాభిప్రేతవ్యః । అద్వైతినో జీవపరయోరైక్యం వర్ణయన్తి । వయన్తు జీవస్య బ్రహ్మపృథక్సిద్ధత్వాదికం వర్ణయామః॥ అతః "ఆత్మా, స్వః, స్వయం" ఇతి శబ్దాః కుత్ర చిత్పరమాత్మ శరీరతయా పరమాత్మ ప్రకారభూత జీవాత్మపరాః, కుత్ర చిత్సాక్షాత్పరమాత్మపరాః, ఇతి సందర్భానుసారం నేతవ్యాః । వేదాన్తే జీవాత్మ పరమాత్మానౌ అత్యన్త భేదేన న వక్తవ్యౌ । కిన్తు ప్రకార ప్రకారి భావేన వక్తవ్యావితి భావః ప్రకృతవాక్యాదివ్వన్తర్నిగూహితః ప్రతిభాతి । ప్రకృతవాక్యస్యార్థ ఏవం ధ్వన్యతే । స్వయం విహత్యేత్యాది చతుర్వారం ప్రయుక్తేన స్వశబ్దేన జీవాత్మైవ స్వతన్త్రేణ సర్వాన్ స్వప్నవ్యాపారాన్కురుత ఇతి యత్ప్రతీయతే తదాపాతమాత్రమ్ । వస్తుతస్తత్ జీవస్య పారవశ్యగర్భమేవ । తథాహి- నిద్రా నామ జీవేన కించిన్నిరోద్ధుం శక్యతే । స్వాగమనం ప్రతి చ కించిజ్జీవకృత ప్రయత్నమపేక్షతే । తథాఽపి సా జీవేన న మూలతో నిరోద్ధుం శక్యతే । కథాంకాం చిచ్ఛ్రోతుం కృతసంకల్పమ ప్యుపవిష్ట మపిహి పురుషం నిద్రాఽభిభూయ తస్య శీర్షాన్దోళనాదికం విదధాతి । ఏవం నిద్రా ప్రకృతిజన్యా । ప్రకృతిశ్చాచేతనా సతీ పరమాత్మనియమ్యైవ ప్రవర్తతే । అతః "స్వయం నిర్మాయ" పరమాత్మద్వారేణ నిర్మాయేత్యర్థః । స్వయం విహత్య పరమాత్మనా ద్వారేణ శరీరం నిస్సంబోధమాపాద్యేతి యావత్ । స్వయం నిర్మాయ పరమాత్మద్వారేణ స్వప్నపదార్థాన్నిర్మాయేతి యావత్ । "స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితి" సద్విద్యాయాం

"స్వమపీతో భవతి" (ఛా ఉ. 6, 8, 1) ఇత్యత్ర స్వశబ్దేన జీవస్య స్వః ఆత్మభూతః పరమాత్మా కథితః । తస్మాత్ స్వేన భాసా పరమాత్మనా భాసా స్వేన జ్యోతిషా పరమాత్మనా జ్యోతిషా ప్రస్వపితీత్యర్థః । "అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి" స్వయం జ్యోతిరిత్యత్ర పరమాత్మప్రకారో భవతీత్యర్థః । అన్తర్హృదయాకాశే సూర్యాదిజ్యోతిషామభావేపి పరమాత్మరూపం జ్యోతి ర్జీవస్య విద్యత ఇత్యుపదేశేన తదేవ తస్యానపాయి శాశ్వతం జ్యోతిః, తేన జ్యోతిషా ఉపవిష్ట ఏవ జాగరితస్థానే వా స్వప్నస్థానే వా పదార్థాన్ పశ్యతి కర్మ కురుతే విపర్యయతే, న కేవలం స్వధర్మభూతజ్ఞానేన, న వా కేవలమాదిత్యాది జ్యోతిర్భిరితి జ్ఞాతం భవతి । ప్రతిపాదితం హి శ్రుత్యన్తరే (కఠ 4, 4)-

"స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనాను పశ్యతి ।
మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి ॥

ఇతి । అథాన్తరవాక్యమ్-

"న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్ రథయోగాన్పథః సృజతే న తత్రానన్దాముదః ప్రముదో భవన్త్యథానన్దాన్ముదః ప్రముదః సృజతే న తత్ర వెశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్త్యథ వెశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే స హి కర్తా" (బృ॥ఉ॥ 6,3, 10)

ఇతి । వాక్యమిదం సర్వం జీవస్యాన్తర్యామిపరం । "రథయోగాః అశ్వాదయః, రథరథాశ్వమార్గాదయః జాగ్రద్దశాను భవయోగ్యాః, తత్ర స్వప్నే న సన్తి, న జాయన్తే; అథ తు తత్తత్పురుషతత్తత్కాలమాత్రానుభావ్యాన్ రథాదీన్ పరమాత్మా సృజత ఇత్యర్థః" ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । పూర్వమస్య జీవస్య ఆత్మేన పర

మాత్రేణ అన్తర్జ్యోతిరిత్యుక్తం కిల, జీవస్య స్వప్నస్థానే తేన పర మాత్మనా కిమాకారాస్తస్మిం స్థానే దృశ్యాః పదార్థాః సృజ్యన్తే యేనా జీవో ఽన్తర్జ్యోతిర్భూతస్య హృదయాకాశ సూర్యస్య ప్రభ యా పశ్యతీతి చేత్ ఆహ "న తత్రేత్యాది"।

నను, స్వప్నే న కించిద్వస్తు సృజ్యతే, సుప్తేన యద్దృష్టమి వ కృతమివ భవతి తత్తస్య మనోవికార మాత్రమితి చేన్న। యా జ్ఞవల్క్య ఏవోత్తరత్ర "అథోఖల్వాహుః" ఇతి ప్రక్రమ్య స్వప్న విషయే మతాన్తరం వక్ష్యతి, తచ్చాగ్రే వ్యాఖ్యాస్యతే। ప్రకృత వాక్యోక్త మత విషయే తు వక్తృతాత్పర్యం వక్త్రా ప్రయుక్తైశ్శ బ్దైరేవ జ్ఞాతవ్యం। న కోఽపి శబ్దార్థవిద సృష్టవస్తు విషయే సృష్టిశబ్ద ప్రయోగం కుర్యాత్। అత్రచ సృష్టిః స్పష్టం ప్రతిపాదితా, స్ర ష్టా చ "సహికర్తే" తి దృఢమవధార్య ప్రోక్తః। ఏవం స్వప్న పదా ర్థానాం కర్తా కిం జీవః? ఉత తదన్తర్యామీ? ఇత్యేతావన్మాత్రే వి శయః। న జీవో జాగ్రద్దశాదృష్ట నదీపర్వతాదిపదార్థాన్నిర్మాతుం శక్తః, అతః స్వప్నే దృష్టానా మేతాదృశపదార్థానా మన్యేషాం చ జీవేనా దృష్టపూర్వాణా మసంకల్పితానా మనిష్టానాం చ పదార్థా నాం జీవస్య పూర్వకర్మవాసనాదీన్ నిమిత్తీకృత్య స్రష్టాఽన్త ర్యామ్యే వేతి వాక్యతాత్పర్యమ్। కౌషీతక్యుపనిషది "యోవై బా లాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ, స వేదితవ్యః" ఇతియః ప్రసిద్ధః కర్తా ప్రోక్తః స ఏవాత్ర బృహదారణ్యకేపి "హి" శబ్దేన నిర్ధార్య ప్రోక్తః।

అథోత్తర వాక్యత్రయ మేవం భవతి -

తదేతే శ్లోకా భవన్తి। స్వప్నేన శారీరమభి ప్రహత్యా

సుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం
హిరణ్మయః పురుష ఏకహంసః (6, 3, 11)॥

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతే అమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః (6, 3, 12)॥

స్వప్నాన్తముచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని। ఉతేవ స్త్రీభిస్సహ మోదమానో జక్షదుతేవా ఽపి భయాని పశ్యన్ (6, 3, 13)।

ఇతి। ఏషు శ్లోకేషు ప్రథమ శ్లోకస్సాక్షాత్పరమాత్మపరః। తదన్యథా - పరమాత్మా "శారీరం" దేహినం జీవాత్మానం। జీవసముదాయాపేక్షయైకవచనం; ఉత్తరత్ర 'సుప్తాన్' ఇతి బహువచన ప్రయోగాత్। 'స్వప్నేన' నిద్రయా, "అభిప్రహత్య" జాగరితస్థానస్థ పదార్థ దర్శనాదికం కర్తుం సయథా న శక్నుయాత్ తథా తం కృత్వా ఽధః పాతయిత్వేతి యావత్। ఏవం కృత్వా ఽన్తర్యామీ "అసుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి" స్వయమసుప్తస్సన్, దేహస్థస్యాపి తస్య నిద్రాద్యభావాత్, శ్రుత్యన్తరే చ "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి" (కఠ॥ 5, 8) ఇతి ప్రతిపాదనాత్; సుప్తాన్ జీవాన్ అభిచాకశీతి, అభితః ప్రకాశతే। 'శుక్రమాదాయ' సుప్తోజీవః ప్రబోధే యథాయతన మాగత్య శోభమానై రిన్ద్రియై శ్శోభత ఇతి భావేనాత్ర శుక్రశబ్దో జీవాత్మవాచీ ప్రతిభాతి। అన్తర్యామీ శుక్రం జీవాత్మానమాదాయ, సన్ధ్యస్థానాదితి శేషః। "పునరైతి స్థానం" జీవేన సహ పునర్జాగరిత స్థానమేతి। "హిరణ్మయః పురుషః" ఏష పరమాత్మా కమనీయప్రాప్య నిరుపాధిక స్వయం జ్యోతిర్జ్ఞానస్వరూప ఇతి

హిరణ్మయః; అన్తర్యామీ పురుషః । "అయం పురుషస్సర్వాసు పూర్షు పురిశయః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 18) ఇతి పురుష శబ్దనిర్వచన మత్రానుసన్ధేయమ్ । "ఏకహంసః" ఏకః నిరుపమః, హంస స్సూర్యః, హృదయాకాశస్యేతి భావః । "హꣳస శ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసత్" (కఠ॥ 5, 2) ఇతి మన్త్రే ద్యౌరన్తరిక్షం యజ్ఞభూమిరితి త్రిషు స్థానేషు విద్యమాన సూర్యవాయ్వగ్నీనా మన్తరాత్మత్వేన పరమాత్మా హంసాదినామభిః స్తూయతే । హంసశబ్ద ఆదిత్యే ప్రసిద్ధః । రూపకనామైతత్ । ఆదిత్యో హి స్వచ్ఛే ఆకాశరూపే సరసి శ్రేష్ఠహంసవిహంగమ ఇవ ప్లవతే । అన్తర్జ్యోతిః పరమాత్మా హృదయాకాశ సూర్య ఇతి తస్మిన్నపి రూపకత్వేన హంసశబ్ద ప్రయోగో రమణీయః । ఛాన్దోగ్యే (1, 6, 6) అన్తరాదిత్య పురుషో హిరణ్మయ ఇతి వర్ణితః । తద్వద్ధార్ద సూర్యోఽపి హిరణ్మయః కమనీయత్వాత్ । శ్వేతాశ్వతరే హి (3, 18) అన్తర్యామీ "హంసో లేలాయతే" ఇతి వర్ణితః ।

అస్యశ్లోకస్యాద్వైతభాష్యే యథా తద్వద్రంగరామానుజీయేపి శారీరం శరీరమితి 'సుప్తాన్' ఇన్ద్రియరూప ప్రాణాన్ ఇతి, "శుక్రమాదాయ" ఇన్ద్రియవర్గమాదాయేత్యాది ప్రకారేణ వ్యాఖ్యా కృతా । అద్వైతినాం మతే జీవపరాభేదాదేక ఏవాఽఽత్మేతి సమర్థనాయ శారీరాది శబ్దానాం శరీరాదిపరత్వేన వ్యాఖ్యానకరణ మావశ్యకమ్ । ఏవమేవ "య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి" ఇతి కఠవల్లీవాక్యమ్ కఠోపనిషదద్వైతభాష్యే 'సుప్తేషు' ఇత్యస్య "సుప్తేషు ప్రాణాదిషు" ఇతీన్ద్రియవర్గాది పరతయాఽర్థః కృతః । రంగరామానుజార్యైః "అసుప్తస్సుప్తానభి చాకశీతి" ఇతి వాక్యఖండ ఏవం వ్యాఖ్యాతః। "స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం శరీరం అభిప్రహత్య నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః, అలుప్త ప్రకాశ ఏవసన్ సుప్తాన్

లుప్తప్రకాశాః ప్రాణాః అభిచాకశీతి, కశగతి శబ్దయో రిత్యస్మాద్యఙ్లుగంతాదిదం రూపమ్, పర్యటతీత్యర్థః" ఇత్యాది । అత్ర విజ్ఞానం - జీవాత్మపరతయా ప్రసిద్ధస్య శారీరశబ్దస్య శరీర పరత్వకల్పనం న యుజ్యతే । "అసుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి" ఇత్యేతద్వాక్యం "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి" ఇతి కఠవల్లీ వాక్య సమానార్థకమేవ భవతి । యోజాగర్తి సహ్యాసుప్తః । ఉభయత్ర సుప్తాః ఇత్యస్య ఏక ఏవార్థః కర్తవ్యః ప్రాణాః ఇతి వా జీవాః ఇతి వా । కఠోపనిషద్రంగరామానుజీయే సుప్తశబ్దస్య "సర్వేషు సుప్తేషు జీవేషు" ఇతి జీవాత్మపరతయా ఽర్థః కృతః । అన్యథా శ్రీభాష్యవిరోధ ఆపద్యతే । సన్ధ్యధికరణ శ్రీభాష్యే హి (సూ॥ 3, 2, 1, 3) "య ఏష సుప్తేషుజాగర్తి" ఇతి వాక్యం ధృతం । అధికరణ సారావళేః "కామంకామంవిధాతా" ఇతి 297 శ్లోకస్యాధికరణచిన్తామణౌ "సుప్తేషు" ఇత్యస్య "సుప్తేషు పురుషేషు" ఇత్యేవార్థః కృతః । కిం బహునా । కఠవాక్య సమానార్థకత్వా త్పరమాత్మైవాసుప్త స్సుప్తాః జీవానభి చాకశీతి, అభిత స్సమన్తతః ప్రకాశతే ఇత్యేవార్థః స్పష్టం ప్రతీయతే । శుక్రశబ్దశ్చైతన పరతయా వ్యాఖ్యాతః । "స పర్యగాచ్ఛుక్రం" ఇతీ శావాస్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానే శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైః । అతః అత్రత్య సన్దర్భానుసారం, శుక్రః జీవాత్మా, ఇత్యర్థకరణే న కించిత్క్లిష్టకల్పనం దృశ్యతే । అతస్సిద్ధమేతత్ - పరమాత్మా జీవాత్మానం సన్ధ్యస్థానం నయతి, తతశ్చ పునర్జాగరిత స్థానమానయతి ఇతి ।

సన్ధ్యస్థానం నీతస్య జీవస్య స్వప్నావస్థాం వర్ణయతి ప్రాణైనేతి ద్వితీయ శ్లోకేన । వాజసనేయ సంహితాయాం "సప్తఋషయః ప్రతిహితాశ్శరీరే" ఇతి మన్త్రే సప్తర్షిః శబ్దేన నిర్దిష్టాశ్చక్షురాదిశీర్షణ్యా ప్రాణాః నిద్రాకాలే స్వాపలోకం గచ్ఛన్తి తదాస్వాప

రహితౌ ద్వౌ దేవౌ శరీరం రక్షతః ఇత్యర్థోవర్ణితః । తౌ చ దేవౌ ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసరూపేణ ద్వేధా ఉపస్థితః ప్రాణ ఏవ । ఏషప్రాణోమరణపర్యంతం జీవస్య జాగరితకాలే నిద్రాకాలే చ జాగరిత్వా శరీరం రక్షతి । ప్రాణనం చ పరమాత్మాయత్తం । "కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాద్యదేషఆకాశ ఆనన్దో నస్యాత్" ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్వల్ల్యుక్తేః । జీవాత్మా పరమాత్మాత్మక స్తదవినా భూత స్తచ్ఛరీరతయా తత్ప్రకారభూత స్తదావిష్టః స్వప్నపదార్థా న్పశ్యతీతి హేతోః పూర్వశ్లోకే పరమాత్మని సమర్పితైర్నామభిరేవాస్మిన్ శ్లోకే జీవాత్మా "హిరణ్మయః పురుష ఏక హంసః" ఇతి కథితః ప్రతిభాతి । యద్వా జ్ఞానస్వరూపత్వా జ్జీవాత్మాపి హిరణ్మయః । సః న సర్వాసు పూర్షు, కింతు స్వస్యైకస్మిన్నేవ పురే నివసతీతి పురుషః, ఏకస్మిన్దేహే ప్లవత ఇత్యేక హంసః । ఏకరూపాఅపి హిరణ్మయాదిశబ్దాః జీవాత్మపరమాత్మ వివక్షయా భిన్నార్థకాః । బ్రహ్మప్రకారభూతో జీవాత్మా "ప్రాణేన" అంతర్యామి ప్రవర్తితప్రాణేన 'అవరం' నికృష్టం "కులాయం" నీడం శరీరమితి యావత్, రక్షన్, 'బహిష్కులాయాత్' శరీరాద్బహిః 'అమృతశ్చరిత్వా' అయం భావః-అంత్యకాలే శరీరం త్యక్త్వా ప్రేతస్య జీవస్య శరీరం మ్రియతే ప్రాణాపగమాత్; స్వప్నే తు స్థూల శరీర మేకత్ర విసృజ్య పరమాత్మ సృష్టేన స్వాప్నదేహేన బహిస్సంచరతో జీవస్య స్థూలశరీరం న మ్రియతే ప్రాణేన రక్షితత్వాత్ । "స ఈయతే అమృతో యత్ర కామమ్". సః జీవః యత్ర స్వప్నానుభావ్యః కామః భోగ్యపదార్థః విద్యతే, తత్ర తం కామం 'అమృతః' మరణం వినా 'ఈయతే' గచ్ఛతి । అత్ర "అవరం కులాయం" ఇతి స్థూలశరీరస్య విశేషణేన బహుదూరమనాయాసేన సంచారక్షమం స్వాప్నశరీరం నికృష్ట స్థూలశరీరాపేక్షయా శ్రేష్ఠమితి ద్యోతితం భవతి

అథ తృతీయశ్లోకే స్వప్నే కేన ప్రకారేణ సంచరణాది క్రియత ఇత్యేతదాహ । "స్వప్నాన్తే" స్వప్నస్థానే, 'ఉచ్చావచమీయమానః' 'ఉచ్చం దేవాదిభావం, అవచం తిర్యగాదిభావం నికృష్టం తత్ ఉచ్చావచం, ఈయమానః ప్రాప్నువన్' (ఇతి శ్రీశంకరభాష్యం) "రూపాణి దేవః కురుతే బహూని" కురుతే ధత్త ఇతి యావత్ । రూపాణి తు అంతర్యామి సృష్టాని, "సహి కర్తా" ఇత్యుక్తత్వాత్ ।ఉచ్చరూపేషు దేవవచ్చరతీతి భావేన దేవశబ్ద ప్రయోగ ఇతి భాతి । ఏవం స్వప్నదశాయాం ఏకస్మిన్కాలే దేవఇవ భూతోఽప్యన్యస్మిన్కాలే భయాని పశ్యతి । అథోత్తరవాక్యమ్-

> "ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి । తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యగ్ హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే। అథో ఖల్వాహుర్జాగరిత దేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి (6, 3, 14)

ఇతి। కశ్చనేత్యనంతరమేవ "ఇతి" కరణం కృతమితి "ఆరామమస్య" ఇతి పద్యమపి తదేతేశ్లోకాభవన్తీతి పఠితేషు శ్లోకేష్వన్యతమం భవతి । "అస్య" సుప్తస్య పురుషస్య 'ఆరామం పశ్యన్తి' అత్రత్య సందర్భాదారామశబ్దేన జీవస్య విహరణ భోగాదిసాధన భూతం శరీరం వివక్షితం, శరీరం పశ్యన్తి జనాః । అయం భావః - యేన శరీరేణ జాగరితావస్థాయాం పురుషో విహరణాది కురుతే, తదేతచ్ఛరీరం తస్యస్వాపకాలే శయ్యాయాం న్యస్తం పశ్యన్తి । "న తం పశ్యతి కశ్చన" అన్యజనాదృశ్యేన స్వాప్నశరీరేణ స్థానాన్తరేషు పర్యటన్తం తం స్వాప్నపురుషం న కోఽపి ద్రష్టుం శక్నోతీతి భావః । "తం నాయతం బోధయేత్" ఇత్యాది । 'తన్నాయతం' ఇతి రంగరామానుజీయాః

పాతః। అస్య రంగరామానుజీయం- “యత ఏవ స్వప్నే ఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్య జీవో బహిర్నిర్గచ్ఛతి, తత్, అత ఏవ ఆయతం గాఢసుప్తం...సహసా న బోధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః......సహసా ప్రబోధితో జాగ్రచ్ఛరీరే ప్రవిశన్ బహిర్నిర్గత ఆత్మా యం కంచిదిన్ద్రియదేశం న ప్రతిపద్యతే యది కదాచిత్, తర్హి వ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశే ప్రవేశయేత్, తత్రాన్ధ్య బాధిర్యాది దోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం దుఃఖేన భిషక్కర్మాస్మై దోషాయ భవతి” ఇతి॥

స్వప్నవిషయే మతాన్తరమాహ “అథోఖల్వాహు” రిత్యాదినా వాక్యఖణ్డేన। “జాగరితదేశ ఏవాస్యైష” ఇతి, ‘అస్య’ జీవస్య, ‘ఏషః’ స్వప్నః, జాగరితదేశే ఏవ సంభవతి। న ప్రదేశాన్తరే గమనాదినా కుతః?। “యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్తఇతి” యాని జాగరితస్థానే పుత్రమిత్రగృహక్షేత్రారామాదివస్తూని సన్తి తాని సుప్తపురుషః స్వప్నే పశ్యతి। అతి మితాక్షరేణోక్తత్వాన్మతాన్తరస్యాస్య భావోన సుష్ఠు పరిజ్ఞాయతే। వ్యాఖ్యాతారోపి వివిధరీత్యా భావగ్రహణం కుర్వన్తి। జాగరితదశాయామేకత్రావస్థితో ఽపి తేనైవ దేహేన దేశాన్తరం గత్వా తత్రత్యపదార్థాన్పశ్యన్తం తత్రత్యజనైస్సహసల్లాపాది కుర్వన్తమాత్మానం మనసా సంభావయితుం శక్నోతి మనుష్యః। దేశాన్తరే యాని పూర్వ దృష్టవస్త్వాదీని సన్తి తేషాం స్మరణకాలే వా నవీనాకారేణోత్ప్రేక్షితదేశే మనసా సంచరణాదికాలే వా యేన పురుషేణ యత్ర స్థీయతే, తస్య పురుషస్య తస్మిన్నేవ దేశే కాలే దేహేఽహం భవామీతి జ్ఞానమనువర్తతే। అతో జాగరితకాలే మనసా దృష్టవ్యాపారేభ్యో న కించిద్భయం భవతి। స్వప్నకాలే తు తాదృశ జ్ఞానానువర్తనస్య విచ్ఛేదో భవతి అన్తర్గృహీతేన్ద్రియత్వాత్।

అతస్స్వప్నే యన్మనసా వ్యాఘ్రాదీన్ సంభావయతి, తేభ్యః ప్రత్యక్షదృష్టేభ్యస్సజీవేభ్య ఇవ భయం భవతి । ఏవ మేవహర్షః ప్రియరూపాణాం వస్త్రాదీనాం సంభావనేన । యద్యపి స్వప్నే మూత్రపురీషోత్సర్జనం కృతమివ సంభావితమపి న వస్తుత స్తత్క్రియతే । తథాఽపి స్వప్నే స్త్రీపరిష్వఙ్గదర్శనే త్వాశ్చర్యాకారేణ వస్తుతశ్శరీర కశ్మలం సంజాయతే, ఏతదేవ నిదర్శనం స్వాప్నపురుషో న దేహాన్తరం వ్రజతీత్యస్య । కుతః ? సుప్తస్థలాదన్యదేశే స్త్రీ దర్శనే సంధ్యస్థాననిర్మిత నవీనశరీరాధిష్ఠితత్వం చేత్ స్వాప్నపురుషస్య, తర్హి దేశాన్తరస్థం తచ్ఛరీరం విహాయ సుప్తశరీరే కథం కశ్మలస్య సంభవః? ఏవం జాతీయం కిమపి కారణం మనసి నిధాయ ప్రవృత్తం మతాన్తరమిదమితి ప్రతిభాతి । కులాయాద్బహి స్సంచరతి స్వాప్నపురుష ఇతి యత్కైశ్చిదుచ్యతే తన్న, కింతర్హి ? యేన దేహేన సుప్తః తద్దేహ విశిష్ట ఏవ స్వప్నం పశ్యతీతి అస్య మతస్య భావః । ఏవం సతి స్వప్నవృత్తిః కేవలా మానసీతి ద్యోతితం భవతి । సా చ బహ్వాశ్చర్యాకారా మానసీ వృత్తిః సుప్తస్య పూర్వకర్మాణి నిమిత్తీకృత్య పరమాత్మనా సృజ్యతే । యద్యచ్చ జీవాత్మా మనసా పశ్యతి, తత్సర్వం స పరమాత్మనా తేజసా పశ్యతీత్యాదేరంగీకారస్యాస్మిన్మతే న కోఽపి బాధః । కులాయాద్బహి స్సంచరణం యత్ తావన్మాత్ర ప్రతిషేధపరత్వాదస్య మతస్య । అస్మిన్మతే హి పూర్వవత్ "అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి" ఇతి ప్రతిపాదనేన స్వాప్నపురుషః స్వప్నదృష్టమానసాని వస్తూని పరమాత్మనా జ్యోతిషా పశ్యతీతి ద్యోతితం భవతి। ఏవం మతద్వయేఽపి హృదయాన్తర్జ్యోతీరూప పరమాత్మోపదేశ ఏవ ముఖ్యోద్దేశః ।

అథానన్తర వాక్యత్రయమేతద్భవతి ।

"స వా ఏష ఏతస్మి న్సంప్రసాదే రత్వా చరిత్వా దృ

ష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియో
న్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ సయత్తత్ర కించిత్పశ్యత్య న న్వాగ
తస్తేన భవత్య సఙ్గో హ్యయం పురుషః"ఇత్యాది। (6,3, 15)

"స వా ఏష ఏతస్మిన్స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ
పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్ర
వతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్య నన్వాగత స్తేన
భవత్య సఙ్గో హ్యయం పురుషః" ఇత్యాది (6, 3, 16)

"స వా ఏష ఏతస్మి న్బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ
పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్ర
వతి స్వప్నాన్తాయైవ" (6, 3, 17)

ఇతి । సంప్రసాదః, స్వప్నరహితగాఢ నిద్రావస్థా, సుషుప్తిరితి యావత్ । ప్రతిన్యాయం, ప్రతి, ని, ఆయః అయనం, యథాగతమితి యావత్, ప్రతియోని యథాస్థానం, ఆద్రవతి ఆగచ్ఛతి । బుద్ధాన్తం జాగరితస్థానం । స్వప్నాన్తం సంధ్యాఖ్యం స్వప్నస్థానమ్ ।

అద్వైతభాష్య ఏవం రీత్యా ఽర్థయోజనా కృతా । స్వప్నాత్సంప్రసాదాఖ్యం సుషుప్తస్థానం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థాయామేవ రత్వా చరిత్వా తత్ర దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ తత స్సంప్రసాదం ప్రవిశ్య సంప్రసాదే స్థిత్వా పునః స్వప్నాయైవాద్రవతి; స యత్తత్ర స్వప్నే కించిత్పశ్యతి పాపం వా పుణ్యం వా తేన అనన్వాగతో భవతి, అననుబద్ధో భవతి । స్వప్నే పరమార్థతః క్రియాయా అభావాత్, ఆత్మనశ్చా సఙ్గస్వరూపత్వాత్ ఇతి ప్రథమవాక్యా ద్వైతభాష్యస్య తాత్పర్యమ్ । ద్వితీయవాక్యే "బుద్ధాన్తా

స్మైవ" ఇత్యనన్తరం 'సయత్తత్ర కిం చిత్పశ్యతి' ఇత్యస్యాద్వైతభాష్యే తత్ర శబ్దో బుద్ధాన్తాఖ్య జాగరితస్థాన పరామర్శక ఇత్యేవ గృహీతః । యతస్తృతీయ వాక్యభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితం- "యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి అనన్వాగతస్తేన భవతి, అసఙ్గో హ్యయం పురుష" ఇతి । నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే, కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి । న-కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వానుపపత్తేః" ఇతి ।

రఙ్గరామానుజార్యైరేవం ప్రకారేణార్థ యోజకానా కృతా- యద్యపి సంప్రసాద శబ్దస్సుషుప్తౌ ముఖ్యః, తథా ఽపి జాగరితావస్థానుభూతకాలుష్యా ద్విప్రముక్తస్స్వప్నే ఈషత్ప్రసీదతి, అతో ఽత్ర సంప్రసాదశబ్దేన స్వప్నస్థానముచ్యతే । పూర్వవాక్యేషు స్వప్నస్య ప్రస్తుతత్వాత్తస్యైవ "ఏతస్మిన్సంప్రసాదే" ఇత్యేతచ్ఛబ్ద సమానాధికరణ సంప్రసాద శబ్దేన పరామర్శో ఽయుక్తః । ఏతస్మిన్సంప్రసాదే ఏతస్మిన్స్వప్నస్థానే, జిగమిషితే సతీతి శేషః, రత్వా చరిత్వా, కుత్ర? జాగరితస్థానే రత్వా చరిత్వా, పుణ్యపాపే దృష్ట్వా పునః స్వప్నామైవాద్రవతి, స్వప్నస్థాన మేవాగచ్ఛతి, స్వాపజాగరితావస్థయో స్సన్తత పర్యాయత్వాత్ పునశ్శబ్దః । "సయత్తత్ర కించిత్పశ్యతి" ఇత్యాదే రఙ్గరామానుజార్య కృతో ఽర్థః ఏవం భవతి- తత్ర జాగ్రద్దశాయాం సః జీవః యత్కించిన్మనుష్య వ్యాఘ్రశరీరాదిక మాత్మీయత్వేన పశ్యతి, తేనానన్వాగతో భవతి, తేనాననుసృతో భవతి, తత్సంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః । తత్ర హేతుమాహ । "అసఙ్గో హ్యయం పురుషః" ఇతి। కర్మావిద్యోపాధికేన శరీరేన్ద్రియ సంఘాతాదినా అసఙ్గ స్వభావాదిత్యర్థః । యది హి కేన చిత్సఙ్గః స్వభావసిద్ధః స్యాత్తదైవ హి తస్య సర్వదా తదనువృత్తిః స్యా

త్, అతో ఽసఙ్గస్వభావత్వా జ్జాగ్రద్ద శాదృష్ట పదార్థానుస్మృతి ర్న్యుజ్యత ఇతి భావః" ఇతి । ద్వితీయవాక్య వ్యాఖ్యానే చ రఙ్గరామానుజాచార్యైరేవముక్తమ్ – "స యత్తత్ర కించిత్పశ్య త్యనన్వాగత స్తేన భవతీతి జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తు సమ్బన్ధరహితో భవతీత్యర్థః ఇతి ।

సంప్రసాదశబ్ద స్సుషుప్తౌ ప్రసిద్ధః । ఏవం సత్యపి తస్య ప్రసిద్ధార్థం విహాయ స్వప్నస్థాన పరత్వం పరికల్ప్య తత్ర జగమిషితే సతి జాగరితస్థానే రత్వేతి క్లిష్టార్థ కల్పనేన ఫలత స్సంప్రసాదాఖ్య సుషుప్తిస్థానం జాగరితస్థానం కృత్వా జాగరిత పురుషో ఽప్యసఙ్గ ఇతి వ్యాఖ్యాతం భవతి । నైతదంగీకర్తుం శక్యతే । మూలవాక్యం హి సంప్రసాదాఖ్య సుషుప్తావేవ రత్వేతి స్పష్టం బోధయతి । జాగరితకాలే చ పురుషస్య తత్కృత పుణ్యపాపసఙ్గో విద్యత ఏవ । నను మనోవ్యాపారస్యాపి విరతిస్థానభూతాయాం సుషుప్తౌ రమణాదే రసంభవాత్కథం రత్వా చరిత్వేతి వక్తుం శక్యతఇతి చేదుచ్యతే- సమాన ప్రకరణే మాధ్యందినపాఠే ప్రథమవాక్యం వా తృతీయ వాక్యం వా నైవ పఠితం, కేవలం స్వప్నస్థాన విషయకం మధ్యమవాక్యం పఠితం, స్వప్నే రత్వా ఇత్యస్య స్థానే స్వప్నాన్తే రత్వా ఇతి పాఠభేదేన । స్వప్నాన్తే స్వప్నస్థానే ఇతి యావత్, అతో మధ్యమవాక్యస్యార్థ ఉభయత్ర సమానః । అర్థక్లేశజనకం కాణ్వానాం సంప్రసాదాఖ్య సుషుప్తి విషయకం ప్రథమవాక్యం ప్రామాదికమితి సంశయో జాయతే, ఉత్తరత్ర "తద్యథా ఽస్మిన్నాకాశే" ఇతి వాక్యే సుషుప్తేర్వక్ష్యమాణత్వాత్, ప్రథమ తృతీయ వాక్యే వినా మధ్యమ వాక్యేనైవార్థ నిర్వాహోపపత్తేశ్చ ।

మధ్యమవాక్యస్యాయమర్థః- "స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ

పుణ్యం చ పాపం చ” ఇతి। స్వప్నే పుణ్యపాపదర్శనం నామ పరోప కారాది రూపం శ్లాఘ్యం కర్మజాతం పరస్త్రీగమనాది రూపం నిం ద్యం కర్మజాతం చ యత్స్వప్నే స్వేన కృతమివ పశ్యతి తత్ । ఏవం స్వప్నే పుణ్యాపాపే దృష్ట్వాబుద్ధాన్తాయ జాగరితస్థానాయ ఆద్రవతి। యద్యపి స్వప్నే కాయేన పుణ్యం వా పాపం వా కర్మ న క్రియతే,తథా పి మనసా కృతమేవేత్యంగీకర్తవ్యం చేత్ యథా జాగరితావస్థాయాం మనసాచిన్తితమపి పాపం కర్మ పాపఫలం జనయతి తద్వత్స్వప్నేమన సా కృతాని కర్మాణి తత్తదనురూప శుభాశుభ ఫలజనకాన్యే వేత్యా పద్యతే। అత ఏతదాపత్తి పరిహారాయాఽఽహ-“స యత్తత్ర కించి త్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతి”ఇతి। వాక్యస్యాస్య ప్రథమభాగే“స్వప్నే రత్వాచరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ” ఇత్యనేన యత్కర్మ జాతం దృష్టమిత్యుక్తం తదేవోత్తరభాగే“సయత్తత్ర కించిత్పశ్యతీ”త్య నేనానూదితం భవతి। ‘తత్ర’ పూర్వోక్తే బుద్ధాన్తాయా ద్రవణపర్యన్తే స్వప్నకాలే ఇత్యర్థః, స్వప్నే యత్పుణ్యం చ పాపం చ కృతమివపశ్యతి తేనానన్వాగతో భవతి, తాదృశకర్మణః ఫలం తం నానుగచ్ఛతి, స్వ ప్నావస్థ పురుషస్య శాస్త్రవశ్యకతృత్వాభావాత్ , న హి శాస్త్రేషు స్వప్నే మనుష్య ఏవం కుర్యాదేవం న కుర్యా దితి విధినిషేధౌ కృ తౌ। ‘అసఙ్గో హ్యయం పురుషః’ అయం స్వాప్నపురుషః అసఙ్గః, స్వ ప్నే తస్య దత్తస్వాతన్త్ర్యమపి నాస్తి మనోవ్యాపారాదిశ్చ నస్వసం కల్పితః, న హి స్వాత్మహితైషీ జీవాత్మా స్వప్నే స్వస్యానిష్టం సంక ల్పయేత్, యచ్చ స్వప్నే పుణ్యం చ పాపం చ పశ్యతి తత్తస్య పూ ర్వకర్మవాసనాదికం నిమిత్తీకృత్య పరమాత్మనాసృజ్యతే, తస్మాద్య థాశిశుః శాస్త్రవశ్యత్వ పుణ్యపాప ప్రయోజక కతృత్వా భావేనా సఙ్గః తథా స్వాప్నపురుషో ఽసఙ్గః । ఇతి మధ్యమవాక్యస్యార్థః ।

సుషుప్తౌ మనోవ్యాపారస్యాపి విరమాత్తత్ర న కించిత్పాపం వా పుణ్యం వా మనసాఽపి పశ్యతి, తస్మాత్సుషుప్తపురుషః సర్వథాఽసఙ్గ ఇతి కిము వక్తవ్యమ్। తస్మాత్సుషుప్తపురుషవిషయకం ప్రథమవాక్యమనావశ్యకం దుర్బోధం చ।

జాగరితపురుషవిషయకం తృతీయవాక్యమప్యనావశ్యకమ్, యతో జాగరితపురుషస్య శాస్త్రవశ్యత్వకర్తృత్వాదిసద్భావాద్యత్రైవ జాగరితకాలే పుణ్యపాపరూప కర్మజాతం క్రియతే తస్య ఫలం తమన్వాగచ్ఛత్యేవ, నహ్యసావసఙ్గః తాదృశకర్మకరణే ప్రాకృత గుణేషు కర్మఫలే చ సజ్జమానేవ సః। యద్యప్యేవం తృతీయ వాక్యమనావశ్యకం, తథాపి తత్ జాగరితపురుషః సజ్జమానేవేతి సూచయతి। అత్రేదమవధారణీయమ్- ప్రథమవాక్యే సుషుప్తపురుషస్య ద్వితీయవాక్యే స్వప్నపురుషస్య చ పుణ్యపాపానన్వాగతత్వమసఙ్గత్వం చ ప్రతిపాద్య జాగరితపురుషవిషయకే తృతీయవాక్యే "స యత్తత్ర పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుషః" ఇతి నైవ కథితమ్। కుతః? జాగరితకాలే క్రియమాణేన పుణ్యపాపరూపేణ కర్మణా తత్కర్తా లిప్యత ఏవ, తస్యఫలమనుభోక్తవ్యత్వేన తమన్వాగచ్ఛత్యేవ, సజ్జమానేవసః ఇతి మనసి కృత్వా తస్య అనన్వాగతత్వమసఙ్గత్వం చ న కథితం। తస్మాత్తృతీయ వాక్యం వినాఽర్థోపపత్తిసంభవేఽపి తద్వాక్యముపాదేయం భవతి, ఉపపన్నస్యార్థస్య ద్యోతనాత్।

ఏవమేవ ప్రథమవాక్యం కథంచిదుపాదేయం యది తర్హి వాక్యస్యాస్య యథావస్థితం రూపమనుసృత్యైవార్థః కర్తవ్యః। సచ యథామతి ఏవం తర్క్యతే- జాగరితస్థానం పరలోకః స్వప్నస్థానం చేతి త్రిషు స్థానేషు స్వప్నస్థానాఖ్యే నిద్రాస్థానం స్వప్నసుషుప్త్యో

ర్భేదేన ద్వైతాభవతి, తత్ర జాగరితకాల జనిత శ్రాన్తిపరిహారేణ సుఖప్రదాన విషయే సుషుప్తిః ప్రాథమ్యేన కథితా, స్వప్నావస్థాపేక్షయా సుఖతరత్వాత్, భృశం పరిశ్రాన్తి సుప్తస్య ప్రాయః స్వప్నరహితగాఢనిద్రాయా ఏవ ప్రాథమ్యాత్ । సంప్రసాదాఖ్యా సుషుప్తౌ పుణ్యాదర్శనం నామ స్వప్నరహిత గాఢనిద్రా సుఖానుభవ ఏవ ఉక్తంహి-

"అతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవ మేవైష ఏతచ్ఛేతే" (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 19)

ఇతి । అథ సంప్రసాదే పాపకరణం కథమితి చేత్, ప్రాణేన అవరం నికృష్టం బంధకం శరీరం రక్షన్నేవ స్వప్న సుషుప్త్యో రనుభవాత్, ఏతేన సుషుప్తా వపి శరీరే మమతా వాసనా న త్యజ్యత ఇతి ద్యోతితత్వాచ్చ యత్తాదృశే వాసనయా బన్ధకం శరీరం కపిముష్ట్యాధ్రియతే తదేవ సంప్రసాదే పాపకరణమ్ । పరం తు ఏవం కర్మ వాసనావలంబకస్యాపి సుషుప్తౌ న కించిన్నవీనే పుణ్యపాపకర్మణి వ్యాపృతత్వమస్తి యేన తస్యాన్వాగతత్వం స్యాత్ । అత ఉక్తం- "అనన్వాగతస్తేన భవత్యసంగోహ్యయం పురుషః" ఇతి ।

ఏవం ప్రథమవాక్యం సుషుప్త పురుష విషయం, తస్మిన్వాక్యే సయత్రతత్రేతి తత్ర శబ్దేన సుషుప్తేః ప్రారంభకాలాత్స్వప్నస్థానం ప్రత్యాద్రవణస్య పూర్వ క్షణావధికః సుషుప్తి కాలస్సర్వః పరామృశ్యతే । ద్వితీయ వాక్యం స్వాప్నపురుష విషయమ్, తస్మిన్వాక్యే సయత్రతత్రేతి తత్ర శబ్దేన స్వప్నస్య ప్రారంభకాలా జ్జాగరితస్థానం ప్రత్యాద్రవణస్య పూర్వక్షణావధికః స్వప్నకాల స్సర్వః పరామృశ్యతే । దర్శితరీత్యా చ సుషుప్త స్వాప్నపురుషా వసంగౌ । తృతీయ

వాక్యం జాగరిత పురుషవిషయమ్, తస్మిన్ "స యత్తత్ర" త్యాది
కం నోక్తం, జాగరితకాలె పుణ్యపాపరూపకర్మణాం కర్తు రసంగ
త్వాభావాత్ । తాదృశ కర్మకర్తా సదా ఫలాదిషు సక్త ఏవ భవ
తి, కేవలం నిద్రాకాలే తాదృశ ఫలసంగజనకం కర్మ న సంకల్పయ
తి న కరోతి అతో న తస్మిన్ సక్తో భవతీతి హేతోః సుషుప్తౌ స్వప్న
కాలె చ పురుషస్యా సంగత్వమ్ । నతు తదానీం సముక్తః, అనేనా
ఘుమనాదికర్మ జనితే స్థూలె వా సూక్ష్మే వా శరీరె సక్తత్వాత్ ।
దెహే స్థితయో ద్వయో రేకఏవ పరమాత్మా ఽసంగస్సర్వదా ।
సహి బృహదారణ్యక ఏవ (6, 2, 4) ఏవం వర్ణితః-

"స ఏషనేతి నేత్యాత్మా ఽగృహ్యోనహి గృహ్యతే
ఽశీర్యోన హి శీర్యతే ఽసంగోన హి సజ్యతే ఽసితో న వ్య
థతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోసి"

ఇతి ॥ జీవపరాభేదవాదిభి రాత్మనో ఽసంగత్వ స్థాపనాయ "కార
కావభాసకత్వేన కర్తృత్వో పపత్తేః" ఇత్యేవ మాదిప్రకారేణ
కర్తృత్వ మాభాసమాత్రం న పరమార్థతః సత్యమితి వదన్తి ।
యత్తూక్తం రంగరామానుజార్యైః- "కర్మవిద్యోపాధికేన శరీరే
న్ద్రియ సంఘాతాదినా అసంగస్వ భావాదిత్యర్థః, యది హి కేవ
చిత్సంగః స్వభావసిద్ధస్యా త్తదైవ హి తస్య సర్వదా తదనువృత్తిః
స్యాత్" ఇతి ॥ తత్రోచ్యతే నైవం భావనేన పుణ్యపాపకర్తుః
జాగరిత పురుషస్య సంగత్వం స్థాపయితుం శక్యతే । అచ్ఛస్ఫటిక
వత్ శుద్ధస్వరూపో ఽపి జీవాత్మా ఽనాదికాలాత్కర్మా విద్యా
భి స్సంగవానెవా ఽఽగతః తదుక్తం, "కారణం గుణసంగో ఽస్య
సదసద్యోనిజన్మసు" (గీ॥ 13, 21) ఇతి । అతో జీవస్వరూప
స్యానాదికర్మా విద్యాది సంగో విద్యతే, స త్యాగస్తు కోన నిత్యః ।

జీవాత్మా ఽనాదికాలాత్ప్రకృతౌ సంగం కృత్వా ఽఽగతః, యదా తు భగవద్గీతోక్తరీత్యా ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేన బుద్ధియుక్తకర్మయోగ మనుతిష్ఠతి పరమాత్మని రక్తోభవతి తదా ప్రకృతి సంగాద్విముచ్యతే బ్రహ్మసాయుజ్య రూపం నిరవధికాతిశయ సుఖ బ్రహ్మసంగం ప్రాప్నోతి । కిం బహునా జీవాత్మా ఆమోక్షం కర్మావిద్యోపాధికేన శరీరేన్ద్రియ సంఘాతాదినా సంగవాన్ యది తాదృశసంగస్య మిథ్యాత్వం న వక్తవ్యమ్ ।

అథోత్తర వాక్యద్వయ మేవం భవతి-

“తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసంచరతి పూర్వం చా పరం చైవమేవా ఽయం పురుష ఏతావుభావన్తావను సంచరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ- (6, 3, 18)

“తద్యథా ఽస్మిన్నాకాశే శ్యేనోవా సుపర్ణోవా విపరిపత్య శ్రాన్త స్సగ్ హత్య పక్షౌ సల్లయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవా ఽయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తోన కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి” (6, 3, 19)

ఇతి । స్వప్నస్థానాదపి సుఖతరత్వేన స్వప్నరహిత సుషుప్తి ర్విశ్రమభూమిః । అత ఉక్తం శ్రాన్తః “ఏతస్మా అన్తాయ” ఏతస్మై సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీతి । తత్ర దృష్టాన్తః, యథా పక్షీ శ్రాన్తః ‘సల్లయాయైవ ధ్రియతే’ ఇతి। అస్యరంగరామానుజీయ్యాం- “లీయతే ఽస్మిన్నితి లయః నీడం, సమీచీన నీడాయైవ ధ్రియతే, అవతిష్ఠతే, ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః, క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః” ఇతి । అథానన్తర వాక్యమ్-

"తావా అస్యైతా హితానామనాడ్యో యథాకేశ స్స హస్రధా భిన్నస్తావతా ఽణిమ్నాతిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గళస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథయత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గర్తమివ పతతి। యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహ మెవేదగ్ స ర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమోలోకః" (6, 3, 20)

ఇతి। పూర్వవాక్యే "ఏతస్మా అన్తాయధావతీ" తి యత్సుషుప్తి స్థానాయ ధావన ముక్తం తదేవ సుషుప్తిస్థానం ప్రకృతవాక్యే హితానామక నాడీయుక్తమితి వర్ణ్యతే। "తావా" ఇత్యారభ్య "లోహితస్య పూర్ణాః" ఇత్యన్త వాక్యఖణ్డేన వర్ణితా అతిసూక్ష్మాకారా నానావర్ణా హితానామనాడ్యః 'అస్య' జీవాత్మనః సుషుప్తిస్థానే సన్తీతి భావః। సమాన ప్రకరణే-

అథ యదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్యచన వెద హితానామ నాడ్యో ద్వాసప్తతి సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే' (బృ॥ ఉ॥ 4, 1, 19)

ఇత్యజాత శత్రువాక్యే కథితాః హితానామనాడ్య స్సుషుప్తి స్థానాన్తర్గతా ఇతి స్పష్టం। కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషద్యప్యేతాసామెవ హితానామ నానావర్ణనాడీనాం వర్ణనం కృత్వా-

"తాసు తదా భవతి యదా సుప్తస్స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథా ఽస్మిన్ప్రాణ ఏకధా భవతి"-

ఇతి ప్రతిపాదితమ్। తథైవ దహరవిద్యాయామ్-

"అథయా ఏతా హృదయస్య నాడ్య స్తాః పింగళస్యాణి మ్న స్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేత్యసౌ వా ఆదిత్యః పింగళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష లోహితః" (ఛా॥ ఉ॥ ८, 6, 1)

ఇత్యుక్త్వా-

"తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తస్సంప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సంపన్నో భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 6, 3)

ఇతి ప్రతిపాదనాచ్చ నాడీప్రవేశానన్తరం స్వప్నాభావ ఇతి స్పష్టమ్ । స్వప్నరహిత నిద్రారూప సుఖప్రదస్య పరమాత్మనః స్థానత్వేన దేతా నాడ్యో హితా ఇతి నిర్దిష్టా ఇతి ప్రతిభాతి । సూత్రకార ఆహ-"తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ" (3, 2, 7) ఇతి । తదభావః స్వప్నాభావః సుషుప్తిరితి యావత్, నాడీషు పరమాత్మని చ కారాత్పురీతతి చ భవతీత్యర్థః ।

ప్రకృతవాక్యే నాడీవర్ణనానన్తరం "అథయత్రైనం ఘ్నన్తీవ" త్యారభ్య "తదత్రా విద్యయా మన్యతే" ఇతి పర్యన్తం యదుక్తం తత్స్వప్నవర్ణనమ్, సుషుప్తౌ గర్తపతనాదిరూప మనో వ్యాపారస్య విరమాత్ । అయమర్థః- 'యత్ర' స్వప్నకాలే 'ఏనం' స్వప్నదృశం కే చన 'ఘ్నన్తీవ' హింసన్తీవ, కేచన ఏనం 'జినన్తీవ' జయన్తీవ, 'హస్తీ' గజః ఏనం 'విచ్ఛాయయతీవ' విద్రావయతీవ, "గర్తమివ పతతి" ఏష స్వప్నదృష్టా గర్తం పతతీవ- ఏవ మాది రీత్యా స్వప్నకాలే అప్రియాణి పశ్యతీతి యావత్ । "యదేవ జా

గ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే" యాని జాగరితకాలే భయజనకాని భవన్తి తత్సదృశాన్యేవ 'తత్ర' స్వప్నకాలే దృష్టాని భయం జనయన్తీతి భావః । "అవిద్యయా మన్యతే" ఇత్యస్య "కర్మవశాన్మన్యత" ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । యద్వా నిద్రయా ఽముకస్థలే హస్త్యాదిభి రవధ్యశరీరేణ సుప్తో ఽస్మీతి జ్ఞానం స్వప్నకాలే నానువర్తత ఇతి తాదృశ జ్ఞానాభావ ఏవా విద్యా, తయా ఽవిద్యయా, తాదృశ జ్ఞానాభావకారణేనేతి యావత్, స్వప్నదృష్టభయంకరాణి వస్తూని జాగరితకాలీనానీవ మత్వా భయం పశ్యతీతి భావః । ఏవమర్థకరణే కిం కారణమితి చేద్విజ్ఞాప్యతే- అవిద్యాశబ్ద స్సర్వత్ర బ్రహ్మజ్ఞానాభావపర ఇతి న నియమః । అస్యామేవోపనిషది ఉత్క్రాన్తి ప్రకరణే-"ఏవమేవాయ మాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వా" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 3) ఇత్యుక్తమ్; అత్ర అవిద్యాం గమయిత్వేత్యస్య శరీరం నిస్సంబోధమాపాద్యేత్యర్థః కృతో రంగరామానుజాచార్యైః; ఏవం నిస్సంబోధరూపే అజ్ఞానే అవిద్యాశబ్ద ప్రయోగాత్, స్వాపప్రకరణేఽపి "స్వయం విహత్య" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 9) ఇత్యనేన శరీరం బాహ్యజ్ఞానరహితం యథా తథా ఽధః పాతయిత్వా స్వపితీతి ద్యోతితత్వాత్, ప్రకృతవాక్యస్థావిద్యాశబ్దో దర్శితరీత్యా స్వప్నదృష్టహస్త్యాదిభి రవధ్య శరీరేణ సుప్తోఽస్మీతి జ్ఞానాభావ పరస్స్యాత్- ఇతి ।

యద్యపి పూర్వత్ర "రూపాణి దేవః కురుతే బహూని" ఇతి స్వప్నే దేవఇవ పర్యటనాది వైభవం కథితం; తథాపి తత్ర "ఉతేవాపి భయానిపశ్యన్" ఇతి భయదర్శనస్యాపి కథితత్వాత్, ప్రకృత వాక్యే సుషుప్తిస్థానం భయదర్శన రహితమితి ప్రదర్శయితుం స్వప్నస్థానే దృశ్యాని భయాన్యేవ వర్ణితాని న సుఖాని । ఏవం స్వప్నదృ

శ్య సహితం కథయిత్వా తత్ప్రత్యనీకత్వేన భయదర్శనరహిత సుషుప్తిస్థానభూతం పరమాత్మానం కథయతి "అథ యత్ర దేవఇవే" త్యాదినా । అస్య కోఽభిప్రాయ ఇతి వివేక్తవ్యమ్ । న హి సుషుప్తః కించిన్మన్యతే, తదానీం మనోవ్యాపారస్య విరమాత్; శ్రుత్యన్తరే చ సుషుప్తి ప్రకరణే

> "నాహ ఖల్వయం భగవ ఏవగ్ం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 11, 1)

ఇతి సుషుప్తౌ మననవిరతేః ప్రతిపాదితత్వాత్ । విద్వానేవ జాగరితకాలే

> "స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 3, 3)

ఇత్యుక్తరీత్యా హార్దపరమాత్మా మమ ప్రాప్యః పరమోలోక ఇతి మత్వా నిదిధ్యాసనేన తం పరమాత్మాన ముపాస్య సుఖితోభవతి। అహంగ్రహేణ పరమాత్మానముపాసత ఇతి స్వస్య పరమాత్మా విభక్తత్వదృష్ట్యా తన్మయత్వేన "దేవఇవ రాజేవాహ మేవేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే"। అతః 'యత్ర' నిదిధ్యాసనకాలే విద్వానానన్దరూపే పరమాత్మని నిమగ్నస్తథా మన్యతే స ఏవ పరమాత్మా సర్వస్య భయపాపరహిత సుషుప్తి స్థానభూతః పరమోలోక ఇతి వాక్యాభిప్రాయః ప్రతీయతే । ఏతేన శాశ్వత సుఖలాభాయ జాగరితకాలే పరమభక్త్యా ప్రపత్త్యా పరమాత్మని విద్వదన్యో లోకస్సుఖశయన మాత్రం కృత్వా స్వాపాదుత్థాయ "త ఇహ వ్యాఘ్రో

వా సిగ్హో వా" (ఛా। ఉ॥ 6, 9, 3) ఇత్యుక్తరీత్యా పునః పునః పాపమేవ కురుతే హా ధిగితి భావోఽపి ధ్వన్యతే ।

రంగరామానుజార్యాస్తు ఏతద్వాక్యోక్తా నానావర్ణా హితా నామ నాడ్యః స్వప్నదర్శన స్థానభూతా ఇతి బ్రువన్తి । తన్నోపపద్యతే, హితానామకనాడీషు సుప్తస్య గర్తపతనాద్యహిత దర్శనం యది, తర్హి హితా ఇతి నామధేయం వైతథ్యం భజతే । బృహదారణ్యకాద్వైతభాష్యేఽపి హితానామ నాడీనాం స్వప్నస్థానత్వమేవ వ్యాఖ్యాతం । సత్యమ్ నాడీవర్ణనానన్తరం అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవేత్యాది కథితత్వాన్నాడీషు సుప్తస్య ఘ్నన్తీ వేత్యాదిరీత్యా వర్ణితం స్వప్నదర్శనం ఇత్యాపాతతః ప్రతీయేత, తథాపి తాదృశా ప్రియ దర్శన స్థానం న హితాఖ్య నాడీస్థానత్వేన వివక్షితమిత్యపి ప్రతీయమానత్వాత్, పూర్వోదాహృతేషు బృహదారణ్యక చతుర్థాధ్యాయ కౌషీతకీ బ్రాహ్మణఛాన్దోగ్య వాక్యేషు సూత్రే చ నాడీషు సుప్తస్య స్వప్నాభావ ఇతి స్పష్టం ప్రతిపాదితత్వాచ్చ తదనురోధేనైవ ప్రకృతవాక్యస్యార్థో నేతవ్యః । అద్వైతభాష్యోక్తరీత్యా హితానామనాడ్యో వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతర సంయోగ వైషమ్య విశేషాద్విచిత్రవర్ణా భవన్తు నామ, తథాపి యథా ఆదిత్యాన్తర్యామిణః నానావర్ణా ఆదిత్యరశ్మయో రమ్య తల్పాదిస్థానీయా ఇతి భావయితుం యుక్తమ్ యథా వా హృదయమన్తర్యామిణః పుణ్డరీకం వేశ్మేతి భావితం తద్వదుత్తమాలంకార భావేన అన్తర్యామ్యధిష్ఠిత నానావర్ణ హృదయ నాడ్యస్సుషుప్తస్య హితస్థానమ్ । ఏతాదృశభావనాం వినా హృదయం మాంసపేశీ మాత్రమ్ ।

ఏవమవగతం చేత్ సర్వం సమంజసం భవతీతి ప్రతిభాతి- హితాఖ్యనాడీష్వన్త హృదయాకాశ సూర్యరూప పరమాత్మనః

జీవహితంకరా రశ్మయః ప్రసృతా భవన్తి; తేషాం ద్వారా జీవస్య హృదయనాడ్యః స్వే మహిమ్ని స్థితస్యాన్తర్యామిణః పర్యంకతల్పాదిస్థానీయా భవన్తి; యత్ర హార్దాకాశే పరమాత్మనః స్థానం తత్రైవ తచ్ఛరీరభూతస్య తదవినాభూతస్య జీవాత్మనః స్థానమ్; సయుగ్భూతమపి పరమాత్మాన మనాద్యవిద్యావశా జ్జీవాత్మా న పశ్యతి; స జాగరితకాలే మనస్సమేతానీన్ద్రియాణి బాహ్యవస్తుషు ప్రసార్య విషయా నుపసేవతే; స్వప్నకాలే తాని శరీరాన్త రుపసంహరతి; ఉపసంహృత్య కులాయాద్బహి స్సంచరణ మితిపక్షే తైస్సహ పరమాత్మ నిర్మిత స్వాప్నదేహం ధర్మభూతజ్ఞానేన ప్రవిశ్య బహిస్సంచరన్ పరమాత్మ సృష్టాని స్వాప్నవస్తూని పశ్యతి; బహి స్సంచారాసంగీకారపక్షే తు తైస్సహ మనఃస్థానే స్థిత్వా మనోవ్యాపారం కృత్వా పరమాత్మ సృష్టాని స్వాప్నవస్తూని పశ్యతి; సుషుప్తికాలే తు జీవాత్మా తాని మనస్సమేతానీన్ద్రియాణి హృదయాన్త రుపసంహృత్య పరమాత్మని శేత ఇతి । ధర్మ భూత జ్ఞానేన స్వాప్న శరీర ప్రవేశః కథమితి చేదుచ్యతే- యది స్వరూపత ఏవ బహిస్సంచరేత్, తర్హి శరీరాదుత్క్రాన్తిరేవ భవేత్; ఉత్క్రాన్తిశ్చేత్ "తముత్క్రామన్తం ప్రాణోనూత్క్రామతి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 2) ఇతి ప్రతిపాదితరీత్యా ప్రాణేనాపి జీవమను బహిరుత్క్రమితవ్యం భవేత్; తదా ప్రాణేన కులాయస్య రక్షణాభావా త్కులాయస్య మరణమేవ స్యాత్ ఇతి ॥

అథానన్తరం వాక్యమ్-

"తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహత పాప్మాభయం రూపమ్ । తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తర మేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞే

నాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమ్ ।
తద్వా అస్యైతదాప్తకామ మాత్మ కామమకామగ్ం రూపగ్ం
శోకాన్తరమ్ (6, 3, 21)

ఇతి । జాగరితస్థానే దృష్టం సుఖదుఃఖ భయాదికం బాహ్యమ్, స్వప్నస్థానేఽన్తర్గృహీతేన్ద్రియ వర్గేణ పురుషేణ దృష్టం సుఖదుఃఖభయాదికమాన్తరమ్ । ఏతదుభయవిధ ప్రాకృత సుఖదుఃఖభయాది వేదనమభయే నిష్కామే పాపరహితే ప్రాజ్ఞే పరమాత్మని సుషుప్తస్య నాస్తి । శోకాన్తరం, శోకరహితం । సంసారీ శోకభూయిష్ఠం పాపభాజనం మర్త్య శరీరమేవ మమ రూపం ఆశ్రియ ఇతి మనుతే; జ్ఞానినాంతు అపహత పాప్మామృతాభయ పరమాత్మైవాశ్రయితవ్యం శాశ్వతం రూపం ।

అథానన్తరవాక్యమ్-

"అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్రస్తేనో ఽస్తేనో భవతి భ్రూణహా ఽభ్రూణహా చాణ్డాలో ఽచాణ్డాలః పౌల్కసో ఽపౌల్కసః శ్రమణో ఽశ్రమణ స్తాపసో ఽతాపసో ఽనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణోహి తదా సర్వాంఛోకాన్ హృదయస్య భవతి" (6, 3, 22)

ఇతి । శూద్రేణ క్షత్రియాయాముత్పన్నః పౌల్కస ఇతి, శ్రమణః పరివ్రాడితి, తాపసోవానప్రస్థ ఇతి శ్రీశంకరభాష్యమ్ । "అత్ర" అభయరూపే పరమాత్మని సుషుప్తికాలే పిత్రాదయః పుణ్యపాప రూపకర్మజనిత పితృత్వాద్యాగన్తుక తారతమ్యం వినా సర్వే సమానాకారేణసుఖినోభవన్తీతి భావః । తదా "అనన్వాగతం పుణ్యేనాన

న్వాగతంపాపేన” పుణ్యపాప కర్మకరణ విరతత్వాత్తదా పుణ్యేనవా పాపేనవాఽనన్వాగతం కృతం భవతి । అనన్వాగతమితిభావే క్తః । అతఏవాపహత పాప్మని పరమాత్మని కించిత్కాలం మనసాఽపి ఐహ లౌకికసుఖదుఃఖదర్శనం వినా సుఖేన స్వప్తుమర్హ స్తీతి భావః । తత్ర స్థానే మనసాఽపి పుణ్యేన గన్తవ్యాః పరిమితా లోకాః, తదధ్యక్షా దేవాః, తత్ప్రాపక కర్మకలాపబోధకా వేదాశ్చ న సుషుప్తస్య జ్ఞానే భాన్తీతి భావేన “లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః” ఇత్యుక్తమితి ప్రతిభాతి । “తదా” పరమాత్మని సుషుప్తికాలే ఇత్యర్థః । ఏవం “సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి” (ఛా॥ ఉ॥ 6, 8, 1) ఇతి సుషుప్తిరూప సత్సంపత్తిర్యా “అత్ర పితాఽపితా భవతీ” త్యాదినా కథితా సా పూర్ణార్థే ముక్తదశానుభావ్యశాశ్వత సంపత్తిమపి ద్యోతయతి; తాముపదేష్టుం హి న సుషుప్తిమాత్రేణ పర్యవసానార్థ మన్తర్జ్యోతిర్భూత సుఖ స్వరూప పరమాత్మానం ప్రత్యాచార్యేణ జనకోఽసితః । త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం శబ్దాతిగమశరీర మనస్తం భవతి పరమాత్మ తత్వం యస్మిన్ సుషుప్త పురుషః కించిత్కాలం సుఖేన శేతే; ముక్తౌ తావత్ తాదృశసుఖం శాశ్వతం; తదా హి పరమాత్మన్యేవ స్థితో జీవాత్మా దేవమనుష్య పితృప్రభృత్యాగమాపాయి భావేభ్యో విముక్తో భవతి, తత్ర తస్య ప్రాప్తవ్యాః పరిమితా లోకాస్తత్సాధనాని చ న సన్తి, తేన తాదృశాల్పాస్థిర ఫలప్రాప్తి కామనాత స్సముత్థితత్వాత్; తదానీం చ పుణ్యపాపరూప కర్మణాం నిశ్శేషాపగమేన తైరనన్వాగతత్వ సంభవోఽన విద్యతే; హృదయగ్రన్థిభేదేన చ తీర్ణో భవతి సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య ।

అథాన్తర వాక్యమ్-

“యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । న హి

ద్రష్టు ర్దృష్టే ర్విపరిలోపో విద్యతే ఽవినాశిత్వాత్ । న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతో ఽన్యద్విభక్తం పశ్యేత్" (6, 3, 23)

ఇతి । ఏవమేవ వాక్యరచనా మాశ్రిత్య చతుర్వింశతి వాక్యాదారభ్య త్రింశద్వాక్య పర్యన్తం "జిఘ్రన్వై తన్న జిఘ్రతి" "రసయన్వై తన్న రసయతే" "వదన్వై తన్న వదతే" "శృణ్వన్వై తన్న శృణోతి" "మన్వానోవై తన్న మనుతే" "స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి" "విజానన్వై తన్న విజానాతి" ఇత్యాది ప్రతిపాద్య, "నతు తద్ద్వితీయ మస్తి తతో ఽన్య ద్విభక్తం యజ్జిఘ్రేత్" "రసయేత్" "వదేత్" "శృణుయాత్" "మన్వీత" "స్పృశేత్" "విజానీయాత్" ఇత్యుక్తమ్ । అథానన్తర వాక్యద్వయ మేవం భవతి-

"యత్ర వా అన్య దివస్యా త్తత్రాన్యో న్యత్పశ్యే దన్యో న్యజ్జిఘ్రేదన్యో న్య ద్రసయే దన్యోన్య ద్వదే దన్యో న్య చ్ఛృణుయా దన్యో ఽన్యన్మన్వీతాన్యోన్య త్స్పృశే దన్యో న్య జ్జానీయాత్" (6, 3, 31)

"సలిల ఏకో ద్రష్టా ఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోక స్సమ్రాడితి హైన మనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాఽస్య పరమాగతి రేషాఽస్య పరమాసంప దేషోఽస్య పరమోలోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి" (6, 3, 32)

ఇతి । రంగరామానుజార్యైః "యద్వైతన్న పశ్యతీ" త్యత్ర దకారస్య ద్విత్వం కృత్వా "యద్ద్వైతం న పశ్యతి" ఇతి పఠిత్వా ఏవ ముక్తమ్- ద్వైతం బాహ్యమాన్తరం వా స్వాతిరిక్తం వస్తు సుషుప్తౌ జీవో న పశ్యతీతి యత్ తత్పశ్యన్నేవ న పశ్యతి, వైశబ్ద ఏవా

ర్థః; పశ్యతః దర్శనయోగ్య జ్ఞానవత ఏవ బాహ్యాన్తరా దర్శనమిత్యర్థః"- ఇతి । దకారద్విత్వం వినా "యద్వైతన్నపశ్యతి" ఇతి శాంకర పాఠః । మాధ్యన్దిన పాఠేఽపి తథైవ ముద్రితః । అతోఽత్రన ద్వైతశబ్దోవిద్యతే । యాజ్ఞవల్క్య మైత్రేయీ సంవాదే "యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి" ఇత్యత్ర తు ద్వైతశబ్దో విద్యతే ।

కిం తద్వస్తు యత్సుషుప్తః పశ్యన్నపి న పశ్యతి? ప్రాజ్ఞః పరమాత్మైవేతి బ్రూమః, యస్సుషుప్త పురుష స్యాఽభయం రూపమితి ప్రత్యపాది । "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తర" మిత్యుక్తం కిల, అన్తర్గృహీతేన్ద్రియ మనస్సమేతస్సుషుప్త పురుషో బాహ్యం జాగరితస్థానే దృశ్య మాభ్యన్తరం స్వప్నస్థానదృశ్యం చ న పశ్యతు నామ, స్వప్నాభావాత్; కింత్వభ్యన్తరే ప్రాజ్ఞేన బ్రహ్మణా సంపరిష్వక్తోఽపి కథం ప్రాజ్ఞం బ్రహ్మ న పశ్యతీతి చేత్। ఆహ 'పశ్యన్వై తన్న పశ్యతీ' త్యాది । జాగరిత స్థానభూతేఽస్మిన్ప్రపంచే జీవాత్మా నామ రూపాభ్యాం విభక్తానేవ పదార్థాన్పశ్యతి జఘ్రితి స్పృశతి శృణోతి ధ్యాయతి; తథైవ స్వప్నే మనుష్యస్య తాదృశ విభక్తపదార్థానామేవ భానం భవతి; సుషుప్తస్థానేతు తాదృశ విభక్త పదార్థ భానాభావః। అత ఆహ "న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్య ద్విభక్తం యత్పశ్యేత్" ఇతి । సుషుప్తిస్థానే "తతః" నామరూపాభ్యాం భేత్తుం పరిచ్ఛేత్తు మశక్యా ద్విభుస్స్వరూపాత్పరమాత్మనః 'అన్యత్' ఇతరత్ 'విభక్తం' నామరూపాభ్యాం విభక్తం 'ద్వితీయం' తన్నాస్తి యత్పశ్యేత్ । అబ్రహ్మజ్ఞోజనః నామరూప విభక్త ద్వితీయవస్తు దర్శనాదిష్వభ్యస్తమతిరిణి స న నామరూపా విభక్తవస్తు పరిజ్ఞానే సమర్థః ।

తత్రకారణం "పరాంచి ఖాని వ్యతృణత్స్వయం భూస్తస్మా

త్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్" (కఠ 4, 1) ఇత్యుక్తరీత్యా హృదయాన్తరవస్థిత పరమాత్మాన మజ్ఞాత్వా బాహ్యప్రపంచ విద్యమాన నామరూప విభక్త వస్తుదర్శన శ్రవణ ఘ్రాణన రసనాదిష్వేవ పదామనపేక్షానామిన్ద్రియాణాం తత్సహచరేణ జీవేన సంపాదితం వ్యాపృతత్వమేవ । నామరూపాభ్యామవిభక్తం సర్వగతం పరం బ్రహ్మ జీవశరీరే ఉప్యన్తర్నిహితం తిష్ఠతీతి ప్రదర్శనార్థమేవ సూర్యాదిభిః ప్రకాశిత నామరూప విభక్త బాహ్య ప్రపంచాత్సన్ధ్యస్థానం వినాయ రాజానం యాజ్ఞవల్క్యః । సూర్యాద్యాలోకైర్బహిరాలోకవాన్ మనుష్యో జాగరితకాలే ఽక్షిణీ నిమీల్యోపవిష్టోఽపి న కించిత్స్వాభ్యన్తరే పశ్యతి, యదాత్వక్షిణీ నిమీల్య స్వపితి తదానీం సూర్యాది జ్యోతిషామస్తంగతత్వే శాన్తత్వే సత్యపి విచిత్రాకారేణ పదార్థాన్ పశ్యతీతి యత్తదేవ కిమప్యద్భుతమతీన్ద్రియం జ్యోతిరన్తరవస్థిత మిత్యస్య నిదర్శనమ్, తదేవచ తేన జ్యోతిషా ఽఽవిష్టస్సన్ న తు స్వతన్త్రేణ తత్సృష్టాన్ సద్యస్థానపృశ్యాన్ పదార్థాన్ పశ్యతీత్యాదేరపి నిదర్శనమ్ । యథైవ మన్తరవస్థితేన తేన జ్యోతిషా ఽఽవిష్టః స్వప్నమనుభవతి, తథైవ సుషుప్తికాలే తస్మిన్నేవ జ్యోతిషి భవన్విశ్రాన్తి సుఖమనుభవతి । యత్తేన సంపరిష్వక్తోఽపి న తద్వస్తు ద్రష్టుం శక్నోతి తదేవ తద్వస్తు నామరూపాభ్యా మవిభక్తమిత్యస్య నిదర్శనమ్, యచ్చ తేన పరిష్వక్తో విశ్రాన్తి సుఖమనుభవతి తదేవ తాదృశానుభవ కర్తుః స్వరూపం నైజం సుఖం చ న నామరూప విభక్త ప్రపంచాయత్తం తత్క్లేశస్య పరిణామభూత శరీరాయత్తం చ, కింతు నామరూపాభ్యామ విభక్త పరమాత్మాయత్త మిత్యస్య నిదర్శనం; నామరూపాభ్యాం విభక్తే ప్రపంచే తత్క్లేశ పరిణామ భూతశరీరేణ వ్యాపృతస్య జీవస్య హి తాదృశ వ్యాపారజన్యః పరిశ్రమః, పరిశ్రమశాన్తిశ్చ ప్రాజ్ఞసంపరిష్వంగకాలే

సంభవతి; యచ్చ తదానీం "అత్రపితాఽపితా భవతీ" త్యాదినా కథితరీత్యా నామరూపాభ్యాం విభక్తత్వస్య భానం న విద్యతే తదేవ జీవస్వరూపమపి నామరూపాభ్యాం విభక్త శరీరపరిష్వంగాత్సముత్థాయ నామరూపాభ్యామవిభక్తం పరమానన్దస్వరూపం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రాప్తుం యోగ్యమిత్యస్య నిదర్శనమ్ ।

"యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి" ఇత్యారభ్య "విజానీయాత్" ఇత్యన్తాన్యష్ట వాక్యాని న కేవలం సుషుప్తికాలస్య కింతు జాగరిత కాలస్యాప్యన్వేతుం శక్యతే । లోకే అన్యవస్తు చింతనే వ్యగ్రః పురుషః పురోవర్తినమపి పదార్థం న పశ్యతి అభితో ధ్మాయమానమపి శబ్దం న శృణోతి, అతఏతాదృశః పశ్యన్నపి న పశ్యతి శృణ్వన్నపి న శృణోతి । న రూపశబ్దాదీనామభావః కిన్తు అనవధానమేవ తత్ర కారణం । అభితో విద్యమాన పరమాత్మ విషయే తు తస్యామూర్తత్వాదిరేవ జీవస్య తదదర్శనాదేః కారణం । యద్యప్యమూర్తం బ్రహ్మ, తథాపి బ్రహ్మజ్ఞః పురుషః పంచేన్ద్రియైర్మనసా జ్ఞానేన చ యద్యద్వస్తు విషయీకరోతి తాదృశవస్తుద్వారేణ తదన్తర్నిహితం తస్య సత్తాప్రదం నియన్తారమవిభక్తం పరమాత్మానమేవ పశ్యతి జిఘ్రతి రసయతే వదతి శృణోతి మనుతే విజానాతి । అబ్రహ్మజ్ఞస్తు సదా విభక్త పదార్థోపభోగనిరతస్సర్వత్ర విద్యమానమప్యవిభక్తం పరమాత్మానం పశ్యన్నపి న పశ్యతి శృణ్వన్నపి న శృణోతి ।

అథ "యత్ర వా అన్యదివస్యాత్" ఇతి వాక్యస్యార్థశ్చిన్త్యతే । పరం బ్రహ్మావిభక్తం వస్త్వితి ప్రదర్శితమ్, తత్ర యది పరమాత్మానం జీవాత్మా స్వస్మాద్విభక్తం మన్వీత తర్హి తస్య నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపపరమాత్మసంస్పర్శాద్విచ్ఛేద ఏవ స్యా

త్ । పరమాత్మాహి "ఏషత ఆత్మా ఽన్తర్యామ్యమృతః" (బృ। ఉ। 5, 7, 22) ఇతి జీవస్యాత్మభూతః అతో జీవ స్తస్మాద విభక్త ఇతి జ్ఞానీ తమహం గ్రహేణ గృహీత్వా స్వాత్మానం తస్మిన్ సం యోజయతి । యస్మాత్పరమాత్మా సర్వచేతనానామాత్మా జీవనం సుహృచ్చ తస్మాదహం గ్రహేణ గృహీతేన పరమాత్మనా ద్వారేణ జ్ఞానీ సర్వాణి భూతాని స్వాత్మ ని ర్విశేషంపశ్యతి తేన చ తస్య సర్వభూత సుహృత్వ ముపజాయతే, అన్య హింసనం స్వాత్మ హింస నమేవేతి మత్వాన కురుతే । "యత్రత్వా అస్యదివస్యాత్" ఇతి వా క్యం యాజ్ఞవల్క్య మైత్రేయీ సంవాదాన్తర్గతస్య

"యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి"

ఇత్యుపక్రమ్య

"యత్రవా అస్య సర్వమాత్మైవాఽభూత్తత్కేన కంప శ్యేత్ ....యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజా నీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్" (బృ॥ ఉ॥ 4, 4, 14)

ఇతి వాక్యం స్మారయతి । లోకే చేతనాః కర్మకృత శరీర నిబద్ధాః స్వోపక్ర కామ పూరణార్థం యదన్యోన్య హింసనాది కుర్వన్తి తద్ద్వైతశబ్దేన వివక్షితం, తాదృశద్వైత బుద్ధ్యా స్వార్థ పూరణాయ ఇతర ఇతరం పశ్యతి జిఘ్రతి ఇత్యాది । యత్ర తు తాదృశద్వైత స్యోన్మూలనాయాహంగ్రహేణ పరమాత్మానమవలంబ్య తేన ద్వా రేణ పశ్యతో బ్రహ్మజ్ఞస్య సర్వమాత్మైవాభూత్, 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి' సర్వం పరమాత్మైవాభూత్, సర్వం స్వాత్మ నిర్విశే షమభూచ్చ, తత్కేన కం పశ్యేత్, కం స్వార్థ పూరణార్థం పశ్యే త్ । కిం చ యేన స్వస్యాత్మభూతేన పరమాత్మనా సర్వం విజానాతి

"ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం" (ఛా॥ ఉ॥ 6, 8, 7) ఇతి, తం ఉపమానశూన్యం అత ఏవ "నేతినేతి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 5, 15) ఇత్యాది ప్రకారేణ నిర్దిష్టం పరమాత్మానం కేన వా ఉపమానేన ఇత్థమిత్థమితి పశ్యేత్ । కించ విజ్ఞాతా జీవాత్మా విజ్ఞాతారం స్వాత్మానమహమస్మీతి జానాతి పరం తు రూపాద్యవయవ రహితం తం ద్రష్టుం స్ప్రష్టుం శ్రోతుం న శక్నోతి । ఏవమేవ పరమాత్మ తత్త్వం భవతి । యో విజ్ఞాతారం జీవాత్మాన మప్యన్తః ప్రవిశ్య విజ్ఞాతురపి విజ్ఞాతా భూత్వాఽన్తస్తిష్ఠతి, యేన చ తదపృథక్సిద్ధస్తద విభక్తః సర్వం విజానాతి తం విజ్ఞాతారం కేన విజానీయాత్ । స ఏషోఽస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః, తదుక్తం కఠవల్ల్యాం (6, 12)- "నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా । అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే"- ఇతి ।

అథ "సలిల ఏకో ద్రష్టై" త్యాది । బ్రహ్మజ్ఞ స్సర్వాత్మానమాత్మత్వేనావలంబ్య స్వస్య ధర్మభూతజ్ఞానం దయార్ద్రీభావేన మేఘోదకమివ సర్వజన్తూనాముపరి సిక్త్వా పరమాత్మనా ద్వారేణ "అహమేవేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి" మన్యత ఇతి స సలిల ఏకో ద్రష్టైత్యుక్తమ్। "అద్వైతో భవతి" పూర్వో=క్తాన్యోన్య హింసనరూప ద్వైతభావం విహాయ నిర్ద్వన్ద్వో భవతి । యస్మిన్నవస్థిత ఏవంభవతి స "ఏష బ్రహ్మలోకః" బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః । "ఏషాఽస్య పరమా గతిః" ఇత్యాది వాక్యఖండే అస్యేతి షష్ఠ్యా జీవపర భేద ప్రదర్శనేన ప్రాప్తృప్రాప్యభావః కథితః । అతో నాత్ర జీవబ్రహ్మణో రభేద ప్రసఙ్గః । "ఏతస్యైవాఽఽనన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి" ఇత్యనేన ప్రాణిభి రిహానుభూయమాన ఆనన్దే బ్రహ్మానన్దస్య ఈషచ్ఛాయా విద్యత ఇతి ద్యోతితమ్। ఉత్తమం మనుష్యజన్మ

ప్రాప్యశాస్త్రవిధేయభూతేన పురుషేణ శాస్త్రోల్లంఘనద్వారా కృతేషు పరస్వాపహార పరదారాగమనాది కార్యేషు యత్సుఖమితి దుష్టబుద్ధిభిర్భావ్యతే తన్న సుఖమ్, తస్మిన్నపహత పాప్మ బ్రహ్మానన్ద లవలేశో ఽపి నాస్తి। అస్మిన్ద్వైత ప్రపంచే జాగరితకాలీన ద్వన్ద్వభావః స్వప్నకాలేఽపి మనసి మూర్ఛితస్సన్ చేతనం వ్యథయతి; సుషుప్తిస్థానే పరమాత్మనా సంపరిష్వక్తస్య తాదృశదుఃఖాభావాత్తదానీం జీవాత్మా బ్రహ్మానన్దస్య కాంచిదణ్వీం మాత్రామనుభవతి। ఈషత్ క్షణికానన్దేన కిమ్, శశ్వత్పరమ ఆనన్దః ప్రాప్తవ్యః, తదర్థం జాగరిత కాలే శుద్ధ చారిత్రోపేత ప్రపత్త్యా బ్రహ్మణి జాగరితవ్యమ్। హృదయాన్తర్జ్యోతీరూపే పరమాత్మని కోవా బ్రహ్మవిత్కేవలం సుషుప్తిం కుర్యాత్। "ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్యవరాన్నిబోధత" (3, 4) ఇతి హి కఠవల్లీ బ్రవీతి॥

అథ ద్వితీయపరిచ్ఛేదే తృతీయభాగః.

ఏతావతా గ్రన్థేన స్వప్న సుషుప్తివిషయే ఉపనిషద్వాక్యానామర్థాః ప్రదర్శితాః। అథేదానీం తదనుసృత్య బ్రహ్మసూత్ర తృతీయాధ్యాయ ద్వితీయపాదస్థ సన్ధ్యధికరణ సూత్రాణా మర్థవిచారః క్రియతే। శ్రీభాష్యరీత్యా సూత్రాణాం క్రమ ఏవం భవతి-

౧-"సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి। ౨-నిర్మాతారంచైకే పుత్రాదయశ్చ। 3-మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్। ౪-పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం త

తో౽హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ । ౫-దేహయోగాద్వా సో౽పి।
౬-సూచకశ్చహి శ్రుతే రాచక్షతే చ తద్విదః"- ఇతి ।

ద్వైతాద్వైత భాష్యయో ష్షష్ఠసూత్రం చతుర్థ సూత్రత్వేన పఠిత్వా చతుర్థ పంచమసూత్రే పంచమషష్ఠ సూత్రత్వేన పఠితే ।

అయం మయాతర్కితః ప్రథమ సూత్రార్థః- బృహదారణ్యకే (6, 3, 9) "తస్యవా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చ సన్ధ్యం తృతీయగ్ స్వప్నస్థానం తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభె స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానంచ" ఇతి వాక్యే ద్వేఏవాస్య పురుషస్య స్థానే భవత ఇత్యవధార్య స్థానద్వయస్య ప్రతిపాదితత్వాత్తృతీయం సన్ధ్యాఖ్యం స్వప్నస్థానం న తథ్య భూతం స్థానం భవతి, స్వప్నే చ న తథ్యభూతాః పదార్థా అనుభూయన్త ఇతి శంకానివారణోద్దేశకం భవతి ప్రథమసూత్రం । సన్ధ్యే స్వప్నస్థానే తథ్యభూతానాం పదార్థానాం సృష్టిరేవ భవతి, ఆహ హి శ్రుతిః-

"న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథః సృజతే......సహి కర్తా" (బృ॥ 6, 3, 10)

ఇతి । ఏవం కర్తారమపి కథయిత్వా తత్కృత స్వాప్నపదార్థానాం సృష్టేః ప్రతిపాదితత్వాత్ సన్ధ్యే వాస్తవా సృష్టిరేవ భవతి। అతథ్యభూతస్య వస్తుత్వమేవ నాస్తి, అతస్తద్విషయె సృష్టికథా నైవ ఘటతె; ప్రకృతవిషయె సృష్టేః కథనాత్సా తథ్యరూపా ।

అథ ద్వితీయ సూత్రార్థః:- ప్రథమసూత్రోదాహృత బృ

హదారణ్యకవాక్యే స్వాప్న పదార్థానాం యః కర్తా కథితస్తం నిర్మా
తారమితి చ నిర్దిశన్తి ఏకే శాఖినః । తేహి కఠవల్ల్యాం (౫, ౮)
ఏవం ప్రతిపాదయన్తి-

> "య ఏషసుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మి
> మాణః । తదేవశుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే । త
> స్మిన్ లోకాఃశ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన"

ఇతి । సుప్తస్య జీవస్య మనోవికారమాత్రం తద్వృత్తస్య స్వప్నే వస్తు
జాతం దృష్టమివ అనుభూతమివా ఽఽభాసత ఇతి సంశయ నివార
ణోద్దేశకం భవతి ద్వితీయ సూత్రం । దర్శితకఠవచనం "సుప్తేషు"
ఇతి సుప్తపురుషాన్కథయిత్వా తేభ్యో ఽన్యః పురుషస్తేషు యో
జాగర్తి స తేషామర్థే స్వప్నానుభావ్యానాం కామానాం నిర్మాతేత్య
ర్థం బోధయతి, సచ నిర్మాతా శుక్రబ్రహ్మామృత శబ్దవిశేషణైః
"తస్మిన్లోకాశ్శ్రితా స్సర్వే" ఇత్యనేన చ పరమాత్మేతి స్పష్టమ్ ।
తస్మాత్ ప్రమాణ శరణైర్న సుప్త పురుషాణాం మనోవికార
మాత్రం సన్ధ్యస్థాన మితి వక్తవ్యం కిన్తు సుప్తపురుషాణామర్థే పర
మాత్మా స్వప్నానుభావ్య తథ్యభూతపదార్థానాం నిర్మాతేత్యభ్యుప
గన్తవ్యం । అథ "పుత్రాదయశ్చ" ఇతి- తస్యామేవ కఠవల్ల్యాం-
"శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ" (1, 13) ఇత్యుపక్రమ్య
"కామానాం త్వా కామభాజం కరోమి" ఇత్యుక్తే వాక్యఖణ్డే పుత్రా
దిషు కామశబ్దః ప్రయుక్తః; అతః "కామం కామం పురుషో నిర్మి
మాణః" ఇతి వాక్యోక్తేషు స్వప్నదృష్ట పదార్థేషు న కేవలం బృ
హదారణ్యక వాక్యోక్తా రథ తురగాదయః కిన్తు పుత్రాదయో
ఽప్యన్తర్భవన్తీతి భావేనాహ పుత్రాదయశ్చేతి । అవివాహితో
ఽపి, అపుత్రోఽపి, స్వప్నే యాం పత్నీం యాంశ్చ పుత్రాదీన్పశ్యతి తే
తథా విధాస్తథ్య రూపా ఏవేతిభావః ।

అథ తృతీయ సూత్రార్థః। ప్రథమ ద్వితీయ సూత్రాభ్యాం తథ్య భూతం సన్ధ్యస్థానమపి విద్యత ఇతి స్థాపితమ్। పరం తు తన్న సువ్యక్త స్వరూపమితి దర్శయిష్యన్నాహ "మాయామాత్రం తు" ఇతి। సన్ధ్యస్థానం మాయామాత్రమ్। మాయాశబ్దస్యానేకార్థా భవన్తి। వేదే దేవానాం వా అసురాణాం వా అతిమానుషా వాస్తవాకర్మకరణశక్తిర్మాయేత్యుచ్యతే। "ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" (బృ॥ ఉ॥ 4,19)। ఇత్యాది స్థలేషు మాయాశబ్దః పరమాత్మనో జగన్నిర్మాణాదికరణ స్వాభావిక విచిత్రాద్భుత శక్తివాచకో భవతి। లోకే మాయాశబ్దః మిథ్యావంచనాదివాచ్యపి భవతీతి కోశకారాః *। ఏతత్సూత్రస్థ మాయాశబ్దస్య శ్రీమద్వేదాన్తసారే ఽయమర్థః కృతః - "స్వప్న దృశ్యైవానుభావ్యం తత్కాలమాత్రావసాన మిత్యాశ్చర్యతయా మాయేత్యుచ్యతే" ఇతి। స్వప్నదృష్ట పుత్రమిత్రాది శరీరేషు జాగరిత కాలదృష్టాః పుత్రమిత్రాదయో జీవా న ప్రవిశన్తి, అతస్తాని శరీరాణి జాగరిత కాలదృష్టశరీరేభ్యో విలక్షణాని స్వప్నపురుషైకైనైవ స్వప్నదృశా ఽనుభావ్యాని। ఏవమాశ్చర్యాకారేణ సన్ధ్యస్థానం మాయామాత్రమ్। "కార్త్స్న్యేన నానభివ్యక్త స్వరూపత్వాత్" ఆశ్చర్యాకారేణ క్షణదృష్టనష్టత్వాత్తస్య సన్ధ్యస్థానస్య స్వరూపం న తథా కార్త్స్న్యేన, సాకల్యేన, అభివ్యక్తం భవతి యథా జాగరిత స్థానస్వరూపాభివ్యక్తి స్సాకల్యేన భవతీతి యావత్। స్వప్నే జీవో యత్ర రథాదినా సంచరతి, న తత్ర జాగరితదశాదృష్ట స్థూలాకారో రథాదిర్భవతి। స్వప్నదృశైవానుభావ్యో రథాదిః సూక్ష్మద్రవ్యైరాశ్చర్యాకారేణ సృజ్యతే పరమాత్మనా।

అద్వైతభాష్యే ప్రథమద్వితీయ సూత్రే పూర్వపక్షత్వేన

* డాక్టర్ మ్యాక్డోనెల్ సంస్కృత—ఆంగ్లేయ డిక్షనరి, పు. 226.

వ్యాఖ్యాతే। తయోః సూత్రయోర్విషయ వాక్యత్వేన ధృతేన "రథాన్రథయోగాన్ పథస్సృజతే" "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషోనిర్మిమాణః" ఇతి వాక్యద్వయేన సన్ధ్యే సృష్టిః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా క్రియతే సా చ తథ్యరూపా భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ "మాయామాత్రంతు" ఇతి భావం పరికల్ప్య అద్వైతభాష్యే ఏవముక్తమ్- "తు శబ్దః పక్షంవ్యావర్తయతి। నైతదస్తి యదుక్తం సన్ధ్యే సృష్టిః పారమార్థికీతి। మాయైవ సంధ్యే సృష్టిః న పరమార్థగన్ధోప్యస్తి" ఇతి। తథైవ సూచకశ్చేతి సూత్రాద్వైతభాష్యేసూత్రకారేణ యదుక్తం ఆహహీంతి తద్భాక్తం వ్యాఖ్యాతవ్యమిత్యుక్త్వా పశ్చాదేవం ప్రతిపాదితమ్। "న చాస్మాభిః స్వప్నేపి ప్రాజ్ఞవ్యవహారః ప్రతిషిధ్యతే తస్య సర్వేశ్వరత్వాత్సర్వాస్వవస్థాస్వధిష్ఠాతృత్వోపపత్తేః। పారమార్థికస్తు నాయం సన్ధ్యాశ్రయస్సర్గో వియదాదిసర్గవదిత్యేతావత్ప్రతిపాద్యతే। న చ వియదాదిసర్గస్యాప్యాత్యన్తికం సత్యత్వమస్తి; ప్రతిపాదితం హి 'తదనన్యత్వమారంభణశబ్దాదిభ్యః' (సూ॥ (2, 1, 14) ఇత్యత్ర సమస్తస్య ప్రపంచస్య మాయామాత్రత్వమ్" ఇతి।

అత్ర విజ్ఞాపనం- సూత్రగ్రన్థేషు న కశ్చిదనర్థకశ్శబ్దోవిద్యతే। అతస్సూత్రకార వాక్యస్యాపి భాక్తత్వకల్పనాదినా మాయావాదాశ్రయభూత మద్వైత మతం సూత్రకారాభి మతమితి యత్నిసాధయిపితం తన్నాంగీకర్తుం శక్యతే। దేహయోగాద్వేతి సూత్రాద్వైతభాష్యే "నసాంకల్పికీ జీవస్య స్వప్నే రథాదిసృష్టిర్ఘటతే। యది చ సాంకల్పికీ స్వప్నే సృష్టిస్స్యాన్నైవానిష్టం కశ్చిత్స్వప్నం పశ్యేత్। న హి కశ్చిదనిష్టం సంకల్పయతే" ఇతి యత్ప్రతిపాదితం తావన్మాత్రమస్మాకం సమ్మతమేవ।

యస్మాజ్జీవ స్స్వప్నే స్వేనా సంకల్పితాన్యపీ ష్టానిష్టాని పశ్యతి తస్మాదేవ జీవస్య పూర్వకర్మవాసనాది నిమిత్తీకృత్య తానీష్టానిష్టాని పరమాత్మనైవ సృజ్యన్తే । సూత్రకారేణ జాగరితకాలదృశ్య ప్రపంచ విషయే మాయామాత్రశబ్దో న కుత్రాపి ప్రయుక్తః । ప్రత్యుత కేవలం సన్ధ్యస్థానవిషయే మాయామాత్రశబ్దం ప్రయుజ్య, సన్ధ్యస్థానస్య మాయామాత్రత్వకారణం తస్య కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వమితి స్పష్టీకృతం । ఏవం కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపం యత్తన్మాయామాత్రమిత్యనేన తద్విపరీతం కార్త్స్న్యేనాభివ్యక్తస్వరూపం జాగరితకాలదృష్టం జగత్ సూత్రకారమతే న మాయామాత్రమితి సిద్ధ్యతి । తస్మాదద్వైతినో వేదాన్తవిషయే యాదృశార్థ బోధకత్వేన మాయాశబ్దం గృహ్ణన్తి సోఽర్థో న సూత్రకారాభిప్రేతః । అత ఏవ చ సృష్టినిర్మాణశబ్దావగత తథ్యరూపస్య సన్ధ్యస్థానస్య మాయామాత్రత్వం భగవద్భాష్యకార ప్రదర్శితరీత్యా స్వప్నదృశైవానుభావ్యం తత్కాలమాత్రావసాన మిత్యాశ్చర్యతయా మాయామాత్రమితి ఫలతి ।

ఏవం మాయామాత్ర శబ్దస్య శ్రీమద్వేదాన్తసార ప్రతిపాదితార్థ ఏవాంగీక్రియతే; పరన్తు తదన్యవిషయే శ్రీభాష్యాదిషు సమర్థితార్థయోజనా నాంగీకర్తుం శక్యతే । శ్రీభాష్యే హి సూత్రకార ఆదిమసూత్రద్వయేన సన్ధ్యే సృష్టిర్జీవేనైవ క్రియత ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా తృతీయసూత్రే తుకారేణ పక్షం వ్యావర్త్య సాన్ధ్యస్సృష్టేః పరమాత్మ నిర్మితత్వం సమర్థయతీతి ప్రతిపాదితమ్ । తదిత్థం - యద్యపి జీవస్య 'సత్యసంకల్పత్వం ప్రజాపతివాక్యే శ్రుతం' తథాపి "ఏవం విధాశ్చర్య రూపాసృష్టి స్సత్యసంకల్పస్య పరమపురుషస్యైవోపపద్యతే, న జీవస్య; తస్య సత్యసంకల్పత్వాదియుక్తస్యాపి సంసారదశా

యాం కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాన్న జీవస్య తథా విధాశ్చర్య సృష్టిరుపపద్యతే," అతః "స్వప్నే రథపుష్కరిణ్యాద్యర్థ జాతం మాయామాత్రమ్, పరమపురుషసృష్టమిత్యర్థః । మాయాశబ్దో హ్యాశ్చర్యవాచీ" ఇత్యాది ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- మాయామాత్రమిత్యనేనా ఽఽశ్చర్యమాత్రమితి సిద్ధ్యతి । తావతా తు తస్య ఆశ్చర్యస్య కర్తా పరమపురుష ఇతి న కథంచిత్తృతీయ సూత్రాక్షరాదవగమ్యతే । ముక్తౌ జీవస్య స్వరూపావిర్భావ విషయే "ఆవిర్భూత స్వరూపస్తు" ఇతి సూత్రే సూత్రకారేణ ఆవిర్భూత స్వరూపశబ్దః ప్రయుక్తః । అత్ర సూత్రే యది అనావిర్భూత స్వరూప సంసారిజీవో ఽభిప్రేతః తర్హి "అనావిర్భూత స్వరూపత్వాత్" ఇతి వక్తవ్యం । తథా ఽనుక్త్వా కార్త్స్న్యేనేతిశబ్దేన సాకం అనభివ్యక్తశబ్దః ప్రయుక్తః ।

ద్వితీయసూత్రే గృహీతం- "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః...తదు నాత్యేతి కశ్చన" ఇతి వాక్యమేవ వాక్యాన్తర సహాయ నిరపేక్షం సత్ స్పష్టాక్షరేణ పరమపురుషమేవ స్వప్నదృశ్యపదార్థానాం నిర్మాతారం వక్తి, తస్మాత్తద్విషయే తృతీయసూత్రేణ నివారయితవ్యస్సంశయో న విద్యతే । తర్హి తుశబ్దస్య కోఽర్థ ఇతి చేదుచ్యతే- బ్రహ్మసూత్రేషు తు శబ్దస్సర్వత్ర పూర్వసూత్రోక్తస్య ప్రతిక్షేపాయైవ భవతీతి న నియమః । బహుస్థలేషు అవధారణార్థం చోద్య శంకాపరిహారార్థం, చకారార్థేన చ, తు శబ్దః ప్రయుక్తో దృశ్యతే । ప్రకృతవిషయే పూర్వసూత్రద్వయాత్ సంధ్యం స్థానం తథ్యభూతం తస్మింశ్చ సృష్టిః పరమాత్మ నిర్మితేతి సిద్ధే తదవిరోధేన సన్ధ్యస్థాన స్వరూపమాత్ర విషయే సంశయ పరిహారాయ తృతీయసూత్రే తు శబ్దం ప్రయుజ్య కార్త్స్న్యేనానభి

స్వప్నస్వరూపత్వా త్సంధ్య స్థానముక్తరీత్యా మాయామాత్రమితి నిర్ణీతమ్ ।

ద్వైతభాష్యే ప్రథమద్వితీయ సూత్రాభ్యాం పరమాత్మైవ స్వప్నస్య నిర్మాతేతి స్థాపయిత్వా తృతీయసూత్రభాష్యే "కేన సాధనేన" ఇత్యాకాంక్షాయాం "అనాదిమనోగతాంశ్చ సంస్కారాన్ స్వేచ్ఛామాత్రేణ ప్రదర్శయతి నాన్యేన సాధనేన" ఇతి ప్రతిపాదితమ్। ఏతేన 'మాయామాత్ర' మిత్యస్య పరమాత్మనః ఇచ్ఛామాత్రత్వపరత్వేనార్థః కథితో భవతీతి ప్రతిభాతి। 'పరాభిధ్యానాత్తు'ఇతి సూత్రోక్తం పరస్యాభిధ్యానమపి పరమాత్మనః ఇచ్ఛేతి ద్వైతభాష్యే ప్రతిపాదితత్వా దేకస్మిన్నేవ ప్రకరణే సూత్రకారః పరమాత్మనః ఇచ్ఛాం వక్తుకామః ఏకస్మిన్ సూత్రే మాయాశబ్దం ప్రయుజ్య అన్యస్మిన్ సూత్రే అభిధ్యానశబ్దం ప్రయుక్తవానితి మన్తుం న శక్యతే। శ్రీభాష్యేప్యభిధ్యాన శబ్దస్య సంకల్ప ఇత్యర్థః కృతః। తస్మాత్ మాయాశబ్దస్య సంకల్పేచ్ఛాపర్యాయభూతాభిధ్యానశబ్దార్థా దన్య ఏవార్థో వక్తవ్యః, ఉక్తశ్చ "స్వప్న దృశైవానుభావ్యం తత్కాలమాత్రావసాన మిత్యాశ్చర్యతయా మాయామాత్రమ్" ఇతి ।

అథ "పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితమ్, తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ" "దేహయోగాద్వా సోఽపి" ఇతి సూత్రద్వయస్య మదభిప్రేతార్థోపపాదనా త్పూర్వం భాష్యత్రయ ప్రతిపాదితార్థాః ప్రకాశ్యన్తే ।

(1) అద్వైతభాష్యే- యద్యపి జీవేశ్వరయో రంశాంశిభావో విద్యతే సమానధర్మత్వం చ, తథాపి స్వప్నే జీవస్యైవ సాంకల్పికీ రథాదిసృష్టిర్నభవతి, ఈశ్వరసమాన ధర్మత్వస్య తిరోహితత్వా దవిద్యావ్యవధానాది త్యేవం ప్రకారేణోక్త్వా ఏవముక్తమ్- "త

త్పున స్తిరోహితం సత్ పరమేశ్వరమభిధ్యాయతో యతమానస్య... కస్యచిదావిర్భవతి న స్వభావత ఏవ సర్వేషాం జన్తూనామ్ । కుతః । తతో హీశ్వరాద్ధేతో రస్య జీవస్య బన్ధమోక్షౌ భవతః । ఈశ్వరస్వరూపాపరిజ్ఞానాద్బన్ధ స్తత్స్వరూప పరిజ్ఞానాత్తు మోక్షః । తథాచ శ్రుతిః- 'జ్ఞాత్వా దేవం సర్వ పాశాపహానిః క్షీణైః క్లేశై ర్జన్మ మృత్యు ప్రహాణిః । తస్యాభి ధ్యానా త్తృతీయం దేహభేదే విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః" (శ్వే॥ ఉ॥ 1, 11) ఇత్యేవమాద్యా" ఇతి । అథ దేహయోగా ద్వాసోపీత్యస్య భాష్యం- "సోపితు జీవస్య జ్ఞానైశ్వర్యతిరోభావో దేహయోగా ద్దేహేన్ద్రియ మనోబుద్ధి విషయ వేదనాది యోగాద్భవతి" ఇతిప్రతిపాద్య "వా శబ్దో. జీవేశ్వరా న్యత్వ శంకా వ్యావృత్త్యర్థః" ఇత్యాది ప్రతిపాదితమ్ ।

(2) శ్రీభాష్యే- "స్వాభావికంచేజ్జీవస్యాపహత పాప్మత్వా దికం కుత స్తన్నాభివ్యజ్యతే" ఇతి శంకావ్యావృత్త్యర్థం తు శబ్దప్రయోగ ఇత్యుక్త్వా ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "పరమపురుష సంకల్పాత్ అస్య జీవస్య స్వాభావికం రూపం తిరోహితమ్ । అనాదిపరంపరయా కృతాపరాధస్య హ్యస్య స్వాభావికం కల్యాణరూపం పరమపురుష స్తిరోధాపయతి । తతస్తత్య సంకల్పాదేవ హి అస్య జీవస్య బన్ధమోక్షౌ శ్రుతౌ" ఇతి । "'తతః' పరమ పురుషసంకల్పాదేవ" ఇతి వేదాన్తదీపః। అథ 'దేహయోగాద్వాసో పీ'తిసూత్రస్య వేదాన్తదీపే ఏవ ముక్తమ్-"సోపి తిరోధానభావః దేహయోగాద్వా భవతి । వాశబ్దో వికల్పార్థః । వ్యవస్థితశ్చ వికల్పః, దేవమనుష్యాది దేహాకార పరిణతా చిదచిద్యోగాత్సృష్టి వేలాయామ్, నామరూపవిభాగానర్హ సూక్ష్మదశాపన్నాచిదచిద్యోగేన ప్రలయకాలే" ఇతి ।

(3) ద్వైతభాష్యే- "బన్ధమోక్ష ప్రదత్వా త్సపవసస్వాష్ట

తిరస్కర్తా- ‘స్వప్నాది బుద్ధికర్తా చ తిరస్కర్తా స ఏవ చ । తదిచ్ఛయా యతో ఽహ్యస్య బన్ధమోక్షౌ ప్రతిష్ఠితౌ’- ఇతి కౌర్మే” ఇతి । అస్య టీకాయాం దీపికాయాం చ బాహ్యవస్తు జ్ఞానాదేన స్వప్నతిరోధానం భవతి కిమీశ్వరేచ్ఛయేతి ప్రాప్తే జ్ఞానస్యాచేతనత్వాన్న తస్య స్వప్నతిరోధాన కరణ సామర్థ్యమస్తి, అతః పరమాత్మ సంకల్పాదేవ స్వప్నతిరోభావః, ఇత్యాదిరీత్యా ప్రతిపాదితం । అథ దేహయోగాద్వా సోఽపీత్యస్య భాష్యం- “దేహయోగేన వా సోఽజాగ్రదపి తత ఏవ- ‘స ఏవ జాగరితే స్థాపయతి సస్వప్నే సప్రభుస్తురాషాట్ స ఏకో బహుధా భవతి’- ఇతి కౌరవ్యశ్రుతిః”- ఇతి । స్వప్న నిరూపణసఙ్గత్యా జీవస్య జాగరితావస్థా ప్రతిపాద్యత ఇత్యేవం రీత్యాఽవతారికాం కృత్వా టీకాయామేవముక్తమ్- “దేహాభిమానేన యా స్థితి జీవస్య జాగ్రదవస్థా సాపి పరాభిధ్యానాదేవ న కాలతః । తస్యాచేతనత్వేనాస్వాతంత్ర్యాదితి భావః”- ఇతి । భాష్యప్రదీపికాయామేవం వివృతా- “‘దేహయోగేన’ స్వదేహాభిమానేన తద్విశిష్టతయాఽవస్థితి రిత్యర్థః । అనేన పంచమీ తృతీయార్థతయా వ్యాఖ్యాతా । ఫలితమాహ- ‘జాగ్రత్’ జాగ్రత్త్వం జాగ్రదవస్థేతి యావదితి । ‘తత ఏవ’ ఇతి । పరాభిధ్యానాదేవేత్యర్థః । భవతీతి శేషః”- ఇత్యాది ।

ప్రకాశితాః భాష్యత్రయోక్తా అర్థాః । తత్ర పరాభిధ్యాన శబ్దస్య సూత్రకారాభిప్రేతార్థో నాద్వైత భాష్యోక్తరీత్యా జీవకృతమీశ్వరాభిధ్యానమ్, కింతు పరమాత్మన స్సంకల్పః । కుతః ? సూత్రకారేణైవ “అభిధ్యోపదేశాత్” (1, 4, 24) ఇతి సూత్రే, తథా “తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లింగాత్సః” (2, 3, 14) ఇతి సూత్రే చ బ్రహ్మణో జగత్సర్జన సంకల్పోఽభిధ్యాన శబ్దేన నిరూపితః । అతో

ఽత్రాప్యభిధ్యాన శబ్దార్థః పరమాత్మన స్సంకల్ప ఏవ । మాయామా
ద జీవపరాభేద ప్రతిపాదనాదన్యేషు బహ్వంశేషు విశిష్టాద్వైత భా
ష్యేణ సహ సమానార్థం భవత్యద్వైతభాష్యమ్ । న తథా భవతి
ద్వైతభాష్యమ్, యతో భాష్యమేతత్ విషయగ్రహణే, తత్పో
షక ప్రమాణవాక్యానాం గ్రహణే, సూత్రార్థ యోజనాయాం,
భాతీవభిద్యతే శ్రీభాష్యాదద్వైతభాష్యాచ్చ । తథాఽపి యత్ర
యత్ర త్రిషు భాష్యేషు అర్థయోజనాభేదే సత్యప్యేకవిషయతా
ఽంగీకృతా దృశ్యతే తత్ర ద్వైతభాష్యమపి పర్యాలోచితవ్యం
భవతి, యతస్తత్ర ప్రకృతసూత్రాణి స్వప్న విషయ నిరూపణ
పరాణీత్యంగీకృతం । ప్రకృత సూత్రద్వయస్య ద్వైతభాష్యం తదు
దాహృత వచనాని చ పర్యాలోచ్య మధ్వైవమర్థ ఉపపాద్యతే-

సన్ధ్యాఖ్యే స్వప్నస్థానే జీవసంకల్పవ్యాపారోమాస్తు సర్వం
పరమాత్మ సంకల్ప నిర్మితం భవతు నామ, పరన్తు స్వప్నస్థానాజ్జాగ
రిత స్థానం ప్రతి జీవేనాగమనరూపం సన్ధ్యాఖ్యే స్వప్నతిరోధానం
జీవసంకల్పాదేవ భవతీతి చోద్యే ప్రాప్తే తత్పరిహారాయ తు శబ్దం
ప్రయుజ్య ఽఽహ "పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహిత" మితి । పూర్వ
సూత్ర ప్రతిపాదితం పరమాత్మ నిర్మితం మాయామాత్ర రూపం స
న్ధ్యం పరమాత్మ సంకల్పాదేవ తిరోహితం భవతి, న జీవసంకల్పా
త్ । కుతః ? స్వప్నే జీవసంకల్ప విరమాత్ । అన్యథా స్వప్నసృష్టి స్స
ర్వా జీవసంకల్పేన కృతా సతీ జీవస్య స్వప్న దృష్ట పుణ్యపాపానాన్వ
గతత్వమేవ జనయేత్ । అథ "తతో హ్యస్య బన్ధ విపర్యయౌ"
ఇతి । బృహదారణ్యకే "స వా అయం పురుషో జాయమాన శ్శరీర
మభిసంపద్యమానః పాప్మభిస్సగ్ సృజ్యతే స ఉత్క్రామన్మ్రియ
మాణః పాప్మనో విజహాతి" (6, 3, 8) ఇతి వాక్యే యత్ప్రతిపా

దితం తదేవాస్మిన్సూత్రే బన్ధ విపర్యయ శబ్దనిర్దిష్టం ప్రతిభాతి। త్రిషు స్థానేషు న్యతమభూతే ఽస్మిల్లోకే జనిత్వా జనిత్వా వివిధాకార శరీర ప్రవేశ ఏవబన్ధః; మృత్వా మృత్వా చ తత్తద్దేహరూప బన్ధ విపర్యయః, అన్తతశ్చ పరమాత్మ ప్రాప్త్య మోక్షః। ఏవం జాగరితస్థానాఖ్యే ఽస్మిన్లోకే జీవస్య బన్ధ విపర్యయౌ 'తతోహి' పరమాత్మ సంకల్పాదేవ భవతః, హి ఇతి ప్రసిద్ధౌ। యస్మాదేవం తస్మాత్సర్వమపి పరమాత్మ సృష్టం సత్తత్సంకల్పాదేవ తిరోహితం భవతి। నను యేన దేహేన స్వపితి తస్మిన్దేహే ఽహం భవామీతిజ్ఞానం స్వప్నే జీవస్య నాను వర్తతే, యదా తు తాదృశజ్ఞానస్య దేహయోగః, దేహేన సహ సమ్బన్ధః ఉపజాయతే తదా తస్మాద్దేహయోగాత్సర్వం తిరోహితం భవతి న పరమాత్మ సంకల్పాదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ 'దేహయోగాద్వా సోపీ' తి। అయమర్థః, దేహయోగాత్సర్వం తిరోహితం భవతీతి భావే ఽపి 'సోపి' దేహయోగోపి, 'పరాభిధ్యానాత్' పరమాత్మ సంకల్పాదేవ భవతీతి పూర్వ సూత్రేణాన్వయః- ఇతి।

ఏవం ఆదితః సూత్రపంచకేన సర్వస్య సృష్టితత్తిరోభావౌ భగవత్సంకల్పాయత్తావితి ప్రతిపాద్యానన్తరం లోకే ఽనుభూయమాన శుభాశుభయో సూచకోపి భవతి స్వప్నః కదాచిత్, ఇతి సప్రమాణం ప్రదర్శయతి "సూచకశ్చహి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః" ఇతి షష్ఠేన సూత్రేణ। ఛాన్దోగ్యే(5,2,9)"యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్ స్వప్న నిదర్శనే"ఇతి;శ్రుత్యన్తరే చ"అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తి"ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః స్వప్నశ్శుభాశుభసూచకో ఽపిభవతి। 'తద్విదః' 'స్వప్నాధ్యాయవిదశ్చ స్వప్నం శుభాశుభయో

స్వాదక మాచక్షతే (ఇతి శ్రీభాష్యం) ।సూత్రస్థ సూచకశబ్ద స్సూత్రవిషయ వాక్యభూత శ్రుతివాక్యస్థ స్వప్నశబ్దం మనసి కృత్వా తద్విశేషణతయా ప్రయుక్తః; అత స్వప్నశబ్దస్య పుల్లింగత్వా త్సూచక ఇతి పుల్లింగ శబ్ద ప్రయోగః ।

అథ సప్తమాష్టమ సూత్రాభ్యాం సుషుప్తిం నిరూపయతి–

"తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతే రాత్మని చ" । "అతః ప్రబోధో ఽస్మాత్"

ఇతి । తదభావఇతి సూత్రం ప్రాగేవవ్యాఖ్యాతమ్ । అథ "అతః" ఇత్యాది । 'అతః' యస్మాదేవం నాడీష్వాత్మని చ సుషుప్తస్య స్వప్నాభావః, తస్మాత్ 'ప్రబోధో ఽస్మాత్' పూర్వ సూత్ర కథితపరమాత్మ సంకల్పాదేవ ప్రబోధోఽపీతి యావత్ ।

సూచకశ్చ హీతి సూత్రే సూచకశబ్దేన యః స్వప్నః కథితః స ఏవ "తద భావః" ఇతి సూత్రే తచ్ఛబ్దేన పరామృష్టః । తస్మాచ్ఛ్రీభాష్యరీత్యా సూచక సూత్రం షష్ఠ సూత్రమేవ భవితు మర్హతి ।

ఇతి ఆత్రేయ నారాయణ విరచితే
కతిపయ వేదాన్తవాక్యార్థ విచారే
ద్వితీయ పరిచ్ఛేదః.

శ్రీమైనమః.

తృతీయపరిచ్ఛేదః.

పర్యంకవిద్యా, సాంపరాయాధికరణమ్, ఉత్క్రాన్త్యాదివిషయాశ్చ ।

ప్రథమ భాగః.

సాంపరాయాధికరణే కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషదన్తర్గత పర్యంకవిద్యా సమ్బన్ధిని కస్మింశ్చిదంశే యస్సంశయ ఉత్థితః, తస్య పరిహారః క్రియతే సూత్రకారేణ । తత్ర సూత్రార్థ విచారాత్ పూర్వం పర్యంకవిద్యోక్తా అంశా జ్ఞాతవ్యాః । అధునా లభ్యమాన ఏతద్విద్యాయాః పాఠస్తత్ర తత్రాతీవాశుద్ధః ప్రతిభాతి । తథాపి శంకరానన్ద విరచిత భాష్యసహాయేన మ్యాక్సముల్లర్ నామకపాశ్చాత్య పణ్డితకృతం ఏతదుపనిషద్భాషాన్తరం దృష్ట్వా ఏతద్విద్యాసారాంశోఽత్రనిరూపయిష్యతే, తత్ర తత్ర చ మూలపదాన్యేవ లిఖ్యన్తే ।

(1) "యే వై కేచాస్మాల్లోకాత్ ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి తేషాం ప్రాణైః పూర్వపక్ష ఆప్యాయతే తానపరపక్షేణ ప్రజనయ త్యేతద్వై స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారం యచ్చన్ద్రమాస్తం యః ప్రత్యాహత మతిసృజతేఽథ యో న ప్రత్యాహతమిహ వృష్టిర్భూత్వా వర్షతి స ఇహ కీటో వా పతంగో వా మత్స్యో వా శకునిర్వా సింహో వా పరశ్వాన్ వా శార్దూలో వా పురుషో వాఽన్యో

వా తేషు తేషు స్థానేషు ప్రత్యాజాయతే యథాకర్మ యథావిద్యమ్, తమాగతం పృచ్ఛతి కోసీతి తం ప్రతిబ్రూయాద్విచక్షణాదృతవో రేత ఆభృతం పంచదశాత్ ప్రసూతాత్ పిత్ర్యావతస్తన్మాపుంసి కర్తర్యేరయధ్వం పుంసా కర్త్రా మాతరి మానిషించ సజాయ ఉపజాయమానో ద్వాదశత్రయోదశోపమాసో ద్వాదశత్రయోదశేన పిత్రాఽఽసం తద్విదేఽహం ప్రతితద్విదేఽహం తన్మఋతవోఽమర్త్యవ ఆభరధ్వం తేన సత్యేన తపసా ఋతురస్మ్యార్తవోస్మి కోసి త్వమస్మీతి తమతి సృజతే"।

(2) "స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్ని లోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణ లోకం స ఇన్ద్రలోకం స ప్రజాపతి లోకం స బ్రహ్మలోకం। తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మలోకస్యారో హ్రదో ముహూర్తాయేష్టిహా విజరానదీల్యో వృక్షస్సాలజ్యం సంస్థానమపరాజిత మాయతన మిన్ద్రప్రజాపతీ ద్వారగోపౌ" ఇత్యాది।

(3) స యదా విజరానదీ మాగచ్ఛతి తదా బ్రహ్మా తం స్వసకాశమానేతుం భృత్యాన్ ప్రేషయతి॥ "తం పంచ శతాన్యప్సరసాం ప్రతియంతి శతం ఫలహస్తాశ్శతమాంజన హస్తాః శతం మాల్యహస్తాశ్శతం వాసోహస్తాశ్శతం చూర్ణ హస్తాస్తం బ్రహ్మాలంకారేణాలంకుర్వన్తి స బ్రహ్మాలంకారేణాఽలంకృతో బ్రహ్మవిద్వాన్ బ్రహ్మాభిప్రైతి, స ఆగచ్ఛత్యారం హ్రదం తం మనసాఽత్యేతి, తమిత్వా సంప్రతివిదోమజ్జన్తి" । స ఆగచ్ఛత్యేష్టిహాఖ్యాని ముహూర్తాని, తాని తస్మాదపద్రవన్తి "స ఆగచ్ఛతి విజరాం నదీం తాం

మనసైవాత్యేతి తత్సుకృత దుష్కృతే ధూనుతే వా తస్య ప్రియా జ్ఞాతయస్సుకృత ముపయన్త్య ప్రియాదుష్కృతమ్” ఇత్యాది ।

(4) స ఆగచ్ఛతీల్యం వృక్షం తం బ్రహ్మగన్ధః ప్రవిశతి స ఆగచ్ఛతి సాలజ్యం సంస్థానం తం బ్రహ్మరసః ప్రవిశతి ఇన్ద్రప్రజాపతీ ద్వారగోపావస్మాదపద్రవతః, “స ఆగచ్ఛతి విచక్షణా మాసన్దీ మమితౌజసం చ పర్యఙ్కమ్, తస్మిన్ బ్రహ్మాస్తే తమిత్థంవిత్ పాదేనైవాగ్ర ఆరోహతి తం బ్రహ్మాహ కోసీతి తం ప్రతిబ్రూయాత్”॥

(5) “ఋతు రస్మ్యార్తవోస్మ్యాకాశాద్యోనే స్సంభూతో భార్యైరేత స్సంవత్సరస్య భూతస్యాత్మా భూతస్య భూతస్య త్వమాత్మాసి యస్త్వమసి సో ఽహమస్మి తమాహ కోహమస్మీతి సత్యమితి బ్రూయాత్ కిం తద్యత్సత్యమితి యదన్యద్దేవేభ్యశ్చ ప్రాణేభ్యశ్చ తత్సదథయద్దేవాశ్చ ప్రాణాశ్చ తత్త్యం తదేతయా వాచా ఽభివ్యాహ్రియతే సత్యమిత్యేతావదిదం సర్వమిదం సర్వమసీత్యేవైనంతదాహ తదేతచ్ఛ్లోకేనాభ్యుక్తమ్-

యజూదరస్సామశిరా అసావృఙ్మూర్తిరవ్యయః ।
స బ్రహ్మేతి విజ్ఞేయ ఋషిర్బ్రహ్మమయోమహాన్॥” ఇత్యాది ।

నిరూపితః పర్యంక విద్యాయాః సారాంశః । చన్ద్రమాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారమిత్యత్ర స్వర్గలోకశబ్దేన పరమపదమేవ వివక్షితమ్, ఉపసంహారే పరబ్రహ్మలోకస్య ప్రతిపాదనాత్ । పరం తు చన్ద్రలోకస్య స్వర్గలోకద్వారత్వం యదస్యాం పర్యంకవిద్యాయాం కథితం

తద్దహర విద్యోక్తస్య విరుద్ధమివ దృశ్యతే, దహరవిద్యాయాం- "ఆదిత్యం గచ్ఛత్యే తద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం నిరోధో ఽవిదుషామ్" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 6, 5) ఇతి ఆదిత్యస్యైవ లోకద్వారత్వస్య కథితత్వాత్ । ఏవముపనిషత్సు తత్ర తత్ర పరస్పరవిరోధో దృశ్యతే, ఉత్ప్రేక్షాదిభేదేన। తద్యథా-ఛాన్దోగ్యోక్త పంచాగ్నివిద్యా బృహదారణ్యకోక్త పంచాగ్నివిద్యయా సహో ఽవలోకితా చేత్, యద్యపి ద్యులోకాది త్రయో ఽగ్నయ;ఉభయత్ర సమానాః, తథాపి తేషామగ్నీనామవయవనిరూపణే పరస్పరమతీవోత్ప్రేక్షా భేదాదృశ్యన్తే। కించ బృహదారణ్యకే కలావృద్ధి క్షయవతః సూర్యాద్న్యూనతర కాన్తిమతశ్చన్ద్రస్య లోకః పునరావర్తనార్థానాం గమ్యత్వేన వక్తుం యుక్తమితి మనోభావేన ధూమాదిమార్గేణ నిర్గతానాం రాత్రికృష్ణపక్ష దక్షిణాయనమాసేభ్యః పితృలోకద్వారా చన్ద్రలోకగమనం తతశ్చ పునరావర్తనముక్త్వా అర్చిరాదినా ప్రస్థితానామహశ్శుక్లపక్షోదగయనమాసేభ్యో దేవలోకాదిత్య వైద్యుత ద్వారా బ్రహ్మలోకగమనమపునరావర్తనం చోక్తమ్; ఏతేన బృహదారణ్యక పంచాగ్ని విద్యాయా మర్చిరాదిగత్యర్థానాం చన్ద్రలోకగమనం పరిహృతమ్ । ఛాన్దోగ్యే తు యద్యపి ధూమాదిగత్యర్హాః సంవత్సరమప్రాప్యైవ పితృలోకద్వారా చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి తతశ్చ పునరావర్తన్త ఇత్యుక్తమ్, తథాపి అర్చిరాదినా ప్రస్థితా ఉదగయనమాసేభ్యః "సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్య మాదిత్యా చన్ద్రమసం చన్ద్రమసోవిద్యుతం" ఇత్యేవం క్రమేణ బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీతి ప్రతిపాదనేన అర్చిరాదిగత్యర్హాణామప్యాదిత్యాదూర్ధ్వం చన్ద్రలోక గమనముక్తమ్ । చన్ద్రస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వం తు నాంగీకర్తుం శక్యతే, తస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వే సతి సూర్యగ్రహణాదేరసంభవాత్ ।

భవతు నామ దహరవిద్యోక్తరీత్యా ఆదిత్యస్య లోకద్వార

త్వమ్, తథాపి చన్ద్రస్యాపి లోకద్వారత్వ సంభావనే ఉపపత్తయోఽపి ద్యన్తే । యథా చన్ద్రకృత పక్షద్వయే శుక్లపక్షో విదుషాం గ్రాహ్యః, కృష్ణపక్షశ్చ త్యాజ్యః, తద్వదాదిత్యకృతా యనద్వయే ఉదగయనమాసా విదుషాం గ్రాహ్యాః, దక్షిణాయన మాసాశ్చ త్యాజ్యాః । యద్యపి సూర్యోద్దీపితాహర్భాగ ఏవ యజ్ఞాదికర్మాచరణే ప్రశస్తః, తథాపి యది సూర్యకృతా ఽహర్గణా శ్చన్ద్రకృత తిథిభిస్సహానగృహ్యన్తే, తర్హి ప్రతిపదాదితిథీనా మభావేన దర్శపూర్ణమాసాదిషు కర్తవ్య హోమాదిర్న స్యాత్। వేదే చన్ద్రవిషయే ఏషమన్త్రవర్ణో భవతి- "నవోనవో భవతి జాయమానోఽహ్నాం కేతు రుషసామేత్యగ్రే । భాగం దేవేభ్యోవిదధాత్యాయన్ ప్ర చన్ద్రమాస్తిరతి దీర్ఘమాయుః"- ఇతి । అస్యార్థః- చన్ద్రమాః "అహ్నాం కేతుః" ప్రతిపదాదితిథీనాం కేతుః, యద్వా సూర్యకృతానామహ్నాం స్వకృత ప్రతిపదాదితిథిభిః కేతయితా, "నవ్యోనవో భవతి జాయమానః" మాసిమాసి శుక్లప్రతిపది పునఃపున ర్జాయమానో నవోనవో భవతి, "చన్ద్రమాజాయతే పునః" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః చన్ద్రస్య పునః పునర్జాయమానత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ । ఏవం నవోనవో భవతీత్యనేన శుక్లపక్షస్య చన్ద్రో వర్ణితః । అథ "ఉషసామేత్యగ్రే" ఇత్యనేన కృష్ణపక్షస్య చన్ద్రో వర్ణ్యతే, సహి కృష్ణపక్షస్యాన్తిమ దివసేషు ఉషసోదయాత్పూర్వముదేతి । ఏవం శుక్లకృష్ణపక్షతిథీనాం కర్తా యజమానకృత యాగాదిషు దేవేభ్యో భాగం విదధాతి । ఏవం "ఆయన్" పునఃపున ర్జాయమాన ఆయన్ విధ్యుక్త ప్రకారేణ యజ్ఞాదికర్తౄణాం దీర్ఘమాయుః ప్రతిరతి- ఇతి । కించ చన్ద్రస్యామృతకలా మితరేదేవాః పరమభోగ్యత్వేన పిబన్తీతి శ్రుతిస్మృతిషు ప్రసిద్ధమ్, ఏవం పరార్థం కలాం దత్వా క్షీణో భవతి చన్ద్రః, తథాప్యక్షయ పాత్రవచ్చ పునః పునః పూర్ణో భవతి । ఏవమహాత్మా య

క్షే పీతసోమరసస్య స్రష్టాదే శ్చాభిమానిదేవతా । సత్యం సూ
ర్యోఽహస్సు తమోనివారకః, తథాపి స సరాత్రిం ప్రవిశ్య నైశం
తమోనివారయతి, చన్ద్రస్తు యావత్కాలం నిశాసు సంచరతి,
తావన్నిశాభాగా స్తమోధ్వంసకః । యద్వచ్చ సూర్యోపర్యస్థి
తాన్ దేవాన్ప్రతి గమనార్థం తదహేభ్య స్సూర్యో ద్వారం ద
దాతి తద్వజ్జనానాం యోగ్యాయోగ్యత్వపరీక్షక శ్చన్ద్రః స్వస్య ప్ర
త్యుత్తరం దాతుం సమర్థేభ్య శ్చన్ద్రలోకమతిక్రమ్య తదూర్ధ్వం
గన్తుమతిసృజతే; ప్రత్యుత్తరం దాతుమసమర్థాంస్తు తేషాం పూర్వ
కర్మాద్యనుగుణం పునస్సంసారే పాతయతి । తస్మాచ్చన్ద్రస్యానాద
రణం న కర్తవ్యమ్, తస్య ప్రత్యుత్తరం దత్త్వైవోర్ధ్వం గన్తవ్యమ్ ।
ఇత్యేవ మాదిరీత్యా చన్ద్రమసి శ్రేష్ఠభావనాం మనసి కృత్వా
పర్యంకవిద్యాయాం తస్య స్వర్గద్వారత్వ ముక్తమితి ప్రతిభాతి ।

తమాగతం పృచ్ఛతి కోఽసీత్యాదేః శంకరానన్దభాష్యే చన్ద్రేణ
అనతిసృష్టం పునరిహ లోకే జాతం తస్యాఽఽచార్యః కోఽసీతి
పప్రచ్ఛ, తస్మై శిష్యో యథోక్తరీత్యా ప్రత్యుత్తరం దత్తవాన్ తత
ఆచార్యస్తమతి సృజత ఇత్యేవం ప్రకారేణార్థః కృతః । నైతద్యుజ్య
తే, అతిస్రష్టా చన్ద్ర ఇతి ప్రథమవాక్యస్యాఽఽదిభాగాత్ సుస్పష్టము
పగమ్యతే । అత్ర ఏవం ద్రష్టవ్యమ్- ప్రత్యుత్తరం దాతుం సమర్థో
ఽసమర్థశ్చేతి ద్వావపి ప్రేత్య చన్ద్రమసం గచ్ఛతః, తయోః ప్రతివ
చనకుశలం చన్ద్రమా అతి సృజతే, అకుశలం పునర్భవే పాతయతి,
పునర్భవ ప్రకారశ్చ విస్తరేణోపపాదితః, తస్మాత్తస్య విషయే భూ
యోఽపవక్తుం న కించిదవశిష్యతే । చన్ద్రలోక మాగతస్య ప్రత్యుత్తర
సమర్థస్య విషయే తావత్ కింప్రకారశ్చన్ద్రస్య ప్రశ్నః తస్య ప్రత్యు
త్తర ప్రకారశ్చ కః ఇతి వక్తవ్య మావశ్యకమ్, తస్మాత్ "తమాగ

తేం పృచ్ఛతీ” తి తచ్ఛబ్దేన చన్ద్రలోకమాగతః ప్రత్యుత్తర కుశలో పరామృశ్యతే, “పృచ్ఛతీ” తి క్రియాయాః కర్తా చ పూర్వోక్తశ్చన్ద్ర ఏవ, తమేవ సమాక్రష్టుం యుక్తత్వాత్ । తదన్యం వాక్యానుక్తమా చార్య మధ్యాహృత్య సపృచ్ఛతీత్యర్థ కరణం క్లిష్టమ్ । తస్మాత్, త్వమస్మీత్యేతేన ప్రత్యుత్తరే దత్తే “తమతి సృజతే” తమాగతం ప్రత్యుత్తరం దత్తవన్తం చన్ద్రమా అతి సృజత ఇత్యేవార్థః ।

“సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ” (4, 2, 9) ఇతి సూత్రశ్రీభాష్యే- “దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః ‘తం ప్రతిబ్రూయాత్’ ‘సత్యం బ్రూయాత్’ ఇతి చన్ద్రమసా సహ సంవాదవచనేన శరీరసద్భావః”- ఇత్యుక్తత్వాత్, “తం ప్రతిబ్రూయాత్” ఇతివాక్యభాగస్య పర్యంక విద్యాయాం చన్ద్రప్రశ్నస్య ప్రతివచనే ఉపలభ్యమానత్వాచ్చ ‘తమాగతం పృచ్ఛతీ’ త్యాదివాక్యం సర్వం చన్ద్రప్రశ్నతత్ప్రతివచనోపపాదకమితి భాష్యకారై రంగీకృతమితి స్పష్టమ్ । ‘సత్యం బ్రూయాత్’ ఇతి వాక్యభాగస్తు తస్మిన్ వాక్యే నోపలభ్యతే । పరంతు పర్యంకస్థ బ్రహ్మ ప్రశ్నస్య ప్రత్యుత్తరే యత్ “సత్యమితి బ్రూయాత్” ఇత్యుక్తం తదేవ శ్రీభాష్యస్య ప్రతిలేఖన కారాదీనాం దోషాత్ చన్ద్రప్రశ్నస్య ప్రతివచనే ‘సత్యం బ్రూయాత్’ ఇతి లిఖితం స్యాత్, ప్రతివచనస్య శ్రీభాష్యకాలే ఉపలబ్ధపాఠభేదో వా స్యాత్ ।

నను- చన్ద్ర ప్రశ్నస్య ప్రతివచనానన్తరం “స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్య” ఇత్యాదికథితత్వాత్, దేవయానస్యార్చిరాదికత్వాచ్చ, విద్వాన్ చన్ద్రలోకాత్ పునరిహాగత్య అర్చిరాదికేన దేవయానమార్గేణ గచ్ఛతీత్యాపద్యతే, నైతద్వ్యాఖ్యానం సున్దరమితి చేత్ । కథం న సున్దరమ్? శరీరం ధూత్వా ప్రస్థిత విద్వద్వేగ

స్య "సమానత్ క్షిప్యే న్మన స్తాపదాదిత్యం గచ్ఛతి" ఇతి బృహదా ద్యావాక్యాన్మనోవేగ సన్నికత్వాత్ స మనోవేగేన చన్ద్రలోకం గత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్వా మనోవేగేనైవ పునరాగత్య అర్చిరాదినా గన్తుం సమర్థః । ఆస్తామేతత్ । ఏవం సమాధానం వక్ష్యామః- ప్రత్యుత్తరానభిజ్ఞ విషయే పర్యంకవిద్యాయామనుక్తం ధూమాదిక మార్గక్రమం పంచాగ్ని విద్యాతో ఽధ్యాహృత్య స చన్ద్రలోకం గచ్ఛతీత్యర్థయోజనా యథా భాష్యకారాణాం సమ్మతా, తద్వత్ చన్ద్రేణ ప్రశ్నస్య ప్రత్యుత్తరకుశలో బ్రహ్మవి దర్చిరాదిక మార్గక్రమ మనుసృత్య చన్ద్రలోకం గచ్ఛతీత్యధ్యాహర్తవ్యమ్; ప్రత్యుత్తర దానానన్తరం చ స ఏష బ్రహ్మజ్ఞ శ్చన్ద్రలోకాతిసృష్టస్సన్ చన్ద్రాదూర్ధ్వం గచ్ఛతి; ఏవం దేవయానమార్గస్య యోఽర్చిరాదినా చన్ద్రలోకగమన పర్యన్తో మార్గభాగః తం విద్యాన్తరాదాదాయాధ్యాహారే కర్తవ్యే సతి చన్ద్రలోకాదూర్ధ్వగమనార్థం యోదేవయానమార్గస్యావశిష్టో భాగో విద్యతే తం మనసి కృత్వా "తం దేవయానం పన్థానమాపద్య" ఇతి పర్యంకవిద్యా బ్రవీతీత్యర్థః కర్తవ్యః- ఇతి ।

నను- పంచాగ్నివిద్యోక్తార్చి శ్శబ్దేన భూలోకస్థ యజ్ఞాగ్ని దేవతా వివక్షితా, యస్యాః అర్చిషమస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తో విద్వానభిసంభవతి తతశ్చ క్రమేణాహరాదీ నభి సంభవతి, తస్మాత్ పర్యంకవిద్యోక్తో ఽగ్నిలోకో ఽప్యగ్ని రేవాగ్ని లోక ఇతి భూలోకస్థో ఽగ్ని రేవ భవితుమర్హతి- ఇతి చెన్న । తథాచేత్ పర్యంకవిద్యాయా మగ్ని లోకోపరి కథితో వాయులోకః భూమిసకాశాద్భువః ఇతి వ్యాహృతి నిర్దిష్ట మన్తరిక్షం వ్యాప్య స్థితో వాయు రేవేతి వక్తవ్యం స్యాత్ ।

సూత్రకారేణ "వాయుమబ్దాత్" (4, 3, 2) ఇతి సూ

శ్రుతే "యదా వై పురుషో ఽస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి సవాయుమా
గచ్ఛతి.........స ఆదిత్య మాగచ్ఛతి.........స చన్ద్రమస
మాగచ్ఛతి.........స లోకమాగచ్ఛత్యశోక మహిమం తస్మిన్
వసతి శాశ్వతీ స్సమాః"- ఇతి బృహదారణ్యక సప్తమాధ్యాయద
శమ బ్రాహ్మణ వాక్యమాదాయ తద్వాక్యోక్తో వాయుస్తతః ప
శ్చాత్ బృహదారణ్యకాష్టమాధ్యాయె ద్వితీయ బ్రాహ్మణే పం
చాగ్నివిద్యాయా ముదగయనమాసేభ్యో "దేవలోకం" ఇత్యుక్తో
దేవలోక ఏవేతి నిశ్చిత్య స వాయుః సంవత్సరాదుపరి నివేశితః,
తతః పశ్చాత్ ఛాన్దోగ్య పంచాగ్ని విద్యానుసారం ఆదిత్యశ్చన్ద్ర
మావిద్యుత్ ఇతి త్రయ ఆయాన్తి, తతో విద్యుతః పశ్చాత్ "తటి
తో ఽధివరుణః" (4, 3, 3) ఇతి సూత్రే పర్యంకవిద్యోక్తో వరుణ
లోకో గృహీతః, తతః పశ్చాత్ పర్యంక విద్యోక్తాః ఇన్ద్రప్రజాపతి
బ్రహ్మలోకా ఆయాన్తి । ఏవం రీత్యా సూత్రకారేణ శ్రుతి వా
క్యానాం పరస్పరవిరోధ పరిహారేణార్థ నిర్ణయకరణె సంవత్సరాదిత్య
యోర్మధ్యే వాయులోకో నివేశితః ।

తత్ర "యదావై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి స వాయు
మాగచ్ఛతి" ఇత్యాది బృహదారణ్యక వాక్యస్య భావోఽగ్రే తృతీ
యభాగ ఉపపాదయిష్యతె । తత్రోక్తో వాయుః భూమిసకాశాద
న్తరిక్షం వ్యాప్య ప్రసృతో వాయురేవేతి ప్రతీయతే । స చ వాయు
శ్చన్ద్ర మణ్డలాద్బహ్వధః ప్రదేశస్థః, ధూమాదినా ప్రస్థితాః సంవత్స
రమప్రాప్య పితృలోకం తతశ్చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీత్యుక్తత్వాత్ సంవ
త్సర దేవతాయాః స్థానం చన్ద్రమణ్డలాదూర్ధ్వమితి హి ప్రతీయతే,
తస్మాత్ సంవత్సరాదిత్యయో ర్మధ్యే సూత్రకారేణ నివేశితో వా
యులోకోఽన్తరిక్షాదన్య ఏవ భవితుమర్హతి। యత్తు బృహదారణ్యక

పంచాగ్ని విద్యోక్తో దేవలోక ఏవ వాయులోక ఇత్యుచ్యతే తత్రాస్మాకం సంశయః । కథమితి చేత్ - ధూమాదిమార్గః పునర్భవగర్భః పితృయాణ ఇతి ద్యోతయతి "పితృలోకాచ్చన్ద్ర" మిత్యేతత్; తస్య ప్రత్యనీకత్వేన అర్చిరాదికో మార్గః పునర్భవరహితో దేవయాన ఇతి ద్యోతయతి "దేవలోకాదాదిత్య" మిత్యేతత్; తస్మాద్యథా నైకేన పిత్రా పితృలోకః, తద్వన్నైకేన వాయునా దేవలోకః కిన్తు బహుదేవగణాధిష్ఠితో లోకవిశేషో దేవలోక శబ్దేన వివక్షిత ఇతి స్వరసతః ప్రతీయతే । యథా చన్ద్రలోకాదధః కథిత పితృలోకస్య చన్ద్రకృతేన మాసేనాహోరాత్రం, తద్వదాదిత్యాదధః కథితదేవలోకస్య ఆదిత్యకృతేనాయనద్వయాత్మకేన సంవత్సరేణాహోరాత్రం । తస్మిన్ దేవలోకే కక్ష్యాభేదేన పర్యంకవిద్యోక్తావగ్ని వాయులోకౌ నిక్షేప్తవ్యౌ, న తు 'భూర్భువః' ఇతి వ్యాహృతి ద్వయనిర్దిష్టస్థానయోః । తథైవ భూమేరుపరి మేఘేషు యా విద్యుదుత్పద్యతే తదన్యా పంచాగ్ని విద్యోక్తా విద్యుద్భవతి, తథైవ చ న భౌమస్సముద్ర ఏవ పర్యంక విద్యోక్తో వరుణలోకః కింతు తదన్యో వరుణస్య లోకవిశేషః । ఏవం స్థితే చన్ద్రస్య ప్రత్యుత్తరం దత్వా తదూర్ధ్వం ప్రస్థితస్య దేవలోక సమీపే సంవత్సరః, తతో దేవలోకే ఏకస్యాం కక్ష్యాయామగ్నిలోకః, తతోఽన్యస్యాం కక్ష్యాయాం వాయులోకః, తత ఆదిత్యః, తతో విద్యుత్, తతో వరుణలోకః తత ఇన్ద్రలోకః; తతః ప్రజాపతిలోకః, తతశ్చ బ్రహ్మలోకః- ఇతి క్రమో భవతి ।

చన్ద్రస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వ మంగీకర్తుం న శక్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్ । నను-యద్యపి బృహదారణ్యక పంచాగ్ని విద్యాయాం దేవయానమార్గే చన్ద్రో న కథితః, తథాపి ఛాన్దోగ్య పం

ఞ్చాగ్ని విద్యాయాం బృహదారణ్యకసప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణేచ కథితం చన్ద్రస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వే మహహాన్నేతు మయుక్తమితి చేత్, ఉచ్యతే- సూర్యే ఉదితే సతి తస్య ప్రచణ్డతేజసా నక్షత్రాణి న దృశ్యన్తే, స ఏకలఏవ ప్రకాశతే; చన్ద్రకాన్తిస్తు న నక్షత్రాణాం కాన్తిం కబళయతి, పూర్ణిమాయామపి కానిచిత్ పృథులనక్షత్రాణి రాత్రౌ దృశ్యన్త ఏవ। తస్మాద్రాత్రౌ చన్ద్రో నక్షత్రగణ పరివృతఇవ విరాజతే। "నక్షత్రాణా మేషాముపస్థేసోమ. ఆహితః" ఇతి మన్త్రవర్ణో భవతి, యద్యపి చన్ద్రో నక్షత్రాణాం బహ్వధోభాగే సంచరతి, తథాపి దినాద్దినం నక్షత్రాన్నక్షత్రం గన్తా స తిథికృచ్చన్ద్రః కృత్తికాది నక్షత్రాణాముపస్థే, ఉత్సంగే, ఆహిత ఇత్యుత్ప్రేక్ష్య వర్ణనా కృతా। న తు సూర్యాదప్యూర్ధ్వం బహుమానవర్తి నక్షత్రాణాం సాక్షాదుత్సంగ ఏవ మణ్డలస్థశ్చన్ద్ర ఆహితః, పరం తు ఆహిత ఇవ దృశ్యతే। ఏవం రీత్యా కృత్తికాది నక్షత్రాణి చన్ద్రస్య పత్న్యయ ఇత్యేతదపి కవ్యుత్ప్రేక్షామూలమ్। తథాపి నక్షత్రాణాముత్సంగఏవ చన్ద్ర ఆహిత ఇతి లోకప్రతీతిరుత్పన్నా। యద్వా దేవత్వమహిమ్నా చన్ద్రః ఏకేన రూపేణ చన్ద్రమణ్డలే స్థిత్వా అన్యేన రూపేణ నక్షత్రేషు స్థాతుం సమర్థ ఇతి సమాధానం ద్రష్టవ్యమ్; తత్రైవ నక్షత్రేషు చన్ద్రదేవతాకం మృగశిరోనక్షత్రం చన్ద్రస్య క్షురణారహితః స్వగృహ ఇవ, యద్వా రూపవిశేష ఇవ భవతి । ప్రశ్నప్రతివచనస్థానం తు చన్ద్రమణ్డలమేవ । విద్వాన్ చన్ద్రమణ్డలస్థచన్ద్రస్య ప్రత్యుత్తరం దత్వా తత ఊర్ధ్వం పూర్వోక్త క్రమేణ ఆదిత్యం గత్వా తతో మృగశిరోనక్షత్ర రూపిణం చన్ద్రం గత్వా తతో విద్యుదాదీన్ గచ్ఛతీతి భాషితం చేత్ సర్వం సమఞ్జసం భవతి । యం చన్ద్రలోకం ప్రశ్నప్రతివచన దానాసమర్థాః గత్వా పునరావర్తన్తే తస్మిన్నేవ చన్ద్రలోకే విద్వాన్ చన్ద్రప్రశ్నస్య

ప్రత్యుత్తరం దత్వా చన్ద్రో విసృష్టస్తదూర్ధ్వం గచ్ఛతీతి స్వారసికో ఽర్థః ప్రతీయతే పర్యంక విద్యావాక్యాత్ । మణ్డలస్థ చన్ద్రస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వం చేత్ ధూమాదినా ప్రస్థిత స్సంవత్సర మప్రాప్యాపి సూర్యాదూర్ధ్వస్థం చన్ద్రలోకం గన్తుం శక్నోతీతి పరికల్పనం న యుక్తియుక్తం భవతి । తస్మాత్ సూర్యోపరికథితశ్చన్ద్రో మృగశిరోనక్షత్రస్థః, తతో ధూమాదినా ప్రస్థితాః నైవగన్తుం శక్నువన్తి, "నిరోధో ఽవిదుషా" మితి సూర్యః స్వస్మా దూర్ధ్వం తేషాం న మార్గం దదాతి ।

మనభిప్రేతే శ్రుతివాక్యానాం సమన్వయే చన్ద్రస్య స్థానద్వయకథనేన సహ బృహదారణ్యకోక్త దేవలోకే వాయుస్థానాదధో ఽగ్నిలోకనివేశో ఽధికాంశః, అన్యత్ సర్వం సూత్రకారవ్యవస్థితక్త్యైవ భవతి ।

"వాయుమబ్దాత్" (1, 3, 2) ఇత్యాది సూత్రత్రయ శ్రీభాష్యే "స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్య" ఇతి పర్యంక విద్యావాక్యం ధృత్వా వరుణేన్ద్రలోకయోర్మధ్యే "స ఆదిత్యలోకం" ఇతి పఠితమ్ । తత్సూత్రాద్వైతభాష్యే తు వరుణలోకానన్తర మిన్ద్రలోక ఏవ పఠితః । యది ఆదిత్యలోకః పఠితవ్యః, తర్హి 'స వాయులోక' మిత్యనన్తరం 'స ఆదిత్యలోక' మితి పఠితవ్యః ।

ఏవం చన్ద్రస్య లోకద్వారత్వాది విషయా యథా మత్యుపపాదితాః ।

అథ చన్ద్ర ప్రశ్న ప్రత్యుత్తరస్య కో ఽర్థ ఇతి విచారణీయమ్। పాఠస్య తస్య తత్రా శుద్ధత్వాన్న ప్రతిపద మర్థం కర్తుం శక్నో

మి, యావన్మాత్రం భావార్థః ప్రతీయతే తంవక్ష్యామి । ప్రత్యుత్తరస్య ప్రారంభే సత్కాలే మమ జననాత్ పూర్వ మహం ఋతూనభిమానిదేవాన్ ఏవమవోచ మిత్యధ్యాహర్తవ్యమ్ । హే ఋతవః 'విచక్షణాత్' చన్ద్రమసః 'రేత ఆభృతం' సత్కాలె మమ జననయోగ్యం పరిశుద్ధం రేతః సంపాదితమ్, తన్మాం 'పుంసి కర్తరి' యథావిధి యజ్ఞాదికర్మకర్తరి శ్రోత్రియే పుంసి 'ఏరయ ధ్వం' నిక్షిపధ్వమ్, తతో మాం 'మాతరి' మాతృగర్భే నిషించధ్వమ్ । ఇతి మమప్రార్థనాం శ్రుత్వా ఋతుభిస్తథైవ కృతే సత్యహం జాతో ఽభూవమ్ । మమ 'అమర్త్యవే' అమృతత్వాయ 'ఆభరధ్వమ్' ఇత్యప్యహం ఋతూన్ ప్రార్థితవాన్ । 'ఋతురస్మి' యథావిధి యజ్ఞాదికర్మకర్తుః పురుషస్య యజ్ఞాదికర్మసమవేతా ఋతవః పరిశుద్ధకాలరూపా భవన్తి, యజ్ఞాదికర్మకుర్వన్ తైస్సహైకీ భూతత్వాత్ ఋతురస్మి । 'ఆర్తవోస్మి' కర్మాణి సంపూర్య ఋత్వాత్మకకాలా దుత్థితత్వాత్ ఆర్తవోస్మి ఋతూనాం పుత్రోస్మి । ఏతద్ధి శ్రేష్ఠమయోనిజం జన్మేతి భావః । ఏవం ప్రత్యుత్తరే దత్తే చన్ద్రమాః పునః పృచ్ఛతి కోసీతి । త్వమస్మీతి ప్రతివచనమ్ । తతస్తం చన్ద్రమా స్సుప్రీతో భూత్వా ఽతిసృజతే। శరీరం భూత్వా బ్రహ్మాత్మక స్వరూపేణోత్థితో విద్వాన్ స్వస్వరూపం చన్ద్రస్య స్వరూపం చ తారతమ్యంవినా ఏకాకార మితి పశ్యన్ త్వమస్మీత్యాహేతి ప్రతిభాతి । ఉత్తరత్ర ఏషబ్రహ్మ విద్వానితి వక్ష్యమాణత్వాత్ బ్రహ్మవిదాకృతం యజ్ఞాదికర్మజాతం ఫలనిరపేక్షతయా యజ్ఞపురుషస్య విష్ణోరారాధన త్వేన కృతమితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

విజరా నదీతి శంకరానన్దపాఠః । "సాంపరాయే తర్తవ్యాభావాత్ (3, 3, 27) ఇతి సూత్ర శాంకరభాష్యే శ్రీభాష్యే

చ విరజానదీతి పాఠోద్ధృతః । స ఏవ శుద్ధః, శంకరాది ప్రాచీన భాష్యకారైః పఠితత్వాత్ ।

"తమిత్వా సంప్రతి విదోఽనుజన్తి" ఇతి । 'సంప్రతివిదః' బ్రహ్మ విద్యాశూన్యా ఇతి శంకరానన్ద భాష్యమ్ । సంప్రతివిచ్ఛబ్దః ఐతరేయారణ్యకే (2, 3, 1) సమ్యగభిజ్ఞ ఇత్యర్థే ప్రయుక్త ఇతి 'తమిత్వాఽసంప్రతివిదః' ఇతి పదచ్ఛేదః కర్తవ్య ఇతి వ్యాకరణముల్లన్ పణ్డితాభిప్రాయః । 'అసంప్రతివిదః' బ్రహ్మానభిజ్ఞాః 'తం' హ్రదం 'ఇత్వా' ప్రాప్య తస్మిన్ మజ్జన్తీత్యర్థః । బ్రహ్మజ్ఞస్తు తం హ్రదం 'మనసా' అనాయాసేనాతిలీలయా ఽత్యేతి ।

బ్రహ్మసమీప మాగతాత్ తస్మాద్బ్రహ్మవిదః ముహూర్తా నామపద్రవణం తస్య బ్రహ్మ సందర్శనే కదాపి న కాలప్రతిబన్ధ ఇతి ద్యోతయతి । తథైవ ద్వారగోపయోరపద్రవణం తస్య యథేచ్ఛం బ్రహ్మ మన్దిరప్రవేశం న కోఽపి నివారయితుం శక్నోతీతి ద్యోతయతి ।

అథ పర్యంకస్థ బ్రహ్మ ప్రశ్నస్య ప్రత్యుత్తరమ్ । 'ఋతురస్మ్యార్తవోఽస్మి' ఇత్యస్యార్థశ్చన్ద్ర ప్రశ్నప్రత్యుత్తరే వ్యాఖ్యాతః । 'భాన్మై' భామాః భారూపాయాః ఆకాశాద్యోనేస్సంభూతః సంవత్సరస్య రేతోఽస్మి, 'సంవత్సరః' సంవత్సరకాలేన నిర్వర్త్య సంపూర్ణ యజ్ఞకర్మభిః సమృద్ధో యజ్ఞపురుషో విష్ణుః, స ఏవాకాశాఖ్యోఽనన్త స్వరూపః, తస్మా ద్భారూపాయాః అఖణ్డచిజ్జ్యోతి స్స్వరూపాయాః యోనేస్సంభూతస్తస్య సంవత్సరాఖ్య యజ్ఞపురుషస్య రేత అస్మి పుత్రోఽస్మి । యజ్ఞమూర్తౌ పరమాత్మన్యాత్మానం హుత్వా శరీరం భూత్వా పరమాత్మ స్వరూపసదృశ పరిశుద్ధ స్వరూపేణా ఽఽవి

ఖ్యాతోఽస్మీతి భావస్స్యాత్। అథ భూతశబ్దస్య త్రిరుక్తేరర్థో న మమ స్పష్టః। అథ 'యస్త్వమసి సోఽహమస్మి' ఇత్యనేన ముక్తస్య బ్రహ్మాయత్తస్థితి వ్యాపారాదికత్వం బ్రహ్మో పృథక్సిద్ధత్వం తదవిభక్తత్వం చ ద్యోతితం భవతి। అథ కోఽహమస్మీతి పర్యంకస్థ బ్రహ్మప్రశ్నః, తస్య సత్యమితి ప్రతివచనం సత్యశబ్దనిర్వచనం చోక్తమ్। ఏవం చ 'త్వమాత్మాసి' 'సత్యం' 'ఇదం సర్వమసి' ఇత్యాదినా సర్వగత మమూర్తం పరమాత్మానమేవ తన్నిత్యేచ్ఛాసిద్ధ పర్యంకస్థ దివ్యాద్భుతమూర్త బ్రహ్మద్వారా జ్ఞానేన పశ్యన్ ప్రత్యుత్తరం దత్తవానితి ప్రతిభాతి, దేశవిశేషే స్థితస్య కేవలమూర్తస్య ఇదం సర్వమితి సర్వానుప్రవిష్టత్వ సర్వాత్మత్వాదేరసంభవాత్। అథ యజూదర ఇతి శ్లోకార్థః- యజుర్వేద ఏవ ఉదరం యస్య స యజూదరః, సామవేద ఏవ శిరో యస్య స సామశిరాః, తదితరావయవేషు ఋగ్వేదేన మూర్తిమానితి ఋఙ్మూర్తిః। అవ్యయ ఇతి విశేషణేనాస్య పరబ్రహ్మరూపస్య నిత్యత్వం ద్యోత్యతే। 'స బ్రహ్మేతి విజ్ఞేయః' సర్వగత బ్రహ్మణో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం తన్నామ్నైవ నిర్దిష్టం రూపమితి విజ్ఞేయః। 'ఋషిః' పరమశ్రేష్ఠః పూజ్యః। 'బ్రహ్మమయః' వేదమయః, అర్థాత్ జ్ఞానఘనః। 'మహాన్' "వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తం" ఇత్యుక్తరీత్యా మహాన్ నిస్సమాభ్యధికః పురుషః।

అథ సాంపరాయాధికరణ సూత్రార్థ ఆరభ్యతే। తత్రేదమవధారణీయమ్- అర్చిరాదిగత్యర్థం, బ్రహ్మాలంకారేణాలంకరణార్థం, పాదేనైకేన పర్యంకారోహణార్థం చ సదేహత్వమావశ్యకముత్క్రాన్తస్య విదుషః। స చ దేహస్తావదప్రాకృత దివ్యదేహ ఏవ భవితుమర్హతి, ప్రాకృతసూక్ష్మ దేహవిశిష్టస్య బ్రహ్మాలంకారాద్యనర్హత్వాత్। పరం తు బ్రహ్మలోకప్రవేశం బ్రహ్మాలం

కారేణాలంకరణం చ కథయిత్వా పశ్చాద్విరజాతరణస్య కథనావసరే సుకృతదుష్కృతహానస్యోక్తత్వాత్ తావత్పర్యన్తం కర్మసమ్బన్ధో నువర్తతే చేత్ కథం తత్పూర్వమేవ బ్రహ్మాలంకారేణాలంకరణాదిరిత్యాక్షేప ఆయాతి । తత్పరిశమనార్థం సూత్రచతుష్టయముక్తమ్।

సూత్రకారేణ సాంపరాయ ఏవ విదుషః సర్వకర్మ విమోకః ప్రతిపాద్యతే, తథాపి భగవతాభాష్యకృతా తదర్వాచీనైశ్చాచార్యైః దేవయానగతే రవసానే నిశ్శేషకర్మక్షయః స్థాపితః । ప్రథమం సూత్రచతుష్టయస్య భాష్యవాక్యాని పశ్చాత్తదితరాణి న్యాయసిద్ధాంజనాది గ్రన్థస్థాని వాక్యాని చోదాహృత్య తేషు వాక్యేషు దృశ్యమానాః పరస్పరవిరుద్ధాంశా నన్యాశ్చానుపపత్తీః ప్రదర్శ్య తదనన్తరం సూత్రాణామర్థోవక్ష్యతే ।

సూత్రం- "సాంపరాయే తర్తవ్యాభావాత్ తథాహ్యన్యే" (3, 3, 27) ఇతి ।

'సాంపరాయే'=దేహవియోగకాల ఏవ విదుషస్సర్వకర్మ విమోకః । కుతః? "దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణ తరితవ్య భోగాభావాత్" ఇతి వేదాన్తసారః । "దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణానుభావ్య పుణ్యపాప ఫలాభావాత్" ఇతి వేదాన్తదీపః* । "దేహోత్క్రమణకాల ఏవ విదుష స్సుకృతదుష్కృతే నిరవశేషం హీయేతే, కుతః? 'తర్తవ్యాభావాత్' విదుషో దేహ వియోగాత్పశ్చాత్ సుకృతదుష్కృతాభ్యాం తరితవ్య భోగాభావాత్" ఇతి శ్రీభాష్యమ్ । 'తథాహ్యన్యే' తాణ్డినః త

* ఏతత్సూత్రస్య వేదాన్తదీపాన్తిమభాగోక్తం "విద్యాహి......సూక్ష్మ శరీరంస్థాపయతి" ఇతి వాక్యంచన్నపురీ శ్రీ సరస్వతీ భణ్డారముద్రణకారైః కుణ్డలితం కృత్వా పాఠాన్తరేషు నదృశ్యతఇత్యుక్తమ్.

థాహ్యాహుః । ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాం హి "అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య । ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోక మభిసంభవామి" (8, 13, 1) ఇత్యామ్నాతమ్ । ఏతేన శరీరధూననరూప మరణకాల ఏవ పాపవిధూననముక్తమ్; పాపశబ్దః పుణ్యస్యాప్యుపలక్షకః । శ్రీభాష్యే న కేవలం "అశ్వ ఇవ రోమాణీ" తి వాక్యం కిన్తు శాట్యాయనకవాక్యమపి ధృతమ్ । తచ్చైతత్ - "తస్య పుత్రా దాయ ముపయన్తి సుహృద స్సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామ్" ఇతి । "ఏతేన పుత్రేషు దాయసంక్రాన్తి సమకాలం సుకృతదుష్కృత సంక్రమణం శ్రూయమాణం దేహవియోగకాల ఇతి గమ్యతే" ఇతి శ్రీభాష్యమ్ ।

సూ- "ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్" (3, 3, 28)

అస్య శ్రీభాష్యమ్- "ఏవ మర్థస్వాభావ్యాత్ సుకృత దుష్కృతహానికాలే ఉపపన్నే సత్యుభయావిరోధేన, శ్రుతేరర్థ స్వభావస్య చావిరోధేన, ఛన్దతః యథేష్టం, పదానా మన్వయోవర్ణనీయః । కౌషీతకీవాక్యే 'తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే' ఇతి చరమశ్రుతేః వాక్యాన్వయః 'ఏతం దేవయానం పన్థాన మాపద్య' ఇతి ప్రథమ శ్రుతావయవా త్ప్రాగనుగమయితవ్య ఇత్యర్థః" ఇతి ।

సూ- "గతేరర్థవత్త్వ ముభయథా అన్యథాహి విరోధః" (3, 3, 29)

సూత్రమిదం శ్రీభాష్యే పూర్వపక్షత్వేన ధృత్వా ఏవం వ్యాఖ్యాతమ్- "సుకృతదుష్కృతయో రేకదేశస్య దేహవియోగకాలే హానిః, శేషస్య చ పశ్చాదితి ఉభయథా కర్మక్షయే సత్యేవ గతే రర్థవ

త్త్వమ్ । దేవయాన శ్రుతేరర్థవత్త్వమిత్యర్థః । అన్యథా హి విరోధః దేహవియోగకాల ఏవ సర్వకర్మక్షయే సూక్ష్మ శరీరస్యాపి వినాశస్స్యాత్, తథా సతి కేవలస్యాత్మనో గమనం నోపపద్యతే । అత ఉత్క్రాన్తి సమయే విదుషో నిశ్శేషకర్మక్షయో నోపపన్నః"- ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే ప్రత్యాహ-

"ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధే ర్లోకవత్" (3, 3, 30) ఇతి। అస్య దీపభాష్యమ్- "భగవన్త ముపాసీనానాం దేహవియోగ కాలే సర్వకర్మక్షయేఽప్యుపపన్నో దేవ యానః పన్థాః । కుతః? తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః, తల్లక్షణార్థః తజ్జాతీయార్థః, అకర్మలభ్యార్థోపలబ్ధేరిత్యర్థః । ఉపలభ్యతేహ్య కర్మలభ్యార్థో బ్రహ్మోపాసీనానాం 'స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి' ఇత్యాదిషు । లోకవత్, యథాలోకే రాజాన ముపాసీనానాం ప్రాకృతపురుషాసాధారణాతి రమణీయానేకార్థ సిద్ధిః, తద్వత్ సర్వజ్ఞం సత్యసంకల్పం మహోదారం పరంబ్రహ్మోపాసీనానాం సర్వముపపన్న మిత్యర్థః" ఇతి ।

సారభాష్యమ్- "దేహవియోగకాలే సర్వకర్మక్షయేఽపి గతివిధిరుపపన్నః, బ్రహ్మోపాసీనానామకర్మలభ్యార్థోపలబ్ధేః, 'స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి' ఇత్యాదౌ । యథా లోకే రాజానముపాసీనానామితర పురుషాసాధారణ సర్వార్థ సిద్ధిః"- ఇతి ।

శ్రీభాష్యే తు అన్యదేవోపమానం దత్తమ్, తద్యథా-

"ఉపపన్న ఏవోత్క్రాన్తికాలే సర్వకర్మక్షయః । కథమ్? తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః, క్షీణకర్మణోప్యావిర్భూతస్వరూపస్య దేహ

సమ్బన్ధ లక్షణార్థోపలబ్ధేః । 'పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' 'స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః' 'స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు కామచారోభవతి' 'స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి'- ఇత్యాదిషు దేహసమ్బన్ధాభ్యోఽర్థోఽప్యుపలభ్యతే । అతః క్షీణకర్మణోఽపి సూక్ష్మశరీరయుక్తస్య దేవయానేనగమనముపపద్యతే । కథం సూక్ష్మశరీర మప్యారంభకకర్మవినాశే ఽవతిష్ఠత ఇతి చేత్, విద్యామాహాత్మ్యాదితి బ్రూమః । విద్యా హి స్వయం సూక్ష్మశరీరస్యానారంభికాపి ప్రాకృతసుఖదుఃఖోపభోగసాధన సూక్ష్మశరీరస్య సర్వకర్మణాం చ నిరవశేష క్షయేఽపి స్వఫలభూత బ్రహ్మప్రాప్తి ప్రదానాయ దేవయానేన పథైనం గమయితుం సూక్ష్మశరీరం స్థాపయతి । లోకవత్, యథా లోకే సస్యాది సమృద్ధ్యర్థమారబ్ధే తటాకాదికే తద్ధేతుషు తదిచ్ఛాదిషు వినష్టేష్వపి తదేవ తటాకాదికమశిథిలం కుర్వన్తస్తత్ర పానీయపానాది కుర్వన్తి, తద్వత్" ఇతి ।

ఆసృత్యుపక్రమాధికరణే "సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః" (4, 2, 9) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే ఏవముక్తమ్- "ఇతశ్చ విదుషోఽపి బన్ధో నాత్ర దగ్ధః, యతః సూక్ష్మం శరీరమనువర్తతే" - ఇతి । ఏతదనుసృత్య శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైః న్యాయసిద్ధాఞ్జనే ఏవముక్తమ్ -

"ఉత్క్రమ్యగచ్ఛతశ్చాస్య సర్వకర్మక్షయేఽపి విద్యామాహాత్మ్యాదేవ సూక్ష్మశరీరాభిలప్యం కిఞ్చిత్ త్రిగుణద్రవ్య ముపష్టమ్భకమనువర్తతే" ఇతి ।

"పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్" (4, 3, 11) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

"పరస్య బ్రహ్మణ స్సర్వగతత్త్వేపి విదుషో విశిష్టదేశగత స్యైవా విద్యానివృత్తి: శాస్త్రాత్ । యథా హి విద్యోత్పత్తి ర్వర్ణాశ్రమధర్మశౌచాచార దేశకాలాద్యపేక్షా ;తమేతం వేదానువచనేనే తిశాస్త్రాదవగమ్యతే, తథా నిశ్శేషా విద్యానివర్తనరూప పరవిద్యా నిష్పత్తిరపి విశిష్ట దేశగతి సాపేక్షేతిగతి శాస్త్రాదవగమ్యతే" - ఇతి।

అవిద్యానివర్తనం నామ కర్మనివర్తనమేవ । శ్రీమద్వేదార్థ సంగ్రహే (368 పుటే) హి "అవిద్యా కర్మసంజ్ఞా" ఇతి శ్రీ విష్ణుపురాణవాక్య ముదాహృత్య అవిద్యా శబ్దస్య కర్మవాచిత్వ ప్రతిపాదనాత్ వైకుణ్ఠాఖ్య విశిష్టదేశం గతస్యైవ నిశ్శేషకర్మక్షయ ఇత్యుక్తం భవతి ।

శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికప్రణీత న్యాయసిద్ధాంజనే ప్యేవ ముక్తమ్-

"నిశ్శేషా విద్యావినాశశ్చ విశిష్ట దేశగతిసాపేక్షక ఇతి గతి శాస్త్రాదేవాధ్యవసీయతే। ....ఉత్క్రమణ ప్రభృతి చోత్తరోత్తర మతిశయిత జ్ఞానానన్దశాలీ జాయతే; ప్రాణేన్ద్రియవత్త్వాచ్చ మధ్యేభోగవిహార సంవాదాద్యుపపత్తి:; అమానవకరస్పర్శాదారభ్య చాసౌ ముక్త:; తత: పూర్వస్సర్వోపి ప్రయాసాయ వ్యాపార: ఫలం పర్యఙ్కారోహణాదికమ్; తదా చాయమీశ్వర ఇవాపహతపాప్మత్వ సత్యసంకల్పత్వాది విశిష్టో భవతి, తచ్చాస్య సమస్త ప్రతిబన్ధకాత్యన్తిక లయాదావిర్భూతం స్వాభావికం రూపమ్"- ఇతి ।

దర్శిత న్యాయసిద్ధాంజనవాక్యం రంగరామానుజార్యైరేవం వ్యాఖ్యాతమ్-

"దేహవియోగకాలే కర్మరూప ప్రతిబన్ధకాపనయః, అమానవకరస్పర్శదశాయాం ప్రకృతిరూప ప్రతిబన్ధకాపనయః, పర్యంకారోహణదశాయాం తు తదుభయ విలక్షణ భగవత్సంకల్పరూప ప్రతిబన్ధక నివృత్తి రితిభావః"- ఇతి ।

నిశ్శేషేణ కర్మబన్ధే ఉపగతే సత్యపి ప్రకృతి బన్ధ స్తిష్ఠతీతి మతం నాభ్యుపగన్తుం శక్యతే, కర్మబన్ధాదేవ ప్రకృతిబన్ధః, కర్మైవ హి చేతనం ప్రకృతౌ నిబధ్నాతి, అతోయదా దేహవియోగకాలే కర్మబన్ధో నిశ్శేషేణాపగతః తదానీమేవ ప్రకృతిబన్ధాపనయోవక్తవ్యః । "కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి" (గీ॥ 2, 39) ఇత్యత్ర కర్మబన్ధః "కర్మణా బన్ధః కర్మబన్ధః సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః" ఇతి గీతాభాష్యే ప్రతిపాదితమ్ । కర్మబన్ధాపరనామకే సంసారే ఉపగతే కథం వా క్షణమాత్రమపి ప్రకృతి బన్ధ స్తిష్ఠేత్ ?

కించ 'అవిద్యా కర్మసంజ్ఞా' ఇతి శ్రీవిష్ణు పురాణ వాక్యానురోధేన అవిద్యాశబ్దస్య కర్మవాచకత్వాత్, "పరంజైమినిః" (4, 3, 11) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే వైకుణ్ఠాఖ్య విశిష్టదేశం గతస్యైవ నిశ్శేషావిద్యానివృత్తిరితి కథనేన యత్ సాంపరాయాధికరణ శ్రీభాష్యే విదుషో దేహవియోగ కాలఏవ నిరవశేషేణ సర్వకర్మక్షయ ఇత్యుక్తం తద్విప్రతిషిద్ధం భవతి । సఏవ పరస్పర స్వవాక్య విప్రతిషేధః శ్రీమన్నిగమాన్త దేశికగ్రన్థేష్వపి దృశ్యతే । పూర్వోదాహృత న్యాయసిద్ధాంజనవాక్యే హి "సర్వకర్మక్షయేపి" ఇత్యనేన విదుషోదేహాన్నిర్గమనకాల ఏవ సర్వకర్మక్షయః సూచితః, తథాపి శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైరేవ విరచితాయా మధికరణ సారావళ్యాం "నిశ్శేషం కర్మ నశ్యేదిహ యది" ఇతి యః 354 శ్లోకోభవతి తస్యార్థః శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికకుమారవిరచితాధికరణచిన్తామణ్యాఖ్య వ్యాఖ్యానే ఏవముక్తః-

"సుఖదుఃఖాది ఫలప్రాప్తిహేతుః కర్మకలాపో దేహావసానే యద్యపి విశ్రాన్తః, తథాపి పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తి పర్యన్తం జ్ఞాన సంకోచహేతు భూత కర్మ శేషో ఽనువర్తతే" - ఇతి ।

శ్రీభాష్యమతే పరం జ్యోతిః పరమపదే పర్యంకస్థః పరమపురుషః, పర్యంకారోహణేనైవ చ విద్వాన్ పరం జ్యోతిరుపసమ్పన్నో భవతి, అతస్తావత్పర్యన్తం కర్మశేషోనువర్తత ఇతి దర్శితవాక్యాభిప్రాయః । ఏతేన దేహవియోగ కాల ఏవ నిశ్శేషకర్మక్షయ ఇత్యేతన్నిరస్తం భవతి । ఏవం నిగమాన్తదేశికైః పర్యంకారోహణపర్యన్తం కర్మశేషస్తిష్ఠతీతి పక్షమేవ సంస్థాప్య మార్గమధ్యే భోగోపి కథితః "ప్రాణేన్ద్రియవత్త్వాచ్చ మధ్యే భోగవిహార సంవాదాద్యుపపత్తిః" ఇత్యనేన ।

యద్యేవం పర్యంకారోహణ పర్యన్తం కర్మశేషస్తిష్ఠతి, తర్హి కర్మశేషేణైవ గత్యర్థం మార్గమధ్యే భోగార్థం చ ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరమనువర్తత ఇతి వక్తవ్యమ్, తస్మాత్ తాదృశప్రాకృత సూక్ష్మశరీరం విద్యయోపస్థాప్యత ఇత్యేతన్నయుక్తియుక్తం భవతి । విద్యా నామ ప్రకృతి బన్ధస్య వినాశయిత్రీ, సాస్వస్వరూప విరోధేన తాదృశ ప్రాకృత శరీరం కల్పయితుం నార్హతి । అద్వైతినాం మతే ఽర్చిరాదికాగతి రపరవిద్యావిషయా, తస్మాదపర విద్యయా ప్రాకృత సూక్ష్మశరీర ముపస్థాప్యతే కార్యబ్రహ్మలోకప్రతి గత్యర్థమ్ । అస్మాకం తు అర్చిరాదికా గతిః పరవిద్యావిషయా, తస్మాత్ సా ప్రాకృత శరీరముపస్థాపయతీత్యేతదంగీకర్తుం న శక్యతే ।

అర్చిరాదికయా గత్యా ప్రస్థితో విద్వాన్ విరజాతటే అమానవకరస్పర్శాత్ ప్రాకృతసూక్ష్మ శరీరం విసృజ్య విరజాం మనసైవ

తీర్త్వా తతో దివ్య మప్రాకృతం శరీరం లబ్ధ్వా బ్రహ్మాలంకారాదీన్
ప్రాప్య పర్యంకస్థ పరమపురుషసమీపం గచ్ఛతీతి మతప్రక్రియా భ
వతి, తత్ర శ్రీమన్నిగమాన్తదేశిక విరచిత రహస్యగ్రన్థేషు పరమ
పదసోపానే న్యాయసిద్ధాంజనే చ అభియుక్తవచన మిత్యేత దుదా
హృతమ్-

"గత్వాథో విరజాం విముంచతి తనుం సూక్ష్మాం తతో
ఽమానవస్పర్శాత్ క్షాళితవాసనా స్సుకృతినో గచ్ఛన్తి వి
ష్ణోః పదమ్" ॥

ఇతి । అపి చ శ్రీమన్నిగమాన్తదేశిక ప్రాచార్య శ్రీమద్వాత్స్యవర
దాచార్యైరపి ప్రపన్నపారిజాతే ఫలోదయపద్ధతౌ ఏవ ముక్తమ్-

"అమానవకరస్పర్శాత్ సూక్ష్మదేహం విసృజ్య చ ।
విరజాం మనసా తీర్త్వా బ్రహ్మగన్ధాదిలాంఛితః" ॥

ఇతి । అమానవో నామ విరజాసమీప మాగతం ముక్తజీవాత్మా
నం స్వసమీపమానేతుం పర్యంకస్థ పరమపురుషేణ ప్రేషితో ని
త్యసూరివిశేషః । అమానవకర స్పర్శాత్ ప్రాకృత సూక్ష్మదేహా
పగమ ఇత్యస్య శ్రీభాష్యాదిషు న కిమపి ప్రమాణముదాహృతమ్ ।
దర్శితాభియుక్తవాక్యం శ్రీభాష్యకార కాలాదర్వాచీనానా మాచా
ర్యాణాం వాక్యమ్, తైః కిం ప్రమాణమవలంబ్య తథోక్తమితి న
జ్ఞాయతే । యథా అగ్న్యాదయో దేవాః శరీరాదుత్క్రాన్తం
బ్రహ్మవిదం సత్కృత్య స్వస్వలోకసీమా మార్గేణాతి వహన్తి
తద్వత్ పరమపురుష ప్రేషితో ఽమానవ ఆగత్య తం విరజాతట
మాగతం పరమపురుష సమీపం నయతి । పంచాగ్ని విద్యాదిషు
"స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి" (ఛా॥ ఉ॥ 4, 15, 6) ఇతి వచ

నేనామానవస్తాన్ స బహుమానం బ్రహ్మ గమయతీత్యర్థో గృహ్యతే, తద్వాక్యాచ్చ అమానవకరస్పర్శాత్ ప్రాకృత శరీరాపగమ ఇత్యున్నేతుం సర్వథా న శక్యతే ।

కించ ఆతివాహికాస్సర్వే న ప్రసిద్ధాగ్న్యర్చిరాదయో దేవాః, కిం తు నిత్య సూర్యన్యతమా ఇత్యస్మదీయేషు కేషాంచి దాచార్యాణాం మతం శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికై రాదృతమ్ । తత్ప్రణీతాధికరణ సారావలీగ్రన్థస్య 509 శ్లోకవ్యాఖ్యానే తత్కుమారై రధికరణ చిన్తామణౌ ఏవముక్తమ్-

"అన్యే న్యాయనిరూపణ నిపుణబుద్ధయః పునరాచార్యాః అమానవస్య వైకుణ్ఠవాసిపరమపురుషప్రాపకత్వదృష్ట్యా నిత్యేష్వన్యతమత్వం సిద్ధమేవ తద్వదర్చిరాదికానన్యాన్నిత్య వైకుణ్ఠ భృత్యాన్నిగదుః । తేన తఏవ ముఖ్యా అర్చిరాదయః, ప్రసిద్ధాగ్న్యర్చిరాదయస్తు తన్నామధారిణ స్తదాజ్ఞానువర్తిన ఇతి సర్వం రమణీయమ్"- ఇతి ।

యద్యేవం నిత్య సూరయ ఏవాగత్య బ్రహ్మవిదమిహలోకాదేవ యమానాఖ్య మార్గేణ నయన్తి, తర్హి గత్యారంభ ఏవ తేషాం కరస్పర్శాత్ ప్రాకృత సూక్ష్మశరీరాపగమేన పారిశుద్ధ్య ప్రాప్తిరితి వక్తవ్యమ్; తేషాం సమాన భూతస్యైకస్యామానవాఖ్యనిత్య సూరేః కరస్పర్శ మాహాత్మ్యం బహూనాం నిత్యసూరీణాం కరస్పర్శ మాహాత్మ్యాదధికమితి వక్తుమయుక్తత్వాత్ ।

అన్యచ్చ న్యాసతిలకే "నీతం త్వత్కైస్త్వయా వా" ఇతి ప్రతిపాదయద్భిర్నిగమాన్తదేశికైః స్వయం భగవానేవ వా బ్రహ్మవిదం పరమపదం నయతీతి మతాన్తరమప్యాదృతమ్ । మతం చ

తత్ వరాహపురాణే శ్రీవరాహభూదేవీ సంవాదే "అహం స్మరామి మద్భక్తం నయామిపరమాం గతిమ్" ఇతి భగవద్వరాహవచనమనుసరతి। శ్రీమచ్ఛరణాగతిగద్యే భగవద్వాక్యే "శరీరపాతసమయే తు కేవలం మదీయయైవ దయయాఽతిప్రబుద్ధో మామేవావలోకయన్" ఇత్యుక్త్వా విదుషో దేహాన్నిర్గమనదశాయాం దయానిధిర్భగవాన్ ప్రత్యక్షో భూత్వా సన్దర్శనం దదాతీత్యవగమ్యతే। శ్రీమన్నిగమాన్తదేశిక విరచిత సంకల్ప సూర్యోదయే దశమాంకే విద్వన్నిష్క్రాన్తి సమయే తత్సమీపం భగవత్సంకల్పాగమనం వర్ణితమ్, సచ సంకల్పః క్రియాశక్త్యాది విశిష్టో భగవానేవేతి కేచిదాహురిత్యపి ప్రతిపాదితమ్। ఏవమన్త్యకాలే విదుషో భగవద్దర్శనే సంజాతే సతి, తథా భగవత్సంకల్పరూపసూర్యే ఉదితే సతి, భగవతైవ చ పరమపదం ప్రతి నీయమానత్వే సతి, బన్ధోనాత్రదగ్ధః అమానవకరస్పర్శాత్పూర్వ స్స్వోప్యుపాయవ్యాపారః, తతః పశ్చాదపి పర్యంకారోహణ పర్యన్తం భగవత్సంకల్పరూప ప్రతిబన్ధకస్తిష్ఠతి- ఇత్యేవంరూపా ప్రక్రియా న యుక్తియుక్తా ప్రతిభాతి। సాక్షాద్భగవత్సంకల్పః ప్రతిబన్ధకత్వేన తిష్ఠతి చేత్ తదపనయనే కస్య వా చేతనస్యోపాయ వ్యాపారః ప్రభవేత్। భగవత్ప్రపన్నస్య మోక్షం ప్రతి భగవానేవోపాయ ఇతి స్థితే సాక్షాద్భగవతైవ నీయమానస్య కథం నా భగవత్సంకల్పరూప ప్రతిబన్ధస్తిష్ఠేత్।

శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే గతిచిన్తనాధికారే "తాం మనసైవాత్యేతి" ఇతి పర్యంక విద్యోక్తం మనసైవ విరజాతరణం నామ ప్రాకృత సూక్ష్మదేహం పరిత్యక్తవతా సంకల్పాదేవ విరజాతరణమిత్యుక్త్వా విరజాతరణాదనన్తరం దివ్యరూప పరిగ్రహ ఇత్యాది ప్రతిపాదితమ్। శరీరం వినా గతిర్న సంభవతీతి కృత్వా విరజాతరణ పర్యన్తం ప్రాకృతసూక్ష్మ శరీరస్య విరజాతరణాత్పశ్చాత్ పరమ

పుంసః సమీపగమనాద్యర్థం దివ్య శరీరస్య చావశ్యకతాం సంస్థాప్య మార్గైక దేశభూత విరజాతరణే శరీరం వినా సంకల్పాదేవ గమనమితి చే దిహ లోకాదారభ్యార్చిరాదికాగతి స్సర్వా సంకల్పాదేవ భవతు, ఇత్యాపద్యతే। నను విరజాతటే ప్రకృతిబన్ధాపగమా దనన్తరమేవ సంకల్పమాత్రేణ గమనశక్తిరావిర్భవతి, విరజాతరణాదనన్తరం దివ్యరూప పరిగ్రహః బ్రహ్మాలంకారేణాలంకరణాద్యర్థమ్, రూపం వినా ఽలంకరణాద్య సంభవాత్ । ఇతి చేత్, స్వరూపావిర్భావాత్పూర్వం తాదృశ శక్తేరావిర్భావః కథం వా స్యాత్ ।

బ్రహ్మీభూతస్యైవ బ్రహ్మాలంకారార్హతేతి వక్తుం యుజ్యతే। ప్రకృతి సమ్బన్ధం ధూత్వా శుద్ధోదకే సిక్తం శుద్ధోదకమివ సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశ్య బ్రహ్మసాదృశ్యం యః ప్రాప్నోతి స ఏవా ఽఽవిర్భూత స్వరూపో బ్రహ్మీభూతః । యథా పరిశుద్ధ స్వరూప స్సర్వగతః పరమాత్మా స్వేచ్ఛయా దివ్య మప్రాకృతం రూపం ధత్తే తద్వదావిర్భూత బ్రహ్మసదృశ పరిశుద్ధ స్వరూపస్యైవ దివ్యాప్రాకృత రూపగ్రహణే బ్రహ్మాలంకారే చ యోగ్యతా । స్వరూపావిర్భావాత్పూర్వం దివ్యరూప ధారణం గర్దభస్య సింహచర్మవేష్టనమివ స్యాత్ ।

కిం బహునా దేహవియోగకాలఏవ విదుషః సర్వకర్మణాం నిరవశేషేణ క్షయ ఇత్యుక్త్వాపి పశ్చాత్ తద్విరుద్ధాకారేణ పర్యంకారోహణ పర్యన్తం కర్మశేష స్తిష్ఠతీతి మతప్రక్రియాస్థాపనేన "గతేరర్థవత్త్వముభయథా" ఇతి పూర్వపక్షిమత మేవాంగీకృతం భవతి ।

తథాకరణం నూనం సూత్రక్రమ పరివర్తనమన్తరా న ఘటత

ఇతి మత్వా శ్రీకణ్ఠ శివాచార్య విరచితే బ్రహ్మమీమాంసాఖ్యే సూత్రభాష్యే సూత్ర క్రమపరివర్తన మేవ కృతమ్; తత్ర హి "ఉపపన్నః" ఇతి సూత్రాదనన్తరం "గతేరర్థవత్త్వ ముభయథా" ఇతి సూత్రం పఠిత్వా తదేవ సిద్ధాన్త సూత్రత్వేన వ్యాఖ్యాతమ్ ।

శ్రీభాష్యాదిషు దేహవియోగకాల ఏవ విదుషః సర్వకర్మక్షయే సత్యపి బన్ధోనాత్ర దగ్ధః సూక్ష్మ శరీర మనువర్తతే విశిష్టదేశగతస్యైవ నిశ్శేషా విద్యానివృత్త్యా స్వరూపావిర్భావ ఇతి సమర్థనే ముఖ్యం కారణద్వయ మభూదితి ప్రతీయతే । తత్ర ప్రథమం కారణం దహరవిద్యావాక్యోక్తం పరం జ్యోతిః పరమపదే పర్యంకస్థః పరమపురుష విగ్రహ ఇత్యర్థకరణ జన్యమ్ । ద్వితీయం కారణం "సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథో పలబ్ధేః" (4, 2, 9) ఇతి సూత్రోక్తం ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరం విద్వద్విషయ మిత్యర్థ కరణ జన్యమ్ । దహరవిద్యావాక్యే "ఏషసంప్రసాదో ఽస్మాచ్ఛరీరాత్స ముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభి నిష్పద్యతే" ఇత్యుక్తత్వాత్ తద్వాక్యస్యార్థః విద్వాన్ శరీరాదుత్థాయ సూక్ష్మ శరీరేణ గత్వా పర్యంకస్థం పరం జ్యోతిరుప సంపద్యైవావిర్భూత స్వరూపో భవతీతి యదుచ్యతే తేన సముత్థాయేతి పదస్య స్వారస్యం విహన్యతే । అవిద్వాన్ సూక్ష్మశరీర మాదాయ పునర్భవాయ నిర్గచ్ఛతీతి న స శరీరాత్ సముత్తిష్ఠతి, సమ్యగుత్తిష్ఠతి; తద్విలక్షణత్వేన విద్వత్కృతం శరీరాత్ సముత్థానం పునర్భవబీజభూతానాం ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత సూక్ష్మాణాం పరిత్యాగ పూర్వకం సమ్యగుత్థానమ్ । ఉత్క్రమిష్యతా విదుషా సహ ప్రాకృతేన్ద్రియాదీని నోత్క్రామన్తీత్యంశః ప్రకృతపరిచ్ఛేదస్య ద్వితీయభాగే "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 6) ఇతి బృదారణ్యకవాక్య వ్యాఖ్యానావసరే నిపుణముప

పాదముపన్యస్తే । దహరవిద్యా వాక్యోక్తః పరం జ్యోతిః హృదయే స్థితః సర్వగతః పరమాత్మేత్యాద్యంశాః ప్రథమపరిచ్ఛేదే నిరూపితాః । "సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ" ఇతి సూత్రోక్తం సూక్ష్మ శరీరమవిద్యావిషయమితి ప్రకృత పరిచ్ఛేదస్య చతుర్థభాగే దర్శయిష్యతే ।

ప్రకృత సాంపరాయాధి కరణే ప్రథమ ద్వితీయ సూత్రాభ్యాం సూత్రకారేణ పర్యంక విద్యోక్త సుకృతదుష్కృత విధూననస్య పాఠక్రమాదప్యర్థ క్రమోబలీయానితి న్యాయేన సుస్పష్ట శ్రుత్యన్తర వచనానురోధేన చ దేహవియోగకాల ఏవ నిక్షిప్తత్వాత్, "అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య" ఇతి శ్రుత్యన్తర వాక్యోక్తరీత్యా బ్రహ్మవిత్ సాంపరాయే నిరవశేషేణ సర్వకర్మబన్ధ వినిర్ముక్తో భవతి, రాహుముక్త పూర్ణచన్ద్ర దృష్టాన్తశ్చ తస్యాఽఽవిర్భూత పరిశుద్ధ స్వరూపమేవ ద్యోతయతి । సుకృతదుష్కృత విధూననం విరజాతటే ఇతి పక్షే తావత్పర్యన్తం ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరమనువర్తతే తత్ర చ తత్ విసృజ్యేత ఇత్యున్నేతుం శక్యేత; సూత్రకారేణ తు సాంపరాయ ఏవ నిరవశేషేణ కర్మక్షయస్య సమర్థితత్వాత్ కర్మశేషం వినా చ ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరస్యాసంభవాత్ సాంపరాయే కర్మబన్ధాపనయః కథనేన తస్మిన్నేవకాలే సూక్ష్మరూప ప్రకృతి ద్రవ్య సంసర్గాదపి విముక్తి స్సూచితా । యత్ర చ విముక్తో భూత్ తత్రైవ పరిశుద్ధ స్వరూపేణ సర్వగతే బ్రహ్మణి శుద్ధోదకే శుద్ధోదకమివ సిక్తో భవతి, తదర్థం దేశాన్తర గమనస్యావశ్యకతా న విద్యతే, బ్రహ్మణ స్సర్వత్రావస్థితత్వాత్ । ఏవం సాంపరాయ ఏవ విముక్తత్వే సిద్ధే దేవయానగతిః విముక్తస్యాఽఽవిర్భూత పరిశుద్ధ స్వరూపస్యైవేతి సిద్ధ్యతి, స ఏవార్థో బృహదారణ్యకే(6, 4, 8) "అణుః పన్థాః" ఇతి శ్లోకే "ఇత

ఊర్ధ్వావిముక్తాః" ఇత్యనేన సుస్పష్టం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపరిష్టాత్ ద్వితీయభాగే దర్శయిష్యతే । తస్మాత్ శ్రీకణ్ఠభాష్యకృతం సూత్రక్రమపరివర్తన మనుచితమ్ ।

(1) అయం ప్రథమ సూత్రార్థః-సాంపరాయ ఏవ విదుషః సర్వకర్మ బన్ధాపనయః । కుతః? 'తర్తవ్యాభావాత్' తస్య దేహవియోగాదూర్ధ్వం భోగేన క్షపయితవ్య పుణ్యపాప కర్మఫల సమ్బన్ధాభావాదిత్యర్థః ॥ ఏష ఏవార్థః సూత్రకారేణ స్థలాన్తరేపి ప్రకారాన్తరేణ కథితః । చతుర్థాధ్యాయ ప్రథమపాదే 15 సూత్రాదారభ్య 19 సూత్రపర్యన్త సూత్రేషు హి విద్యాధిగమే సతి అనారబ్ధకార్యయో రుత్తరపూర్వకర్మణో రశ్లేషవినాశౌ భవతః ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపేచ యావద్దేహపాతం భోగేన క్షపయిత్వా బ్రహ్మ సంపద్యతే విద్వానితి ప్రతిపాదితమ్ । తత్రైవ "నిశి నేతి చేన్న సమ్బన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాత్" (4, 2, 18) ఇతి సూత్రే విదుషః కర్మ సమ్బన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వ ముక్తమ్ ॥ ఏవం దేహవియోగానన్తరం విదుషః కర్మశేషోన విద్యత ఇత్యర్థః సూత్రకారేణానేకస్థలేషు కథితః ॥

(2) అథ పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- "గతేరర్థవత్త్వముభయథా ఽన్యథా హి విరోధః" ఇతి । న సాంపరాయే నిరవశేషేణ సర్వకర్మాపనయః, కించిత్ కర్మావశిష్యతే యేన దేవయానగత్యర్థం ప్రాకృత సూక్ష్మశరీర మనువర్తత ఇతి పూర్వపక్షాభిప్రాయః ।

(3) ఏవం ప్రాప్తే ప్రత్యాహ- "ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధే ర్లోకవత్" ఇతి । విదుషః సాంపరాయే నిరవశేషేణ సర్వకర్మాపనయః ఉపపన్నః, కుతః? తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః, నిరవశేషేణ

కర్మ్మాపనయే సతి శ్రుత్యుక్తదేవయానాద్యర్థం విదుషః యాఽన్యత్రోఽర్థః, అకర్మలభ్యార్థ ఇతి యావత్, స వక్తవ్యః, తాదృశార్థోపలబ్ధేః, ఇత్యర్థః । కర్మశేషచితం ప్రాకృత సూక్ష్మశరీరం కర్మలభ్యోఽర్థః, అప్రాకృత దివ్యదేహాది రకర్మలభ్యార్థః, కర్మ వినా పరమాత్మానుగ్రహలభ్యత్వాత్ । కర్మబన్ధాద్విముక్తస్య సర్వగతం బ్రహ్మ సంపన్నస్య అకర్మలభ్యార్థ ఇతి విషయే యద్వక్తవ్యం తదుపలభ్యతే శ్రుతివాక్యేషు । తాని చ వాక్యాని శ్రీభాష్యోదాహృతాని "సస్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి" (ఛా॥ ఉ। 7, 25, 2) "స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి" (ఛా। ఉ॥ 7, 26, 2) ఇత్యేవమాదీని । దహరవిద్యాయామపి పరమాత్మానమనువిద్య వ్రజతశ్చైతనస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారముక్త్వా "యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామయతే సోఽస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సంపన్నో మహీయతే" (ఛా। ఉ॥ 8, 2, 10) ఇతి యదుక్తం తద్వాక్యమపి సూత్రకారచిత్తస్థమితి ప్రతిభాతి । ముక్తస్య సంకల్పః పరమాత్మ సంకల్ప శిరస్కోఽభవతి, తస్మాత్ పరమాత్మానుగ్రహేణ సంకల్పాదేవార్థాః సముత్తిష్ఠన్తి । ఏవం సంకల్పాదేవ లభ్యత్వాదప్రాకృత దివ్యదేహాదిర్ముక్తస్య అకర్మలభ్యార్థః । దర్శిత శ్రుతివాక్యాని నిస్సంశయమావిర్భూత స్వరూపస్య కామచారాది ప్రతిపాదనపరాణి, అతోఽయద్యేతాని శ్రీభాష్యోదాహృతవాక్యాని "తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః" ఇతి సూత్రభాగస్య సూత్రకారచిత్తస్థ విషయవాక్యాని, తర్హి సూత్రకారమతే నిస్సంశయం పరమాత్మానుగ్రహలబ్ధేన దివ్యకామరూపాదినా విద్వానస్మాల్లోకాత్ పరమపదం గచ్ఛతి; ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరేణ గమనం చేత్ దివ్యకామరూపాదినా సంసారప్రతిపాదనపరాణాం తేషాం వాక్యానామత్ర సర్వథా ప్రసక్త్యభావాత్ ॥

'లోకవత్' ఇత్యనేన సూత్రకార వివక్షితో దృష్టాన్తో న శ్రీభాష్యోక్త తటాకదృష్టాన్తః, కిన్తు దీపే సారే చోదాహృతరాజాశ్రితస్య దృష్టాన్త ఏవ భవితు మర్హతి। యథా లోకే రాజా స్వాశ్రితస్య ప్రాకృతాని ధనధాన్యాదీని దద్యాత్, తల్లాభే చ తస్య న కోపి కర్మాయాసః, తద్వత్ సత్యసంకల్పం మహోదారం పరమాత్మానం ప్రాప్తవత స్తదనుగ్రహేణ అకర్మసంచితాదివ్యా అర్థా స్సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠన్తి॥

ఏవం సాంపరాయ ఏవ నిరవశేషేణ సర్వవిధ బన్ధాద్విముక్తస్యావిర్భూత పరిశుద్ధ స్వరూపస్యైవ నాన్యస్య దేవయానగత్యర్హతా; స విరజామత్యేతి మనసైవ, అతి లీలయేతియావత్; యద్బ్రహ్మార్హైరేవాలంకారాదినా సత్క్రియతే తత్తస్య పూర్వోక్తరీత్యా అవాప్త బ్రహ్మ సదృశత్వం ద్యోతయతి; ఏవం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశ్య బ్రహ్మీభూతస్య బ్రహ్మణో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధ దివ్యాద్భుత మూర్తబ్రహ్మసకాశ మాగతస్య అపరాజితాఖ్య మాయతనం స్వగృహమివ భవతి। అతఏవ ద్వారగోపయోరపద్రవణం బ్రహ్మణః స్వాయతన ప్రవేశే యథా న కశ్చిద న్తరాయః తద్వత్ బ్రహ్మీభూతస్యాపి న కశ్చిద న్తరాయ ఇతి ద్యోతయతి। పర్యంకస్థ మూర్త బ్రహ్మణ స్తేజో ఽభితః ప్రసృతం భవతీతి ద్వారేణ ప్రవిశ న్తం తత్తేజః ప్రవిశతి, స్వాగతోక్త్యా గాఢమాలింగ్యేవ।

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే ద్వితీయో భాగః.

ఇదానీ ముత్క్రాన్తివిషయే బృహదారణ్యకోపనిషది

షష్ఠాధ్యాయ తృతీయబ్రాహ్మణస్థం వాక్యమేక ముదాహృత్య షష్ఠాధ్యాయ చతుర్థబ్రాహ్మణస్థాని ప్రథమాది నవమపర్యన్తాని వాక్యాని వ్యాఖ్యాస్యన్తే, తదను పంచమాధ్యాయ ద్వితీయ బ్రాహ్మణస్థా ఆర్తభాగ ప్రశ్నా అపి వ్యాఖ్యాస్యన్తే।

మూ॥ "తద్యథాఽనః సుసమాహిత ముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయగ్ం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి" (6, 3, 35)

'యత్ర' యదా, 'శారీరః' ప్రాకృత శరీర సమ్బన్ధవాన్ జీవాత్మా, 'ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి' మరణదశాపన్నో భవతీతి యావత్, తదా సః 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా' అన్తర్యామిణా పరమాత్మనా, 'అన్వారూఢః' అనుగతః, 'ఉత్సర్జన్యాతి' ఏతచ్ఛరీరస్థానముత్సృజ్య స్థానాన్తరం యాతీతి యావత్ । తత్ర శకటదృష్టాన్తః 'తద్యథాఽనః' ఇతి ।

మూ॥ "స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి స ఏతాస్తేజోమాత్రా స్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే తథాఽరూపజ్ఞో భవతి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 1)

అయమాత్మా జీవాత్మా, 'యత్ర' యదా 'ఆబల్యం' అబలస్య భావం 'న్యేత్య' నితరామేత్య, 'సమ్మోహం న్యేతి' నితరాం సమ్మోహమేతి, తదా సః ముమూర్షుః, 'తేజోమాత్రాః' తేజోవదతి సూక్ష్మాకారేణ విద్యమానానీన్ద్రియాణి, 'సమభ్యాదదానః'

బాహ్యాన్తస్స్వప్నలోకనాదివ్యాపారేభ్యః సమాకృష్య సమ్యగాదాయ, 'హృదయమేవాన్వవక్రామతి' । అయం భావః- యద్యపి జీవస్య స్థానం పరమాత్మనా సహ హృదయమ్, తథాపి జీవో జాగ్రద్దశాయా మిన్ద్రియాణి బాహ్యవస్తుగ్రహణాయోప యుక్తేన్ద్రియ ద్వారభూతేషు చక్షురాదిస్థానేషు ధర్మభూత జ్ఞానద్వారా సన్నివిష్టో భవతి సుషుప్తికాలే తేభ్యః స్థానేభ్యో నిర్గత్య హృదయే ఆకాశాఖ్యే పరమాత్మని స్వపితి; తద్వదసౌ మరణకాలే సర్వాన్ ప్రాణాన్ సమ్యగాదాయ హృదయమేవ గచ్ఛతి- ఇతి । ఏష జీవాత్మాఽన్తకాలే న స్వేచ్ఛయా సమ్మోహంగచ్ఛతి, కిన్తు అన్తర్యామిణా సమ్మోహ లక్షణాం రూపాద్యనభిజ్ఞత్వదశాం ప్రాపితో భవతీతి ద్యోతనాయాఽఽహ 'సయత్రే' తి । 'సః' ఇతి తచ్ఛబ్దేన పూర్వోక్తో జీవాత్మా పరామృశ్యతే । చక్షురిన్ద్రియనియన్తా పరమాత్మైవాత్ర చాక్షుష పురుషశబ్దేన నిర్దిష్టః । హృదయ ఏవ సన్నిహితత్వాత్ 'ఏష' ఇతి నిర్దేశః * । "శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసోమనః" (కేనోపనిషత్ 1, 2) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యోన్తర్యామి బలప్రేరణాదినైవ జీవస్యేన్ద్రియాణాం వ్యాపారః ప్రవర్తతే । అతో 'యత్ర' యదా 'ఏష' చక్షురిన్ద్రియ వ్యాపార ప్రవర్తకో ఽన్తర్యామీ 'పరాఙ్ పర్యావర్తతే' జీవదృష్టేః పురతో విద్యమాన వస్తుభ్యః పరాఙ్ముఖో భవతీతి యావత్, తదా 'సః' జీవాత్మా 'తథా ఽరూపజ్ఞో భవతి' । తథా సమ్మోహం గచ్ఛతి యథా రూపాద్యనభిజ్ఞో భవతి ।

---

* ప్రథమపరిచ్ఛేదే "అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం సచాక్షుషః పురుషః" (ఛా. ఉ. 8, 12, 5) ఇతి వాక్య వ్యాఖ్యానావసరే చాక్షుషః పురుషః పరమాత్మా తస్య తత్పత్న్యాశ్చ సంస్థానస్థానమన్తర్హృదయఆకాశ ఇతి విషయే యాని ప్రమాణవాక్యాన్యుదాహృతాని తాన్యత్రానుసన్ధేయాని ।

మూ:- "ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహు రేకీభవతి, న జిఘ్రతీత్యాహు రేకీభవతి న రసయత ఇత్యాహు రేకీభవతి న వదతీత్యాహు రేకీభవతి న శృణోతీత్యాహు రేకీభవతి న మనుత ఇత్యాహు రేకీభవతి న స్పృశతీత్యాహు రేకీభవతి నవిజానాతీత్యాహుః" (6, 4, 2)

అస్య రంగరామానుజీయమ్ - "అయం ముమూర్షుః ఏకీభవతి, స్వాపకాల ఇవేన్ద్రియ సహితో భవతి । అతో న రూపాదీన్ పశ్యతీతి పార్శ్వస్థా ఆహురిత్యర్థః" ఇతి । యథా సుషుప్తికాలే జీవాత్మా "ప్రాణ ఏవైకధా భవతి" ఇతి కౌషీతక్యుపనిషద్వాక్యాత్ ప్రాణాఖ్య పరమాత్మన్యేకధా భవతీత్యవగమ్యతే, తద్వన్మరణకాలే హార్దే పరమాత్మ న్యేకీభవతీతి వాక్యాభిప్రాయః ప్రతిభాతి । అన్తరాకృష్టైరిన్ద్రియై స్సహ హృదయస్థ పరమాత్మన్యేకీ భూతత్వాద్బాహ్యానర్థాన్ న పశ్యతి, న శృణోతి, న మనుతే న స్పృశతి న విజానాతి ।

ఇదం మరణకాలే బాహ్యానర్థాజ్ఞానం విద్వదవిదుషో స్సమానమ్ । ఏవమేవోత్తర వాక్యేష్వపి విద్వదవిదుషో రుత్క్రాన్తి విషయే కేషు చిదంశేషు సమానత్వం కేషు చిచ్చ వైలక్షణ్యం భవతీతి దర్శయిష్యతే ।

మూ:- "తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీర దేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణో ఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవా

స్వోపక్రామతి । తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞాచ" (6, 4, 2)

హృదయస్యాగ్ర ప్రద్యోతనం విద్వదవిదుషోః సమానమ్ । ఏతద్విషయే "ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్" (2, 3, 2) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యం ద్రష్టవ్యమ్, "తదోకోఽగ్ర జ్వలనమ్" (4, 2, 16) ఇతి సూత్రస్య శ్రీమచ్ఛ్రుత ప్రకాశికా చ ద్రష్టవ్యా । హృదయస్యాగ్ర ప్రద్యోతేనా విద్వాన్మూర్ధన్యేతర నాడీనాం మధ్యే స్వకర్మానుసారం నిష్క్రమణయోగ్యాం నాడీం దృష్ట్వా తద్ద్వారా నిష్క్రామతి । విద్వాంస్తు అతిసూక్ష్మామపి మూర్ధన్యాం నాడీం దృష్ట్వా తద్ద్వారా నిష్క్రామతి, "తాసాం మూర్ధానమభి నిస్సృతైకా తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి" (ఛా। ఉ॥ 8, 6, 6) ఇతి శ్రుత్యన్తరవచనాత్ । బృహదారణ్యకేపి (6, 2, 3) హృదయ నాడీనాం వర్ణనస్థలే "ఏషా సృతిస్సంచరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి" ఇత్యనేన విద్వన్నిష్క్రమణయోగ్యా మూర్ధన్యానాడ్యేవాభిప్రేతా ప్రతిభాతి, ఊర్ధ్వశబ్దాత్ । సాచ 'సుషుమ్నా' ఇత్యప్యాఖ్యాయతే । అతః ప్రకృతవాక్యే 'మూర్ధ్నోవా' ఇత్యేతత్ విద్వద్విషయమ్ । ఏతదర్థే "సమానాచా సృత్యుపక్రమాత్" (4, 2, 7) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ "తముత్క్రామన్తం ప్రాణోనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి" ప్రాణఃముఖ్యప్రాణః, ప్రాణాః ఇన్ద్రియాణి । వాక్యభాగోఽయం మూర్ధేతరేభ్యః శరీర దేశేభ్యో నిష్క్రాన్తానామ విదుషామన్వేతవ్యః, కుతః ? ఉత్తరత్ర "అథాకామయమానః" ఇతి విద్వద్విషయే "న తస్యప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥

'స విజ్ఞానోభవతి' ఏతద్దేహం విసృజ్య యచ్ఛరీరాన్తరం అ

వస్థాన్తరం వా ప్రాప్తవ్యం తద్విషయేణ విజ్ఞానః విజ్ఞాన సహితో భవతి, తద్విషయక జ్ఞానవాన్ భవతీతి యావత్ । ఏవం స విజ్ఞానో భూత్వా 'స విజ్ఞానమేవాన్వాక్రమతి' అత్రాపి విజ్ఞానం ఇతి పదద్వయం కృత్వా ఽన్వయః కర్తవ్య ఇతి ప్రతిభాతి । యః ఉక్తరీత్యా విజ్ఞాన సహితో భవతి సః 'విజ్ఞానమేవాను' తదేవ విజ్ఞానమనుస్మృత్య ఆక్రమతీత్యర్థః । కిమాక్రమతీత్యాకాంక్షాయాం ముత్తరవాక్య సన్దర్భాదన్యమాక్రమమితి శేషో ఽధ్యాహర్తవ్యః ॥ వాక్యభాగో ఽయం విద్వద్విషయేఽప్యన్వేతుం శక్యతే; విద్వాన్ సర్వగతం హృదయేఽప్యవస్థితం పరమాత్మాన మేవా ఽఽక్రమ్య, ఆశ్రిత్య, శరీరం త్యక్తవ్యమితి యద్విజ్ఞానం తత్సహితో భవతి ।

'తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ" ఇత్యేతత్ "విభాగశ్శతవత్" (3. 4. 11) ఇతి సూత్రే అవిదుషాం విషయత్వేన వ్యాఖ్యాతమితి ప్రతిభాతి । "విద్యా ఽన్యం పురుషమన్వారభతే, కర్మాన్యమితి । 'శతవత్' శతమాభ్యాం దీయతామిత్యుక్తే విభజ్యదీయతే పంచాశదేకస్మై పంచాశత్ పరస్మై తద్వత్" ఇతి శ్రీభాష్యమ్ । దర్శితవాక్యం విద్వద విద్వద్విషయేఽపి యథా యోగ్యమన్వేతీతి కథం న స్యాత్ । విద్యాకర్మణీ ఇత్యుభే ఏకైకమన్వారభతే। అవిద్వద్విషయే పర్యంకవిద్యాయాం- "శార్దూలో వా పురుషో వా ఽన్యో వా తేషు తేషు ప్రత్యాజాయతే యథా కర్మ యథా విద్యమ్" ఇతి యదుక్తం తదేకైకం విషయం కృత్యోక్తమ్, 'జాయతే' ఇత్యేక వచన స్వారస్యాత్ । అవిద్వాంస మపరవిద్యా తదనుగుణానుష్ఠిత ఫలాభిసన్ధి యుత కర్మ చ సమన్వారభేతే । విద్వాంసం తు పరవిద్యా తదనుగుణానుష్ఠిత భగవత్కైంకర్య రూపనిష్కామ కర్మగర్భ భగవదనుగ్రహ రూపఫలం చ

సమన్వారభేతే । అవిద్వద్విషయే పూర్వప్రజ్ఞా ఫలగృధ్నుతా సంస్మృత్తా । విద్వద్విషయే తు భగవచ్ఛేషత్వాదిభరితా ప్రజ్ఞా । సా చ ముక్తేష్వప్రచ్యుతాకారేణ సదా తిష్ఠతి ।

మూ:- "తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వా ఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మాన ముపసంహర త్యేవమేవాయమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యా ఽవిద్యాం గమయిత్వా ఽన్యమాక్రమ మాక్రమ్యాత్మాన ముపసంహరతి" (6,4,3)

'అన్య మాక్రమమాక్రమ్య'=అన్యం నవతరమాక్రమమాశ్రయత్వేన పరికల్ప్యైవ, పూర్వదేహం 'అవిద్యాం గమయిత్వా'=అచేతనం కృత్వా, 'నిహత్య'=పాతయిత్వా నవీనే ఆశ్రయే ఆత్మాన ముపసంహరతి । ఏతద్వాక్యముభయోరన్వేతి - అవిద్వాన్ కర్మకృతం నవీనం ప్రాకృతేన్ద్రియమనఃప్రాణభూతసూక్ష్మనిర్మితం సూక్ష్మశరీర మాక్రమ్య తస్మిన్నాత్మాన ముపసంహరన్ రంహతి। విద్వాన్ సర్వగతపరమాత్మ స్వరూపమేవా ఽఽశ్రయితవ్యమాక్రమ మాక్రమ్య తస్మిన్నాత్మాన ముపసంహరతి ।

మూ:- తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం తనుత ఏవమేవా యమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యా విద్యాం గమయిత్వా ఽన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం కురుతే పిత్ర్యంవా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వా ఽన్యేషాం వా భూతానామ్"- (6, 4, 4)

పేశస్కారీ స్వర్ణకారః । పేశః సువర్ణం, పేశసః సువర్ణస్య, మాత్రాం ఏకదేశం, అపాదాయ అపచ్ఛిద్య గృహీత్వా, యః ఆభర

ణాని తనుతే, స పేశస్కారీ । 'అన్యేషాం వా భూతానాం' ఇత్యు క్తం భూతానాం రూపాణి నాము అస్మిన్ లోకే జాయమానాని సర్వవిధ మర్త్య ప్రాణినాం రూపాణి । పిత్ర్యం గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యమిత్యేతాని రూపాణి భూమే రూర్ధ్వస్థ ప్రాకృతలోకేషు భవాని వివిధదేవజాతి రూపాణి । ఏతాని చ భూతానాం రూపాణి చ మూర్ధన్యేతరశరీర దేశేభ్యో నిర్గతానా మవిదుషాం రూపాణి ।

ఏవం స్థితే ప్రాజాపత్యా దుపరికథితం బ్రాహ్మంరూపం కస్య తచ్చ కిమ్? ఇత్యేతద్వివేక్తవ్యమ్ । బృహదారణ్యక ఛాన్దోగ్య కౌషీతకి తైత్తిరీయ ప్రభృతి ప్రాచీనోపనిషత్సు ప్రజాపతిలోకాదుపరి న కశ్చిత్ ప్రాకృతో బ్రహ్మలోకః కథ్యమానోఽలభ్యతే। ప్రత్యుత బృహదారణ్యక వంశబ్రాహ్మణేషు ప్రజాపతేరుపరి పరం బ్రహ్మైవ కథ్యతే; కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషది చ పర్యంక విద్యాయాం ప్రజాపతిలోకాదుపరి యో బ్రహ్మలోకః కథితః స పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యోచ్చాసిద్ధ బ్రహ్మలోకః; తథైవ చ తైత్తిరీయ్యా నన్దవల్ల్యాం ప్రజాపతేరుపరి కథితం బ్రహ్మ పరమాత్మైవ । సమాన ప్రకరణే బృహదారణ్యకే ప్రథమం మనుష్యాణా మానన్ద ముక్త్వా పశ్చాత్ పితృలోకానన్ద మారభ్య ప్రజాపతి లోకానన్దం ప్రతిపాద్య తదుపరి బ్రహ్మలోకస్యానన్దః కథితః, స చ బ్రహ్మలోకః బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోక ఇతి ద్రష్టవ్యమ్, "ఏషా ఽస్య పరమా గతి రేషా ఽస్య పరమా సంప దేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 32-33) ఇతి వర్ణితత్వాత్ । తదేతద్వాక్యం జనక యాజ్ఞవల్క్య సంవాదే యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రోక్తమ్ ॥ అథ కించిత్ పశ్చాత్ తస్మిన్నేవ సంవాదే ప్రకృతపేశస్కారి దృష్టాన్తవాక్యే "పిత్ర్యం వా" ఇత్యారభ్య "ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వా" ఇతిప్రోక్తత్వా దత్రాపి ప్రాజాపత్యస్యోపరి

కథితం బ్రాహ్మం రూపం జీవస్య ముక్తదశాయాం లభ్యం రూపమేవ భవితుమర్హతి । అస్మిన్నేవ సంవాదే కించిత్పూర్వం (6, 3, 21) "తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహత పాప్మా ఽభయగ్ం రూపమ్" ఇతి జీవాత్మనః పరమాత్మైవ రూపమితి కథితత్వాత్ మూర్ధ్నో నిష్క్రమమాణస్య విదుషః పరంబ్రహ్మైవ బ్రాహ్మం రూపమ్ । పేశస్కారి దృష్టాన్తశ్చ విద్వద్విషయే సమ్యగ్యుజ్యతే । సహి స్వాత్మానమేవ ఆభరణ విశేషాకారేణ కర్తవ్య సువర్ణ శకలత్వేనోపాదాయ బ్రహ్మాగ్నౌ హుత్వా ప్రకృతి సంసర్గరూపశ్యామికాం స్వస్మాదపాకృత్య శుద్ధీభూతం స్వాత్మానం స్వస్యాత్మభూతే బ్రహ్మణి సంయోజ్య బ్రహ్మైవ స్వస్య కల్యాణతరం రూపం కురుతే ।

మూ:- "స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయ శ్చక్షుర్మయః శ్రోత్ర మయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయ స్తేజోమయో ఽతేజోమయః కామమయో ఽకామమయః క్రోధమయో ఽక్రోధమయో ధర్మమయో ఽధర్మమయః సర్వమయ స్తద్యదేతదిదం మయో ఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపోభవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన । అథోఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి సయథా కామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభి సంపద్యతే" (6, 4, 5)

వాక్యమిద మవిద్వద్విషయమ్ । 'అయమాత్మా'=జీవాత్మా బ్రహ్మ । బ్రహ్మాత్మకత్వాద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే । 'విజ్ఞానమయః'="విజ్ఞానం బుద్ధిః, తేనోపలక్ష్యమాణ స్తన్మయః" ఇతి శంకరభాష్యమ్; "జ్ఞాన

స్వరూపో జ్ఞానగుణకః” ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । ‘ఇదం మయో ఽదోమయః’=అస్యశంకరభాష్యమ్- “కిం బహునా, తదేతత్సిద్ధమస్య యదయమిదంమయః, గృహ్యమాణ విషయాది మయః, తస్మాదయ మదోమయః, అద ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే, అనన్తాహ్యన్తః కరణే భావనావిశేషాః, నైవ తే విశేషతో నిర్దేష్టుం శక్యన్తే, తస్మింస్తస్మిన్క్షణే కార్యతో ఽవగమ్యన్తే ఇదమస్య హృదివర్తతే ఽదో ఽస్యేతి” ఇతి । “ఏతల్లోక పరలోకమయ ఇత్యర్థః” ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । యద్యద్వస్తున్యభిమానం కురుతే తన్మయ ఇత్యుక్తం భవతి ।

మూ:-“తదేష శ్లోకో భవతి। ‘తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లింగం మనోయత్ర నిషిక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్యయత్కించేహ కరోత్యయమ్ । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ’ ఇతితు కామయమానో ఽథా కామయమానోయో ఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః, న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి” (6, 4, 6)

‘ఇతి తు కామయమానః’ ఇతి పర్యన్తం విషయాసక్తస్య కామయమానస్యా విదుషో యథాకర్మ యథా విద్యం పునరావృత్తిః ప్రతిపాదితా। తద్విషయే“తముత్క్రామన్తం ప్రాణోనూత్క్రామతి, ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి” ఇతి పూర్వోక్త మన్త్రానుసన్ధేయమ్ ।

‘అథా కామయమాన’ ఇత్యారభ్య ‘బ్రహ్మాప్యేతి’ ఇతి పర్యన్తే వాక్యభాగే బ్రహ్మవిద్విషయం వక్తి । సః విషయేష్వసక్త ఇత్య కామయమానః, అకామః, నిష్కామః । పరమాత్మైక

ప్రాప్తికామ ఇత్యాత్మకామః । పరమాత్మైవ తస్య సర్వేకామా ఇతి తత్ప్రాప్త్యా స ఆప్తకామోభవతి । 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' = ప్రాణాః ఇన్ద్రియాణి, భూతసూక్ష్మాణి చేతి శేషః, తమను నోత్క్రామన్తి । తస్య ప్రాకృతేషు లోకేషు కుత్ర చిత్ పునః ప్రాకృత రూపగ్రహణాసంభవా త్తాదృశ రూపజనకాని తాని ప్రాకృతసూక్ష్మద్రవ్యాణి తేన సహనోత్క్రామన్తి, ప్రయోజనాభావాదితి భావః । తర్హి, ప్రాణాదివియుక్తః కింభవతీత్యత ఆహ 'బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతి' ఇతి । అవిదుషః ప్రాకృతభూతసూక్ష్మద్రవ్య సంసక్తత్వాత్ మనోమయత్వాది ప్రతిపాదితమ్, తద్విలక్షణత్వేన పరమాత్మ కామస్య విదుషో బ్రహ్మమయత్వాదిరితి ద్యోతనాయ 'బ్రహ్మైవసన్' ఇత్యుక్తిః । ప్రాకృత ద్రవ్యమయత్వం విహాయ యోఽబ్రహ్మమయోభవతి స ప్రకృతి వినిర్ముక్త పరిశుద్ధస్వరూపః । ఏవం భూతస్సన్ 'బ్రహ్మాప్యేతి' బ్రహ్మాప్యయోనామ సర్వగతే ఽశరీరే బ్రహ్మణి ప్రవేశః । యస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రాణినాం సుషుప్తికాలే స్వాప్యయోభవతి తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి మరణకాలే విదుషః అప్యయః ।

యథా అవిద్వద్విషయే "తదేవసక్తః" ఇతి శ్లోకః పఠితః, తద్వద్విద్వద్విషయేపి శ్లోకమేకం పఠతి దృష్టాన్తం చ వక్తి-

మూ:- "తదేష శ్లోకోభవతి । 'యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః । అథ మర్త్యో ఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత' ఇతి తద్యథా ఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవ మేవేదగ్ంశరీరం శేతే । అథాయ మశరీరో ఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ......" (6, 4, 7)

యస్యాపి విదుషో నైహికాన్ కామాన్ పరిహరతి, తథాప్యాముష్మిక(?) స్త్రియ సమేతత్వాత్తస్యాపి కదాచిత్ తైః ప్రమాథిభి రభిభూయమానత్వ సంభవో ఽస్తి । తస్మాన్నిర్యాణకాలే యదా విషయప్రాణాదయః తేన సహానోత్క్రామన్తి, తదైవ పూర్ణార్థకామాః సర్వే కామజనకై రిన్ద్రియాదిభి స్సహ ప్రముచ్యన్తే । 'అథ మర్త్యో ఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే,' 'అత్ర' తదానీమేవ హృదయ ఏవ స్థితం సర్వగతం బ్రహ్మ సమశ్నుతే ప్రాప్నోతి । అశరీరప్రాప్తౌ । పూర్వవాక్యే 'బ్రహ్మాప్యేతీ' తి యదుక్తం తదేవాస్మిన్ శ్లోకే 'బ్రహ్మ సమశ్నుతే' ఇతి ప్రతిపాదితమ్। యథా 'యత్రైతదూర్ధ్వో చ్ఛ్వాసీ భవతి' ఇతిస్థలే యత్రశబ్దో 'యదా' ఇత్యర్థకః, తద్వత్ అత్రశబ్దోఽపి 'తదా' ఇత్యర్థకః ।*

"మూర్ధ్నః" ఇతి పూర్వమేవోక్తత్వాత్ సంసారబీజ భూతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత సూక్ష్మాణి స్థూల శరీర ఏవ పరిత్యజ్య, పరిత్యాగకాల ఏవ తృణజలాయుకాన్యాయేన హార్ద పరమాత్మాన మవలమ్బ్య తస్మిన్ శుద్ధస్వరూపేణాప్యయం ప్రాప్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రామతీతి సంగతిరత్ర యోజయితవ్యా । మూర్ధన్య నాడ్యా నిష్క్రమణేన స్థూలశరీరమపి పరిత్యక్తం భవతి।

~~~~~~~~~~

"అత్ర'—ఏతస్మిన్; తస్మిన్; అస్మిన్ విషయె; అస్మిన్ జీవితకాలే; తత్ర; తస్మిన్ కాలె—(డాక్టర్ మాక్డోనెల్ పండితస్యసంస్కృత అంగ్లేయ నిఘణ్టుగ్రన్థే-పు, ౯). తస్మాత్ 'అత్ర' ఇతి శబ్దః 'తస్మిన్కాలె' ఇత్యర్థమపి దదాతి, "యదాసర్వేప్రముచ్యంతె.....అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతె" ఇతిశ్లోకః మాక్స్ముల్లర్ పండితేన ఆంగ్లేయ భాషాన్తరీకరణేన ఏవం వివృతం భవతి.—"యస్మిన్ కస్మింశ్చిత్కాలేపి అస్య హృదయగతా స్సర్వేకామాః ఉన్మూలితాభవంతి తదా (దెన్) మర్త్యః అమృతోభవతి; తదా (దెన్) సః బ్రహ్మప్రాప్నోతి"—ఇతి, ప్రాథమికః తదా (దెన్) ఇత్యయంశబ్దః శ్లోకోక్త 'అథ' ఇతిశబ్దస్థానే ద్వితీయః 'తదా' (దెన్) 'అత్ర' ఇతిస్థానేప్రయుక్తో దృశ్యతే.
~~~~~~~~~~

ఏవం విభూతస్య శరీరస్య సర్పనిర్మ్లోక దృష్టాన్తః । విదుషో త్యక్తం శరీరం మృతం శేతే, తదేవ మృతశబ్దార్థమితి భావోఽధ్యవస్య తే । అవిదుషోహి శరీరం పునః పునర్జాయతే । విద్వాంస్తు తస్య శరీరా దాత్యన్తికవిముక్త్యా అశరీరామృత బ్రహ్మప్రాప్త్యా 'అశరీరో ఽమృతో' భవతి । స ఏవ 'ప్రాణః,' అత్ర ప్రాణశబ్దో జీవార్థకః ప్రతిభాతి, సోఽద్య పూర్ణార్థే జీవన్సంభూతః । ఏతావత్పర్యన్తం పునఃపున ర్మరణ మేవాను భూయాఽద్య అమృత బ్రహ్మ లాభాచ్ఛాశ్వతం జీవతీతి భావః । సః 'బ్రహ్మైవ' బ్రహ్మణి తదవిభక్తాకారేణ శుద్ధస్వరూపేణ తిష్ఠతీతి బ్రహ్మైవ । సః 'తేజ ఏవ' సువికసిత ధర్మభూతజ్ఞానః ఇతి యావత్ ।

'బ్రహ్మాప్యేతీ' తి వాక్యం, తదనువాదీ 'అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత' ఇతి శ్లోకశ్చ న కథంచి జ్జీవన్ముక్తిం కథయతః, న వా జీవద్దశాయాం బ్రహ్మోపాసనకాలే బ్రహ్మానుభవం కథయతః । ప్రకరణస్యాస్య విద్వన్మరణ విషయత్వాత్ ।

అనన్తరం "తదేతే శ్లోకాభవన్తి" ఇతి బహవః శ్లోకా ఉదాహృతాః । తత్ర ప్రథమ ద్వితీయౌ శ్లోకౌ విదుషః స్వర్గాఖ్య పరమపదగమనమార్గ మేవం వర్ణయతః –

"అణుః పన్థా వితతః పురాణోమాగ్ం స్పృష్టో ఽనువిత్తో మయైవ । తేన ధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వా విముక్తాః" (6, 4, 8)

"తస్మిం చ్ఛుక్లముతనీలమాహుః పింగళం హరితం లోహితం చ । ఏష పన్థా బ్రహ్మణాహానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృ త్తైజసశ్చ" (6, 4, 9)

పరమపదమితోఽగన్తవ్యమ్ । సర్వగత బ్రహ్మ ప్రాప్తస్య సంచార యోగ్య శోభన మార్గోఽపి సర్వగత పరమాత్మైవ । అతోఽస్య మన్త్రద్వయస్య ఋషిర్బ్రహ్మజ్ఞో బ్రవీతి- 'అణుః పన్థాః'="అణోరణీయాన్" (కఠ॥ 2, 20) ఇత్యాదిభ్యః పరమాత్మా అణుః, అతిసూక్ష్మత్వాదబ్రహ్మజ్ఞైః ప్రాప్తుమశక్యః; స ఏవ బ్రహ్మవిదాం పన్థాః । 'వితతః' సర్వగతత్వాత్ । 'పురాణః' సనాతనః । 'మాంస్పృష్టః' మల్లగ్న ఏవాఽఽస్తే, జీవాత్మనోఽప్యాత్మత్వాత్ । 'అనువిత్తో మయైవ' ఏషపన్థాః 'అనువిత్తః' ప్రాప్తః 'మయైవ' స్వస్యాత్మభూత పరమాత్మ ప్రసాద వికసిత జ్ఞానేన మయేతిభావః । తేన మార్గేణ ధీరాః ధీమన్తో బ్రహ్మవిదః 'స్వర్గం లోకం' : పరమపదం 'అపియన్తి' గచ్ఛన్తి, 'ఇత ఊర్ధ్వావిముక్తాః' సర్వవిధ ప్రకృతిసంసర్గా ద్విముక్తాస్సన్త ఏతన్మర్త్య లోకాదూర్ధ్వగతయో గచ్ఛన్తి ॥ ప్రకృతిసంసర్గాద్విముక్తానాం శుద్ధాశరీరస్వరూపేణా శరీరామృతబ్రహ్మణి స్థితానామప్రాకృత కామరూపేణైవ సంచారోవక్తవ్యః; "కామరూప్యనుసంచరన్" ఇత్యాదిభ్యః ।

అథ ద్వితీయ శ్లోకార్థః- తస్మిన్ మార్గే శుక్లాది పంచవర్ణా భవన్తీత్యాహుః బ్రహ్మజ్ఞాః । ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయామేతే పంచవర్ణా ఆదిత్యే కథితాః- "అసావాదిత్యః పింగళ ఏష శుక్ల ఏష నీలఏషపీత ఏషలోహితః" (8, 6, 1) ఇతి । విద్వాన్ శరీరాదుత్క్రమ్యాదిత్యరశ్మిభి రూర్ధ్వమాక్రమ్య లోకద్వారభూత మాదిత్యం గచ్ఛతీతి తత్రైవ శ్రుతమ్ । ముణ్డకే చ (1, 2, 11) "సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషో హ్యవ్యయాత్మా" ఇతి శ్రూయతే । 'విరజాః' ఇత్యనేన 'విముక్తాః' ఇత్యనేన చ సర్వవిధ ప్రకృతి సంసర్గాద్విముక్తానామేవ సూర్యద్వారకేన

బ్రహ్మపథా పరమపదగమనయోగ్యేనేతి సిధ్యతి । సూర్యో ఽహా రభిమాని దేవతా, అహశ్చ జ్ఞానస్య రూపకం భవతి, బ్రహ్మపథశ్చ జ్ఞానమార్గః । సదావిభాత బ్రహ్మ ప్రవిష్టస్య బ్రహ్మణ్యేవ సంచర తో ఽన్యకాలో నాస్త్యేవ; తథాపి తం బ్రహ్మపథేన ప్రస్థితం ప్రకృతి మణ్డలస్థాస్సర్వే జ్యోతిరభిమాని దేవగణా స్సమ్మానయన్తి, సమ్మా నయన్త ఏవ తం సూర్యరశ్మ్యుదయేనావహన్తి॥ "ఏష పన్థా బ్రహ్మణా హ అనువిత్తః"=బ్రహ్మణా బ్రాహ్మణేన బ్రహ్మజ్ఞేనేతి యావత్, అను విత్తః ప్రాప్తః । బ్రహ్మవిదేవ పూర్ణార్థే 'పుణ్యకృత్' పుణ్యశ్రవణ కీర్తనస్య పరమాత్మనో నిదిధ్యాసనాది పరమపావన పుణ్యక్రియ కృత్ । స ఏవ 'తైజసః'=జ్ఞానస్వరూపస్సువికసిత జ్ఞానవాన్ । 'తేన' ఏతాదృశేన పంచవర్ణసూర్య రశ్మిసేవితేనాతి రమణీయేన మార్గేణ ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తో బ్రహ్మవిత్ 'ఏతి' గచ్ఛతి ।*

ఏవం బృహదారణ్యక షష్ఠాధ్యాయచతుర్థ బ్రాహ్మణస్థాని ప్రథమాది నవమపర్యన్తాని వాక్యాని యథామతి వ్యాఖ్యాతాని । "యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామాయే ఽస్య హృది శ్రితాః ।

---

* అద్వైతమతే పరవిద్యానిష్ఠస్య విదుషో మూర్ధన్య నాడీద్వారా ని ష్క్రమణం వా కామచారో వా పరమ పదగతిర్వా నాస్తి । అద్వైతభాష్యే ప్రకృతశ్లోకద్వయోక్త మార్గో నార్చిరాదిమార్గః కిన్తు బ్రహ్మవిద్యైవ విదుషో యా వజ్జీవం మార్గత్వేన వర్ణితే త్యభిప్రేత్య, మార్గస్య పంచవర్ణత్వం సుషుమ్నాది నా డీవిషయం వా ఆదిత్య విషయంవేతి కేషాంచి న్ముముక్షూణాం విప్రతిపత్తిర్భవతి, తాం శ్రుతిరేవ ద్వితీయశ్లోక ద్వితీయార్ధే నిరస్య తీత్యాదికీత్యా వ్యాఖ్యా కృ తా । ద్వితీయశ్లోకేన కించి ద్విప్రతిపత్తి తత్పరిత్యాగలక్షణం దృశ్యతే । ప్రథ మశ్లోకే విముక్తానాం బ్రహ్మవిదా మూర్ధ్వగతీనా మితోఽగన్తవ్యో మార్గోయ మిత్యుక్త్వా, ద్వితీయమన్త్రే ఆహురిత్యనేన పూర్వేబుషయో ప్యేతం మార్గమ త్యాశ్చర్యావహం చిత్రవర్ణం రమణీయమాహురితి సగౌరవం తేషాం మతముపా త్తం భవతి ।

అథ మర్త్యో ఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" ఇతి బృహదారణ్యక శ్లోకం కఠోపనిషద్యపి (6, 14) పఠిత్వా, తదనన్తరం తత్సమానార్థకం "యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః । అథ మర్త్యో ఽమృతో భవత్యేతావ దనుశాసనమ్" ఇతి శ్లోకముక్త్వా, తదనన్తరం "శతం చైకా హృదయస్య నాడ్యః" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 6, 6) ఇతి దహరవిద్యాశ్లోకోఽపి పఠితః । ఏతే త్రయ శ్లోకా ఏకస్యైవ మోక్షాధికారిణో విదుషో విషయాః స్పష్టం ప్రతీయన్తే । అతో విదుషో మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రమణం తస్య "అణుః పన్థాః" ఇతి సుస్పష్ట మామ్నాతా గతిశ్చ నాపహ్నోతుం శక్యతే । "భిద్యతే హృదయగ్రన్థి శ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే" (2, 2, 9) ఇతి ముణ్డకమన్త్రః "యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః" ఇతి కఠమన్త్రేణ, తథా "యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామాః" ఇతి బృహదారణ్యక వచనేన చ, సహ సంవాద్య దృష్టశ్చేత్ జీవద్దశాయాం బ్రహ్మోపాసన సిద్ధ్యా కర్మణో బహుభాగస్య నాశే సత్యపి సంపూర్ణాకారేణ హృదయ గ్రన్థిభేదనం హృదిశ్రితకామానాం మోక్షో నిరవశేషకర్మక్షయశ్చ దేహవియోగకాలే పరావరశబ్ద నిర్దిష్టహార్ద పరమాత్మ సాక్షాత్కారేణ జాయన్త ఇతి సిధ్యతి । హృదయస్య సర్వగ్రన్థిభేదనా దేవహి 'అథ మర్త్యో ఽమృతో భవతి' ఇత్యమృతత్వ ప్రాప్తిః । అమృతత్వం చ "అథాయ మశరీరో ఽమృతః" ఇతి విధూత కర్మకృత శరీరస్య శరీరస్యైవ । అతో న జీవన్ముక్తిః । సాంపరాయే సర్వగత బ్రహ్మణి ప్రవిష్టస్యైవ పరమపద గతిః ।

అథ ఉత్తరభాగ ప్రశ్నాః యథామతి వ్యాఖ్యాయన్తే। తే పంచప్రశ్నా భవన్తి ।

ప్రథమ ప్రశ్నః (బృ॥ ఉ॥ 5, 2, 1-9) అస్మిన్ ప్రశ్నే అష్టౌ గ్రహాః అష్టావతి గ్రహాశ్చ ప్రోక్తాః ।(1) ప్రాణో గ్రహః అపానేనాతి గ్రహేణ గృహీతో గన్ధాన్ జిఘ్రతి; (2) వాగ్గ్రహో నామ్నా గృహీతో నామాన్యభివదతి; (3) జిహ్వాగ్రహో రసేన గృహీతో రసాన్విజానాతి; (4) చక్షుర్గ్రహః రూపేణ గృహీతో రూపాణి పశ్యతి; (5) శ్రోత్రం గ్రహః శబ్దేన గృహీతః శబ్దాన్ శృణోతి; (6) మనోగ్రహః కామేన గృహీతః కామయతే; (7) హస్తౌ గ్రహః కర్మణా గృహీతః కర్మ కరోతి; (8) త్వగ్గ్రహః స్పర్శేన గృహీతః స్పర్శాన్ వేదయతే- ఇతి ప్రథమ ప్రశ్నస్య సారాంశః । ఏతత్సర్వం లోకో జానాత్యేవ । గ్రహాతిగ్రహ శబ్దస్వారస్యాద్వివేకినా జ్ఞేయార్థస్త్వేవం ధ్వన్యతే-అహో లోకః స్వస్వేన్ద్రియాణి బాహ్యదృశ్యస్పృశ్య భోగ్యవస్తుభి రతిగ్రహ రూపపిశాచైః గ్రాహయన్ తాని విషయోపసేవన కర్మణ్యేవ నియుఙ్క్తే; దుర్లభస్తు వశీకృతేన్ద్రియో ఽత్యాగ్యానివేత్తా ఇతి ।

అథ ద్వితీయప్రశ్నః (బృ॥ ఉ॥ 5, 2, 10)-

“యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్ సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్న మిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి” - ఇతి ।

ఉదకమగ్నిం నాశయతీతి లోకో జానాత్యేవ । వివేకినా జ్ఞాతవ్యం త్వేవం ధ్వన్యతే- “న జాతు కామః కామానా ముపభోగేన శామ్యతే । హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభి వర్ధతే” ఇతి దుష్పూరోదరః కామ ఏవ మృత్యురూపో ఽగ్నిః, తస్యోపశమన కర్త్ర్య ఆపోనామ పరమాత్మ జ్ఞానానుష్ఠాన జనితా శాన్తిః ఇతి ।

యః “తస్మాదేవం విచ్ఛాన్తోదాన్త ఉపరత స్తితిక్షు స్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 23) ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానముపాస్య మనశ్శాన్తిం లభతే, తస్య విషయఏవ ‘అపపునర్మృత్యుం జయతి’ ఇత్యుక్తిర్యుజ్యతే, న తదన్యస్య విషయే యస్య పౌరుషం ప్రత్యక్షోదకేన ప్రత్యక్షాగ్ని నాశకమాత్రమ్ ।

అథ తృతీయః ప్రశ్నః (బృ॥ ఉ॥ 5, 2, 11)-

“యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషోమ్రియతే ఉదస్మాత్ ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి, నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే, స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతః శేతే” ఇతి ।

అవిదుషఏవ ప్రాణా స్తస్మాన్నోత్క్రామన్తి, నపృథగ్భవన్తి, యతస్తైస్సహ దేహాన్తరం రంహతి । దృష్టంహి-“తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 2) ఇతి । అతః ఇదం “నేతి హోవాచే” తివాక్యమవిద్వద్విషయమ్ । మృత శరీరే జనితేన వాయువిశేషేణ శరీరముచ్ఛ్వయత్యాధ్మాతో భవతీతి లోకో జానాతి, న తత్ర శాస్త్రోపదేశస్యాఽఽవశ్యకతా । ఇదం తు చిత్రం యన్మృతోఽపి జీవాత్మా ఆధ్మాతే శవే శేత ఇత్యేతత్ । యది యాజ్ఞవల్క్యేన మృతస్య జీవాత్మనః శవాకారో వినాశఏవ వివక్షితః, తర్హి జీవస్య దేహాన్తర గమనాదిర్దత్తజలాంజలిః స్యాత్ । తతశ్చ చార్వాకమతమేవోపదిష్టం స్యాత్ । బ్రహ్మజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యో న కథం చిత్తాదృశం మతముపదిశేత్ । వాక్యస్య నిగూఢభావ ఏవం ధ్వన్యతే- మరణకాలే అవిదుషః ప్రాణా స్తస్మాన్న

పృథగ్భవన్తి । కిన్తు అత్రైవ తదానీమేవ సముపనీయన్తే సమ్యఙ్నిష్ఠాభవన్తి । తేనైవేతి శేషః । తైశ్చ స నవీనదేహః శైశవ బాల్య యౌవనైః క్రమేణ గాత్రవృద్ధి మాపన్నో భవతీత్యేతత్తస్యా ఽఽధ్మాతత్వమ్; అపి చ పునఃపున శ్శరీర పరిగ్రహణే పిపీలికాదిహ్రస్వ శరీరాదారభ్య గజ తిమితిమింగిల పర్యన్తేషు పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరేషు బృహత్తరేషు దేహేష్వాధ్మానత్వం ప్రాప్నోతీత్యేతదపి తస్యా ఽఽధ్మాతత్వమ్; తథాపి స మృతః శేతే, మర్త్యత్వాన్నశ్వర దేహేష్వాసక్త చేతనస్య- ఇతి । వేదాన్తదృష్ట్యా కర్మకృత శరీరం శవనిర్విశేషమితి పిణ్డితార్థః । ఏవం చమత్కారేణ గంభీరధ్వన్యర్థగర్భై ర్మైత్రాక్షరై రైహిక దేహభోగాసక్తా అబ్రహ్మజ్ఞాః పరిహాసితాః । తే జీవచ్ఛవాః । కించ 'శేతే' ఇతి క్రియాపదేన శరీర ఏవావస్థితం హృదయ గుహాశయ మజానన్నవిద్యాఖ్య నిద్రయా శేతే, మోక్షచిన్తాం న కురుత, ఇత్యపి ధ్వన్యతే । ఐహికవిషయానుభవే తు సదా జాగర్తి । అత్ర- "యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ । యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః" (గీ॥ 2, 69) ఇతి శ్లోకో ఽనుసన్ధేయః ।

అథ చతుర్థప్రశ్నః (బృ॥ ఉ॥ 5, 2, 12)-

"యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం హ నామానన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి" ఇతి ।

తృతీయప్రశ్నే అబ్రహ్మజ్ఞేనాను భూయమానం మర్త్యత్వం పరిహాసితం । అస్మిన్ చతుర్థే ప్రశ్నే తస్య దేవలోక ప్రాప్తి కామత్వమపి పరిహాస్యతే, నిగూఢధ్వన్యర్థేనైవ । అత్ర నామశబ్దో యశః పర్యాయో వేదితవ్యః । కశ్చిద్యజ్ఞదత్తో బహువిధాన్ యజ్ఞాన్ ఇష్ట్వా పుణ్యాం

సంపాద్య దేవలోకాన్ గత ఇతీహ లోకే ప్రశస్యతే। అతో౽హాప శ్లోక్యం తత్కృతం పుణ్యం కర్మ తస్య యశః, తస్యనామ। ‘యత్ర’=యదా ఏవంవిధః పురుషో మ్రియతే తం నామనజహాతి, తస్యపుణ్యం కర్మ తం న జహాతి ప్రత్యుత స్వర్గభోగైస్తం సంబధ్నాతీతి యావత్। తం నామ న జహాతీత్యనేన తస్య నామగ్రహగ్రస్తత్వం ద్యోతితమ్। అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాన్ జయన్తి తే ధూమమభి సంభవన్తి” (బృ॥ ఉ॥ 8, 2, 15) ఇత్యుక్తరీత్యా యో ధూమాదిమార్గేణ దేవలోకం గతః కర్మానుశయవాన్ పునః పునర్మర్త్యలోకే జనిత్వా కామ్యయజ్ఞాదీనేవ కురుతే, తస్య దేవలోక ప్రాపకకర్మసన్తత్యా నామాఖ్యం పుణ్యమనన్తం భవతి। భగవద్గీతాయాం హి (15, 2) సంసారవృక్షస్య “నాన్తో న చాదిర్న చ సంప్రతిష్ఠా” ఇత్యనాద్యనన్తత్వం వర్ణితమ్। దేవశబ్దోద్వ్యర్థకః, ఏకే దేవాః ప్రసిద్ధాగ్నీన్ద్రాదయః, అన్యే దేవా ఇన్ద్రియాణ్యేవ। బ్రహ్మజ్ఞానేనానియమితాః కామ్యకర్మకరణే సహాయకా ఇన్ద్రియరూపా విశ్వే దేవాః జీవాత్మనా సహ సదా తిష్ఠన్తీతి “అనన్తా విశ్వే దేవాః” ఇత్యుక్తమ్। “అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి” తేన పుణ్యసంచయగ్రాహగ్రస్తత్వేన పునఃపునరనన్తసన్తత్యా పుణ్యలోకం జయతీతి భావః। పుణ్యాజితలోకస్తు నాక్షయలోకః; శ్రూయతే హి “తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాత్ర పుణ్యాజితో లోకః క్షీయతే” (ఛా॥ ఉ॥ 8, 1, 6) ఇతి।

మాధ్యన్దినాశ్చతుర్థప్రశ్నం తృతీయ ప్రశ్నత్వేన పఠన్తి, తృతీయం చ చతుర్థప్రశ్నత్వేన। ఏతేన నకో౽ప్యర్థ విరోధః।

అథ పంచమప్రశ్నః (బృ॥ ఉ॥ 5, 2, 13)-

“యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృత

స్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశశ్శ్రోత్రం పృథివీగ్ం శరీరమాకాశ మాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి"।

అస్య ప్రశ్నస్య ప్రత్యుత్తరం న జనసంసది వక్తవ్యమితి కృత్వా యాజ్ఞవల్క్య ఆర్తభాగస్య హస్తం గృహీత్వా వివిక్తదేశం గచ్ఛతి, తత్ర తావుభౌ-

"మన్త్రయాంచక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మహైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశగ్ంసతుః కర్మహైవ ప్రశశగ్ంసతుః పుణ్యోవై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి, తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ"- ఇతి।

ఆర్తభాగ ప్రశ్నేష్వయమన్తిమః ప్రశ్నః। జనసంసది న ప్రత్యుత్తరం వక్తవ్యమితి వివిక్తదేశంగత్వా తాభ్యామపట్కర్ణం మిథోమన్త్రః కృత ఇత్యనేన నిస్సంశయం ప్రతిభాతి వేదాన్తసారభూతం కిమపి మహద్రహస్యం యాజ్ఞవల్క్య ఆర్తభాగా వుపదిదేశేతి। 'ఊచతుః' ఇతి యదుక్తం, తన్మిథో మన్త్రితమేవ భవితుమర్హతి, ఉక్తిమన్త్రయోరన్యోన్యస్య విలక్షణత్వాత్। ఉక్తిర్హి సర్వైశ్శ్రోతుమర్హా। మిథోమన్త్రస్తు నోద్దిష్టస్తృతీయస్య శ్రోత్రే పతితుమ్। తర్హి కిం తదన్యన్మిథో మన్త్రితమిత్యే తద్వివేక బుద్ధ్యా ఊహితవ్యత్వేనైవ తిష్ఠతి। స్వస్మాదిన్ద్రియాదీనామపగమేన జీవస్య సంసారసన్తతిం పూర్వత్ర నిరూప్యాస్మిన్ పంచమే ప్రశ్నే పురుషాత్తస్యేన్ద్రియాదీనా మపగమన మపగతానాం చ తేషాం స్వస్వాధిష్ఠాతృ దేవతాసు ప్రవేశః స్పష్టాక్షరైః ప్రతిపాదితః। ప్రాకృతేన్ద్రియాది

సంసర్గాపగమస్తు మ్రియమాణ విద్వద్విషయే యుజ్యతే । సహి రాహువినిర్ముక్తచన్ద్ర ఇవ, నిర్మోకవినిర్ముక్త సర్ప ఇవ, సాంపరాయే సర్వవిధ ప్రకృతి బన్ధాద్విముక్తో భవతి । ఏవం విముక్తః క్వ భవతీతి ప్రశ్నస్య ఊహితవ్యం వేదాన్త సమ్మతం ప్రత్యుత్తర మేకమేవ భవితు మర్హతి, తచ్చైతత్ – స 'తదా'=దేహవియోగ సమనన్తరమేవ సర్వగతే పరిశుద్ధ జ్ఞానానంద సాగరే పరమాత్మని భవతీతి । అయమేవ పరమః పురుషార్థో యాజ్ఞవల్క్యేనా ఽఽర్తభాగాయ రహస్యుపదిష్టః । నైష పురుషార్థో విషయభోగరుచిభ్యో జనేభ్యో రోచతే। తేషాం తదుపదేశో మర్కటహస్తే మాణిక్యసమర్పణమివ భవతి। అతస్తౌ బ్రహ్మజ్ఞౌ పరమపురుషార్థవిషయం మిథో మన్త్రయిత్వా ప్రకటే తత్క్రతున్యాయేన పుణ్యపాప కర్మవిషయమూచతుః । పాపకర్మణా మర్త్యత్వమితి తృతీయప్రశ్నేన పుణ్యకర్మణా చ దేవానాం లోక ప్రాప్తిరితి చతుర్థ ప్రశ్నేన దర్శితమ్ । అత్ర ప్రశంసాశబ్దోపి భావవిశేషగర్భః ప్రతిభాతి। చతుర్థ ప్రశ్నే దేవలోక ప్రాపకనామాఖ్య పుణ్యకర్మ ప్రశంసనాదేవ ప్రశంసితస్య ఫలస్య ఇయత్తావత్త్వం ద్యోతితమ్ । యద్ధి వాగ్గోచరం భూత్వా ప్రశస్యతే, ఇయత్తయా వర్ణ్యతే, తత్పరిమితమేవ। విద్వత్ప్రాప్య మానన్ద స్వరూపం బ్రహ్మ తు ప్రశంసాతిగమ్– "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ" ఇతి శ్రుతేః। విద్వద్విషయేపి తత్క్రతున్యాయో ఽన్వేతీతి పూర్వమేవ ప్రదర్శితమ్ । పుణ్యశ్రవణ కీర్తనస్య పరమాత్మనో నిదిధ్యాసనాదిరేవ పూర్ణార్థే పుణ్యం కర్మ, తేన పరమాత్మా ప్రసీదతీతి తదనుగ్రహేణ జీవాత్మా ఇన్ద్రియాది ప్రకృతి సమ్బన్ధాద్విముక్తః శుద్ధస్వరూపేణ శుద్ధే సర్వగతే ఽక్షరే పరమాత్మని భవతి । ఇదమేవ "క్వాయం తదా పురుషో భవతి" ఇతి ప్రశ్నస్య నిగూఢం ప్రత్యుత్తరమ్ ।

ఏవమూర్త్తభాగప్రశ్నా యథామతి వ్యాఖ్యాతాః । ఏక ఏవ పంచమప్రశ్నో దర్శితకీర్త్యా విద్వత్పరః, తదన్యే ప్రథమద్వితీయ తృతీయ చతుర్థాః ప్రశ్నా అవిద్వద్విషయాః । ఇన్ద్రియాది ప్రకృతి సమ్బన్ధ సమేతా విద్వద్విషయం పరిహాసేన కథయిత్వా తత్సమ్బన్ధ వినిర్ముక్త విద్వద్విషయ కథనేన ప్రశ్న పరిసమాప్తి ర్యుజ్యత ఏవ ।

పరన్తు "పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన" ఇతి కర్మ ప్రశంసనేన పంచమప్రశ్నోఽపి పుణ్యపాప కర్మనిరతా విద్వద్విషయ ఏవేత్యాపాతప్రతీతి రుత్పద్యతే । యది పంచమప్రశ్నోఽప్యవిద్వద్విషయః, తర్హి మ్రియమాణస్యావిదుషో వాగాదీన్ద్రియాణి తస్మాత్పృథగ్భూత్వా "అగ్నింవాగప్యేతి" ఇత్యాదినోక్త ప్రకారేణ స్వస్వాధిష్ఠాతృ దేవతా స్వప్యయం ప్రాప్నువన్తి, అతః కుతస్తస్యేన్ద్రియ భూతసూక్ష్మ సంపరిష్వక్తాకారేణ నిర్గత్య దేహాన్తర పరిగ్రహోఽయం రంహాణమ్? ఇతి పూర్వపక్షః ప్రాప్యతే । అత్ర సూత్రకార ఆహ- "అగ్న్యాదిగతిశ్రుతే రితి చేన్న భాక్తత్వాత్" (3, 1, 4) ఇతి । అగ్న్యాది దేవతాసు వాగాదీన్ద్రియాణాం గతిశ్రుతే ర్భాక్తత్వం వక్తవ్యమితి సూత్రార్థః । భాక్తత్వం=ఔపచారికత్వమ్ । ఏతేన పంచమప్రశ్నః సూత్రకారేణ అవిద్వద్విషయత్వేన గృహీత ఇతి ద్యోత్యతే ।

శ్రుతి ప్రతిపాదితార్థే ఔపచారికత్వారోపణం పరిహృత్య వాస్తవికత్వమేవ వక్తుం యుక్తమ్ । "అగ్నిం వాగప్యేతి" ఇత్యాదినా వాగాదీనామిన్ద్రియాణాం స్వస్వ దేవతాస్వప్యయః సుస్పష్టం ప్రతిపాదితః । యథా "చక్షురాదిత్యం" ఇత్యత్ర న సాక్షాచ్చక్షుశ్శే వోత్ప్లుత్యాఽఽదిత్యం గచ్ఛతి, కిన్తు చక్షురిన్ద్రియరూపం భూత సూక్ష్మమాదిత్యం గచ్ఛతీత్యవగన్తవ్యమ్, తద్వత్ "ఓషధీర్లోమాని

వనస్పతీన్ కేశాః" ఇత్యనేన కేశలోమోత్పత్తికారణభూతస్య భూత
సూక్ష్మవిశేషస్య ఓషధివనస్పత్యధిదేవతా ప్రవేశోఽవగన్తవ్యః ।
"గతాః కలాః పంచదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు । కర్మా
ణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి" (3, 2, 7)
ఇతి ముణ్డకమన్త్రే) "దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు" ఇత్యనేన మ్రి
యమాణ విద్వత్పరిత్యక్తా దేవాః, వాగాదీన్ద్రియాణి, స్వస్వాధిష్ఠా
తృ దేవతాసు ప్రతిష్ఠావిశేషం గచ్ఛన్తీత్యవగమ్యతే । తద్వదేవ "అ
గ్నిం వాగప్యేతి" ఇత్యాదేరభిప్రాయః । వాక్యద్వయమిదం "ఏవమే
వాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రా
ప్యాస్తం గచ్ఛన్తి" (6, 5) ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్వాక్యా విరోధేన నే
తవ్యమ్ । విద్వత్పరిత్యక్తాని వాగాదీన్ద్రియాణి స్వస్వాధిష్ఠాతృ దేవతా
స్వప్యయం ప్రాప్య తతః పురుషాఖ్యే పరస్మిన్నాత్మన్యస్తం గచ్ఛన్తీతి
వక్తుం శక్యతే । అవిద్వాన్ ఇన్ద్రియై ర్భూతసూక్ష్మైశ్చ సంపరిష్వ
క్తో దేహాన్తరం రంహతీతి స్థాపనాయ "తముత్క్రామన్తం ప్రాణో
నూత్క్రామతి, ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణా అనూ
త్క్రామన్తి" (బృ॥ 6, 4, 2) ఇత్యాది ప్రమాణవాక్యాని సన్తి ।
అతః 'అగ్నిం వాగప్యేతి' ఇతి వాక్యస్య భాక్తత్వ కల్పనేనా విద్వత్ప
రత్వ కల్పనస్యావశ్యకతా న విద్యతే, తద్వాక్యం విద్వత్పరమేవేతి
ప్రతిభాతి.

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే తృతీయో భాగః.

ద్వితీయభాగే ఉత్క్రాన్త్యాదివిషయే బృహదారణ్యక వా
క్యానామర్థో యథా మత్యుపపాదితః । ప్రకృత తృతీయభాగే తస్మి

న్నేవ విషయే కేషాంచిత్ వాక్యాన్తరాణా మర్థో విచార్యతే ।

1

ఛాన్దోగ్యే షష్ఠప్రపాఠకే సద్విద్యాయా మష్టమే ఖణ్డే వాక్యమిదం భవతి-

"అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం సఏషోఽణిమా" ఇత్యాది ।

పశ్చాచ్చతుర్దశే ఖణ్డే- 'యథా సోమ్యపురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ" ఇత్యాదినా దృష్టాన్త విశేషం దత్వా ఏవముక్తమ్-

"ఏవమేవేహాచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి । సఏషోఽణిమా" ఇత్యాది ప్రతిపాద్య పంచదశేఖణ్డే ఏవముక్తమ్-

"పురుషం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి । అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి" ఇతి ।

ఏవం- "వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్"- ఇతి వాక్యఖణ్డః ప్రథమమష్టమే ఖణ్డే పశ్చాత్ పంచదశేఖణ్డే ఇతి స్థలద్వయే ప్రోక్తః, ద్వితీయస్థలే చ 'అథ న జానాతి' ఇతి కథనేన ప్రయతో జీవస్య పరదేవతాఖ్యా హార్దే సదాఖ్యే బ్రహ్మణి తేజస్సంపత్త్యా అభిత ఆసీన బాన్ధవాది

బాహ్యపదార్థజాతం ప్రతి జ్ఞానశూన్యత్వమితి వాక్యఖణ్డస్య ప్రకటార్థః । సూత్రకారస్త మేవార్థం గృహీత్వా బ్రహ్మసూత్ర చతుర్థాధ్యాయ ద్వితీయపాదస్య ప్రథమభాగే "వాఙ్మనసి" ఇత్యారభ్య "సమానా చాసృత్యుపక్రమాత్" ఇతి పర్యన్త సూత్రషట్కే బాహ్య జ్ఞానశూన్యత్వస్య కారణభూతా మరణకాలీనా సతిసమ్పత్తిర్విదుషామవిదుషాం చ సమానేతి బ్రవీతి । తాదృశ సంపత్తేరనన్తరం శరీరాత్ సృత్వా నిర్గమన ముభయేషాం భిన్నప్రకారకం భవతి । బృహదారణ్యకే (6, 4, 2) "తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి" ఇత్యుక్తరీత్యా అవిద్వాన్ ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత సూక్ష్మరూపం తేజః ఆదాయ పునర్భవాయ రంహతి । విదుషస్తు హృదయ ప్రదేశం ప్రత్యాకృష్టం ప్రాకృతం తేజః "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" (బృ॥ 6, 4, 6) ఇతి ద్వితీయభాగే వ్యాఖ్యాత బృహదారణ్యక వాక్యోక్తరీత్యా తేన సహ నోత్క్రామతి, కింతు తేన పరిత్యక్తం సత్ "తానిపరే" (4, 2, 14) ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా సర్వగతే సర్వాధారే బ్రహ్మణి లయం ప్రాప్నోతి, తద్వియుక్తః శుద్ధ స్వరూపో విద్వాన్ "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" (6, 4, 6) ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మప్యయం ప్రాప్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గచ్ఛతి । ఏషవిదుషః సృతిప్రకారః ద్వితీయభాగ ఉపపాదితః, తథైవ చ సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి చతుర్థభాగే నిపుణ ముపపాదయిష్యతే ।

సాంప్రతం తావత్ మదుద్యోగః పంచదశఖణ్డోక్తస్య "వాఙ్మనసి...... తేజఃపరస్యాం దేవతాయామ్, అథ న జానాతి" ఇతి వాక్యస్య ప్రతీయమాన ప్రకటార్థాదన్యో నిగూఢార్థో వివక్షితస్స్యాదితి ప్రదర్శనే ప్రయత్నరూపః । అష్టమఖణ్డోక్త సంపత్త్యనన్తరం "అథ న జానాతి" ఇత్యనుక్తత్వాత్ తత్రోక్తా సంపత్తి రవిద్వద్విషయే

త్యంగీక్రియతే । అవిద్వాన్ హి ప్రాకృతేన్ద్రియమనః ప్రాణభూత సూక్ష్మరూప తేజస్సమేత శ్శరీరాన్తరం ప్రాప్య స్వార్థం పరహింసన లుంఠనవంచనాది కుర్వన్ విషయానుపసేవతే। తద్వచ్చసుషుప్తౌ "స్వమపీతో భవతీ" త్యుక్తరీత్యా సతిసంపద్య విశ్రమ్యోత్థాయ పునః పరహింసనాదినా వ్యాఘ్రాదివదాచరతి। తదేతత్ నవమే ఖణ్డే "ఇమాః ప్రజాః సతిసంపద్య న విదు స్సతి సంపద్యామహ ఇతి తఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా......యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి" ఇతి వాక్యేన సూచితమ్ ।

చతుర్దశే ఖణ్డే తు విమోక్షాయ సదాచార్యోపసర్పణ ముక్తమ్, తత్ర చ "యథా సోమ్యే" తి కథితే దృష్టాన్తే యోఽభినద్ధాక్షః సః అవిద్యయాఽభినద్ధ జ్ఞానదృష్టిః సంసారకాన్తారే భ్రమమాణస్య పురుషస్య స్థానీయః; యోఽభినహనం ప్రముచ్య "ఏతాం దిశం వ్రజే" తి తస్య స్వదేశంప్రతి దిశం ప్రదర్శయతి సమోక్షమార్గ ప్రదర్శకాచార్యస్థానీయః; తేన మార్గేణ గమ్యః స్వదేశో జీవాత్మన ఆత్మభూతః పరమాత్మా యో జీవస్య స్వః, అస్యామేవ సద్విద్యాయాం సుషుప్తి ప్రకరణే "స్వమపీతో భవతి" ఇత్యుక్తత్వాత్ । 'ఏవమేవ' దృష్టాన్తే కథితరీత్యా, యః 'ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద' సః బ్రహ్మ ప్రాప్తిమార్గం జానాతి । న కేవలం మార్గజ్ఞానేన ప్రయోజనమ్, కిం తు మార్గేణ గన్తవ్యమ్ । తస్మాదాహ–'తస్య తావదేవచిర' మిత్యాది । తస్య యావదహం విమోక్ష్యే బ్రహ్మ సంపత్స్యే ఇతి స్థిరసంకల్పో న, సంకల్ప పూర్వక ప్రవృత్తిర్నేతి యావత్ 'తావదేవ చిరం' తావానేవ విలంబః తథా చ యదా తస్య మోక్షాయ ప్రవృత్తిర్జాయతే తదానీమేవ స ఆచార్య ప్రదర్శిత బ్రహ్మోపాసన రూప మార్గేణాహరహర్గచ్ఛతి స్వదేశం చ ప్రాప్నోతీతి భావః । ఏవమాచార్యాశ్రయణం బ్రహ్మోపాసనం చోక్త్వా తతః పశ్చాత్ పం

చరమే ఖణ్డే యా సంపత్తిః ప్రతిపాదితా సా విద్వద్విషయా భవితుమర్హతి ।

అతస్తస్య సంపత్తిరవిద్వత్సంపత్తేర్విలక్షణేతి సూచయతి 'అథ న జానాతి' ఇత్యుక్తిః । తత్కథమితి చేత్ । ఉచ్యతే- యావత్ తేజః పరస్యాం దేవతాయాం న సంపద్యతే తావత్ జ్ఞాతీన్ జానాతి యదా తు సంపద్యతే తదా న జానాతీత్యేతత్ తత్రభవాంశ్శైలి దహరవిద్యావాక్యం స్మారయతి, తత్ర హ్యేవముక్తమ్- "అథ యత్రైతదబలిమానం నీతో భవతి తమభిత ఆసీనా ఆహుర్జానాసి మాం జానాసి మామితి స యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి" (ఛా॥ 8, 6, 4) ఇతి । యావచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావత్ జ్ఞాతీన్ జానాతీత్యేతత్ లోకవిదితమేవ, తద్వివక్షయా వేదాన్తశాస్త్రే న కిమపి ప్రయోజనమ్, తద్వాక్యస్య నిగూఢార్థః ప్రథమపరిచ్ఛేదే ప్రథమభాగే విజ్ఞప్తః । తద్వదత్రాపి నిగూఢార్థ ఏవం ధ్వన్యతే- జ్ఞాతిశబ్దో గృహక్షేత్ర విత్తగోమహిషాదీనామ్ ఉపలక్షకః । బ్రహ్మజ్ఞానరహితశ్చేతనః సాంపరాయే క్షణమాత్రం సతి సంపద్య నవతర శరీరబీజభూత సూక్ష్మద్రవ్య సంపరిష్వక్తో రంహతి, ఏవం పునఃపునః శరీరబీజ ద్రవ్యసమేతః శరీరాన్తరం గత్వా జ్ఞాత్యాదీన్ భోగబుద్ధ్యా జానాతి, మమైవైతే సర్వే భోగ్యాః కామా ఇతి । ఇత్థమామోక్షాత్ స శరీర ఏవ సన్ వేదాన్తదృష్ట్యా శరీరానుత్క్రాన్త ఏవ సః । ఆచార్యోపదేశేన పరమాత్మోపాసక ఏవ వేదాన్తదృష్ట్యా శరీరాదుత్క్రాన్తా, తేన చ హృదయప్రదేశమాకృష్టం ప్రాకృతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూత సూక్ష్మరూపం తేజః పరిత్యక్తం సత్ పరస్యాం దేవతాయాం యదా సంపద్యతే, తదా న జ్ఞాత్యాదిరూపాన్ నశ్వరకామాన్ న జానాతి, నిరవధికాతిశయానన్ద స్వరూప సర్వగత పరమాత్మ సాయుజ్యలాభాత్ -ఇతి।

ఏవమవిద్వద్విషయే పరదేవతాయాం సంపన్నం తేజోనామ అవిద్వద్వేష్టితం తేజః, విద్వద్విషయే తు విద్వత్పరిత్యక్తం తేజఇతి నిగూఢార్థ ఊహనీయః ।

దర్శిత పంచదశఖణ్డ వాక్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

"సంసారిణో యో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోపి సత్సంపత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ । పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సంపన్నే ఽథ న జానాతి । అవిద్వాంస్తు తతఉత్థాయ ప్రాగ్భావితం వ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి । విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనిత జ్ఞానదీప ప్రకాశితం సద్బ్రహ్మాత్మానం ప్రవిశ్య నావర్తత ఇత్యేష సంపత్తిక్రమః । అన్యే తు మూర్ధన్యయా నాడ్యోత్క్రమ్యాదిత్యాదిద్వారేణ సద్గచ్ఛతీత్యాహుః । తదసత్" ఇత్యాది ।

ఏతద్వాక్యే 'ఇత్యేష సంపత్తిక్రమః' ఇతిపర్యన్తోక్త మస్మాకం సమ్మతమ్ । సర్వగతం సద్బ్రహ్మ ప్రవిష్టస్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గత్య సూర్యద్వారేణ స్వర్గలోక శబ్దిత పరమపదగమనం విద్యత ఏవ, బృహదారణ్యకే 'బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి' ఇతి బ్రహ్మాప్యయముక్త్వా పశ్చాత్ "అణుః పన్థాః" ఇతి శ్లోకే "ఇత ఊర్ధ్వావిముక్తాః" ఇతి విముక్తానాం పరమపదగమనస్య ప్రతిపాదనాత్ ।

2

ప్రశ్నోపనిషది పంచమప్రశ్నే- "సయోహవై తద్భగవన్ మనుష్యేషు ప్రాయణాన్త మోంకార మభిధ్యాయీత కతమం వావస తేన లోకం జయతి" ఇతి ప్రక్రమ్య, ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసితుః మనుష్యలోకానుభావ్య ఫలప్రాప్తి మభిధాయ, ద్విమాత్రము

పాసితురన్తరిక్ష లోకప్రాప్తి మభిధాయ "స సోమలోకే విభూతి మనుభూయ పునరావర్తతే" ఇత్యుక్త్వా, త్రిమాత్రముపాసితుర్విషయే ఏవముక్తమ్-

"యః పునరేతం త్రిమాత్రేణైవో మిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సంపన్నః । యథా పాదోదరస్త్వచావిముచ్యత ఏవం హా వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం, స ఏత స్మాజ్జీవఘనాత్ పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే, త దేతౌ శ్లోకౌ భవతః" ॥

ఇతి । మాత్రాత్రయ యుక్తత్వేనైవోంకారస్య ఏకాక్షరత్వమ్ । ఓంకారశ్చ అక్షర పరబ్రహ్మవాచకః । యది కశ్చిదేకమాత్రం ప్రణవముపాసీత, తర్హి తాదృశ ప్రణవస్య ఓమిత్యక్షర సంపూర్త్యభావాత్తస్య నాక్షరం కింతు క్షరరూప మనుష్యలోకానుభావ్యం ఫలమ్ । యది ద్విమాత్రముపాసీత తర్హి తదాప్యక్షర సంపూర్త్యభావాత్ పూర్వోపాసనాత్తు కించిదధికత్వాత్ ససోమలోకశబ్ద నిర్దిష్టేషు దేవానాం లోకేషు విభూతి మనుభూయ పునరావర్తతే, "క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి" (గీ॥ 9, 21) ఇతి వచనాత్ । ఏవం సతి అక్షరన్యూనత్వ పరికల్పనం విహాయ వివేకినా ఓమితి సంపూర్ణాక్షరేణాక్షరం పరం బ్రహ్మోపాసితవ్యమ్, బ్రహ్మసాయుజ్య రూపాక్షర ఫలప్రాప్త్యర్థమ్ ॥

జీవఘనః క ఇత్యేతన్న స్పష్టం పరిజ్ఞాయతే । అద్వైతభాష్యే హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణః సత్యాభిఖ్యో లోకః బ్రహ్మలోకః, తత్రస్థో హిరణ్యగర్భ ఏవ జీవఘనః "సర్వేషాం సంసారిణాం జీవానామాత్మభూతః, స హ్యన్తరాత్మా లింగరూపేణ సర్వభూతానామ్, తస్మిన్

హి లింగాత్మని సంహతాస్సర్వే జీవాః, తస్మాత్సజీవఘనః...... ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ హిరణ్యగర్భాత్ పరాత్ పరం పరమాత్మాఖ్యం పురుషమీక్షతే, పురిశయం సర్వశరీరాను ప్రవిష్టం పశ్యతి ధ్యాయమానః" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । హిరణ్యగర్భస్య సర్వేషాం జీవానామాత్మ భూతత్వం నాంగీకర్తుం శక్యతే । ఏకఏవ పరమాత్మా జగదను ప్రవిష్టస్సర్వేషాం జీవాత్మనామప్యాత్మభూతః, "అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా" ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః ॥ 'పాప్మనా వినిర్ముక్తః' ఇత్యత్ర పాప్మశబ్దః పుణ్యాపస్యా పుణ్యపలక్షకః, తస్మాత్ సర్వ కర్మ వినిర్ముక్తస్య పరమవైభవేన సామభిరున్నీయమానస్య గన్తవ్యో బ్రహ్మలోకః పరబ్రహ్మలోకః, తత్ర చ పరమాత్మా స్వనిత్యేచ్ఛాసిద్ధ దివ్యపురుషరూపేణ స్థితః ॥ ఈక్షతి కర్మాధికరణే (సూ॥ 1, 3, 12) శ్రీభాష్యే-యస్య కర్మనిమిత్తం దేహిత్వం, దేహేంద్రియాదిభిస్సహ ఘనీభూతత్వం, సజీవఘన ఇత్యుచ్యతే, చతుర్ముఖోపి తాదృశో జీవఘనః-ఇత్యేవం ప్రకారేణార్థముక్త్వా వాక్యకథితో బ్రహ్మలోకో న హిరణ్యగర్భలోకః కిన్తు పరబ్రహ్మలోక ఇతి సిద్ధాన్తితమ్ ॥ రంగరామానుజార్య విరచితే ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే, దేహద్వారా ఘనీభూత స్సంసారిజీవాత్మా జీవఘనః, తస్మాత్పరోయః స పరిశుద్ధ జీవాత్మా, పరాత్పరాదపి పరోయః స పరమ పురుష ఇత్యేవం ప్రకారేణాఽర్థః కథితః ॥

జీవఘనశబ్దస్య మయా తర్కితో ఽర్థః కశ్చిద్విజ్ఞాప్యతే । 'ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్' ఇత్యనేన వాక్యస్యాది భాగోక్త సూర్య ఏవ పరామృశ్యతే । జీవా జ్ఞానస్వరూపా జ్ఞానగుణకాశ్చ, జ్ఞానం చ తేజశ్శబ్దేన రూప్యతే । బృహదారణ్యక మధుబ్రాహ్మణే (౫, ౫) సర్వాన్తర్యా

మీ పరమాత్మా తేజోమయో ఽమృతమయః పురుష ఇత్యుక్తః,
తేజోమయః జ్ఞానమయ ఇత్యర్థః । భూలోకస్థ జీవానాం జీవనోప
యోగిషు వస్తుషు ముఖ్యం సౌరం తేజః। అతః అస్మాకం జీవనభూత
తేజసా నిబిడీభూతస్తేజోమయ సూర్యో రూపకోక్త్యా జీవఘనః ।
అస్యామేవోపనిషది “ఆదిత్యో వై బాహ్యః ప్రాణః” (ప్ర॥ 3, 8) ఇత్యు
క్తత్వాత్ సూర్యః ప్రాణినాం బాహ్యః ప్రాణ ఇవ తిష్ఠతి । యథా
లవణఖిల్యస్య లవణఘనత్వం తద్వత్ సాన్ద్రీభూతైకవిధే వస్తుని ఘన
శబ్దః స్వరసో భవతి, న తు జ్ఞానస్వరూప విరోధిభూతాచిద్ద్రవ్య ని
ర్మిత నానారూపవత్సు సంసారిజీవేషు, తన్నివాసభూత విప్రకీర్ణనా
నాలోకరూపే సంసారమణ్డలేవా ॥ సూర్యస్య లోకద్వారత్వం ప్రసి
ద్ధమ్, తదనుసృత్య ముణ్డకే “సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి”
ఇత్యుక్తమ్ । తదేవ ప్రకృతవాక్యేపి “సూర్యే సంపన్నః” ఇత్యనేన
ద్యోతితమ్ । ధూమాదినామార్గేణ చన్ద్రలోకగన్తారః సూర్యం న
గచ్ఛన్తి, పుణ్యఫలం భుక్త్వా పతన్తి, సూర్యద్వారేణ గచ్ఛన్తో
బ్రహ్మవిదస్తు పరమపదమేవ గచ్ఛన్తి; అతః పరమపద యాత్రా
కథనే సూర్యస్య కథనం ముఖ్యమ్, తదేకస్య కథనేన పంచాగ్ని
విద్యాదిషు కథితాస్సర్వే మార్గస్థాలోకా ఉపలక్షితాః । అతః ప్రకృ
తవాక్యే జీవఘన శబ్దస్య చతుర్ముఖ పరత్వ సమర్థనస్యావశ్యకతా న
విద్యతే । చతుర్ముఖః ప్రకృతిమణ్డలే సర్వోర్ధ్వలోకే తిష్ఠతు నామ,
తథాపి సూర్యమణ్డలే దివ్యరూప విశేషేణ స్థితః పరమాత్మా “స
యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏకః” ఇత్యస్మాకం
స్వాన్తర్యామ్యభేదేన ధ్యేయః । తస్య స్థానభూతస్సూర్యః “భూర్భువ
స్సువః” ఇతి వ్యాహృత్యుక్తేషు త్రిషు స్థానేషు యత్ స్వరిత్యుక్తం
పరం స్థానం తస్మిన్ స్థితః । వ్యాహృత్యుక్త భువశ్శబ్దేనాన్తరిక్షము
చ్యతే, ద్విమాత్రపూర్వం ప్రణవముపాసీనోన్తరిక్ష లోకం గత్వా

"సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే" ఇత్యుక్తత్వాత్ స్వరిత్యుక్తే పరేస్థానే స్థితే సూర్యే సంపన్నస్య పతనం వినా పరమపదగమనమ్, తస్మాత్ తాదృశే ఽస్మాకం దృశ్యేషు త్రిషు స్థానేషు శ్రేష్ఠే స్థానేస్థితో జీవఘన స్సూర్యః పరశబ్ద విశేషణేన శ్లాఘ్యతే 'ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ పరాత్' ఇతి వాక్యభాగే ।

ఏవం జీవఘనశబ్దో యథామతి వ్యాఖ్యాతః । అథ వాక్యావయవానాం పాఠక్రమేణ సహార్థక్రమస్య స్వారస్యం సంయోజ్య వ్యాఖ్యాన ముపపాదయిష్యతే । 'సూర్యే సంపన్నః' ఇత్యుక్తం ఖలు, తదనన్తరం కథంభూత స్సూర్యే సంపన్న ఇత్యాకాంక్షాయాం వినిర్ముక్త ఏవ 'స యావత్ క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి' ఇతిదహరవిద్యోక్తరీత్యా ఽతివేగేన గత స్సూర్యే సంపన్న ఇతి వివక్షయా త్వచా వినిర్ముక్తసర్పదృష్టాన్తేన 'వినిర్ముక్తః' ఇత్యుక్తమ్ । ఏష దృష్టాన్తః "తద్యథా ఽహినిర్ల్వయనీ"(బృ॥6,4,10)ఇతి బృహదారణ్యక వాక్యమేవ స్మారయతి । బృహదారణ్యకే నిర్మోకవిసర్జన దృష్టాన్తముక్త్వా "అథా యమ శరీరః" ఇత్య శరీరత్వాదికముక్త్వా తదనన్తరం "అణుః పన్థాః"ఇతి శ్లోకే"అపియన్తి...ఇత ఊర్ధ్వా విముక్తాః"ఇతి విముక్తానామేవ 'ఇతః'ఇహలోకాత్ తేన పథా గమనముక్తమ్, అతో విముక్త ఏవాతివేగేన గత్వా సూర్యే సంపన్నో భవతి। తదనన్తరం సూర్యే సంపన్నః కుత్ర గచ్ఛతీత్యాకాంక్షాయాం, 'ఉన్నీయతే బ్రహ్మలోక' మిత్యుక్తమ్, 'బ్రహ్మలోకం' పరబ్రహ్మలోకమ్ । తదనన్తరం కిం కుపతే బ్రహ్మలోకమున్నీత ఇత్యాకాంక్షాయాం, భూలోకస్థానామస్మాకం దృగ్గోచరభూతేషు త్రిషు స్థానేషు పరే స్థానే యశ్చన్ద్రోఽపి పరః శ్రేష్ఠ స్తేజోమయ స్సూర్యో విద్యతే తస్మాత్ పరాత్పరం పరమపదే విద్యమాన మత్యాశ్చర్యాద్భుతాకారం "దివి సూర్యసహ

స్రస్య భవేద్యుగపదుత్థితా । యది భాస్సదృశీ సా స్యాద్భాసస్తస్య మహాత్మనః”(గీ।11.12) ఇత్యేవమాదిరీత్యా సంభావ్యమానం న సూర్య ఇవ ప్రాకృతచక్షురిన్ద్రియగోచరం కింతు వినిర్ముక్త చేతసదృశ్యం పరమపురుష మీక్షత ఇతి భావేనోక్తం 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ పరాత్ పరం పురిశయమీక్షతే' ఇతి । 'ఏతస్మాత్' పురతః పరిదృశ్యమానత్వాదేతస్మాదితి నిర్దేశః । ఏవమస్మాకం దృగ్గోచరభూతోఽద్భుత తేజో విగ్రహ సూర్యో ద్వారభూతః పరమపదస్య యస్మిన్నవస్థితస్యాత్యద్భుత పురుష విగ్రహస్య సౌన్దర్యాదిరియత్తయా వర్ణయితుం న శక్యతే ।

'పురుషమభిధ్యాయీత' ఇత్యుక్తో ధ్యాతవ్యః పరమాత్మా సర్వగతామూర్తానన్తాఖణ్డ జ్ఞానస్వరూప ఇతి, “స వా అయం పురుషస్సర్వాసు పూర్షు పురిశయః” (బృ॥ 4, 5, 18) ఇతి ప్రతివస్త్వనుప్రవిష్టోన్తర్యామీతి, స్వేచ్ఛాగృహీతాప్రాకృత దివ్యపురుష విగ్రహ ఇత్యేవమాది సర్వభావేన ధ్యాయతే । సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇత్యన్తర్యామిణః పురిశయత్వమ్; సర్వగతస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధ పరమపురుష విగ్రహస్యాప్యపరాజితాఖ్యే దివ్యే లోకే శేత ఇతి పురిశయత్వమ్ ।

ప్రకృత వాక్యస్యాన్తే “తదేతౌ శ్లోకౌ భవతః” ఇత్యుక్త్వా కథితశ్లోక ద్వయస్య ద్వితీయశ్లోక ద్వితీయార్ధః ఏవంభవతి” తమోంకారేణైవాయతనే నాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్త మజరమమృత మభయం పరం చ” ఇతి । యత్తచ్ఛాన్త మిత్యేతత్ సర్వగతం పరబ్రహ్మతత్త్వమ్ । యత్ ఉక్తప్రకారం పరం తత్త్వం భవతి తత్ విద్వాన్ ఉపాసీనో యః స పూర్వోక్త రీత్యా వినిర్ముక్తః మాత్రాత్రయయుత సంపూర్ణోంకారముద్గిరన్ 'తం' సర్వగతం పరమా

త్మానం 'అన్వేతి' ప్రాప్నోతి । స ఏవ పూర్వోక్తరీత్యా సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమ్ ।

3

తైత్తిరీయ శీక్షావల్ల్యాం పంచమానువాకే- "భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః" ఇత్యాది ప్రతిపాద్య షష్ఠానువాకే- "వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి భువ ఇతి వాయౌ సువరిత్యాదిత్యే మహ ఇతి బ్రహ్మణి" ఇత్యుక్తమ్ । యద్యపి పంచమానువాకే "మహ ఇత్యాదిత్యః" ఇతి తథా "మహ ఇతి చన్ద్రమాః" ఇతి చ మహచ్ఛబ్దః సూర్యే చన్ద్రమసి చ ప్రయుక్తః, తథాపి పూర్ణార్థే మహచ్ఛబ్దః పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ యుజ్యతే । అతః 'మహ ఇతి బ్రహ్మణి' ఇత్యత్ర మహచ్ఛబ్దః పరబ్రహ్మవాచకః । ఏవం సతి వాక్యతాత్పర్యమేవం మయా భావ్యతే- సాంపరాయే సర్వవిధ బన్ధాద్వినిర్ముక్త ఆవిర్భూత శుద్ధస్వరూపః 'వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే' మూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గత్యేతి యావత్, 'భూర్భువస్సువః' ఇతి వ్యాహృతిత్రయ ముద్గిరన్ స్థానత్రయాభిమాని దేవతాభూతేష్వగ్ని వాయ్వాదిత్యేషు ప్రతితిష్ఠతి । అస్మిన్ వాక్యే సర్వం ప్రకృతిమణ్డలం భూర్భువః సువరితి స్థానత్రయే నివేశితమ్, తస్మాత్ సువరితి తృతీయం స్థానం చతుర్ముఖ లోకమపి గర్భీకురుతే । విద్వాన్ అగ్నివాయ్వాదిత్యేషు స్థితోఽన కించిత్ ప్రాకృతం సుఖమనుభవతి, న చ విరామేణైకైకాం వ్యాహృతిం కిం త్వేక పదేనైవ వ్యాహృతిత్రయముద్గిరన్ త్రిషు స్థానేషు కేవలం విక్రమణ ప్రయుక్త పాదవిన్యాస రూపాం ప్రతిష్ఠాం కురుత ఇతి భావః । తేనైవ వేగేన పరబ్రహ్మ వాచకభూతాం 'మహః' ఇతి వ్యాహృతి ముద్గిరన్ పరం బ్రహ్మలోకం గత్వా బ్రహ్మణి ప్రతితిష్ఠతి, పర్యంకస్థ దివ్యాద్భుత మూర్తబ్రహ్మసాన్నిధ్యం ప్రాప్నోతీతి భావః ।

4

బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమేవం భవతి-

"యదా వై పురుషో ఽస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఉర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజహీతే యథాడంబరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్ వసతి శాశ్వతీస్సమాః" ఇతి।

శరీరాదుత్క్రమ్య విద్వాన్ 'అస్మాల్లోకాత్' భూలోకాత్ వాయుం ప్రవిశ్య అన్తరిక్షే ఽవస్థిత వాయుదేవతా మాగచ్ఛతి, సా చ వాయుదేవతా తస్మై 'తత్ర' అన్తరిక్షే స్వాత్మకళేబరం 'విజిహీతే' విగమయతి, రథచక్రస్య మధ్యే 'ఖం' రన్ధ్రం యావత్పరిమాణం భవతి, తావత్పరిమాణం రన్ధ్రం స్వాత్మకళేబర మధ్యే యథా స్యాత్తథా విజిహీత ఇతి యావత్। 'తేన రన్ధ్రేణ సవిద్వాన్ ఊర్ధ్వ మాక్రమతే। ఆదిత్యోఽపి యద్వత్ ఆడంబరాఖ్య వాద్యవిశేషస్య రన్ధ్రం భవతి తథా తస్మై స్వాత్మకళేబరం విగమయ్య రన్ధ్రం కురుతే। ఆదిత్యాదూర్ధ్వం నక్షత్రాణాం ప్రదేశే చన్ద్రమా అపి దున్దుభి రన్ధ్ర సదృశం రన్ధ్రం స్వకళేబరే తస్మై కురుతే। చన్ద్రస్య సూర్యాదూర్ధ్వత్వ భావనావిషయే వక్తవ్యం సర్వం ప్రథమభాగే ప్రతిపాదితమ్ । ఆక్రమణావసానే ప్రాప్తమశోక మహిమస్థానం పరబ్రహ్మలోక ఏవ। యద్యపి క్వచిత్ "ఉషిత్వా శాశ్వతీ స్సమాః" (గీ॥ 6, 41) ఇత్యాది స్థలేషు శాశ్వతశబ్ద శ్చిరకాలవాచకత్వేన

ప్రయుక్తః, తథాపి ప్రకృత బృహదారణ్యక వాక్యే శాశ్వత శబ్దస్య నిత్యార్థ ఏవ వివక్షితః, నిత్యః నాశరహితః ఇత్యేవ హి శాశ్వతశబ్దస్య పూర్ణార్థః; అతోఽయత్ర పూర్ణార్థస్య సంకోచోనోక్తః తదన్యత్ర తాదృశార్థ సంకోచకరణస్య కారణాభావాత్ పూర్ణార్థ ఏవ గృహీతవ్యః । అశోకవిశేషణేన చ స లోకోన కదాపి ప్రలయాది బాధారూపదుఃఖ సంభిన్న ఇతి ద్యోత్యతే ।

పూర్వోదాహృతే తైత్తిరీయవాక్యే భూర్భువః సువః ఇతి వ్యాహృతి నిర్దిష్టత్రిషు స్థానేషు స్వరాఖ్యం తృతీయం స్థానం చతుర్ముఖలోకపర్యన్త లోకానామపి సంగ్రాహకమ్; తదూర్ధ్వం దివ్యం పరబ్రహ్మస్థానం తురీయత్వేన భావితమ్ । ప్రకృత బృహదారణ్యక వాక్యోక్తత్రిషు స్థానేషు తృతీయం నక్షత్రాణాం స్థానభూతగభీర భూతాకాశోపి నక్షత్రాణాం పరస్తాత్ చతుర్ముఖ లోకస్య పరమసీమా పర్యన్తం వ్యాప్తమితి ద్రష్టవ్యమ్; తథా చేత్ తతః పరస్తాద్దివ్య మశోకమహిమ శాశ్వతం స్థానం తురీయం భవతి ।

వాయు సూర్యచన్ద్రైః విద్వద్గమనార్థం స్వావయవేషు రన్ధ్రరూపేణ ఛిద్రీభవన్తీత్యస్య కోభావః? ఉచ్యతే- స్థూలసూక్ష్మరూపసర్వవిధ ప్రకృతి సమ్బన్ధమిహైవ భూత్వా సర్వగతే బ్రహ్మణి నిలీన పరిశుద్ధ స్వరూపేణ ప్రస్థితం న కాని చిద్వాయు సూర్యచన్ద్ర ప్రభృతి ప్రాకృతద్రవ్యాణి వేష్టయన్తి న వా నిరోధయన్తి ప్రత్యుత యథా తం న స్పృశేయుస్తథా రన్ధ్రీభూత్వా తస్మై మార్గం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావఃస్యాత్ । లోకేపి సాన్ద్రజనసమూహమధ్యే గమిష్యతె శ్రేష్ఠపురుషాయ యథా తం న కశ్చిత్ స్పృశేత్ తథా సమూహః కించిదపసర్పణేన ఛిద్రీభూయ సమీభావేన మార్గం ప్రయచ్ఛతి ఖలు ।

5

తైత్తిరీయ మహానారాయణోపనిషది "తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్య" ఇత్యనువాకే ఏవముక్తమ్-

"ఏతద్వై జరామర్య మగ్నిహోత్రం య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే దేవానామేవ మహిమానం గత్వా ఆదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి" ఇతి।

వేదాన్తశాస్త్రే బ్రహ్మవిత్ప్రాప్యం ఫలం బ్రహ్మసాయుజ్యమేవ, న తు కించిత్ఫలాన్తరమ్। అతోఽత్ర కథిత సూర్యచన్ద్రసాయుజ్యస్య భావః క ఇతి వివేక్తవ్యమ్। బ్రహ్మజ్ఞైః కర్మిభిః దేవాః పితరశ్చ బ్రహ్మాత్మకా ఇత్యారాధ్యన్తే, తత్ర దేవానాం కేతురాదిత్యః య ఉత్తరాయణకాలాధిపతిః। పితౄణాం కేతుః "సోమః పితృమాన్" ఇతి శ్రుతః చన్ద్రమాః యో దేవానాం రాత్రిరూపదక్షిణాయనాధిపతిః। ఉభావప్యన్ధకారధ్వంసినౌ। పరబ్రహ్మరూపే శ్రేష్ఠ ఇతి ద్యోతనం వాక్యోద్దేశః, అతః "ఆత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ" ఇత్యారభ్య విదుషి బహ్వోఽప్రయాజ్ఞికా ఉక్తమోరూపకత్వేన ప్రయుక్తాః। సాంపరాయే సర్వవిధ ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తః శుద్ధచిజ్జ్యోతిస్స్వరూపో విద్వానవిద్యాన్ధకారం ప్రత్యగీక స్సంభూత ఇతి ద్యోతయితుం స ఉదగయనే శరీరం ధూత్వోత్థితశ్చేత్ స్వజ్ఞానప్రభా మహిమ్నా సూర్యసయుగితి, దక్షిణాయనే శరీరం ధూత్వోత్థితశ్చేత్ తేనైవ

మహిమ్నా పూర్ణచన్ద్ర సయుగితి, అలంకారగర్భం వర్ణనమిదమ్ । ఏవంభావేన వర్ణితే దేవానాం వా పితౄణాం వా మహిమ్ని సూర్యసాయుజ్యభావే వా చన్ద్రసాయుజ్యభావే వా ముక్తవిద్వద్భోగ్యం సుఖం దేవపితృచన్ద్రాణాం స్వస్య చాత్మభూత స్సర్వగత పరమాత్మైవ, ముక్తస్య పరమాత్మానుభవవ్యతిరిక్తేషు నశ్వరభోగ్యేషు ప్రవృత్తి సన్దేహభావాత్ । శుద్ధ స్వరూపేణోత్కృష్టః సూర్యేణ సయుగ్భావేన సత్కారోఽయమపరస్సూర్యః కిమ్, చన్ద్రేణ సయుగ్భావేన సత్కారోఽయమపరః పూర్ణచన్ద్రః కిమ్- ఇత్యుత్తమభావేన భావితవ్య ప్రభావస్య 'బ్రహ్మణో మహిమాన మాప్నోతి' పరమపదస్థ దివ్యాద్భుతమూర్త బ్రహ్మప్రేషిత బ్రహ్మాలంకారాదిభిర్యత్ పూజ్యతే తేన బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతి భావః । అస్మిన్ననునాకే దక్షిణాయనమృత విషయేపి బ్రహ్మమహిమశ్రవణా ద్విదుషో దక్షిణాయనమృతౌ న కశ్చిత్ కాలదోషః ।

6

శ్రీమచ్ఛరణాగతిగద్యస్థస్య "ప్రకృతిం స్థూలసూక్ష్మరూపాం విసృజ్య" ఇతి వాక్యస్య శ్రీమన్నిగమాన్త దేశిక విరచిత రహస్య రక్షాఖ్య వ్యాఖ్యానే ఏవముక్తమ్-

"స్థూలప్రకృతిత్యాగోఽత్రైవ, సూక్ష్మప్రకృతిత్యాగ స్తు- 'త్రిభావభావనాతీతో ముక్తయే యోగినాం నృప । దేవయానః పరఃపన్థా యోగినాం క్లేశసంక్షయః'- ఇత్యాద్యుక్త దేవయానపథేన దివ్యదేశదశాయామేవ భవతి । 'ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపద్య' 'స ఏవంవిద్వా నస్మాచ్ఛరీరభేదా దూర్ధ్వ ముత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్కామానాప్త్వాఽమృత స్సమ

భవత్' - ఇత్యాదిషు బ్రహ్మప్రాప్తి పర్యన్తాభిధానాత్తిరోధాయకసూక్ష్మప్రకృతి విశేషోప్యభిప్రేతః । సుబాలోపనిషది తు 'అపునర్భవాయ నాడ్యాకోశం భినత్తి కోశం భిత్వా శీర్షకపాలం భినత్తి శీర్షకపాలంభిత్వా పృథ్వీం భినత్తి' త్యారభ్య 'అక్షరంభిత్వా మృత్యుం భినత్తి' త్యన్తేన స్థూలశరీరత్యాగపూర్వక తమఃపర్యన్త సర్వతత్త్వాతి క్రమ ఉక్తః । తదేవం క్రమేణ సూక్ష్మప్రకృతి విమోక్షానన్తరం స్వస్యైవ ప్రసాదేనా విలంబితమనోరథ పూర్తిమాహ 'తదానీమేవేతి'- ఇత్యాది ।

ఏతద్వాక్యోదాహృత ప్రమాణవాక్యేషు ఛాన్దోగ్య దహరవిద్యావాక్యకథితం పరం జ్యోతిర్న పరమపదస్థ పరమపురుష విగ్రహః కిం తు హృదయమపి వ్యాప్యావస్థితం సర్వగతచిజ్జ్యోతిః పరమాత్మస్వరూపమితి ప్రథమపరిచ్ఛేదె ప్రదర్శితమ్ । అతో ఉపశిష్టవాక్యత్రయాణా మర్థవిచారః కరిష్యతే ।

ప్రథమం తావత్ "త్రిభావభావనాతీతః" ఇతి వచనమ్ । కుత్రత్యమిదం వచనం తస్య పూర్వాపరసన్దర్భః క ఇతి సజ్ఞాయతే । శ్రీవిష్ణు పురాణే షష్ఠాంశే సప్తమాధ్యాయే 48 శ్లోకమారభ్య 52 పర్యన్తశ్లోకేషు హిరణ్యగర్భపర్యన్తం విశ్వమేతత్ త్రివిధ భావనాత్మకం భవతీత్యుక్త్వా ఏవముక్తమ్-

శుభాశ్రయ స్స చిత్తస్య సర్వగస్యాచలాత్మనః । త్రిభావ భావనాతీతో ముక్తయెయోగినోనృప ॥ అన్యే తు పురుషవ్యాఘ్ర చేతసోయేవ్య పాశ్రయాః । అశుద్ధాస్తే సమస్తాస్తు దేవాద్యాః కర్మయోనయః (6, 7-76, 77)

ఇతి ! ఏతేన త్రిభావభావనాతీతః పరమాత్మా, స ఏకఏవ ముక్తయె

యోగిధ్యేయ ఇత్యుక్తం భవతి । అతో యో దేవయానాఖ్యః పరః పన్థా యోగినాం ముక్తయే భవతి స త్రిభావ భావనాతీత పరమాత్మోపాసనరూపో మార్గ ఇతి ప్రతిభాతి । అవిద్యామార్గః ఆసురః, తేన మనుష్యాః పునర్భవరూపం క్లేశమనుభవన్తి; యోగినస్తు ఇహ లోకే యానజ్ఞానం పరమశ్రేష్ఠం, అత ఏవ దేవశబ్దితే బ్రహ్మోపాసనరూపే మార్గే సంచరన్తః పునర్భవరూపం క్లేశం తరన్తీతి శ్లోకార్థః ప్రతీయతే । ఏవమర్థం కర్తుం శక్యత్వా ద్దర్శితశ్లోకే దేవయానశబ్దో దేహత్యాగానన్తరగన్తవ్యార్చిరాదిమార్గ ఏవేతి నిర్ధార్య వక్తుం న శక్యతే ।

ముణ్డకోపనిషది (3, 1, 6) దేవయానమార్గవిషయే శ్లోకోఽయం భవతి-

> "సత్యమేవ జయతే నానృతం సత్యేన పన్థా వితతో దేవయానః । యేనాక్రమన్త్యృషయో హ్యాప్తకామా యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్"

ఇతి । పూర్వోత్తర సంగత్యా శ్లోకోఽయం హృదయస్థ బ్రహ్మోపాసనవిషయః, సత్యస్య పరమనిధానభూతం సర్వగతం బ్రహ్మ హృదయేపి హిరణ్యనిధిరివ నిహితం భవతి, విషయాభిలాషరహితాః పరమాత్మాశ్రయణేనాప్తకామా జ్ఞానినః సత్యేన వితత దేవయానేనాహరహర్హృదయమన్దిరం గచ్ఛన్తి, ఉపాసనకాలే, సత్యస్య పరమనిధిభూతహార్దబ్రహ్మసేవార్థ మితి శ్లోకాభిప్రాయః ప్రతీయతే । అత్ర సత్య శబ్దః శమదమార్జవ సర్వభూత సుహృత్త్వాదీనా మప్యుపలక్షకః । తేన సత్యేన వితతో బ్రహ్మవిదాం పన్థాః । రథ్యాన్వేషణరూప ప్రచ్ఛన్నసంకుచితవక్ర మార్గప్రత్యనీక భూతః ఋజువిశాల రాజమార్గ ఇతి భావః । తే బ్రహ్మోపాసకా యావదాయుషం తేన శోభన

మార్గేణ సంచరన్తి । యదన్యత్ సాధు తద్దైవముచ్యతే, యదసాధు తదాసురమ్ । తస్మాద్దేవయానః సాధుమార్గః ॥ ముక్తాః సాధు మార్గేణైవ కామచారం కుర్వన్తి, అతస్తేషాం మార్గోఽపి దేవయానః। 'దేవపథో బ్రహ్మపథః' (ఛా॥ 4, 5, 6) ఇతి చ తస్య నామాన్తరమ్ । సర్వగత మపహతపాప్మత్వాదిగుణకం బ్రహ్మైవ తేషాం విశాలో మార్గః ॥ దర్శితశ్లోకః పరమపదగతి ప్రతిపాదనపర ఇతి పక్షే ఆప్తకామశబ్దేన సాంపరాయే సర్వవిధ ప్రకృతి బన్ధాద్విముక్తాః సర్వగత పరమాత్మానం ప్రవిష్టాః ద్యోత్యన్తే, విభ్వానన్తాసన్ద స్వరూపపరమాత్మ ప్రాప్తిరేవ హి తేషామాప్తకామత్వమ్ । తేషాం కామచారః శ్రూయత ఇతి తైర్గమ్యో మార్గః 'సత్యేన' "తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి" (ఛా॥ 8, 3, 4) సత్యనామకేన బ్రహ్మణా సర్వత్ర వ్యాప్తత్వాత్ 'వితతః' విశాలః; తే తేన బ్రహ్మపథాపరనామకేన మార్గేణ 'యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానం' విభ్వమూర్తసత్యస్యైవ నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం పరమపదే స్థితం పరమం దివ్యాద్భుత మూర్త బ్రహ్మాకారం సత్యస్య నిధానం సత్య నిధిః భవతి తత్ర గచ్ఛన్తి- ఇత్యర్థః ॥ ఋగ్వేదే (10, 18, 1)- "పరం మృత్యోఽనుపరేహి పన్థాం యస్తే స్వ ఇతరో దేవయానాత్"- ఇతి మృత్యోః పన్థాః దేవయానాదితర ఇత్యుక్తత్వాత్, మృత్యుం తీర్త్వాఽమృతత్వం ప్రాప్తానాం పన్థాః దేవయాన ఇత్యర్థో లభ్యతే ॥ దేవయానాదన్యో మార్గః పితృయాన ఇత్యపి నిర్దిశ్యతే (ఛా॥ ఉ॥ 5, 3, 2) స చ ధూమాదికః । యే బ్రహ్మప్రాప్తౌ ప్రత్యభిసన్ధిం వినా ఐహికాముష్మిక ఫలప్రాప్త్యర్థ మిష్టాదికారిణో భూత్వా కేవలం ప్రజోత్పాదనేన పితృశబ్దవాచ్యా భవన్తి తే ధూమాదికేన పితృయానేన పితృలోకాదీన్ గత్వా క్షీణే పుణ్యే నిపతన్తి। తేభ్యో నికృష్టమార్గ

గన్తృభ్యో నికృష్టపితృలోకవాసిభ్యో విలక్షణా భవన్తి పూజ్యాః పితరః, యే "ఆయన్తు నః పితరో మనోజవసో ఽగ్నిష్వాత్తాః పథిభిర్దేవయానైః" ఇత్యాదిమన్త్రోక్తరీత్యా దేవయానేన సంచరన్తి ॥ శరీరం ధూత్వా రాహుముక్తచన్ద్ర ఇవావిర్భూత శుద్ధస్వరూపేణ పరమపదం ప్రతి ప్రథమ సంచరణకాలమాత్రే స ఏష దేవయానో ఽర్చిరాదిక ఇతి నిర్దిశ్యతే । ఇహలోకాత్ ప్రస్థితస్యార్చిరాదిదేవతాస్థానద్వారా గన్తవ్యత్వాత్ । పరమపదగమనానన్తర మర్చిరాది విశేషణరహితేన సర్వత్ర వితతేన దేవయానేన కామచారః క్రియతే । అతో ఽర్చిరాదిభిన్నోన దేవయాన ఇతి న నిర్బన్ధః ॥

7

రహస్యరక్షాయాముదాహృతం- "స ఏవం విద్వానస్మాచ్ఛరీరభేదాదూర్ధ్వ ఉత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వా ఽమృత స్సమభవత్"- ఇత్యేతద్వాక్యమైతరేయోపనిషద్వాక్యమ్ । ఉత్తరత్ర తస్యామేవోపనిషది "కో ఽయమాత్మా" ఇత్యుపక్రాన్త వాక్యాన్తిమభాగే ఏవముక్తమ్- "సతేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా ఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వా ఽమృతస్సమభవత్"- ఇతి । అతః ప్రథమవాక్యే "శరీరభేదాదూర్ధ్వ ఉత్క్రమ్య" ఇత్యత్ర ద్వితీయ వాక్యోక్తరీత్యా "ప్రజ్ఞానాత్మనా ఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్య" ఇత్యంశం సంయోజ్యార్థః కర్తవ్యః । కించాత్ర స్వర్గలోకశబ్దః- "యో వా ఏతామేవ వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి"- ఇతి కేనోపనిష ద్వ్యాఖ్యానురోధేన సర్వగత పరమాత్మవాచక ఇతి ప్రతిభాతి, అనన్తశబ్దేనహి విభు పరమాత్మస్వరూపమేవ వివక్షితమ్ । దహరవిద్యాయామపి "అహరహర్వా ఏవం విత్ స్వర్గం లోకమేతి" (ఛా॥

ఉ। 8, 3, 3) ఇత్యత్ర స్వర్గలోక శబ్దః హార్దపరమాత్మ వాచకః।
ఏవం సతి ఐతరేయ వాక్యద్వయస్యాయమర్థః- ప్రజ్ఞానాత్మా హ్యాన
ఖం వ్యాప్య స్థితః పరమాత్మా, సచ "అణోరణీయాన్మహతో మ
హీయాన్" ఇత్యనన్తో విభుః; సంసారబీజ భూతేన్ద్రియ మనః ప్రాణభూ
తయాత్మాని పరిత్యజ్య హార్దే ప్రజ్ఞానాత్మని తత్సామరస్యేన తదవి
భక్తాకార పరిశుద్ధస్వరూపేణ శుద్ధోదకే సిక్తం శుద్ధోదకమివ సా
యుజ్యం ప్రాప్య తత్కంచుకితాకారేణోత్క్రమణ మేవ విదుషః ప్ర
జ్ఞానాత్మనోత్క్రమణమ్। ప్రథమవాక్యే శరీరభేదాదిత్యుక్త్వా ద్వితీ
యవాక్యే అస్మాల్లోకాదిత్యుక్తత్వాత్ శరీరమేవైకైకస్య జీవాత్మనః
ప్రాతిస్వికబన్ధకో లోకః, అస్మాత్ శరీరరూప బన్ధక లోకాద్విద్వానే
వ సంసారబీజభూత ప్రాకృత సూక్ష్మ ద్రవ్యపరిత్యాగేన సముత్థా
తుం శక్నోతి। ఊర్ధ్వశబ్దేన శతాధిక మూర్ధన్యనాడీద్వారేణో
త్క్రమణం వ్యజ్యతే। ఏవం శరీరరూపా దస్మాల్లోకా త్సముత్థితస్య
జీవాత్మన ఆత్మభూత స్సర్వగతః ప్రజ్ఞానాత్మా పరమాత్మైవ అము
ష్మిన్లోకే ఽనన్తో ఽక్షరో లోకః। శరీరం పరిమితః క్షరో లోకః, తస్మిన్
సక్తస్య పునఃపునర్మరణం కామానాం చాసంపూర్తి ర్నశ్వరత్వంచ॥
"అశరీరం శరీరే ష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్। మహాన్తం విభు మాత్మా
నం మత్వా ధీరో న శోచతి" (కఠ॥ 2, 22) ఇత్యుక్తో విభు రశరీరః పర
మాత్మా శరీరాఖ్యాస్మల్లోకస్య ప్రత్యనీక భూత అముష్మిన్లోకః
యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితస్య సంకల్పాదేవ సర్వకామావాప్త్యా నాకం మర
ణరహితత్వరూపా మృతత్వ మితి భావేన "సర్వాన్ కామానాప్త్వా
ఽమృతస్సమభవత్" ఇత్యుక్తమ్। యద్యప్యత్ర శ్రుత్యన్తర ప్రతి
పాదితపర్యంకస్థ మూర్త బ్రహ్మోపసర్పణాది ర్న వివిచ్య కథితః,
తథాపి అవాప్తసర్వ కామేషు సోప్యన్తర్భవతి।

8

అథ రహస్యరక్షాయా ముదాహృత సుబాలోపనిషద్వాక్య విషయః । రహస్యరక్షాయాం "అపునర్భవాయ నాడ్యా కోశం భినత్తి కోశం భిత్త్వా శీర్షకపాలం భినత్తి శీర్షకపాలంభిత్త్వా పృథ్వీం భినత్తి' ఇతి పఠితం కిల । "విశేషం చ దర్శయతి" (4, 3, 15) ఇతి సూత్ర శ్రుత ప్రకాశికాయాం తు 'నాడ్యా' ఇత్యనుక్త్వా- "అపునర్భవాయ కోశం భినత్తి కోశం భిత్త్వా శీర్షకపాలం భినత్తి" ఇతి పఠితమ్ । ముద్రిత పుస్తకేషు తు న 'అపునర్భవాయ' ఇతి చతుర్థీ విభక్తిః, కిం తు 'అపునర్భవయా' ఇతి తృతీయా విభక్తి ర్దృశ్యతే, కించ కోశం భినత్తీత్యనన్తరం 'కోశం భిత్త్వా శీర్షకపాలం భినత్తి' ఇతి న, కింతు "కోశం భిత్త్వా మనో భినత్తి మనోభిత్త్వా శీర్షకపాలం భినత్తి" ఇతి పాఠో ముద్రితః । తత్ర సుబాలోపనిషదః ఏకాదశే ఖణ్డే హి వాక్యమేవం భవతి-

"అథ హైనం రైక్వః పప్రచ్ఛ భగవన్ యో ఽయం విజ్ఞానఘన ఉత్క్రామన్ స కేన తరదా వా ఽవస్థానముత్సృజ్యోత్క్రామతీతి తస్మై స హోవాచ హృదయస్య మధ్యే లోహితం మాంసపిణ్డం యస్మింస్తద్దహరం పుణ్డరీకం కుముదమివానేకధా వికసితం తస్య మధ్యే సముద్రః సముద్రస్య మధ్యే కోశ స్తస్మిన్ నాడ్యశ్చతస్రో భవన్తి! తత్ర రమా ఽరమేచ్ఛా ఽపునర్భవేతి తత్ర రమా పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయత్యరమా పాపేన పాప మిచ్ఛయా యత్ స్మరతి తదభి సంపద్యతే అపునర్భవయా కోశం భినత్తి కోశం భిత్త్వా మనో భినత్తి మనోభిత్త్వా శీర్షకపాలం భినత్తి శీర్షకపాలం భిత్త్వా పృథివీం భినత్తి" ఇత్యాది ।

ఏవం రమా, అరమా, ఇచ్ఛా, అపునర్భవా- ఇతి చతస్రో నాడ్యః కథితాః, తాసు మూర్ధన్యా నాడ్యేవ అపునర్భవా । ఉత్క్రాన్తికాలే బన్ధక ప్రాకృత సూక్ష్మతత్త్వాని పరిత్యజ్య హార్దే పరమాత్మన్యాత్మానం య ఉపసంహరతి, తస్య న పునర్భవ సంభవ ఇతి తాదృశా పునర్భవం ప్రాప్తస్యైవ అపునర్భవయా నిర్గమనశక్తిః । యథా 'ఇచ్ఛయా' ఇతి తృతీయా విభక్తిః తద్వత్ 'అపునర్భవయా' ఇతి తృతీయావిభక్తిరేవ శ్రుతిభిః ప్రేతా । శీర్షకపాలభేదనాత్పూర్వమేవ మనసో భేదనస్య కథితత్వాత్ మనసి భిన్నే సతి "వాఙ్మనసి" (4, 2, 1) ఇత్యాది సూత్ర ప్రతిపాదితరీత్యా మనసి సంపత్తిం ప్రాప్తాని సర్వేన్ద్రియాణ్యపి మనసా సహ భిన్నానీతి వక్తవ్యమ్ । ఏతేన విరజాతటపర్యన్త మిన్ద్రియమనఆదిప్రాకృతద్రవ్య నిర్మిత సూక్ష్మశరీరమనువర్తత ఇతి మతం సుబాలోపనిషద్విరుద్ధమితి ఫలతి ।

కించ సుబాలోపనిషది తృతీయఖణ్డే విద్వద్విషయే ఏవముక్తమ్ -

"న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవలీయన్తే
బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి"

ఇతి । ఏషా సుబాలోపనిషత్ షోడశఖణ్డాత్మికా భవతి, తత్ర ఆదితః పఞ్చానామేవ ఖణ్డానాం శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాచార్య విరచితం వ్యాఖ్యానం ముద్రితం లభ్యతే । బృహదారణ్యకే (6, 4, 6) "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ఇత్యేతన్మాత్రముక్తమ్, తచ్చ వాక్యం ద్వితీయభాగే వ్యాఖ్యాతమ్ । ఏతద్వాక్యస్య మాధ్యన్దినపాఠే "న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" ఇతి పఞ్చమీ విభక్తిర్దృశ్యతే । "ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ స్పష్టో హ్యేకేషామ్" (4, 2, 12) ఇతి సూత్ర శ్రీభాష్యే మాధ్యన్దినానాం పఞ్చమీ పాఠమేవ సిద్ధాన్తే గృహీత్వా విదుషస్సకాశాత్

ప్రాణానోత్క్రామన్తి కింతు అర్చిరాదిగత్యర్థం ప్రాకృతసూక్ష్మ శరీరే స్థితాస్సన్తః తేన సహ గచ్ఛన్తీతి వ్యాఖ్యానం కృతమ్ । సూత్రకారః షష్ఠీపాఠ మేవ గృహీత్వా విదుషః ప్రాణా స్తేన సహ నోత్క్రామన్తీతి సిద్ధాన్తం వక్తీతి చతుర్థభాగే దర్శయిష్యతే । సుబాలోపనిషద్యపి 'తస్య' ఇతి షష్ఠీవిభక్తేః పంచమ్యర్థఏవ వక్తవ్య ఇతి కృత్వా దర్శిత సుబాలోపనిషద్వ్యాఖ్యానే శ్రుతప్రకాశికాచార్యైరేవముక్తమ్ - "తస్య ఉపాసకస్య । సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ । తస్మాదుపాసకాత్ ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యర్థః, యథా నటస్య శృణోతీత్యత్ర నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః తద్వత్" ఇతి । అథోయం 'అత్రైవ సమవలీయన్తే' ఇతి వాక్యభాగవిరుద్ధో భవతి, వాక్యభాగస్య న కోప్యర్థః కథితః దర్శితవ్యాఖ్యానే ।

తర్హి వాక్యస్య కోఽర్థ ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- బృహదారణ్యకే ఆర్తభాగప్రశ్నే (5, 2, 11) "అత్రైవ సమవనీయన్తే" ఇతి యదుక్తం తదవిద్వద్విషయమితి ద్వితీయభాగే ప్రదర్శితమ్ । ప్రకృత సుబాలోపనిషద్వాక్యం విద్వద్విషయమ్; విద్వద్విషయే 'సమవనీయన్తే' ఇతి క్రియాపదం న యుజ్యత ఇతి మత్వా సుబాలోపనిషత్ విద్వద్విషయె 'నతస్య' ఇతికాణ్వానాం షష్ఠీపాఠమేవాదాయ, యది విదుషః ప్రాణాః తేన సహ నోత్క్రామన్తి తర్హి కిం భవన్తీత్యాశంకాయా ప్రశమనార్థం "న తస్య ప్రాణాఉత్క్రామన్తి" ఇత్యనన్తరం "అత్రైవ సమవలీయన్తే" ఇతి పదంసంయోజ్య తదనన్తరం బృహదారణ్యకోక్తరీత్యా "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ఇతి పఠతి । విదుషః ప్రాణాః తేన న సమవనీయన్తె కింతు తేన పరిత్యక్తాస్సన్తస్తదానీమేవ సర్వగతే బ్రహ్మణ్యస్తంగచ్ఛన్తీత్యర్థః ।

ఏవం తేభ్యోవియుక్త ఏవ విద్వాన్ అపునర్భవయా నాడ్యా

ఉత్క్రామతి । "అథహైనం రైక్వః" ఇత్యారబ్ధే వాక్యే 'ఉత్క్రామన్' ఇత్యుక్తత్వాత్ న శరీరాద్బహిరుత్క్రమ్య కిన్తు ఉత్క్రామన్నేవ కోశం భినత్తి మనో భినత్తి తతశ్చ శీర్షకపాలం భినత్తి । శీర్షకపాలభేదనం నామ అపునర్భవాఖ్యయా మూర్ధన్యనాడ్యా శరీరాద్బహిరాగమనమ్ । మనోభేదనేన మనసి సంపత్తిం ప్రాప్తాస్సర్వే ప్రాణా అపి భిద్యన్తే; ఏవం స యదా తాన్ భిత్త్వా తేభ్యో వియుక్తో భవతి తదానీమేవ తే స్వస్వదేవతాసు సమవలీయన్తే । అతో న పూర్వోత్తరవాక్యయోర్విరోధః ।

సుబాలోపనిషద్విషయే అధికం కించిద్వక్తవ్యమస్తి, తచ్చ షష్ఠే పరిచ్ఛేదే విస్తరేణోపపాదయిష్యతే ।

9

అమానవవిషయే- "ఉపకోసలవిద్యాయాం" (ఛా॥ ఉ॥ 4, 15, 6) "చన్ద్రమసో విద్యుతమ్" ఇత్యనన్తరమేవ ముక్తమ్ "తత్పురుషో ఽమానవః, స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే" ఇతి । ఛాన్దోగ్య పంచాగ్ని విద్యాయాం (5, 10, 2) "తత్పురుషో ఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థాః" ఇతి । బృహదారణ్యక పంచాగ్ని విద్యాయాం చ (8, 2, 15)-

> "తాన్ వైద్యుతాత్ పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః" ఇతి ।

అమానవో నామ సంసారస్పర్శరహితః పరస్య మూర్తబ్రహ్మణో దూతవిశేషః, మానవమూర్త్య శారీరాది శబ్దనిర్దిష్ట సంసారిచేత

సేభ్యోవిలక్షణః సంసారాద్విముక్తాన్ శుక్లమార్గేణాగతాన్ మానవావర్త్యబహిరప్రాకృతదివ్యలోకే విద్యమానం మూర్తం పరమం బ్రహ్మ గమయతి । ఛాన్దోగ్యే అమానవశబ్దేన యఃకథితః, సఏవ బృహదారణ్యకే మానసశబ్దేన నిర్దిష్టః । "బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషోబ్రహ్మణా మనసా సృష్టఃకశ్చిత్" ఇతి శంకరభాష్యమ్ । తన్మతే బ్రహ్మకార్యం బ్రహ్మ । "మానసః పరేణ బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః అమానవశబ్దితః" ఇతిరంగరామానుజీయమ్ । ప్రథమభాగే ఉదాహృతాధికరణచిన్తామణివాక్యే "అమానవస్య వైకుణ్ఠవాసిపరమపురుషప్రాపకత్వదృష్ట్యా నిత్యేష్వన్యతమత్వంసిద్ధమేవ" ఇత్యుక్తత్వాన్నిత్యోమనసా సృష్టఇతి వక్తుం న యుజ్యతే । అమానవశబ్దేన సంసారిభ్యోవిలక్షణఇతి ద్యోతితత్వాత్ సఏవ బృహదారణ్యకే మానసఇతి యన్నిర్దిశ్యతే తత్ర మనశ్శబ్దోజ్ఞానపరఃస్యాత్, జ్ఞానసంకోచకప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధరహితో వైకుణ్ఠలోకనివాసీ జ్ఞానమయఇతి మానసః, యద్వా ఏషపరమపురుషస్య దూతవిశేషః శరీరబన్ధాన్ముక్తమావిర్భూతజ్ఞానస్వరూపం స్వామిసమీపమానయనే మనోవేగసదృశాతివేగశాలీతి వా మానసః । పరమపురుషలోకస్య బహురమణీయవిశాలప్రదేశయుతత్వాత్, సర్వదాఽనుభూయమానస్యాప్యపూర్వవదాశ్చర్యాకారేణ శోభమానత్వాచ్చ 'బ్రహ్మలోకాన్' ఇతి బహువచనస్యాశయఃస్యాత్ ।

అమానవేన గమితం బ్రహ్మ కార్యం బ్రహ్మేత్యేతన్న యుజ్యతే । అన్యత్ర బృహదారణ్యకే (7, 10, 1) "సలోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్ వసతి శాశ్వతీస్సమాః" ఇత్యుక్తత్వాదమానవః శాశ్వతం నాశరహితం లోకమేవ గమయతి । కార్యబ్రహ్మలోకస్తు న నిత్యః, "ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాఃపునరావర్తినః" (గీ॥ 8, 16) ఇతి భగవద్గీతావచనాత్ । కార్యబ్రహ్మలోకఃప్రాకృతలోకేష్వన్యోపి

మహాప్రలయకాలే వినాశ్యః । కించ "సహస్రయుగపర్యన్తం" (గీ॥ 8, 17-19) ఇత్యాదిభ్యః కార్యబ్రహ్మలోకే దీర్ఘాహోరాత్రిపర్యాయసద్భావాత్ రాత్రిదక్షిణాయనాదితమస్సంపర్క-రహితబ్రహ్మపథాఖ్యేన శుక్లేన మార్గేణ ప్రయాతాబ్రహ్మవిదస్తాదృశం వినాశ్యం దీర్ఘరాత్రిరూపతమోవిశేషావృతం కార్యబ్రహ్మలోకం గత్వా తత్ర కల్పక్షయపర్యన్తం నివసన్తీత్యేతదసమంజసమ్ । వినాశ్యకార్యబ్రహ్మలోకస్య సంసారమణ్డలఘటకత్వాన్మానవావర్తాన్తః పాతిత్వమేవ ।

నను "బ్రహ్మగమయతి" ఇత్యమానవస్య గమయితృత్వశ్రుత్యా అమానవసహాయం వినా విదుషః పర్యంకస్థపరమపురుషోపసర్పణే స్వాతన్త్ర్యాభావః, "బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి" ఇత్యనన్తరం "తేషాం న పునరావృత్తిః" ఇత్యుక్తత్వాత్ బ్రహ్మలోకే పరమపురుషోపసర్పణానన్తరమేవ అపునరావృత్తిలక్షణః స్వరూపావిర్భావః, తేన చ కామచారాదిషు స్వాతన్త్ర్యలాభ ఇతి చేత్ । న । "స ఊర్ధ్వమాక్రమతే సలోకమాగచ్ఛతి" (బృ॥ ఉ॥ 7, 10, 1); "తేన ధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గంలోకమిత ఊర్ధ్వావిముక్తాః" (బృ॥ ఉ। 6, 4, 8); "సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి" (ముణ్డ। 1, 2, 11); "స యావత్ క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి" (ఛా। ఉ॥ 8, 6, 5); "స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తాం మనసైవాత్యేతి" (పర్యంకవిద్యా)- ఇత్యాద్యనేకవచనేష్వమానవనామగ్రహణం వినా ప్రతిపాదితాగతిర్విముక్తస్యేచ్ఛాధీనేతి స్పష్టం ప్రతీయతే । అతోఽవిముక్తస్య పరమపదం ప్రస్థితస్య విషయే దేవానామమానవస్య చాఽఽతివాహికత్వం కేషుచిద్వచనేషు శ్రూయమాణం తస్య సర్వత్ర పూజ్యత్వసమ్మానార్హత్వమేవ ద్యోతయతి, తే తమిత ఇత ఆగచ్ఛతు భగవానితి రాజోపచారేణ మార్గం ప్రద

గృహ్య నయన్తీతి భావః । "తస్మాదాత్మజ్ఞం హ్యర్చయేద్భూతికామః" (ముణ్డ। 3, 1, 10), "సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి" (ఛా॥ ఉ॥ 2, 21, 4), "సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి" (తై॥ ఉ॥ 1, 5, 3) ఇత్యాదిభ్యో బ్రహ్మజ్ఞస్య దేవైరపి పూజ్యత్వాత్ స్వస్యాత్మభూతం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశ్యోర్ధ్వం ప్రస్థితస్య సర్వదేవగణపూజ్యత్వం కిము వక్తవ్యమ్ । పర్యంకస్థ పరమపురుషోఽప్యమానవాఖ్యం స్వదూతం ప్రేష్య బ్రహ్మభూతమాగతం బ్రహ్మాలంకారాదినా సత్కృత్య పరమవైభవేన స్వసమీపమానయతి ।

కింబహునా, బృహదారణ్యకే "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" "అథాయమశరీరోఽమృతః" ఇతి బ్రహ్మాప్యయమశరీరత్వప్రాప్తిం చోక్త్వా పశ్చాత్ "అణుః పన్థాః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 8) ఇతి శ్లోకే స్వర్గాఖ్యపరమపదగతిర్విముక్తానామితి యత్ ప్రతిపాద్యతే తత్ పంచాగ్నివిద్యాయాముపకోసలవిద్యాయాం చాన్వేతవ్యమ్ ॥ తృణజలాయుకాన్యాయేనాన్త్యకాలే ఏకతః సర్వగతం హృదయేఽపి విద్యమానం పరమాత్మానం ధృత్వైవాన్యతః సంసారబీజభూతప్రాకృతసూక్ష్మద్రవ్యజాతం త్యక్తుం శక్యతే, ప్రకృతితత్త్వేన పరిబద్ధుమశక్యే సర్వగతేఽనన్తే పరమాత్మన్యాత్మసంయోజనం వినా హి ముముక్షుం ప్రకృతిర్న ముంచతి । ప్రకృతిసంయుక్తాకారేణ సర్వాధారే పరమాత్మని స్థితస్య యదా యత్ర ప్రకృతివిమోక్షస్సంజాయతే తదానీం తత్రైవ పరమాత్మన్యాత్యన్తికలయరూపం సాయుజ్యమవశ్యం భావి । ఏవం రీత్యా విముక్తాః పరమాత్మన్యపీతిం ప్రాప్తా ఏవ దివ్యేన రూపేణ కామచారేణ పరమపదం గచ్ఛన్తి । దహరవిద్యాయామపి పరమాత్మానమనువిద్య వ్రజతాం సర్వేషు లోకేషు కామచార ఇతి ప్రతిపాదితత్వాత్ విదుషాం దేహోద్వర్జనకాలాదేవ కామచారే యోగ్యతాప్రాదుర్భావో ద్యోత్యతే । ఇచ్ఛాధీనో నిర్గ

లో నిరవధికః కస్మాచ్చిదపి ప్రదేశాత్ పతనసంభవరహితశ్చ సంచారః కామచారః । యథా సురేన్ద్రలోకానుభావ్యఫలం పుణ్యమిహైవ సంచిత్య తస్య భోగార్థమవిద్వాన్ తత్ర గచ్ఛతి, క్షీణే పుణ్యే చ పునరావర్తతే, తద్వత్ విద్వాన్ పుణ్యానాం పుణ్యమక్షర సుఖస్వరూపం పరమాత్మానం ప్రాప్య వ్రజతి న చ పునరావర్తతే ప్రాప్తస్య పుణ్యస్యాక్షయ్యత్వాదనన్తత్వాచ్చ। ఏవం బ్రహ్మనిష్ఠాః పునరావృత్తిరాహిత్యమిహైవ సంపాద్య పరమపదం గచ్ఛన్తీతి హేతోః "తేషాం న పునరావృత్తిః" ఇత్యుక్తమ్ ।

శ్రుతిషు ముక్తాముక్తయోర్వైలక్షణ్యం నానాప్రకారేణ వర్ణ్యతే । తత్ర పరమాత్మానమనువిద్య వ్రజతాం సర్వత్ర కామచారః, అననువిద్య వ్రజతామకామచార ఇత్యేకం వర్ణనమ్ । అముక్తస్య పుణ్యసంచితం ఫలం క్షీయతే ముక్తస్య తు సంకల్పాదేవ సర్వే కామాః సముత్తిష్ఠన్తీత్యన్యద్వర్ణనమ్, కామాశ్చ తే తేన తేన రూపేణ పరమాత్మైవేతి ప్రథమపరిచ్ఛేదస్య ప్రథమభాగే ప్రదర్శితమ్ । అముక్తః కర్మకృతశరీరనిబద్ధః, ముక్తస్తు "ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి" (7, 26, 2) ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితరీత్యా స్వేచ్ఛయా దివ్యకామరూపగ్రహణే సమర్థ ఇత్యన్యద్వర్ణనమ్ । అముక్తస్య జ్ఞానమవిద్యాదినా ఆవృతం సంకుచితమ్, ముక్తస్తు "సర్వగ్ హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశః" (ఛా। ఉ। 7, 26, 2) ఇత్యపరవర్ణనమ్। 'సర్వమాప్నోతి సర్వశః' సర్వం సర్వాత్మానం పరిపూర్ణం బ్రహ్మ సదాస్వతానుభవతీత్యర్థః । ఏవం నానా ప్రకారేషు ముక్తాముక్తయోర్వైలక్షణ్యేషు సత్సు అర్చిరాదిధూమాదిగతిప్రతిపాదనశ్రుతయః ముక్తాముక్తయోరుడ్డయనశక్తితారతమ్యం వర్ణయన్తి, ఏకో మార్గస్థసన్ స్వోదేవగణసత్కృతః పరమోర్ధ్వముడ్డీనో స క

ణోఽపి పునస్సంసారావర్తే పతతి, ఇతరస్తు కించిదూర్ధ్వముడ్డీనః పుణ్యఫలభోగాన్తేఽధఃపతతి, దేవైరథో నిస్సార్యతే ।

బృహదారణ్యకే (3, 4, 15) "ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత" ఇత్యుక్తరీత్యా విద్వాన్ సర్వగతమనన్తమపరిమితం పరమాత్మానమేవ లోకత్వేనోపాస్య ప్రాప్నోతి, అనన్తత్వాత్ పరమాత్మని ఊర్ధ్వాఽధఃప్రదేశభేదా న సన్తి, అతస్తస్మిన్నవస్థితస్యోర్ధ్వప్రదేశాదధఃపతనం న విద్యతే । పరంతు సః తత్త్వేషు సర్వోత్తమం, సర్వోర్ధ్వతమం, సర్వశ్రేష్ఠం, తత్త్వమిత్యుచ్యతే । యద్యపి సంసారిచేతనాః సర్వాధారే సర్వగతే పరమాత్మని స్థితాః, తథాప్యవిద్యాదినా ఆవృతపరతత్త్వవిషయకజ్ఞానాః ప్రజ్ఞానఘనేన పరమాత్మనా సహ సామరస్యాదిరూపసంశ్లేషాద్దూరీభూతా ఏవ । సురేన్ద్రలోకప్రభృతిప్రాకృతభోగస్థానకాంక్షిణోఽస్మద్వాంఛితేషు లోకేషు నానావిధరమణీయసున్దరపదార్థాస్సన్తి, పరమాత్మరూపే లోకే తు న తాదృశపదార్థాస్సన్తి, తస్య అరూపత్వాదేరితిబ్రూయుః । మిథ్యైతత్ । తస్యైవ తేజోలేశేన సర్వే ప్రాకృతసున్దరపదార్థావిజృంభన్తే। యద్యపి పరమాత్మస్వరూపమపరిమితత్వాదరూపమ్, తథాపి పరమాత్మా స్వాద్భుతశక్త్యా నానావిధప్రాకృతాప్రాకృతరూపాణి స్రష్టుం సమర్థః, తత్రవైకుణ్ఠలోకస్తస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధః, తస్మాన్నిత్యః, తస్యైవ చారూపస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం దివ్యం నిత్యమతిసౌన్దర్యాదియుతం మూర్తం బ్రహ్మ తస్మిన్ లోకే విరాజతే। తాని సౌన్దర్యాదీని సదాఽనుభూయమానాన్యప్యపూర్వవదేవ భవన్తి, తస్మాత్ పరిమితే రూపే అపరిమితమేవ సౌన్దర్యాదికం ప్రదర్శితం భవతి । ఏతేనాపరిమిత మరూపం బ్రహ్మస్వరూపం తన్నిత్యేచ్ఛాసిద్ధమూర్త బ్రహ్మద్వారేణాపరిమితసున్దరం రమణీయమితి ప్రకటితం భవతి । యథా చ సర్వగతపరమాత్మస్వ

రూపం పరమోత్తమం తత్త్వ మముక్తానాం చాప్రాప్యమ్, త ద్వత్ దివ్యామృతమూర్త్త బ్రహ్మాధిష్ఠితో నిత్యో లోకః సర్వప్రాకృత లోకేభ్య ఉత్తమః, ఊర్ధ్వతమః అముక్తానాం చాప్రాప్యః । యే చ పరమాత్మానమేవ లోకత్వేనోపాస్య ప్రాప్నువన్తి, తేషామేవ తన్నిత్యేచ్ఛాసిద్ధలోకం ప్రవేష్టుమర్హతా ।

కించ ముక్తస్య- "సర్వగ్ హ పశ్యః పశ్యతి" (ఛా। ఉ॥ 7, 26, 2) ఇతి సార్వజ్ఞత్వాత్ యదా సాంపరాయే పరమాత్మని స్వాత్మానముపసంహృత్య శరీరబన్ధాన్ముక్తో భవతి తదానీమేవ స్వధర్మ భూతజ్ఞానవిభుత్వం ప్రాప్తస్సన్ సర్వం పశ్యతి వైకుణ్ఠలోకమపి పశ్య తి వైభవేన చ తత్ర గచ్ఛతి । అశరీరస్యసతోఽశరీరే సర్వగతే బ్రహ్మణి స్థితస్య సాయుజ్యాఖ్యతాదృశస్థితిం కదాప్యవిహాయ స దేహబహుదేహత్వే ఐచ్ఛికే భవతః । న చ వక్తుం యుక్తమశరీర స్యహాపేశావస్థానకాలాపేక్షయా దివ్యదేహేనావస్థానకాలే ఆనన్దా తిశయ ఇతి, న చ తతోఽప్యానన్దాతిశయో బహుదివ్యదేహైరవస్థాన కాల ఇతి, న వా పరమపురుషసమీపవర్తిత్వాపేక్షయా కామచా రేణ దూరతస్సంచరణకాలే ఆనన్దస్య హ్రాస ఇతి । దూరతస్సంచరణ కాలేఽపి విభుభూతేన ధర్మభూతజ్ఞానేన సదా పరమపురుషం పశ్యన్ సేవత ఏవేతి వక్తవ్యమ్ ।

10

అర్చిరాదినా ప్రస్థితస్య మార్గమధ్యే దేవానాం లోకేషు భగ వచ్ఛాస్త్రోక్తో భోగానుభవో విన్యస్త ఇతి శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే గ తిచిన్తనాధికారే ప్రతిపాదితమ్, తస్య చ వ్యాఖ్యానే భగవచ్ఛా స్త్రవచన మిద ముదాహృతమ్-

అథైనమమరాస్తత్ర సహ దివ్యాప్సరోగణైః । సోపహారాః ప్రహర్షేణ ప్రత్యుద్గచ్ఛన్త్యుపాగతమ్ ॥

అర్చిరాదికయా గత్యా తత్ర తత్రార్చిత స్సురైః । అతీత్య లోకా నభ్యేతి వైకుణ్ఠం వీతకల్మషః ॥

ఇతి । కేవలం పూజార్థ ముపహారసమర్పణం న తు భోగార్థమ్ । అస్మిన్ వచనే అర్చిరాదినా ప్రస్థితస్య ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరవేష్టితత్వం నోక్తమ్, ప్రత్యుత వీతకల్మష ఇత్యనేన సర్వవిధబన్ధాద్విముక్త ఏవార్చిరాదికయా గత్యా గచ్ఛతీతి ద్యోత్యతే, తాదృశముక్తస్య మార్గమధ్యే ప్రాకృతవస్తూపభోగస్సర్వథాఽనుచితః । స చ పూజార్థం సమర్పితాని వస్తూన్యేవ న భుఙ్క్తే, తథా చేత్ ఊర్వశీసంభోగాదిప్రసక్తేః, పూజార్థం సమర్పితేషు వస్తుష్వన్తరవస్థితం సదా పరిశుద్ధ మన్తర్యామిణ మాస్వాద్య వైకుణ్ఠలోకం గచ్ఛతీతి వక్తవ్యమ్ ।

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే చతుర్థో భాగః.

బ్రహ్మసూత్ర చతుర్థాధ్యాయే "వాఙ్మనసి" ఇత్యారభ్య వింశతిసూత్రాత్మకో ద్వితీయః పాదః ఉత్క్రాన్తివిషయం నిరూపయతి, తతఃపరం పంచదశసూత్రాత్మక స్తృతీయః పాదోఽర్చిరాదిమార్గేణ గన్తవ్యపదవిషయః । సూత్రాణా మతిమితాక్షరత్వాత్తేషాం వ్యాఖ్యానే విషయవాక్యపరిగ్రహణే చ తత్ర తత్ర భాష్యకారాణాం మతభేదా దృశ్యన్తే । తేషామర్థకరణే యథామతి యత్నః క్రియతే ।

తేషు సూత్రేష్వాద్యం సూత్రషట్క మేవం భవతి-
"వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ॥1॥ అతఏవ సర్వాణ్యను॥2॥ తన్మనః ప్రాణఉత్తరాత్ ॥3॥ సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః॥4॥ భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః ॥5॥ నైకస్మిన్ దర్శయతో హి ॥6॥" ఇతి ।

ఏతత్సూత్రషట్కస్య ముఖ్యం విషయవాక్యం సద్విద్యోదితమ్- "వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్" ఇత్యేతత్ । సూత్రకారః ఏతద్వాక్యే శ్రుత్యన్తరానురోధేన యోజయితవ్యాన్ అంశాన్ సంయోజ్యార్థం నయతి దర్శితసూత్రషట్కేన । తదేవం ప్రకారేణ భవతి- (1) మ్రియమాణస్య పురుషస్య వాగిన్ద్రియం మనసి సంపద్యతే, "వాఙ్మనసి సంపద్యతే" ఇతి శ్రుతేః ॥ (2) వాగిన్ద్రియమను తదితరాణి సర్వాణీన్ద్రియాణి మనసి సంపద్యన్త ఇత్యర్థో దర్శితసద్విద్యావాక్యే యోజయితవ్యః, కుతః? 'అతఏవ' శబ్దాదేవ, శబ్దః శ్రుతివచనమ్, తచ్చ "ఇన్ద్రియై ర్మనసి సంపద్యమానైః" (3, 9) ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్వాక్యమ్ ॥ (3) 'తత్' సర్వేన్ద్రియసమేతం మనః 'ప్రాణే' ముఖ్యప్రాణే సంపద్యతే, "మనః ప్రాణే" ఇతి ఉత్తరవాక్యాత్ ॥ (4) 'సః' ఇన్ద్రియమనస్సమేతః ప్రాణః 'అధ్యక్షే' ఇన్ద్రియమనఃప్రాణానా మధ్యక్షే జీవాత్మని సంపద్యతె, బృహదారణ్యకే (6, 3, 38) "ఏవ మేవేమ మాత్మాన మన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి" ఇత్యుక్తత్వాత్ । ఏవం "ప్రాణస్తేజసి" ఇతిసద్విద్యావాక్యే ప్రాణో జీవాత్మని సంపద్యత ఇత్యంశస్య సంయోజనేన తాదృశజీవాత్మా తేజసి సంపన్నో భవతీతి సిద్ధ్యతి ॥ (5) జీవాత్మా న కేవలం తేజస్యేకస్మిన్ కింతు 'భూతేషు' పృథివ్యస్తేజో వాయురాకాశ ఇతి సర్వేషు పంచ

భూతసూక్ష్మేషు సంపద్యతే, బృహదారణ్యకే "సఏతా స్తేజోమాత్రా స్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి" (6, 4, 1) ఇతి, "పృథివీమయ అపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయ స్తేజోమయః" (6, 4, 5) ఇతిచోక్తత్వాత్ । ఏతేన సద్విద్యావాక్యోక్తే తేజసి సర్వేషు భూతేష్విత్యర్థ స్సంయోజితో భవతి ॥ (6) న ఏకైకస్మిన్భూతే, కింతు సంహతేషు భూతేషు సంపద్యతే ॥

ఏవంరీత్యా "వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనఃప్రాణే ప్రాణస్తేజసి" ఇతిసద్విద్యావాక్యభాగే సంయోజయితవ్యా నంశాన్ సంయోజ్య కృతేనార్థ పరిష్కారేణ "తేజఃపరస్యాం దేవతాయా" మిత్యవశిష్టభాగస్య ఇన్ద్రియమనః ప్రాణసమేతః పంచభూతసూక్ష్మ సంపరిష్వక్తో జీవాత్మా 'పరస్యాం దేవతాయాం' హార్దే పరమాత్మని సంపద్యత ఇత్యర్థః స్వతఏవ లభ్యతే । సంశయభాగస్యార్థపరిష్కారేణ స్వతఏవావశిష్టభాగస్యార్థే లబ్ధే సోప్యర్థఃసూత్రకారేణాత్రవక్తవ్యఇతి న నిర్బన్ధః । న హి సూత్రకారో విషయవాక్యానాం ప్రతిపదవ్యాఖ్యానే ప్రవృత్తః, తథా చేత్ బ్రహ్మసూత్రాణాం సూత్రగ్రన్థస్వరూపాపగమేన భాష్యగ్రన్థస్వరూపతా స్యాత్ । అతః 'వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనఃప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్' ఇతి వాక్యం సర్వం సూత్రషట్కేన పరిష్కృతార్థమభూదితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ప్రకృతపరిచ్ఛేదస్య తృతీయభాగస్యాదిభాగే 'తేజఃపరస్యాం దేవతాయా' మితివాక్యస్య కశ్చిన్నిగూఢార్థో విద్యతఇతి యస్మయాతర్కితం తత్ సోపత్ప్రేక్షితాభిప్రాయత్వేనైకత్ర తిష్ఠతు । సూత్రకారేణ వాక్యస్య ప్రకటార్థఏవగృహీతః । యదా ముముక్షు ర్భూతసూక్ష్మసంపరిష్వక్తః పరస్యాం దేవతాయాం సంపద్య

తే తదా బాహ్యేఽభితో విద్యమానాన్ బన్ధూ న్నజానాతీత్యేవ ప్రకటార్థః, తదానీం బాహ్యవస్తుజ్ఞానసాధనభూతస్యేన్ద్రియగ్రామాదే స్సుతరా మన్తరాకృష్టత్వాత్ । అత స్సూత్రకారమతే పరదేవతాసంపత్తిర్నామ బాహ్యజ్ఞానశూన్యాకార నిస్సంబోధత్వసమేతా మరణావస్థా । సైషా సంపత్తిరేవ “స్వాప్యయసంపత్త్యో రన్యతరాపేక్ష మావిష్కృతం హి” (4, 4, 16) ఇతిసూత్రే సంపత్తిశబ్దేన కథితా । ఏషా మరణకాలీనా పరదేవతాసంపత్తి ర్విదుషా మవిదుషాం చ సమానేతి సప్తమసూత్రే వక్తి ।

ఇతః పరం సప్తమాది సూత్రాణ్యేకైకశః పఠిత్వా యథామతి వ్యాఖ్యాస్యన్తే ।

సూ- “సమానాచాసృత్యుపక్రమా దమృతత్వం చానుపోష్య” (4, 2, 7).

అద్వైతభాష్యే ఏవం వ్యవస్థా కృతా- ఏతత్సూత్ర మారభ్య పఞ్చసూత్రాణి మూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గత్యార్చిరాదినా మార్గేణ కార్యబ్రహ్మలోకగన్తౄణా మపరవిద్యానిష్ఠానాం విషయే కథితాని; తతః పరం “ప్రతిషేధా దితి చేన్న” ఇతిసూత్రాదారభ్య “అవిభాగోవచనాత్” ఇతిపర్యన్తాని సూత్రాణి పరవిద్యానిష్ఠస్య విషయే కథితాని, తస్య మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రాన్తిర్వా అర్చిరాదిగతిర్వా నాస్తి; తతః పరం పున రపరవిద్యావిషయ మాదాయ “తదోకోఽగ్రజ్వలన” మిత్యాదిసూత్రాణి కథితాని- ఇతి । ఏవం ప్రకారేణ వ్యవస్థాం కృత్వా ప్రకృతసూత్ర మేవంరీత్యా వ్యాఖ్యాతమ్- ‘వాఙ్మనసీ’త్యారభ్య కథితోత్క్రాన్తి రవిదుషా మపరవిద్యానిష్ఠవిదుషాం చ సమానా; అవిదుషాం మూర్ధేతరనాడీద్వారా సృతిః, అపరవిద్యా

నిష్ఠవిదుషాం మూర్ధన్యనాడీద్వారా సృతిః; ఏవం ‘ఆసృత్యుపక్రిమాత్’=తత్తన్నాడీద్వారా సృత్యుపక్రమపర్యన్త ముత్క్రాన్తి రుభయేషాం సమానా । అనుపోష్యామృతత్వంనామ నిశ్శేషేణావిద్యాకర్మసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవ కార్యబ్రహ్మలోకే యదమృతత్వ మనుభూయతే, తత్ । అపరవిద్యాసామర్థ్యా త్తాదృశామృతత్వం లభ్యతే- ఇతి।

శ్రీభాష్యే ప్రకృతసూత్ర మారభ్యోత్తరసూత్రేషు ప్రతిపాదితం సర్వం పరవిద్యానిష్ఠస్య విషయఇతి వ్యవస్థాప్య పరవిద్యానిష్ఠస్య విదుషో మూర్ధన్యనాడ్యా సృతిర్భవతి అర్చిరాదికా గతిశ్చేత్యుక్త్వా తాదృశవిదుషోఽపి పూర్వసూత్రేషు కథితోత్క్రాన్తిస్సమానా, తస్య చానుపోష్యామృతత్వం కిమితి చేత్, ఉత్క్రాన్తేః పూర్వం కర్మసమ్బన్ధ మదగ్ధ్వైవ - “యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామాయేఽస్య హృది శ్రితాః । అథ మర్త్యోఽమృతోభవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 7) ఇతి వచనే “అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే” ఇత్యనేనోపాసనవేలాయాం యోబ్రహ్మానుభవః కథిత స్తదేవానుపోష్యామృతత్వమిత్యాదిప్రకారేణ ప్రతిపాదితమ్ ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- “అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే” ఇత్యనేన న బ్రహ్మోపాసనా కాలికబ్రహ్మానుభవఉచ్యతే, కిం తు ద్వితీయభాగే ప్రదర్శితరీత్యా బ్రహ్మప్రాప్తిరూపమోక్షఉచ్యతే । కించ ‘వాఙ్మనసి’ ఇత్యారభ్య ‘సమానాచే’ తిపర్యన్తం సూత్రితం ప్రకరణముత్క్రాన్తివిషయమ్, అతస్తస్మిన్ ప్రకరణే జీవద్దశాయా మనుష్ఠేయ బ్రహ్మోపాసన విషయస్య ప్రసంగః ప్రకరణవిరుద్ధో భవతి । ‘సమానే’ త్యుక్తసంపత్తే ర్మరణకాలీనత్వాత్ తదనన్తర మమృతత్వం చానుపోష్యేతి కథితత్వా త్తాదృశామృతత్వం మరణాదనన్తరం ప్రాప్యమితి సుస్పష్టం ప్రతీయతే ।

అద్వైతభాష్యోక్తమపి నోపపద్యతే । "తదోకోగ్రజ్వలన" మి తిసూత్రే "విద్యాసామర్థ్యాత్" ఇత్యనేన యా విద్యా నిర్దిశ్యతే సా పరవిద్యైవ। అద్వైతభాష్యే తత్సూత్రాత్పూర్వం "ప్రతిషేధాదితి చేన్న" ఇత్యారబ్ధేషు సూత్రేషు ప్రతిపాదితో ఽధికారీ పరవిద్యానిష్ఠ ఇత్యంగీకృత్య, "తానిపరే" ఇతి సూత్రేణ తస్య ప్రాణేన్ద్రియభూత సూక్ష్మాణి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి లయం గచ్ఛన్తీతి ప్రతిపాదితత్వాత్, స ఏవ పరవిద్యానిష్ఠో ఽధికారీ ప్రాణేన్ద్రియభూతసూక్ష్మేభ్యో వి ముక్తస్సన్ "తదోకోగ్రజ్వలన" మితిసూత్రోక్తరీత్యా మూర్ధన్య నాడ్యోత్క్రామతీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్; కుత ఇతి చేత్, "తదోకో గ్రజ్వలన" మితి తచ్ఛబ్దేన తత్పూర్వం "ప్రతిషేధాదితిచేన్న" ఇ త్యాదిసూత్రేషు ప్రసక్తః పరవిద్యానిష్ఠ ఏవ పరామృశ్యతే ।

తర్హి సూత్రకారవివక్షితో విషయవిభాగః క ఇతి చేత్ । ఉచ్య తే- ఉత్క్రాన్తిప్రకరణే 'వాఙ్మనసీ' త్యారబ్ధం సూత్రషట్కం విదు షా మవిదుషాం చ సమానవిషయనిరూపణపరమ్; తతః పశ్చాత్ సూ త్రపంచక మవిద్వదేకవిషయనిరూపణపరమ్, అవిద్వద్విషయశ్చ ధూ మాదిగత్యర్హానికారితదనర్హాధికారిపరత్వరూపావాన్తరభేదవాన్; తతః పశ్చాత్ "ప్రతిషేధా దితిచేన్న" ఇతిసూత్ర మారభ్య బహుభి స్సూత్రై ర్యత్ప్రతిపాదితం తత్సర్వం విద్వదేకవిషయమ్- ఇతి ।

ఏవం స్థితే ప్రకృతసూత్రార్థ ఏవం భవతి- 'ఆసృత్యుపక్ర మాత్' తత్తన్నాడీద్వారా సృత్యుపక్రమపర్యన్తం 'సమానా చ' సమానేతి స్త్రీలింగశబ్దేన సంపత్తి ర్వివక్షితా, తస్మాత్ 'వాఙ్మనసీ' త్యాదిసూత్రషట్కనిర్ణీతార్థరీత్యా వాగాదీన్ద్రియాణాం మనసి సంప త్తిః, మనసః ప్రాణే సంపత్తిః, ప్రాణస్య తదధ్యక్షే జీవాత్మని సం పత్తిః, జీవస్య సహితేషు సూక్ష్మాకారపంచభూతేషు సంపత్తిః,

ఇతి క్రమా దేకైకా సంపత్తిః తతఃపరం "తేజఃపరస్యాం దేవతాయా"మితి తేజశ్శబ్దితపంచభూతసూక్ష్మసంపరిష్వక్తజీవస్య పరదేవతాసంపత్తిశ్చ విదుషామివావిదుషాం సమానేత్యర్థః । అథ 'అమృతత్వం చానుపోష్య' ఇతి సూత్రభాగోఽయ మవిదుషాం మధ్యే ధూమాదిగత్యర్హాణా మన్వేతి; పిత్రాదిప్రాజాపత్యాన్తలోకప్రాప్త్యా హి తేషాం దేవసమానామృతత్వప్రాప్తి ర్భవతి; దేవగణా హి రూఢ్యా నిర్జరా అమరా ఇతి కథ్యన్తే, తేషాం లోకేషు జనన మరణే న స్తః, తత్ర గతానాం చేతనానాం పుణ్యఫలభోగావసానే పునర్మర్త్యలోకే జననమ్; తస్మాత్తావత్పర్యన్తం తేషాం కర్మసమ్బన్ధ మదగ్ధ్వైవ దేవసమానామృతత్వమ్ । తదితరావిదుషాం దేవలోకగత్యభావేన మరణానన్తరం పునర్మర్త్యశరీరాన్తరగ్రహణేన మర్త్యత్వమేవ ।

సూ- "తదాఽపీతేః సంసారవ్యపదేశాత్"- (4, 2, 8) 'తత్' అనుపోష్యేతి యత్ కథితం కర్మ తత్ 'ఆ అపీతేః'= అపీతిపర్యన్తం తిష్ఠతి । అపీతిర్నామ "బ్రహ్మాప్యేతి" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 6) ఇత్యుక్తపరమాత్మప్రాప్తిః । తావత్పర్యన్తం సంసారవ్యపదేశాత్,- "తదేవసక్తస్సహ కర్మణైతి" ఇత్యారభ్య "తస్మాల్లోకాత్పున రైత్యస్మై లోకాయ కర్మణే" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 5) ఇతి శ్రుతేః । "ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున । మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే" (గీ॥ 8, 16) ఇతి చ । సంసారశబ్దేన సూత్రమిదం ధూమాదిగత్యర్హాణాం తదనర్హాణాం చ సర్వేషా మవిదుషా మన్వేతి।

యత్ పూర్వసూత్రే "అనుపోష్య" ఇత్యదగ్ధం కర్మ కథితం తదేవ తదవ్యవహితోత్తరేఽస్మిన్ సూత్రే తచ్ఛబ్దేన పరా

మృశ్యతే, న తూక్తలక్షణ మమృతత్వమ్ । కుతః? దేవస్యా
మృతత్వం హి పరమాత్మప్రాప్తి పర్యన్త మనవచ్ఛిన్నం స్థాస్యతీతి
వక్తుం న శక్యతే; "క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి" (గీ॥ 9,
21) ఇతి పుణ్యావసానే పునర్మర్త్యత్వసంభవాత్ ।

బృహదారణ్యకే తృణజలాయుకాదృష్టాన్తేన మ్రియమాణః పురుషో ఽన్యమాక్రమ మాక్రమ్య స్థూలదేహం త్యజతీత్యుచ్యతే కిల, అవిదుషా ఆక్రాన్తం శరీరం తదానీమేవాన్యత్ స్థూలశరీరమితి వక్తుం న శక్యతే । నవీనస్థూలశరీరోత్పత్తిర్హి మృతస్య జీవస్య వృష్టిబిన్దౌ ధాన్యాదిషు పితృశరీరే తతో మాతరి నివాససాపేక్షా । అతః పిత్రాదిప్రాజాపత్యాన్తలోకనివాసయోగ్యరూపస్య వా నవీనమర్త్యశరీరస్య వా బీజభూతం ప్రాణేన్ద్రియభూతసూక్ష్మద్రవ్యమేవావిదుషా ఆక్రాన్తం నవతరం రూపమితి ఫలతి । ఏవం స్థితే ఽత్రాయం ప్రశ్న ఆయాతి - స్థూలదేహవిసర్జనకాలే ఆక్రమితుం ప్రాకృతం ద్రవ్యం స్థూలదేహాన్నిర్గమనకాలే పార్శ్వస్థైర్జనైః కథం న దృశ్యతే- ఇతి । ఏవంప్రాప్తే ఆహ-

సూ- "సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః" (4, 2, 9) ఇతి । తత్ ప్రాణేన్ద్రియభూతసూక్ష్మరూపం ద్రవ్యం స్వరూపతః ప్రమాణతశ్చాతిసూక్ష్మం భవతి । 'ప్రమాణతః' పరిమాణతః । అతః పార్శ్వస్థైరదృశ్య మిత్యేవోపలభ్యతే । యద్యపి ప్రాణేన్ద్రియాణా మణుత్వం "అణవశ్చ" (2, 4, 6) ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితమ్, తథాప్యత్ర తేషాం భూతసూక్ష్మాణాం దేహాన్నిర్యమాణానాం పార్శ్వస్థై రదృశ్యాకారసూక్ష్మత్వం ప్రతిపాదితమ్ । ఏతేన అవిద్వాన్ పార్శ్వస్థానా మదృశ్యేన ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరేణ స్థూలశరీరా న్నిస్సరతీత్యుక్తం భవతి ।

అస్య సూత్రస్యాద్వైతభాష్యం యథా- "తచ్చేతర భూతసహితం తేజో జీవస్యాస్మాత్ ప్రవసత ఆశ్రయభూతం స్వరూపతః ప్రమాణతశ్చ సూక్ష్మం భవితు మర్హతి । తథా నాడీనిష్క్రమణశ్రవణాదిభ్యో ఽస్య సౌక్ష్మ్యముపలభ్యతే । తత్ర తనుత్వాత్ సంచారోపపత్తిః । స్వచ్ఛత్వాచ్చాప్రతిఘాతోపపత్తిః । అతఏవచ దేహాన్నిర్గచ్ఛత్ పార్శ్వస్థై ర్నోపలభ్యతే" ఇతి । "స్వరూపసౌక్ష్మ్యసముచ్చయార్థశ్చకారః" ఇతి టీకా ।

శ్రీభాష్యే యథా- "ఇతశ్చ విదుషోఽపి బన్ధోనాత్ర దగ్ధః, యతస్సూక్ష్మం శరీర మనువర్తతే । కుత ఇద మవగమ్యతే? ప్రమాణత స్తథోపలబ్ధేః । ఉపలభ్యతే హి దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః 'తం ప్రతిబ్రూయాత్' 'సత్యం బ్రూయాత్' ఇతి చన్ద్రమసా సంవాదవచనేన శరీరసద్భావః । అతస్సూక్ష్మశరీర మనువర్తతే । అతశ్చ బన్ధోన దగ్ధః" ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- "అణుఃపన్థా" ఇతి ప్రకృత్య "అపియన్తి బ్రహ్మవిద స్స్వర్గం లోక మితఊర్ధ్వా విముక్తాః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 8) ఇతి మన్త్రే సంసారబన్ధాద్విముక్తానామేవ పరమపదగతిశ్శ్రూయతే । ఏవం సతి అదగ్ధబన్ధోపి తేన పథా గచ్ఛతీతి సూత్రకారాభిప్రాయఇతి ప్రత్యేతుం న శక్యతే । సాంపరాయాధికరణే ముక్తో విద్వా నప్రాకృతదివ్యరూపేణ పరమపదం గచ్ఛతీతి సూత్రకారాభిప్రాయఇతి "ఉపపన్న స్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః" (3, 3, 30) ఇతి సూత్రవ్యాఖ్యానే విజ్ఞప్తమ్ । అతో దివ్యరూపేణ గచ్ఛత స్తేనైవరూపేణ చన్ద్రమసా సహ సంవాద స్సంభవతి । కించ "ప్రమాణతశ్చ" ఇతిపదం చంద్రమసా సహ సంవాదప్రతిపాదకశ్రుతిప్రమాణపర మిత్యేతత్ క్లిష్టం ప్రతిభాతి । 'ప్రమాణతః'

ఇత్యనన్తరం చకారప్రయోగాత్ యత్ సూక్ష్మద్రవ్యం కథితం తత్ ప్రమాణతోఽపి, పరిమాణతోఽపి, సూక్ష్మ మిత్యేవ స్వాభావికో ఽర్థః స్ఫురతి । * సూత్రమిదమవిద్వద్విషయమ్ । అవిదుషామేవ హి ప్రాకృతభూతసూక్ష్మాదిసంపరిష్వక్తాకారేణ గమనాత్।

సూ- "నోపమర్దేనాతః" (4, 2, 10)

అతః స్థూలదేహస్యోపమర్దేన, మృత్యా, తత్ సూక్ష్మం రూపం నోపమృద్యతే, అతిసూక్ష్మత్వాదితిభావః ।

---

* బ్రహ్మసూత్రప్రథమాధ్యాయే "సూక్ష్మంతు తదర్హత్వాత్" (1, 4 2) ఇతి యత్సూక్ష్మం వస్తు ప్రతిపాదితం తత్ స్వరూపతః సూక్ష్మం భవతి, న ప్రమాణతః, పరిమాణతః । తత్ర విషయ సంగతి శేషం భవతి— "మహతః పర మవ్యక్త మవ్యక్తాత్ పురుషః పరః" (కఠ 1, 3, 11) ఇతి శ్రుతి వాక్యోక్తావ్యక్త పురుషౌ న కాపిలతన్త్రోక్తౌ వా బ్రహ్మాధీనౌ ప్రధానజీవాత్మానౌ, కిన్తు అవ్యక్తశబ్దేన జీవశరీర ముచ్యతే పరః పురుషః పరమాత్మైవేతి సిద్ధాన్తం కృత్వా, శరీరం చేద వ్యక్తమ్ తర్హి వ్యక్తాకారేణైవ ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యమానస్య శరీరస్య కథమవ్యక్త శబ్ద వాచ్యత్వమితి శంకానిరాసాయ జీవాత్మనాం నానావిధ శరీరాకారత్వేన పరిణతా ప్రకృతిః ప్రలయకాలే "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్" (బృ. ఉ. 3, 4, 7,) ఇతి ప్రతిపాదితరీత్యా అవ్యాకృతాకారేణ తిష్ఠతీతి తదవ్యాకృతం సూక్ష్మం శరీరసమష్టివస్తు అవ్యక్త శబ్దవాచ్యత్వ మర్హతీతి "సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । యద్యప్యేవం ప్రలయకాలే శరీరసమష్టివస్తు అవ్యక్తసూక్ష్మ స్వరూపేణ తిష్ఠతి, తథాపిన తత్ పరిమాణతోఽపి సూక్ష్మం భవతి; సలిలరాశి రివ, వాయురివ, తతోఽప్యతీవసూక్ష్మాకారేణ మహతివిస్తారె ప్రదేశే ప్రసృతత్వాత్ । ఏవం ప్రలయకాలే । ప్రపంచకాలే తు యత్తేజశ్శబ్దితం వ్యాకృత మిన్ద్రియాదిసమేతం సూక్ష్మం రూపం మ్రియమాణేన సహ స్థూలదేహాన్నిర్గచ్ఛతి తన్న కేవలం స్వరూపతః కిన్తు పరిమాణతశ్చ సూక్ష్మం భవతి, ఏకైకస్యాణు స్వరూపస్య జీవస్యాశ్రయభూత భూత సూక్ష్మాంశానామత్యల్ప పరిమాణత్వాత్ —ఇతి.

సూ- “అస్యైవచోపపత్తేరూష్మా” (4, 2, 11)
అస్యార్థః శ్రీభాష్యే ద్రష్టవ్యః, విశేషాభావాత్ ।

అనుపోష్యామృతత్వమిత్యనేన, బ్రహ్మాప్యయపర్యన్తం సంసారవ్యపదేశ ఇత్యనేన, స్థూలదేహాత్ ప్రాకృతాణిసూక్ష్మరూపవిశిష్టానాం నిర్గమనకథనేన చావిద్వద్విషయః పరిసమాపితః । ఇతః పరం విద్వదేకవిషయ ముపక్రమతే ।

సూ- “ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ స్పష్టో హ్యేకేషామ్” (4, 2, 12).

ఏతత్సూత్రస్య విషయవాక్యం-

“అథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 6).

ఇత్యేతదేవ । ‘న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి’ ఇతి కాణ్వానాం పాఠః । మాధ్యన్దినానాం పాఠస్తు ‘న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి’ ఇతి భవతి । మాధ్యందినపాఠమాశ్రిత్య పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- అకామయమానస్య విదుషోపి ప్రాణా ఉత్క్రాన్తికాలే తస్మాన్న వియుజ్యన్తే, ‘న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి’ ఇత్యనేన తస్మాత్ ప్రాణానాం వియోగస్య ప్రతిషేధాత్; అతస్సోపి ప్రాకృతైరిన్ద్రియైర్భూతసూక్ష్మైశ్చ సంపరిష్వక్త ఏవ స్థూలదేహాదుత్క్రామతి- ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే ప్రత్యాహ ‘న’ ఇతి । న విద్వద్విషయే ప్రాణవియోగప్రతిషేధో యుజ్యతే । కిం తర్హి? ‘శారీరాత్’ శారీరశబ్దేనావిద్వాన్ కామయమానో నిర్దిశ్యతే;

* శారీరాదేవ ప్రాణా నోత్క్రామన్తి న వియుజ్యన్తే; "తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణ మనూత్క్రామన్తగ్ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి" ఇతి వచనేన సర్వే ప్రాణా అవిముష మనూత్క్రమ్య తేన సహ గచ్ఛన్తీతి స్పష్టముపగమ్యమానత్వాత్ । ఏతస్యావిద్వద్విషయకవాక్యస్య ప్రత్యనీకత్వేన విద్వద్విషయే పఠితః 'ఏకేషాం' కాణ్వానాం "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" ఇతి షష్ఠీపాఠః స్పష్టో హి । తస్య ప్రాణా స్తేన సహ నోత్క్రామన్తీత్యర్థః । ఏవం తేభ్యో విముక్తత్వాత్ సః "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ఇత్యుక్తమ్ । 'బ్రహ్మైవ సన్' బ్రహ్మసదృశపరిశుద్ధస్వరూపస్సన్ 'బ్రహ్మాప్యేతి' సర్వగత బ్రహ్మసాయుజ్యం ప్రాప్నోతీత్యర్థః । బ్రహ్మాప్యేతీత్యనన్తరం "తదేష శ్లోకో భవతి" ఇత్యుక్త్వా కథితే ఉదాహరణశ్లోకే "అమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" ఇతి యదుక్తం తస్య 'అత్ర' ఇదానీమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః । తదనన్తరం త్వచా వినిర్ముక్తసర్పవ్య

---

* శారీరశబ్దః శరీరలేపయుక్తే జీవాత్మని నిర్లిప్తేఽన్తర్యామిణి చ ప్రయుక్తః । అన్తర్యామి బ్రాహ్మణే (బృ. ఉ. 5, 7.) యస్య పృథివీ శరీర మిత్యాది ప్రతిపాదనా దన్తర్యామీ 'శరీరీ' శారీరః ఇతి సిధ్యతి । "శారీర స్తేజోమయో ఽమృతమయః పురుషః" (బృ. ఉ. 4, 5, 1,) "య ఏవాయం శారీరః పురుషః" (బృ. ఉ. 5, 9, 10,) ఇత్యాదిస్థలేషు శారీర శబ్దోఽన్తర్యామిణి ప్రయుక్తః । జీవాత్మని శారీర శబ్దప్రయోగః "అస్మాచ్ఛరీరా దాత్మనః" (బృ. ఉ. 6, 2, 3,) "ఏవమేవాయం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ఽన్వారూఢః" (బృ. ఉ. 6, 3, 35,) ఇత్యాది స్థలేషు కృతః । ప్రకరణసన్దర్భా దత్ర సూత్రే శారీరో దేహాభిమానీ బద్ధ జీవాత్మా । "యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః" (కఠ. 5, 7,) "ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్ శరీరస్య విస్రసః తతస్సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే" (కఠ. 6, 4,) —ఇత్యాది భ్యో యో బ్రహ్మోపాసనరహిత శ్శరీరత్వాయ కల్పతే స శారీర శబ్దాభిలపనీయః ।

ష్టాన్త ముక్త్వా "అథాయమశరీరో ఽమృతః" ఇత్యుక్తమ్ । న పరతరశరీరబీజభూతేన్ద్రియమనః ప్రాణభూతసూక్ష్మేభ్యో విముక్తత్వా ద్విద్వాన్ అశరీర స్సంవృత్తః । అవిద్వా నామోక్షాత్ సశరీర ఏవేతి తం సూత్రకార శ్శారీర శబ్దేన నిర్దిష్టవాన్ ॥ యది "న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" ఇతి పంచమీపాఠ మాశ్రిత్య 'తస్మాత్' విదుషః ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యుచ్యేత తర్హి అనిర్ముక్తప్రాకృతేన్ద్రియాదిసమ్బన్ధో బ్రహ్మాప్యేతీత్యాపద్యతే, తచ్చ సర్వథా వేదాన్తవిరుద్ధమ్ । త్వచా వినిర్ముక్తసర్పదృష్టాన్తాననుగుణం చ । ఏతదాపత్తిపరిహారాయ పంచమీపాఠస్యాపి తాత్పర్యమేవం నేతవ్యం భవతి- 'తస్మాత్' ఇతి న విద్వానేవ కింతు తద్దేహో వివక్షితః, అత స్తద్దేహా త్తమను ప్రాణా నోత్క్రామన్తీత్యర్థః- ఇతి । ఏవం 'తస్మాత్' ఇతి పంచమీపాఠస్య తద్దేహాదితి క్లేశేనార్థః కర్తవ్యో భవతి, షష్ఠీపాఠస్తు తాదృశక్లేశరహితః స్పష్టః ॥

అద్వైతభాష్యే పంచమీపాఠమేవ సిద్ధాంతత్వేన గృహీత్వా పంచమీపాఠస్యోపష్టంభకత్వేన ఆర్తభాగీయతృతీయప్రశ్నవాక్యమపి విద్వత్పరతయా ధృతమ్ । తత్ర హి "ఉదస్మాత్ ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి" ఇతి ప్రశ్నస్య "నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః" ఇతి ప్రత్యుత్తరం భవతి । ఏవం పంచమీపాఠ మాశ్రిత్య పరవిద్యానిష్ఠస్య మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రాన్తిర్వా గతిర్వా న విద్యతఇత్యాద్యర్థఃకృతః । తత్సర్వమద్వైతభాష్యే ద్రష్టవ్యమ్ ॥

శ్రీభాష్యే ఆర్తభాగీయ తృతీయప్రశ్నస్య పూర్వాపరసన్దర్భమాలోచ్య తద్వాక్యమవిద్వద్విషయమిత్యుక్తమ్; "న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" ఇతివాక్యస్య తు విద్వద్విషయత్వావగమాత్ సూత్రకారేణ పంచమీపాఠఏవ సిద్ధాన్తే ధృతఇత్యుక్త్వా విదుషోపి

ప్రాణాస్తస్మాన్న వియుజ్యన్తే కింతు తేన సహోత్క్రామన్తి, అన్య
థా ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరాభావేన "దేవయానేన పథా బ్రహ్మసంప
త్తిర్నోపపద్యతే" ఇత్యాదిప్రతిపాదితమ్ । షష్ఠీపాఠోపి 'నటస్య
శృణోతి' ఇతివత్ పంచమ్యర్థకః ఇత్యుక్తమ్ ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- న తస్మాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యస్య
నన్తరం ప్రాణాదిసమేతప్రాకృతసూక్ష్మశరీరేణ దేవయానేన పథా
గత్వా విరజాతటే సూక్ష్మశరీరం విసృజ్య తతః పరమపదం గత్వా
పర్యంకస్థమూర్తం బ్రహ్మ దృష్ట్వేత్యాది బహ్వంశాః క్లేశేనా
ధ్యాహృత్య తదనన్తరం బ్రహ్మాప్యేతీత్యంశ స్సంయోజయితవ్యో
భవతి । యది విద్వానపి ప్రాణాదిసమేతోనిష్క్రామతి, తర్హి అ
విద్వద్విషయే "సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి" త్యుక్త్వా తత్ప్ర
త్యనీకత్వేన విద్వద్విషయే "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి" తికథి
తస్య వ్యాఘాతో భవతి। ప్రథమభాగే ప్రదర్శితరీత్యా సాంపరాయే
విద్యయా నిశ్శేషకర్మక్షయాత్ కర్మశేషజన్యప్రాకృతసూక్ష్మశరీరిత్వం
తస్య న సంభవతి । యది సూత్రకారో విద్వాంసం ప్రాకృత సూక్ష్మ
శరీరేణ ప్రస్థాపయతి, తర్హి తేన విరజాతటె సూక్ష్మశరీరవిసర్జన
విషయ స్సర్వథా వక్తవ్యః, న చ కుత్రాపి సూత్రేష్వ సవిషయః కథి
తః ॥ సుబాలోపనిషత్ షష్ఠీపాఠమేవ పఠతి- "న తస్య ప్రాణా
ఉత్క్రామన్తి, అత్రైవ సమవలీయన్తే, బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మా
ప్యేతి" ఇతి । అస్యార్థస్తృతీయభాగే నిరూపితః ।

సూ- "స్మర్యతే చ" (4, 2, 13).

అత్ర సూత్రకారచిన్తస్థం విషయవాక్యం కిమితివిషయే భాష్యకా
రాణాం మతవైవిధ్యం దృశ్యతే । అద్వైతభాష్యే ఏషశ్లోకోద్ధృతః-

"సర్వభూతాత్మభూతస్య సమ్యగ్భూతాని పశ్యతః । దే
వాఅపి మార్గే ముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః" ॥

ఇతి । ఏషశ్లోకోమహాభారతే శాన్తిపర్వాన్తర్గతమోక్షధర్మపర్వణి 239 అధ్యాయే 23 శ్లోకత్వేన లభ్యతే । "అపదస్య ప్రాప్యపద శూన్యస్య బ్రహ్మవిదఃపదైషిణో దేవాఅపి మార్గే ముహ్యన్తి న జానన్తి, తదభావా దితి యోజనా" ఇతి ఆనన్దగిరిటీకా । నైత ద్యుజ్యతే, యత స్తదుత్తరశ్లోకః ఏవం భవతి-

"శకున్తానామివాకాశే మత్స్యానామివ చోదకే। యథా
గతి ర్న దృశ్యేతే తథా జ్ఞానవిదాం గతిః" ॥

ఇతి । అతో జ్ఞానవిదాం గతి ర్నాస్తీతి న కింతు విద్యతఏవ, తథాపి తేషాం మార్గం దేవాఅపి న జ్ఞాతుం శక్నువన్తీత్యర్థః । యః సర్వభూతానా మాత్మభూతం పరమాత్మాన మహంగ్రహేణావలంబ్య తద్ద్వారా "అహమేవేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 20) సోఽపి బ్రహ్మవిభాగేన సర్వభూతాత్మభూత ఇత్యుచ్యతే, స హి భూతాని సమ్యక్ పశ్యతి, సర్వభూతాని స్వనిర్విశేషం పశ్యన్ సర్వభూతసుహృ ద్భవతీత్యర్థః । లోకదృష్ట్యా ప్రాప్యం పదం స్థానం స్వర్గప్రభృతిపరిమితలోకవిశేషః; బ్రహ్మజ్ఞస్తు న తాదృశం పదమిచ్ఛతీత్యపదః । తస్య నిరాశ్రయం సర్వాశ్రయం సర్వగత మనన్తం బ్రహ్మైవ ప్రాప్యం పదమ్ । తత్పదం ప్రాప్తస్య ఆకాశ వ దతిసూక్ష్మసర్వగతస్వరూపే బ్రహ్మణి స్థిత్వా తస్మిన్నేవ సంచర తోముక్తస్య పదైషిణో దేవా స్తస్య మార్గ మజానన్తోముహ్యన్తి। బ్రహ్మైవ తస్య పదం స్థానం కామచారేణ సర్వత్రాప్రతిహతగత్యా సంచరణ యోగ్యో మార్గశ్చేతి భావః । దేవాః ముక్తానాం పదం

మార్గం జ్ఞాతుం న ప్రభవన్తి, స్వర్గాదిపరిమితలోకభోగసక్తత్వాత్ । ఇత్యేవం శ్లోకార్థః ప్రతీయతే ।

ఆనన్దగిరిటీకాయా మయ మన్యః శ్లోక ఉదాహృతః-

“నోత్క్రామన్తి మునేః ప్రాణా వ్యాపీ సర్వగతో హి సః ।
తేన వ్యాప్తమిదం సర్వం కుత ఉత్క్రమ్య యాస్యతి ॥”

ఇతి । ముక్తస్య కామచారాదిర్బ్రహ్మవిద్యాయామపి శ్రూయతే; తస్మాత్ శ్రుతివిరుద్ధ మిదం వచనం నాదర్తవ్యమ్ ।

శ్రీభాష్యే “స్మర్యతే చ విదుషోపి మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రాన్తిః” ఇత్యుక్త్వా ఏష శ్లోక ఉదాహృతః-

ఊర్ధ్వ మేకః స్థిత స్తేషాం యో భిత్వా సూర్యమణ్డలమ్ ।
బ్రహ్మలోకమతిక్రమ్య తేన యాతి పరాం గతిమ్” ॥

ఇతి । శ్లోకోఽయం యాజ్ఞవల్క్యస్మృతౌ ప్రాయశ్చిత్తకాణ్డే 167 తమశ్లోకః ॥ ఏతత్పూర్వశ్లోకోక్తరశ్మిశబ్దవివక్షయా ఽస్మిన్ శ్లోకే ‘ఏకః’ ఇతి పుల్లింగశబ్దః ప్రయుక్తః । “అనన్తా రశ్మయ స్తస్య దీపవ ద్యః స్థితో హృది । సితాసితాః కద్రునీలాః కపిలాః పీతలోహితాః” ఇతి హి పూర్వశ్లోకః । యో దీపవ ద్ధృది స్థితో జీవః తస్యానన్తారశ్మయః సన్తి; తేషా మేకో యో రశ్మిః ఊర్ధ్వం స్థితః ససూర్యమణ్డలం భిత్వా చతుర్ముఖలోక మతిక్రమ్య పరా గతిరితి నిర్దిష్టపరమపదపర్యన్తం ప్రసరతి; తేన విద్వాన్ తత్ర యాతీత్యర్థః । న మూర్ధన్యనాడిరేవ పరమపదపర్యన్తం ప్రసరతి, కిన్తు తయా నిష్క్రమిష్యతో జ్ఞానరశ్మి స్తథా ప్రసరతీతి ప్రతిభాతి । అస్మిన్ శ్లోకే గతిరేషా ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరవిశిష్టస్యేతి వా విరజాతటే సూక్ష్మశరీరవిసర్జనం వా నోక్తం । ప్రత్యుత ప్రాకృతసూక్ష్మ

శరీరవిశిష్టశ్చేత్ తర్హి తదేవ శరీరం రశ్మేః ప్రకృతిమణ్డలాతీత ప్రసరణస్య ప్రతిబన్ధకం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్ । తాదృశప్రతిబన్ధకరహితత్వాదేవ బ్రహ్మలోక మతీత్య యాతి ।

ద్వాదశే సూత్రే "స్పష్టో హ్యేకేషా" మిత్యనేన "న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీ" తికాణ్వానాం షష్ఠీపాఠః స్పష్ట ఇత్యుక్త్వా విదుషః ప్రాణాః తేన సహ నోత్క్రామన్తీతి స్థాపితమ్ । యద్యేవం తే తేన సహ నోత్క్రామన్తి, తర్హి కింభవన్తీత్యత ఆహ-

సూ- "తాని పరే తథాహ్యాహ" (4, 2, 14)-ఇతి ।

అనుత్క్రాన్తానీన్ద్రియాదిభూతసూక్ష్మాణి న స్థూలశరీర ఏవ తిష్ఠన్తి; న హి విధూతం స్థూలశరీరం సేన్ద్రియం సప్రాణమ్; అతః తాని సూక్ష్మవస్తూని 'పరే' సర్వగతే సర్వాధారే బ్రహ్మణ్యస్తం గచ్ఛన్తి। తథా హ్యాహేతి సూత్రకారచిత్తస్థం విషయవాక్యమ్- "గతాః కలాః పంచదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు । కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి" (3, 2, 7)- ఇతి ముణ్డకవచనమేవేతి ప్రతిభాతి ।

ఆర్తభాగప్రశ్నేషు- "యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి" (బృ॥ 5, 2, 13)- ఇత్యాదివాక్యం విద్వద్విషయమితి మదభిప్రాయో ద్వితీయభాగే విజ్ఞప్తః; సూత్రకారమతే తు- "అగ్న్యాదిగతి శ్రుతేరితిచేన్న భాక్తత్వాత్" (3, 1, 4) ఇత్యనేన తద్వాక్య మవిద్వద్విషయమ్; తథైవ భవతు, తద్వాక్యస్య గ్రహణ మత్ర నావశ్యకమ్ । 'గతాః కలాః' ఇతిముణ్డకవచనం నిస్సంశయం విద్వద్విషయమ్ । దేవాః వాగాదీన్ద్రియాణి । పంచదశకలా దేవాశ్చ విద్వచ్ఛరీరత్యక్తాః స్వస్వాధిష్ఠాతృదేవతాసు ప్రతిష్ఠావిశేషం గతాస్సన్తస్తం సపున శ్లేష్టయ

న్తీత్యర్థః; "అసంశ్లేషః పాతే తు" (సూ॥ 4, 1, 14) ఇత్యుక్తే త్యా దేహపాతకాలే విద్వత్సకాశా దసంశ్లేషం గతాని కర్మాణి విజ్ఞానమయశబ్దితవిద్వాంశ్చ పరేఽవ్యయే ఏకీభవన్తి, అస్తం గచ్ఛన్తి । 'కలాః' ఇత్యనేన 'దేవాః' ఇత్యనేన చ సర్వేన్ద్రియమనః ప్రాణభూతసూక్ష్మాకారాణి ప్రాకృతతత్త్వాని కథితాని । 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీ' తి బృహదారణ్యకవాక్యం యత్ పూర్వసూత్రే ధృతం తస్మిన్ వాక్యే ప్రాణశబ్దేన న కేవల మిన్ద్రియాణి కింతు మనఃప్రాణ భూతసూక్ష్మాణ్యపి వివక్షితాని । అతః ప్రకృతసూత్రే తాని సర్వాణి పరామృశ్యన్తే 'తాని' ఇత్యనేన ।

దర్శితముణ్డకవచనాత్ పరేఽవ్యయే సర్వఏకీభవన్తీత్యవగతమ్, తత్ర బ్రహ్మణ్యస్తంగతానాం ప్రాకృతతత్త్వానాం విషయే 'తాని పరే' ఇతికథితా న్నకించి దధికం వక్తవ్య మస్తి, విజ్ఞానమయస్య బ్రహ్మణ్యైకీభవనప్రకారస్తు పరిష్కారేణ వక్తవ్యః । కుత ఇతి చేత్ సర్వ ఏకీభవన్తీత్యనేన కిం ప్రాకృతతత్త్వాని చ విజ్ఞానమయశ్చ సర్వే వ్యామిశ్రాకారేణ బ్రహ్మణ్యైకీభవన్తీతి సంశయఆపద్యతే । సంశయపరిహారాయ ప్రాకృతసూక్ష్మతత్త్వవేష్టితానాం బద్ధచేతనానాం జగత్ప్రలయకాలే బ్రహ్మణ్యైకీభవనప్రకారా ద్విలక్షణం భవతి విముక్తస్య విజ్ఞానమయస్య బ్రహ్మణ్యైకీభవన ప్రకార ఇతి సప్రమాణ ముపపాదయత్యుత్తరేణ సూత్రేణ-

సూ- "అవిభాగోవచనాత్" (4, 2, 15).

వచనాదిత్యనేన కిం వచనం సూత్రకారచిత్తస్థమితి చేత్, యత్ "పరేఽవ్యయే సర్వఏకీభవన్తి" ఇతి ముణ్డకవచనం పూర్వసూత్రవిషయవాక్య మభూత్, తదుత్తరవాక్యమేవ ప్రకృతసూత్రస్య విషయవాక్యమితి మమ ధీః। ఇదం తద్వాక్యమ్- "యథానద్యః స్యన్దమానా

స్సముద్రే అస్తంగచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ। తథా విద్వాన్నామరూపా ద్విముక్తః పరాత్పరం పురుష ముపైతి దివ్యమ్” (ముణ్డ॥ 3, 2, 8) ఇతి । “దివ్యోహ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి” ఇతి రంగరామానుజీయమ్ । సచామూర్తః పురుషః “సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః” ఇతి విశేషణేన సర్వగతఃపరమాత్మా, సహృదయేప్యవస్థితః । ‘అవిభాగః’ నామరూపాద్విముక్తస్సన్ విభుపరమాత్మానం ప్రవిశ్య పరమాత్మస్వరూపసదృశపరిశుద్ధచిత్స్వరూపేణ తత్సామరస్యేన యఃపరమాత్మన్యైకీభవతి తస్య తేన సహ అవిభాగః, పరమంసామ్యమిత్యర్థః । కుతః? వచనాత్, “యథానద్యః” ఇతిశ్రుతివాక్యకథితదృష్టాన్తద్వారా తథైవోక్తత్వాదిత్యర్థః । యథా నద్యఃనామరూపే విహాయ విశాలం సముద్రం ప్రవిశ్య సముద్రోదకా దవిభక్తాః స్వచ్ఛనీలవర్ణాఏవ భవన్తి, తద్వత్ ॥ అత్ర “యథోదకం శుద్ధె శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవభవతి । ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ” (4, 15) ఇతి కఠవల్లీవచనమ ప్యనుసన్ధేయమ్; తథా “పుణ్యపాపే విధూయ నిరంజనః పరమం సామ్యముపైతి” (3, 1, 3) ఇతి ముణ్డకవచనం చ। యద్యపి జగత్ప్రలయకాలే సూక్ష్మప్రకృతివేష్టితాశ్చేతనాబ్రహ్మణి లయం గచ్ఛన్తి తథాపి తదా తేషాం న బ్రహ్మణ్యవిభాగేనావస్థానమ్, పరిశుద్ధవిభుచిత్స్వరూపస్యాచిత్తత్త్వవేష్టిత సంసారిచేతనానాం చ మిథఃసామరస్యాభావాత్ । విదుషస్తు సూక్ష్మప్రకృతిరూపతిరస్కరిణ్యపగమేనావిర్భూతపరిశుద్ధస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణ్యవిభాగః ।

‘తాని పరే’ ఇతి సూత్రస్యాద్వైతభాష్యే “ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టు రిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి” (6, 5) ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్వాక్యం ధృత్వా తదుత్తర

వాక్యమేవ 'అవిభాగోవచనాత్' ఇతి సూత్రాద్వైతభాష్యే ధృతమ్ । తచ్చైతత్ "భిద్యేతే తాసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే సఏషోఽకలోఽమృతోభవతి" ఇతి । మమ తు యథోపపాదితరీత్యా 'అవిభాగోవచనాత్' ఇతి సూత్రస్య విషయవాక్యం 'యథానద్యః' ఇత్యేతదేవ, అవిభాగశబ్దశ్చ విదుషో బ్రహ్మణి తత్సామరస్యైకీభవననిరూపణపరఇతి నిస్సంశయాకారేణ ప్రతిభాతి ।

శ్రీభాష్యే 'తాని పరే' ఇతి సూత్రస్య విషయవాక్యత్వేన "తేజఃపరస్యాం దేవతాయామ్" ఇతి సద్విద్యావాక్యం ధృత్వా- "సుషుప్తిప్రలయయోర్యథా పరమాత్మసంపత్త్యా సుఖదుఃఖభోగాయాసవిశ్రమః, తద్వదిహాపి" ఇత్యుక్త్వా, 'అవిభాగోవచనాత్' ఇతి సూత్రే శ్రీభాష్యే పునరపి తదేవ సద్విద్యావాక్యం ధృత్వా ఏవముక్తమ్-

"అవిభాగఃపృథగ్వ్యవహారానర్హసంసర్గ ఇత్యర్థః । కుతః? వచనాత్ । 'తేజఃపరస్యాం దేవతాయా' మిత్యత్రాపి 'వాఙ్మనసి సంపద్యతే' ఇత్యతఃసంపద్యతఇతి వచనస్యానుషంగాత్, తస్య చ సంసర్గవిశేషవాచిత్వాత్, అనుషక్తస్యాభిధానవైరూప్యే ప్రమాణాభావాత్, ఉత్క్రాన్తివేలాయాం కారణాపత్తిప్రయోజనాభావాత్, పునస్తతో వ్యక్తాదిసృష్ట్యవచనాచ్చ" ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- 'పరస్యాం దేవతాయా' మితి సద్విద్యావాక్యం విదుషామవిదుషాం చ సమానభూతమరణకాలీనసత్సంపత్తిపరమితి శ్రీభాష్యాదిష్వభ్యుపగతత్వాత్, తాదృశోభయసమానసంపత్తేః 'సమానా చాసృత్యుపక్రమాత్' ఇతిసూత్రే ప్రాగేవ ప్రతిపాదితత్వాచ్చ పునస్తస్యాః కథనస్యాత్ర ప్రసక్తిర్న విద్యతే । యది

"తాని పరే" ఇతిసూత్రే "పరస్యాం దేవతాయా" మితి వాక్యం సూత్రకారచిత్తస్థమ్, తర్హి 'పరేఽవ్యయే' ఇతిముణ్డకవాక్యస్యాత్ర ప్రసక్తిసంశయనివారణార్థం 'తాని పరస్యామ్' ఇతిసూత్రితవ్యమ్ । న చ తథా సూత్రితమ్ । సూత్రోక్తః 'పరే' ఇతి శబ్దః 'పరేఽవ్యయే' ఇతివాక్యస్థపరశబ్దమేవ స్మారయతి, అతో నిస్సంశయం తదేవవాక్యం సూత్రకారచిత్తస్థమ్ । తద్వాక్యోక్తానాం పరేఽవ్యయే ఏకీభూతానాం ప్రాకృతేన్ద్రియమనః ప్రాణభూతసూక్ష్మాణాం పున ర్విద్వద్దేహప్రవేశస్య సంభవో న విద్యతే ॥ ద్వితీయసూత్రే వచనశబ్దేన ప్రథమసూత్రకృతవిషయవాక్యాదన్యత్ కిమపి వచనం సూత్రకారచిత్తస్థం ప్రతీయతే ॥

ప్రకృతమనుసరామః । సృత్యుపక్రమకాలే ప్రాకృతతత్త్వేభ్యో విముక్తస్య సర్వగతే బ్రహ్మణి తత్సామరస్యేన తదవిభక్తాకారేణ ప్రవిష్టస్య మూర్ధన్యనాడ్యా సృతి ర్యా వక్తవ్యత్వేన సంప్రాప్తా, తామేవ ప్రతిపాదయతి సూత్రకారః 'తదోకోగ్రజ్వలన' మిత్యాదినా ।

సూ- "తదోకోగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యా త్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీత శ్శతాధికయా" (4, 2, 16).

సూత్రమిదం పూర్వసూత్రోక్తాద్భిన్నాధికారి విషయమితి న కథంచిదవగమ్యతే, ప్రత్యుత 'తదోకోగ్రజ్వలన' మితి తచ్ఛబ్దేన పూర్వసూత్రకథితవిద్వానేవ పరామృశ్యతే, సూత్రకథితవిద్యా చ 'అపరా' ఇతి విశేషణరహితా సతీ పరబ్రహ్మవిద్యైవ । సూత్రస్యాయమర్థః- తదోకః పూర్వసూత్రోక్తవిదుషః ఓకః స్థానమ్, హృదయమిత్యేతత్; హృదయస్యాగ్రం ప్రజ్వలితం భవతి; అగ్రం నామ హృదయా

న్మూర్ధానమభినిస్సృతాయాః శతాధికాయా నాడ్యాః ప్రారంభస్థానమ్; తత్రైవ తస్యా నాడ్యాః ద్వారం భవతి; విద్వాన్ హృదయస్యాగ్రజ్వలనేన ప్రకాశిత నిర్గమననాడీద్వారో భవతి; స చ ద్వారాఖ్యోరన్ధ్రోఽతిసూక్ష్మాకారః ఉత్క్రమణకాలే విద్వదేకగోచరః నావిదుషః । కథ మతిసూక్ష్మనాడీద్వారా విదుషోనిర్గమనశక్తిరితి విశయే కారణద్వయమాహ, తత్ర ప్రథమం 'విద్యాసామర్థ్యాత్' ఇతి; విద్యా విద్వదధిగత పరబ్రహ్మవిద్యా, తయా ప్రాప్యోఽర్థః, పరమపురుషార్థః, సర్వగతపరమాత్మా, అతః మృత్యుపక్రమకాలే తాదృశార్థప్రాప్త్యై విద్యా సమర్థా సమ్యగర్థవతీ భవతి, సమర్థాయాభావః సామర్థ్యమ్- ఏవం విద్యాసామర్థ్యాత్ । అథ ద్వితీయం 'తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ' ఇతి; తచ్ఛబ్దేన కిం పరామృశ్యతే, విద్యా వా విద్యాసామర్థ్యం వా? ప్రథమపక్షే విద్యాశేషత్వేన, విద్యాఙ్గత్వేన, అహరహ రుపాసనకాలే అహం ముక్తోభూత్వా బ్రహ్మకంచుకితోఽర్చిరాదిమార్గేణ పరమపదం గచ్ఛేయమితి గత్యనుస్మృతిః, చిన్తనం, క్రియతే, ఏవం గతిచిన్తనాభ్యాససంస్కారేణ మృత్యారంభకాలే తాదృశోర్ధ్వగత్యనుస్మృతియుక్తో భవతి; ద్వితీయపక్షే విద్యాసామర్థ్యస్య శేషభూతా ఏకదేశభూతా అర్చిరాదికా కామచారరూపాగతిః; పూర్వోక్తరీత్యా మృత్యారంభకాలే తాదృశగత్యనుస్మృతియుక్తో భవతి- ఏవం గత్యనుస్మృతియోగాచ్చ । 'హార్దానుగృహీతః' హార్దః దహరవిద్యానాయకో హృదయే ఉపాసితః మృత్యారంభకాలే ప్రాప్తః పరమాత్మా, తేనానుగృహీతః శతాధికయా నాడ్యా నిర్గచ్ఛతి ॥

ప్రథమపరిచ్ఛేదస్య చతుర్థభాగే విజ్ఞప్తరీత్యా సర్వగతః పరమాత్మా అచలః, తథాపి స్వశక్త్యంశద్వారేణ వా అతిసూక్ష్మదివ్యరూపవిశేషేణ వా చేతనాచేతనజాతం సర్వమనుప్రవిశ్య జీవ

సముత్క్రాంతస్సన్ జీవేన సహ సంచరతి । "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ఽన్వారూఢః" (బృ॥ 6, 3, 35) ఇత్యుక్తరీత్యా బద్ధజీవమపి ప్రాజ్ఞో ఽన్తర్యామీ పరమాత్మా ఽన్వారుహ్య గచ్ఛతీతి సిద్ధే సప్రాజ్ఞః పరమాత్మా స్వస్మిన్నవిభాగైకేనైకీభూతం ముక్తం న కదాపి విముంచతి, ముక్తస్య చ సదా తేన సహైవ స్థితిగత్యాది రిత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్; అతో ముక్తో ఽన్తర్యామిణా సహైవ పరమపదం గచ్ఛతి; యతీంద్రమతదీపికాయాం హి స్పష్టముక్తం- "బ్రహ్మరన్ధ్రాన్నిష్క్రమ్య హార్దేన సాకమ్" ఇతి । యదా స్వత్యుపక్రమకాలే విద్వాన్ హార్దే పరమాత్మన్యవిభాగేనైకీభూతః తదానీమేవ తదుపరి హార్దస్యానుగ్రహ స్సంపూర్ణాకారేణోదితస్స న్నవిరత స్తిష్ఠతి ॥ ఏవం హార్దానుగృహీతః తేన సహైవ శతాధికయా నిర్గచ్ఛతి ।

ఉత్క్రాన్తివర్ణన శ్రుతివాక్యేషు విద్వద్విషయే యోఽర్థసంశయ ఆపద్యేత స సర్వః పరిహృతో భవతి ప్రకృతసూత్రేణ । తద్యథా (1) "తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతే నైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా ఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః" (బృ॥ 6, 4, 2) ఇతి వచనే చక్షుషో వేత్యస్యావ్యవహితపూర్వకథితః ప్రద్యోతః కేవలం చక్షుషో నిష్క్రమణవిషయ ఇతి ప్రాప్తే, తన్న, మూర్ధ్నో నిష్క్రమవిషయతో విషయేఽపి హృదయాగ్రప్రద్యోతవచన మన్వేతీతి ద్యోతనాయాహ 'తదోకోఽగ్రజ్వలన' మితి । జ్వలనశబ్దేన చ అవిద్వద్విషయకప్రద్యోతాదధికాకారేణ విద్వద్విషయకప్రద్యోతో భవతీతి వ్యజ్యతే । (2) 'చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా ఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః' ఇతి వికల్పకథనా ద్విదుషాం మూర్ధప్రదేశాదేవ నిర్గమనమితి న నియమ ఇతి చేత్ । న । విద్వాన్ మూర్ధప్రదేశాదేవ నిర్గచ్ఛతి; ఛాన్దోగ్యే (8, 6, 6) "శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్య స్తాసాం

మూర్ధాన మభినిస్సృతైకా తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి" ఇతి సువిస్పష్టముక్తత్వాత్ । (3) మూర్ధ్నో వేత్యనేన కేవలం మూర్ధప్రదేశః కథితః న కశ్చిన్నాడీవిశేష ఇతి చేత్ । న । 'మూర్ధాన మభినిస్సృతైకా' ఇతి శతాధికనాడీనిర్దేశాత్ ।

విదుషో మూర్ధన్యనాడీద్వారేణ నిర్గమనస్య తదితరేషాం చ మూర్ధేతరచక్షురాదిప్రదేశేభ్యో నిర్గమనస్య చ యుక్తం కారణం వక్తవ్యమ్· తచ్చ కారణం ప్రథమపరిచ్ఛేదే శతం చైకేతి మన్త్రవ్యాఖ్యానే యత్ సంభావితం తదేవాత్ర పునరుచ్యతే । యావత్ ప్రాకృతేన్ద్రియాది సమ్బన్ధో న త్యక్తః ప్రత్యుత ప్రాకృత సూక్ష్మ శరీరేణ నిర్గమనమ్, తావదిన్ద్రియద్వారభూతచక్షురాది శరీరదేశేభ్యో నిర్గమనం భవతి । యస్మాత్తు విద్వాన్ ఇన్ద్రియమనః ప్రాణసమేతాని భూతసూక్ష్మాణి స్థూలశరీర ఏవ త్యక్త్వా నిర్గచ్ఛతి, తస్మాత్తస్య నిర్గమనద్వార మిన్ద్రియద్వారభూతచక్షురాదిభ్య ఉత్కృష్టవిలక్షణం శరీరస్యాత్యుచ్చస్థానపర్యన్తం తత మతి సూక్ష్మం మూర్ధన్యద్వారమ్ । ప్రకృతిబద్ధాబద్ధయో శ్చేతనయో రథకోత్తరం వ్యవక్తి తయోర్నిర్గమనద్వారభేదః । ప్రాకృత తత్త్వాన్యధమాని, అతస్తద్విశిష్టో ఽనమస్స న్నధమద్వారేభ్య శ్శరీరా న్నిర్గచ్ఛతి । సర్వగతపరమాత్మా సర్వోత్తమం తత్త్వమ్, అతఃప్రాకృతతత్త్వాని త్యక్త్వా పరమాత్మని తదవిభాగేనైకీభూత శ్చేతనో బద్ధచేతనా దుత్తమః, ఊర్ధ్వతమః, అతఏవోర్ధ్వతమద్వారా న్నిర్గత్య, ఏకోత్పాతేన సర్వాన్ ప్రాకృతాన్ లోకానతీత్య తదూర్ధ్వం దివ్యం పరమపదం గచ్ఛతి । ఏషా గతిర్నోపాయవ్యాపారః, కిం తు పరమాత్మప్రాప్త్యా లబ్ధనిరర్గళకామచారస్య ప్రాథమికో వినియోగః । యది విరజాతరణపర్యన్తం బన్ధో న దగ్ధః ఇన్ద్రియాదిభిస్సహైవచ నిర్గమ

నమ్, తస్మిన్ అనిష్టిర్యద్వారభూతమూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రమణశ్రుతేః స్వారస్యహానిః।

సూ- “రశ్మ్యనుసారీ” (4, 2, 17).

అస్య విషయవాక్యమిదమ్- “అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామ త్యథ తైరేవ రశ్మిభి రూర్ధ్వ మాక్రమతే” (ఛా॥ 8, 6, 5) ఇత్యాది। నిశ్యపి రశ్మీనాం సద్భావః శ్రీభాష్యే ప్రదర్శితః।

సూ- “నిశి నేతి చేన్న సమ్బన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వా ద్దర్శయతి చ” (4, 2, 18).

సూ- “అతఏవచాయనేపి దక్షిణే” (4, 2, 18)

నిశి నేతీతిసూత్రభాగస్య విషయవాక్యమిదమ్- “దివా చ శుక్లపక్షశ్చ ఉత్తరాయణమేవ చ। ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమ్” ఇతి। ఏవం నిశి మరణం గర్హితమితి చేత్ న। ‘సమ్బన్ధస్య’=కర్మసమ్బన్ధస్య యావద్దేహ భావిత్వాత్। ఏతేన సాంపరాయఏవ నిశ్శేషేణ కర్మబన్ధోనశ్యతీతి భావస్సూచితః।;

త్రివిధ పరిచ్ఛేదరహిత బ్రహ్మావలంబకస్య ప్రమీతస్య కోవా కాలోఽశుభం జనయేత్, సదావిభాతపరమాత్మలగ్న మూర్ధ్వం ప్రస్థితం కథం వా నిశాదక్షిణాయనాది రన్ధీకర్తుం శక్నుయాత్।

సూ- “యోగినః ప్రతిస్మర్యేతే స్మార్తే చైతే” (4, 2, 20)

‘స్మర్యేతే’ ఇత్యస్య విషయవాక్యం భగవద్గీతాష్టమాధ్యాయస్థా ఏతేశ్లోకాః-

యత్రకాలే త్వనావృత్తి మావృత్తిం చైవయోగినః।
ప్రయాతాయాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ ॥23॥

అగ్నిర్జ్యోతి రహ శ్శుక్ల ష్షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్ ।
తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః ॥24॥

ధూమో రాత్రి స్తథా కృష్ణ ష్షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్ ।
తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతి ర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే ॥25॥

శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగత శ్శాశ్వతే మతే ।
ఏకయా యాత్యనావృత్తి మన్యయా ఽఽవర్తతే పునః ॥26॥

నైతే సృతీ పార్థ జానన్ యోగీ ముహ్యతి కశ్చన ।
తస్మా త్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జున ॥27॥

ఇతి । ఛాన్దోగ్యపంచాగ్నివిద్యాయాం (5, 10, 7) ఇష్టాదికారిణః కృష్ణగత్యా చన్ద్రమసం ప్రాప్య భోగాన్తే పునరావర్తమానా ఏవం వర్ణితాః-

"తద్యఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశోహయత్తే రమణీయాం యోని మాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా ఉథయఇహకపూయచరణా అభ్యాశో యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా" ఇతి॥

ఏవం చన్ద్రలోకాన్నివర్తమానానాం కుత్సితయోనిజత్వసంభవే సత్యపి కథం "నైతే సృతీ పార్థ జానన్ యోగీ ముహ్యతి కశ్చన" ఇత్యుక్తమితి చేత్ । ఉచ్యతే- కృష్ణగత్యా చన్ద్రలోకగమనం పుణ్యకర్మసాపేక్షమితి యె పాపమేవాచరన్తి తేషాం చన్ద్రలోకగమనం నాస్తి, ప్రత్యుత జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేత త్తృతీయగ్ స్థానమ్" (ఛా॥ ఉ॥ 5, 10, 8) ఇత్యుక్తరీత్యా మర్త్యలోకే పునఃపున ర్జననమరణే భవతః; తదపేక్షయా చన్ద్రలోకగమనం ప్రశస్తతరమ్, తల్లోకా

న్నివర్తమానానాం సుకృతవశా ద్ద్విజకులె జన్మసంభవాత్ । గీతా షష్ఠాధ్యాయె యోగభ్రష్టవిషయే యదుక్తం తదత్రానుసన్ధేయమ్ । తత్ర హ్యేవముక్తమ్-

> ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకా నుషిత్వా శాశ్వతీ స్సమాః । శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టో ఽభిజాయతే ॥

ఇతి । అతః యె యోగసంసిద్ధాః తే శుక్లగత్యా గచ్ఛన్తి న చ పునరావర్తన్తే, యే చ యోగే ప్రవృత్తాస్సన్తోఽపి నేహ జన్మని సంపూర్ణసంసిద్ధిం లభన్తే తే చన్ద్రలోకం గతా అపి పునరిహ శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే జనిత్వా పౌర్వదైహికబుద్ధిసంయోగేన భూయో యోగే యతన్త స్సంసిద్ధిం ప్రాప్నువన్త్యేవేతి గీతావచనానాం భావః । ఏతదుక్తం భవతి- శ్రుత్యుక్తకృష్ణగత్యా చన్ద్రలోకగమనం కామ్యకర్మనిరతానామిష్టాదికారిణాం విషయే ప్రతిపాదితమ్, తేషాం పునరుత్తమకులేజన్మ భవతి వా న వా; కామ్యఫల నిరపేక్షాణాం పరమాత్మప్రాప్తికామానాం యోగినాం విషయే తు ప్రమాదాద్యోగభ్రంశే సంప్రాప్తేఽపి చన్ద్రలోకం గత్వా పునరుత్తమజన్మప్రాప్తిర్భవతి తదన్తే చ యోగసిద్ధ్యా శుక్లగతిః ప్రాప్యత ఇతి దృఢవిశ్వాసేన యోగాభ్యాసః కర్తవ్య ఇతి భావగర్భం భగవద్వాక్యమ్ । ఏవం భావేన యోగిభి రేతే సృతీ జ్ఞాతవ్యే, స్మర్తవ్యే, ఇత్యభిప్రాయేణాహ ‘స్మార్తే చైతే’ ఇతి ।

యది అహశ్శుక్లపక్షోత్తరాయణ సంవత్సరశబ్దా స్తత్తత్కాలవాచకా ఏవ స్యుః తర్హి విద్వా నుత్తరాయణే శుక్లపక్షే దివా మృతోఽపి రాత్రికృష్ణపక్షదక్షిణాయనప్రవేశం వినా కథం సంవత్సరం ప్రాప్నుయాత్ । అతః శ్రీభాష్య ఏవముక్తమ్- “ఉపక్రమే చ ‘య

త్ర కాలేషు' ఇతి 'కాలశబ్దః కాలాభిమానిదేవతా తివాహికపరః, అగ్న్యాదేః కాలత్వాసంభవాత్" ఇతి ॥

నను "తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్య" ఇతి తైత్తిరీయానువాకే దక్షిణాయనమృతానాం విదుషాం చన్ద్రసాయుజ్యాదిః, ఉత్తరాయణమృతానాం చ సూర్యసాయుజ్యాదిః కథ్యతఇతి చేత్, తదనువాకస్య తాత్పర్యం తృతీయభాగే యద్వ్యాఖ్యాతం తదత్రానుసన్ధేయమ్ ॥

అథ చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయపాదే ప్రథమాదిసూత్రపంకేన విదుషా మర్చిరాదినా మార్గేణోర్ధ్వగతి ప్రకరణే మార్గవర్తిదేవతాస్థానానాం క్రమవిషయే శ్రుతివాక్యేభ్యో యస్సంశయ ఉత్పద్యతే తం పరిహృత్య క్రమనిర్ణయఃకృతః । తద్విషయే యన్మయా వక్తవ్యమభూత్ తత్ ప్రథమభాగే ఉపపాదితమ్ । అత్ర అవధారణీయో ముఖ్యాంశ ఏషః- "తాని పరే తథా హ్యాహ" (4, 2, 14) ఇతిసూత్రేణ విద్వన్నిర్యాణకాలే తత్పరిత్యక్తేన్ద్రియమనఃప్రాణభూతసూక్ష్మాణాం సర్వగతే పరే బ్రహ్మణ్యస్త ముక్త్వా తదనన్తరమేవ "అవిభాగోవచనాత్" (4, 2, 15) ఇతి సూత్రేణ తస్య విదుషస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి శుద్ధోదకే సిక్తశుద్ధోదకస్య యథా తద్వదవిభాగరూపం సంయోగ ముక్త్వా తతఃపశ్చాన్మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రమణం ప్రతిపాదితమ్ । ప్రకృతసూత్రపంచకే "తటితోఽధివరుణః" (4, 3, 3) ఇతి సూత్రేణ పంచాగ్నివిద్యోక్తతటిదూర్ధ్వం పర్యంకవిద్యోక్తవరుణలోకస్య నివేశనేనైవ వరుణాదూర్ధ్వం పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ఇన్ద్రలోకప్రజాపతిలోకబ్రహ్మలోక ఇతి క్రమః పరిగృహీతః సూత్రకారేణ । ఏతేన సూత్రకారమతే సర్వవిధప్రకృతిసంసర్గాద్విముక్తస్యార్చిరాదినా గన్తవ్యో లోకః ప్రజా

పతిశబ్దనిర్దిష్టకార్యబ్రహ్మలోకాత్ పరస్తా ద్విద్యమానః పరబ్రహ్మ లోక ఏవేతి స్పష్టమ్ । తథాపి పూర్వకాలే బాదరి ప్రభృతయః సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్య గతి ర్నసక్తత్వాత్, అర్చిరాదికా గతిశ్చ యా శ్రూయతే తయా క్రమముక్తికామానాం కార్యబ్రహ్మప్రాప్తిరితి మేనిరే; తన్మతం జైమినినా నిరస్య సర్వగతం బ్రహ్మప్రాప్తా ఏవార్చిరాదినా పరబ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీతి స్థాపితమ్, బాదరాయణేన చ కిం ప్రకారేణ బ్రహ్మోపలంబకాః పరబ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీతి విషయం పరిష్కృత్య సిద్ధాన్తః కృతః । తదేతత్ సర్వం కార్యాధికరణసూత్రైః ప్రతిపాదితం భవతి । తాని చేదానీం యథామతి వ్యాఖ్యాస్యన్తే ।

సూ- “కార్యం బాదరి రస్యగత్యుపపత్తేః” (4, 3, 6)

పంచాగ్నివిదోక్తార్చిరాదినా గతస్య “బ్రహ్మగమయతి” ఇత్యుక్తం ప్రాప్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం కార్యం బ్రహ్మేతి బాదరిః । కుతః? ‘అస్య’ కార్యబ్రహ్మలోకస్య ‘గతిః’ గన్తవ్యత్వ ముపపద్యతే । అత్ర శ్రీభాష్యపఙ్క్తిః “న హి పరిపూర్ణం సర్వజ్ఞం సర్వగతం సర్వాత్మభూతం పరం బ్రహ్మోపాసీనస్య తత్ప్రాప్తయే దేశాన్తరగతి రుపపద్యతే, ప్రాప్తత్వాదేవ” ఇతి । ఏవం బాదరిమత మిత్యర్థః ।

సూ- “విశేషితత్వాచ్చ” (4, 3, 7)

యద్యపి ఛాన్దోగ్యే “బ్రహ్మగమయతి” ఇతి నపుంసకలిఙ్గ బ్రహ్మశబ్దః ప్రయుక్తః, తథాపి సమానప్రకరణే బృహదారణ్యకే (8, 2, 15) “తాన్ వైద్యుతాత్ పురుషో మానసఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో నివసన్తి, తేషాం న పునరావృత్తిః” ఇతి విశిష్య బ్రహ్మలోకాః కథితాః । ఏతె

లోకాః కార్యబ్రహ్మణో లోకప్రదేశా భవితు మర్హన్తీతి బాదర స్తర్కః।

బాదరిణా 'ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే' (ఛా॥ ఉ॥ 8॥ 14, 1) ఇతి వాక్యం ధృతమితి మన్తుం న శక్యతే। తస్మిన్ వాక్యే "తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా" ఇత్యాదిభ్యః ఆకాశాఖ్యసర్వగతం బ్రహ్మైవ ప్రజాపతే రాశ్రయభూతసభాత్వేన రూపయిత్వా వర్ణితః।

కథం ఛాన్దోగ్యే "బ్రహ్మగమయతి" ఇతి పరబ్రహ్మవాచకనపుంసకబ్రహ్మశబ్దప్రయోగ ఇతి చేదాహ బాదరిః-

సూ- "సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః" (4, 3, 8) ఇతి। యద్యపి అపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం బ్రహ్మ సర్వత్ర విద్యతే, జీవాత్మనాం హృదయేపి విద్యతే, తథాపి విషయాసక్తానాం బ్రహ్మ దుర్లభమితి భావేన తేభ్యో బ్రహ్మ బహుదూరవర్తి భవతి, జ్ఞానినాం తు సమీపవర్తీతి వర్ణ్యతే। కేనోపనిషది "బ్రహ్మ దేవేభ్యో విజిగ్యే" ఇత్యుపక్రమ్య "తస్మాద్వా ఇన్ద్రో ఽతితరామివాన్యాన్ దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ" ఇత్యుక్తమ్। తత ఇన్ద్రస్య తదితరదేవేభ్యః కించిచ్ఛ్రైష్ఠ్యం మనసి నిధాయ తస్య పరం బ్రహ్మ నేదిష్ఠమిత్యుక్తమ్। చతుర్ముఖబ్రహ్మణ స్తతోపి శ్రైష్ఠ్యాత్ తస్య బ్రహ్మసామీప్యమ్। ఏవం సామీప్యాత్ చతుర్ముఖస్య 'తద్వ్యపదేశః' 'బ్రహ్మ' ఇతి వ్యపదేశః।

నను బృహదారణ్యకే "తేషాం న పునరావృత్తిః" ఇతి ప్రతిపాదితం ఖలు; కథం తర్హి వినాశార్హకార్యబ్రహ్మలోకం ప్రాప్తానామపునరావృత్తిరితి చేదాహ బాదరిః-

సూ- "కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధా నాత్" (4, 3, 9) ఇతి ।

'కార్యస్య' చతుర్ముఖలోకస్య 'అత్యయే' ప్రలయే ప్రత్యుపస్థితే సతి తదా 'తదధ్యక్షేణ' తల్లోకాధ్యక్షేణ చతుర్ముఖేన సహ 'అతః' కార్యాఖ్య బ్రహ్మలోకాత్ 'పరం' పరబ్రహ్మతత్వం ప్రాప్నువన్తి । 'అభిధానాత్' తథైవాభిధానాత్ ।

అద్వైతభాష్యే, 'అభిధానాత్' ఇత్యస్య న కిమపి విషయ వాక్యముదాహృతమ్ । అభిధాయకం కిమపి వాక్యం మనసి నిధా యైవాభిధానాదితి సూత్రితం ప్రతీయతే । శ్రీభాష్యే తైత్తిరీయ మహానారాయణోపనిషద్వాక్యమిద ముదాహృతమ్-

"వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థా స్సన్న్యాసయోగా ద్యత యశ్శుద్ధసత్వాః । తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరా మృతా త్పరిముచ్యన్తి సర్వే" ఇతి ।

అస్య బాదరిమతే ఽయమర్థః - 'బ్రహ్మలోకే' కార్యబ్రహ్మలోకే స్థితాస్సన్తః 'పరాన్తకాలే' మహాప్రలయకాలే 'పరిముచ్యన్తి' మోక్షం ప్రాప్నువన్తి- ఇతి । అతస్తే చతుర్ముఖలోకాన్న పునరావర్తన్తే తల్లోకాన్తే మోక్షం ప్రాప్నువన్తీతి తేషాం విషయే హ్యపునరావృత్తిశ్రుతి ర్యుజ్యతే ।

సూ- "స్మృతేశ్చ" (4, 3, 10).

పూర్వసూత్రధృతశ్రుత్యర్థోపబృంహణస్మృతివాక్యాచ్చ । ఇదం తద్వాక్యమ్-

"బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సంప్రాప్తే ప్రతిసంచరే ।
పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమ్ ॥

ఇతి। అయమర్థః-ప్రతిసంచరే మహాప్రలయే సంప్రాప్తే సతి బ్రహ్మణా హిరణ్యగర్భేణ సహ 'పరస్యాన్తే' పరం హిరణ్యగర్భస్యాయుః। ఇతరలోకాధిపతీనా మాయుః కాలాపేక్షయా తదాయుః కాలస్యాపరత్వాత్। తస్యాన్తే 'పరం పదం' పశ్యత ఇతి పదం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశన్తి- ఇతి।

ఇత్థం సూత్రపంచకేన బాదరిమత ముపన్యస్తమ్। అథ సూత్రత్రయేణ జైమినిమతోపన్యాసః క్రియతే।

సూ- "పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్" (4, 3, 11).

యదుక్తం పరిపూర్ణం సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రాప్తానాం గతిర్న విద్యతఇతి తన్న। తైత్తిరీయభృగువల్ల్యాం "ఏత మానన్దమయ మాత్మాన ముపసంక్రమ్య। ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్" ఇతి ముక్తస్య కామచారరూపా గతిః ప్రతిపాదితా। నిర్యాణకాలే విద్వాన్ స్వస్యాత్మభూత మానన్దమయం పరమాత్మానం తృణజలాయుకాన్యాయేనోపసంక్రమ్య శరీరం త్యక్త్వా స్వస్వరూపేణావిర్భూతః కామచారేణ సంచరతీతి భావః। దహరవిద్యాయాం తథా భూమవిద్యాయామపి ముక్తస్య కామచారరూపా గతిః ప్రతిపాదితా। నపుంసక బ్రహ్మశబ్దశ్చ సర్వగతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి తన్నిత్యేచ్ఛాసిద్ధే పరమపదస్థే దివ్యమూర్తబ్రహ్మణి చ ముఖ్యవృత్తిః, న తు కార్యే బ్రహ్మణి।

పర్యంకవిద్యాయాం హి ప్రజాపత్యపరనామకకార్యబ్రహ్మణో లోకాద ప్యుపరి పరబ్రహ్మలోకే విద్యమానం మూర్తం బ్రహ్మ నపుంసక బ్రహ్మశబ్దేనైవ నిర్దిశ్యతే। తస్మాత్ స్వస్యాత్మభూతం సర్వగతంబ్రహ్మ ప్రాప్య కామచారేణ పరమపదే పర్యంకస్థం పరం బ్రహ్మైన గచ్ఛతి ముక్తః।

అస్మిన్ సూత్రే పరబ్రహ్మలోకం గతస్యైవా విద్యానివృత్తిరితి సూచకం పదం న కించిద్విద్యతే । ఆవిర్భూతస్వరూపస్యైవ పర్యంకవిద్యోక్తబ్రహ్మాలంకారేణాలంకరణం యుజ్యతే ।

సూ- "దర్శనాచ్చ" (4, 3, 12).

దర్శనశబ్దేన వివక్షితం శ్రుతివాక్యం పర్యంకవిద్యా తథా - "తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో భైక్షచర్యాం చరన్తః । సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషో హ్యవ్యయాత్మా" (1, 2, 11) ఇతిముణ్డకశ్రుతిశ్చేతి ప్రతిభాతి । బాదరిణా "తద్య ఇత్థం విదుః యే చేమే ఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే" ఇతిపంచాగ్నివిద్యావాక్యమాదాయ తద్వాక్యే "బ్రహ్మ గమయతి" ఇత్యుక్తబ్రహ్మశబ్దస్య కార్యబ్రహ్మపరత్వేన నీతత్వాత్ తత్ప్రతిక్షేపాయ సమానప్రకరణోక్తస్య తపశ్శ్రద్ధేఇతిముణ్డకవచనస్య గ్రహణం యుజ్యతే । సూర్యద్వారేణేత్యనేన హ్యర్చిరాదికా గతిస్సూచ్యతే, అమృతావ్యయవిశేషణాభ్యాం చ పురుషాఖ్యం గన్తవ్యం మూర్తం బ్రహ్మ నిత్యమితి స్పష్టమ్ । ఏతదనురోధేన ప్రజాపతిలోకోపరి బ్రహ్మలోకేస్థితం పర్యంకవిద్యోక్తం బ్రహ్మ నిత్యమితి వక్తవ్యమ్ । 'విరజాః ప్రయాన్తి' ఇత్యనేన చ విరజాః ప్రకృతిలేపాద్విముక్తాః ఆవిర్భూతశుద్ధస్వరూపా ఏవ అమృతమవ్యయం పురుషం గచ్ఛన్తీత్యవగమ్యతే । కల్పాన్తే ముక్త్యర్థం గన్తవ్యం కార్యం బ్రహ్మ తు నామృతం బ్రహ్మ । తస్మాద్యథోక్తం పరమేవ బ్రహ్మ గచ్ఛతి ।

సూ- "న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః" (4, 3, 13).

వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థానాం బ్రహ్మవిదామస్థిరకార్యబ్రహ్మప్రాప్తౌ ప్రత్యభిసన్ధిర్న విద్యతే ।.

శ్రీభాష్యే "వేదాన్తవిజ్ఞాన సునిశ్చితార్థాః" ఇతి వచనం బాదరిపక్షే పఠిత్వా తస్య జైమినిపక్షే యోఽర్థో వక్తవ్యః స నైవోక్తః । ప్రకృతసూత్రవేదాన్తసారే జైమినిపక్షే తస్య శ్రుత్యర్థః సంక్షేపేణ ఏవం కథితః- "తే బ్రహ్మలోకే తు ఇతి శ్రుతిః బ్రహ్మైవ లోక ఇతి పరబ్రహ్మవిషయైవ" ఇతి । అస్య సంపూర్ణార్థః "విశేషం చ దర్శయతి" (4, 3, 15) ఇతి సూత్రవేదాన్తదీపే ఏవం ప్రతిపాదితః-

> "'తే బ్రహ్మలోకే' ఇతి తు బ్రహ్మలోకశబ్దస్య కర్మధారయవృత్త్యా బ్రహ్మవిషయత్వాత్ బ్రహ్మణ్యుపాస్య వర్తమానాః పరాన్తకాలే చరమదేహావసానసమయే పరామృతాత్ పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రీతాద్ధేతోః, పరిముచ్యన్తి సర్వే సర్వస్మాద్బన్ధాద్విముచ్యన్త ఇతి 'వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః' ఇతి ప్రకరణాదవగమ్యతే"।

ఇతి । యద్యేవం చరమదేహావసానసమయ ఏవ సర్వబన్ధాద్విముక్తిః, తర్హి విముక్తానామావిర్భూతస్వరూపాణామేవ పరమవైభవేన పరమపదగతిః ।

అద్వైతభాష్యే బాదరిమతమేవాద్వైతమతమితి కృత్వా విదుషో గతిప్రతిషేధాయావలమ్బ్య తదేవ సిద్ధాన్తీకృతమ్ । అతో యది వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సన్న్యాసినో వ్యర్చిరాదిగత్యా కార్యబ్రహ్మలోకం గత్వా తత్ర తల్లోకప్రలయపర్యన్తమవిముక్తాస్తిష్ఠన్తీతి బాదరిరభిప్రేయాత్, తర్హి తదద్వైతినాం ప్రతికూలం భవతి। తస్మాదద్వైతభాష్యే బాదరిమతనిరూపణే "వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః" ఇతి శ్లోకో న ధృతః । శ్లోకోఽయం ముణ్డకోపనిషద్యపి (3, 2, 6) పఠితః, తత్ర "బ్రహ్మలోకే తు" ఇత్యస్య స్థానే "బ్రహ్మలోకేషు" ఇతి, "పరామృతాత్" ఇత్యస్య స్థానే "పరామృతాః"

ఇతి పాఠభేదః । ఏతచ్ఛ్లోకః ముణ్డకోపనిషదద్వైతభాష్యే శ్రీమచ్ఛంకరాచార్యైః ఏవం వ్యాఖ్యాతః-

"సంసారిణాం యే మరణకాలాః తే ఉపరాన్తాః, తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాన్తకాలః........బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః, ఏకోఽప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే చ, అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి, బ్రహ్మణీత్యర్థః........పరామృతాః పరమమృతం అమరణధర్మకబ్రహ్మాత్మభూతం యేషాం తే పరామృతాః జీవన్త ఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సన్తః పరిముచ్యన్తి" ఇత్యాది ।

ఏవం దర్శితశ్లోకః అద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యకారాభ్యాం స్వస్వమతానుసారం వ్యాఖ్యాతోఽపి నకార్యబ్రహ్మలోకావసానలభ్యమోక్షపరః । వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థానాం తాదృశబహుచిరాయితమోక్షస్య ఛాన్దోగ్యబృహదారణ్యకాది సుప్రసిద్ధశ్రుతివిరుద్ధత్వాత్ ।

అద్వైతినాం పంచదశీగ్రన్థే తు ధ్యానదీపాఖ్యే నవమే భాగే 52 శ్లోకే ఏవముక్తమ్-

"వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థా ఇతి శాస్త్రితః। బ్రహ్మలోకే సకల్పాన్తే బ్రహ్మణా సహ ముచ్యతే" ॥

ఇతి । తదేతత్ "వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః" ఇతి ముణ్డకశ్లోకస్య శ్రీమచ్ఛంకరాచార్యకృతభాష్యవిరుద్ధమితి ప్రతిభాతి ।

శ్రీవిష్ణుపురాణస్య ద్వితీయాంశే సప్తమాధ్యాయే 16 శ్లోకస్య వ్యాఖ్యానే శ్రీవిష్ణుచిత్తైరేవముక్తమ్-

“షణ్ముఖేనేతి । అపునర్మార్గకాః సత్యలోకం ప్రాప్తాపి న పునస్సంసరన్తి, ‘బ్రహ్మలోకమభిసంపద్య న పునరిమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే’ ఇతిశ్రుతేః । ‘బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సంప్రాప్తే ప్రతిసంచరే । పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమ్’ ఇతిస్మృతేశ్చ । ‘ఆబ్రహ్మభవనాత్’ (గీ॥ 8, 16) ఇత్యాదిస్మృత్యుక్తమావర్తనం చతుర్ముఖాద్యుపాసనేన తత్తల్లోకప్రాప్తివిషయం కల్ప్యమ్” ఇతి ।

ఏతద్వాక్యోదాహృతం “బ్రహ్మలోక మభిసంపద్య న పునరిమం మానవ మావర్తం నావర్తన్తే” ఇతివాక్యం కుత్రత్యమితి న జ్ఞాయతే; వాక్యస్య పౌర్వాపర్యావలోకనంవినా వాక్యోక్తో బ్రహ్మలోక శ్చతుర్ముఖలోకఏవేతి నిశ్చయేన వక్తుం న శక్యతే। వాక్యోక్తో బ్రహ్మలోకః కథం పరబ్రహ్మలోకఏవ న స్యాత్, వాక్యస్యాస్య ప్రాయః ఉపకోసలవిద్యావాక్యసమానశైలిత్వాత్ । తచ్చవాక్య మేవం భవతి- “స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవ మావర్తం నావర్తన్తే” (ఛా। ఉ॥ 4, 15, 6) ఇతి । ఏతద్వాక్యోక్తం బ్రహ్మపథేన గన్తవ్యం బ్రహ్మ పరమం మూర్తం బ్రహ్మ, న తు కార్యం బ్రహ్మ। చతుర్ముఖహిరణ్యగర్భాపరనామక కార్యబ్రహ్మోపాసనేన తల్లోకలభ్యసుఖానుభవార్థం యే తత్ర గచ్ఛన్తి తే ఽర్చిరాదిగతిం వినా తత్ర గచ్ఛన్తి । యది తేషు కేషాంచిత్ తత్రత్యసుఖానుభవే వైరాగ్యోత్పత్తిః, యది చ “తదుపర్యపి బాదరాయణ స్సంభవాత్” (1, 3, 25) ఇతి సూత్రితరీత్యా పరమాత్మోపాసనే ప్రవృత్తి రుపజాయతే, తర్హి తఏవోపాసనసిద్ధ్యా కృతాత్మానోభూత్వా పరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్హా భవన్తి, న తు కార్యబ్రహ్మలోకప్రాప్తిమాత్రేణ సర్వే । కుతః?

“ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినః” (గీ॥ 8, 16) ఇతి కార్యబ్రహ్మలోకం గతానామపి పరమాత్మోపాసనరహితానాం పునరావృత్తిస్మరణాత్ । తస్మాత్ “బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే” ఇత్యాదిప్రకారకం వచనం తదవలంబిచ కార్యబ్రహ్మలోకం గత్వా కార్యబ్రహ్మణా సహైవ న తత్పూర్వం కేషాంచిదపి ముక్తిరితి మతం ప్రసిద్ధశ్రుతిస్మృత్యననుగుణం ప్రతీయతే । బాదరిస్త్వాదృశం మతం న స్వాస్తైస్త్రీ అంగీకురుతే; కిం తు పరమాత్మోపాసన సిద్ధ్యా సద్యోముక్తిరితిమతమేవ స్వసమ్మతత్వేన వదన్ముక్తానాం తు గతిమనిచ్ఛన్ గతిశ్రుతీనాం కల్పాన్తే ముక్తికామానాం పరత్వేన గతిం కల్పయతి । జైమినిరపి సద్యోముక్తిమేవవదన్ ముక్తానామేవ పరమపదం ప్రతిశ్రుత్యుక్తా గతిరితి స్థాపయతి, తేన చ ఆకల్పం కార్యబ్రహ్మలోకే స్థాతవ్యత్వస్య కారణాభావ ఇతి సిద్ధే “బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే” ఇతి వచనం జైమినినా నాంగీకృతమితి ఫలతి ।

అథ బాదరాయణః సిద్ధాన్తం వక్తి-

సూ- “అప్రతీకాలంబనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషా త్తత్క్రతుశ్చ” (4, 3, 14) ।

ఇతి । అద్వైతభాష్యే ద్వైతభాష్యే చ ‘ఉభయథా చ అదోషాత్’ ఇతి పాఠః పఠితః । శ్రీభాష్యపఠితః ‘ఉభయథా చ దోషాత్’ ఇతి పాఠఏవ శుద్ధ ఇతి భవతు, సూత్రవివక్షితా అప్రతీకాలంబనాః కే ఇతి వివేక్తవ్యమ్ । శ్రీభాష్యే “తద్య ఇత్థం విదుః యే చేమే ఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే తే ఽర్చిష మభిసంభవన్తి” (ఛా॥ ఉ॥ 5, 10, 1) ఇత్యాది పంచాగ్ని విద్యావాక్యమాదాయ వాక్యోక్తద్వివిధాధికారిషు ప్రథమా ఇత్థం విదో నామ బ్రహ్మాత్మక స్వాత్మోపాసకాః ‘యే చేమే ఽరణ్యే’ ఇత్యుక్తా

శ్చ స్వాత్మశరీరక బ్రహ్మోపాసకాః, ఉభయే ప్యప్రతీకాలంబనాః- ఇత్యాదిప్రకారేణార్థః కథితః । తత్ర స్వాత్మశరీరకబ్రహ్మోపాసకా అప్రతీకాలంబనా ఇత్యత్ర న కోపి సంశయః, యతస్తే సాక్షాత్ పరమాత్మాన మేవోపాసతే । యత్తు బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసకా అపి సూత్రకారాభ్యుపగతా ఇతి పరికల్ప్య, తేప్యప్రతీకాలంబనా ఇత్యుచ్యతే, తత్ర విజ్ఞాపనమ్- సూత్రకారేణ పరమాత్మోపాసన ప్రకార నిరూపణప్రకరణే "ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తిచ" (4, 1, 3) ఇతి సూత్రే జీవాత్మనః ఆత్మత్వేన పరమాత్మోపాసనం ప్రతిపాదితమ్, తదేవ స్వాత్మశరీరకపరమాత్మోపాసనమ్, శ్రీభాష్యే హి సూత్రార్థ ఏవముక్తః-

"తుశబ్దోఽవధారణే, ఉపాసితు రాత్మేత్యేవోపాస్యమ్,
ఉపాసితా ప్రత్యగాత్మా స్వశరీరస్య స్వయం యథాఆత్మా,
తథా స్వాత్మనోఽపి పరం బ్రహ్మాఽఽత్మేత్యేవోపాసీతేత్య
ర్థః"

ఇతి। ఏతద్విపరీతం భవతి బ్రహ్మాత్మకజీవాత్మోపాసనమ్, అతస్తన్న కథం చిత్ దర్శితసూత్రార్థాన్తఃపాతి భవితు మర్హతి । శ్రీభాష్యేఽపి దర్శితసూత్రవ్యాఖ్యానే తాదృశోపాసనం న ప్రతిపాదితమ్ ।

తదుత్తరసూత్రాచ్చ జీవాత్మన ఆత్మత్వేన పరమాత్మోపాసనమేవ అప్రతీకోపాసన మిత్యవగమ్యతే । తచ్చ సూత్ర మేవం భవతి" న ప్రతీకే న హి సః (4, 1, 4) ఇతి। తస్యార్థ గ్రహణాయ భూమవిద్యాతః యత్కించి దత్రానూదితవ్యం భవతి। భూమవిద్యాయాం సయోనామాదీన్యాశాపర్యన్తాని వస్తూని ప్రత్యేకం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామాదీనాం గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యుక్త్వా "ప్రాణోవా ఆశాయాభూయాన్" ఇతి ప్రాణం నామా

దిభ్యోఽపి శ్రేష్ఠత్వేన కథయిత్వా ప్రశస్య చ– “స వా ఏష ఏవం పశ్య న్నేవం మన్వాన ఏవం విజాన న్నతివాదీ భవతి” ఇత్యుక్తమ్। అత్రోక్తః ప్రాణః ముఖ్యప్రాణ ఇతి ప్రతిభాతి । ముఖ్యప్రాణం సర్వే జీవా ఉపజీవన్తీతి భావేన “ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా” ఇత్యాదినా పిత్రాదిజీవాః ప్రాణ ఇతి ప్రాణస్య ప్రశంసనం కృతమ్। అథ జీవస్య కేవలం స్వాత్మనాతివాదిత్వభ్రాన్తినివారణాయ “ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి” ఇత్యుక్తమ్ । సత్యం నామ భూమాఖ్యః పరమాత్మా “యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖ మస్తి భూమైవ సుఖం భూమాత్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యః” ఇత్యుక్త్వా “స ఏవాధస్తాత్ స ఉపరిష్టాత్ స పశ్చాత్ స పురస్తాత్ స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదగ్ం సర్వమ్” (ఛా॥ ఉ। 7, 25, 1) ఇతి భూమాఖ్యః పరమాత్మా విభు రనన్త ఇతి ప్రదర్శితః । తత్ర నామాదీనాం బ్రహ్మత్వోపాసనమపి పరబ్రహ్మోపాసనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే సూత్రకారః ప్రత్యాహ ‘న ప్రతీకే న హి సః’ ఇతి । అస్య శ్రీభాష్యమ్– “ప్రతీకే నాత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్, ‘న హి సః’ న హ్యుపాసితు రాత్మా ప్రతీకః । ప్రతీకోపాసనేషు ప్రతీక ఏవోపాస్యః, న బ్రహ్మ । బ్రహ్మ తు తత్ర దృష్టివిశేషణమాత్రమ్ । ప్రతీకోపాసనం హి నామ అబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్ట్యాఽనుసన్ధానమ్, తత్రోపాస్యస్య ప్రతీకస్యోపాసితు రాత్మత్వాభావా న్న తథానుసన్ధేయమ్” ఇతి । ఏతేన జీవాత్మనోఽప్యాత్మత్వేన పరమాత్మావలంబనమేవ అప్రతీకాలంబన మితి సుస్పష్ట మవగమ్యతే । వేదాన్తశాస్త్రే మోక్షాయ పరమాత్మోపాసనమేవోపదిశ్యతే, న జీవాత్మోపాసనమ్ । కథం చిత్ జీవాత్మోపాసనస్యాంగీకారేఽపి వేదాన్తశాస్త్రే సర్వం వస్తుజాతం బ్రహ్మాత్మకమ్, తస్మా దబ్రహ్మాత్మకజీవతత్త్వమేవ నాస్తీతి తాదృశజీవోపాసనం తస్మిన్ శాస్త్రే నకథంచిత్ ప్రతిపా

ద్యా భవేత్ । బృహదారణ్యకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పృథివ్యాదిస ర్వాణి వస్తూని తథా "యస్యాత్మా శరీర" మితి జీవాత్మాచ పరమాత్మనః శరీరమ్, సచాన్తర్యామీ తేషామాత్మేతి ప్రతిపాదితమ్। ప్రతీకశబ్దః శరీరపర్యాయః, తస్మాత్ 'న ప్రతీకే' ఇతి సూత్రోక్తప్రతీకశబ్దస్య బ్రహ్మణః ప్రతీకః, శరీరం ఇత్యర్థః; బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వస్యైవ ప్రతీకః బ్రహ్మాత్మక ఇత్యుక్తం భవతి; విశిష్టాద్వైతమతే చ యద్యపి జీవాత్మా బ్రహ్మాత్మకః, తథాపి స బ్రహ్మణో౽న్యః, న తు బ్రహ్మైవ, తస్మాత్ బ్రహ్మణ శ్శరీరభూతో జీవాత్మా బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసనే బ్రహ్మణః ప్రతీకభూతం స్వాత్మాన ముపాస్తే, అత స్తాదృశోపాసనం ప్రతీకోపాసనమేవ। బ్రహ్మణో౽న్యో౽పి బ్రహ్మాత్మకజీవాత్మా స్వస్య బ్రహ్మాపృథక్సిద్ధత్వ తదవిభక్తత్వాద్యనుసన్ధానార్థమ్- "త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే । అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే । తద్యో౽హం సో౽సౌ యో౽సౌ సో౽హమస్మి" ఇత్యహంగ్రహేణ పరబ్రహ్మోపాసనం కురుతే, అహంగ్రహోపాసనం చ స్వాత్మశరీరకబ్రహ్మోపాసనమ్, న తు బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసనమ్ । బ్రహ్మోపాసీనో బ్రహ్మమయో భూత్వా ఉపాసనకాలే ప్రహ్లాదాదివ స్వాత్మానమపి విస్మృత్య పరమాత్మైకధ్యానపరో భవతి। తదేతత్ బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసనే కదాపి న సంభవతి, బ్రహ్మశరీరభూతే స్వాత్మన్యేవ తాదృశోపాసకస్య ముఖ్యదృష్టిర్నిక్షేపాత్ ।

పరబ్రహ్మోపాసనం సర్వవేదాన్తిసంప్రతిపన్నమ్, బ్రహ్మాత్మక స్వాత్మోపాసనం తు కేవలభగవద్రామానుజమతీయైః ప్రతిపాద్యతే; తత్రాపి ప్రతిపాదనమాత్రమేవైతత్, యతః తాదృశబ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసకా న కేచిదప్యస్మద్గురుపరంపరానుగృహీతగోష్ఠ్యన్తఃపాతిన ఆసన్; భగవన్నాథముని ప్రభృత్యస్మత్పూర్వాచార్యా

స్సర్వే స్వాత్మశరీరకపరమాత్మావలంబకా ఏవాఽఽసన్। కతిపయ విషయేషు శ్రీభాష్యవృత్తికార వాక్యకార ద్రమిడభాష్యకారాణాం వచనా న్యుదాహృతాని, బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసనవిషయే తు న కిమపి తేషాం వచన ముదాహృతమ్ । కింబహునా పరతత్త్వభూత బ్రహ్మతత్త్వా దన్యత్వేనా పరతత్త్వత్వేన చ పరిగణిత బ్రహ్మాత్మక జీవతత్త్వోపాస నస్య ఔపనిషన్మతసమ్మతత్వసమర్థనం వా బ్రహ్మతత్త్వోపాసనస్య వాచ్యభూతాప్రతీకాలంబనత్వసమర్థనం వా అతీవ క్లిష్టమితి ప్రతిభాతి । స్వాత్మశరీరకబ్రహ్మావలంబనమేకమేవాద్వితీయం నిస్సమాభ్యధిక మప్రతీకాలంబనం భూత్వా విశిష్టాద్వైతమతం పుష్ణాతి ।

తర్హి “తద్య ఇత్థం విదుః యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే” ఇత్యుక్తద్వివిధాధికారిణః కే? ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- ప్రథమే ఇత్థంవిదో నామ పంచాగ్నివిదః పరమాత్మోపాసకాః పరమాత్మప్రాప్తికామా గృహస్థాశ్రమిణః, తదితరే చారణ్యకా అపి పరమాత్మోపాసకాః పరివ్రాజకాదయః; ఏవం చ ఆశ్రమమాత్ర భేదేనోభయేపి స్వాత్మశరీరకపరమాత్మోపాసకాః అప్రతీకాలంబనాః, తస్మా దుభయేప్యర్చిరాదికయా గత్యా ప్రస్థితాస్సన్తః పరమపదేఽవస్థితం మూర్తం పరమం బ్రహ్మ గచ్ఛన్తి । పంచాగ్నివిదః పరబ్రహ్మోపాసకగృహస్థాశ్రమిణ ఇతి విషయః చతుర్థ పరిచ్ఛేదే నిపుణతర ముపపాదయిష్యతే । “కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః”(సూ॥3, 4, 47) ఇత్యాదిభిః బ్రహ్మవిద్గృహస్థానామపి సన్న్యాసాశ్రమిణామివ పరమాత్మప్రాప్తి రస్తీత్యవగమ్యమానత్వాత్ పంచాగ్నివిదో బ్రహ్మనిష్ఠగృహస్థాశ్రమిణ ఇత్యర్థకరణేన బ్రహ్మసూత్రాదిషు సువిస్పష్టముపలభ్యమాన బ్రహ్మజ్ఞాధికారివిశేషా ఏవ కథితా భవన్తి ।

ఏవం చ స్వాత్మశరీరకపరమాత్మావలంబకా స్సర్వేప్యశ్రిమిణః అప్రతీకాలంబనా ఇతి సిద్ధే సూత్రార్థఏవం భవతి- అమానవః ఉక్తలక్షణాన్ అప్రతీకాలంబనాన్ పరమం మూర్తం బ్రహ్మ నయతి నాన్యాన్; అన్యే చ తే ద్వివిధాః, ఏకే కార్యం బ్రహ్మోపాసీనాః, ఇతరేనామాదీనాం పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వాత్, శరీరత్వాత్, బ్రహ్మశరీరబుద్ధ్యా ఽనుష్ఠితం ప్రతీకోపాసనమపి పరబ్రహ్మోపాసనమితి మన్వానాః । ఏతా నుభయవినా నప్యమానవః పరమం బ్రహ్మ నయతీతి పక్షే దోష ఆయాతి తత్క్రతున్యాయశ్చ వక్తవ్యః । తథా హి- ప్రథమపక్షే కార్యం బ్రహ్మోపాస్య తల్లోకం గతానాం తత్క్రతున్యాయేన తల్లోకలభ్యసుఖానుభవో భవతు నామ, పరం తు కార్యాత్యయే కార్యబ్రహ్మణా సహ తేషామపి పరబ్రహ్మప్రాప్తిరూపా ముక్తిరితి పరికల్పనం దోషజుష్టం భవతి, యతః తే పరమం బ్రహ్మనోపాసితవన్తః, అనుపాసితస్య చ ప్రాప్తిర్న కథం చిత్ సంభవతి । ద్వితీయపక్షే సర్వస్య జగతః పరబ్రహ్మశరీరత్వేపి తస్యాత్మభూత బ్రహ్మణో ఽన్యత్వాత్ ప్రతీకముపాసీన స్తత్క్రతున్యాయేన ఉపాసితం ప్రతీకమేవ ప్రాప్నుయాత్ న త్వనవలంబితం పరమాత్మానమ్ । ఏవం ఉభయథా చ పక్షద్వయే చ దోషః । తస్మాత్ న తథా విధాన్ కింతు స్వాత్మనోప్యాత్మత్వేన పరమాత్మాలంబనాన్ పరమం బ్రహ్మైవ నయత్యమానవః, తేషాం కార్యబ్రహ్మలోకానుభావ్యఫలేషు ప్రత్యభిసన్ధే రభావాత్ । ఏవం బాదరాయణేన అప్రతీకాలంబనరూప పరమాత్మోపాసనరీతిం పరిష్కారేణ నిరూప్య జైమినిమత మాదృతం భవతి । భూయోప్యాహ బాదరాయణః-

సూ- "విశేషం చ దర్శయతి" (4, 3, 15) ఇతి ।

అస్య శ్రీభాష్యధృతం విషయవాక్యం- "యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 1, 5) ఇత్యాదికా భూమవిద్యాశ్రుతిః । యో నామాదిప్రతీకోపాసనం కురుతే, తస్య నామాదిష్వేవ కామచారో భవతి, న సర్వత్రేత్యర్థః । మను తు ప్రతీకోపాసకానామప్రతీకోపాసకానాం చ పరస్పరవైశేష్య పరిజ్ఞానాయ భూమవిద్యాన్తిమభాగస్థ పచనం సూత్రవిషయవాక్యత్వేన వివక్షితమితి ప్రతిభాతి । తచ్చ వాక్యమేతత్ -

"అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతి రాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః సస్వరా డ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యే ఽన్యథాతో విదు రన్యరాజాన స్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 25, 2) ఇతి ।

ఏతద్వాక్యోక్త ఆత్మా అప్రతీకాలంబనాఖ్యేనాధికారిణా స్వాత్మనోప్యాత్మభూతత్వేనోపాసితః పరమాత్మా తాదృశోపాసకస్య పరమాత్మన్యేకస్మిన్నేవ రతిక్రీడానన్దాః, సపరమాత్మైకమిథునః, తస్య ముక్తదశాయాం పరమాత్మైవాపరిమితం బన్ధకరహితం స్వారాజ్యమ్, స్వాత్మనోప్యాత్మత్వేన ప్రాప్తే స్వారాజ్యే పరమాత్మని రాజత ఇతి స్వరాట్ । యస్య విభుపరమాత్మైవాధస్తాదుపరిష్టాత్పశ్చాత్పురస్తాద్దక్షిణత ఉత్తరతః కిం బహునా సర్వదా సర్వత్ర, తస్య స ఏవ సర్వే లోకాః యథేచ్ఛసంచరణాయానన్తాః ప్రదేశా ఇతి భావేనోక్తం "తస్య సర్వేషులోకెషు కామచారోభవతి" ఇతి । ఏ

ద్వాలకుశా భవన్తి ప్రతీకోపాసకాః, తేషాం స్వస్వాంభితే కర్మ్యే లోకే పరిమితః కామచారః న సర్వలోకశబ్దితే ఽక్షయే ఽనన్తే పరమాత్మని కామచారః । తే అచిత్తత్త్వవశభూతా ఇత్యన్యరాజానః । అచిత్తత్త్వసంసర్గశ్చ జీవస్వరూపస్య న నిత్యః, కిం తు జీవస్వరూపాదపాకర్తుం అర్హః, తస్మాదచిత్తత్త్వం జీవతత్త్వం చాన్యోన్యస్యాపృథక్సిద్ధే తత్త్వే । ఏవం పృథక్సిద్ధాకారాన్యతత్త్వభూతాచిత్తత్త్వే యే ఽనాద్యవిద్యాకర్మవశత స్సంలగ్నా స్తేఽన్యరాజానః । యద్యపి జీవతత్త్వం పరమాత్మతత్త్వస్య శరీరభూతాకారేణ శరీరస్యాత్మభూతాకారాత్ పరమాత్మతత్త్వాదన్యత్, తథాపి న తత్పృథక్సిద్ధాకారేణాన్యత్, యతో జీవతత్త్వం పరమాత్మతత్త్వాదపృథక్సిద్ధమ్ । తస్మాత్ యదుచ్యతే- "అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసా వన్యోహ మస్మీతి న స వేద" (బృ॥ఉ॥3,4,10) ఇతి తత్ర అన్యశబ్దః పృథక్సిద్ధాకారేణాన్యః ఇత్యర్థకః । పరమాత్మతః పృథక్సిద్ధోఽస్మీతి మత్వా యః పరమాత్మాన ముపాస్తే న స వేద, యస్తు, పరమాత్మ స్వరూపాయత్తత్వేనైవ నాన్యథా మమ స్వరూపస్యాస్తిత్వమితిమత్వా స్వాత్మనోఽప్యాత్మత్వేన పరమాత్మాన ముపాస్తే స వేదేత్యర్థః । నను పరమాత్మాయత్తత్వే తద్దాసత్వాత్ కుతఃస్వాతన్త్ర్యమితి చేత్, పరిమితబన్ధకతత్త్వవశవర్తిత్వేనైవదాసత్వ మస్వాతన్త్ర్యమ్, పాపాస్పృష్టనిరవధికాతిశయానన్ద స్వరూపస్యాపరిమితస్యానన్తస్య అబద్ధకస్య స్వతన్త్రస్య వశవర్తిత్వేనస్వాతన్త్ర్యమేవానుభూయతే । యథా సదాచారః స్వవశవర్తినం సర్వదా సదాచారఏవ నిబధ్నాతి, తద్వత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణకః స్వతన్త్రః పరమాత్మా స్వవశవర్తిన మపహతపాప్మత్వాదిసమేతేస్వాతన్త్ర్యే నిబధ్నాతి । ఏవం స్వతన్త్రస్య దాసభూత ఏవాన్యరాజశబ్దిత పరికృతిబన్ధాద్విముక్త స్స్వరాట్ । మోక్షధర్మే 300

అధ్యాయే వసిష్ఠకరాళజనకసంవాదే హ్యేవముక్తమ్- "స్వతన్త్రశ్చ
స్వతన్త్రేణ స్వతన్త్రత్వ ముపాశ్నుతే" ఇతి । స్వతన్త్రేణ పరమాత్మ
నా సమేత్య స్వతన్త్రోభవతీ త్యర్థః ।

ఏవం బాదరాయణేన అప్రతీకాలంబనాఖ్యానాం స్వాత్మనో
ప్యాత్మత్వేన పరమాత్మావలంబనానా మర్చిరాదిగతిస్థాపనే భూమవి
ద్యావాక్యం ధృత్వా సర్వగతపరమాత్మానం ప్రాప్తస్య ప్రతిపాది
తాం సర్వలోకకామచారాఖ్యాం గతి మాదాయ సిద్ధాన్తఃకృతః । ద
హరవిద్యాయామపి పరమాత్మాన మననువిద్య వ్రజతా మకామచా
రః, అనువిద్య వ్రజతాం తు సర్వేషు లోకేషు కామచారఇతి ప్రతి
పాదనేన భూమవిద్యోక్తప్రకారేణైవ ఉభయవిధానాం పరస్పరవై శే
ష్యం కథితమ్ । తస్మాత్ దహరవిద్యావాక్యమపి "విశేషం చ
దర్శయతి" ఇతి సూత్రస్య చిత్తస్థ మితి ప్రతిభాతి । స్వాత్మనోప్యా
త్మత్వేన పరమాత్మోపాసకః శరీరా దుత్క్రాన్తికాలే ప్రాకృతేన్ద్రి
యమనః ప్రాణభూతసూక్ష్మపరిత్యాగేన సమూలం ప్రతీకాఖ్యాచి
త్సంసర్గం ధూత్వా స్వస్యాత్మభూతే సర్వగతే అప్రతీకాఖ్యే పర
మాత్మని యత్ స్వాత్మాన ముపసంహరతి తేనాసౌ సంపూర్ణాకా
రేణాప్రతీకాలంబనో భవతి, తస్యచ దహరవిద్యావాక్యసూచితరీ
త్యా శరీరా ద్విజనకాలాదేవ కామచారః, తస్మాదర్చిరాదికాగతిః
ప్రాథమికః కామచారః, తేన కామచారేణ ప్రస్థితం మార్గస్థదేవగణ
సత్కృతం సర్వాన్ ప్రాకృతాన్ లోకా నతీత్యాఽఽగతం మాన
సాపరనామకోఽమానవ ఏత్య పరమపదే పర్యంకస్థం మూర్తం పర
మం బ్రహ్మ నయతి- ఇతి బాదరాయణసమర్థితసిద్ధాన్తతాత్పర్యమ్।

నను అర్చిరాదిగతి విషయకప్రకరణానన్తరం సంపద్యావిర్భా
వః స్వేన శబ్దాత్" (4, 4, 1) ఇత్యారభ్య స్వరూపావిర్భావవిషయ

కసూత్రసప్తకస్య గ్రథనాత్ పరమపదం గత్వా తత్ర పర్యఙ్కస్థం పరం జ్యోతి రుపసంపద్యైవ స్వరూపావిర్భావః సూత్రకారాభిప్రేతః । ఇతి చేత్, ఉచ్యతే । ద్వైతభాష్యే 'సంపద్యావిర్భావః' ఇత్యస్య స్థానే 'సంపద్యావిహాయ స్వేన శబ్దాత్' ఇతి పఠిత్వా చతుర్థాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే సూత్రకారేణ ముక్తస్య భోగప్రకారో నిరూప్యతఇత్యుక్తమ్ । ఏవం తత్ర తత్ర పాఠభేదేపి సంప్రాప్తే సూత్రార్థఃకఇతి పరిజ్ఞాతుం కష్టమేవ । 'సంపద్యావిర్భావః' ఇతి పాఠమేవాంగీకృత్య ప్రథమపరిచ్ఛేదస్య ద్వితీయభాగే సూత్రసప్తకస్యార్థో యథామతి వ్యాఖ్యాతః । బ్రహ్మసూత్రేషు క్వచిత్ పూర్వోక్తానామర్థానాం స్థూణానిఖనన్యాయేన దృఢీకరణార్థం పునః పూర్వపక్షప్రతిక్షేప పూర్వకసిద్ధాన్తకరణం దృశ్యతే । తత్ర సాంపరాయాధికరణే దేహవియోగకాలఏవ సర్వకర్మక్షయం ప్రతిపాద్య దేవయానగత్యర్థం "తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః" (3, 3, 30) ఇతిసూత్రస్య విషయవాక్యభూతకామరూపకామచార శ్రుతిభ్యః సాంపరాయే విద్వాన్ సర్వబన్ధవినిర్ముక్తో దివ్యకామరూపేణ దేవయానగతిం కురుతఇతి ద్యోతితమ్ । తతఃపరం జీవితకాలసమ్బన్ధీని బ్రహ్మోపాసనప్రభృతీ న్యనేకాని ప్రకరణాని ప్రతిపాద్య "వాఙ్మనసి" (సూ। 4, 2, 1) ఇత్యుత్క్రాన్తి ప్రకరణ మారబ్ధమ్ । తత్ర "తానిపరే" (4, 2, 14) ఇతిసూత్రేణ ఉత్క్రాన్తిసమయే విదుషా పరిత్యక్తాని ఇన్ద్రియమనః ప్రాణభూతసూక్ష్మాణి పరే బ్రహ్మణ్యస్తం గచ్ఛన్తీతి ప్రతిపాద్య, పరిత్యక్తసర్వవిధప్రకృతిసమ్బన్ధస్య తస్య "అవిభాగో వచనాత్" (4, 2, 15) ఇతిసూత్రే బ్రహ్మసామరస్యేన తదవిభక్తాకారత్వం ప్రతిపాద్య, తదనన్తరం అనిన్ద్రియద్వారభూతమూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గమనం ప్రతిపాద్య అర్చిరాదిగతి ముక్త్వా గతేః క్రమపరిష్కారః కృతః ॥ ఏవం గతేపి సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్య తాదృశగతి ర్నాస్తీతి పూ

ర్వకాలే యద్బాదరిప్రభృతీనాం మత మాసీత్, యచ్చ తత్ జైమినినా నిరస్తం, యచ్చ అప్రతీకాలంబనానామేవ తాదృశగతిరితి బాదరాయణేన సిద్ధాన్తః కృతః తత్సర్వం పూర్వోక్తగత్యుపష్టంభకత్వేనోపపాదితమ్ ॥ తద్వత్ "స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే" ఇతి వాక్యే 'స్వేన' ఇతి శబ్దస్య కోర్థఇతి విషయే పూర్వకాలే మతభేదా ఆసన్ । తత్సర్వం సంపద్యావిర్భావాధికరణే (4, 4, 1-7) విచార్య బాదరాయణమతనిరూపణేన సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రాప్య తదవిభాగేన స్థితస్య స్వరూపం కీదృగితి పరిష్కృతం భవతి ॥ తతఃపరం సంకల్పాధికరణే (4, 4, 8-9) ముక్తస్య సర్వే కామాః సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠన్తీతి స్థాపనేన కామచారాద్యర్థం దివ్యదేహోపి సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీతి ద్యోతితమ్ ॥ తత్ర యేన బాదరిణా ముక్తస్య గతిర్నాంగీకృతా తేన ముక్తస్య దివ్యదేహోపి నాంగీకృతః। "అభావం బాదరి రాహ హ్యేవమ్" (4, 4, 10) ఇతి । తన్మతం నిరాకృతం జైమినినా "భావం జైమిని ర్వికల్పామననాత్" (4, 4, 11) ఇతి । తదుపరి బాదరాయణమత మేవం నిరూపితమ్ "ద్వాదశాహవ దుభయవిధం బాదరాయణోऽతః" (4, 4, 12) ఇతి । 'అతః' సంకల్పాదేవ 'ఉభయవిధమ్' సశరీరమశరీరంచ ముక్తం మన్యతే బాదరాయణ ఇత్యర్థః ॥ ముక్తస్యాऽऽవిర్భూతం స్వరూప మశరీరమ్, సర్వగతాశరీర పరమాత్మస్వరూపా దవిభక్తం చ । కామచారాద్యర్థం దివ్యశరీరగ్రహణ మైచ్ఛికమ్ । ఏతే సంకల్పాదేవలభ్యా దివ్యదేహాదయః పూర్వం "తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః" (3, 3, 30) ఇతిసూత్రే కథితా అకర్మలభ్యార్థా ఏవ, తే చ పూర్వపక్షప్రతిక్షేపపూర్వకం పునఃకథితా భవన్తి ॥ కింబహునా, సర్వవిధబన్ధాద్విముక్తస్యైవ పరమపదగమనమితి విషయే ప్రమాణవాక్యాని పూర్వమేవోదాహృతాని, యది చార్చిరాదికా గతిః ప్రా

కృతసూక్ష్మశరీరేణేతి సూత్రకారాభిప్రాయః తర్హి విరజాతటే సూక్ష్మశరీర విసర్జనం తేనావశ్యం వక్తవ్యమ్, నతత్ సూత్రేషు కుత్రాప్యుక్తమ్ ॥

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే పంచమో భాగః.

అథ ప్రసంగసంగత్యా జాపకోపాఖ్యానకథితోత్క్రాన్తివిషయే కించిదుచ్యతే । కార్యాధికరణే "విశేషం చ దర్శయతి" (4, 3, 15) ఇతి సూత్రశ్రుతప్రకాశికాయామేవం ప్రతిపాదితమ్-

"జాపకోపాఖ్యానే బ్రహ్మకాయం ప్రవిశతో జాపకస్య జిహ్వయా నిష్క్రాన్తస్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రమణాభావా దర్చిరాదిగత్యభావః స్ఫుటతరః" ఇతి ।

జాపకోపాఖ్యానకథితనిష్క్రాన్తి ర్మూర్ధన్యనాడీద్వారేణైవ సంజాతేతి కథాసందర్భా త్ప్రతీయతే । తత్ర కథితబ్రహ్మకాయనివేశనస్య కోభావ ఇత్యేతద్వివిచ్య జ్ఞాతవ్యమ్ । జాపకోపాఖ్యానం మహాభారతే శాన్తిపర్వణి మోక్షధర్మే 196-200 అధ్యాయేషు కథితమ్- తత్ర జాపకలక్షణం 196 అధ్యాయే ఏవం నిరూపితమ్-

శ్రద్ధయా ధ్యాయతి బ్రహ్మ జపన్వై సంహితాం హితామ్।
సన్న్యస్య త్వథ వా తాం వై సమాధౌ పర్యవస్థితః ॥
15, శ్లో.

అరాగమోహో నిర్ద్వన్ద్వో న శోచతి న సజ్జతే । న
కర్తా కారణానాంచ నకార్యాణామితి స్థితిః ॥ 16.

ధ్యానక్రియాపరో యుక్తో ధ్యానవాన్ ధ్యాననిశ్చయః ।
ధ్యానే సమాధి ముత్పాద్య తదపి త్యజతి క్రమాత్ ॥19॥

స వై తస్యా మవస్థాయాం సర్వత్యాగకృతః సుఖమ్ । నిరిచ్ఛ స్త్యజతి ప్రాణాన్ బ్రాహ్మీం సంవిశతే తనుమ్ ॥20॥

అథవా నేచ్ఛతే తత్ర బ్రహ్మకాయనిషేవణమ్ । ఉత్క్రామతి చ మార్గస్థో నైవ క్వచన జాయతే ॥21॥

ఆత్మబుద్ధ్యా సమాస్థాయ శాన్తీభూతో నిరామయః ।
అమృతం విరజ శ్శుద్ధ మాత్మానం ప్రతిపద్యతే ॥22॥ ఇతి ।

ఉపాఖ్యానస్య ప్రకృతోపయోగిసారాంశ ఏవం భవతి- ఉక్తలక్షణో జాపకః కశ్చి ద్బ్రాహ్మణఆసీత్ । కదాచిత్ క్షత్రియశ్రేష్ఠః ఇక్ష్వాకూరాజా త ముపసృత్య తత్సమానో జాపక స్సంవృత్తః । అన్తతః తయో ర్బ్రాహ్మణక్షత్రియయో రుత్క్రాన్తివ్యవసాయం విదిత్వా తౌ ద్రష్టుమభినన్దితుం చ సర్వే దేవా దేవేన్ద్రో విశ్వావసుచిత్రసేనాదయో గన్ధర్వా అప్సరసో నారదాదిమునయో దేవదేవః ప్రజాపతి స్సహస్రశీర్షో విష్ణుశ్చ తత్రాఽఽజగ్ముః । ఆకాశే భేర్యాదయోఽవాద్యన్త, అప్సరోగణా ననృతుః, దివ్యపుష్పవృష్టిశ్చాసీత్ । తదానీం స్వర్గోపి రూపేణ ప్రత్యక్షీభూత్వా బ్రాహ్మణమబ్రవీత్ మహాభాగ త్వం సంసిద్ధోసీతి, తథైవ రాజన్యంచ । అథ తయో రుత్క్రమణ మభవత్, తత్ 200 అధ్యాయే వర్ణితమ్-

అథ తౌ సహితౌ రాజ న్నన్యోన్యవిధినా తతః । విషయప్రతిసంహార ముభావేవ ప్రచక్రతుః ॥16॥

ప్రాణాపానావథోదానం సమానం వ్యానమేవచ । ఏవం తౌ మనసి స్థాప్య దధతుః ప్రాణయో ర్మనః ॥17॥

ఉపస్థాప్యాసనే తౌ చ నాసికాగ్ర మథో భ్రువోః । భ్రు
కుట్యాం చైవ మనసా శనైర్ధారయత స్తదా ॥18॥

నిశ్చేష్టాభ్యాం శరీరాభ్యాం స్థిరదృష్టీ సమాహితౌ ।
జితాత్మానౌ తథాధాయ మూర్ధ న్యాత్మానమేవ చ ॥19॥

తాలుదేశమథోద్దాళ్య బ్రాహ్మణస్య మహాత్మనః । జ్యోతి
ర్జ్వాలా సుమహతీ జగామ త్రిదివం తదా ॥20॥

హాహాకార స్తదా దిక్షు సర్వేషాం సుమహా నభూత్ ।
తజ్జ్యోతి స్స్తూయమానం స్మ బ్రహ్మాణం ప్రావిశ త్తదా ॥21॥

తతస్స్వాగత మిత్యాహ తత్తేజః ప్రపితామహః ॥ ఇతి ।

బ్రాహ్మణస్య తేజ స్సర్వై స్స్తూయమానం స న్మూర్ధ్వ ముత్క్రమ్య చతుర్ముఖబ్రహ్మలోకం గత్వా తేన బ్రహ్మణా స్వాగతోక్త్యా సత్కృతం సత్ తం ప్రావిశదిత్యర్థః । ఏవమేవ రాజన్యస్య తేజోఽపి పితామహేన బ్రహ్మణా శ్లాఘితం స త్తం ప్రావిశదితి ద్రష్టవ్యమ్ । అథ దేవాః స్వయంభువం (పితామహం) ఏవ మబ్రువన్-

కృతపూజా విమౌ తుల్యౌ త్వయా తుల్యఫలావిమౌ ।
సర్వా న్లోకా నతిక్రమ్య గచ్ఛేతాం యత్ర వాంఛితమ్ ॥29॥

ఇత్యేవంప్రకారేణోపాఖ్యానం భవతి । తయోః పితామహేన సహ తుల్యఫలత్వకథనాత్, పితామహస్యాద్యాప్యముక్తత్వాచ్చ వ్యాసాద్యైః వదనస్థతాలుప్రదేశేన జహ్వోఽభిప్రేతేతి మత్వా వర్ణితా నిష్క్రాన్తి ర్జిహ్వయేతి వ్యవస్థితమితి ప్రతిభాతి, కణ్ఠరవేణ మూర్ధన్యనాడ్యాః అకథనాద్ధి మూర్ధన్యాత్మాధానే కృతేఽపి నిష్క్రమణం తాల్వాస్యద్వారేణ సంజాతం స్యాదితి।

ఉపాఖ్యాన స్వారస్యపర్యాలోచనయా తు వర్ణితా నిష్క్రా

స్తి మూర్ధన్యనాడీద్వారైవేతి ప్రతీయతే "తద్ధిమా ధ్యాయతి బ్రహ్మ" ఇతి తచ్ఛబ్దా శేషణావిశిష్టం ధ్యాతం బ్రహ్మ ప్రసిద్ధం పరమం బ్రహ్మ । "అరాగమోహోనిర్ద్వన్ద్వో నశోచతి న సజ్జతే" ఇత్యాది విశేషణైశ్చ ప్రాకృతభోగాశారరహితత్వేన పరబ్రహ్మైకప్రాప్తికామత్వం ద్యోతితమ్ । అతస్తత్క్రతున్యాయేన పరమాత్మప్రాప్తిరేవ వక్తవ్యా । యుక్తం చ తత్ నిర్యాణకాలే దేవైస్సహైవ సహస్రశీర్ష్ణా విష్ణునా చాభినన్దితయోః సంసిద్ధయో ర్బ్రాహ్మణరాజన్యయోః । అతోఽత్ర స్వర్గశబ్దః "అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి" (ఛా॥ ఉ॥ ౮, ౩, ౩) ఇత్యాద్యుపనిషద్వాక్యానురోధేన సర్వగతామూర్తపరబ్రహ్మస్వరూపపరః । తాదృశామూర్తస్వర్గోఽపి జాపకయో రనుగ్రహార్థం మూర్తిమాన్ స్వర్గ ఇవ రూపవిశేషం గృహీత్వా దర్శనం దదాతి ।

మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రమణకాలఏవ సర్వవిధప్రకృతిసమ్బన్ధవిముక్తిపూర్వకం బ్రహ్మసంలగ్నాత్మస్వరూపావిర్భావో దివ్యరూపేణ చోర్ధ్వగమనమితి యత్ పూర్వమేవ విజ్ఞప్తం తదత్రానుసన్ధేయమ్ । బ్రాహ్మణస్య యా జ్యోతి ర్జ్వాలా కథితా సా హి సంసిద్ధస్య తస్యాఽఽవిర్భూతశుద్ధచిజ్జ్యోతిస్స్వరూపస్య కామచారార్థదివ్యభాస్వరరూపయుక్తత్వం ద్యోతయతి । తస్య ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరాభావా ద్విరజాతటే త్యక్తవ్యం కిమపి నాస్తి । అతఏవ చతుర్ముఖలోక మతిక్రమ్య గచ్ఛతో జాపకస్య ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరవిసర్జనం న ప్రతిపాదితం కథాయామ్ । ఉత్క్రమణారంభతఏవ ముక్తస్వరూపత్వాత్స ఏషసర్వదేవపూజితో బాణవ దతివేగేన దేవయానాపరనామకబ్రహ్మపథేనోర్ధ్వ ముత్క్రాన్తఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ।

దేవయానేన ప్రస్థితస్య చతుర్ముఖలోకద్వారా గన్తవ్యే శు

తిప్రసిద్ధే మార్గే చతుస్ముఖేన కృతః స్వాగతాది సత్కారో న్యా
య్య ఏవ, తత్ర శ్రుతివిరుద్ధాంశో న విద్యతే। చతుస్ముఖకాయో౽పి
ప్రవిశ్య నిషేవిత ఇత్యేతత్తు పరమాశ్చర్యమ్। ఏతత్ కిమపి రహస్యా
ర్థగర్భం వర్ణనమితి ప్రతీయతే। ప్రాకృతభోగనిరిచ్ఛస్య సర్వత్యాగ
కృతః సంసిద్ధస్య ప్రాకృతద్రవ్యజనితచతుర్ముఖకాయో న భోగ్యప
దార్థో భవితుమర్హతి। కించ మస్తాన్తః ప్రవిష్టహింస్రకీటవ జ్జాపకః
పితామహజఠరం జగ్ధవానితి చేత్ పితామహస్య రుజాకరో భవతి
జాపకతపస్వీ। సర్వథా౽నుచితమేవైత త్క్రూరం ప్రాణిహింసాం పరి
త్యక్తవతాం మహాత్మనామ్। తర్హి నిగూఢభావః క ఇతి చేత్, యథా
మతి విజ్ఞాప్యతే।

పితామహేన స్వాగతోక్త్యా సమ్మానితస్య శ్రేష్ఠాతిథే స్త
దుచితాతిథ్యభోజనే దాతవ్యత్వేన సంప్రాప్తే తాదృశభోజనస్య పితా
మహకాయే నిగూహితాకారేణ విద్యమానత్వాదేవ జాపకః పితా
మహకాయం ప్రవిశతి; తదేత న్నిగూహితం భోగ్యం వస్తు పితా
మహస్యాన్తర్యామ్యేవేతి భావగర్భమిదముపాఖ్యానమ్। కథమే తన్న
ప్రకటోక్త్యా కథితమితి చేత్, పరోక్షోక్తిప్రియాః కవయో౽న్త
ర్యామిణం కదాచిత్ ధ్వన్యర్థగర్భై శ్చమత్కారశబ్దైః సూచయన్తి
న తు ప్రకటయన్తి; అప్రకటత్వా ద్విశ్వజగద న్తర్నిగూఢస్యాన్త
ర్యామిణః। ఏవ మతిథయే౽ణ్డాధిపస్యాన్తస్థపరమాత్మనో భోజన
యోగ్యద్రవ్యత్వేన నివేదనేన బ్రహ్మాణ్డాన్తర్వర్తిషు విశ్వవస్తుషు నిగూ
ఢో౽న్తర్యామీ నివేదిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। ఉపాసనకాలే జాపకేన
యో౽న్తర్యామీ నిషేవితః స ఏవ తస్య పరిచితం రుచిర మన్నమ్;
తస్య తమేవ నివేదయతి బ్రహ్మా; అతిథేః రుచ్యనుసారం హి భోజనం
దాతవ్యమ్। యో విద్వాన్ ఏక బ్రహ్మవస్తువిజ్ఞానేన విశ్వం జగద్వి

జానాతి తస్య జగదన్తః ప్రవిష్టమేకమేవ బ్రహ్మ భోగ్యం రసాయనమ్ । అన్తర్యామీ హి రసః; “రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి” ఇతి శ్రుతేః । ఏవమాదికారణైః బ్రహ్మకాయనిషేవణం నామ బ్రహ్మకాయే పరమభోగ్యరసత్వేన స్థితాన్తర్యామినిషేవణమేవ ।

పితామహోఽపి ముక్తప్రాయో బ్రహ్మజ్ఞః । సభగవదాజ్ఞయా యావత్కల్ప మణ్డాధిపత్యం కుర్వాణః స్వాధిపత్యవిషయభూతబ్రహ్మాణ్డస్య స్వస్య చాన్తర్యామిణ ముపాస్య నిషేవతఇతి భావేన పితామహే గురుభావయుక్తైర్దేవైః పితామహస్య తన్నివేదితబ్రహ్మకాయాన్తర్యామిభోక్తృ జ్ఞాపకస్య చ తావన్మాత్రే తుల్యఫలత్వం కథితమితి ప్రతిభాతి । ఏవం తుల్యఫలత్వం కథయిత్వా దేవైర్హి జాపకౌ “సర్వాన్ లోకానతిక్రమ్య గచ్ఛేతాం యత్ర వాఞ్ఛితమ్” ఇత్యప్యుక్తం కిల । ముక్తస్య ఊర్ధ్వోత్క్రమణం బ్రహ్మాణ్డాద్బహిరపి యథేచ్ఛప్రసరణశక్యమ్; అత ఏవ సర్వలోకాతిక్రమణోక్తిః । సర్వలోకశబ్దేన సర్వం బ్రహ్మాణ్డం వివక్షితం । బ్రహ్మాణ్డాతిక్రమణాత్పూర్వ మణ్డాధిపతేరాతిథ్యం స్వీకృత్య దర్శితలక్షణం బ్రహ్మకాయరసనిషేవణం కృత్వా జాపకౌ పురోనిర్జగ్మతురిత్యేతదతీవసున్దరమ్ ।

“అథ వా నేచ్ఛతే తత్ర బ్రహ్మకాయనిషేవణమ్” ఇతీచ్ఛావిరతిర్యా కథితా, సా బ్రహ్మకాయనిషేవణే స్వారస్యాభావేనేతి న, కిన్తు బ్రహ్మాణ్డమతీత్య గమిష్యతో బ్రహ్మాణ్డాద్బహిరపి విద్యమానసర్వగత పమాత్మనిషేవణేచ్ఛయేతి ద్రష్టవ్యమ్ । బ్రహ్మాణ్డాద్బహిరుత్క్రాన్తస్య యత్ తత్రాపి వ్యాప్తసర్వగతపరమాత్మనిషేవణం వక్తవ్యం తదేవాఽఽహ- “అమృతం విరజః శుద్ధమాత్మానం ప్రతిపద్యతే” ఇతి । పరమాత్మా ఏష మ ఆత్మేత్యహంగ్రహేణ

గృహీతస్య, జీవస్యపరమాత్మావిభక్తత్వాత్ । అతఏవ "ఆత్మబుద్ధ్యైవసమాస్థాయ" ఇత్యుక్తమ్ ।

జ్యోతిర్జ్వాలారూపేణ జాపకస్య సర్వాత్ ప్రాకృతాత్ లోకానతీత్య పరమాకాశం యద్గచ్ఛతి, తత్ ముక్తస్య కామచారేణ సర్వప్రదేశసంచారార్హత్వరూపం మహిమానం ద్యోతయతి । కించ, యథా విద్యుద్రూపా జ్వాలా ఆకాశస్యైకదేశ ఆవిర్భూయాతివేగేన ప్రదేశాన్తరం గత్వా ఆకాశఏవ శాన్తీభవతి, తద్వత్ తృణజలాయుకాన్యాయేన హార్దపరమాత్మానమాశ్రిత్య శరీరం ధూతవతో ముక్తస్య హృదయవ్యాప్తాకాశాఖ్యసర్వగతపరమాత్మైకదేశాదూర్ధ్వముత్క్రాన్తస్య ఊర్ధ్వోత్క్రమణార్థం స్వీకృతం జ్వాలాశబ్దరూపితం దివ్యం రూపం సర్వప్రాకృతలోకానతీత్య బ్రహ్మాణ్డాదూర్ధ్వమపి వ్యాప్తే తస్మిన్నేవాఽఽకాశాఖ్యే సర్వగతే పరమాత్మన్యన్తర్ధానం గచ్ఛతీతి భావేన శాన్తీభూతఇత్యుక్తమ్ । నిరామయశబ్దవిశేషణం చ జాపకస్య సాంపరాయకాలాదారభ్య యోజయితవ్యమ్; అనిరామయస్య వర్ణితరీత్యా సర్వదేవగణపూజితాద్భుతజ్వాలారూపేణ నిష్క్రమణానర్హత్వాత్ ।

అథ "ఉత్క్రమణే చ మార్గస్థః" ఇతి మార్గస్థత్వం యదుక్తం తత్ పితామహలోకాదూర్ధ్వోత్క్రమణకాలే ఆరబ్ధమితి న, అపి తు మూర్ధన్యనాడీప్రదేశాదుత్క్రమణకాలాదేవారబ్ధమితి ద్రష్టవ్యమ్; మార్గస్థత్వం వినా జ్వాలాయాస్త్రిదివగమనాయోగాత్ । బ్రహ్మపథాఖ్యమార్గస్థఏవ పితామహలోకమాగత్య పితామహకృతసత్కారం పరిగృహ్య తతోఽప్యూర్ధ్వముత్క్రమ్య దర్శితరీత్యా యదా శాన్తీభవతి తావత్పర్యన్తం మూర్ధన్యనాడీసకాశాదారభ్య మార్గస్థత్వమవిరతం తిష్ఠతి । అపునరావృత్తిరూపం ము

క్తత్వం సంపాద్యైవ మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రామతి; పరమాకాశం ప్రాప్య శాన్తీభూతఇతి వర్ణనం చ కేవలం బాణవదతివేగేనోర్ధ్వోత్క్రాన్తిమహిమప్రదర్శనార్థమ్ । ఏతేన మోఽపునరావృత్తిం సంపాద్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రమ్య ప్రతిహతగత్యా పరమాకాశే ప్రాకోఽహతి తస్య పునస్సంసారాఖ్యనీచావస్థాం ప్రతి పతనం నాస్తీత్యుక్తం భవతి । ఏవంభావేనోక్తం "నైన క్వచన జాయతే" ఇతి ।

పితామహలోకే తత్కృతాతిథ్యభోజనాయ స్థితస్య కథ మవిరతమార్గస్థత్వమితిచేత్, ఆంజనేయదృష్టాన్తః సమాధానం దదాతి । రామకార్యార్థం రామబాణఇవాతివేగేనాకాశమార్గేణ సముద్రోల్లంఘనం కుర్వాణస్యాంజనేయస్య హి మైనాకపర్వతేన సహ సంవాదాదినా సురసాయాః కాయం ప్రవిశ్య నిర్గమనేన చ న కశ్చిద్గతివిచ్ఛేదః । ఏవమేవ మార్గత్వేన బ్రహ్మకాయం ప్రవిశ్య కేవలజ్ఞానజిహ్వయాఽఽస్వాద్యం రసమాస్వాద్య నిర్గచ్ఛతో జాపకస్య న కశ్చిద్గతివిచ్ఛేదః । సంవాదాదివర్ణనగ్రన్థవిస్తారమాత్రేణ కాలవిలంబ ఆపాతతః ప్రతీయతే, కార్యతస్తు నైవ విలంబః ।

న చ వాచ్యమ్- జాపకస్య పితామహ లోకగమనపర్యన్తం న మూర్ధన్యనాడీసకాశా దూర్ధ్వ దేవయానగతిః, కిన్తు మార్గాన్తరేణ పితామహలోకగమనయోగ్యతాసంపాదనమాత్రమేవ సంసిద్ధత్వం, తల్లోకే చ పితామహకాయే సంపూర్ణాకారేణానుష్ఠితపరబ్రహ్మోపాసనసిద్ధ్యా పితామహలోకానుత్థాయ సర్వగతపరమాత్మప్రాప్తిః; తదానీమేవ ముక్తిః న తు తత్పూర్వమ్-ఇతి । అముక్తావస్థాయాం కార్యబ్రహ్మరూపపితామహలోకం గతానాం కల్పాన్తే మహాప్రలయకాలే పితామహేన సహ ముక్తిర్భవితవ్యా; ప్రకృతోపాఖ్యానే తు జాపకః పితామహం వినా సర్వప్రాకృతలోకాదూర్ధ్వం గచ్ఛతి ।

ముక్తస్య యథాకామం సదేహవిదేహబహుదేహత్వం విద్యతే, దేహాశ్చాప్రాకృతదివ్యద్రవ్యపరికల్పితాః । జాపకస్య జ్వాలారూపేణ సర్వలోకాతిక్రమణం "కామరూప్యనుసంచరన్" ఇత్యాది శ్రుత్యుక్తం ముక్తస్య ఐచ్ఛికసదేహత్వం ద్యోతయతి; తద్వత్ "శాన్తీభూతః" ఇత్యనేన తస్య విదేహత్వమపి ద్యోతితమ్ । ఏతేన పునః కామరూపం గృహీత్వా యథేచ్ఛసంచరణస్య న కోఽపి ప్రతిబన్ధః । బ్రహ్మణో జగదన్తః ప్రవిష్టత్వాద్ధారణనియమనాదిభావసకః, జగతోఽప్యతీతాకారసర్వగతానన్తాప్రమేయభావోఽన్యః । ముక్తో యథేచ్ఛమేతముభయాకారం బ్రహ్మానుభవతి ।

ఇతి యథా మత్యవగతం జాపకోపాఖ్యానస్య హృదయమ్ ।

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే షష్ఠో భాగః.

ఇదానీం సాలోక్యసారూప్యసామీప్యసాయుజ్యవిషయే కించిదుచ్యతే ।

తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే (1, 4, 10 అనువాకే) "అగ్నేరేవ సాయుజ్యముపైతి" "ఆదిత్యస్య సాయుజ్యమ్" "చన్ద్రమసస్సాయుజ్యమ్" "ఋతూనాం సాయుజ్యమ్" ఇత్యాదిభిర్దేవతాసాయుజ్యం కథితమ్ । తత్తద్దేవతాలోకం గతస్తత్తద్దేవతాసామ్యం భజతీతిభావః । ఛాన్దోగ్యే (2 ప్రపాఠకే, 20 ఖణ్డే) "సయ ఏవమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం వేదైతాసామేవ దేవతానాగ్ం సలోకతాగ్ం సార్ష్టితాగ్ం సాయుజ్యం గచ్ఛతి" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । ఏవమేకస్యైవాధి

కారిణో దేవతానాం సాలోక్యప్రాప్తిః తాసాయుజ్యప్రాప్తికథనా దేవతత్త్రియం పరస్పరావినాభూతమితి ప్రతీయతే। బృహదారణ్యకే- “ఏతస్యై వైవ దేవతాయై సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి” (3, 5, 23), “ఉక్థస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి” (5, 13, 1) ఇత్యాదిస్థలేషు సాయుజ్యశబ్దమేవ ప్రథమం ప్రయుజ్య పశ్చాత్సలోకతాశబ్దః ప్రయుక్తః। ఏషు వాక్యేషు సాయుజ్యం నామ దేవతాసామ్యప్రాప్త్యా దేవతయా సహ పరమమిత్రభావ ఇతి ప్రతీయతే। అతో య ఏవం యద్దేవతాసాయుజ్యముపైతి తస్య తద్దేవతాసమానభోగతా, తద్దేవతావచ్చ తల్లోకే యథేచ్ఛసంచరణవిహారణోపయుక్తే సలోకతా।

శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే న్యాయసిద్ధాంజనే చ విష్ణుసాలోక్యాదివిషయే శ్లోకోఽయం ధృతః- “మోక్షం సాలోక్యసారూప్యం ప్రార్థయే న కదాచన। ఇచ్ఛామ్యహం మహాబాహో సాయుజ్యం తవ సువ్రత” ఇతి। అయమన్యః శ్లోకోఽపి ధృతః- “లోకేషు విష్ణోర్నివసన్తి కేచిత్ సమీపమిచ్ఛన్తి చ కేచిదన్యే। అన్యే తు రూపం సదృశం భజన్తే సాయుజ్యమన్యే స తు మోక్ష ఉక్తః” ఇతి। భగవద్గీతాయామేకాదశాధ్యాయే “నాహం వేదైర్న తపసా” ఇత్యాది (శ్లో॥ 53, 54) శ్లోకద్వయ తాత్పర్యచన్ద్రికాయాం “ఏతద్ధి దుర్లభతరం లోకే జన్మ యదీదృశమ్” (గీ। 6, 42) ఇత్యస్య యాదవప్రకాశవ్యాఖ్యానాద్వాక్యమిదం ధృతోఽదాహృతమ్- “ఇదమల్పీయసీం యోగసిద్ధిం గతస్య మృతస్య ఫలమ్। యది ప్రథమాం యోగసిద్ధిం గతో మ్రియతే త్యజతి వా యోగం శ్వేతద్వీపే జాయతే, భగవత్సాలోక్యం వా యాతి; యది తతోఽప్యధికాం యోగసిద్ధింగతో మ్రియతే విష్ణుపార్షదో భవతి; యది తతోఽప్యధికాం పార్షదేశ్వరో భవతి; యది తతోఽప్యధికాం ద్వారపాలో భవతి; యది తతోఽప్యధికాం భగవతో

ఙ్గసంవాహకో భవతి; యది తతోఽప్యధికాం ముస్త్రిస్థాసియః పృథగైశ్వర్యయుక్తో భవతి; యది పూర్ణాం యోగసిద్ధిం గతో మ్రియతే భగవత్సాయుజ్యం గతో ముక్తః పరమైశ్వర్యయుక్తో భవతీతి వైష్ణవేషు యోగశాస్త్రేషు మర్యాదా" ఇతి।

మోక్షే విష్ణుసాలోక్యాదిచతుర్విధతారతమ్యం శాశ్వతమితి పక్షే జీవానాం స్వరూపేష్వేవ పరస్పరం తారతమ్యం ప్రసజ్యతే। ముక్తచేతనానాం స్వరూపం పరస్పరసమానాకారమితి విషయే భాష్యకారైర్వేదార్థసంగ్రహే- "జీవాత్మస్వరూపం" ఇత్యుపక్రమ్య "తచ్చ సర్వేషాం సమానమ్" ఇత్యుక్తమ్। శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైః సాలోక్యాదివిషయే ఏవం ప్రకారేణ నిర్ణయః కృతః- "సాయుజ్యమన్యే స తు మోక్ష ఉక్తః" ఇతి సాయుజ్యస్యైకస్యైవ మోక్షత్వేన నిర్దేశాత్తదన్యేషు సాలోక్యసారూప్యసామీప్యేషు మోక్షశబ్దప్రయోగ ఔపచారికః; తేషాం త్రయాణాం తారతమ్యేనానుభవస్థానం న వైకుణ్ఠలోకః, కిన్తు ప్రకృతిమణ్డలాన్తర్గత భగవల్లోకవిశేషాః; వైకుణ్ఠలోకే పర్యఙ్కారోహణం కృత్వా పరమపురుషదర్శనానన్తరమేవ సాయుజ్యప్రాప్తిః; తత్ప్రాప్తస్య వైకుణ్ఠలోకే సాలోక్యసారూప్యసామీప్యమేతత్త్రయమప్యవినాభూతమ్- ఇతి।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- ప్రకృతిమణ్డలాన్తర్గతభగవల్లోకేష్వపి భగవత్సామీప్యాద్యర్హాశ్చణ్డాలసదృశా నివసన్తీత్యాపద్యతే; నైతత్సున్దరమ్। క్షీరోదధేరుత్తరతో విద్యమానత్వేన వర్ణితశ్శ్వేతద్వీపః ప్రకృతిమణ్డలస్థభగవల్లోకేష్వన్యతమో లోక ఇతి విభావ్యతే ఖలు, స చ లోకః పరమతపస్వినాం భగవతి పరమైకాన్తభావయుక్తానాం పంచకాలజ్ఞానాం స్థానమితి మహాభారతే మోక్షధర్మే (364 అధ్యాయే) ప్రోక్తమ్; తే సర్వే చన్ద్రప్రభాస్సమతేజస ఇత్యాదిప్రకారేణ వర్ణితాః। ఏవ

మేవ శ్వేతద్వీపాదన్యేపి ప్రకృతిమణ్డలస్థా భగవల్లోకా స్తత్రస్థ భగవత్సామీప్యార్థినాం చేతనానాం స్థానాని భవితుమర్హన్తి । తేషు లోకేష్వపి భగవతా సహ సారూప్యం తు న కేషాంచిదపి తల్లోకనివాసిచేతనానాం సంభావయితుం శక్యతే; తత్ర హి భగవానప్రాకృత దివ్యరూపవిశేషైస్తైర్వాస్తే, యథేహ రామకృష్ణాద్యవతారేష్వపి భగవతో దివ్యరూపవత్త్వమ్; తే త్వనుకర్తారస్తు ఇన్ద్రియాదిప్రాకృత ద్రవ్యవేష్టితా ఏవేతి భగవద్రూపసదృశ దివ్యరూపధారణార్హా ఏవ। తే ప్రాకృతద్రవ్యపరికల్పిత శంఖచక్రాదియుతరూపధారిణస్స్యుః, తథాపి తేషాం దివ్యరూపధారిణా భగవతా సహ సారూప్యం న ఘటతే। ఆమోక్షాత్త్యక్తుమశక్యప్రాకృతరూపోపరి దివ్యరూపధారణమితి చేత్ తద్గర్దభస్య సింహచర్మవేష్టన మివ భవతి ।

శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికకాలాత్ప్రాక్తనైః శ్రీమద్వాత్స్యవరదమిశ్రైః ప్రపన్నపారిజాతే ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

విరజాం మనసా తీర్త్వా బ్రహ్మగన్ధాదిలాంఛితః । సాలోక్య
మథ సారూప్యం సామీప్యం చ క్రమాద్వ్రజేత్ ॥ సాయుజ్యం
చాధిగచ్ఛేత బ్రహ్మణా సహ సర్వశః ॥

ఇతి । ఏతేన వైకుణ్ఠలోకం ప్రవిశ్య భగవన్మన్దిరం ప్రతి యాత్రాం కుర్వతశ్చేతనస్య కించిత్కాలం తస్మిన్నేవ లోకే సాయుజ్యవిరహితం సాలోక్యాదిత్రయమభ్యుపగతం భవతి । పర్యంకస్థపరజ్యోతిరాఖ్యామూర్తబ్రహ్మదర్శనాదేవ నిశ్శేషావిద్యానివృత్తిపూర్వకపరవిద్యానిష్పత్తిస్స్వరూపావిర్భావశ్చేతి మతప్రక్రియా భవతి; ఉక్తం చ స్పష్టాక్షరేణ కుమారదేశికైః- "పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిపర్యన్తం జ్ఞానసంకోచహేతుభూతసూక్ష్మకర్మశేషోనువర్తతే" ఇతి । ఏతేన విరజాతరణకాలే ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరే పు

త్యుక్తే సత్యపి వైకుణ్ఠలోకోఽపి సూక్ష్మకర్మశేషాపనయార్థం కించిత్కా-
లముపాయవ్యాపారభూమిరిత్యుక్తం భవతి । ఏవం సతి "లోకేషు
విష్ణోః" ఇత్యాదివచనోక్తసాలోక్యసారూప్య సామీప్యానుభవోఽపి
వైకుణ్ఠలోక ఏవ క్రమేణ భవతు, పశ్చాత్ పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వే
న రూపేణాభినిష్పత్తిరూపశ్శాశ్వతో మోక్షో భవత్వితి ప్రాప్యతే ।
తర్హి "లోకేషు విష్ణోః" ఇత్యాది పౌరాణికవాక్యానాం కోఽర్థ ఇతి
చేత్ । ఉచ్యతే- యద్యస్మిన్మోక్షే చతుర్విధతారతమ్యసద్భావప్ర
తీతిజనకవాక్యసంజాతానుపపత్తిపరిహారాయ సాయుజ్యవిరహిత సా
లోక్యాదిత్రివిధ తారతమ్యస్థానస్య లోకాన్తరపరత్వం వర్ణితమ్, తద్వ
ల్లోకాన్తరపరత్వేఽప్యనుపపత్తిదర్శనాత్ శ్రుతిన్యాయోపేతం తాన్త్రి
కం వా పౌరాణికం వా వాక్యమనాదరణీయం భవతి । యద్యపి బా
దరిజైమినిబాదరాయణప్రభృతయస్సర్వే ఋషయ ఏవ, తథాపి కతి
పయవిషయేషు తేషాం మతాని భిద్యన్తే । తత్తద్భాష్యకారైశ్చ
స్వస్వమతపోషకాణ్యనేకాని వాక్యాన్యుదాహృతాని భవన్తి, తేషా
మైకకణ్ఠ్యకల్పనం దుశ్శకమ్ । అతః ప్రకృతవాక్యానాం హృదయమిత్థ
మేవేతి నిర్ణయేన వక్తుం న శక్యతే, తథాపి తత్ర కించిద్యత్నః కరిష్య
తే । "లోకేషు విష్ణోః" ఇత్యారభ్య "అన్యే తు రూపం సదృశం భజ
న్తే" ఇతిపర్యన్తం పూర్వపక్షోపన్యాసః । "సాయుజ్యమన్యే స తు మో
క్ష ఉక్తః" ఇతి తు సిద్ధాన్తిమతమ్। సాయుజ్యం నామ యథోక్తనిత్యా
శుద్ధస్వరూపేణ శుద్ధే సర్వగతే బ్రహ్మణి తదవిభక్తాకారేణ స్థితిః
ఏతేన సాయుజ్యవిహీనసాలోక్యసామీప్యసారూప్యాణి న సిద్ధాన్తినా
ఽంగీకృతానీతి ప్రతీయతే। అనంగీకృతానాం స్థానపరికల్పనస్య ప్రస
క్తిర్న విద్యతే- ఇతి ।

ఏవమేవ "మోక్షం సాలోక్యసారూప్య" మితిశ్లోకస్యాపి

ప్రాయోప్యేవం స్యాత్ - సాలోక్యసారూప్యసామీప్యం మోక్ష ఇతి చేత్ తాదృశమోక్షం న కదాచన ప్రార్థయే; కుతః? అమోక్షత్వాత్తస్యేతిభావః; కిం తర్హి వాంఛితమిత్యతఆహ "ఇచ్ఛామ్యహం మహాబాహో సాయుజ్యం తవ సువ్రత" ఇతి; కుతః? "సతు మోక్షఉక్తః" ఇతి సాయుజ్యస్యైవ మోక్షలక్షణత్వాదితి భావః- ఇతి ।

యాదవప్రకాశోదాహృతవైష్ణవయోగశాస్త్రమర్యాదాప్రతిపాదకవాక్యస్య కింప్రమాణమితి న జ్ఞాయతే । యో బ్రహ్మోపాసనరూపయోగాభ్యాసే ప్రవృత్తః సకల్యాణకృత్, సయది యోగభ్రష్టోభవేత్ తథాపి స న కర్హిచిద్దుర్గతిం గచ్ఛతి, ప్రత్యుత శుచీనాం శ్రీమతాం కులే అథవా యోగినామేవ కులేఽభిజాయతే, జాతస్సన్ సంసిద్ధౌ భూయోయతతే, ఏవమేకస్మిన్ జన్మని యోగసిద్ధ్యలాభేఽపి పునఃపునః ప్రయత్నాద్యతమాన స్త్వనేకజన్మాన్తే సంసిద్ధః పరాంగతిం యాత్యేవేతిభగవద్గీతా (అ॥ 6, శ్లో॥ 40-45) స్పష్టంబోధయతి । పరాగతిః పరమాత్మప్రాప్తిరేవేతి భగవద్గీతార్థ విచారే దర్శయిష్యతే । యాదవప్రకాశోదాహృతవాక్యేపి "యాదిపూర్ణాం యోగసిద్ధిం గతో మ్రియతే భగవత్సాయుజ్యం గతో ముక్తః" ఇతి ప్రతిపాదనేన సాయుజ్యమేకమేవ ముక్తిరితి స్పష్టమ్ । ఏవం సతి న్యూనయోగసిద్ధిం ప్రాప్తస్య "భగవత్సాలోక్యం వా యాతి" ఇత్యారభ్య "మన్త్రిస్థానీయః పృథగైశ్వర్యయుక్తోభవతి" ఇతివాక్యఖణ్డస్య కోభావః? ఏవం స్యాత్ - కోపి యోగీ సాయుజ్యలభ్యబ్రహ్మానన్దమనిచ్ఛన్ పృథగైశ్వర్యకామోభవతి చేత్ తద్బ ద్ధా వైకణ్ఠలోకోపి పృథగైశ్వర్యస్థానత్వేనావస్థితఇతి వ్యంజయితుం "మన్త్రిస్థానీయః పృథగైశ్వర్య యుక్తోభవతీ" త్యుక్తమ్ ।

సాయుజ్యేషు సర్వగతబ్రహ్మవిభక్తాకారే బ్రహ్మానుభూయతే తదేవ సాష్టితా, అతో న కథంచిత్తస్యాం పృథగైశ్వర్యానుభవః । కింబహునా మహదపి పృథగైశ్వర్యం సర్వోన్నతే లోకే విద్యత ఇతి చేత్ తాదృశపృథగైశ్వర్యభోగోపి న ముక్తిలక్షణః, సర్వగతపరమాత్మసాయుజ్యమేవ మోక్షః, తదేవ పరమైశ్వర్యమ్- ఇతి ।

అగ్న్యాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తస్య తత్తద్దేవతాస్వరూపే ప్రవేశో న సంభవతి; ఉభయోరణుస్వరూపత్వాత్, ప్రాకృతసమ్బన్ధవిశిష్టత్వాచ్చ । తాదృశసాయుజ్యం పృథగవస్థితయోర్మిత్రభావేనావస్థానమాత్రమ్ । న తథా సర్వగతామూర్తబ్రహ్మసాయుజ్యమ్ । బ్రహ్మసాయుజ్యవిషయే ప్రథమపరిచ్ఛేదే యాని మైత్ర్యుపనిషత్ప్రభృతిప్రమాణవాక్యాన్యుదాహృతాని తాన్యత్రానుసన్ధేయాని । ఏవం బ్రహ్మసాయుజ్యం ప్రాప్తస్యైవ బ్రహ్మానన్దానుభవే సాష్టితా। జగద్వ్యాపారవర్జమితి సూత్రవేదాన్తదీపే హ్యేవం ప్రతిపాదితమ్-"బ్రహ్మ హి స్వస్య చ పరస్య చానుభూయమానమవిశేషేణానవధికాతిశయానన్దం భవతి" ఇత్యాది । శ్రీమద్రహస్యత్రయసారే పరిపూర్ణబ్రహ్మానుభవాధికారే "సామరస్యం హి సాయుజ్యం వదన్తి బ్రహ్మవాదినః" ఇతి శాకటాయనవాక్యముదాహృతమ్ । "యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి" ఇతి కఠవల్లీవాక్యప్రతిపాదితరీత్యా శుద్ధస్వరూపేణ బ్రహ్మస్వరూపే ఆసిక్తాకారేణావస్థానమేవ సామరస్యం సాయుజ్యమ్ ।

ఏవం సర్వగతపరమాత్మసాయుజ్యం ప్రాప్యోత్క్రాన్తస్యైవ సర్వగతాక్షరపరమాత్మనో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధ పరమపురుషలోకగమనయోగ్యతా తత్ర పరమపురుషాన్తరంగశేషభావేనావస్థానం చేత్యలం విస్తరేణ ॥

అథ తృతీయపరిచ్ఛేదే సప్తమభాగః.

అథ మృతానాం వైదికపుత్రాణాం వైకుణ్ఠలోకాత్ ప్రత్యానయనకథాహృదయం కిమితి విచార్యతే। న్యాయసిద్ధాంజనే నిత్యవిభూతిపరిచ్ఛేదే శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైరేవముక్తమ్-

"ప్రాకృతాప్రాకృతసంసర్గోపి నానుపపన్నః, అన్యథా ప్రాకృతలోకేషు భగవదవతారాః పరమపదే హ్యర్చిరాదిమార్గేణ సూక్ష్మశరీరస్య వైదికపుత్రాదేర్వా గమనం కథం ఘటేత" ఇతి ।

యద్యేవం దివ్యాప్రాకృతనిత్యవిభూతిస్థానే ప్రాకృతాప్రాకృతసంసర్గసంభవస్స్యాత్, తర్హి సర్వగతపరమాత్మప్రాప్తిరేవ పరమపురుషార్థః, సర్వగతస్సర్వప్రాకృతలోకానామాధారభూతోపి న కదాపి తత్కృతమలదిగ్ధః, తం ప్రాప్య తస్మిన్ పరిశుద్ధస్వరూపేణావస్థితో ముక్తచేతనః ప్రాకృతస్థానేషు యత్ర కుత్ర స్థితోపి ప్రకృతిదోషైరసంస్పృష్టో నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపం విభుం పరమాత్మానమనుభవతి; ప్రకృతిసంసర్గాద్విమోక్షార్థం నిత్యలోకమేవ గన్తవ్యమితి నిర్బన్ధకరణం తథాపి సలోకఃకించిత్ప్రాకృతసంసర్గవానితి కథనం న సమంజసమితి ప్రతిభాతి। నను తత్ర నివసతాం నిత్యానాం ముక్తానాం చ ప్రాకృతద్రవ్యసంసర్గో న భవతి, అర్చిరాదినా మార్గేణ తత్ర గతానామపునరావృత్తిః, అనర్చిరాదినా తత్ర గతానామముక్తానామేవ పునరావృత్తిః- ఇతి చేత్ । అముక్తాః సాలోక్యసారూప్యసామీప్యార్థాస్తమేవ లోకమనర్చిరాదినా గత్వా కాలక్రమేణ ముక్తాభవన్తు అథవా పుణ్యానుభవాన్తే భూలోకం పునరాగచ్ఛన్తు- ఇత్యేవమాద్యాక్షేపాస్సముత్తిష్ఠన్తే । అతః కథాయాహృదయం విమృశ్య జ్ఞాతవ్యమ్ ।

శ్రీమద్భాగవతే దశమస్కన్ధే ౮౯ అధ్యాయే ఏవం ప్రకారేణ కథా భవతి-

కస్య చిద్ద్వారకావాసినో విప్రస్య పత్నీ క్రమేణ నవ శిశూన్ సుషువే। తే జాతమాత్రా భువం స్పృష్ట్వా పంచత్వంగతాః। స విప్రో మృతం నవమం శిశుం రాజద్వారస్యోపాధాయ క్షత్రబన్ధూనాం కర్మ దోషేణ మమ పుత్రా మృతా ఇతి పర్యదేవత। తదర్జునః శ్రుత్వా తమాహ- తవ దశమం పుత్రమహం రక్షిష్యామి నో చేదగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి ఇతి। పుత్రరక్షణేఽర్జునః కథం శక్నుయాదితి విప్రే చిన్తయతి సతి తమర్జున ఆహ-

"నాహం సంకర్షణో బ్రహ్మన్న కృష్ణః కార్ష్ణిరేవ చ। అహం
పార్థోఽర్జునో నామ గాణ్డీవం యస్య వై ధనుః॥ మావమంస్థా
మమ బ్రహ్మన్ వీర్యం త్ర్యంబకతోషణమ్। మృత్యుం విజి
త్య ప్రధనే ఆనేష్యే తే ప్రజాః ప్రభో"॥

ఇతి। అథ దశమే సూతికాకాల ఆసన్నే అర్జునః సూతికాగారం సర్వం పరితః శరపంజరేణ న్యరుణత్। తథాప్యేవం సంవృత్తమ్-

"తతః కుమారస్సంజాతో విప్రపత్న్యా రుదన్ముహుః।
సద్యోఽదర్శనమాపేదే సశరీరో విహాయసా"॥

అథ విప్రేణోపాలబ్ధోఽర్జునో విద్యామాస్థాయ-

"యయౌ సంయమనీమాశు యత్రాస్తే భగవాన్ య
మః। విప్రాపత్యమచక్షాణ స్తత ఐన్ద్రీమగాత్పురీమ్॥ ఆగ్నే
యీం నైరృతీం సౌమ్యాం వాయవ్యాం వారుణీమథ। రసా
తలం నాకపృష్ఠం ధిష్ణ్యాన్యన్యాన్యుదాయుధః॥

ఏవం లోకేషు విప్రపుత్రానప్రాప్య ప్రత్యాగత్యార్జునోగ్నిం ప్రవేష్టుముద్యుక్తోఽభూత్ । తదా కృష్ణస్తం ప్రతిషిధ్య ద్విజపుత్రాన్ దర్శయిష్యే ఇత్యుక్త్వాఽర్జునం రథే ఆరోప్య ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశ్య సప్తద్వీపాన్ సప్తసింధూన్ సప్తగిరీన్ లోకాలోకం చాతీత్య తతస్తమసావృతం ప్రదేశం మార్గదర్శిన స్సుదర్శనస్య ప్రభయాఽతీత్య తమసః పరస్తాదనన్తపారగం పరంజ్యోతి ర్దృష్ట్వా తత్ర సలిలం ప్రవిశ్య భ్రాజన్మణిస్తంభసహస్రశోభితే భవనేఽనన్తాఖ్యాహీన్ద్రభోగసుఖాసనే ఆసీనం విభుం పురుషోత్తమోత్తమం సార్జునః ప్రణనామ । ఏవం వన్దితో భూమా పరమేష్ఠినాం పతిస్తౌ కృష్ణార్జునావాహ, యువయోర్దిదృక్షయా మయా ద్విజాత్మజా ఆనీతాః, యువాం నరనారాయణావృషీ భువి ధర్మగుప్తయేఽవతీర్ణౌ స్తః, అతోఽసురాన్ హత్వా ధర్మం సంస్థాప్య భూయో మమాన్తికమాగచ్ఛతమ్- ఇతి । అథ తౌ భూమానమోమిత్యానమ్య ద్విజపుత్రానాదాయ ద్వారకాం ప్రత్యాగత్య విప్రాయ పుత్రాన్ దదతుః ఇతి ।

ఇయం కథా హరివంశేపి 170 తమాధ్యాయమారభ్య 173 తమాధ్యాయపర్యన్తేఽధ్యాయచతుష్టయే గ్రన్థే భవతి । తత్ర శరతల్పే శయానస్య భీష్మస్య సన్నిధావర్జునః స్వేన సాక్షాద్దృష్టం వాసుదేవమాహాత్మ్యమేవం ప్రకారేణ వర్ణయతి । ఏకదా సమ్బన్ధిజనదర్శనాయార్జునో ద్వారకాం గతః । శ్రీకృష్ణః ఏకాహేన శాస్త్రనిర్దిష్టవిధినా దీక్షిత ఆస । తదా తం ద్విజః కశ్చిదాగత్యోవాచ, మహాబాహో! జాతో జాతః పుత్రో మే హ్రియతే, ఏవం త్రయః పుత్రా హృతాః, చతుర్థం త్వం రక్షితు మర్హసీతి । రక్షా సర్వథా కర్తవ్యా, అహం త్విహ క్రతౌ దీక్షితస్తిష్ఠామీతి కృ

ష్ణే విచారపరే సత్యర్జునో రక్షాకార్యే మాం నియోజయేత్యాహ । కిం త్వం శక్ష్యసీత్యుక్తోఽర్జునో వ్రీడితోఽభవత్ । తద్దృష్ట్వా కృష్ణ ఆహ -

"గమ్యతాం కౌరవశ్రేష్ఠ శక్యతే యది రక్షితుమ్ । త్వ
త్పురోగాశ్చగచ్ఛన్తు వృష్ణ్యన్ధకమహారథాః । ఋతే రా
మం మహాబాహుం ప్రద్యుమ్నం చమహాబలమ్" ॥

ఇతి । తతోఽర్జునః సైన్యపరివృతో విప్రస్య గ్రామం గత్వా రక్షార్థం సజ్జోఽభవత్ । తతః యత్ సంవృత్తం తదర్జున ఏవం కథయతి -

"గతేఽర్ధరాత్రసమయే బ్రాహ్మణో భయవిక్లబః । ఉపగ
మ్య భయాదస్మానిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ కాలోఽయం సమ
నుప్రాప్తో బ్రాహ్మణ్యాః ప్రసవస్య మే । తథా భవన్తస్తి
ష్ఠన్తు న భవేద్వంచనా యథా ॥ ముహూర్తాది వచాశ్రౌషం
కృపణం రుదితస్వరం, తస్యవిప్రస్య భవనే హ్రియతే హ్రియ
తేతి చ ॥ అథాకాశే పునర్వాచ మశ్రౌషం బాలకస్య వై ।
హం హేతి హ్రియమాణస్య న చ పశ్యామి రాక్షసమ్ ॥
తతోఽస్మాభిస్తదా తాత శరవర్షైస్సమంతతః । విష్టంభి
తా దిశస్సర్వా హృతఏవ స బాలకః ॥"

ఇతి । తతో దుఃఖితేన విప్రేణార్జున ఏవమధిక్షిప్తః -

"వృథా త్వం స్పర్ధసే నిత్యం కృష్ణేనామితబుద్ధినా । య
ది స్యాదిహ గోవిన్దో నైతదత్యాహితం భవేత్ ॥ ......
రక్షిష్యామీతి చోక్తం తే న చ రక్షితవానసి । మో
ఘం గాణ్డీవమేతత్తే మోఘం వీర్యం యశశ్చ తే ॥"

ఇతి । తతః కృష్ణః ప్రత్యాగతం వ్రీడితం దుఃఖితమర్జునం దృష్ట్వా

స్వరథమానాయ్య సారథిం దారుకమవరోప్యార్జునమేవ సారథ్యే నియుజ్య బ్రాహ్మణం చ రథే ఆరోప్యోదీచీం దిశం ప్రస్థితః । బహుదేశమతిక్రమ్య సముద్రతీరే ప్రాప్తే సముద్రః కృతాంజలిః కృష్ణం సంపూజ్య తదాజ్ఞయా జలం సంస్తభ్య రథమార్గం దత్తవాన్ । తతస్సముద్రముత్తరకురూన్ గన్ధమాదనం చ సముత్తీర్య జయన్తో వైజయన్తో నీలో రజతో మహామేరుః కైలాస ఇన్ద్రకూటఇతి సప్తపర్వతానాసాద్య తైరభ్యర్చితస్తాన్ "వివరం గచ్ఛతో మేద్య రథమార్గః ప్రదీయతామ్" ఇత్యువాచ । తే మార్గం దత్వా తత్రైవాన్తర్హితా బభూవుః । తతః ఆసాదితం ప్రభూతం తిమిరం పంకభూతమథ పర్వతాకారం చ । కృష్ణశ్చక్రేణ తత్తమః పాటయిత్వా ఆకాశమేవ రథపన్థానం దర్శయామాస । తతోంబరే సర్వలోకం సమావిశ్య స్థితం పురుషవిగ్రహం ప్రజ్వలితం తేజో దృష్టమ్ । అర్జునబ్రాహ్మణౌ రథ ఏవస్థితౌ; కృష్ణస్తు తం దీప్తం తేజోనిధిం ప్రవిశ్య ముహూర్తాత్తతో బ్రాహ్మణస్యాత్మజాన్ చతురో బాలకానాదాయ తస్మై ప్రదదౌ । తతో ద్వారకాం ప్రతి నివృత్య బ్రాహ్మణం ధనేన తర్పయిత్వా గృహం ప్రాస్థాపయత్ । అథార్జునః కృష్ణమేవం పప్రచ్ఛ- కథం సముద్రః స్తబ్ధోదః కృతః, కథం పర్వతానాం వివరం కృతం, కథం ఘోరం తమో ఘనీభూతం, కథం తచ్చక్రేణ పాటితం, కథం త్వయా తత్పరమం తేజః ప్రవిశ్య తే బాలా ఆనీతాః, కిమర్థం తేన తే ఽపహృతాః, కథం దీర్ఘమధ్వానం సంక్షిప్యాల్పేన కాలేన గతాగతం కృతమ్- ఇతి । ఏవం పృష్టః కృష్ణ ఆహ-

"మద్దర్శనార్థం తే బాలా హృతాస్తేన మహాత్మనా । వి
ప్రార్థమేష్యతే కృష్ణో నాగచ్ఛేదన్యథేతిహ ॥ బ్రహ్మ తేజోమ
యం దివ్యం మహద్యద్దృష్టవానసి । అహం స భరతశ్రేష్ఠ

మత్తేజస్తత్సనాతనమ్ ॥ ప్రకృతిస్సా మమపరా వ్యక్తావ్య క్తా సనాతనీ । తాం ప్రవిశ్య భవన్తీహ ముక్తా యోగవిదుత్తమాః ॥ సా సాంఖ్యానాం గతిః పార్థ యోగినాం చ తపస్వినామ్ ॥ తత్పదం పరమం బ్రహ్మ సర్వం విభజతే జగత్ । మామేవ తత్పరం తేజో జ్ఞాతుమర్హసి భారత ॥ సముద్రః స్తబ్ధతోయోహా మహం స్తంభయితా జలమ్ । అహం తే పర్వతాస్సప్త యే దృష్టావివిధాస్త్వయా ॥ పంకభూతం హి తిమిరం దృష్టవానసి యద్ధి తత్ । అహం తమోఘనీభూతమహమేవ చ పాటకః ॥ అహం చ కాలో భూతానాం ధర్మశ్చాహం ప్రకీర్తితః । చన్ద్రాదిత్యౌ మహీ శైలాస్సరితశ్చ సరాంసి చ ॥ చతస్రశ్చ దిశస్సర్వా మమైవాత్మా చతుర్విధః । చాతుర్వర్ణ్యం మత్ప్రసూతం చాతురాశ్రమ్యమేవ చ ॥ చాతుర్విద్యస్య కర్తాహమితి బుధ్యస్వ భారత ॥" ఇత్యాది ॥

ఏతత్కథాప్రోక్తభగవన్మాహాత్మ్యం శ్రీమత్పరాంకుశ సూరి ప్రబన్ధేషు తృతీయశతకస్య దశమదశకే పంచమగాథాయామేవం ప్రకారేణ వర్ణితమ్-

ఏకదా ముహూర్తమాత్రేణానాయాసేన విపులకీర్తినాఽర్జునేన వైదికేన చ సహ సర్వలోకానతీత్య గన్తుం క్షమం దృఢం రథం ప్రవర్త్య, అత్యుజ్జ్వలాకారేణావస్థితాత్ స్వస్య తేజసస్సకాశాద్వైదికపుత్రాన్ సశరీరానేవాదాయ ప్రదత్తవన్తం (భగవన్తం) ఆశ్రిత్య మమదుఃఖలేశోపి నాస్తి ఇతి।

అస్య షట్సహస్రికావ్యాఖ్యానే కథాప్రతిపాదితతేజోమూర్తేః స్థానం భగవతో నిరవధికతేజోవిశిష్టం శ్రీవైకుణ్ఠమిత్యుక్తమ్ । శ్రీవత్సచి

హ్నామిశ్రైరపి అతిమానుషస్తవే 58 శ్లోకే- "ధామ్నోనిజాద్ద్విజసుతాన్ పునరానయన్" ఇతి, తథైవ సున్దరబాహుస్తవే 124 శ్లోకే "ద్విజసుతాన్ బాలాంశ్చ వైకుణ్ఠగాన్" ఇత్యుక్తత్వాత్ నిజధామశబ్దేన సాక్షాద్దివ్యం పరమం పదం వివక్షితమితి ప్రతీయతే । శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికైశ్చ తత్ స్థానం నిత్యం పరమపదమేవేత్యుక్త్వా వైదికపుత్రాణామర్చిరాదినా మార్గేణ తత్రగతత్వాత్ పునరావర్తనమభూదితి పరమపదసోపానాఖ్యగ్రన్థే సప్తమేఽర్చిరాదిపర్వణి ప్రతిపాదితమ్ ।

శ్రీవిష్ణుపురాణవ్యాఖ్యానకారైః శ్రీవిష్ణుచిత్తార్యైస్తు ద్వితీయాంశే చతుర్థాధ్యాయే 95 శ్లోకవ్యాఖ్యానే ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

"తత్రైవ తమోఽగర్తోదౌ చ తామసభూతావాసభూతౌ । సగర్తోదాత్తమసఃపరస్తాత్పరితఃప్రతిదిశమణ్డకటాహోదర్వాఙ్మహా పురుషనివాసభూతో వైకుణ్ఠలోకః । తతఃకటాహాఇతి జ్ఞేయః । భాగవతే హరివంశే చ బ్రాహ్మణపుత్రానయన ప్రస్తావే భగవత్స్థానస్య తథోపవర్ణితత్వాత్" ఇతి ।

ఏవం కథాప్రతిపాదితం స్థాన మణ్డకటాహోదర్వాక్, అతఃప్రకృతిమణ్డలఏవ విద్యమానవైకుణ్ఠాఖ్యలోకవిశేషః న తు నిత్యమప్రాకృతం పరమపదమితి విష్ణుచిత్తైరభిప్రేతం భవతి । ఏవం కథాప్రతిపాదితం స్థానం ప్రాకృతమాహోస్విదప్రాకృతమితి విషయే పూర్వాచార్యాణాం మతభేదఃప్రాప్తః । హరివంశభాగవతయోర్వర్ణనాభేదోఽపి దృశ్యతే, చత్వారః పుత్రాఇతి హరివంశే దశ పుత్రా ఇతి భాగవతే । తథైవ అర్జునవైదికాభ్యాం సహాగతోఽపి కృష్ణఏకఏవ జ్యోతీరూపం ప్రవిశ్య తస్మాద్బాలకానానినాయేతి హరివంశే

ప్రోక్తమ్, భాగవతే తు కృష్ణార్జునాభ్యాం సహ విప్రస్య గమనం నోక్తమ్। అర్జునోఽపి కృష్ణేన సహ తజ్జ్యోతిర్విగ్రహం ప్రణమతి తేన చ సంభాష్యతే । శ్రీమత్పరాంకుశగాథా “అర్జునేన వైదికేన చ సహ” ఇతి ప్రతిపాదయన్తీ హరివంశకథామేవానువదతీతి ప్రతిభాతి ।

ప్రకృతిమణ్డలాన్తర్గతః కశ్చిద్భగవల్లోకవిశేష ఏవ కథావివక్షిత ఇతి పక్షే యమలోకాదినాకపృష్ఠేషు స్థానేషు తదన్యేషు ధిష్ణ్యేషు చార్జునస్య వైదికపుత్రాలాభః కథమ్? అప్రాకృతనిత్యభగవల్లోక ఏవ వివక్షిత ఇతి పక్షే మార్గదృష్టానేకస్థలవర్ణనావసరే పర్యంకవిద్యాప్రసిద్ధాః పరమపదస్థా ఆరహ్రదవిరజానదీ ప్రభృతయః కథం న వర్ణితాః? కృష్ణేన తేజోనిధిం ప్రవిశ్య బాలకా ఆనీతా ఇత్యనేన తేజోనిధిభూతే మహాపురుషరూప ఏవ తే బాలకా ఆసన్నితి ప్రతీయతే; యోగవిదుత్తమా ముక్తాస్తత్పరమం పదం ప్రవిశన్తీతి స్వప్రోక్త్యా కథమముక్తా వైదికపుత్రాస్తత్ప్రవిశ్య స్థితాః- ఇత్యేవం ప్రకారేణ కథాయా బాహ్యార్థే విప్రతిపత్తయ ఆపద్యన్తే । అతః కిమపి నిగూఢార్థగర్భేయం కథేతి ప్రతిభాతి । నిగూఢార్థశ్చైవం భవేదితి మయా తర్క్యతే-

ద్విజో ద్విజపుత్రాశ్చ న చేతనవిశేషాః, కిన్తు బ్రాహ్మణ్యమేవ ద్విజత్వేన రూపితమ్, చతుర్విధపురుషార్థా వా చత్వార ఆశ్రమా వా చత్వారః పుత్రాః। ఏతే సర్వే ధార్మ్యాః। “ధర్మావిరుద్ధః కామోఽస్మి” (గీ॥ 7,11) ఇతి భగవద్వచనాద్ధర్మార్థకామా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా శాస్త్రోక్తవిధినానుష్ఠితాస్సన్తస్తురీయపురుషార్థస్య సహకారిణో భవన్తి, తేషాం సర్వేషాం చ నిదానం భగవాన్ । పుత్రాణాం దశసంఖ్యాపక్షే అకామహతశ్రోత్రియబ్రాహ్మణ్యస్య సద్గుణా ఏవ తత్పుత్రాః। “దశాస్యాం పు

త్రారాధేః" ఇతి ప్రతిపాదితాం దశపుత్రసమృద్ధిం మనసి కృత్వా
సద్గుణాస్సర్వే దశపుత్రత్వేన రూపితాస్సంభావ్యాః। భూలోకే అధర్మ
స్యాభ్యుత్థానే సంజాతే బ్రాహ్మణ్యాం కేవలం నామతస్తిష్ఠతి న
ఆశ్రమవిహితధర్మసద్గుణసమన్వితత్వేన । అతస్తేధర్మాస్సద్గుణావా
జాతమాత్రా అధర్మాభిభూతభూస్పర్శేన మ్రియన్తే, తాదృశలో
కాదపయాన్తీతి యావత్, అపగత్య భగవల్లోకే భగవత్యేవ తిష్ఠ
న్తి, సహి సర్వధర్మాణాం సద్గుణానాం చ నిధిః । నరాఖ్యోఽర్జు
నోజీవాత్మా, కృష్ణస్తావత్ తదన్తర్యామీ నారాయణః । అ
న్తర్యామిణోమాహాత్మ్యమజ్ఞాత్వా నరఃస్వతన్త్రాత్మభ్రాన్త్యా గర్వి
తోభవతి । తాదృశేన మృతపుత్రానాదాయ భువిధర్మసంస్థాపనం
కర్తుం న శక్యతే । పశ్చాత్తాపాదినా నరే భగవన్తముపగతే సతి
తస్య భగవాన్ సహాయం కృత్వా మృతపుత్రాన్ పరమపురుషా
దాదాయ బ్రాహ్మణ్యాం ధర్మగుణపరిపూర్ణాకారేణ భువి సంస్థాపయ
తి- ఇత్యేవం రీత్యా ఏకా భావనా ॥ అథవర్ణితాః సర్వే వ్యా
పారా శ్శరీరఏవసంభవన్తి న బాహ్యతఇత్యన్యా భావనాప్రతీయతే।
అవ్యక్తోప్యశరీరోపి సర్వగతపరమాత్మా స్వస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధదివ్యా
ద్భుతతేజోరూపవిశేషేణ పరమపదఆస్తఇతి తు సత్యమ్ । స ఏవ
సర్వగతోఽన్తర్హృదయే వ్యాస్తే । ఏవం హృదయ ఏవావస్థితోపి
అవిద్యాన్ధకారపరివృతానాం చేతనానాం బహుదూరస్థ ఇవమ
రాసదఏవ । తదభిగమనస్యాన్తరాయభూతేషూర్మిషట్కాదిరూపస
ముద్రపర్వతప్రదేశేష్వన్తర్యామిసహాయేనాతిక్రాన్తేషు సత్సు అ
విద్యారూపఘనతిమిరేచ పాటితే సతి హృదయఏవ పరమాత్మా
పరంజ్యోతిరాసాద్యతే, తస్మిన్నన్తర్హితాశ్చ బ్రాహ్మణ్యాస్సర్వే
ధర్మాస్సద్గుణాఃప్రత్యానీతాస్సన్తః పరమాత్మోపాసకస్య పరిశుద్ధే
మనోరూపే లోకే సుప్రతిష్ఠితాభవన్తి- ఇత్యేవం ప్రకారేణ

గూఢార్థాః ప్రతిభాన్తి ॥ గూఢార్థపరిగ్రహేణ అముక్తస్యాపి కదా చిద్దేవయానమార్గే తరమార్గేణ పరబ్రహ్మలోకప్రవేశసంభవఇతి కల్పనం పరిహృతం భవతి । సచదివ్యోలోకస్సర్వథా అముక్తానామగమ్యః ।

ఇయం కథా శ్రీమద్రామాయణే ఉత్తరకాణ్డే ప్రతిపాదితబ్రాహ్మణపుత్రసంజీవనకథాసజాతీయా భవతి । దక్షిణదేశే శంబూకో నామ శూద్రః కశ్చిత్ శరీరేణ సహ దివం గన్తుమవాక్శిరాభూత్వోగ్రం తపశ్చరతి, తేన తపసా సాకేతవిషయస్థస్య కస్య చిద్బ్రాహ్మణస్య పుత్రో మ్రియతే; శ్రీరామో దక్షిణదేశం గత్వా యదా శంబూకం వ్యాపాదయతి తదానీమేవ బ్రాహ్మణపుత్రస్సజీవో భవతీతి తత్ర కథా భవతి । సాప్యత్ర గూఢార్థా ప్రతిభాతి । తద్యథా- బ్రహ్మజ్ఞానసమేతబ్రాహ్మణ్యమేవ ద్విజ పుత్రత్వేన రూపితమ్ । తాదృశబ్రాహ్మణ్యే దేహాత్మభ్రాన్తిర్నాస్తి । దేహఏవాఽఽత్మేతి చార్వాకాదిమతం బ్రాహ్మణ్యవిపరీతమితి ద్యోతయితుం తన్మతం గుప్తశూద్రత్వేన రూపయిత్వా ఉత్తరదేశభూతార్యావర్తవిపరీతభూతదక్షిణదేశే నిక్షిప్తమ్ । తచ్చదుర్మతం దేహాత్మభ్రాన్త్యా దేహమపి దివం నేతుం యతతే । ఉత్తమాంగమూర్ధ్వం కృత్వా స్వాభావికయా రీత్యా తపసి చరితవ్యే సతి తద్విపరీతమవాక్శిరసా తపశ్చరతి । తాదృశదుర్మతస్యాభ్యుత్థానాద్బ్రాహ్మణ్యం మ్రియతే, తస్య శ్రీరామకృతహననాత్తు బ్రాహ్మణ్యం పునస్సంజీవితం భవతి । శంబుకఇతి క్రిమివిశేషః, యస్య 'స్నేల్' ఇత్యాంగ్లేయభాషా । సచ స్వదేహలగ్నశుక్తియుతస్సన్ క్లేశేన శుక్తిం వహిత్వాఽతిమన్దం చలతి, భయేచ ప్రాప్తే ఆత్మానం తస్మిన్ స్వసహజే శుక్తౌ ప్రతిసంహరతి । శరీరరూపసంసార

చక్రసంలగ్నోహ్యనార్యధర్మా మనుష్యః శంబూకక్రిమిసదృశోభవతీతి నిగూఢభావేన శూద్రస్య తన్నామధేయం కృతమితి భాతి । ఏవం నామతశ్చ దుష్టాశయ సమేత తపోరూపకార్యతశ్చ దేహాత్మవాది చార్వాకమతం త్యాజ్యమితి సూచితం భవతి । యది కథా ప్రతిపాదితః శూద్రః కశ్చిజ్జీవాత్మాస్యాత్ తర్హి తత్కృత తపసా బ్రాహ్మణ పుత్రమరణస్య కారణం నాస్తి । శరీరేణ సహ దివం గన్తుం ప్రయతమానస్య పురుషస్య త్రిశంకువ దధఃపతనం సంభవతునామ, తాదృశప్రయత్నేన న కిమపి పరహింసనాది కృతం భవతి; పరహింసనాది వినా మనుష్యస్య మరణదణ్డో న న్యాయ్యోభవతి । అతోదర్శితరీత్యా కథాయాం గూఢార్థఏవ వివక్షితః ప్రతిభాతి । ఏకస్మిన్నేవ శరీరరూపే లోకే హి మిథోవిరుద్ధా స్సద్గుణ దుర్గుణా నివసన్తి, దుర్గుణానాం ప్రాబల్యేన సద్గుణామ్రియన్తే, ;తన్నిగ్రహేణ పునస్సంజీవితా భవన్తి ।

ఇతి ఆత్రేయనారాయణ విరచితే

కతిపయ వేదాన్తవాక్యార్థవిచారే

తృతీయపరిచ్ఛేదః.

[illegible]

చతుర్థపరిచ్ఛేదః.

పంచాగ్ని విద్యాది విషయాః.

ప్రథమ భాగః.

పంచాగ్నివిద్యా ఛాన్దోగ్యే బృహదారణ్యకే చ ప్రాయోఽక్షరశ ఏకరీత్యోపదిష్టా । తథాపి పరస్పరం కించిద్వైలక్షణ్యం దృశ్యత ఇత్యుభౌ పాఠావన్యోన్య పార్శ్వే లిఖ్యేతే, యథా-

ఛాన్దోగ్యే (5, 4—10)	బృహదారణ్యకే (8, 2, 9—14)
1. అసౌ వావ లోకో గౌత	1. అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ
మాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్ర	తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూ
శ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చ	మోఽహరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తర
న్ద్రమా అంగారా నక్షత్రాణి వి	దిశో విస్ఫులింగాస్తస్మిన్నేతస్మిన్న
స్ఫులింగాః । తస్మిన్నేతస్మిన్న	గ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి
గ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి	తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా
తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా	సంభవతి ।
సంభవతి ।	
2. పర్జన్యో వావ గౌతమా	2. పర్జన్యో వా అగ్నిర్గౌతమ తస్య
గ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిద	సంవత్సర ఏవ సమిదభ్రాణి ధూమో
భ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశని	విద్యుదర్చిరశని రంగారా హ్రాదున
రంగారా హ్రాదునయో విస్ఫులి	యో విస్ఫులింగాస్తస్మిన్నేతస్మి

గాః । తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ
దేవాః సోమం రాజానం జు
హ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షగ్
సంభవతి ।

న్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ రాజానం
జుహ్వతి తస్యా ఆహుః వృష్టిః
సంభవతి ।

3. పృథివీ వావ గౌతమాగ్ని
స్తస్యాః సంవత్సర ఏవ సమిదా
కాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశో
ఽంగారా అవాన్తరదిశో విస్ఫు
లింగాః । తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ
దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆ
హుతేరన్నగ్ సంభవతి ।

3. అయం వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ
తస్య పృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూ
మో రాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమా అంగారా
నక్షత్రాణి విస్ఫులింగా స్తస్మిన్నేత
స్మిన్నగ్నౌ దేవా వృష్టిం జుహ్వతి
తస్యా ఆహుత్యా అన్నగ్ సంభవతి ।

4. పురుషో వావ గౌతమాగ్ని
స్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో
ధూమో జిహ్వా ఽర్చిశ్చక్షురం
గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులింగాః ।
తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అ
న్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే
రేతః సంభవతి ।

4. పురుషో వాగ్నిర్గౌతమ తస్య
వ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణో ధూ
మో వాగర్చిశ్చక్షురంగారాః శ్రో
త్రం విస్ఫులింగా స్తస్మిన్నేతస్మిన్న
గ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి త
స్యా ఆహుత్యై రేతః సంభవతి

5. యోషా వావ గౌతమా
గ్ని స్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదు
పమన్త్రయతే స ధూమో యో
నిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గా
రా అభినందా విస్ఫులింగాః ।
తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రే
తో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గ

5. యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ త
స్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూ
మో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తే
ఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులింగా స్త
స్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జు
హ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురు
షః సంభవతి సయావజ్జీవత్యథ య

ర్భః సంభవతి ।
6. ఇతి తు పంచమ్యామా
హుతావాపః పురుషవచసోభ
వన్తీతి స ఉల్బావృతోగర్భోదశ
మాసాన్ అన్తశ్శయిత్వా యా
వద్వాఽథ జాయతే। సజాతో
యావదాయుషం జీవతి తం ప్రే
తం దిష్టమితో ఽగ్నయఏవ
హరన్తి యతఏవేతోయతస్సం
భూతోభవతి ।
7. తద్యఇత్థం విదుఃయే చేమే
ఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాస
తే తే ఽర్చిషమభిసంభవన్త్య
ర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమా
ణపక్ష మాపూర్యమాణ పక్షా
ద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాగ్
స్తాన్। మాసేభ్యస్సంవత్సరగ్ం
సంవత్సరాదాదిత్య మాదిత్యా
చ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసోవిద్యు
తం తత్పురుషో ఽమానవస్సఏ
నాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేషదే
వయానః పన్థాఇతి ।
8. అథ యఇమే గ్రామఇష్టా
పూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే
ధూమమభిసంభవన్తి, ధూమా

దాప్రియతే ।
6. అథైనమగ్నయే హరన్తి త
స్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్ సమి
ద్ధూమోధూమో ఽర్చిరర్చిరంగా
రాఅంగారా విస్ఫులింగా విస్ఫులిం
గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః
పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహు
త్యై పురుషోభాస్వరవర్ణస్సంభవతి ।
7. తే యఏవమేతద్విదుః యేచా
మీ అరణ్యే శ్రద్ధాగ్ సత్యముపా
సతే తేఽర్చిరభిసంభవన్తి, అర్చిషో
ఽహ రహ్నఆపూర్యమాణ పక్ష
మాపూర్యమాణ పక్షాద్యాన్ ష
ణ్మాసా నుదఙ్ఙాదిత్యఏతి మాసే
భ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాది
త్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వై
ద్యుతాత్పురుషోమానసఏత్య బ్ర
హ్మలోకాన్ గమయతి తేషు బ్ర
హ్మలోకేషు పరాఃపరావతోవసన్తి
తేషాం న పునరావృత్తిః ।
8. అథ యే యజ్ఞేన దానేన తప
సా లోకాన్ జయన్తి తే ధూమ
మభిసంభవన్తి ధూమాద్రాత్రిగ్

ద్రాత్రిగ్, రాత్రేరపరపక్షమ
పరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి
మాసాగ్ స్తాన్, నైతే సంవత్స
రమభిప్రాప్నువన్తి । మాసే
భ్యః పితృలోకం, పితృలోకా
దాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమస
మేష సోమోరాజా తద్దేవానా
మన్నం తం దేవాభక్షయన్తి ।
తస్మిన్యావత్సంపాతముషిత్వా
థైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్త
న్తే యథేతమాకాశమాకాశా
ద్వాయుం వాయుర్భూత్వా
ధూమోభవతి, ధూమోభూ
త్వాఽభ్రం భవతి । అభ్రం
భూత్వా మేఘోభవతి మే
ఘోభూత్వా ప్రవర్షతి తఇహ
వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయ
స్తిలమాషాఇతి జాయన్తేఽతో

రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షం మపక్షీ
యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్
దక్షిణామాదిత్యఏతి, మాసేభ్యః
పితృలోకం, పితృలోకాచ్చన్ద్రం, తే
చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తితాగ్
స్తత్ర దేవాయథాసోమగ్ రా
జానమాప్యాయ స్వాపక్షీయస్వే
త్యేవమేనాగ్ స్తత్ర భక్షయన్తి,
తేషాం యదా తత్పర్యవైత్యథేమ
మేవాకాశ మభినిష్పద్యన్తే, ఆకా
శాద్వాయుం, వాయోర్వృష్టిం
వృష్టేః పృథివీం, తే పృథివీం ప్రా
ప్యాన్నం భవన్తి, తే పునః పురు
షాగ్నౌ హూయన్తే, తే లోకా
న్ప్రత్యుత్థాయిన స్తఏవమేవానుపరివ
ర్తన్తేఽథ యఏతౌ పన్థానౌ న వి
దుస్తే కీటాః పతఙ్గాయదిదందన్ద
శూకమ్ ॥

వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యోయోహ్యన్నమత్తి యోరేతః సించ
తితద్భూయఏవ భవతి। తద్య ఇహరమణీయచరణా అభ్యాశోహయత్తే
రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియ
యోనిం వా వైశ్యయోనిం వా, అథయఇహ కపూయచరణా అ
భ్యాశోహ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా
సూకరయోనిం వా చండాలయోనిం వా। అథైతయోః పథోర్న క
తరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్య సకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి

జాయస్వమ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయగ్ం స్థానం తేనాసౌ లోకనసం పూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః । స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబగ్ శ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చ । ఏతే పతన్తి చత్వారః పంచమశ్చాచరగ్ స్తైరితి। అథ హ య ఏతానేవం పంచాగ్నీన్ వేద న సహ తైరథాచరన్ పాప్మనా లిప్యతే శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి।

ఏవము పపాదితేషు పంచాగ్నిషు ప్రథమాస్త్రయోఽగ్నయో "భూర్భువస్సువః" ఇతి వ్యాహృత్యుక్తత్రిషు స్థానేషు సన్నిహితాః । తాని స్థానాని "సభూమిమసృజత........సోన్తరిక్షమసృజత........సదివమసృజత" (తై। బ్రా 2, 2, 4) ఇతి శ్రుతాని । తాని విష్ణోస్త్రీణి విక్రమణపదాని । అత్ర పంచాగ్ని విద్యాయాం తు తాన్యుపరిష్టాదధః క్రమేణ గృహీతాని । తద్యథా- (1) అసౌ లోకోఽగ్నిరిత్యాదిత్యదీపితం ద్యుస్థానం విష్ణోః పదవిన్యాసస్య తృతీయం పదమ్; (2) పర్జన్యోఽగ్నిరితి వాయుదేవతాధిష్ఠితమన్తరిక్షనామకం ద్వితీయం పదమ్; (3) పృథివ్యగ్నిరితి యజ్ఞాగ్న్యధిష్ఠితం భూస్థానం ప్రథమం పదమ్- ఇతి । తృతీయే సూర్యచన్ద్రనక్షత్రగణశోభితే ద్యుస్థానే సూర్యస్య భూనివాసినః ప్రతి చన్ద్రనక్షత్రేభ్యో బహ్వధికతరతేజస్త్వాద్ధేతోస్తేషాం సూర్యసమిద్ధాగ్నేర్విస్ఫులింగరూపకత్వేన వర్ణనా కృతా ఛాన్దోగ్యే । తత్ సున్దరమేవ, తథాపి సూర్యస్యాహర్దేవతాత్వాత్, తదితరజ్యోతిర్గణానాం చాహస్యదృశ్యత్వాదహని సూర్యప్రకాశితదిశో వాన్తరదిశ ఏవ ద్యుస్థానాగ్నేర్విస్ఫులింగత్వేన రూపితాః బృహదారణ్యకే । ఛాన్దోగ్యే బృహదారణ్యకే చాహస్తృతీయే ద్యుస్థానే భావితం, రాత్రిశ్చ భూస్థానే భావితా । అతో మధ్యమమన్తరిక్షస్థానం సన్ధ్యాస్థానమిన భవతి । ఇత్థం రాత్రేస్భూమౌ రూపణాద్రాత్రౌ ప్రకాశాధిక్యవతాగ్నినా సహ రాత్రి దృశ్యనక్షత్రాణి బృహదారణ్యకే పృథివ్యాసాకం పఠితా

ని । ఛాన్దోగ్యే తు అకాశో౽రాత్రౌ ధూమత్వేన రూపితః, ఆకాశస్య నీలవర్ణత్వాత్ ।

ఛాన్దోగ్యే సంవత్సరస్య పృథివీరూపాగ్నేః సమిత్త్వేన రూపణస్య కారణం ఛాన్దోగ్యాద్వైతభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి" ఇతి । బృహదారణ్యకే తస్యైవ సంవత్సరస్య పర్జన్యరూపాగ్నేస్సమిత్త్వేన రూపణస్య కారణం బృహదారణ్యకాద్వైతభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "సంవత్సరేణ హి శరదాదిభి ర్గ్రీష్మాన్తై స్స్వావయవై ర్వివరివర్తమానేన పర్జన్యో౽గ్నిర్దీప్యతే" ఇతి ।

ఏవం వర్ణనావైచిత్ర్యాదిః బృహదారణ్యకోక్తప్రకారో వా ఛాన్దోగ్యోక్తప్రకారో వా భవతు, "తద్యఇత్థం విదుః యేచేమే౽రణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే" ఇత్యుక్తద్వివిధాధికారిణః కే? బృహదారణ్యకాద్వైతభాష్యే ఛాన్దోగ్యాద్వైతభాష్యేచ "ఇత్థంవిదుః" ఇత్యుక్తాః పంచాగ్నివిదో గృహస్థవిశేషాస్తదన్యే చ వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠా ఇత్యుక్తమ్ । తద్యథా- "ద్యులోకాదగ్నిభ్యో వయం క్రమేణ జాతా అగ్నిస్వరూపాః పంచాగ్న్యాత్మాన ఇత్యేవం విదుః" ఇతి, "తస్మాద్యే గృహస్థా ఏవమగ్నిజో౽హ మగ్న్యాత్మేత్యేమితి, ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతో౽గ్నిస్వరూప ఇత్యేవం యే విదుః, తే చ, యేచామీ అరణ్యే వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం, శ్రద్ధాయుక్తాః, సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే" ఇతి చ । నను అర్చిరాదిగత్యర్హద్వివిధాధికారివర్ణనానన్తరం "అథ యఇమే గ్రామఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తి" ఇత్యాదినా గ్రామవాసినో గృహస్థాః పృథక్ ప్రోక్తాః, అతః "తద్యఇత్థం విదుః" ఇత్యుక్తావపి కథం గృహస్థాభవేయురితి చేత్, గృహస్థయజ్వానో ద్వివిధాభవన్తి పంచాగ్నివిదః అపం

చాగ్నివిదః ఇతి, అపంచాగ్నివిదో ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకం గత్వా పునరావర్తన్తే । ద్యులోకాదిపంచాగ్నివిదస్తు అర్చిరాదినా హిరణ్యగర్భలోకం గత్వా న పునరావర్తన్తే, కింతు కల్పాన్తే మోక్షం ప్రాప్నువన్తి- ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రతిపాదితమద్వైతభాష్యే।

అర్చిరాదికా గతిః హిరణ్యగర్భలోకప్రాపికేతి నాస్మాభిరంగీక్రియతే । "న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః" (సూ॥ 4, 3, 13) ఇత్యాదిభ్యః కార్యబ్రహ్మప్రాప్తౌ ప్రత్యభిసన్ధిరహితస్య పరబ్రహ్మోపాసకస్యార్చిరాదికయా గత్యా పరమపురుషలోకప్రాప్తిరేవ వక్తవ్యేతి తృతీయపరిచ్ఛేదే కార్యాధికరణవ్యాఖ్యానావసరే యదుక్తం తద్ద్రష్టవ్యమ్ । సత్యశబ్దస్య చ "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిషు పరబ్రహ్మణి ప్రసిద్ధస్య హిరణ్యగర్భవాచకత్వకథనం తు నాతీవ యుక్తం ప్రతిభాతి ।

శ్రీభాష్యాదిషు ద్వివిధాధికారిణః కే ఇతి విషయే ఏవంప్రకారేణ ప్రతిపాదితమ్- ప్రథమాః పంచాగ్నివిదో వయం ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నిభ్యః క్రమేణాగత్యేహ లోకే యోషిద్రూపాగ్నౌ సంభూతాః స్మ ఇతి జ్ఞాత్వా వైరాగ్యం ప్రాప్య ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకం స్వాత్మస్వరూపముపాస్య కైవల్యాఖ్యం స్వాత్మానుభవరూపం మోక్షం ప్రాప్నువన్తి, ద్వితీయాస్తు స్వాత్మశరీరకం పరంబ్రహ్మోపాస్య పరమపురుషప్రాప్తిరూపం మోక్షం ప్రాప్నువన్తి, ఉభయేప్యర్చిరాదిగత్యర్హాః ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసకాః స్వాత్మశరీరకబ్రహ్మోపాసకాశ్చేతి వైలక్షణ్యముపనిషత్సు వా భగవద్గీతాయాం వా న లభ్యతే । బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మోపాసకానామేవ వైరాగ్యజననార్థం ద్యులోకాదిపంచాగ్నిజ్ఞానవిధానం స్వాత్మశరీరకబ్రహ్మోపాసకానాం తదవిధానమిత్యేతత్ కథం వా న్యాయ్యం భవేత్ ।

ప్రకృతిబన్ధవిమోక్షకాంక్షిణాముభయవిధాధికారిణామపి వైరాగ్యస్యావశ్యకత్వాత్ । లోకే అబ్రహ్మాత్మకం వస్తు న కించిద్విద్యత ఇతి యథా బ్రహ్మాత్మకస్య మనస ఉపాసనం ప్రతీకోపాసనం భవతి తద్వత్ బ్రహ్మాత్మకజీవాత్మోపాసనమపి ప్రతీకోపాసనమేవ । ప్రతీకోపాసకస్య చ అర్చిరాదికా గతిర్న విద్యతే ।

ఛాన్దోగ్యాన్తిమభాగే "సఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే" ఇత్యుక్తం వాక్యం విషయీకృత్య "కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః" (3, 4, 47) ఇతి సూత్రితమ్। తే చ గృహిణః పరమాత్మప్రాప్తికామా బ్రహ్మజ్ఞయజ్వానః "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి.........న కర్మ లిప్యతే నరే' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కర్మ కుర్వన్తి, అహరహర్బ్రహ్మోపాసనమపి కుర్వన్తి, భగవద్గీతాయాముపబృంహితరీత్యా తే ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేన భగవదారాధనబుద్ధ్యా యజ్ఞాదికర్మ కుర్వన్తీతి తేషాం న కర్మలేపస్సంభవతి । ఏతే బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా ఏవ పంచాగ్నివిద్యాయాం "తద్య ఇత్థం విదుః" ఇత్యుక్తా భవన్తి, తదితరే చారణ్యకాః పరమాత్మప్రాప్తికామాః పరివ్రాజకాదయో గృహస్థాశ్రమాన్నిర్గతాః పురుషాః । ఏవం చోభయేపి పరబ్రహ్మప్రాప్తికామా ఏవ ।

గార్హపత్యోదక్షిణాగ్ని రాహవనీయస్సభ్యావసథ్యా చేత్యేతే ప్రత్యక్షాః పంచాగ్నయో భవన్తి । ఏతే పంచాగ్నయో యేషాం తే యజ్వానః పంచాగ్నయ ఇత్యుచ్యన్తే, "పంచాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః" (కఠ॥ 3, 1) ఇతి శ్రుతేః । యే బ్రహ్మజ్ఞయజ్వానో ద్యౌః పర్జన్యః పృథివీ పితా మాతా చేత్యేతేషు పంచస్వప్యగ్నిదృష్టిం కృత్వా తద్రహస్యం జ్ఞాత్వా ప్రత్యక్ష పంచాగ్నయో భవన్తి తే చ పరివ్రాజకాశ్చార్చిరాదినా పరమపదం గచ్ఛన్తి; యే తు ద్యు

లోకాదిపంచాగ్నిరహస్యమజ్ఞాత్వా ఫలాపేక్షయా కేవలం ప్రత్యక్ష
పంచాగ్నయో భవన్తి తే ధూమాదిమార్గేణ గత్వా పునరావర్త
న్త ఇతి నిరూపణమేవ పంచాగ్నివిద్యాయా ఉద్దేశః। ద్యులోకాది
పంచాగ్నిరహస్యం భావనావిశేషేణ పరమాత్మబోధగమ్యం భవతి,
న తస్మిన్ కశ్చిజ్జుగుప్సితవ్యోంశోవిద్యతే, ద్యులోకాది పంచాగ్ని
హోమజన్యోత్పత్తేశ్చన్ద్రలోకాత్పతనజన్యోత్పత్తేశ్చ పరస్పరం తే
జస్తిమిరయోరివ వైలక్షణ్యమస్తి- ఇత్యాద్యంశా ఉపదిష్టాముపపాద
యిష్యన్తే।

తత్పూర్వం యా ప్రథమహోమహుతా శ్రద్ధా సా పుఃర్జని
ష్యమాణ సంసారిచేతన సంపరిష్వక్త కర్మదిగ్ధ భూతసూక్ష్మపరనా
మకో జబ్ద్రివ్య విశేష ఇతి సూత్రకార మతమస్వరసమితి దర్శయిత
వ్యం భవతి। ఏతన్మహాత్మాహసం కర్మేతి చేత్ కిం కుర్మః; భగవ
త్యాః శ్రద్ధాదేవతాయాః వాచకభూతస్య శ్రద్ధాశబ్దస్య స్వాభావికా
ర్థోవర్ణనీయః। తదర్థం యథాశక్తి యథామతి యత్నః క్రియతే।

తథా హి। యదుక్తం ద్యులోకాద్యగ్నిషు హోమక్ర
మేణేహ లోకే యోషిద్యోనిరూపాగ్నౌ జాతోస్మీతి వేదనం వై
రాగ్యజననాయేతి, తత్ర విజ్ఞాపనమ్ - జన్మనా సర్వే సంసారిణ
ఏవ, సాంసారికం చ జన్మ న కస్య చిదాదిత్యసమిద్ధాగ్ని సకాశా
త్సంభవతి, యతో న కేచిత్సంసారిణః ప్రేతాస్సన్తోద్యుస్థానే ఆది
త్యం ప్రాప్తుమర్హంతి, యతః - "నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువ
న్తి" త్యుక్తమ్, సంవత్సరప్రాప్తిం వినా చ "సంవత్సరాదాది
త్య" మిత్యుక్తాదిత్యప్రాప్తిస్తేషాం న విద్యతే। అతస్తే ధూమ
మార్గేణ గన్తార ఆదిత్యమప్రాప్యైవ చన్ద్రలోకం గత్వా తల్లోకభోగ
నిమిత్త కర్మక్షయపర్యన్తం తత్ర స్థిత్వా "ఆకాశమాకాశాద్వా

యు" మిత్యాదిక్రమేణ చన్ద్రలోకవ్యాప్తాకాశ ప్రదేశా దధఃపతనం ప్రాప్య తతః స్త్రీయోనౌ జాయన్త ఇత్యేవం ప్రకారేణ అపంచాగ్నివిదా మిష్టాదికారిణాముత్పత్తిర్వర్ణితా । యే చ నయుజ స్త్వేవ తేషాం ధూమమార్గేణ చన్ద్రప్రాప్తిరపి నాస్తి । "జాయస్వమ్రియస్వ" ఇత్యుక్త ప్రకారేణ తైరనుభూయమాన జననమరణ రూపపర్యావర్తనస్య వేదనం "తస్మాజ్జుగుప్సేత" ఇతి ఛాన్దోగ్యవాక్యోక్తరీత్యా వైరాగ్యం జనయతి । చన్ద్రలోకాత్పతనజన్య పర్యావర్తనమపి వైరాగ్యం జనయతి, శ్వసూకరచణ్డాలాదియోనిష్వపి జన్మశ్రుత్యా ద్విజకులే జన్మనో ఽనియతత్వాత్ ।

పంచాగ్ని వేదనేన తు న కస్యచి జ్జుగుప్సితత్వాంశస్య వేదనం ప్రతీయతే; ప్రత్యుత "య ఏతానేవ పంచాగ్నీన్ వేద" ఇత్యారభ్య "శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకోభవతి" ఇత్యన్తవాక్యేన పరబ్రహ్మప్రాప్తిః శ్రావితా । అత్రత్య పుణ్యలోకశబ్దోహి పరబ్రహ్మలోకపరఏవేతి భాతి, శుద్ధపూతశబ్దసాహచర్యాత్ । న హి కశ్చిత్ ప్రకృతిరూపమలసమ్బన్ధాదనిర్ముక్తః శుద్ధః పూతఇతి నిర్దేశమర్హతి । యద్యపి పుణ్యశబ్దో దేవలోకభోగ్య సుఖసాధనకర్మ పరతయా తత్ర తత్ర ప్రయుక్తః, తథాపి పరమనిశ్శ్రేయససాధనభూత బ్రహ్మోపాసనాదిరూపకర్మణః పరమ పుణ్యతమత్వాత్తాదృశపుణ్యలభ్య లోకఏవ పూర్ణార్థే పుణ్యలోకః । "ఏషపన్థా బ్రహ్మణా హానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్య కృత్తైజసశ్చ" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 9) ఇత్యత్ర బ్రహ్మవిది పురుషే పుణ్యకృచ్ఛబ్దః ప్రయుక్తః । సఏవ ముఖ్యార్థే పుణ్యకృత్ । అత్ర పంచాగ్నివిద్యాయా ముపక్రమే "తద్య ఇత్థం విదు" రితి పంచాగ్నివిదాం దేవయానేన పరబ్రహ్మలోకగతిః సుస్పష్టం కథితా । అత ఉపసంహారేపి తేషాం గమ్యత్వేన కథితః పుణ్యలోకః పరబ్రహ్మలోకఏవ భవితుమర్హతి ।

నను - ఉక్తపంచాగ్నిషు చతుర్థోఽగ్నిః పురుషః పంచమోఽగ్నిర్యోషా, తయోః శుక్లశోణితసంయోగేన ప్రాప్తం జన్మ కుత్సితాదన్యత్ కథం భవేత్? ఏతావేవ ద్వావగ్నీ బృహదారణ్యకవాక్యే "తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే తతో యోషాగ్నౌ జాయన్తే" ఇత్యత్రాపి ప్రోక్తౌ; తత్కథం మన్యసే పంచాగ్నివేదనాన్నకస్య చిజ్జిగుప్సితవ్యాంశస్య వేదనం ప్రతీయత ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్ - యా శ్రద్ధా "శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే" ఇతి పరబ్రహ్మోపాసకైరారణ్యకైరవలంబితవ్యత్వేన ప్రతిపాదితా, తస్యా ఏవ శ్రద్ధాయా హోమాత్ పంచాగ్నివిదోఽజన్మవ్యక్తిశ్రుతిః; ఉభయే హ్యర్చిరాదిగత్యర్హా ఇతి స్థితే ఏకేషాం విషయే శ్రద్ధా మోక్షార్థమవలంబితవ్యా పూజ్యస్వరూపా, ఇతరేషాం తు సాంసారికజన్మకారణభూత ద్రవ్యవిశేష ఇత్యేతదతీవాసమంజసమ్ । కిం చ పంచసు హోమేష్వపి సాక్షాద్దేవా హోతారో వర్ణితాః ।

నను, పంచసు హోమేషు హోతారో దేవా న ప్రసిద్ధా దేవాః, కింతు స్థూలదేహం జనిష్యమాణస్య జీవస్యేన్ద్రియగణా ఏవ తత్ర దేవశబ్దవివక్షితా ఇతి మతమంగీక్రియతామ్ ।

ఇతి చేదుచ్యతే - చన్ద్రలోకాత్ పతితాః 'పురుషాగ్నౌ హూయన్తే' ఇత్యేతన్మాత్రముక్తమ్, సాక్షాద్దేవైర్హూయన్త ఇతి నోక్తమ్, తే ఇన్ద్రియవర్గవశభూతైః కుక్షింభరైః పురుషైః స్వజాఠరాగ్నౌ హూయన్తే ఇత్యుక్తం చేత్ తత్ యుజ్యతే, ఏతేషాం చన్ద్రలోకాత్ పతితానాం సూకరప్రభృతి కుత్సిత జన్మప్రాప్త్యర్థం పవిత్రే సూర్యసమిద్ధే ద్యులోకాగ్నౌ ఇన్ద్రియవర్గకృత హోమమన్నం భవతీతి పరికల్పనమనుచితం ప్రతిభాతి । "ఇదమహం మామమృతయోనౌ సూర్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా" ఇతి సూర్యాగ్నౌ

తథా చ "సత్యే జ్యోతిషి జుహోమి" ఇత్యగ్నౌ మనసాఽఽత్మసం హుతవతః శుద్ధీభూతస్యాహరహ రన్తరాదిత్యే పురుషాయ పరమాత్మనే అర్ఘ్య ప్రదానయోగ్యతా సంభవతి, అర్ఘ్యోదకాకారేణ చ తస్మై పురుషాయ శ్రద్ధాపరనామధేయా భక్తిరథవా శ్రద్ధాయుక్తజీవాత్మైవ పరిశుద్ధ హోమద్రవ్యత్వేన సమర్ప్యతే । ఏవమేవ ద్యుస్థానే సూర్యేద్ధనాగ్నౌ సాక్షాద్దేవగణ కృత శ్రద్ధాహోమే కాచిత్ ప్రశస్తా భావనా శ్రుత్యభిప్రేతా ప్రతిభాతి ।

నను, - ద్యుస్థానాగ్నౌ త్వదుక్త శ్రద్ధా న హూయతే, కిన్తు శ్రద్ధానామ్న్యా అబ్విశేషా హూయన్తే । "పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి" తివాక్యాద్ధి ప్రథమహోమక్రియాయాం శ్రద్ధాఖ్యానాం అపాం హోమ ఉన్నేతవ్యః, యేన హోమేన తా ఏవ ఆపః క్రమేణ ద్వితీయాదిహోమద్రవ్యభూతసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపేణ పరిణమన్తి । తా ఆపశ్చ పునర్భావా జనిష్యమాణజీవ సంపరిష్వక్త భూతసూక్ష్మాణ్యేవ । అన్యథా జనిష్యమాణపుత్రజీవసంయుక్తత్వం న సంభవతి పితృరేతసః । అసంభవే చ కుతః పుత్రోత్పత్తిః । అతః ఉపక్రమోక్త దేవగణకృత శ్రద్ధాది పంచ హోమాః "ఆకాశమభినిష్పద్యన్త ఆకాశాద్వాయు" మితి చన్ద్రలోకాత్పతనవర్ణనవాక్యే సమన్వేతవ్యాః । తథా సతి "అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః" ఇత్యుపక్రమప్రోక్తోత్పత్తి క్రమశ్చ "ఆకాశమభినిష్పద్యన్త" ఇత్యాది నోక్తోత్పత్తి క్రమశ్చ ఏక ఏవేతి ఫలతి । ఏవముత్పన్నస్య చేతనస్య సంసార చక్ర పరిభ్రమణ వేదనం వైరాగ్యహేతుః । అపిచ శ్రద్ధాశబ్దస్యాప్సు వైదికప్రయోగో దృశ్యతే । "ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః" (సూ॥ 3, 1, 5) ఇతి సూత్రస్య భాష్యద్వయేపి హి ధృతమేతద్వాక్యమ్ - "ఆపో వై శ్రద్ధామనారభ్య యజ్ఞేన యజతే

నాస్యేష్టాయ శ్రద్దధతే ఽపః ప్రణయతి శ్రద్ధా వా ఆపః" (తై। సం। 1, 6, 8) - ఇతి । అద్వైతభాష్యే ఽప్యదపి శ్రుతివాక్యం ధృతమ్ - "ఆపో హాస్మై శ్రద్ధాం సం నమన్తే పుణ్యాయ కర్మణే". ఇతి । "అస్మై పుంసే ఽధికారిణే సంనమన్తే జనయన్తి దర్శనమాత్రేణ స్నానాదిపుణ్యకర్మసిద్ధ్యర్థం శ్రద్ధామిత్యర్థః" ఇత్యానన్దగిరిః । "శ్రద్ధా వా ఆపః" ఇత్యస్య "శోధకత్వేన శ్రద్ధాజనకత్వాత్" ఇతి భట్టభాస్కరవ్యాఖ్యా ।

ఏవం ప్రాప్తే విజ్ఞాపనమ్ - ఉదాహృతవాక్యద్వయం సాంసారిక జన్మహేతుషు భూతసూక్ష్మేషు శ్రద్ధాశబ్దాన్వయస్యానౌచిత్యమేవ సూచయతి । శ్రద్ధా హి పరమశుద్ధస్వరూపా । అత ఏవ వాక్యద్వయేఽపి తస్యాం రూపకత్వేన శోధకద్రవ్యభూతాప్శబ్ద ప్రయోగః సున్దర ఏవ । తాదృశప్రయోగస్య ఉక్తలక్షణేషు భూతసూక్ష్మేషు వినియోగకరణం సర్వథా ఽనుచితమ్ । శ్రద్ధాయా హ్యశుద్ధద్రవ్యరూపత్వ కల్పనేన సా మలినీ కృతా భవతి, శోధకాబ్ద్రవ్యవిసదృశా భవతి । తథైవ తాదృశమలినీకృత శ్రద్ధాహోమేన సంపాదితః సోమరసోఽపి మాలిన్యం ప్రాపితో భవతి । తాదృశః సోమః "యజ్ఞో వై విష్ణుః" ఇతి విష్ణురూపే సోమయాగే కథం వా దేవేభ్యో హోతుం బ్రాహ్మణైః పాతుం చ యోగ్యో భవేత్ । భవన్మతరీత్యా చన్ద్రలోకాదాకాశే పతితస్య పునర్జనిష్యమాణసంసారిజీవస్యార్థే శ్రద్ధాఖ్యానాం అపాంహోమః, తాసాం సోమాకారేణ పరిణామశ్చ । తత్పూర్వమేవ తు దేవైః కృతం సోమపానముక్తం ఛాన్దోగ్యే - "ఏష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి" ఇతి । అతో భవదుక్త హోమనిరపేక్షరూదేవాప్యాయకసోమస్య సద్భావోఽభ్యుపగన్తవ్యః । ఛాన్దోగ్యే వా బృహదారణ్యకే వా చన్ద్రలోకాత్పతితానాం విషయే శ్రద్ధాహోమో నా సోమ

హోమోవా నోక్తః, కిన్తు "ఆకాశమభినిష్పద్యన్తే ఆకాశాద్వాయుం వాయోర్వృష్టిమ్" ఇత్యుక్త్వా ఽఽకాశాదిషు తేషాం ప్రవేశమాత్రం ప్రతీయతే। ఏవమేవ "వాయుర్భూత్వా ధూమోభవతి" ఇత్యస్యాప్యభిప్రాయః।

ప్రేతస్య సంసారిజీవస్య భూతసూక్ష్మ సంపరిష్వక్తత్వనిరూపకాయ "తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 1) "పృథ్వీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయః" (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 5) ఇత్యాది ప్రమాణాన్యేవాలమ్।

సాకల్యేన సర్వచేతనానాం దేహలాభోపపత్తయె పంచాగ్నిహోమావశ్యకతా భవద్భిరేవ పరిత్యక్తా; తృతీయస్థానినాం నరకానుభవానన్తరం శ్రద్ధాహోమం వినైవ శరీరారంభస్య భవద్భిరంగీకృతత్వాత్; ఇష్టాదికారిణాం ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకం గత్వా నివర్తమానానామేవ దేహలాభాయ శ్రద్ధాదిహోమఇతి భవద్భిః ప్రతిపాదనాచ్చ। అతఃపృచ్ఛామః - తాదృశహోమద్వారా జాతానాం తృతీయస్థానిభ్యః కోవిశేష ఇతి। తాదృశహోమేన పురుషాఖ్యం మానుషం జన్మైవ ప్రాప్యత ఇతి న నియమ; "బ్రాహ్మణయోనిం వే" త్యారభ్య "శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా" ప్రాప్నోతీతి ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపాదనాత్। తాదృశహోమం వినా మానుషం జన్మ న ప్రాప్యత ఇత్యపి న నియమః, తృతీయస్థానినాం హి నరకానుభవానన్తరం శ్రద్ధాదిహోమం వినా తత్తజ్జీవకృతపూర్వకర్మానుగుణ్యేన కీటతిర్యక్ప్రభృతి నానావిధ శరీరారంభసంభవో యథా తద్వన్మానుషశరీరారంభస్యాపి సంభవాత్। అన్యథా హి తృతీయస్థానినాం చేతనానాం న కదాపి మానుషజన్మప్రాప్తిరితి వక్తవ్యం భవేత్। తే హి నేష్టాదికారిణ ఇతి న చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి।

"సజాతోఽయావదాయుషం జీవతి తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవతి' ఇత్యస్య రఙ్గరామానుజాచార్యైరేవం రీత్యా ఽర్థః కృతః - 'యతః' = ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేః, ఇతః = ఇహాగతః, 'యతః' = యతశ్చ యోషిద్రూపాగ్నేస్సంభూతః, ఉత్పన్నః, తస్మా అగ్నయ ఏవ దేహా హరన్తి; తతశ్చ ద్యుపర్జన్య పృథివీ పురుష యోషిత్సు పునరపి ఘటీయన్త్రి కుణ్డికాన్యాయేనారోహణావరోహణేన భ్రమతి - ఇతి। ఏతేన వాక్యమిదం యః పరమాత్మానమజ్ఞాత్వా ఫలాపేక్షయా ఇష్ట్వా చన్ద్రలోకం గత్వా ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నిసకాశాజ్జనిత్వా పునః ఫలాపేక్షయైవ యజతే తస్యారోహణావరోహణరూప సంసారభ్రమణపరమితి వ్యాఖ్యాతం భవతి।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్ - "అగ్నయ ఏవ హరన్తి" ఇత్యుక్తత్వాదగ్నయే సమర్పితస్య పురుషస్య శుభ్రార్చిరాదిగతిరేవ వక్తవ్యా। బృహదారణ్యకవాక్యే స ఏషోఽగ్నయే సమర్పితః - "పురుషో భాస్వరవర్ణః సంభవతి" - ఇత్యుక్తత్వాచ్చ భాస్వరవర్ణం ప్రాప్తస్య, కథం వా ఘటీయన్త్రికుణ్డికాన్యాయేన పునరస్మిన్ లోకే జననార్థం ధూమాదిగత్యాదేః కల్పనం న్యాయ్యం భవేత్। తస్మాత్ "భాస్వరవర్ణస్సంభవతి" "శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి" ఇత్యాదిరీత్యా వర్ణితపంచాగ్నివిద్యావిషయే కశ్చిత్సమంజసోఽర్థో విచిన్త్య వర్ణనీయః। ద్యులోకాది పంచాగ్నిషు దేవైరాచరిత హోమః ఇహ లోకే సత్కులే బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనామర్చిరాదిగత్యర్హాణాం జన్మసంపాదనార్థమితి ప్రతిభాతి। ప్రథమం తావద్బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనాం విషయే మన్త్రమేకముదాహృత్య, పశ్చాత్ సోమస్య శ్రద్ధాయాశ్చ మాహాత్మ్యం ప్రదర్శ్య, తతో వివాహమన్త్రగత పుత్రజన్మవిషయే కతిపయ ప్రకర్షభావనాం నిర్వర్ణ్య, తతః పశ్చాత్ పంచాగ్ని

హోమరహస్యం “తం ప్రేతం దిష్టమగ్నయఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతః సంభూతో భవతి” ఇత్యాదివాక్యానాం చార్థా యథామతి వ్యాఖ్యాస్యన్తే ।

ఋగ్వేదె విశ్వకర్మసూక్తే (10, 82, 9) ఏషమన్త్రోభవతి-

“న తం విదాథ య ఇమాజ జానాన్యద్యుష్మాకమన్తరం బభూవ । నీహారేణ ప్రావృతా జల్ప్యాచాసుతృప ఉక్థశాసశ్చరన్తి”- ఇతి ।

విశ్వకర్మా పరమాత్మైవ, “విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖః” “కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆస” (10, 81, 3-4) ఇత్యాదివిశేషణేభ్యః । అయం మన్త్రార్థః - భోః యూయం య ఇమాని విశ్వాని జజాన తం జగత్కారణం పరమాత్మానం న విదాథ, న విదితవన్తః । తస్యచ యుష్మాకం చ మధ్యే ‘అన్యత్’ = విద్యాయా అన్యత్, అజ్ఞానరూపమన్తరం భవతి । బభూవేతి స్థానే ‘భవాతి’ ఇతి తైత్తిరీయపాఠః (తై॥ సం॥ 4, 6, 2, 1) । ‘అన్తరం’=తిరస్కారిణీ । ఏవం తాన్ పూర్వార్ధే సంబోధ్య తానేవోత్తరార్ధే వక్ష్యతి, నీహారేణేతి । ఏవంవిధాః పరమపురుషవేదనం ప్రతిజ్ఞానదృష్టినిరోధకేన నీహారసదృశాజ్ఞానేన ప్రావృతాః, ‘జల్ప్యా’= జల్పనేన, స్వయం పణ్డితంమన్య జల్పనేన, ‘ఉక్థశాసః’ = యజ్ఞే నానా విధాన్యుక్థాని పశువిశసనకాలే పఠ్యాన్యుక్థాని చ సన్తి, తాని శంసన్తః, పఠన్తః, ‘అసుతృపశ్చరన్తి’ = అసవఃయజ్ఞే పశూకృతా అజాది ప్రాణినః, తైస్తృప్యన్త ఇత్యసుతృపః, యజ్ఞశేషత్వేన భుజ్యమానపశుమాంసైస్తృప్యన్త ఇతి యావత్ । ఏవం విధాభూత్వా చరన్తి, కాలయాపనం కుర్వన్తి పరమాత్మానమజ్ఞాత్వేతి భావః ।

న తం విదాథేతి మన్త్రమేవ మనసి నిధాయ శ్రీమద్భాగవతేపి (11 స్కన్ధే, 12 అధ్యాయే) ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

న తే మామంగ జానన్తి హృదిస్థం య ఇదం యతః ।
*ఉక్థశస్త్రా హ్యసుతృపో యథా నీహార చక్షుషః ॥28॥

తే మే మతమవిజ్ఞాయ పరోక్షం విషయాత్మకాః ।
వృథా పశూన్విహింసన్తి హింస్యాన్తై ప్రేత్య తైస్తుతే ॥29॥

ఇతి । శ్రీమత్పాదుకాసహస్రేప్యేవం ప్రతిపాదితమ్-
శ్రుతిశిరసి నిగూఢం కర్మణాం చోదితానాం
త్వదవధి వినివేశం నాధిగన్తుం క్షమాణాం ।
పరిహసతి మురారేః పాదుకే బాలిశానాం
పశువధ పరిశేషాన్ పణ్డితో నామ యజ్ఞాన్॥ ఇతి.

అథేదానీం సోమస్య మహిమా ప్రఖ్యాప్యతే । ప్రసిద్ధానాం దేవానామాప్యాయకః సోమః పరార్థమాత్మదానం కృత్వా దానమహిమ్నా సతతైకాకార శుభ్రికాన్త్యా పునఃపునః పూర్ణో భూత్వా పీయూషభృదక్షయ పాత్రాకారేణ శోభమానో మహీయతే। ఏవం మహిమానం సోమమాకాశే భక్షయన్త ఆదిత్యాదయో దేవాః కృత్తికాది నక్షత్రగణ దేవతాభూతా అగ్న్యాదిదేవా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాగస్త్య ప్రముఖనక్షత్రరూప ఋషయశ్చ సర్వదా పూర్ణాకారేణ శోభమానా లోకోపకారాయైవ స్వకాన్తి వర్షమజస్రం వర్షన్తస్తిష్ఠన్తి; తథైవ సోమాభివర్ధితా ఆపో దేవ్యః పర్జన్యదేవతా చ సర్వప్రాణిహితాయోదక వర్షం వర్షన్తి ।

---

* 'అసుతృపః' = "కేవలం ప్రాణ తర్పణపరాః" ఇతి వ్యాఖ్యానమ్ । వేద యమస్య శ్వానౌ "ఉరణసావసుతృపా వులంబలౌ" (ఋ ; తై. ఆ. 4, 3, 7) ఇతి పఠితౌ । అసుతృపౌ, భక్ష్యమాణానాం దుష్కృతాం అసుభిః తృప్తౌ" ఇతిభట్టభాస్కరః । వైదిక శబ్దార్థ వివేచకాః పాశ్చాత్య పణ్డితా అపి అసుతృపః ="లైఫ్ టేకింగ్" । ఇతి వ్యాచక్షతే।అతో వేద ప్రాణిహింసనపరో యమసుతృప్శబ్దః ।

మర్త్యదృష్టిగోచరస్య విశుద్ధజ్ఞానదృష్ట్యా భావయితవ్యస్య సర్వగతచిజ్జ్యోతి స్స్వరూపస్య యద్యపి సర్వాణి వస్తూని శరీరభూతాని, తథాపి అగ్నిసూర్యచన్ద్రాది తేజోవిగ్రహేషు పరమాత్మా సురమ్యరూపాలంకార విశిష్టతయా భావితః । చన్ద్రరశ్మిషు దేవర్షిభోగ్య పీయూషభావనా చ న తేషాం శీతలత్వాదినా ఆహ్లాదకత్వమాత్రేణ కింతు చన్ద్రే ప్యన్తః ప్రవిశ్య స్థితస్యామృత స్వరూపస్య పరమాత్మనస్సాన్నిధ్యాను సన్ధానేన సంజాతేతి ప్రతిభాతి । తద్వత్ సోమలతానిష్పీడనేన సంపాదితే సోమరసేప్యానన్దరస స్వరూప పరమాత్మసాన్నిధ్య మనుసన్ధాయ పూర్వకాలే సోమయాగకర్తారః సోమపానం చక్రురితి ప్రతిభాతి ।

ఋగ్వేదె సోమపీథినః సోమమేవ మాదిప్రకారేణ స్తువన్తి- “అపామసోమమమృతా అభూమాగన్మ జ్యోతిరవిదామ దెవాన్ । కిం నూనమస్మాన్ కృణవదరాతిః కిము ధూర్తిరమృత మర్త్యస్య” (8, 48, 3) - ఇతి । ఏషా సోమె అమృతత్వ ప్రదత్వభావనా నశ్వరస్వర్గప్రదత్వం మనసి నిధాయ కృతేతి న కథంచిత్ సంభావయితుం శక్యతే । మన్త్రస్య భావ ఏవం భవితుమర్హతి- వయం ‘సోమం’ సోమే భావితమమృతత్వదాయి బ్రహ్మరసం ‘అపామ’ పీతాస్మః, ‘అమృతా అభూమ’ సోమపానేన విధూతపాపానాం మోక్షోహస్తగత ఇతి భావేనోక్తమేతత్, తథైవ ‘అగన్మ జ్యోతిః’ ఇతి । జ్యోతిరన్తర్జ్యోతిః పరంజ్యోతిః పరమాత్మా, తముపగతాః స్మః, ‘అవిదామ దేవాన్’ పరమాత్మజ్ఞాన్ దెవాన్ జ్ఞాతవన్తఃస్మః; ‘అస్మాన్’ బ్రహ్మనిష్ఠానస్మాన్ ‘అరాతిః’ అధ్యాత్మే అరిషడ్వర్గ ఏవ శత్రుః, ‘కింకృణవత్’ న కించిదస్మాన్ ధర్షయితుం శక్నుయాదితి భావః; హె ‘అమృత’ నాశరహిత! సోమ! ‘మర్త్యస్య ధూ

న్తిః' యస్య కస్య వా అబ్రహ్మజ్ఞస్య మర్త్యస్య ధూమ్రాన్తిః క్రీడా కిమస్మాకం కుర్యాదిత్యన్వయః ।

ఛాన్దోగ్యే "తదశ్వత్థః సోమసవనః" (ఛా। ఉ। 8, 5, 3) ఇతి పరమపురుషలోకే సోమసవనవృక్షస్య స్థితిరుక్తా । ఏతేన సోమాదివ్యమప్రాకృతం వస్త్వితి వ్యజ్యతే । సచ శ్రద్ధాన్వాయామేన దేవాదీనాం పానార్థం ద్యుస్థానే ఆవిర్భవతి ।

యజ్ఞే హుతః పశుర్యజమానస్థానీయ ఇతి ఐతరేయ శతపథబ్రాహ్మణాదిభ్యో ఽవగమ్యతే । "యజమానో వా ఏష నిదానేన యత్పశుః" (2, 11) ఇతి ఐతరేయబ్రాహ్మణం । అతః పరమాత్మజ్ఞాయజ్వానః స్వాత్మస్థానే పశుం హుత్వాఽగ్నిరూపాయ సదా పరిశుద్ధజ్ఞాన స్వరూపాయ పరమాత్మనే ఆత్మహవిస్సమర్ప్య తమేవ స్వాత్మోజ్జీవకమానన్దరసస్వరూపం పరమాత్మానం సోమరసత్వేనాస్వాద్య సోమపీథినోబభూవురితి ప్రతిభాతి । "తే సోమం ప్రాప్నువన్తి ఆసహస్రాత్ పఙ్క్తిం పునన్తి" ఇత్యుక్తం పఙ్క్తిపావనత్వం బ్రహ్మజ్ఞసోమపీథినామేవ యుజ్యతే న తు ధూమాది మార్గగామినామిష్టాదికారిణామ్ ।

యథా సూర్యమణ్డలే పరమాత్మా హిరణ్యస్యాపి హిరణ్యభూతదివ్యరూపేణాస్త ఇత్యుపనిషదో వర్ణయన్తి, తద్వద్భగవద్రూపేష్వన్యతమో విద్యానిధిర్హయగ్రీవశ్చన్ద్రమణ్డలే శుద్ధస్ఫాటికశుక్లరూపేణాస్తఇతి పౌరాణికమతం భవతి । శరది చన్ద్రస్య శోభాతిశయః కావ్యాదిషు ప్రసిద్ధః, శరదాగమే చాశ్విన పౌర్ణమ్యామశ్వినీనక్షత్రయుత చన్ద్రస్య అశ్వగ్రీవత్వం, హయగ్రీవత్వం, కవిభావనయా సంభవతి । అతోఽనూనం దివ్యస్వచ్ఛశ్వేతరూప్యమృతద్యుతివర్షీ విద్యానిధిర్హయగ్రీవాఖ్యో విష్ణుః శారదచన్ద్రాన్తః పురుషశ్చన్ద్రస్యాపి చన్ద్రః పరమాత్మా । తస్య భాసా శరచ్చన్ద్రః శోభతే ।

అథ శ్రద్ధావిషయె పూర్వోక్తాదపి కించిదధికమత్రోచ్యతే । శతపథబ్రాహ్మణే (11, 7, 3, 11) "శ్రద్ధా వై సూర్యస్య దుహితా" ఇతి శ్రూయతే । ఏకఏవ సూర్యోభావనాభేదేన ఆరణ్యకతపస్వినాం బ్రహ్మజ్ఞకర్మిణాం చాఽఽదర్శస్వరూపోభవతి । సూర్యస్తపతీత్యుక్తే సూర్యతాపేనేహ వస్తుజాతం తప్తం భవతీతి లోకోజానాతి । జ్ఞానీ త్వద్భుతే తేజోవిగ్రహే సూర్యే తేజఃఉపమితజ్ఞానానుగుణాం ప్రకర్షభావనాం కురుతే, ఏష యోగిశ్రేష్ఠః కిరణసమూహాకేశరూపజటాధర ఉగ్రతేజోరూపజ్ఞానేన తపసా పాపరూపతమోనిరస్య స్వాన్తస్థం కేశవం పుణ్డరీకాక్షం సదాధ్యాయన్నాకాశే శోభతఇతి । ఏవం పరమశ్రద్ధయా తపశ్చరతి సూర్యఇతి భావేన శ్రద్ధా సూర్యస్య పరిశుద్ధమనోద్భూతా అయోనిజా దుహితా భవతి । ఏతయైవ శ్రద్ధయా సర్వైరారణ్యకైస్తపశ్చరితవ్యమ్ । తదేవోక్తం "శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే" ఇతి బృహదారణ్యకే । 'శ్రద్ధాయుక్తాస్సన్తః' యద్వా 'శ్రద్ధాం పురస్కృత్య' సత్యశబ్దితం పరమాత్మానముపాసత ఇత్యర్థః ।

కర్మిణామపి సూర్యఆదర్శభూత ఇతి విషయె సూర్యస్సంవత్సరరూపః ప్రజాపతిరితి భావనా గృహీతవ్యా । తైత్తిరీయమహానారాయణోపనిషది "ప్రజాపతిఃసంవత్సరఇతి సంవత్సరోఽసావాదిత్యః" ఇతి సూర్యస్య సంవత్సరరూపప్రజాపతిత్వముక్తమ్ । చన్ద్రోఽపి దర్శపౌర్ణమాసర్తూనాం కర్తా సర్వయాజ్ఞికకర్మణామభిమానిదేవతా భవతి । సూర్యోఽపి "ఋతూనాం పతి" రితి వర్ణ్యతే । అతఃసూర్యాచన్ద్రమసౌ సంవత్సరకాలేన కర్తవ్యసర్వయాజ్ఞికకర్మణాం ప్రవర్తకౌ తత్కర్తౄణామాదర్శభూతౌ చ ।

ఇత్థం సోమస్య శ్రద్ధాయాశ్చ మాహాత్మ్యం దిఙ్మాత్రేణ ప్ర

దర్శితమ్ । అథేదానీం పంచమ్యామాహుతౌ సంజాతే పురుషజన్మని న కశ్చిజ్జుగుప్సితవ్యాంశోఽవిద్యత ఇతి దృఢీకరణార్థం వేదోక్తవిధినా ప్రజోత్పాదనవిషయె వివాహమన్త్రేషు శ్రేష్ఠాభావనాః కృతా ఇతి ప్రదర్శనమావశ్యకమితి తద్విషయె కించిదుచ్యతే ।

తైత్తిరీయాణాం వివాహమన్త్రేష్వయం ప్రథమమన్త్రస్య ద్వితీయార్ధః- "అస్మాకమిన్ద్ర ఉభయం జుజోషతి యత్సౌమ్యస్యాన్ధసో బుబోధతి" - ఇతి । అస్యహరదత్తవ్యాఖ్యా - "అస్మాకముభయం । 'అస్మదోర్ద్వయోశ్చ' ఇతిద్వయోర్బహువచనమ్ । మమ చ కన్యాయాశ్చ ఆవయోర్యోగం ఇన్ద్రో జుజోషతి సేవతే, తస్యాప్యేతదనుమతమిత్యర్థః । కస్మాత్ ? యత్ యస్మాత్కారణాత్ సౌమ్యస్యాన్ధసః అన్నస్య । ద్వితీయార్థే షష్ఠీ । సోమరసాత్మకమన్నమావాభ్యాం దాస్యమానం బుబోధతి, ఏతౌ సంగతౌ మాం యక్ష్యేతే ఇతి బుధ్యతే" - ఇతి । ఏవం ప్రథమమన్త్రాదేవ సోమయాగప్రభృతి కర్మ కర్తుం వివాహస్య ముఖ్యోద్దేశ ఇతి సిద్ధ్యతి । "మహ్యం త్వాదుర్గార్హపత్యాయ దేవాః" ఇతి సాక్షాద్దేవా ఏవ కన్యాదాతారః । "దశాస్యాం పుత్రానాధేహి" ఇతీన్ద్రః ప్రార్థ్యతే । "ఆనః ప్రజాం జనయతు ప్రజాపతిః" ఇతిప్రజాపతిః ప్రార్థ్యతే । "విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు" ఇతిమన్త్రే విష్ణ్వాదిదేవతాః గర్భధారణయోగ్యయోన్యాదినిర్మాతారో భవన్తీతి ప్రార్థ్యన్తే । "విష్ణోశ్శ్రేష్ఠేన రూపేణాస్యాం నార్యాం గవీన్యామ్ । పుమాగ్ంసం గర్భమాధేహి దశమే మాసి సూతవే" - ఇతి విష్ణుః ప్రార్థ్యతే । దశమే మాసీత్యనేన పూర్ణాకారేణ శిశోర్జననార్థమ్ । "యథాపృథివ్యగ్నిగర్భా ద్యౌర్యథేన్ద్రేణ గర్భిణీ । వాయుర్యథా దిశాం గర్భః" ఇత్యనేన సాధ్వీ గర్భిణీ శ్రేష్ఠదృష్టాన్తైర్వర్ణితా ।

"త్రిరాత్రముభయోరధశ్శయ్యా బ్రహ్మచర్యం క్షారలవణవర్జ

సంచ’ (గృ॥ సూ॥ 8, 8)- ఇత్యాపస్తంబేనోక్తమ్ । బ్రహ్మచర్యం మైథునవర్జనమ్ । త్రిరాత్రమిత్యనేన విశ్వావసునామకగన్ధర్వాఖ్యకాష్ఠం మధ్యే నిధాయ దంపత్యోస్త్రిరాత్రమేకశయ్యాశయితయోరపీన్ద్రియజయరూపవ్రతాచరణం విహితమ్ । ఏతేనగృహస్థస్య శాస్త్రీయప్రజోత్పాదనం కర్మ న కామభోగార్థం కిన్తు వశీకృతేన్ద్రియేణ శాస్త్రవిధిమనుసృత్య కర్తవ్యం కర్మేత్యవగమ్యతే ।

ఏవం శాస్త్రవిధినోత్పాదకోజితేన్ద్రియోయః స ఆచార్యగుణసంపన్నః సాధ్వీ సహాయః పుత్రస్య గాయత్ర్యుపదేష్టాపి భవతి యేన కర్మణా పుత్రస్య వేదాధ్యయనయోగ్యం శ్రేష్ఠం జన్మ సంపద్యతే । ఉక్తం హ్యాపస్తంబేన- “సహి విద్యాతస్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మ” (ధ॥ సూ॥ 1, 1, 1, 15-16) - ఇతి । సఃగాయత్ర్యుపదేష్టాఽఽచార్యః । విద్యా సావిత్రీ గాయత్రీ । శతపథబ్రాహ్మణేప్యేవం శ్రూయతే - “ఆచార్యోగర్భీభవతి హస్తమాధాయ దక్షిణమ్ । తృతీయస్యాం సజాయతే సావిత్ర్యా సహ బ్రాహ్మణః” ఇతి । ఏతన్మన్త్రోపబృంహణరూపః సనత్సుజాతీయె (ఉద్యోగపర్వణి 43 అధ్యాయే) ఏషశ్లోకోభవతి - “ఆచార్యయోనిమిహయే ప్రవిశ్య భూత్వా గర్భం బ్రహ్మచర్యం చరన్తి । ఇహైవ తే శాస్త్రకారాభవన్తి విహాయ దేహం పరమం యాన్తి సత్యమ్”- ఇతి ।

అతఃసిద్ధమేతత్ - యథా విధి వివాహితజితేన్ద్రియశ్రోత్రియద్వారా తస్య సాధ్వ్యాం పత్న్యాం విష్ణ్వాదిదేవైస్సంపాదితజన్మస్మరణే న కశ్చిజ్జుగుప్సితవ్యాంశోవిద్యతే, ప్రత్యుత తజ్జన్మసంపాదకానాం దేవానాం తథైవాగర్భాదజస్రం పోషయిత్రోర్వోపనయనసంస్కారేణ ద్విజత్వరూపశ్రేష్ఠజన్మసంపాదకయోర్మాతాపిత్రోశ్చ విషయే పరమకృతజ్ఞతా కర్తవ్యా । యద్వద్బ్రహ్మోపాసకా ఆరణ్య

కాః బ్రహ్మోపాసనేన, తద్వద్బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా అపీశ్వరారాధన బుద్ధ్యానుష్ఠితేన సోమయాగాదినా జాతిమాత్రబ్రాహ్మణ్యమతీత్య యథార్థం సత్యం బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నువన్తి। ఏతత్తేషాం తృతీయం స్వకృతం సుకృతం జన్మేతి వక్తుం యుక్తమ్। తతః పరమేతద్దేహావసానే అవభృథసదృశమరణద్వారా తే పరమాత్మా విభక్త స్వస్వరూపావిర్భావరూపం పరమశ్రేష్ఠం తురీయం జన్మ ప్రాప్నువన్తి, యేన న సంసారే పునరావర్తనం సంభవతి।

అథ ద్యులోకాదిషు పంచాగ్నిభావనారహస్యం యథామతి వ్యాఖ్యాస్యామః। కామాభిలాషిణో యజ్వానో మన్యన్తే, ఏతే ప్రత్యక్షా ఏవ పంచాగ్నయోఽస్మాకమిష్టార్థదాః, తాన్ వయం సమిద్ధవన్తః స్మ, అతో వయం పంచాగ్నయః ఇతి, ఏవమైహలౌకికసోమలతోత్పన్నో రస స ఏవ సోమ ఇతి పిబన్తి, అన్నం భక్షయన్తి ప్రజాశ్చోత్పాదయన్తి, న తు జానన్తి రేతసోఽన్నస్య వా మూలం, దివ్యం సోమం వా, శ్రద్ధాం వా। అత ఏవోక్తమృషిణా "న తం విదాథ" ఇత్యాది। ద్యులోకాది పంచాగ్నిజ్ఞానవిధురాః కేవల ప్రజాదికామా యజ్వానః పశుప్రాయా భవన్తీతి నిన్దాతాత్పర్యమ్। పశవో హ్యధోముఖాస్సన్తో జలం పిబన్తి తృణసస్యాది భక్షయన్తి ప్రజాం చోత్పాదయన్తి న తు జానన్తి తృణసస్యాద్యుత్పత్తికారణమాకాశాత్పతితముదకమితి, వర్షోదకాదిప్రదాశ్చ పరమాత్మనియుక్తా దేవా ఇతి। అతః ప్రత్యక్షపంచాగ్నిమతాం గృహస్థానాం దృష్టిముదకాన్నరేతసాం కారణభూతస్య పరబ్రహ్మణో జ్ఞానాయోర్ధ్వాభిముఖీం విధాస్యన్ జ్ఞానదృష్ట్యైకదృశ్యానగ్నీన్ వర్ణయతి శ్రుతిః, యథాయం ప్రత్యక్షపంచాగ్నిహోతాకోఽన్యాన్యప్యగ్నివిశేషాన్ హోతౄంశ్చ లోకోపకారకాన్ దేవాన్ పశ్యతేతి।

ప్రథమోఽగ్నిః క ఇతి వివేచనీయమ్ । భూలోకస్థానామూర్ధ్వం పశ్యతామాకాశేఽత్యద్భుతాకారేణ శోభమానః ప్రత్యక్షాగ్నిః సూర్యో దృశ్యతే । పంచాగ్ని విద్యా త్వేతాదృశసూర్యరూపాగ్నిమపి నాగ్నిత్వేన వర్ణయతి, కిన్తు సర్వం ద్యులోకమగ్నిత్వేన నిర్వర్ణ్య "తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అంగారా నక్షత్రాణి విస్ఫులింగాః" ఇతి బ్రూతే । సమిద్ధూమోఽర్చిరంగారా ఇత్యేతే ఽగ్నేశ్శరీరావయవా భవన్తి । అత ఆకాశే దృశ్యమానాదిత్యాది జ్యోతిర్గణాః సర్వే ప్రథమాగ్నేశ్శరీరాణీతి భావః । శరీరధారకాత్మవస్తు వినా న శరీరస్య స్థితిః, అతః క ఏష ఏక ఆత్మా యస్య యుగపదేతాని బహూని జ్యోతీంషి శరీరాణీతి జిజ్ఞాసాయాం సత్యాం సర్వగతాత్ సర్వాత్మనోఽన్యో న కోపి స భవితుమర్హతీతి సిధ్యతి । స్పష్టం హ్యేతత్ బృహదారణ్యకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణే- "యస్య ద్యౌశ్శరీరమ్" "యస్యాదిత్యశ్శరీరమ్" "యస్య చన్ద్రతారకగ్ం శరీరమ్"- ఇత్యాదిభ్యః । అతః పంచాగ్నివిద్యయా జ్ఞాతవ్యత్వేన వ్యంజితః ప్రథమోఽగ్నిర్న ప్రత్యక్షః పరిమితః కిన్తు పరోక్షస్సర్వగతో ద్యులోకాన్తరాత్మా చిజ్జ్యోతిస్స్వరూపః పరమాత్మా, "తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి" । ఏతస్మిన్ పరమాత్మన్యగ్నౌ దేవాః పరమపరిశుద్ధాం శ్రద్ధాం పరమపావన స్వర్గంగోదకరూపేణ హుత్వా పరమభోగ్యం సోమం జనయన్తి । పరమాత్మనే శ్రద్ధాసమర్పణరూపహోమం వినా భోగాయ బ్రహ్మానన్దరసరూపస్సోమో నాఽఽవిర్భవతీతి భావః । సచ సోమశ్చన్ద్రాకారేణ పరార్థమాత్మదాననిరతః । తం పీత్వా పీత్వాఽఽదిత్యాదయో దేవాః పరార్థమేవాజస్రం స్వకాన్తిం వర్షన్తి । ఏవం ప్రథమోఽగ్నిర్ద్యులోకాన్తరాత్మా పరమాత్మా ।

పర్జన్యనామకో ద్వితీయోగ్నిరప్యన్తరిక్షాన్తరాత్మా పరమా

త్మేతి భావః । తస్య వాయ్వాదయశ్శరీరాణి । తస్మిన్ దేవాస్సోమం హుత్వా భూలోకస్థ సర్వజీవోపకారికాం వృష్టిం జనయన్తి ।

ఏతల్లోకనామక స్తృతీయోఽగ్నిరపి భూలోకాన్తరాత్మా పరమాత్మా । తస్య భూమ్యాదయశ్శరీరాణి । తస్మిన్ దేవా వృష్టిం హుత్వా సర్వప్రాణ్యుపకారకం తృణసస్యౌషధివ్రీహియవాదిరూపమన్నం జనయన్తి ।

ఏతేనాగ్నిత్రయేణైతద్దర్శితం భవతి యద్వత్ - "తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః" (తై॥ ఉ॥ ఆ॥ వల్లీ॥ 1, 1, 2) ఇత్యుక్తరీత్యా కల్పాదౌ సృష్టిస్సర్వా పరమాత్మతః సంజాయతే, తద్వదద్యాపి జాయమానసోమవృష్ట్యన్నానాముత్పత్తేర్యోనిర్వేదాన్తదృష్ట్యా భూర్భువస్సువరితి త్రిషు వ్యాహృతిస్థానేషు ఓంకారవాచ్యం పరం బ్రహ్మైవ - ఇతి ।

ముణ్డకే "ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా" ఇత్యనన్తరమేష శ్లోకో భవతి (2, 1, 5)

"తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యామ్ । పుమాన్ రేతః సించతి యోషితాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్ సంప్రసూతాః" - ఇతి ।

అయమర్థః - 'తస్మాత్' — పరమాత్మనః 'అగ్నిః' = ద్యులోకరూపః ఉత్పన్నః యస్య సూర్యః 'సమిధః'=ఇన్ధనాని భవతి । 'సోమాత్ పర్జన్యః'=అత్ర పర్జన్యో వృష్టివాచకః ప్రతిభాతి, సోమాత్ వృష్టిర్భవతీతి యత్ తదపి 'తస్మాత్' సోమాన్తరాత్మతః పరమాత్మత ఏవేతి భావః, ఉత్తరత్ర స్త్రీపుంజనితప్రజా అపి 'పురుషాత్' పురుషాఖ్యపరమాత్మతః ఇత్యుక్తత్వాత్ । 'ఓషధయః పృథివ్యాం'=య

త్పృథివ్యామోషధయో జాయన్తే తదపి ‘తస్మాత్’ పృథివ్యన్తరాత్మ
తః ఇతిభావః । ‘పుమాన్ రేతః సించతి యోషితాయాం’=సర్వవిధ
ప్రాణిషు తత్తత్పుంజాతిస్త్రీజాత్యాం యదపత్య జనకత్వేనా
ఽఽశ్చర్యావహం రేతః సించతి తదపి స్త్రీపుంజాతీనాం చేతయితు
ర్నియన్తుః ప్రేరితురనుమన్తుః సర్వభూతాన్తరాత్మనః ఇతి భావః ।
ఏవం ‘తస్మాత్’ ఇత్యస్య సర్వత్రాన్వయః । ‘బహ్వీః ప్రజాః
పురుషాత్ సంప్రసూతాః’ =వివిధవిచిత్రప్రజాః పురుషాత్ “స వా
అయం పురుషస్సర్వాసు పూర్షు పురిశయః” (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 18)
ఇతి నిరుక్తాన్తర్యామితః ఏవ ప్రసూతా భవన్తి- ఇతి ।

దర్శితముణ్డకశ్లోకో న సర్వాంశేషు ఛాన్దోగ్యబృహదారణ్యక
ప్రతిపాదితపంచాగ్ని విద్యాప్రక్రియానువాదపరః, కిన్తు పరమాత్మై
వాద్యాపి బహువిధవిచిత్రసృష్టేర్మూలకారణమితి ముఖ్యార్థ నిరూప
ణాపరః ।

పంచాగ్నివిద్యాయాం హి “పంచమ్యామాహుతావాపః పు
రుషవచసో భవన్తి” ఇత్యనేన దేవగణకృతచతుర్థపంచమహోమః పు
రుషశబ్దనిర్దిష్ట మనుష్యజన్మ సిద్ధ్యర్థమేవ । సచ మనుష్యః ప్రకరణ
సన్దర్భాత్సత్కులప్రసూతో ఽర్చిరాదిగత్యహోత్తమాధికారీ బ్రహ్మ
జ్ఞయజ్వేతి ప్రతీయతే । తాదృశస్య హ్యభిజాతమేవ జన్మ వర్ణనీ
యమ్ ।

ప్రథమహోమహుత శ్రద్ధాఖ్య దివ్యోదకరూప హోమద్ర
వ్యే వా ద్వితీయహోమహుతసోమే వా భూలోకే పునర్జనిష్య
మాణ కర్మదిగ్ధ జీవరాశిర్న మిశ్రితా భవతి । తృతీయహోమహు
తేషు తు వృష్ట్యుదకేషు చన్ద్రలోకాత్పతితాస్తదితరే చ సర్వే పునర్జని
ష్యమాణా జీవా మిశ్రీభూయ వ్రీహియవాదిరూపమన్నం భవన్తి ।

ఏవమన్నభూతానాం మధ్యే పునర్జన్మని యేఽర్చిరాదిగత్యభావా భవిష్యన్తి కేవలం తానేవ దేవాశ్చతుర్థ పంచమహోమద్వారా మత్వాఽగ్నిసమానేష్వవగత బ్రహ్మతత్త్వేషు స్వాన్తర్హిత బ్రహ్మభాసాభాసితజ్ఞానేషు పురుషేషు తత్సహధర్మచారిణీషు చ క్రమేణాన్నరేతోరూపేణ హోమం కుర్వన్తి । యద్యపి ప్రథమహోమహుతాది వ్యాబ్రూపా శ్రద్ధా క్రమేణ రూపాన్తరం స్వీకృత్య ప్రథమస్థానాదన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్భూమి మానుష్యా సర్వత్ర వృష్ట్యుదకేష్వన్నేషు చ సంక్రామితా తిష్ఠతి । తథాపి యే శాస్త్రవిహితకర్మాణి పరోపకారకర్మాణి చ సర్వభూతసుహృదాత్మభూత పరమాత్మారాధనబుద్ధ్యా కర్తుం శరీరసామర్థ్యపోషకత్వేన పరమశ్రద్ధయా సలిలం పిబన్తి అన్నం భక్షయన్తి త ఏవ శ్రద్ధాం సలిలే పిబన్తి అన్నే భక్షయన్తి, నాన్యే యేఽన్నపానే దుష్కార్యకరణ సామర్థ్యజననాయ దుర్వినియుంజతే । యద్యపి "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి" సర్వవస్తుషు బ్రహ్మ విద్యతే సర్వాణి వస్తూని చ బ్రహ్మణి స్థితాని, తథాప్యన్నోదకేషు విద్యమానం సర్వభూతసుహృదం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా తత్ప్రీత్యనుకూలకార్యకరణాయాన్నోదకభోక్తార ఏవాన్నోదకాన్తస్థ బ్రహ్మభుజో బ్రహ్మనిష్ఠాః । బ్రహ్మ హి జ్ఞానగమ్యం జ్ఞానభోగ్యం వస్తు । ఏవమేవ శ్రద్ధాపి ద్రష్టవ్యా । శ్రద్ధా హి దేవస్యాపి సహచరీ దేవాదపృథక్స్థితా చ శ్రూయతే హి – "శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వమశ్నుతే । శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠా లోకస్య దేవీ ।.........విశ్వస్య భర్త్రీ జగతః ప్రతిష్ఠా తాగ్ం శ్రద్ధాగ్ం హవిషా యజామహే । సా నో లోకమమృతం దధాతు" (తై॥ బ్రా॥ 3, 12, 4, 3,) ఇతి । బ్రహ్మజ్ఞయజమానేనాపి స్వావిభాగేన శ్రద్ధా ఆత్మసాత్ కర్తవ్యా, అన్యథా బ్రహ్మజ్ఞత్వమేవ న సిద్ధ్యతి ।

ఏవమాదికారణేభ్యో దేవాశ్చతుర్థహోమద్రవ్యాం హోమసహా

కారేషు తదను కూలపాత్రభూతేషు బ్రహ్మజ్ఞ శ్రోత్రియేష్వేవ జుహ్వతి యేష్వన్యోదకే న దుర్వినియోగం భజతః, యే చ ధార్మికప్రజాం గర్భధర్తుం యోగ్యాః। ఏతద్ధోమసహకారిణో బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా జితేన్ద్రియా అన్తర్యామి బ్రాహ్మణోక్తరీత్యా రేతసోప్యన్తరాత్మా నియన్తా పరమాత్మేతి జ్ఞాత్వా రేతసోదుర్వినియోగం పరిహరన్తి । తదితరే మనుష్యా న దేవకృతహోమార్హాః, పశుకాకగృధ్రాదిభోక్తారః శిశ్నోదరపరాయణా ఏవ ।

ఏవమేవ దేవాః పంచమహోమద్రవ్యం సాధ్వీష్వేవ జుహ్వాతి ।

పురుషయోషిద్రూప చతుర్థపంచమాగ్నివిషయే సమిదాదివర్ణనమశ్లీలమివ దృశ్యతే । తథాప్యేతాదృశేషు వేద వాక్యేషు న దోషబుద్ధిః కర్తవ్యా । సమిద్ధూమోఽర్చిరంగారావిస్ఫులింగా ఇతి ప్రత్యగ్నేః పంచావయవత్వం యత్ తత్ ద్యులోకాది పంచాగ్నిష్వేకైకస్యాపి పరికల్పితవ్యమితి కృత్వా రూపకోక్త్యా ప్రత్యగ్ని పృథక్ పృథక్ సమిదాది పంచ పదార్థా ఉత్ప్రేక్షితాః । అతశ్చతుర్థపంచమాగ్న్యోరవయవవర్ణనం కేవలం పంచావయవత్వ కల్పన ప్రక్రియా పూరణార్థమ్ । న తత్ర కించిజ్జుగుప్సితత్వం వివక్షితమ్ । ప్రత్యుత ప్రథమాగ్నిత్రయ సహపఠితత్వాన్మాతాపితరౌ పరమాత్మాగ్న్య విభాగేన దృష్టవ్యావితి ముఖ్యోద్దేశః । "మాతృదేవో భవ పితృదేవోభవ" ఇతి శ్రుతేః ।

పర్యంకవిద్యాయాం విద్వాన్ ఋతూనాం నాథాద్విచక్షణాత్ సోమాన్మజ్జన్మనిమిత్తభూతం రేత ఆభృతం, తచ్చ కర్తరి పుంసి నిక్షిప్తం, తతః స్త్రియామిత్యాద్యర్థసూచకం వాక్యం వక్తి । తత్సర్వం స్వస్య సత్కులప్రసూతత్వ సత్కర్మనిరతత్వాదిఖ్యాపనార్థమితిభాతి ।

ఏవం సత్పుత్రోత్పత్తివర్ణనే ఉపనిషత్సు వివాహమన్త్రేషు చ వర్ణనాభేదే సత్యపి శ్రేష్ఠా భావనా ఏవ కృతాః । దర్శితరీత్యా పంచాగ్నివిద్యాయాం సత్పుత్రః సాక్షాద్దేవైర్హుత శ్రద్ధాద్రవ్యమయాః సోమాగ్నేరపత్యమితి భావనా ధృతా । త్రిగుణానుసారేణ తత్తత్పురుషాణాం శ్రద్ధా త్రివిధా భవతి । గీతం హి - "సత్త్వానురూపా సర్వస్య శ్రద్ధా భవతి భారత । శ్రద్ధామయోఽయం పురుషో యో యచ్ఛ్రద్ధస్స ఏవ సః" (గీ॥ 17, 3) - ఇతి । అత్ర ప్రథమహోమద్రవ్యభూతా శ్రద్ధా తు పరమపరిశుద్ధా సాత్త్వికీ శ్రద్ధా । అత ఏవ తస్యాః శోధకద్రవ్యభూతాప్శబ్దవాచ్యత్వమ్, సోమాకారేణ పరిణతాయాస్సుధాధవళత్వం చ । యద్యపి భూతానాం పంచీకరణోత్పన్నత్వం సర్వప్రాకృత వస్తూనామ్; తథాప్యప్తేజః పృథివ్యాదీని వేదే లోకే చోత్తమభావనయా భావితాని । ఆచమనే మార్జనే స్నానే భగవదభిషేకే భగవన్నివేదనే పానే భోజనే చ పార్థివానామపామన్నానాం పునర్జనిష్యమాణ జీవరాశియుక్తత్వం సర్వాత్మనా విస్మృత్య తేషాం పరమాత్మప్రవేశజన్య పారిశుద్ధ్యమేవ భావ్యతే ।

అథ "ఇతి తు పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి" - ఇత్యాది వాక్యానాం భావో వర్ణ్యతే । యథోక్తరీత్యా దేవైర్హుత శ్రద్ధాఖ్యాపాం హోమద్వారా సత్పాత్రే యోజ్యతే స పురుషశబ్దార్హో భవతీతి భావః, స హి బ్రహ్మజ్ఞయజ్వా భూత్వాఽర్చిరాదినా పరమపదం గచ్ఛతి । తదన్యానాం ధూమాదిమార్గగత్యర్హాణాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వమౌపచారికమితి భావః ।

"స జాతో యావదాయుషం జీవతి" - ఇతి । అస్య కో భావ ఇతి వివేచనీయమ్ । న హి కేవల జీవనమాత్రేణ కిన్తు యస్సా

ధుకారీ భూత్వా జీవతి స ఏవార్చిరాదిగత్యర్హో భవతి స ఏవ సాధు జీవతి । తస్మాత్ సత్కులే జాతో విధివదుపనీతో గార్హస్థ్యం ప్రవిశ్య ద్యులోకాది పంచాగ్నిరహస్యజ్ఞానేన యజ్ఞపురుషం సర్వగతం పరమాత్మానం జ్ఞాత్వా తదారాధనత్వేన “కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః” ఇతి ఈశావాస్యోపనిషదుక్తరీత్యా పరమశ్రద్ధయా సోమయాగాదీననుష్ఠాయ యావజ్జీవం సాధు జీవతి । ఛాన్దోగ్యాన్తిమభాగే “ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య” ఇత్యారభ్య “స ఖల్వేవం వర్తయన్ యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే న చ పునరావర్తతే” ఇత్యన్తముక్తం సర్వం బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థవిషయమ్ । తన్మధ్యే “ఆత్మని సర్వేంద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య” ఇతి ప్రతిపాదనాద్బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థో బ్రహ్మధ్యాననిరతోఽపి భవతి । ఇత్థం స యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం బ్రహ్మోపాసనం చ కురుతే । అత్ర “అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్” (4, 1, 16) ఇతి సూత్రం ద్రష్టవ్యమ్ । బ్రహ్మజ్ఞో గృహస్థః ఏవం యావజ్జీవం కుర్వాణస్తథా జీవతి యథైతద్దేహావసానే పరమాత్మని శాశ్వతం జీవనం ప్రాప్నోతి । తదన్యే తు జీవచ్ఛవాః, యతస్తే పునఃపునర్మరణమేవ ప్రాప్నువన్తి । అతో యః సాధు జీవతి స ఏవ పూర్ణార్థే జీవతి । ఏవం “జీవతి” ఇతి క్రియాపదం దర్శితరీత్యా సాధుకారీ సన్ జీవతీతి ధ్వన్యర్థగర్భం భవతి । అథ “తం దిష్టం ప్రేతమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవతి” - ఇతి ఛాన్దోగ్యవాక్యమ్ । అస్మిన్వాక్యే ఏక ఏవాగ్నిరుక్తః । ప్రథమో ద్వితీయస్తృతీయోఽగ్నిః పరమాత్మైవేతి ప్రదర్శితమ్ । చతుర్థపంచమోఽగ్నిరపి దేవవత్పూజ్యయోర్మాతాపిత్రోరన్తరాత్మా పరమాత్మా । అతః స ఏక ఏవ ప్రాప్యః । ‘యతః’ యస్మాత్ ద్యులోకాది పంచధా భావితపరమాత్మాగ్నేస్సకాశాత్ దేవైః కృతహోమసంస్కారేణ

'ఇతః' ఆగతః, జాతః, 'యతః' సంభూతో భవతి, మరణకాలే
తస్మిన్నేవ పరమాత్మాగ్నౌ సమర్పితస్సన్ సంభూతో భవతి, సమ్యక్
పరిశుద్ధస్వరూపేణావిర్భవతీతి భావః, ఏవం యత ఆగతః యతశ్చ సం
భూతో భవతి తస్మై పరమాత్మాగ్నయ ఏవ తం హరన్తి, కథంభూ
తమ్? 'ప్రేతం' యథా పునరావర్తనం న స్యాత్ తథా శరీరం
భూత్వా ప్రకర్షేణ గతం, 'దిష్టం' పరమాత్మాగ్నయ ఏవ నిర్దిష్టం
బ్రహ్మజ్ఞయజ్వానమ్ ।

అస్మిన్నేవ విషయే బృహదారణ్యకవాక్యమ్- "అథైనమ
గ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి"- ఇత్యాది । అస్య శంకర
భాష్యమ్ - "అథ తదా ఏనం మృతమగ్నయే అగ్న్యర్థమేవాన్త్యా
హుత్యై హరన్తి ఋత్విజః । తస్య ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధో
ఽగ్నిరేవ హోమాధికరణమ్, న పరికల్ప్యోఽగ్నిః; ప్రసిద్ధైవ
సమిత్ సమిత్, ధూమో ధూమః, అర్చిరర్చిః, అంగారా అం
గారాః, విస్ఫులింగా విస్ఫులింగాః, యథా ప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్య
ర్థః" - ఇతి । రఙ్గరామానుజభాష్యే ప్యేవముక్తమ్ - "అస్యాః
షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికమ్ । అపి తు స్వా
భావికమేవ" - ఇతి । అత్ర విజ్ఞాపనమ్ - 'తస్యాగ్నిరేవాగ్నిః'
ఇత్యుక్తోఽగ్నిః స్వాభావిక ఏవ భవతు న కాల్పనికః; 'అథైనమగ్న
యే హరన్తి' ఇత్యుక్తోఽగ్నిస్తు 'యత ఏవేతో యతస్సంభూతో భవ
తి' ఇతి ఛాన్దోగ్యవాక్యానురోధేన న ప్రత్యక్షోఽగ్నిః, కుతః? న
ప్రత్యక్షాగ్నేః స 'ఇతః' ఆగతః, కిం తు పరికల్పితాగ్నేరాగతః ।
తస్మాత్ 'అగ్నయే హరన్తి' ఇత్యుక్తోఽగ్నిః యథోక్తరీత్యా పర
మాత్మరూపోఽగ్నిః । ఏవం పరమాత్మాగ్నే స్సమర్ప్యమాణస్య
'అగ్నిరేవాగ్నిః,' యో దేవానాం మధ్యే అగ్నిదేవతా యశ్చ భూ

లోకే ప్రత్యక్షాగ్ని రూపేణ విరాజతే స ఏవాగ్నిః, తస్మిన్ దేవాస్తం ప్రేతం దీప్తమన్త్యాహుతిరూపేణ హుత్వా పరమాత్మరూపాగ్నయే హరన్తి సమర్పయన్తీతి భావః । ఏతదన్త్యాహుతికర్తారోఽపి దేవా ఏవ న తు మానవా ఋత్విజః, కుతః? బృహదారణ్యకవాక్యే 'తస్యాగ్నిరేవాగ్నిః' ఇత్యాదిప్రతిపాద్య "తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి" ఇతి సుస్పష్టముక్తత్వాత్ । యస్మాద్దేవకృతహోమో మర్త్యదృగగోచరః, తస్మాత్తే దేవా అగ్నిమపి మర్త్యదృగగోచరం యథా తథా సమిధ్య తస్మిన్ అన్త్యాహుతిం కుర్వన్తీతి మన్యే । ఏషాఽన్త్యాహుతిః బన్ధుజనకర్తవ్యశవ్యనిరపేక్షా బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనో నిర్యాణక్షణ ఏవ దేవైః క్రియత ఇతి మన్తవ్యమ్ । బన్ధుజనకర్తవ్యం శవ్యం హి మరణకాలాత్ పశ్చాత్ కించిద్విలమ్బసాపేక్షమ్, తావత్పర్యన్తం ప్రేత ఇహలోకే న తిష్ఠతి । ఉపకోసలవిద్యాయాం (ఛా॥ ఉ॥ 4, 15, 5) "యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహః" ఇత్యారభ్య "తత్పురుషోఽమానవః స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి"- ఇత్యుక్తత్వాత్ ప్రేతో బ్రహ్మజ్ఞయజ్వా బన్ధుజనకర్తవ్యశవ్యనిరపేక్షస్సన్నఞ్జసాఽర్చిరాదినా పరమపదం గచ్ఛతి । అర్చిరాదినా ప్రస్థానస్య యథా కించిదపి విలమ్బో న స్యాత్ తథా దేవైరన్త్యాహుతిః క్రియతే। శవ్యం తు బాన్ధవైః కర్తవ్యమేవ । మృతకళేబరే ప్రేతోఽవస్థిత ఇవ తత్పుత్రాదిభిస్తద్బహుమానబుద్ధ్యా భావ్యతే, కిం చ- "తపసా యే అనాధృష్యాస్తపసా యే సువర్గతాః। తపో యే చక్రిరే మహస్తాꣳశ్చిదేవాపి గచ్ఛతాత్" "ఉత్తమం నాకమధిరోహేమమ్"- ఇత్యాది మన్త్రైస్తస్య పరమనిశ్శ్రేయసాశ్వాసనపూర్వకం శవ్యం క్రియతే । ప్రకృతమనుసరామః ।

అథ "తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సంభవతి" ఇతి

బృహదారణ్యకవాక్యమ్ । భాస్వరవర్ణశబ్దస్య భావః క ఇతి వివేచనీయమ్। ఐతరేయబ్రాహ్మణే (2, 14) "సా వా ఏషాఽమృతాహుతిరేవ యద్వపాహుతిరమృతాహుతిరగ్న్యాహుతి రమృతాహుతి రాజ్యాహుతి రమృతాహుతి స్సోమాహుతిరేతా వా అశరీరా ఆహుతయో యా వై కాశ్చ శరీరా ఆహుతయోఽమృతత్వమేవ తాభిర్యజమానోజయతి"- ఇతి । వపాద్యాహుతీనాం మధ్యే అగ్న్యాహుతిర్నామారణి సకాశాదుద్భూతస్యాగ్నేః "యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్తదేవాః" ఇతిమన్త్రేణాహవనీయాగ్నౌ సమర్పణమ్ । ఏతా ఆహుతయోఽమృతత్వం సాధయన్తీతిభావేనామృతాహుతయః ప్రోక్తాః । తా ఏవ మర్త్యశరీరత్వధ్వంసనేనాశరీరత్వం సంపాదయన్తీతి భావేనాశరీరా ఆహుతయ ఇతి ప్రోక్తాః । తాసు వపాహుతిః- "హిరణ్యశల్కో వపా హిరణ్యశల్క ఆజ్యస్యోపరిష్టాదభిఘారయతి"- ఇతిహిరణ్యశల్కసమేతా భవతి । ఏవం చ వపా హిరణ్యమగ్నిః ఆజ్యం సోమ ఇతి పంచద్రవ్యాణ్యగ్నౌ హూయన్తే। మర్త్యశరీరం "లోమాని త్వఙ్మాంసమస్థిమజ్జా" ఇతి పంచప్రకారం భవతి, అతో మర్త్యః పాఙ్క్తోయం పురుషః పంచధా విహితః" । తద్వత్ వపాదిపంచాహూయమద్రవ్యవ్యసంపృక్తాకారేణ యజమానజీవాత్మతత్త్వమగ్న్యాహుతం సద్ధిరణ్యశరీరవత్త్వం లభత ఇతి భావేనాఽఽహ- "సయావానేవ పురుషస్తావన్తం యజమానం సంస్కృత్యాగ్నౌ దేవయోన్యాం జుహోతి, అగ్నిర్వై దేవయోనిః సోఽగ్నేర్దేవయోన్యా ఆహుతిభ్యః సంభూయ హిరణ్యశరీర ఊర్ధ్వ స్స్వర్గం లోకమేతి -ఇతి। హిరణ్యశరీరశబ్దేన శరీరం భూతోఽవస్థితస్య బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనః అప్రాకృత దివ్యశరీర కంచుకితత్వం వివక్షితం ప్రతిభాతి। బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనో విషయే స్వర్గలోకశబ్దః పరబ్రహ్మపరతయా పరమపదపరతయా చ గృహీతవ్యః; యథా ఉపనిషత్సు "అహరహర్వా ఏవం విత్ స్వర్గం లోకమేతి" (ఛా॥ఉ॥8, 3, 3) ఇత్యా

దిష్టేషు స్వర్గలోకశబ్దః పరబ్రహ్మపరః ॥ నాచికేతాగ్నివిషయే కాఠకే (తై॥ బ్రా॥ 3, 11, 7, 3) ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "యోహ వా అగ్నేర్నాచికేతస్య శరీరం వేద । సశరీర ఏవ స్వర్గంలోకమేతి । హిరణ్యం వా అగ్నేర్నాచికేతస్య శరీరమ్ । య ఏవం వేద । సశరీర ఏవ స్వర్గం లోకమేతి"- ఇతి । కఠోపనిషది నాచికేతాగ్నేః-"స్వర్గ్యః" "లోకాదిః" ఇత్యాది విశేషణైర్జగత్కారణం మోక్షప్రదః పరమాత్మైవ నాచికేతాగ్నిరూప ఇతి ప్రతీయతే; అతో దర్శితకాఠకవచనే కఠోపనిషది చ స్వర్గశబ్దః పరబ్రహ్మపరతయా పరమపదపరతయా చ గృహీతవ్యః । ప్రత్యక్షాగ్నేః రూపం హిరణ్యవర్ణం జ్యోతిర్మయమితి లోకోజానాత్యేవ । నాచికేతాగ్నిశబ్దనిర్దిష్ట పరమాత్మస్వరూపంతు చిజ్జ్యోతీరూప మమల మనర్ఘం కమనీయం వసు; లోకే శ్యామికారహితం హిరణ్యం సర్వశ్రేష్ఠం వసు; అతో రూపకోక్త్యా పరమాత్మస్వరూపం హిరణ్యమ్ । ముముక్షూణాం హితం రమణీయం చేతి హిరణ్యమిత్యపి నిగూఢార్థస్స్యాత్ । తమేతం పరమాత్మానం చయనవిశేషే నాచికేతాగ్నిరూపేణారాధ్య స్వకాలే శరీరం హుత్వా హిరణ్యశబ్దరూపితవిమలసర్వగతపరబ్రహ్మస్వరూపకంచుకితవిమలస్వస్వరూపేణావిర్భూయాప్రాకృతదివ్యశరీరేణ స్వర్గలోకశబ్దితం పరమపదమారోహతీతి భావార్థోధ్వన్యతే । ఏతదేవ సశరీరస్య స్వర్గారోహణశ్రుతేస్తాత్పర్యమ్; ఇహైవ త్యక్తేన ప్రాకృతేన శరీరేణ స్వర్గారోహణస్య ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాత్ ॥ ఏవమాదిరీత్యా వేదేషు తత్ర తత్ర రూపకాద్యలంకారేణాలంకృతాని ధ్వన్యర్థగర్భాణి వాక్యాని సన్తి, తస్మాత్ ప్రకృతవిషయేపి వర్ణితలక్షణః పంచాగ్నివిద్గృహస్థో బ్రహ్మజ్ఞయజ్వా దేవైఃకృతయాఽన్త్యాహుత్యా బ్రహ్మస్వరూపకంచుకిత శుద్ధస్వరూపేణావిర్భూతస్సన్ భాస్వరవర్ణశబ్దిత దివ్యశరీరేణ పరమపదం గచ్ఛతీతి భావార్థోధ్వన్యతే ।

ఏవం పఞ్చాగ్నివిద్యా యథామతి వ్యాఖ్యాతా । ద్వ్యర్థకో దేవశబ్ద ఇతి సర్వైరంగీకృతమ్ । అతో నిగూఢ చమత్కారధ్వన్యర్థగర్భేస్మిన్ పంచాగ్ని విద్యాప్రకరణే ధూమాదిమార్గస్థా దేవైర్యత్కితాశ్చేతనా ఇన్ద్రియవర్గరూపదేవానాం పశవ ఇతి ప్రదర్శ్య, ప్రసిద్ధాః పూజ్యా దేవా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞకర్మిణాం జన్మోత్పత్తయే హోమకర్తార ఇతి ప్రదర్శితమ్ । ఏతేన 'యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే' ఇత్యత్ర శ్రద్ధాశబ్దస్య యోఽర్థః, స ఏవ 'తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి" ఇత్యత్ర శ్రద్ధాశబ్దస్యాపి సమర్థితో భవతి । బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థాః ఆరణ్యకాశ్చేత్యుభయాధికారిభిః ప్రాప్యః పరమపురుషార్థ ఏక ఏవేతి తత్ప్రాపికా శ్రద్ధా ఉభయేషాం సమానాకారా పరమ పరిశుద్ధాఽత ఏవ శోధకద్రవ్యరూపతాప్శబ్దవాచ్యా । ఏవం భగవత్యాః శ్రద్ధాదేవ్యాః కైంకర్యే శ్రద్ధయా కృతోఽయం శ్రద్ధాశబ్దస్య యోగ్యార్థ సమర్థనే ప్రయత్నః । తస్య సాధుత్వాసాధుత్వవిషయే ఆర్యమిశ్రాః ప్రమాణమ్ ।

అథ చతుర్థపరిచ్ఛేదే ద్వితీయభాగః.

పంచాగ్ని విద్యాయాం (1) "తద్య ఇత్థం విదుః" ఇతి బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా యజ్వానో, (2) "యే చేమేఽరణ్యే" ఇతి బ్రహ్మజ్ఞారణ్యకాః, (3) "అథ య ఇమే గ్రామే" ఇత్యబ్రహ్మజ్ఞేష్టాదికారిణ ఇతి యే త్రివిధాః ప్రోక్తాః, త ఏవ ముణ్డకోపనిషత్ప్రథమముణ్డకద్వితీయఖణ్డే వర్ణితాః । ఇయాంస్తు విశేషః- ముణ్డకే (1) ప్రథమం శ్రద్ధయా హోతారః సత్యకామా గృహస్థాః, (2) తదనన్తర మవి

ద్వ్యాయా మన్తరే వర్తమానా ఇష్టాదికారిణః, (3) తదనన్తరం 'తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే' ఇతి పరివ్రాజకాదయః- ఇతి క్రమ మాశ్రిత్య వర్ణితాః । తద్యథా-

(1) "మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యం స్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని । తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే"- ఇతి

సత్యకామాః సత్యాఖ్య పరమాత్మైకప్రాప్తికామాస్సన్తః నియతం తాని కర్మాణ్యాచరథ । తదుక్త మీశావాస్యే "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషే చ్ఛతం సమాః.........న కర్మ లిప్యతే నరే" ఇతి । 'లోకే' ఇహ లోకే సత్యకామత్వేన కృతం కర్మైవ సుకృతం సాధుకృతం భవతి, తస్మాత్ తస్య కర్తవ్యస్య యః పన్థాః స ఏవ పన్థాః, సుకృతాచరణరూపో యో మార్గః స వః యుష్మాకం మార్గ ఇతి భావః । అత్ర రంగరామానుజీయమ్- "కవయః అతీన్ద్రియార్థ సాక్షాత్కారసమర్థాః వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః తాని త్రేతాయాం గార్హపత్యాది వైతానికాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమన్త్రిఫలభేదేన బహుధా విహితాని సత్యకామాః స్వతస్సత్యం పరం బ్రహ్మైవ కామయమానాః ఫలాభిసన్ధిరహితా స్సన్త ఇత్యర్థః । తాని నియతం బ్రహ్మవిద్యాంగతయా ఆచరథ, సుకృతస్య స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పన్థా ఇత్యర్థః"- ఇతి ।

ద్వితీయమన్త్రే "శ్రద్ధయాహుతమ్" ఇత్యనేన సత్యకామైః కృతాని కర్మాణి ఫలనిస్పృహతయా శ్రద్ధయా క్రియన్త ఇతి సూచితం భవతి ।

అథ తృతీయమన్త్ర ఏవం భవతి-

"యస్యాగ్నిహోత్ర మదర్శ మపౌర్ణమాస మచాతుర్మాస్య మనాగ్రయణ మతిథివర్జితంచ । అహుత మవైశ్వదేవ మవిధినాహుత మాసప్తమాం స్తస్య లోకాన్ హినస్తి" ।

ఇతి । గీతాయాం యే ఽన్యదేవతాభక్తా యజన్తే "తేఽపి మామేవ కౌన్తేయ యజన్త్యవిధిపూర్వకమ్"- (9, 23) ఇత్యుక్త్వా "అఫలాకాంక్షిభి ర్యజ్ఞో విధిదృష్టో య ఇజ్యతే । యష్టవ్యమేవేతి మనస్సమాధాయ స సాత్త్వికః" (17, 11) ఇతి ప్రతిపాదనేన యే ఫలాపేక్షయా దేవాన్ యజన్తి తే మామేవావిధిపూర్వకం యజన్తి యే తు సాత్త్వికాస్మాం ఫలాకాంక్షావిరహేణ యజన్తి తైర్విధిదృష్టో యజ్ఞ ఇజ్యత ఇత్యుక్తం భవతి । తస్మాత్ ప్రకృతమన్త్రే అవిధినా హుతమిత్యాదినా ఫలాభిసన్ధ్యా కర్మకర్తారో నిన్దితాః । అర్థాత్ యే ఽగ్నిహోత్రం దర్శపౌర్ణమాసం చాతుర్మాస్యమాగ్రయణం వైశ్వదేవ మతిథిపూజన మిత్యేవమాదికర్మాణి ఫలాభిసన్ధిం వినా విధిపూర్వకం కుర్వన్తి తే ప్రథమమన్త్రోక్తా స్సత్యకామయజ్వాన ఇతి ద్యోతితం భవతి ।

చతుర్థమన్త్రే అగ్నే ర్జిహ్వా వర్ణితాః ।

అథ పంచమషష్ఠమన్త్రౌ-

"ఏతేషు య శ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహుతయో హ్యాదదాయన్ । తం నయన్త్యేతా స్సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతి రేకోఽధివాసః ॥ ఏహ్యేహీతి త మాహుతయ స్సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభి ర్యజమా

నం వహన్తి । ప్రియాం వాచ మభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య
ఏషవః పుణ్య స్సుకృతో బ్రహ్మలోకః ॥" ఇతి ।

మన్త్రద్వయకథితసూర్యరశ్మిద్వారా గమన మర్చిరాదినా పరమపదగమనమేవ । "అథై తైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వ మాక్రమతే" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 6, 5) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । "రశ్మ్యనుసారీ" (4, 2, 17) ఇతి సూత్రాచ్చ । పంచమమన్త్రే కేవలం రశ్మయః కథితాః, షష్ఠమన్త్రే ఆహుతయోఽపి రశ్మిసదృశరూపిణ్యో భూత్వా రశ్మిభిః యజమానం వహన్తీతి భావనావిశేషః కథితః । "హిరణ్యగర్భ స్సమవర్తతాగ్రే" ఇతి సూక్తప్రతిపాదితో హిరణ్యగర్భః పరమాత్మైవేతి శ్రీభాష్యాదిష్వంగీకృతః । సతస్మిన్ సూక్తే "యో దేవానా మధిదేవ ఏక ఆసీత్" ఇతి దేవాధిదేవత్వేన వర్ణితః । ఏకశబ్దేన తస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం ద్యోతితమ్ । అత్ర పంచమన్త్రే ప్యేకశబ్దేన దేవానా మధిపతి రిత్యనేన చ పరమాత్మైవ వివక్షితః । యత్రప ఆస్తే తత్ర సత్యకామయజ్వా నీయతఇతి పంచమమన్త్రే కథయిత్వా కఏష స్థానవిశేష ఇత్యాకాంక్షా ప్రశమనార్థం షష్ఠమన్త్రే ఆహ- "పుణ్య స్సుకృతో బ్రహ్మలోకః" ఇతి । బ్రహ్మలోకశబ్దో ద్వ్యర్థకో భవతి, పరస్య బ్రహ్మణో లోకఇతి బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకఇతి చ । అస్యామేవోపనిషది "తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే" (3, 2, 6) ఇత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దో బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకఇతి దివ్యాత్మస్వరూపపరః, అత్ర తు గతిశ్రుత్యా దివ్యలోకపరః । అత్ర పుణ్యశబ్దో ఉభయపుణ్యవాచీ । పరబ్రహ్మలోకో ఉభయపుణ్యైః, సుకృతః సుసిద్ధః । పుణ్యసుకృతశబ్దార్థవిషయే అధిక మగ్రే వక్ష్యతే।

నను పంచాగ్నివిద్యాయాం మర్చిరాదిదేవా ఆతివాహికాః కథితాః, అత్ర తు ఆహుతయో రశ్మయశ్చేతి కథనేన పరస్పరవి

నోధ ఇతి చేన్న । అర్చిరాదిగతి హేతుభూత రశ్మికథనాదేవ హ్యర్చిరాదిగతిః ప్రత్యభిజ్ఞాయతే । యథా వా దేవా ఆతివాహికాః తద్ద్వారాహుతయోపి రూపిణ్యో దేవ్యో భూత్వా రశ్మిభిః బ్రహ్మజ్ఞయజమానం వహన్తీతి కృతేన భావనావిశేషేణ న కామ్యార్చిరాదిగతేః ప్రతికూలతా వివక్షితా ప్రత్యుత తాదృశగతేః రమణీయత్వైవ పోష్యతే ।

(2) అథ "ప్లవాహ్యేతే" ఇతి సప్తమమన్త్ర మారభ్య "ఇష్టాపూర్తం మన్యమానావరిష్ఠమ్" ఇతి దశమమన్త్రపర్యన్త మబ్రహ్మజ్ఞా ఇష్టాదికారిణో వర్ణ్యన్తే-

"ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్త మవ
రం యేషు కర్మ । ఏతచ్ఛ్రేయో యేభినన్దన్తి మూఢా
జరామృత్యుం తే పునరేవాపియన్తి" ఇతి ।

కామ్యకర్మణాం బ్రహ్మజ్ఞస్య హేయత్వా త్తాన్యేవ కర్మాణ్యవరాణి । యేషు యజ్ఞేషు కామ్యరూప మవరం కర్మ క్రియతే తే యజ్ఞరూపాః 'ప్లవాః' నావః 'అదృఢాః' సంసారాబ్ధితరణాయ న యోగ్యా ఇత్యర్థః । 'అష్టాదశోక్తం' ఇతి పదం న సుబోధమ్ । "షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ ఏతదాశ్రయతయా ఉక్తం కథితం కర్మ" ఇతి శంకరభాష్యమ్ । అగ్నిష్టోమాఖ్యసోమయాగః పరమశ్రేష్ఠః స్వయం ప్రయోజన భగవదారాధనతయా కర్తుం యోగ్యః, తదితరే తు బహవో యజ్ఞాః క్రియావిశేషబహులా భోగైశ్వర్యసాధనాయ భవన్తి(గీ॥ 2, 43); తస్మాదేవం రూపం కామ్యబుద్ధ్యా క్రియమాణం కర్మైవావరమ్ । అష్టాదశోక్తమాత్రేణ నావరత్వమ్, కామ్యఫలాపేక్షయా క్రియమాణత్వేనావరత్వమ్ ।

సప్తమమన్త్రోక్తాః కర్మిణ ఏవ అవిద్యాయాం వర్తమానాః

ఇత్యష్టమనవమమన్త్రాభ్యాం నిర్దిష్టాః । "తే క్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే" క్షీణపుణ్యాః పునరావర్తన్త ఇత్యర్థః । చ్యవనప్రకారో దశమే మన్త్రే ఏవం వర్ణితః-

"ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయన్తే ప్రమూఢాః । నాకస్య పృష్ఠే సుకృతే ఽనుభూత్వా ఇమం లోకం హీనతరం వా విశన్తి"- ఇతి ।

ఇష్టాపూర్తశబ్దేన ఛాన్దోగ్యబృహదారణ్యకోక్తా ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకగన్తార ఇష్టాదికారిణ ఏవాభిప్రేతాః । నాకశబ్ద స్తత్ర తత్ర గ్రన్థసన్దర్భానుసారం భూలోకా దూర్ధ్వం దివి యత్ర కుత్ర వా విద్యమానస్య కస్య చిల్లోకస్య వాచకో భవతి । అత్ర ముణ్డకే నాకపృష్ఠో దేవేన్ద్రలోకః స్యాత్ । భగవద్గీతాయాం శ్లోకావేతౌ భవతః-

"త్రైవిద్యా మాం సోమపాః పూతపాపా యజ్ఞై రిష్ట్వా స్వర్గతిం ప్రార్థయన్తే । తే పుణ్య మాసాద్య సురేన్ద్రలోక మశ్నన్తి దివ్యాన్ దివి దేవభోగాన్"- (గీ॥ 9, 20) ॥

"తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణేపుణ్యే మర్త్య లోకంవిశన్తి । ఏవం త్రయీధర్మ మనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభన్తే"- (గీ॥ 9, 21) ఇతి ।

ఏతత్సర్వం కామకామకర్మవిషయమ్ । తే మన్యన్తే వయం సోమం పీత్వా పూతపాపాః సంభూతాః స్మ ఇతి । వస్తుతస్తు తే సోమే ఆనన్దరసం బ్రహ్మ న పిబన్తి, అతః పూర్వకర్మానుశయేన పునరిమం భూలోకం విశన్తి, తతోఽపి హీనతరం వా లోకమ్ । న కం

అకంసుఖం తన్నాస్తి యత్రేతి వ్యుత్పత్త్యా సురేన్ద్రలోకోఽపి నాకశబ్దవాచ్యః । తత్ర గతానాం పుణ్యభోగపర్యన్తమేవ దుఃఖరాహిత్యమ్, క్షీణే పుణ్యే పునస్సంసారదుఃఖానుభవ ఏవ । ముఖ్యార్థే శశ్వ ద్దుఃఖరహితానన్దభూమిః పరమాత్మా, తన్నిత్యేచ్ఛాసిద్ధో వైకుణ్ఠలోకశ్చ । ఆపస్తంబధర్మసూత్రే (1, 8, 23, 1) పరమాత్మప్రకరణే ఉపనిషద్వచన మేత దుదాహృతమ్-

“ఆత్మన్ పశ్యన్ సర్వభూతాని న ముహ్యే చ్చిన్తయన్ కవిః । ఆత్మానం చైవ సర్వత్ర యః పశ్యేత్ స వై బ్రహ్మా నాకపృష్ఠే విరాజతి”- ఇతి ।

బ్రహ్మా=బ్రాహ్మణః, బ్రహ్మజ్ఞ ఇతి యావత్ । ముక్తో పరమాత్మస్వరూపే సాయుజ్యం ప్రాప్య పరమాత్మైన సర్వత్ర పరమాతిశయసుఖరూపం నాకపృష్ఠం భవతి, తస్మిన్ ముక్తో విరాజతే । (3) ఏవం బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థానాం పరమనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః అబ్రహ్మజ్ఞయజ్వనాం చ నాకపృష్ఠా త్పతనమితి ప్రదర్శనేనోభయవిధగృహస్థవిషయం పరిసమాప్య ఆరణ్యకవిషయమాహ-

“తపశ్శ్రద్ధే యేహ్యుపవస న్త్యరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో భైక్షచర్యాం చరన్తః । సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషో హ్యవ్యయాత్మా”- ఇతి ।

సూర్యద్వారేణ=పరబ్రహ్మలోకద్వారభూతం సూర్యం ప్రాప్య పరమపదం గచ్ఛన్తీత్యర్థః । అవ్యయామృతపురుషశబ్దైః పరమపురుష ఏవ వివక్షితః, న కార్యం బ్రహ్మ । విరజాః = ఆవిర్భూతశుద్ధస్వరూపాః పరిశుద్ధసత్త్వగతపరమాత్మస్వరూపే తదవిభాగేన సాయుజ్యం

ప్రాప్తాః । తేషామేవ పరమపదగమనయోగ్యతేతి తృతీయపరిచ్ఛేదే ప్రపంచితమ్ ।

అద్వైతభాష్యే పంచమమన్త్రోక్తః "దేవానాం పతి రేకోఽధివాసః" ఏవం వ్యాఖ్యాతః- "యత్ర స్వర్గే దేవానాం పతిః ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః"- ఇతి । 'యత్ర' ఇత్యస్య వివరణత్వేన షష్ఠే మన్త్రే కథితో బ్రహ్మలోకః ప్రకరణాత్ స్వర్గఏవేత్యద్వైతభాష్యమ్ । ఏతన్నోపపద్యతే, సురేన్ద్రస్య స్వర్గే బ్రహ్మలోకశబ్ద ప్రయోగానౌచిత్యాత్ । "తపశ్శ్రద్ధే" ఇతి మన్త్రోక్తః పురుషో హిరణ్యగర్భ ఇత్యద్వైతభాష్యమ్ । అద్వైతినః సూర్యద్వారేణ గతి రపరవిద్యానిష్ఠానామ్, పరవిద్యానిష్ఠానాం తు ముణ్డకఏవోత్తరత్ర (3, 2, 4) "సంప్రాప్యైనమృషయోజ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీతరాగాః ప్రశాన్తాః । తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మాన స్సర్వమేవావిశన్తి" ఇత్యుక్తరీత్యా సర్వగతపరమాత్మప్రాప్తికథనాత్తేషాం గన్తవ్యం స్థానం న విద్యత ఇతి మన్యన్తే । యద్యేకమేవాద్వైతం నిర్గుణం బ్రహ్మ పరమార్థతత్వమ్, తర్హ్యద్వైతాభావాత్తస్మిన్ ముక్తానాం చేతనాన్తరాణాం ప్రవేశశ్రుతి రసఙ్గతా భవతి । సర్వగతం బ్రహ్మ ప్రవిశ్య పరమపదమపి గచ్ఛన్తీత్యర్థే కృతే ఉభయవాక్యసామంజస్యం భవతి।

రంగరామానుజీయే పంచమమన్త్రోక్తో దేవానా మధిపతి శ్చతుర్ముఖః, షష్ఠమన్త్రోక్తో బ్రహ్మలోక శ్చతుర్ముఖలోకఇతి వ్యాఖ్యాయ, "తపః శ్రద్ధే" ఇతి మన్త్రోక్తో ఽవ్యయో ఽమృతః పురుషః పరమపురుషఇతి వ్యాఖ్యాయ, తస్య విషయే- "సహస్రస్థూణే విమితే దృఢఉగ్రే యత్ర దేవానా మధిదేవ ఆస్తే"- ఇతి శ్రుతి రుదాహృతా । ఏషఏవ దేవానా మధిదేవః పంచమమన్త్రే

"యత్ర దేవానాం పతి రేకోధివాసః" ఇతికథిత ఇతి స్పష్టం ప్రతీయతే । ఏకశబ్దేన చ నిస్సమాభ్యధికః ప్రతీయతే । సూర్యరశ్మికథనేనైవ సూర్యద్వారా గతి ర్వ్యఞ్జితా । ద్వయో ర్మన్త్రయో శ్శబ్దరచనాభేదమాత్రమ్, తాత్పర్యే న కోపి భేదః । ఏవం చాగ్నివిద్యాయా మేకస్మిన్నేవ వాక్యే బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా ఆరణ్యకాంశ్చాఽఽదాయ తేషా ముభయేషా మర్చిరాదినా బ్రహ్మలోకగతి రుక్తా; ఇహ తు సైవ గతి రుభయేషాం పృథక్పృథగుక్తా । ఇత్యేతావదేవ పరస్పరగ్రన్థవైలక్షణ్యమ్ । యది షష్ఠమన్త్రోక్తో బ్రహ్మలోక శ్చతుర్ముఖలోకః, తర్హి ప్రథమ మన్త్రోక్తబ్రహ్మజ్ఞగృహస్థానాం పరబ్రహ్మలోకగమనం నైవోక్తం ముణ్డకే ఇత్యాపద్యతే । "తపశ్శ్రద్ధే" ఇతి మన్త్రస్యాఽఽరణ్యక విషయత్వాత్ । పుణ్యసుకృతశబ్దవిశేషణాభ్యాం బ్రహ్మలోక శ్చతుర్ముఖబ్రహ్మలోక ఏవేతి చేన్న । పుణ్యసుకృతశబ్దౌ సర్వత్ర కామ్యకర్మఫలవాచకావేవేతి న నియమః । సుకృతశబ్దః ప్రథమమన్త్రేపి ప్రయుక్తః । అస్యామేవోపనిషది "తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే"(3·2·6)ఇత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దో రంగరామానుజార్యైః పరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతః। పరబ్రహ్మలోకఏవ పూర్ణార్థే పుణ్యఃపావనఃసుకృతః సుసిద్ధః।

అత్ర ప్రసంగ సంగత్యా సుకృతాదిశబ్దవిషయే కించిద్విజ్ఞాపనమ్ । "తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే" (కౌ॥ ఉ॥ 1· 4) ఇత్యాది శ్రుతివాక్యేషు దుష్కృతేన సాకం త్యక్తవ్యత్వేన ప్రోక్తం సుకృతం ఫలాభిసన్ధ్యా కృత మిష్టాపూర్తాదిరూపం కర్మ । తదేవ సుకృత మిత్యబ్రహ్మజ్ఞజనానాం పరిభాషా । పూర్ణార్థేతు పరమాత్మైక ప్రాప్తికామనయా కృతం భగవదుపాసనాదిరూపం కర్మైవ సుకృతం సాధు కృతం కర్మ । అతః తత్ర తత్ర సన్దర్భానుసారం సుకృతశబ్దార్థో వివేచనీయః । "ఏష వః పన్థా స్సుకృతస్య"

ఇత్యత్ర సుకృతం నామ భగవదారాధనత్వేన ఫలసంగకర్తృత్వత్యా గేన కృతం యజ్ఞదానాది కర్మ । "నాకస్య పృష్ఠే సుకృతే" ఇత్యత్ర తు సుకృతశబ్దః ఫలాభిసన్ధ్యా కర్మ కృతవతాం నిన్దాగర్భ ఏవ, భోః యుష్మాకం సుకృతః సుసాధితో లోక స్తాదృశః యాదృశాత్ ప్రాప్తాత్ క్షీణే పుణ్యే యుష్మాకం పతనమేవ భవతీతి ।

అక్షద్యూతే కృతాఖ్యపాశానాం మధ్యే శ్రేష్ఠోఽక్షః, యేన పణీకృతం సర్వం జేత్రాఽఽత్మార్థే కృతం=ప్రాప్తం=జితం భవతి । ప్రథమయుగం కృతమిత్యాచక్షతే, తస్య సత్యయుగమితి చ నామాన్తరమ్ । యస్మిన్ యుగే సత్త్వగుణప్రాచుర్యాత్తత్సహచరితశక్త్యతిశయవత్త్వాచ్చ స్వసమీహితమారబ్ధం సర్వం కర్మ కృతమేవ బభూవ న త్వీషత్కృతం వా కృతం నిష్ఫలం వా, తదేవయుగం నామ్నా 'కృతం' 'సత్యం' బభూవ। చతుర్ముఖస్య లోకః ప్రకృతిమణ్డలే తదితరసర్వలోకోత్కృష్ట ఇతి సత్యలోకః సుకృతోలోకః ఇతి కథ్యతాం నామ । పూర్ణార్థే త్వప్రాకృతో వైకుణ్ఠలోక ఏవ సత్యః, నిత్యత్వాత్, సుకృతశ్చ, సర్వగతపరమాత్మనో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధత్వాత్। దివ్యాత్మస్వరూపమపి బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి పూర్ణార్థే సత్యలోకః । అపహతపాప్మేత్యారభ్య సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇతి ప్రతిపాదితం పరమాత్మానమేవమఆత్మేత్యాత్మత్వేనోపాస్య ప్రాప్తస్య "యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామయతే సోఽస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 2, 10) ఇతి సర్వం తస్మిన్నేవ పరమాత్మని సుకృతం సులబ్ధమక్లేశేన సంకల్పమాత్రాదేవ సిద్ధత్వేన సత్యం భవతీతి తస్య పరమాత్మైవ సత్యః సుకృతో లోకః । తదన్యస్తు లోకః క్లేశకృతోఽనశ్వరశ్చ ।

శ్రూయతే "త్రైణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం" (బృ॥ ఉ॥

6, 4, 9) ఇతి। వాక్యమిదం తృతీయపరిచ్ఛేదే వ్యాఖ్యాతమ్। తదిదం వాక్యం బ్రహ్మవిదేవ పుణ్యకృదిత్యవగమయతి। యద్యపి అద్వైతభాష్యే "పూర్వం పుణ్యకృద్భూత్వా పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః" ఇతి, రంగరామానుజీయే చ "పూర్వం పుణ్యం కృత్వా తద్వశేన శుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిత్" ఇతి పుణ్యకృచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః, తథాపి బ్రహ్మవిచ్ఛబ్దానన్తరమేవ పుణ్యకృదితి విశేషణం భవతీతి బ్రహ్మవిదేవ పూర్ణార్థే పుణ్యకృత్ సుకృత్। మహావిష్ణుః పరమాత్మా పుణ్యశ్లోకః పుణ్యశ్రవణకీర్తనః ఇత్యుచ్యతే। పరమాత్మశ్రవణమనన సంకీర్తననిదిధ్యాసనతదారాధనరూపనిత్యనైమిత్తికాదికర్మకరణేన పూర్ణార్థే పుణ్యం పరిశుద్ధం కర్మ కృతం భవతి।

"ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామి" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 13, 1; ఇత్యత్ర అకృతశబ్దం బ్రహ్మలోకశబ్దవిశేషణతయా గృహీత్వా అకృతం నిత్యమిత్యాహుర్భాష్యకారాః। పరం తు తత్రాకృతశబ్దస్తదవ్యవహితశరీరశబ్దస్య విశేషణతయైవ ప్రయుక్తః ప్రతిభాతి। వక్తురభిప్రాయ ఏవం స్ఫురతి-యత్ కృతం దృఢం స్థాస్యతి తదేవ కృతశబ్దార్హం భవతి; యత్తు కృతం జలబుద్బుదవత్ పునఃపునః శీర్యతే మరణేన నశ్యతి తదవిద్యాకర్మప్రవాహోత్పన్నం శరీరమకృతప్రాయం, తుచ్ఛప్రాయం, కేనాపి కర్మకుశలేన శిల్పినా మయా కృతమితి వక్తుమయోగ్యమిత్యకృతమ్। కృతమితి శబ్దమాత్రతః, వస్తుతస్తు క్షణభంగురత్వాదకృతమిత్యేవ। ఏవం రూపాదకృతాచ్ఛరీరాద్విపరీతతయా కృతాత్మశబ్దే కృతశబ్దప్రయోగ ఇతి ప్రతిభాతి- అకృతే తుచ్ఛే హేయే శరీర ఆత్మాభిమానం విహాయ యేన జీవాత్మనా ఆత్మా పరమాత్మా స్వస్య శాశ్వతాత్మత్వేన కృతః లబ్ధః స కృతాత్మా- ఇతి।

పూర్వోదాహృతాత్ "తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే" ఇతివాక్యాదనన్తరం ముణ్డకే మన్త్రోఽయం భవతి-

"పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమా
యాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవా
భిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్"- ఇతి ।

అకృతశబ్దోఽత్ర కృతేనేత్యుక్తకర్మసంచితనశ్వరలోకప్రతిద్వన్ద్విభూతనిత్యపరమాత్మపరతయా ప్రయుక్తఇతి చేత్ ప్రయుజ్యతాం నామ । న తావతా "ధూత్వా శరీరమకృత" మిత్యత్రాప్యకృతశబ్దేన పరమాత్మవాచినా భవితవ్యమితి నిర్బన్ధః, తత్ర తత్ర పూర్వోత్తరశబ్దసన్దర్భస్వారస్యాద్యనురోధేనార్థాన్వేషణస్య యుక్తత్వాత్ । అథవా అత్రాప్యేవ మర్థస్స్యాత్ - యావత్పర్యన్తం నిష్కామ ఆప్తకామః సత్యకామః సత్యసంకల్పః పరమాత్మా ఽఽత్మత్వేన నావలంబ్యతే తావత్పర్యన్తం 'అవశ్యమనుభోక్తవ్యం కృతం కర్మ శుభాశుభం' ఇతి చేతనస్య శుభాశుభం కర్మ తత్తత్ఫలానుభవం వినా న క్షీయతే; అతః కృతేన శుభాశుభకర్మణా 'అకృతః'=కృతాదన్యః, సంపాదితాదన్యః, లోకః భోగః నాస్తి నావాప్యతే, 'అపాహాతత్ర'తున్యాయేన కృతమేవానుభోక్తవ్యం నాకృతమితి నిర్వేదం ప్రాప్య, "సక్రతుం కుర్వీత" (ఛా॥ ఉ॥ 3, 14, 1) "యదా వై విజానాతి", "యదా వై మనుతే" "యదా వై శ్రద్ధధాతి" "యదా వై నిస్తిష్ఠతి", "యదా వై కరోతి" "యదా వై సుఖం విన్దతే" (ఛా॥ఉ॥ 7, 12) ఇతి ప్రతిపాదితం సర్వం మనసి నిధాయ నిరతిశయసుఖస్వరూపస్య 'భూమా' ఇత్యుక్తసర్వగతాఽక్షరపరమాత్మనః ప్రాప్తయే స పరమాత్మా జ్ఞాతవ్యః జ్ఞాత్వా మన్తవ్యః మత్వా శ్రద్ధాతవ్యః శ్రద్ధయా తస్మిన్నేవ నిష్ఠా కర్తవ్యా, ఇత్యేవం రూపో మహాక్రతుస్స ముముక్షుణా కర్తవ్య ఇతి పరమాత్మవిజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ - ఇతి ।

కథంభూతం గురుం? బ్రహ్మనిష్ఠాయుక్తం శ్రోత్రియమ్, శ్రుతకర్మకాణ్డ బ్రహ్మకాణ్డరహస్యం అథ వా తాత్పర్యరహస్యజ్ఞానేన ఫలాభిసన్ధిం వినా భగవదారాధనబుద్ధ్యా నిత్యనైమిత్తికాదికర్మకర్తారమ్, సాగ్నికమితి యావత్ । అతఏవ తముపగన్తా సమిత్పాణిర్భవతి । బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థానాం కర్మసు "కుటుమ్బే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధత్" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 15, 1) ఇతి శ్రుత్యా పుత్రాణాం శిష్యాణాం చ కర్మకాణ్డ బ్రహ్మకాణ్డ సారభూతార్థోపదేశేన ధార్మికత్వసంపాదనరూపం కర్మాన్తర్భవతి ।

అథాఽయం ముణ్డకోపనిషదన్తిమోమన్త్రః-

"క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జు
హ్వతే ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం
వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్"-ఇతి ।

అద్వైతభాష్యే "శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్" ఇత్యత్ర- "సమిత్పాణిః సమిద్భారగృహీతహస్తః, శ్రోత్రియం అధ్యయన శ్రుతార్థసంపన్నం, బ్రహ్మనిష్ఠం హిత్వా సర్వ కర్మాణి కేవలే ఽద్వయే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య సోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠః తపోనిష్ఠ ఇతి యద్వత్, న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠా సంభవతి కర్మాత్మ జ్ఞానయోర్విరోధాత్, తం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛేదక్షరం పురుషం సత్యమ్"- ఇతి వ్యాఖ్యాయ "క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః" ఇత్యత్ర ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "క్రియావన్తః యథోక్త కర్మానుష్ఠానవన్తః శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః పరబ్రహ్మబుభుత్సవః స్వయమేకర్షిం ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః శ్రద్దధానాస్సన్తో యే తేషామేవ సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత

బ్రూయాత్, శిరోవ్రతం శిరస్యగ్నిధారణలక్షణం యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం యైస్తు యైశ్చ తచ్చీర్ణం విధివత్ యథా విధానం తేషామేవ వదేత"- ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- శ్రోత్రియాగారాదగ్న్యాహరణాది విధాయకవాక్యే శ్రోత్రియశబ్దః ఆహితాగ్నిగృహస్థేపి ప్రయుజ్యతే। శబ్దకల్పద్రుమే చ దానకమలాకరాత్ వచనమిదముపాత్తమ్- "ఏకాం శాఖాం సకల్పాం వా షడ్భిరంగైరధీత్య చ। షట్కర్మనిరతో విప్రః శ్రోత్రియో నామ ధర్మవిత్"- ఇతి ।

ఏవం యోగ్యగృహస్థః షట్కర్మనిరతో బ్రహ్మజ్ఞశ్చ తస్మిన్ శ్రోత్రియశబ్దస్సమ్యగ్యుజ్యతే । తాదృశమాచార్యగుణసమ్పన్నం గృహస్థం రిక్తహస్తేన నోపేయాదితి తస్యాగ్న్యర్థే సమిద్వహనం యుక్తమేవ । సన్న్యాసాశ్రమస్థస్యాచార్యస్యోపసర్పణస్య సమిత్పాణినా కర్తవ్యత్వం న శిష్టాచారే దరీదృశ్యతే । ఏకస్మిన్నేవ గ్రన్థే స్థలద్వయకథితశ్రోత్రియబ్రహ్మనిష్ఠశబ్దౌ ఏకత్ర సర్వకర్మపరిత్యాగినో నిర్గుణపరబ్రహ్మనిష్ఠస్య వాచకౌ అన్యత్ర కర్మిణామపరబ్రహ్మనిష్ఠానాం వాచకావిత్యేతదసమంజసమ్ । ఛాన్దోగ్యే స్వపుత్రాయ సద్విద్యోపదేష్టా ఉద్దాలకో బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థ ఏవేతి ప్రతీయతే । బృహదారణ్యకే సుప్రసిద్ధో వేదాన్తజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యః బహుదక్షిణే జనకయజ్ఞే బ్రహ్మజ్ఞబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాయ దేయత్వేన పరికల్పితాం గోసహస్రదక్షిణాం విజిగ్యఇతి యదుక్తం తత్ తస్య గృహాన్నిర్గమనాత్ పూర్వమభవదితి ప్రతిభాతి, సన్న్యాసాశ్రమస్థస్య దక్షిణాపరిగ్రహాసంభవాత్ । స చ గృహాన్నిర్గమనాత్ పూర్వమేవ స్వభార్యాభ్యాం పరబ్రహ్మోపదేశం కృత్వా నిశ్చక్రామేతి శ్రూయతే।ఏవమాదిపురావృత్తేభ్యో బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థానాం పరవిద్యాధ్యాపనాధికారోపి

ప్యత ఇత్యవగమ్యతే। పరమాత్మైక్యప్రాప్తౌ యది కర్మణాం విరోధః, తర్హి ముముక్షూణాం ఫలనిస్పృహతయా భగవదారాధనత్వేన యజ్ఞాదికర్మకరణే ప్రవృత్తిరేవ నోత్పద్యతే। యద్యేవం ఫలనిస్పృహతయా “మయి కర్మాణి సన్న్యస్య” (గీ॥ 3, 30) ఇతి ప్రతిపాదితరీత్యా పరమాత్మని ఫలసంగకర్తృత్వాది సన్న్యసనేన పరమశ్రద్ధయా క్రియమాణస్యాపి కర్మణో జ్ఞానవిరుద్ధత్వమ్, తర్హి కథంవా కర్మాచరణే న జ్ఞాన బీజావాపయోగ్యచిత్తశుద్ధ్యాదిర్జాయేత। కర్మజ్ఞానయోర్విరోధశ్చేత్ గృహస్థస్య కర్మత్యాగే పాతిత్యసంభవాత్ సన్న్యాసాశ్రమం ప్రవిశ్యైవ పరవిద్యాధ్యయనాధికార ఇత్యాపద్యతే। ప్రకృతమన్త్రే తు క్రియావతాం శ్రోత్రియాణాం పరవిద్యోపదేశః ప్రతిపాదితః। యది శ్రోత్రియగృహస్థైః పరబ్రహ్మనిష్ఠైరేవ భవితవ్యమ్, క్రియావత్త్వాత్, తర్హి పరబ్రహ్మనిష్ఠాః “భిక్షాచర్యం చరన్తి” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 22) ఇతి విహితభిక్షాచర్యాః సన్న్యాసాశ్రమిణో జ్ఞానినః జ్ఞానవిరోధిభూతకర్మాచరణశీలేభ్యో గృహస్థేభ్యో భిక్షామాదదానాః స్వయం సద్యోముక్తికామాః స్వేభ్యో భిక్షాదాతౄన్ గృహస్థాన్ అపరబ్రహ్మనిష్ఠాన్ అత ఏవాపరబ్రహ్మకల్పావసానపర్యన్తమతిదీర్ఘకాలం ముక్త్యనర్హాన్ పరికల్ప్య స్వార్థం తానుపజీవన్తీత్యాపద్యతే। నైతత్సున్దరమ్। ఏవమాదికారణేభ్యో బ్రహ్మణి నిర్గుణసగుణభేదకల్పనేన పరాపరభేదకల్పనస్యాయుక్తత్వాత్ పరబ్రహ్మవిద్యాయాం సర్వాశ్రమిణామధికారో ఽఙ్గీకర్తవ్యః।

ఏవం స్థితే ప్రకృతమన్త్రాభిప్రాయ ఏవం భవితుమర్హతి। యద్వత్ శిరోవ్రతమాథర్వణికానాం విహితమ్, తద్వత్ శాఖాన్తరస్థానాం వ్రతవిశేషాస్సన్తి, తాని వ్రతాని యైశ్చీర్ణాని యే చ షట్కర్మనిరతాః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః। ఫలాభిసన్ధిం వినా భగవదారాధనత్వేన

భగవద్గీతోక్తరీత్యా బుద్ధియుక్తకర్మయోగనిరతాః బ్రహ్మనిష్ఠా ఏవ, తే చ భగవదుపాసనమన్త్రాన్ విధిపూర్వకం లబ్ధ్వా ధ్యానకాలే పరబ్రహ్మధ్యానమపి కుర్వన్తి, తథాపి తే బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రకుశలాత్ శ్రోత్రియాత్ తథా బ్రహ్మకాణ్డాధ్యయనం కర్తుమిచ్ఛన్తి యథా నాస్తికకుయుక్తిమతాని తేషాం శ్రద్ధాం న కదాపి విచాలయేయుః । య ఏవం విధాః క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః విస్తరేణ బ్రహ్మకాణ్డార్థాన్ శ్రద్ధయా జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తి, తేషామేవ శ్రోత్రియో బ్రహ్మనిష్ఠో గురుః ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత । ఏష వక్తా చ గురుః శిష్యేభ్యః శ్రేష్ఠోఽహమస్మీతి న గర్వితో భవతి ప్రత్యుత తైస్సహాఽహమపి బ్రహ్మాధ్యయనం కరోమీతి మనుతే । గురుశిష్యాభ్యాం పఠనీయే తైత్తిరీయశాన్తిమన్త్రే హి "తేజస్వినావధీతమస్తు మా విద్విషావహై" ఇత్యుక్తమ్ । 'నౌ' ఆవయోరధీతం తేజస్వి అస్తు, ఇత్యర్థః । ఏతాదృశా గురవః శిష్యాశ్చ "బోధయన్తః పరస్పరమ్" (గీ॥ 10, 9) ఇత్యుక్తవత్ భవన్తి ।

అథ చతుర్థపరిచ్ఛేదే తృతీయో భాగః.

అస్మిన్ తృతీయభాగే ఈశావాస్యోపనిషదర్థో యథామత్యుపపాద్యతే । ఉపనిషదేషా వాజసనేయసంహితాన్తిమభాగే పఠితా, ఏవం కర్మకాణ్డాన్తర్గతత్వాత్, ద్వితీయమన్త్రే యావజ్జీవం కర్మణాం కర్తవ్యత్వవిధానాచ్చ ఏతదుపనిషదుక్తం సర్వం బ్రహ్మజ్ఞయజ్వానాం జ్ఞేయో విషయ ఇతి ప్రతిభాతి ।

మూ. ఈశావాస్యమిదగ్ంసర్వం యత్కించ జగత్యాం జగత్ । తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మాగృధః కస్యస్విద్ధనమ్॥౧॥

ఇదం సర్వం జగత్ 'ఈశావాస్యం' ఈట్ ఈశః ఈశా ఈశ్వరేణ వాస్యం ఆచ్ఛాదనీయమ్ । నను విశ్వం జగత్ పరమాత్మన్యేవావస్థితమ్, తత్కథం తేన ఆచ్ఛాదనీయమిత్యుక్తిరితి చేత్ । ఉచ్యతే- ఈశ్వరః సృష్టికాలే జగత్స్రష్టా, స్థితికాలే జగత్పాతా, ప్రలయకాలే నామరూపవిభాగోఽయథా న స్యాత్ తథా జగద్భక్షయతి, యథా అశితం వివిధరూపమన్నం జఠరే ఆచ్ఛాద్యతే, లీయతే, తద్వద్విశ్వం జగత్ ప్రలయకాలే ఈశ్వరేణ వాస్యం, ఆచ్ఛాదనీయం, స్వస్మిన్ లయం ప్రాపయితవ్యం భవతి, ముక్తికాలే చ జీవో నామరూపాద్విముక్తః పరమాత్మనా వాస్యః, ఆత్మసాత్కర్తవ్యః, స్వస్మిన్ ఆత్యన్తికలయం ప్రాపయితవ్యః । తస్మాజ్జీవేన న పశుకాకగృధ్రవత్ ఈశ్వరజ్ఞానం వినా ఽన్నం భోక్తవ్యమ్, కిం తు స్వస్య ఆత్యన్తికలయస్థానభూతం విశ్వభుజం సదా మనసి నిధాయ తస్మై యజ్ఞీయద్రవ్యజాతం సర్వం త్యక్తం కృత్వా యజ్ఞశిష్టమన్నం భోక్తవ్యమ్ । అత ఆహ 'తేన త్యక్తేన భుంజీథాః' ఇతి । 'తేన' తస్మాత్, యస్మాదీశావాస్యం సర్వం, తస్మాత్ 'త్యక్తేన' యజ్ఞే సర్వదేవతాన్తరాత్మభూతాయేశ్వరాయ యజ్ఞీయద్రవ్యత్యాగేన 'భుంజీథాః' యజ్ఞశిష్టేనాన్నేన శరీరయాత్రాం కురుష్వేత్యర్థః । యద్వా 'తేన' ఈశ్వరేణ యజ్ఞశేషత్వేనత్యక్తేనాన్నేన భుంజీథాః । యజ్ఞశిష్టాన్నస్య ఈశ్వరేణ త్యక్తవ్యత్వాయ హి ప్రథమం స యజ్ఞే హవిరాదినా యష్టవ్యః । భగవద్గీతాయాం- "యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాన్తి బ్రహ్మ సనాతనమ్" (4, 30) ఇత్యుక్తమ్ । సనాతనం బ్రహ్మ పరమాత్మా । 'మా గృధః కస్యస్విద్ధనమ్' పర

దన్యాపహారం మాకాంక్షీః, న్యాయార్జితమేవ యజ్ఞపురుషాయ నివేద్య భుంజీథాః ।

అథ "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి" ఇతిద్వితీయోమన్త్రః । 'శతం సమాః' యావదాయుషమిత్యర్థః । 'న కర్మలిప్యతే నరే' ఇత్యుక్తః కర్మలేపాభావస్తు భగవద్గీతాయాం సునిపుణముపబృంహితరీత్యా ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేనేశ్వరారాధనత్వేన కర్మకరణేనైవ ।

అథ తృతీయమన్త్రే ఆత్మహనోజనాః ప్రేత్య అన్ధేన తమసా ఽఽవృతాన్ లోకాన్ గచ్ఛన్తీత్యుక్తమ్ ॥

అథ 'అనేజదేకం మనసోజవీయః' ఇతి చతుర్థోమన్త్రః । అస్మిన్ మన్త్రే "తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపోమాతరిశ్వా దధాతి" ఇత్యస్య భావఏవం తర్క్యతే- అపశ్శబ్దః శాంకరభాష్యరీత్యా కర్మవాచ్యేవేతి ప్రతిభాతి, ఏకాగ్నికాణ్డేపి సీమన్తప్రకరణే "రాకామహం" (2, 11, 10) ఇతి మన్త్రే "సీవ్యత్వపః" ఇత్యస్య 'అప ఇతికర్మనామ' ఇతి హరదత్తవ్యాఖ్యానమ్ । అతః తిష్ఠతఏవబ్రహ్మణఃసర్వగతత్వాత్ లోకే సర్వజవనఇతి ప్రసిద్ధోమాతరిశ్వా, వాయుః, యత్ర యత్ర ధావతి తమతీత్య తత్పోవర్తి ప్రదేశేష్వపి బ్రహ్మ తిష్ఠతీతి వాయుఃపరిశ్రాన్తస్సన్ స్వస్య ధావనరూపం 'అపః' కర్మ తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ దధాతి, నాహం త్వామతీత్య ధావితుం సమర్థోస్మి త్వయ్యేవ మమధావనం కర్మ విశ్రామ్యతు- ఇతి ।

అథ పంచమమన్త్రే ద్వితీయార్ధే ఏవముక్తమ్- "తదన్తరస్య సర్వస్య తదుసర్వస్యాస్య బాహ్యతః"- ఇతి । ఏతేన అన్తర్బహిర్వ్యాప్తం బ్రహ్మ సర్వభూతేషు తిష్ఠతి సర్వభూతాని చ తస్మింస్తిష్ఠన్తీత్యుక్తం భవతి ।

ఏవం బ్రహ్మ సర్వభూతేషు తిష్ఠతి తాని చ బ్రహ్మణి స్థితానీతి యః పశ్యతి స సర్వభూతాని స్వాత్మన్యపి పశ్యతి స్వాత్మానం చ సర్వభూతేష్విత్యర్థే షష్ఠసప్తమమన్త్రౌ ఏవం భవతః-

యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి । సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే ॥

యస్మింత్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః । తత్ర కోమోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః ॥

ఇతి । అస్యాముపనిషది "యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మి" ఇత్యహంగ్రహోపాసనం ప్రతిపాద్యతే । అహంగ్రహోపాసనవిషయే శ్రీభాష్యాదిషు- "త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే, అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే తద్యోహం సోసౌ యోసౌ సోహమస్మి"- ఇతి వచనముదాహృతమ్ । లోకదృష్ట్యా అహం పదార్థ ఏకత్రస్థితః త్వం పదార్థస్తదన్యత్ర స్థితః, వేదాన్తదృష్ట్యా తు త్వం పదార్థః పరమాత్మా నైకత్ర కిం తు సర్వత్ర తిష్ఠతి అహంపదార్థం జీవమపి వ్యాప్య తిష్ఠతి, అజ్ఞః పృథగ్దర్శీ స్వస్యాత్మభూతం పరమాత్మానమజ్ఞాత్వా తం స్వస్మాత్పృథగవస్థితం మత్వా తం స్వస్మాత్ పరిచ్ఛిన్నం కురుతే తస్మాత్ తస్య సర్వగతో ఽపరిచ్ఛిన్నః పరమాత్మా స లభ్యః । తథా మాభూదితి జ్ఞానీ, స్వస్యాత్మభూతం పరమాత్మానమహంగ్రహేణ గృహీత్వా స్వస్య తదవిభక్తత్వం తదపృథక్సిద్ధత్వం తదాయత్తజీవితసర్వవ్యాపారవత్త్వం పశ్యన్ త్వం వా అహమస్మి అహం వై త్వమసీతి బ్రవీతి। జ్ఞానీ యస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వభూతాని తిష్ఠన్తి సర్వభూతేషు చ యత్ తిష్ఠతీతి పశ్యతి తద్బ్రహ్మ అహంగ్రహేణ గృహీత్వైవ స్వాత్మని సర్వభూతాని సర్వభూతేషు చ స్వాత్మానం ద్రష్టుం

శక్నోతి । ఏతదభిప్రేత్య భగవానాహ- "యేన భూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యస్యాత్మన్యథో మయి" (గీ॥ 4, 35)- ఇతి ।

ఏవం స్థితే- షష్ఠమన్త్రార్థ ఏవం భవతి- యః సర్వాణి భూతాని 'ఆత్మన్యేవ' అహంగ్రహేణ గృహీతపరమాత్మద్వారేణ స్వాత్మన్యేవ పశ్యతి సర్వభూతేషు చ 'ఆత్మానం' స్వాత్మానం పశ్యతి, సః 'తతః' ఏవం సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః న విజుగుప్సతే, కమపి చేతనం ప్రతి జుగుప్సాం, ఘృణాం, నిన్దాం, తిరస్కారభావం వా న కరోతీత్యర్థః । సర్వాత్మానమహంగ్రహేణ గృహీత్వా తేన సహ స్వధర్మభూతజ్ఞానం ప్రసార్య తస్మిన్ సర్వభూతాని గర్భీకృత్య సర్వభూతాని స్వాత్మన్యవస్థితత్వాకారేణ పశ్యతి స్వాత్మానం చ సర్వభూతేష్వవస్థితత్వేన పశ్యతి, తస్మాత్ సః పరద్రోహహింసనాదికం స్వాత్మహింసనాదికమేవేతి పశ్యన్ తన్న కురుతే ।

అథ సప్తమమన్త్రార్థః- 'యస్మిన్' ఉక్తసమ్యగ్దర్శనరూపే కర్మణి 'విజానతః' సమ్యగ్ద్రష్టుః 'సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూత్' అహంగ్రహేణ గృహీతపరమాత్మద్వారేణ స్వాత్మైవాభూత్, 'తత్ర ఏకత్వమనుపశ్యతః' పరమాత్మనః తేన ద్వారేణ స్వస్య చ ఏకత్వం సమత్వం పశ్యతః 'కో మోహః కః శోకః' దురభిమానరూపాహంకారమమకారాభావాన్న మోహః మమతయా పరిరక్ష్యవస్తుజాతనాశేన న శోకః- ఇతి ।

బృహదారణ్యకే (4,4,14) -"యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి" ఇత్యారభ్య- "యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం జిఘ్రేత్ తత్కేన కం పశ్యేత్ తత్కేన కం శృణుయాత్" ఇత్యాది ప్రతిపాదితమ్ । తత్ర ఆత్మశబ్దేన అహంగ్రహేణ గృహీతః పరమాత్మా వివక్షితః । అత్ర తు పంచమమన్త్ర ఏవ

బ్రహ్మణి సర్వభూతాని స్థితాని బ్రహ్మ చ సర్వభూతేషు స్థితమిత్యుక్తత్వాత్ షష్ఠసప్తమమన్త్రోక్త ఆత్మా పరమాత్మానమహంగ్రహేణ గృహీతా జీవాత్మని ప్రతిభాతి । తస్మాదుక్తం గీతాయాం 'యేన భూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యస్యాత్మన్యథో మయి' ఇతి ।

బృహదారణ్యకవాక్యోక్తజుగుప్సాదిః కేవలస్వోదరపూరణాద్యర్థమితి ప్రతిభాతి, తచ్చ ద్వైతశబ్దేనోచ్యతే, ద్వైతం నామ ఇతరేతరద్వన్ద్వభావః । ఋగ్వేదే "మర్చయతి ద్వయేన" ఇతి ద్వయశబ్దేన వంచనాదిరుచ్యతే । ద్వైతప్రశమనాయ జ్ఞానీ సర్వభూతసుహృదం సర్వాత్మానమహంగ్రహేణ గృహీత్వా తేన ద్వారేణ సర్వాణి భూతాని స్వాత్మనిర్విశేషం యథా తథా పశ్యతి ।

తృతీయమన్త్రోక్తా ఆత్మఘ్నా అవిద్యోపహతా అబ్రహ్మజ్ఞాః తే ప్రేత్యాన్ధేన తమసావృతాన్ లోకాన్ గచ్ఛన్తీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యనీకత్వేనాష్టమే మన్త్రే బ్రహ్మజ్ఞస్య శుక్రాదిశబ్దనిర్దిష్టచిజ్జ్యోతిః స్వరూపపరమాత్మప్రాప్తిం వర్ణయతి ।

మూ- స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరం శుద్ధ
మపాపవిద్ధమ్ । కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూః యాథాతథ్య
తోఽర్థాన్ వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః ॥

ఇత్యష్టమో మన్త్రః । సః ఇత్యనేన పూర్వోక్తో బ్రహ్మజ్ఞః సమదర్శనోఽమూవదాయుషం ఫలనిరపేక్షయా ఈశ్వరారాధనబుద్ధ్యా కర్మయోగనిరతః పరామృశ్యతే । తస్య మోక్షే బ్రహ్మప్రాప్తిమాహ । సః 'పర్యగాత్' శుక్రాదిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వగతత్వాత్ పరితో విద్యమానం బ్రహ్మ 'పర్యగాత్' పరితోఽగాత్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః- 'శుక్రం' చిజ్జ్యోతిః స్వరూపమ్; 'అకాయం' అశరీరం;

అతఏవ 'అవ్రణం' 'అస్నావిరం' చ, న శరీరస్యైవ వ్రణాదిః సత్వా శరీరస్య, "స్నావాఃసిరాః యస్మిన్నవిద్యన్త ఇత్యస్నావిరమ్" ఇతి శంకరభాష్యమ్; 'శుద్ధం' అనాదితః; 'అపాపవిద్ధం' న కదాపి పాపగ్రస్తమ్ । ఏవం విధం బ్రహ్మ ప్రాప్తో యః స 'కవిః' క్రాన్తదర్శీ, సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః, "సర్వగ్ హ పశ్యఃపశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశః" (7, 6, 2) ఇతి ఛాన్దోగ్యవచనాత్; 'మనీషీ' మనస ఈశితేతి శంకరభాష్యమ్; 'పరిభూః' కామచారేణ పరితోభవతీతి పరిభూః; 'స్వయంభూః' కర్మకృతశరీరనిర్బన్ధరహితస్సన్ యత్ర యత్ర భవితుం వాంఛతి తత్ర తత్రాతిలీలయా స్వయమేకధా వా అనేకధా వా భవతీతి స్వయంభూః, "సఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పంచధా" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 6, 2) ఇతి భూమవిద్యా; స న కేవలం పరిభూః స్వయంభూః కింతు 'అర్థాన్' స్వభోగ్యాన్ సత్యాన్ కామాన్ నైన్ద్రజాలిక ఇవ కింతు యాథాతథ్యతః 'వ్యదధాత్ శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః' న పరిమితకాలాయ కింతు శాశ్వతానన్తకాలాయ నిర్మితవాన్ । యస్మిన్ క్షణే బ్రహ్మ ప్రాప్తవాన్ తదానీమేవ స సర్వాన్ కామాన్ అనన్తకాలాయ హస్తగతాన్ చకారేతి భావః । బృహదారణ్యకే (3, 4, 15) "సయ ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే, అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్ కామయతే తత్తత్ సృజతే" ఇత్యుక్తత్వాత్ ముక్తః స్వస్య లోకత్వేన ప్రాప్తాత్ పరమాత్మనః స్వాభీప్సితం సర్వం నిర్మిమీతే । దహరవిద్యాయాం చ (ఛా॥ ఉ॥ 8, 2, 10)- "యం యమన్తమభికామోభవతి యం కామయతే సోస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సంపన్నోమహీయతే"- ఇత్యుక్తమ్, పరమాత్మైవ తస్య కామితసర్వభావేన సముత్తిష్ఠతీతి వాక్యతాత్పర్యమితి ప్రథమపరిచ్ఛేదస్య ప్రథమభాగే ఉపపాదితమ్ । ఏవం శ్రుతివా

క్త్యాని పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య మహిమానం నానాభావేన వర్ణయన్తి ।

మూ:- అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే ఽవిద్యాముపాసతే ।
తతోభూయఇవ తే తమోయఉ విద్యాయాగ్ంరతాః ॥

ఇతి నవమో మన్త్రః ।

విద్యా నామ పరబ్రహ్మోపాసనమ్ । విద్యావిహీనా గృహస్థాః భోగైశ్వర్యప్రాప్తయే యజ్ఞాది కర్మ కుర్వన్తీతి తాదృశం కర్మ 'అవిద్యా' శబ్దేన నిర్దిశ్యతే । యద్యపి తాదృశం కర్మ పుణ్యశబ్దవాచ్యమ్, తథాపి తత్ సంసారే సక్తిసంగమేవ జనయతి- "న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి । హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే"- ఇత్యాదివచనేభ్యః । అత ఆహ 'అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి' ఇతి । 'యే'— పునః గృహస్థాః ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేన కర్మకరణవిధానమజానన్తః కర్మకరణేన కర్మలేపోఽవశ్యంభావీతి మత్వా సర్వకర్మపరిత్యాగం కుర్వన్తీతి శేషః, 'విద్యాయాం' కేవల బ్రహ్మధ్యానే రతాః తే 'తతో భూయః'= పూర్వోక్తేభ్యః ఫలాపేక్షకకర్మిభ్యో భూయః అధికతరం అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి, కుతః ? గృహస్థానాం విహిత నిత్యనైమిత్తికకర్మత్యాగ దోషాదితి భావః ।

మూ:- అన్యదేవాహుర్విద్యయా అన్యదేవాహురవిద్యయా। ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్వ్యచచక్షిరే ॥ 10 ॥

'విద్యయా' ఇతి, 'అవిద్యయా' ఇతి చ పంచమ్యర్థే తృతీయా । ఫలాభిసన్ధ్యకృతాత్ కర్మణః సర్వకర్మత్యాగేనానుష్ఠిత విద్యాతశ్చాన్యన్మోక్షసాధనమితి ధీరాః ధీమన్తో బ్రహ్మనిష్ఠా ఆహురిత్యర్థః ।

మూ:- విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం

సహ । అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృత
మశ్నుతే ॥11॥

నవమే మన్త్రే అవిద్యోపాసనేనాన్ధం తమ ఇత్యుక్త్వాఽస్మిన్ మన్త్రే అవిద్యయా మృత్యుతరణస్య కథనేనాత్ర అవిద్యాశబ్దస్య పూర్వకథితా దవిద్యాశబ్దార్థాదన్య ఏవార్థోవివక్షిత ఇత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అన్ధతమః ప్రవేశజనకం కర్మ హి తేజస్తిమిరన్యాయేన న కథంచిద్విద్యయా సహ యోగమర్హతి । అతః విద్యయా సహానుష్ఠేయత్వేన వేదితవ్యయాఽవిద్యయా ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేన క్రియమాణ కర్మణైవ భవితవ్యమ్ । 'అమృతమశ్నుతే' అమృతం పరమాత్మానం ప్రాప్నోతి ।

నను కథమేకఏవా విద్యాశబ్దః ఫలాభిసన్ధ్యా కృతకర్మజాతస్య ఫలసంగకర్తృత్వత్యాగేన కృతకర్మజాతస్య చ వాచకత్వేన ప్రయోక్తుం యుక్త ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- భోగైశ్వర్య కామనయా క్రియమాణే కర్మణి బ్రహ్మ పరమపురుషార్థ భూతమితి జ్ఞానం న విద్యత ఇతి తత్ర తాదృశజ్ఞానాభావఏవా విద్యా । బ్రహ్మజ్ఞయజ్వనా ఫలనిస్పృహత్వేన క్రియమాణే కర్మణి భోగైశ్వర్యఫలజ్ఞానాభావరూపాఽవిద్యా తిష్ఠతి, సహి భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి స్వమాత్మాన మవిద్యాం గమయతి । బృహదారణ్యకే ఉత్క్రాన్తి ప్రకరణే (6, 4, 3,) "శరీరం నిహత్యా విద్యాం గమయిత్వా"-నిష్క్రామతీతి యదుక్తం తత్ర అవిద్యాశబ్దః ముమూర్షోస్తదభిత ఆసీనాన్ బాన్ధవాన్ ప్రతి జ్ఞానాభావపరః । తద్వత్ బ్రహ్మజ్ఞయజ్వా భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి స్వాత్మాన మవిద్యాం గమయతి । అతోఽత్ర నిగూఢార్థచమత్కారేణ అవిద్యాశబ్దోద్వ్యర్థకత్వేన ప్రయుక్తః- ఇతి ।

మూ:- అన్ధన్తమః ప్రవిశన్తి యేఽసంభూతి ముపాస
తే । తతో భూయఇవ తే తమోయ ఉసంభూత్యాగ్ం ర
తాః ॥12॥ అన్యదేవాహు స్సంభవా దన్యదాహురసంభ
వాత్ । ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే న స్తద్విచచక్షి
రే ॥13॥ సంభూతిం చ వినాశం చ య స్తద్వేదోభయ
గ్ం సహ । వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సంభూత్యాఽమృ
తమశ్నుతే ॥14॥

అస్యాయంభావః ప్రతిభాతి- సంభూతిర్నామ జీవాత్మనః పరమాత్మస్వరూపే సాయుజ్యావినాభూత శుద్ధస్వస్వరూపావిర్భావః, అతఏవ సా సంభూతిరుచ్యతే, సంభవ ఇతి చ । సంసారరూపరాహుముఖాత్ప్రముచ్య సమ్యగ్భూతః స్వరూపోద్భవః సంభవః । కామకారైరాచరితయాగాదికర్మ అసంభూతిరిత్యుచ్యతే, తేనహి సంభూతిర్నలభ్యతే । అతో యే 'అసంభూతిముపాసతే' తే అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి । యే పునః కర్మలేపభీతాస్సన్తః ఫలసంగకర్తృత్వాదిత్యాగే నానుష్ఠితేషు కర్మసు విద్యమానం నైష్కర్మ్యరహస్య మజానన్తః స్వాశ్రమవిహితకర్మజాతం స్వరూపతస్త్యక్త్వా కేవలం 'సంభూత్యాంరతాః' సంభూత్యుపాయభూత బ్రహ్మోపాసనే రతాః, తే తతోఽపి భూయోఽన్ధన్తమః ప్రవిశన్తి, విహిత కర్మత్యాగదోషాత్ । బ్రహ్మవిద్గృహస్థవిషయే సంభూత్యసంభూతిశబ్దౌ భావాన్తరగర్భౌ । తద్విషయే అసంభూతిః ఫలనిస్పృహత్వేన క్రియమాణం కర్మ, సమ్భూతిశ్చ తాదృశకర్మసహితబ్రహ్మవిద్యా । బ్రహ్మజ్ఞస్య పరవిద్యాధిగమేన ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ భవతః । తేనక్రియమాణాద్యతనకర్మజాతేన చ పునర్భవస్యాసమ్భవః । పునర్భవజనకఫలాభావాత్ఫలనిస్పృహతయా కృతస్య కర్మజాతస్య । ఈశ్వరే కర్తృత్వానిక

మాధాయ క్రియమాణేన కర్మయోగేన చానాద్యవిద్యాజనితో ఽహంకర్తేత్యాద్యహంకారమమకారాది ర్వినాశముపైతి । ఏవం ‘వినాశేన’ పునర్భవవినాశకేనోక్తలక్షణకర్మయోగేన ‘మృత్యుం తీర్త్వా’ పునర్మృత్యుంతీర్త్వా ‘సమ్భూత్యా’ ఉపాసిత భగవదనుగ్రహాజనితస్వస్వరూపావిర్భావేన ‘అమృతమశ్నుతే’ అమృతశబ్దనిర్దిష్ట నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపే బ్రహ్మణి సాయుజ్యం ప్రాప్నోతీతి యావత్ ।

బ్రహ్మవిద్గృహస్థః పరమాత్మాన మాకారత్రయేణోపాస్తే । (1)అన్తర్యాగకాలే దహరవిద్యానాయకం హృత్పుండరీకాధిష్ఠిత మన్తర్యామి రూపం పరమాత్మాన ముపాస్తే । (2) బహిర్యాగరూపాగ్నిహోత్రాదికాలే అగ్న్యన్తర్యామిణం పరమాత్మాన ముపాస్తే । (3) సూర్యోపస్థానకాలే ఽన్తరాదిత్యవిద్యానాయక మన్తరాదిత్య పురుషరూపిణం పరమాత్మానముపాస్తే, స్వహృదయస్థాన్తర్యామ్యభేదేన । శ్రూయతే హి తైత్తిరీయానన్దవల్ల్యామ్- “సయశ్చాయం పురుషే, యశ్చాసావాదిత్యే, స ఏకః” ఇతి । ఏవం స్థితే ‘హిరణ్మయేన’ ఇతి ద్వాభ్యామన్తరాదిత్యపురుషోపస్థానమాహ-

మూ:- హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖ
మ్ । తత్ త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్ట
యే ॥15॥

హే పూషన్ సర్వప్రాణిపోషక, హిరణ్యవర్ణసదృశజ్యోతిర్మయసూర్యబింబరూపపాత్రేణ అన్తరాదిత్య పురుషస్య “అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి” (బృ॥ ఉ॥ 4, 3, 6), “తస్య హవా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి” (ఛా॥ ఉ॥ 8, 3, 4), ఇత్యాది శ్రుతి

భ్యః సుప్రసిద్ధసత్యనామ్నః పరమాత్మనః తవ శుభాశ్రయ దివ్యసౌన్దర్యయుక్తం ముఖం అపిహితం ఛాదితం భవతి, తదపావృణు । కిమర్థమ్? 'సత్యధర్మాయదృష్టయే' సత్యం ధర్మోయస్య స సత్యధర్మా, సత్యధర్మాణం త్వామన్తరాదిత్య పురుషం ద్రష్టుమిత్యర్థః ।* సత్యనామాయం పురుషోన కేవలం దివ్యాద్భుత శుభాశ్రయ విగ్రహః కిన్తు సత్యధర్మాపి, అపహతపాప్మత్వాద్యనన్తకల్యాణగుణాకరోపీతి భావః, తాదృశగుణగణ సమేతరూపసౌన్దర్యమేవ హి జ్ఞానినాం ద్రష్టుం యోగ్యమ్ । తైత్తిరీయమహానారాయణానువాకే పరమాత్మప్రకరణే "హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ" ఇతి ప్రతీకేన ధృతే హిరణ్యగర్భసూక్తే ప్రతిపాదితోహిరణ్యగర్భః పరమాత్మేత్యస్మత్పూర్వాచార్యైరంగీకృతత్వాత్ తస్మిన్ సూక్తే "జనితాయఃపృథివ్యాయోవా దివం సత్యధర్మా జజాన" ఇతి కథితో దేవాధిదేవో జగత్స్రష్టా పరమాత్మా సత్యధర్మేతి శ్రుతః । శ్రీవిష్ణుసహస్రనామే చ పరమాత్మా "సత్యధర్మా" "సత్యధర్మపరాక్రమః" ఇతి ప్రసిద్ధః ।

ఛాన్దోగ్యే (1, 6, 6) అన్తరాదిత్య పురుష ఏవం వర్ణితః— "ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషోదృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వఏవ సువర్ణః, తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః"— ఇతి । 'హిరణ్యకేశః' ఇతి శ్రుతివచనం విష్ణోః ఇతిహాసపురాణ ప్రసిద్ధకేశవాభిధానస్య మూలమ్, తథైవ 'పుణ్డరీకమేవ మక్షిణీ' ఇత్యేతత్ పుణ్డరీకాక్షాభిధానస్య మూలమ్ । సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితఇత్యనేన దివ్యాద్భుతరూపోఽన్తరాదిత్య పురుషః అపహతపాప్మత్వాద్యనన్తకల్యాణ గుణగణఇతి ద్యోతితం భవతి, తదేవ ఈ

---

* సత్యధర్మాయ దృష్టయే ఇతి వైదిక ప్రయోగోయం 'వృత్రాయ హన్తవే' 'మహేరణాయ చక్షసే' ఇత్యాది వద్భవతీతి ప్రతిభాతి ।

శావాస్యేపి సత్యధర్మశబ్దేన ద్యోతితమ్ । దివ్యానర్ఘపురుషరత్నస్య హిరణ్యవర్ణసూర్యబింబపాత్రరూపం సంపుటం యుక్తమేవ, సంపుటే హి శ్రేష్ఠం రత్నం నిక్షిప్యతే । సూర్యమణ్డలస్య వర్తులాకారకుంభాది పాత్రసాదృశ్యేన సూర్యమణ్డలం హిరణ్మయపాత్రమితి రూపకోక్తిః ।

మూ:- పూషన్ ఏకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్యవ్యూహ
రశ్మీన్ సమూహ తేజః । యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే
పశ్యామి యోఽసావసౌ పురుషఃసోఽహమస్మి ॥16॥

సూర్యాదిశబ్దానాం సంపూర్ణార్థః పరమాత్మన్యేవ యుజ్యతే । సర్వప్రాణిపోషకత్వాత్ పూషన్, ఏకర్షే 'అద్వితీయాతీన్ద్రియద్రష్టః' యమ 'సర్వాన్తర్యామిన్' సూర్య 'స్వభక్తబుద్ధీనాం సుష్ఠుప్రేరక' ప్రాజాపత్య- ప్రజాపతేరావిర్భూతత్వాత్ ప్రజాపతి పూజితత్వాత్ ప్రాజాపత్య । యథా భరతజనపూజితోఽగ్నిర్భారతః । దృష్టినిరోధకాన్ ఉగ్రరశ్మీన్ వ్యూహవిగమయ, తథా జ్యోతిః సమూహ కిమర్థమ్? యత్ తే తవ కల్యాణతమం రూపమ్, తత్ పశ్యామి పశ్యేయమ్ । అథ తం పురుషం అహంగ్రహేణ గృహ్ణాతి సోఽహమస్మీతి । సోఽహమస్మీత్యహంగ్రహోపాసనేన పరమాత్మన్యాత్మహవిస్సమర్పణం కృతం భవతి, తదవిభక్తత్వాచ్చ । అసావసౌ వితివీప్సా అత్యాదరవ్యంజనార్థా ।

మాధ్యన్దినపాఠే "పూషన్నేకర్షే" ఇతి మన్త్రో నాస్తి కింతు "హిరణ్మయేన" ఇతి మన్త్రపఠిత్వా- "యోఽసావాదిత్యే పురుషః సోఽసావహమ్ । ఓం ఖం బ్రహ్మ"- ఇతి పఠితమిత్యవగమ్యతే । అతః "హిరణ్మయేన" ఇతి మన్త్ర ఏకఏవ తేషామన్తరావిత్య పురుషోపస్థానమన్త్రః । హిరణ్యశబ్దః ప్రాయః ఉత్తమభావేన వస్తువర్ణనే

ప్రయుజ్యతే । అన్తరాదిత్యపురుషోఽపి "హిరణ్మయః పురుషః" ఇతి వర్ణితః । అతస్తదావాసభూతస్యాదిత్యమణ్డలస్య రమణీయ హిరణ్మయ పాత్రత్వవర్ణనం యుజ్యతే, పరమాత్మా న ప్రత్యక్షః కింతు నిగూఢ ఏవ తిష్ఠతి, తస్య చ శుభాశ్రయం రూపం తదనుగ్రహేణ హృదయే వా సూర్యే వా యోగినో ద్రష్టుం శక్నువన్తి నాన్యే । అతః త్వాం ద్రష్టుకామోఽస్మి, కృపయా వివృతముఖో భవేతి యాచనం స్వరసమేవ। యథా ప్రథమమన్త్రే ఉగ్రప్రభామయం సూర్యమణ్డలం దృష్టిప్రతిబన్ధకపాత్రమివ సంభావ్య తదపావృణ్వితి యాచ్యతే, తద్వత్ ద్వితీయమన్త్రే వర్ణనాభేదేన దృష్టినిరోధకాన్ ఉగ్రరశ్మీన్ వ్యూహేతి యాచ్యతే ।

మూ:- వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తగ్ం శరీరమ్ ।
ఓం క్రతో స్మరకృతగ్ం స్మర క్రతో స్మరకృతగ్ం స్మర ॥ 17 ॥

మన్త్రోఽయం భృశం దుర్బోధః । శ్రీమన్నిగమాన్తదేశికవిరచితే భాష్యే ఏవముక్తమ్-

"పరిశుద్ధాత్మస్వరూపముచ్యతే। వాయురనిలమమృతమితి విద్యాకర్మానుసారేణ తత్ర తత్ర గన్తృత్వాద్వాయుః।నిలయనరహితత్వాత్ క్వచిదపి వ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలమ్ । అమృతం మ్రియమాణేఽపి దేహసన్తానే స్వయమమృతమ్" ఇత్యాది ।

బద్ధజీవః పరమాత్మాశ్రయణే నామృతత్వాయ కల్పత ఇతి మోక్షాత్పూర్వం జీవో నామృతశబ్దార్హః । అతో ముక్తజీవాత్మస్వరూపమేవ వాయురనిలమమృతమిత్యుచ్యతే । భస్మాన్తం శరీరమితి శరీరనాశస్యోక్తత్వాత్ విద్వద్విషయే చ పునర్భవబీజధ్వంసపూర్వక శరీర

నాశస్య వక్తవ్యత్వాత్ తథాశరీరే ధ్వస్తే విద్వాన్ సర్వగతా శరీర బ్రహ్మణి లీనోఽశరీర శుద్ధస్వరూపేణ తిష్ఠతి । అతః శరీరబద్ధాన్ముక్తస్సన్ 'వాయుః' = వాయురివ కామచారవాన్, కేవల దృష్టాన్తత్వేన వాయురిత్యుక్తమ్; యతో ముక్తః వాయుసంచార ప్రదేశానప్యతీత్య సర్వప్రాకృతలోకేషు తదతీత ప్రదేశేష్వపి విభు పరమాత్మని నిరర్గళకామచారీ భవతి; 'అనిలం' = శరీరనిబద్ధాకారేణ వ్యవస్థితత్వాభావాత్ ముక్తస్వరూపమనిలమ్; 'అమృతం' = భూయోమృత్య్వగ్రస్తశరీరబన్ధాసంభవాత్ । యదాప్యతాదృశం ముక్తస్వరూపమవాప్యతే 'అథ' = తదానీమేవ శరీరం భస్మాన్తం భవతి, యథా పునర్నోత్పద్యతే తథా ఆత్యన్తికం నాశం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ॥ తాదృశామృతత్వప్రాప్త్యర్థం యాచతే- 'క్రతో స్మర' ఇతి । క్రత్వాత్మక భగవన్ యజ్ఞమూర్తే । "అహం క్రతురహం యజ్ఞః" (గీ॥ 9, 16) ఇతి వచనాత్ । 'స్మర' = కృపయా మామన్త్యకాలే స్మర । 'కృతం స్మర' 'విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం సహ' ఇత్యుక్తరీత్యా యత్కించిన్మయానుష్ఠితం తత్ స్మర । క్వ పరిమితకాలేఽస్మిన్నాయుషి పరిమితశక్తినా మయా కృతం యత్కించిత్, క్వ చ మయా ప్రాప్తుమభిలషితశ్శాశ్వతాపరిమితానన్దస్వరూపో భవాన్, తథాపి "పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం" (గీ॥ 9, 26) ఇత్యుక్తరీత్యా అల్పమపి మత్కృతమన్త్యకాలే కృపయా స్మర, స్వీకురు, మామాత్మసాత్కుర్వితి భావః।

అథాఽన్తిమమన్త్రేణాగ్నిః ప్రార్థ్యతే 'అగ్నే నయ సుపథా' ఇత్యాది । అత్రాగ్నిశబ్దేనాగ్నిశరీరకః పరమాత్మా వివక్షితః । బ్రహ్మజ్ఞ గృహస్థో హ్యగ్నిద్వారా సర్వదేవతాన్తర్యామిణం పరమాత్మానమేవ యజతే । అస్మత్సమస్త పాపనిబర్హణం కృత్వా సన్మార్గేణాస్మాన్నయ 'రాయే' = యాంసజ్జీన జ్ఞానవైరా

గ్య భక్తిరూపసంపదే, అన్తతశ్చ పరమాత్మప్రాప్తిరూపసంపదే, ఇతి తాత్పర్యమ్ । 'భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ'= నమస్కారః పరమాత్మానం ప్రతి ముముక్షోః పరమశేషభావ మనన్య శరణత్వం చ ద్యోతయతి। యః పాపధ్వంసకః సుపథా నేతా చ స ఏవ మోక్షోపాయః ప్రాప్యశ్చ । ఆహ చ భగవాన్ "మామేకం శరణం వ్రజ, అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మా శుచః". ఇతి । యద్యేవం భగవానేవ మోక్షోపాయః తర్హి బ్రహ్మజ్ఞేన భగవదారాధనత్వేన యత్కృత్ క్రియతే తన్న మోక్షసాధనబుద్ధ్యా క్రియతే కిం తు భగవదారాధనం జీవస్వరూపానుగుణమితి స్వయంప్రయోజనత్వేన క్రియతే ।

అథ చతుర్థపరిచ్ఛేదే చతుర్థభాగః.

పంచాగ్నివిదో బ్రహ్మజ్ఞగృహస్థా ఇతి ప్రతిపాదనపరేఽస్మిన్ పరిచ్ఛేదే సోమయాగాది విషయాః కథితాః, సోమాద్యాహుతయశ్చామృతాహుతయ ఇతి ప్రదర్శితాః । సఏష కర్మకాణ్డోక్తః సోమయాగో భూరిద్రవ్యాది సహాయసాపేక్ష ఇతి న దరిద్రైః కర్తుం శక్యతే। అతస్తేషాం విదుషాం ఖేదో మా భూదితి సదాచారేణ బ్రహ్మోపాసనే వర్తనమేవ సోమయాగ ఇతి భావగర్భో భవతి తైత్తిరీయ మహానారాయణోపనిషదన్తిమభాగస్థః "తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ" ఇత్యారబ్ధో ఽనువాకః । యద్యపి యజ్ఞే పశువిశసనం "న వా ఉ వేతన్మ్రియసే న రిష్యసే" ఇత్యాది శ్రుతి ప్రమాణైర్న హింసేతి "అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్" (3, 1, 25)

ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితమ్, తథాపి పిష్టపశునైవ యజ్ఞః కర్తవ్య ఇత్యుపరిచరాదయో విశిష్టాధికారిణో మేనిరే। "యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః" ఇతి యావత్పర్యన్తం పూర్వకాలే బ్రాహ్మణా యజ్ఞశిష్టమాంసాశినో బభూవుః పలపైతృకం చ చక్రుః తావత్పర్యన్తం ప్రత్యక్ష పశుకరణే దోషశంకా నోత్పన్నా। విద్యుద్వధాదా యద్వత్ సపన్యానాయాసేన ప్రాణోపియుజ్యతే తద్వన్న భవతి యజ్ఞే విశసనమ్, ప్రత్యుతాతి సంకట ప్రకటనేన బహ్వాన్మ్రియతే పశుః యద్దృష్ట్వా యస్య కస్య వా ధాన్యాశినోదయార్ద్రహృదయస్య శోకజా జుగుప్సా జాయతే। ఈషదపి మనసి కరుణయా చలితే సతి యజ్ఞః పశువధపరిశేషో భవతి। కలియుగే ఉల్పశక్తిమతాం కిమేతేనాగ్ని శిరసి నర్తనసదృశేన కర్మణా, తద్వినా మోక్షోన భవతీతి నియమాభావాత్, సులభోపాయ భూతాత్మహవిస్సమర్పణరూప శరణాగత్యా కంచిదపి ప్రత్యవాయం వినా మోక్షసిద్ధేశ్చ।

ఆత్మహవిస్సమర్పణమేవ నిరపాయామృతాహుతిః। సోమయాగ రహస్యమాత్మహవిస్సమర్పణం నవనీతమివ దధ్న స్సముద్ధృత్య బ్రహ్మకాణ్డే "ఉపయామగృహీతోసి బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుంజీతైతద్వై మహోపనిషదం దేవానాం గుహ్యమ్" ఇతి ప్రతిపాదితం తైత్తిరీయ మహానారాయణోపనిషది। అస్యవాక్యస్య తాత్పర్యం కిమితి వివేచనీయమ్। కర్మకాణ్డే "ఉపయామగృహీతోసి వాయవేత్వా" (తై॥ సం॥ 1, అ॥ 4) ఇత్యాద్యుచ్చార్య సోమరసో దేవేభ్యోహూయతే। హేసోమ త్వముపయామాఖ్యే పాత్రే ధృతోసి వాయవే త్వా త్వాం సమర్పయామీత్యర్థః। "ఇయం వా ఉపయామః" ఇతి ఉపయామపాత్రం పృథివ్యేవేతి భావితమ్। అగ్నౌ దేవేభ్యః సమర్పణార్థం పాత్రేగృహీతః

సోమరసో ఽల్పప్రమాణోఽపి విపులాయాం పృథివ్యాం యావాన్ ధాన్యేతతావత్ప్రియాణి ఇతి దేవాః కృపయా మత్వా స్వీకుర్వన్తీవే తిభావేన ఉపయామపాత్రస్య పృథివీత్వేన రూపణం కృతమితి భావః స్ఫురతి । "ఉపయామగృహీతః" ఇత్యేతత్ తైత్తిరీయసంహితాయాం సమస్తపదమ్ । అత ఉపనిషద్యపి సమస్తపదత్వేనైవ గృహీత్వా "ఉపయామగృహీతః" ఇత్యస్య బ్రహ్మకాణ్డానుగుణోఽర్థో వర్ణనీయః । తథాహి- ఆత్మహవిస్సమర్పణకాలే విద్వాన్ స్వాత్మానం సంబోధ్య బ్రవీతి 'ఉపయామగృహీతోఽసి' ఇత్యాది । అస్య భావః- హే ఆత్మన్ యథా దేవభక్షః సోమ ఉపయామపాత్రే గృహీతో హూయతే తద్వదస్మిన్ ఆత్మసమర్పణరూపే మహాయజ్ఞే త్వం ఉపయామపాత్రరూపితే సువిపుల శ్రద్ధారూపే పాత్రే గృహీతోఽసి, "బ్రహ్మణే త్వా మహసఓమ్"= మహసే భూమ్నే సర్వగతాయానన్తాయ, బ్రహ్మణే మహాత్మభూతాయ పరమాత్మనే త్వాం ఓమ్ స్వాహేతి సమర్పయామీతి శేషః । 'ఇత్యాత్మానం యుఞ్జీత' ఇతి వాక్యఖణ్డ ఆత్మహవిస్సమర్పణకాలే అనుసన్ధాతవ్యం పరమాత్మని స్వాత్మనో యోగం వక్తి । ఏతద్ధ వై దేవానాం గుహ్యమిత్యనేన దేవా బ్రహ్మజ్ఞాస్సన్తో బ్రహ్మాగ్నావాత్మ సమర్పణరూపం మహాక్రతుం కృతవన్త ఇతి సూచితం భవతి । సాక్షాద్దేవైరనుష్ఠితః సత్సంప్రదాయోఽయం మనుష్యైరపి నైవం ప్రకృతిమాస్థాయానుష్ఠితవ్య ఇతి భావః ।

ఇతి ఆత్రేయనారాయణశర్మ విరచితే కతిపయవేదాన్తవా
క్యార్థవిచారే చతుర్థపరిచ్ఛేదః సమాప్తః.
శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శ్రీమతేనమః.

పంచమపరిచ్ఛేదః.

వృక్షవిషయః.

భగవద్గీతాయాం (15, 1) "ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖ" మితి కథితోఽశ్వత్థవృక్షః సంసారవృక్ష ఇత్యత్ర న కోపి సంశయః, సచ చ్ఛేత్తవ్యః । తైత్తిరీయారణ్యకే (1, 11, 52) "ఊర్ధ్వమూలమవాక్ఛాఖం వృక్షం యోవేద సంప్రతి" ఇతి, తథా కఠోపనిషది (6, 1) "ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్ఛాఖ ఏషోఽశ్వత్థః సనాతనః" ఇతి ప్రోక్తోవృక్షస్తు న సంసారవృక్షః ప్రత్యుత పరం బ్రహ్మైవేతి ప్రతిభాతి । తద్దర్శయితుం వృక్షప్రసంగ సంగత్యా చ శ్రుతిషు మనవాలోకితాః సర్వే వృక్షాయథామతి వ్యాఖ్యాస్యన్తే ।

1

ఋగ్వేదే 10 మణ్డలే, విశ్వకర్మదేవతాకే 81 సూక్తే చతుర్థీ ఋగేషా భవతి—

"కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆసయతో ద్యావాపృథివీ
నిష్టతక్షుః । మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతే దుతద్యదధ్యతిష్ఠ
ద్భువనాని ధారయన్"- ఇతి ।

అస్మిన్ సూక్తే విశ్వతశ్చక్షురిత్యాదవిశేషణైః శేషవిశ్వకర్మా పరమాత్మా । సజగదుపాదానకారణభూతోవృక్షః । కిం తద్వనం కః

స వృక్ష ఇతి ప్రశ్నే విశ్వకర్మణోఽన్యః కోవా స వృక్షో భవేత్ స ఏవ జగత్కారణం వృక్షఇతి భావో వివక్షితః । అతో నిర్ధారణరూపముపదేశమాశ్రిత్యాఽఽమ్నాతం తైత్తిరీయబ్రాహ్మణే-

> "బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్ । యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః । మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వః ।
> బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్"- ఇతి ।

ఏష కారణవృక్షః పరమపూజ్యః, న చ్ఛేద్యః ।

2

ఛాన్దోగ్యే (౮, 5, 3) "తదశ్వత్థః సోమసవనః" ఇతి ప్రోక్తః పరబ్రహ్మలోకే విద్యమానో వృక్షోఽపి పూజ్యః, న చ్ఛేద్యః ।

3

ఋగ్వేదే 10 మణ్డలే, 73 ఇన్ద్రదేవతాకే సూక్తే అష్టమీ ఋగేషా భవతి-

> "త్వమేతాని పప్రిషే వినామేశాన ఇన్ద్ర దధిషే గభస్తౌ ।
> అనుత్వా దేవాః శవసా మదన్త్యుపరిబుధ్నాన్ వనినశ్చకర్థ"- ఇతి ।

అస్యార్థః- హే ఈశాన ఇన్ద్ర త్వం ఏతాని వనానీతి శేషః, వేదే వనశబ్దో వృక్షే మేఘే చ భవతి । ఏతాని వనాని మేఘాన్ ఇత్యర్థః, విపప్రిషే నామ విపూరయసి ఏవ । ఉదకేనేతి శేషః । తాని త్వం న కేవల ముదకేన పూరయసి కిన్తు దధిషే గభస్తౌ హస్తే ధారయసి । వేదే గభస్తిశబ్దో హస్తార్థకః కిరణార్థకశ్చ । వర్షాభిమానిదేవతేన్ద్ర

ఆకాశే మేఘరూపం పాత్రముదకేన పూరయిత్వా హస్తే ధృత్వా సోమరసబుద్ధ్యా మేఘోదకం పిబతీతి భావః । పిబతీతి భావః త్వామను దేవామదన్తీతి వచనాదున్నేతవ్యః । శవసా బలేన త్వదితరే దేవా అపి త్వామను పీత్వా మదన్తి । సర్వం మేఘోదకం దేవైరేవ పీతం చేద్భూలోకవాసినాం కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ ‘ఉపరిబుధ్నాన్ వనినశ్చకర్థ’ ఇతి । త్వం తానేవ మేఘాన్ ఉపరిబుధ్నాన్ ఉపరిమూలాన్ అధోముఖాన్ వనినః మేఘోదకబిన్దురూప ఫలదాతౄన్ వృక్షాన్ చకర్థ కృతవానసి । వర్షధారాః ఊర్ధ్వబుధ్నమేఘ వృక్షస్య ఫలభరిత శాఖా ఇతి రూపకాలంకారో వివక్షితః । మేఘరూపవృక్షాణాం ధారారూప శాఖా మేఘాదూర్ధ్వప్రదేశే ప్రసృతా భవేయుశ్చేదస్మాకం వర్షాభావః స్యాత్, తస్మాభూదిత్యాకాశే విద్యమానత్వాద్దైవభోగ్యాఽపి మేఘ వృక్షానూర్ధ్వమూలానధశ్శాఖాన్ కృతవానసీతి భావః । ఏవ మేఘరూప వృక్షోఽపి స చ్ఛేత్తవ్యః, లోకోపకారిత్వాత్ ।

4

ఋగ్వేదే 1 మణ్డలే 24 సూక్తే వరుణదేవతాకా సప్తమీ ఋగేషా భవతి-

“అబుధ్నే రాజా వరుణో వనస్యోర్ధ్వం స్తూపం దదతే
పూతదక్షః । నీచానాఃస్థురుపరిబుధ్న ఏషామస్మే అన్తర్ని
హితాః కేతవః స్యుః”- ఇతి ।

అస్మిన్ మన్త్రే వర్ణితం వనం, వృక్షః, సూర్య ఇతి ప్రతిభాతి । అత్ర వరుణశబ్దేన పరమాత్మాఽభిప్రేతః ప్రతిభాతి, ఋగ్వేదే బహుస్థలేషు వరుణేన్ద్రాదిశబ్దాః పరమాత్మ వాచకా భవన్తి, యత

ఉక్తమృషిణైవ- "ఇన్ద్రం మిత్రం వరుణమగ్నిమాహురథో దివ్యః స సుపర్ణో గరుత్మాన్ । ఏకం సద్విప్రా బహుధా వదన్త్యగ్నిం యమం మాతరిశ్వానమాహుః" (1, 164, 46) ఇతి । పూతదక్షః శుద్ధబలః రాజా వరుణః, 'అబుధ్నే' మూలరహితే ఆకాశప్రదేశే, వనస్య స్తూపం వృక్షస్య సమూలం స్తమ్భం, దదతే ధారయతే । సూర్యరూప వృక్షస్య స్తమ్భో మధ్యాహ్నే సూర్యమణ్డలస్యోపరితనభాగే కుత్రచిద్వరుణేన ధార్యతే, అతో వరుణశక్త్యా నిరధిష్ఠానే వ్యాకాశే సూర్యోఽవృతస్తిష్ఠతీతి భావః । ఏష సూర్యరూపో వృక్షః 'ఉపరిబుధ్నః' ఊర్ధ్వమూలః । 'నీచీనాః స్థుః' అధః ప్రసృతా భవన్తీతి యావత్ । కే? చతుర్థపాదోక్తాః కేతవ ఏవ తృతీయపాదే వ్యాఖ్యాతార్థాః । ఉపరిబుధ్నస్య సూర్యవృక్షస్య కేతవః అధః ప్రసృతాః శాఖా ఇవ భవన్తీతి భావః । తే 'కేతవః' సూర్యరశ్మయః, 'అస్మే' అస్మభ్యం అస్మదుపకారాయేతి యావత్, 'అన్తర్నిహితాః స్యుః' అన్తర్నిహితా భవన్తు । కస్యాన్తః? సూర్యాన్తరేవ । కథమేతత్ యతస్తే సూర్యే నిహితా భవన్త్యేవ? అద్య భవన్తి తద్వత్ సదా భవన్త్వితి ప్రార్థనా । యద్వద్వర్షధారాం వినా తద్వత్సూర్యస్య తేజోధారాం వినా భూమౌ ప్రాణ్యాదయో న జీవితుం శక్నువన్తి, అతః సర్వభూతానాం సస్యానాం చోపకారాయ సదా సూర్యే రశ్మయో భవన్తు, అక్షయకాన్తియుతం వరుణధృతం సూర్యం వయమస్మత్పుత్రపౌత్రాశ్చ "పశ్యేమ శరదః శతమ్, జీవేమ శరదః శతమ్" ఇతి భావః ।

సాయణస్తు వరుణస్య "కేతవః ప్రజ్ఞాపకాః ప్రాణా అస్మే అస్మాస్వన్తర్నిహితాః స్థాపితాః స్యుః, మరణం న భవతీత్యర్థః" ఇత్యాహ । ఋగ్వేదే ప్రథమమణ్డలే నవమసూక్తే సప్తమాష్టమమన్త్రవ్యాఖ్యానే తదితరత్ర చ సాయణ ఏవ 'అస్మే' ఇత్యస్య 'అస్మ

భగ్నం' ఇత్యర్థం వ్యాఖ్యాతవాన్ । అత్రాపి స ఏవార్థో యుజ్యతే । కేతుశబ్దస్య రశ్మిపరత్వం విహాయ ప్రాణపరత్వకల్పనం క్లిష్టమ్ । కేతుమన్తం సూర్యం లోకోపకారాయ వరుణో ధారయత ఇత్యస్మిన్ వరుణదేవతాకే మన్త్రే వరుణస్య మాహాత్మ్యం ప్రకటితమ్ ।

5

ఋగ్వేదే నవమమణ్డలే సోమదేవతాకే పంచమే సూక్తే దశమీ ఋగేషా భవతి-

"వనస్పతిం పవమాన మధ్వా సమఙ్గ్ధి ధారయా । సహ
స్రవల్శం హరితం భ్రాజమానం హిరణ్యయమ్" ఇతి ।

"హే పవమాన సోమ! హరితం హరితవర్ణం హిరణ్యయం కదాచిద్ధిరణ్మయవర్ణం చ భ్రాజమానం దీప్యమానం సహస్రవల్శం వనస్పతిం దేవం ధారయా ధారామయేన మధ్వా మధునా సమఙ్గ్ధి అంఙ్క్ష్వ సంస్కుర్విత్యర్థః" ఇతి సాయణః ।

క ఏష హిరణ్మయో వనస్పతిరితి సాయణేనాత్ర నోక్తమ్ । కర్మకాణ్డోక్తదేవతాసు వనస్పతినామ దేవతా "యత్ర వేత్థ వనస్పతే దేవానాం గుహ్యా నామాని" ఇత్యాది మన్త్రప్రసిద్ధా భవతి । అత్ర మన్త్రోక్తస్తు హిరణ్మయో వనస్పతి ర్హిరణ్యవర్ణ ఆదిత్య ఏవ స్యాత్ । ఆదిత్యం హిరణ్యవర్ణవృక్షత్వేన రూపయిత్వా తం మధ్వాఖ్యసోమధారయా సించతి సోమదేవతా ప్రార్థ్యత ఇతి భాతి । యథా లోకోపకారకోస్మాకో ఽయం న కదాపి శుష్యే త్తథా తం ధారయా సమఙ్గ్ధి, ఇతి భావః ।

6

అథ ఋగ్వేదే ప్రథమమణ్డలే 164 సూక్తే ఏకప్రకరణత

యా త్రిభిర్మంత్రైః (20, 21, 22) కశ్చిద్వృక్షః పక్షిణౌ పక్షిణశ్చ వర్ణితాః । తద్యథా-

"ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరి షస్వజాతే । తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో ఽభిచాకశీతి ॥ యత్రా సుపర్ణా అమృతస్య భాగమనిమేషం విదథా ఽభిస్వరన్తి । ఇనోవిశ్వస్య భువనస్య గోపాః సమా ధీరః పాకమత్రావివేశ ॥ యస్మిన్ వృక్షే మధ్వదః సుపర్ణా నివిశన్తే సువతే చాధివిశ్వే । తస్యేదాహుః పిప్పలం స్వాద్వగ్రే తన్నోన్నశద్యః పితరం న వేద" ఇతి ॥

నక్షత్రగణపూరిత నీలవర్ణ ఆకాశో మధ్యోన్నతో ఉభితః ప్రసృతకనమాఽభూతశాఖా సమూహవాన్ వృక్షఇవోత్ప్రేక్షితః ప్రతిభాతి । ఏకస్మిన్ కాలే ఆకాశస్యార్ధభాగమాత్రో దృశ్యతే । ఏష ఆకాశ వృక్షస్య స్తంభో భూమిసకాశాదూర్ధ్వ ముచ్ఛ్రితఇతి మనసా భావితవ్యమ్ । తత్ర స్తంభసకాశాదభితః ప్రసృతాసు శాఖోపశాఖాసు లంబమానాన్యసంఖ్యాతాని శుభ్రపుష్పఫలాని నక్షత్రాణ్యేవ। నక్షత్రగణమధ్యభాగేషు నీలవర్ణాకాశభాగాః శాఖానాం పర్ణాని । యథా పక్షిణః ఫలభక్షణార్థం వృక్షస్య శాఖాయాః శాఖాన్తరం గచ్ఛన్తి, తద్వత్ పక్షిత్వేన రూపితస్య సూర్యస్య కృత్తికాదినక్షత్రేషు నక్షత్రాన్నక్షత్రాన్తరగమనం ఫలభక్షణార్థమ్ । అపి చ ఆకాశస్యావశ్యాయవర్షోదకస్థానత్వాద్దివిభవా ఆపో మేఘరూపవృక్షో భూత్వా బిన్దురూప ఫలాని వర్షన్తి । తాని సుతీక్ష్ణైః సూర్యస్తద్రశ్మయశ్చ పిబన్తి । మర్త్యదృగగోచరా దేవా అపి సూర్యే తద్రశ్మిషు చాన్తర్భూయ నక్షత్రరూప ఫలాని వర్షబిన్దురూప ఫలాని చ భక్షయన్తి । యద్యపి చన్ద్రోఽపి నక్షత్రాన్నక్షత్రంగచ్ఛతి, తథాపి

హిమాంశుత్వాన్న కించిత్ పిబతి, ప్రత్యుత ఆకాశవృక్షే దేవానాముపభోగాయ ఫలానామగ్రిమ మతిభోగ్యం ఫలం సోమరస పూరితశ్చన్ద్ర ఏవ । ప్రసిద్ధం హి పురాణాదిషు సుధాంశుః సోమోరాజా మాసి మాసి దేవైరమృతరసత్వేన పీయత ఇతి । శ్రుతిశ్చ "ఏష సోమోరాజా తద్దేవానామన్నమ్" (ఛా॥ ఉ॥ 5, 10, 4) ఇతి ।

ఏవం సతి ప్రథమమన్త్రార్థ ఇత్థం స్ఫురతి- మన్త్రోక్తౌ ద్వా పక్షిణౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ । ఆకాశసంచారేణ ఖగత్వాత్ పక్షిత్వేన రూపితౌ । తయోరాశ్రయభూతో వృక్షో యథోపపాదిత ఆకాశ ఏవ । ఉభయోస్సమానం తం వృక్షం తౌ పరిషస్వజాతే, పరిష్వజతః । తయోరన్యః సూర్యః స్వాదు పిప్పలం చన్ద్రరూపం స్వాదు ఫలం దివిభవం స్వాదూదకం చాత్తి । అన్యశ్చన్ద్రస్తు స్వయమనశ్నన్ దేవానా మన్నభూతో నవోనవో భూత్వా ఽక్షయామృతరస పాత్రమివ అభిచాకశీతి విరాజతే- ఇతి ।

'యత్రా సుపర్ణాః' ఇతి ద్వితీయమన్త్రే సోమయాగభావనా ఽన్తర్హితా భవతీతి ప్రతిభాతి । తస్య భావగ్రహణాత్పూర్వం భూమికారూపేణ కించిదుచ్యతే-

(1) వాజసనేయ సంహితాయాం యజ్ఞభూమివిషయే ఏషమన్త్రో భవతి- "పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్ను దాదాయ పృథివీం జీవదానుమ్, యామైరయఞ్చన్ద్రమసి స్వధాభిస్తాము ధీరాసో అనుదిశ్య యజన్తే"- ఇతి* । అయం భావార్థః- పురా దేవా భూమ్యా

* ఏషమన్త్రః తైత్తిరీయ సంహితాయామపి (1, 1, 9) భవతి। తత్ర 'జీవదానుం' ఇత్యస్యస్థానే 'జీరదానుః' ఇతి 'తాము' ఇత్యస్య స్థానే 'తాం' ఇతి, 'అనుదిశ్య' ఇత్యస్య స్థానే 'అనుదృశ్య' ఇతి పాఠభేదః। మన్త్రస్య ప్రతిపదార్థో భట్ట భాస్కర వ్యాఖ్యానాదిషు ద్రష్టవ్యః ।

మేన యజ్ఞం చక్రుః; కిన్తు క్రూరే ఘోరే దేవాసురే యుద్ధే ప్రాప్తే దేవాః శివదాత్రీం స్వేషాం యజ్ఞభూమిం దివి చన్ద్రమసి నిక్షిప్య యుద్ధం చక్రుః; సాఽద్యాపి చన్ద్రస్య వశే తిష్ఠతి; ఇహ లోకే యజ్ఞకర్తారో మానవాః స్వేషాం యజ్ఞభూమిం తామేవ చన్ద్రే నిక్షిప్తాం దివ్యాం యజ్ఞభూమిం మత్వా యజన్త ఇతి । వాజసనేయసంహితాభాష్యకార ఆహ- "భూమేస్సారభాగం దేవయజనం చన్ద్రే స్థాపయామాసుః, తత్కృష్ణవర్ణమిదానీమపి దృశ్యతే ఇత్యాఖ్యానమయం మన్త్రో బ్రూతే"- ఇతి । ఏకాగ్నికాణ్డే నామకరణప్రకరణే "యద్భూమేర్హృదయం దివి చన్ద్రమసి శ్రితం"- (2,13,3) ఇతి మన్త్రస్య హరదత్తవ్యాఖ్యానమ్- "యద్భూమేః............హృదయం దివి ఆకాశే చన్ద్రమసి శ్రితం మిశ్రితం కళంకత్వేన, భూచ్ఛాయా చన్ద్రమసః కళంకః" ఇతి । భూచ్ఛాయా ఇత్యేతన్నోపపద్యతే, చన్ద్రగ్రహణకాలాదన్యస్మిన్ కాలే హి భూచ్ఛాయా చన్ద్రమసం న స్పృశతి । చన్ద్రమసి దృశ్యం కృష్ణవర్ణం సార్వకాలీనమ్ । అతో భూమేస్సారభాగం భూమేర్హృదయత్వేన సంభావ్య తచ్చన్ద్రమసి శ్రితమితి స్వాభావికోఽర్థః, శ్రితం ఆశ్రయీకృతం నిక్షిప్తమిత్యేతత్ । శుభ్రే చన్ద్రే శశాద్యాకారేణ భావితో యః కృష్ణభాగో దృశ్యతే స చన్ద్రలోకస్యైవాత్యున్నత పర్వతానాం మధ్యగతో భాగః । శుభ్రభాగశ్చ సలిలమయో భవతి దర్పణ ఇవ చ సూర్యకాన్త్యా ప్రకాశత ఇతి ప్రాచీనామేనిరే । యద్యపి దేవా దివిషదః, తథాపి తే భూమిమాగత్య భూమౌ తత్ర తత్ర రమణీయప్రదేశేషు యజ్ఞం చక్రురిత్యాఖ్యాయికాస్సన్తి । ఏవంజాతీయా ఆఖ్యాయికా భావనావిశేషజన్యా । కిమర్థమ్? ఏతే రమణీయ ప్రదేశాస్సాక్షాద్దేవైః కృతయజ్ఞాదినా పవిత్రీకృతాః, అతోఽస్మాభిరపి యజ్ఞాదికరణాయ శ్రేష్ఠాః ప్రదేశా ఇతి భావనార్థమ్ ।

చన్ద్రే దృష్టః కృష్ణభాగః కింస్విదస్మద్భూమేరేవ సారభూతో హృదయభాగస్తత్ర నిక్షిప్తః ఇత్యుత్ప్రేక్షితా భావనా భవతి । భూమేర్హృదయం దివిభవే చన్ద్రే నిక్షేప్తుం దివిషద్భ్యో దేవేభ్యోఽన్యే కేవా శక్నుయుః? అతో దేవాః పురా పూర్వకాలే భూమావపి యజ్ఞకర్తారః కాలక్రమేణ భూమావసురబాధాం దృష్ట్వా స్వేషాం యజ్ఞభూమిరూపం భూమేస్సారభాగం చన్ద్రే నిక్షిప్తవన్త ఇత్యపి భావనా కృతా। కిమర్థమ్? ఇహాస్మాకం వేదిరూపా భూమిర్న కేవలం సామాన్యా భూమిః ప్రత్యుత యం సోమం వినా యజ్ఞో న ప్రవర్తతే తతస్సోమస్థానభూతే చన్ద్రమసి దేవైర్నిక్షిప్తత్వేన యా యజ్ఞభూమిర్దివ్యాకృతా తామేవ దివ్యాం యజ్ఞభూమిమిహాస్మద్యజ్ఞభూమావనుసన్ధాయ యజ్ఞాదికం కర్తుమ్। ఏవంరీత్యా శ్రేష్ఠవస్తువిషయే ప్రకర్షభావనాకరణజన్యాఽభిసన్ధిర్న ప్రత్యక్షవస్తుబోధకశాస్త్రవిషయా భవతి, ప్రత్యుత పరమాశ్రద్ధా దృష్ట్యేకగోచరా । ఏవంజాతీయప్రకర్షభావనాజన్యం హి భూలోకే విష్ణోరర్చాస్థానవిశేషేషు శ్రీవైకుణ్ఠ ఇత్యాదినామసమర్పణమ్, తత్రత్యాసు చార్చాసు జ్ఞానదృష్ట్యా సాక్షాద్వైకుణ్ఠనాథస్య భావనమ్ ।

(2) ఇత్థం చన్ద్రమణ్డలే భావితాయా యజ్ఞభూమేః పూజ్యత్వే సతి చన్ద్రసూర్యాభ్యాముపరి నక్షత్రప్రదేశే చన్ద్రదేవతాకమృగశీర్షనక్షత్ర సంయుక్తో మహాఽఽసూమవాన్ చతుష్కోణక్షేత్రాకారనక్షత్రరాశిః తారామృగాకారో యజ్ఞపురుష ఇతి వేదే ఇతిహాసాదిషు చ వర్ణితస్సన్ దివి దేవానాం దేవయజనస్థానత్వేనాపి భావితః । అస్య నక్షత్రరూపయజ్ఞస్య నామ ప్రజాపతిరితి శ్రూయతే, క్వచిద్విష్ణురితి చ । 'యజ్ఞో వై విష్ణు' రితి విష్ణునామ్నా యజ్ఞస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ । అస్య యజ్ఞస్య మృగశిరో నక్షత్రమేవ శిరః; తద్దక్షిణతః క్షేత్రాకారచతుష్కోణేషు యాని చత్వారి నక్షత్రాణి తాని

యజ్ఞమృగస్య చత్వారః పాదాః । తేషాం మధ్యే బాణాకారేణ ఋజురేఖాయాం త్రీణి ప్రధాననక్షత్రాణి సన్తి తదితరక్షుద్రనక్ష త్రైస్త్రికమ్ । ఐతరేయబ్రాహ్మణే కథా శ్రూయతే - ప్రజాపతిః ఋశ్యమృగరూపం ధృత్వా స్వదుహితరం రోహిణీం రోహిన్నామ మృగీరూపమాస్థితాం చకమే; తస్య శిక్షార్థం దేవానాం వచః శ్రుత్వా రుద్రో బాణం ముమోచ, స చ రుద్రముక్తో బాణః ప్రజాపతేర్మృగకాయేఽద్యాపి ప్రోతో దృశ్యతే- ఇతి । అస్య తారామృగస్యాభ్యాశే ఆగ్నేయభాగే విద్యమానం రుద్రదేవతాకం మృగవ్యాధనక్షత్రమేవ రుద్రః; తన్ముక్తో బాణః పూర్వోక్తం బాణాకారం నక్షత్రత్రికమేవ; స చ బాణో మృగవ్యాధనక్షత్రాత్ సమరేఖాయాం మృగకాయమధ్యే భవతీతి కారణాద్రుద్రముక్తో బాణ ఇత్యుత్ప్రేక్షితః । కథైషా శతపథబ్రాహ్మణేపి లభ్యతే, తత్ర స్పష్టముక్తం "స వై యజ్ఞ ఏవ ప్రజాపతిః" ఇతి ।

అస్య యజ్ఞాఖ్యతారామృగస్య విషయే మహాభారతే సౌప్తికపర్వాన్తర్గతైషీకపర్వణి కథా లభ్యతే- దేవా రుద్రమజానన్తో యజ్ఞమారేభిరే, రుద్రస్తం యజ్ఞం బాణేన వివ్యాధ, విద్ధో యజ్ఞో మృగరూపేణ ఖముత్పపాత, తత్రాపి రుద్రేణానుద్రుతః సంచరతి- ఇతి । భూమిసకాశాన్నక్షత్రాణామాకాశోత్పతనస్యాసంభవాదాకాశే సదా విద్యమాన పూర్వోక్తతారామృగవ్యాప్తప్రదేశ ఏవ దేవానాం యజ్ఞస్థానత్వేన భావిత ఇతి ఫలతి ।

ఏష ఏవ తారామృగో దక్షకృతయజ్ఞస్య రూపమితి హరివంశే 222 అధ్యాయే ఉక్తమ్- దక్షకృత రుద్రభాగ విహీనోఽశ్వమేధ యజ్ఞః క్రతురూపః రుద్రబాణవిద్ధః స్వశరీరాన్తర్గత బాణేనైవ బ్రహ్మాణం శరణముపాధావత్, తం బ్రహ్మోవాచ-

ఏవం రూపో నభసి త్వం భవిష్యసి మహామృగ ।
విజితశ్చ త్రిపర్వేణ శరేణానత పర్వణా ॥

తిష్ఠ నక్షత్రశిరసి సహ రుద్రేణ నిత్యశః ।
సోమేన సహ సంయుక్తో ఒక్షుయేణాన్వయేన చ ॥-

దివి సంచారభూతాభిస్తారాభిస్సహ సంగతః ।
జ్యోతిషాం జ్యోతిర్భూతస్త్వం ధ్రువస్త్వం శాశ్వతో భవ ॥

ఇత్యాది । బ్రహ్మాణం యజ్ఞమృగ ఉపాధావత్ = రోహిణీ నక్షత్రము పాధావదిత్యర్థః । తన్నక్షత్రస్య దేవతా హి బ్రహ్మా । రుద్రేణ సహ=రుద్ర దేవతాకార్ద్రానక్షత్రేణ సహ । సోమేన సహ=సోమదేవతాక మృగశిరోనక్షత్రేణ సహ । శరస్తు పూర్వప్రదర్శితరీత్యా మృగవ్యాధ నక్షత్రముక్తః । ఇత్థంజ్యోతిర్భూతః శాశ్వతః సుప్రసిద్ధో యజ్ఞో దివి తిష్ఠతి । రామాయణే అరణ్యకాణ్డే 43 సర్గే మారీచస్య మృగరూపం దృష్ట్వా రామవాక్యమ్-

ఏష చైవ మృగః శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః ।
ఉభావేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగమహీమృగౌ ॥ ఇతి.

మహాభారత అరణ్యపర్వణి రామోపాఖ్యానే (277 అ॥ 20 శ్లో॥)

"అన్వధావన్మృగం రామో రుద్రస్తారామృగం యథా"। ఇతి । మహాభారతే ఆదిపర్వణి (40 అ॥ 14, 15 శ్లో॥) పరిక్షిన్మృగరూపవర్ణనే-

"సకదాచిన్మృగం విద్ధ్వా బాణేనానతపర్వణా। పృష్ఠతో ధనురాదాయ ససార గహనే వనే ॥ యథైవ భగవాన్రుద్రో విద్ధ్వా యజ్ఞమృగం దివి। అన్వగచ్ఛద్ధనుష్పాణిః"...... ......ఇత్యాది.

(3) యజ్ఞే ప్రవర్గ్యప్రకరణే శతపథబ్రాహ్మణే (14, 1, 1, 1) కథా భవతి- యజ్ఞో విష్ణుర్దేవానాం మధ్యే సర్వాతిశయయశాః సజ్య ధనుష్కోట్యుపరిశిర ఆధాయ తస్థే; తం యోద్ధుం దేవా న శేకుః; తైః ప్రేరితా వమ్రయో ధనుర్జ్యాం (అధోభాగే) ఖాదితవన్తః; తేన ధనురూర్ధ్వముత్ప్లుతం యజ్ఞశిరసా సహ; విగతశిరసా యజ్ఞేన యజమానా దేవా న కించిచ్ఛ్రియః ప్రాప్తవన్తః-ఇత్యాది 1. కథేయం తైత్తిరీయారణ్యకేపి (5,1,1-7) భవతి, తత్ర యజ్ఞస్య వైష్ణవముఖ ఇతినామ దృశ్యతే; దేవైః ప్రేరితౌ దేవభిషజావశ్వినౌ "తావేతద్యజ్ఞస్య శిరః ప్రత్యధత్తాం । యత్ప్రవర్గ్యః । తేన సశీర్ష్ణా యజ్ఞేన యజమానాః । అవాశిషోరున్ధత । అభిసువర్గం లోకమజయన్" ఇత్యాది। శతపథకథాయాం యజ్ఞో విష్ణురాదిత్య ఇత్యపి వర్ణితః। తలవకారబ్రాహ్మణే చ యజ్ఞస్య విచ్ఛిన్నమపగతం శిరః అసావాదిత్య ఏవేతి ప్రోక్తమితి విజ్ఞాయతే 2. అయమర్థః తైత్తిరీయారణ్యకేపి లభ్యతే- "శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య । యత్ప్రవర్గ్యః । అసౌ ఖలు వా ఆదిత్యః ప్రవర్గ్యః । తస్య మరుతో రశ్మయః" (5, 4, 8) ఇతి। అన్యత్ర తస్మిన్నేవారణ్యకే (1, 5 అనువాకే) శ్రూయతే- "దివ్యస్యైకా ధనురార్త్నిః । పృథివ్యామపరా శ్రితా । తస్యేన్ద్రో వమ్రిరూపేణ । ధనుర్జ్యామఛినత్ స్వయం । తదిన్ద్రధనురిత్యజ్యం। అభ్రవర్ణేషు చక్షతే । ఏతదేవ శంయోర్బార్హస్పత్యస్య । ఏతద్రుద్రస్య ధనుః । రుద్రస్య త్వేవ ధనురార్త్నిః । శిర ఉత్పిపేష।

---

1. మ్యూర్ పణ్డిత విరచిత "సంస్కృతటెక్స్ట్స్" నామకగ్రన్థస్య చతుర్థ సంపుటె 124 పత్రం ద్రష్టవ్యమ్.

2. "ఇండియన్ ఆంటిక్వెరి" పత్రికాయాః త్రయోదశీయ సంపుటె 21 పత్రె డబ్ల్యు. డబ్ల్యు. విట్నినా లిఖితం తలవకార బ్రాహ్మణె అస్యాం కథాయాం భాషాంతరం ద్రష్టవ్యమ్.

స్వపవర్గో౽భవత్” ఇతి ।

అస్యా విచిత్రకథాయా ఉత్ప్రేక్షా చమత్కారాదికం యథామతి తర్కితం విజ్ఞాప్యతే । యజ్ఞపురుషస్య విష్ణోః సర్వాన్తర్యామిత్వాదినా నానా శరీరత్వాత్స ఏవాగ్నిరూపీతి సూర్యరూపీతి సోమరూపీతి మేఘరూపీతి పూర్వోక్తమృగశీర్షాదినక్షత్రరాశ్యాకార ఇతి తదితరాతిబృహదాకార ఇతి చ తథాతథా భావితః । తత్ర నక్షత్రరాశ్యాకారపక్షే యద్యపి తస్య మృగశిరోనక్షత్రమేవ శిరః తథాపి యదా వసన్తగ్రీష్మకాలే సూర్యస్తన్నక్షత్రరాశిమాయాతి తదా సూర్య ఏవ నక్షత్రాకారయజ్ఞస్యాతిదీప్తియుతం శిర ఇవ భావితః । తస్మిన్నేవ కాల ఆకాశే తత్ర నక్షత్రాత్మక యజ్ఞస్థలే దేవా యజ్ఞం కుర్వన్తీతి భావితవ్యమ్ । తదా తస్య యజ్ఞస్య సూర్య ఏవ సమిద్ధో౽గ్నిః । సోమరసస్య మూలం స్థానముత్యున్నతే నక్షత్రప్రదేశే సోమదేవతాక మృగశిరో నక్షత్రమితి భావితే సతి మూలస్థానే ఏవ సోమరసో లభ్యో భవతి తదానీం దేవైః । యదా తు తన్నక్షత్రం త్యక్త్వా సూర్యః పురో గచ్ఛతి తదా నక్షత్రరూపయజ్ఞకాయాత్సూర్యరూపం శిరో విచ్ఛిన్నం భవతి, సూర్యో హి దివ్యో౽గ్నిః, అగ్నివిహీనే చ కేవలే యజ్ఞస్థానే కృతం కర్మ న కించిచ్ఛ్రియస్సంపాదయతి దేవానామ్ । వసన్తగ్రీష్మకాలే పునరాయాతే సూర్యరూపం విచ్ఛిన్నం శిరో నక్షత్రరూప యజ్ఞకాయస్య పునః సన్ధితం భవతి । ఏతత్సంయోజనం కర్మ దేవభిషగ్భ్యాం క్రియతే ఇతి భావితమ్ । ఏవం కథాయా ఏకదేశవివరణమ్ ।

కథాయా ఇతరాంశస్వారస్యజ్ఞానాయ పూర్వోక్త యజ్ఞకాలే యజ్ఞపురుషో న కేవలం సూర్యశిరోయుత ఉక్తనక్షత్రరాశిరూపీ, కిం తు బృహచ్ఛరీరస్సన్ పృథివీమారభ్య పరమాకాశపర్యన్తమేకా

కారేణ తిష్ఠతీతి భావితవ్యం । కుతః? అస్య పురుషస్యైకా ధను రార్త్నిర్దివీతి అపరా పృథివ్యామితి వర్ణనాదేవ । అరుణకేతుర గ్నిరేవ యజ్ఞపురుషాకారేణ వర్ణిత ఇతి భట్టభాస్కరః । స చారు ణకేతుస్తైత్తిరీయారణ్యకప్రథమోత్తరత్ర (1, 23) ప్రజాపతేరంగా ద్రసాకారేణావిర్భూయ కూర్మరూపీభూత్వా జగత్సృష్టిం కృతవాని తి, "పూర్వమేవాహమిహాసమితి । తత్పురుషస్య పురుషత్వం । సహస్రశీర్షా పురుషః । సహస్రాక్షస్సహస్రపాత్" ఇతి చ వర్ణితః । ఏతేన అరుణకేతునామకోఽగ్నిః పరమాత్మా విష్ణురేవేతి స్పష్టమ్ । విష్ణోస్త్రివిక్రమస్య బృహచ్ఛరీరత్వం "బృహచ్ఛరీరో విమిమాన ఋ క్వభిర్యువాకుమారః ప్రత్యేత్యాహవం" ఇతి మన్త్రే ప్రసిద్ధమ్ । సున్దరకుమారరూపం తు యజ్ఞాగ్నౌ భావితవ్యమ్ । బృహచ్ఛరీ రాకారస్య భూమిరేవ పాదస్థానం యస్య వసవోఽధిదైవమ్; అన్తరి క్షం కటిస్థానం యస్య దేవతా క్వచిత్స్థలే ఇన్ద్రః క్వచిద్వాయుః క్వ చిద్రుద్రా ఇతి శ్రూయతే; ద్యౌరేవ శిరస్థానం యస్యాదిత్యాశ్చ వ ణాద్యాదిత్యాశ్చ దేవతాః । ఏతేన బృహచ్ఛరీరేణ ధృతమతి బృ హద్ధనుస్తదేవ యదభ్రేష్విన్ద్రధనురితి నానావర్ణం దృశ్యతే । అభ్రే షు ప్రతిదీపితేభ్యః సూర్యకిరణేభ్యో ధనురేతదుపజాయతే । తద్భూ మేస్సకాశాద్దివః పర్యన్తం వ్యాప్య తిష్ఠదివ జనానాం దృశ్యతే । త ద్రుద్రస్యాపి ధనురితి కథమ్? అభ్రోత్పత్తిస్థానమన్తరిక్షమ్, తద్దేవతా రుద్రా వా ఇన్ద్రో వేతి భావనయా అభ్రేషు దృష్టం ధనూ రుద్రధను రితి వా ఇన్ద్రధనురితి వా వర్ణయితుం శక్యతే । ద్యావాభూమిం వ్యాప్య తిష్ఠతో బృహచ్ఛరీరస్య యజ్ఞపురుషస్య ద్యుస్థానాదన్తరిక్ష పర్యన్తమధోలంబాయమానే హస్తే ధృతధనుషో మధ్యభాగః పురు షస్య ఊరుప్రదేశ ఇతి భావితవ్యః ।

యద్యపి వస్తుతో ధనుష ఊర్ధ్వా కోటిర్న సూర్యమణ్డలపర్య

న్తం గచ్ఛతి తథాపి తద్ధనుః భూమిస్థానామస్మాకం తత్పర్యన్తం గచ్ఛదివ దృశ్యత ఇత్యేతదవలంబ్యైతద్వైదికకథా కవినా తద్ధనుర్ద్యావాభూమిం వ్యాప్తస్య బృహత్కాయస్య ధనురితి వర్ణితమ్ । విదితం హ్యలంకారశాస్త్రజ్ఞానాం యచ్చన్ద్రాదిమణ్డలానాం మేఘస్థానోపరి బహుదూరవర్తిత్వేపి చన్ద్రాదిర్మేఘరూప పర్వతశిఖరస్థ ఇత్యేవమాదిరూపేణ కవిభిర్వర్ణితమితి । యజ్ఞపురుషహస్తే ఇన్ద్రధనుస్సమర్పణరూపా భావనా కిమర్థా? విధిపూర్వకమారాధితస్సర్వభూతసుహృద్యజ్ఞపురుషో విష్ణురేవ లోకోపకారక వృష్టిప్రద ఇతి సూచయితుమ్ ।

యజ్ఞపురుషం "ఉతామృతత్వస్యేశానః" ఇతి భావయతాం వేదాన్తికవీనాం దృష్టౌ వృష్టిప్రదో యజ్ఞపురుషో న కేవలం కృష్ణమేఘో జలదః అపి త్వమృతాఖ్యశాశ్వతాపరిమితానన్దరసదోపి । ఏవం సత్యర్థాత్మదృష్ట్యా అస్యాః కథాయా రహస్యార్థ ఏవమపి భావయితుం శక్యత ఇతి భాతి । తద్యథా- ఉత్తమశ్లోకస్య విష్ణోర్యశః, మహిమేతి యావత్, లబ్ధవ్యమ్ । తత్తు తేనైవ లభ్యతే యేన తం విష్ణుం యజ్ఞాదినాఽఽరాధ్య ఏష మ ఆత్మేతి తదవినాభూత తదవిభక్తభావః కాంక్ష్యతే । ప్రథమం తావద్దేవైః విష్ణోర్యశస్తస్మాదపహర్తుం మనః కృతమ్; ఏతేన తైరన్యోఽనావన్యాయ యమితి భావితమ్: ఇన్ద్రకృతేన ధనుర్జ్యాఖణ్డనరూపేణ దుష్కార్యేణ యజ్ఞస్య శిర ఏవ విచ్ఛిన్నం బభూవ, న తు తేనేన్ద్రస్య కించిదపి ప్రయోజనమ్ । అల్పజనైః క్రియమాణం కర్మైతత్ యద్దైవరూపం విహాయ కల్పితాల్పకృమిరూపం ధృత్వా కృతమనమ్! శిరోహీనం, బుద్ధిహీనం కర్మైతత్ యదాత్మనః స్వాత్మభూతాదపహతపాప్మత్వాదిశుద్ధజ్ఞానస్వరూపాత్ తద్యశః పృథక్కృత్య కేవలం స్వార్థకరణే కృతః ప్రయత్నః! తస్మాదాత్మజ్యోతిః పరమాత్మా సూర్యాకాశే

ణాకారం దివం గతః, సర్వభక్షకమహూవరోదర నీచక్రిమికీటసదృశే భోజనేభ్యః సకాశాత్ । అథ కాలక్రమేణ దేవానాం జ్ఞానోదయోఽభవత్, శిరోహీనేన క్రతునా, కర్మణా, న కించిచ్ఛ్రేయోలాభ్యతే, పరమాత్మనోయశః పరమాత్మనా సహైవానుభోక్తవ్యమితి, "సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి" శ్రుతేః-ఇతి ।

(1) ప్రకృతం యజ్ఞాఖ్య నక్షత్రరాశివిషయమనుసరామః । ఏకాగ్నికాణ్డే "యద్భూమేర్హృదయం దివి చన్ద్రమసి శ్రితం" ఇతి పూర్వోదాహృతమన్త్రానన్తరం "యత్తే సుసీమే హృదయం వేదాహం తత్ప్రజాపతౌ" (2, 13, 4) ఇతి మన్త్రో భవతి । భూమిఃసంబోధ్యతే- "హే సుసీమే శోభనసీమే యత్తే హృదయం తదహం ప్రజాపతౌ ఓషధిజననద్వారేణ ప్రజానాం పాలయితరి చన్ద్రమసి స్థితం వేద" ఇతి హరదత్తః । అత్ర విజ్ఞాపనమ్- యద్యపి "పవమానః ప్రజాపతిః" (ఋ। 9, 5, 9) ఇతి సోమోఽపి ప్రజాపతినామ్నా స్తుతః, తథాపి ప్రథమమన్త్రే చన్ద్రే నిక్షిప్తం భూమిహృదయముక్త్వా తదనన్తరే మన్త్రే చతుష్కోణక్షేత్రాకార ప్రజాపతినామకయజ్ఞభూమిర్వర్ణితేతి ప్రతిభాతి । యజ్ఞనామక ప్రజాపతేః కాయోఽపి యజ్ఞభూమిరేవ । అస్మద్భూమేర్హృదయత్వేన సా న కేవలం చన్ద్రమణ్డలే కిం తు ప్రజాపతినామక యజ్ఞనక్షత్రరాశావపి స్థితేతి భావనా యుజ్యత ఏవ । అతశ్చతుష్కోణ క్షేత్రాకార యజ్ఞనక్షత్రరాశిం మనసి నిధాయ చతుర్దిక్షు ఋజ్వాకారసుసీమాః ప్రాన్తాయస్యాస్సా సుసీమేతి విశేషణముక్తమితి భాతి । సాఽపి చన్ద్రశ్రితా । చన్ద్రదేవతాకమృగశిరోనక్షత్రయుతత్వాత్ । చన్ద్రమణ్డలే దృష్టా భూమిస్తు న సుసీమా, మృగశశాద్యాకారేతి ప్రసిద్ధత్వాత్ । హరదత్తకృతవ్యాఖ్యానపక్షే ప్రథమమన్త్రార్థఏవ

ద్వితీయమన్త్రే పునరుక్తో భవతి, యది ద్వితీయమన్త్రోక్తః ప్రజాపతిశ్చన్ద్ర ఏవ । మత్పక్షోక్తరీత్యా తు న ద్విరుక్తిదోషః । ద్వితీయమన్త్రోక్తభూమేర్యజ్ఞనామక నక్షత్రరాశిపరత్వాత్ ।

(౫) తస్మాత్ పూర్వే యజ్వానః స్వేషాం యజ్ఞభూమౌ దివ్యాం చన్ద్రస్థాం యజ్ఞనామక నక్షత్రరాశిస్థాం చ యజ్ఞభూమిమనుదృశ్య యజ్ఞం కృతవన్త ఇతి సిద్ధ్యతి । ఇహ యజ్ఞకర్తా ఋత్విగ్వరణకర్మణి అగ్నిర్మే హోతా, ఆదిత్యోఽధ్వర్యుః, సోమో బ్రహ్మా, పర్జన్య ఉద్గాతా, ఆకాశః సదస్యః, ఆపో హోత్రాశంసినః, (సూర్య) రశ్మయశ్చమసాధ్వర్యవః ఇత్యేవం రీత్యా దేవానేవ ఋత్విజో వృణీతే తదను మానుషాన్ ఋత్విజో వృణీత ఇతి తాణ్డ్యబ్రాహ్మణశ్రౌతసూత్రాదిభిరవగమ్యతే * । తస్మాదిహ కృతో యజ్ఞో దివి దేవైరాచరిత యజ్ఞస్యానుకార ఏవేతి భావితః । దివి దేవానాం యజ్ఞో విశేషాకారేణ యజ్ఞాఖ్య నక్షత్రరాశిస్థానే క్రియత ఇతి భావితవ్యమ్ । తస్య కాలశ్చ పూర్వోపపాదితరీత్యా యజ్ఞశిరోభూతస్యాఽఽదిత్యస్య తద్రాశిసంయోగకాల ఏవేతి ప్రతిభాతి । ఇతి భూమికా సమాప్తా ।
అథ "యత్రా సుపర్ణాః" ఇతి ద్వితీయమన్త్రం పునః పఠిత్వా యథామతి వ్యాఖ్యాస్యామః-

యత్రా సుపర్ణా అమృతస్య భాగమనిమేషం విదథాఽభి
స్వరన్తి । ఇనో విశ్వస్య భువనస్య గోపాః స మా ధీరః పాక
మత్రా వివేశ ॥

'యత్ర' యదా 'సుపర్ణాః' పక్షిణః దివి సంచరణశీలా దేవా ఇతి భావః 'అమృతస్య భాగం' సోమభాగం (సోమో దివః పీయూష

* ఐతరేయ బ్రాహ్మణస్య డాక్టర్ హాగ్ లిఖితో పుస్తకే 56—57 పత్రేఽవలోకనీయే.

ఇతి ఋగ్వేదే 9, 51, 2; 9, 85, 9 ఇత్యాదిస్థలేషు ప్రతిపాదితత్వాత్) 'విదథా' జ్ఞానేన, 'అనిమేషం' అనిమేషం యథా తథా, అనిమేషచక్షుషో భూత్వేతి యావత్, 'అభిస్వరన్తి' స్తువన్తి। సోమనిష్పీడనకాలే సోమస్య స్తోత్రం రచయిత్వా తేన తం సోమం స్తువన్తీతి భావః ప్రతీయతే । స సోమః కథంభూతః? 'విశ్వస్య భువనస్య ఇనః' స్వామీ నిర్మాతేతి భావః, తథా తస్యైవ 'గోపా' రక్షితా । విశేషణద్వయేన యజ్ఞపురుషో జగదీశ్వరో విష్ణురేవ సోమరసత్వేన భావితః ప్రతిభాతి । యదా దివి దేవాస్సోమయాగం కృత్వా దివ్యం సోమం నిష్పీడయన్తి తమేవ సోమయాగవిషయం మన్త్రకృదృషిః (భూమికాయాం ప్రదర్శితరీత్యా) స్వకృత సోమయాగే ప్రేక్షీకృత్య భావయన్ స్వపీతం సోమం దివ్యం దేవపీతమేవ సోమం మత్వా బ్రవీతి 'స మా ధీరః పాకమత్రా వివేశ' ఇతి। ఆకాశే ఉక్తరీత్యా దేవకృతే యజ్ఞే ఉక్తలక్షణో దివ్యః సోమో యో నిష్పన్నః 'సః' స ఏవ 'ధీరః' ధీమాన్ మమ విషయే అనుగ్రహధియం కుర్వన్ ఇతి భావః, 'అత్ర' ఇహేదానీం భూమౌమత్కృతే యజ్ఞే, 'మా' మాం మర్త్యలోకే భవన్తం, 'పాకం' శిశువన్ముగ్ధం, కృపయాఽఽగత్య, 'ఆవివేశ' ప్రవిష్టవాన్ । అతో ధన్యోఽస్మీతి భావః।

అథ తృతీయో మన్త్రః-

యస్మిన్ వృక్షే మధ్వదః సుపర్ణా నివిశన్తే సువతే చాధి
విశ్వే । తస్యేదాహుః పిప్పలం స్వాద్వగ్రే తన్నోన్నశద్యః
పితరం న వేద॥

'యస్మిన్ వృక్షే' ద్వా సుపర్ణేతి ప్రథమమన్త్రోక్తే ఆకాశవృక్షే, 'సుపర్ణాః' దేవా యజ్వానః, 'నివిశన్తే' యజ్ఞకరణార్థం నివిష్టాస్సన్తి, 'సువతే చాధివిశ్వే' నివిశ్య 'అధివిశ్వే' విశ్వస్యోపరి పృథివ్యన్తరిక్ష

ద్యుస్థానోపరి సర్వోన్నతే యజ్ఞవృక్షత్రిరాశిస్థాకాశ ప్రదేశే, 'సువతే' జనయన్తి । కం జనయన్తి? ఏతే సుపర్ణాః 'మధ్వద' ఇత్యనేన తే సోమభోక్తార ఇత్యవగమ్యతే, అతఉక్తస్థానే సోమలతాం నిష్పీడ్య సోమం జనయన్తీత్యర్థః । యస్మిన్ వృక్షే ఉక్తరీత్యా సుపర్ణా మధ్వదః సోమభోక్తారో భవన్తి, 'తస్య ఇత్' తస్య యజ్ఞాఖ్యవృక్షస్యైవ 'పిప్పలం' ఫలం 'అగ్రే' తదితరేషాం వృక్షాణాం ఫలానామగ్రే 'స్వాదు ఆహుః' స్వాదుతమమాహుః । యజ్ఞవృక్షస్య సోమరూపం ఫలమేవ సర్వస్వాదుఫలానామగ్రగణ్యమితి భావః । కే ఆహుః? యజ్ఞవృక్షఫలస్య మాహాత్మ్యవిదః పణ్డితా ఇతి శేషః । 'యః పితరం న వేద' పితరం జగతః కారణం పరమాత్మానం యో న వేద, సః 'తత్' పూర్వోక్తం స్వాదుఫలం 'న ఉత్ నశత్'=నైవ ప్రాప్నోతి ।

ఋగ్వేదే దశమమణ్డలే విశ్వకర్మదేవతాకే సూక్తద్వయే (81, 82) "కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆస" ఇతి మన్త్రేణ పరమపురుషో విశ్వకర్మా జగత్కారణ వృక్షత్వేన వర్ణితః । తస్మిన్నేవ సూక్తే జగత్స్రష్టా విశ్వకర్మా "పితా నః" ఇత్యుక్తః । అతః స ఏవ పితా "యః పితరం న వేద" ఇత్యత్ర పితృశబ్దేన నిర్దిష్టః ప్రతిభాతి । అపి చ ఉక్తసూక్తద్వయే "న తం విదాథ య ఇమా జజాన" ఇతి మన్త్రోఽభవతి । నీహారరూపాజ్ఞానేన ప్రావృతా జనాః జగన్నిర్మాతారమజానన్తో యజ్ఞాదికర్మ కుర్వన్తి, తైః కృతం కర్మ పశువధ పరిశేషమేవేతి తన్మన్త్రస్య భావార్థః । అత ఉక్తం యః పితరం న వేద స సోమం న ప్రాప్నోతీతి । పరమాత్మజ్ఞానం వినా పీతః సోమో న సోమః, తాదృశో యజ్వా శాశ్వతమపరిమితం సోమాఖ్యం బ్రహ్మానన్దం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః ।

ఇత్థం ద్వాసుపర్ణేత్యాది ఋగ్వేదస్థ మన్త్రత్రికస్యార్థో య

థామతి తత్కితో వర్ణితః । ఋగ్వేదభాష్యే తత్రభవాన్ సాయణస్తు ద్వితీయ తృతీయ మన్త్రయో ర్ద్విప్రకారేణార్థయోజనామాహ, అధిదైవతపక్షే ఏకా అధ్యాత్మపక్షే ఇతరా । తత్రాధిదైవతపక్షే ఇన్ద్రశ్చన్ద్రశ్చాదిత్య ఏవేతి సుపర్ణా ఆదిత్యరశ్మయ ఇత్యాహ । పరస్తు మద్బుద్ధౌ మన్త్రద్వయం యథోక్తరీత్యా సోమయాగపరమేవ మన్త్రద్వయస్య సాయణకృతాధ్యాత్మపరం వ్యాఖ్యానమద్వైతమతానురోధేన కృతం భవతి । "తస్యేదాహుః పిప్పలం స్వాద్వగ్రే తన్నోన్నశద్యః పితరం న వేద" ఇత్యస్య సాయణకృతాధ్యాత్మ వ్యాఖ్యా- "తస్య పరమాత్మనః పిప్పలం పాలకం సంసారత ఉద్ధారకం స్వాద్వాస్వాదనీయ మమృత లక్షణం జ్ఞానం । యత్ఫలాస్వాదనేన పునః క్షుత్తృష్ణా శోకమోహజరామరణాదయో న భవన్తి । తద్ధ్యగ్రేను తమం । ఇతరస్వర్గాది ఫలాని పునర్జననాద్యాపాదకత్వా దాపాతస్వాదూని ।.....యః పుమాన్ పితరం పాలకం జ్ఞానఫలం తత్ఫలాధారమాత్మానం వా న వేద న జానాతి గురుశాస్త్రాత్ । స తత్ఫలం నోన్నశత్ న ప్రాప్నోతి । అత ఆత్మానం యో వేద స ఏవ తన్మోక్షలక్షణం ఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః" ఇతి ।

ఇదం స్వాదు పిప్పలం ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రేపి కథితమిత్యుభయస్థలేప్యేతత్స్వాదు పిప్పలం సోమరస ఇతి మే నిస్సంశయా మతిః, ఋగ్వేదే నవమే మణ్డలే సోమరసస్య మధ్వమృతపీయూషశబ్ద విశేషణాని భూరిశ ఉప [illegible] ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య సాయణోఽధిదైవతపక్షే న కి [illegible] ఽధ్యాత్మపక్షే తన్మన్త్రోక్తం స్వాదు పిప్పలం కర్మఫలమిత్యా [illegible] య ముణ్డకోపనిషది "ద్వా సుపర్ణా" ఇతి మన్త్ర [illegible] జగత్యాదికం ద్రష్టవ్యం భవతి ।

పూర్వోక్తాత్ ఋగ్వేదీయ మన్త్రత్రికాత్ ద్వాసుపర్ణేత్యే

కమేవ మన్త్రమాథర్వణికా ఆదాయ ముణ్డకోపనిషది పఠిత్వా తద
నన్తరమిమం మన్త్రం పఠన్తి-

సమానే వృక్షే పురుషోనిమగ్నో అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః । జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితివీతశోకః ॥ ఇతి ।

ఏషవృక్షో నిస్సంశయం శరీరమేవ । అనీశో జీవాత్మా । ఈశః పరమాత్మా । ఏషమన్త్ర ఆథర్వణికానాం స్వకీయః ప్రతిభాతి । ఏతన్మన్త్రార్థస్య పోషకత్వేనైవ ద్వాసుపర్ణేతి ఋగ్వేదీయమన్త్ర ఆథర్వణికైరుదాహృతః । కిం కృత్వా? తన్మన్త్రోక్తం వృక్షం శరీరపరతయా ద్వౌ పక్షిణౌ చ పరమాత్మ జీవాత్మ పరతయా గృహీత్వా। యద్యపి ఋగ్వేదే మన్త్రోయం పూర్వప్రదర్శితరీత్యా సూర్యచన్ద్రపరః । తథాపి ముణ్డకే సూర్యః పరమాత్మనో రూపకత్వేన గృహీతః, ఇతరశ్చన్ద్రో జీవాత్మనోరూపకత్వేనేతి ప్రతిభాతి । యోఽ సావాదిత్యే పురుష ఇతి ప్రసిద్ధః స ఏవ "సయశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే । స ఏకః" ఇతి చేతనశరీరే ప్యనస్థితో హృదయాకాశసూర్యః । అన్యశ్చన్ద్రస్తు యద్యపి సోమదృష్ట్యా శ్లాఘ్యః, తథాపి నిశానాథత్వ పునఃపునర్జాయమానత్వాది దృష్ట్యా జీవాత్మనః రూపకార్హోఽభూవ । నిరంకుశైః కవిభిర్హి ఏకమేవ వస్తు నానావిధోపమాన రూపకాదిషు వినియుజ్యతే।

భవతు నామ సూర్యః పరమాత్మస్థానీయః చన్ద్రశ్చ జీవాత్మస్థానీయః, కింతు ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య త్వయోక్తరీత్యా దేహే స్థితయోర్ద్వయో రాత్మనో ర్విషయత్వేన గృహీతవద్భి రాథర్వణికైః స్వాను పిప్పలాదః క ఇతి భావితః? పరమాత్మేత్యేవేతి బ్రూమః। "స్థిత్యదనాభ్యాం చ" (1, 3, 6) ఇతి సూత్రవ్యాఖ్యానే త్వ

సర్వే భాష్యకారాః స్వాదు పిప్పలాదః కర్మఫలభోక్తా జీవాత్మేతి, తదితరశ్చ పరమాత్మేతి మన్యన్తే । తథైవ ఋగ్వేదభాష్యే తత్ర భవాన్ సాయణోఽప్యాహ । తద్యథా- "ద్వాసుపర్ణా......క్షేత్రజ్ఞ పరమాత్మానౌ......తయోరన్యో జీవాత్మా పిప్పలం కర్మఫలం స్వాదుభూతమత్తి, భుఙ్క్తే, యస్య యదుపార్జితం తత్తస్య స్వాదు భవతి । అన్యః పరమాత్మా ఽనశ్నన్ ఆప్తకామత్వేనా భుంజానః స్పృహాయా అభావాత్, ఆప్తకామస్య కా స్పృహేతి స్మృతేః" ఇతి । ముణ్డకోపనిషదద్వైతభాష్యే అభిచాకశీతి క్రియాపదం పశ్యతీతి వ్యాఖ్యాతమ్ "అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి పశ్యత్యేవ, కేవలం దర్శనమాత్రేణహి తస్య ప్రేరయితృత్వం, రాజవత్" ఇతి । అత్ర విజ్ఞాపనమ్-ఋగ్వేదే ఏకప్రకరణకమన్త్రత్రయే తృతీయమన్త్రోక్తస్వాదు పిప్పలస్వరూపాదన్యత్ ప్రథమమన్త్రోక్తస్వాదు పిప్పలస్వరూపమిత్యర్థకరణం న యుజ్యతే । త్రిషు మన్త్రేషు ముణ్డకే గృహీతస్య ప్రథమమన్త్రస్య ముణ్డకభాష్యే పూర్వాచార్య సమర్థితార్థమేవ తత్రభవాన్ సాయణోఽగృహీత్వా తృతీయమన్త్రవిషయే తథావిధపూర్వస్థాపితార్థ నిర్బన్ధరహితః "తస్యేదాహుః పిప్పలం స్వాదు" ఇత్యుక్తస్య స్వాదు పిప్పలస్య స్వాభావికార్థమేవ పశ్యన్ బ్రహ్మానన్దరూపం స్వాదు పిప్పలమాస్వాదితవాన్ ।

ఋగ్వేదభాష్యే 'ద్వాసుపర్ణా' ఇతి మన్త్రవ్యాఖ్యానే తత్ర సాయణేన "సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నః" ఇతి ముణ్డకమన్త్రమప్యాదాయ వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్ర "యదా తు జుష్టం నిత్యతృప్తమన్యం సంసారశోకాతీతమీశం పరమేశ్వరం పశ్యతి" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । ఏవం సాయణేన 'జుష్టం' ఇత్యస్య నిత్యతృప్తమిత్యర్థః కృతః । "జుష్టం సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మభిశ్చ" ఇతి శ్రీమచ్ఛం

శరభాష్యమ్ । "యదా ఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్ స్వస్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం స్వకర్మభిః ప్రీతం పరమాత్మానం" ఇత్యాది శ్రీమద్రంగరామానుజభాష్యమ్ । 'జుష్టం' నిత్యతృప్తమితి సాయణోక్తార్థమేవ గృహీత్వా ప్రథమమంత్రోక్తస్వాదుపిప్పలాదః పరమాత్మైవ ముణ్డకద్వితీయమన్త్రే జుష్టః నిత్యతృప్తః ఇతి వర్ణిత ఇతి మయా తర్క్యతే । యో హి స్వాదు పిప్పలరూప స్వానన్దభోక్తా స నిత్యతృప్తః । దేహే స్థితయోర్ద్వయోరాత్మనోః ఏకః పరమాత్మా స్వస్య నిరవధికాతిశయానన్దరూపం స్వాదు పిప్పలమత్తి, ఇతరస్తు తాదృశానన్దాలాభాత్ తదనశ్నన్ అభిచాకశీతి, పశ్యతి మిషతీత్యర్థః । సత్యమ్, 'అభిచాకశీతి' ఇత్యస్య పశ్యతి మిషతీత్యర్థకరణం కించిత్ క్లిష్టమ్, ప్రకాశత ఇత్యేవ స్వాభావికార్థః, సచ చన్ద్రవిషయే సమ్యక్ యుజ్యతే । ముణ్డకే తు ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్య దేహే స్థితయోర్ద్వయోరాత్మనోర్విషయత్వేన గృహీతత్వాత్, స్వాదుపిప్పలాదః పూర్వోక్తరీత్యా పరమాత్మేతి సిద్ధే యస్తదన్యో జీవాత్మా అనశ్నన్నభిచాకశీతి స బ్రహ్మానన్దరూప స్వాదుపిప్పలభక్షణే అసమర్థస్సన్ మిషతీత్యేవార్థః కథంచిద్వక్తవ్యః । వేదాన్తదృష్ట్యా కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం వస్తుతోఽస్వాదు, తథాప్యవివేకీ సంసారీ అస్వాదుని స్వాదుబుద్ధిం కృత్వా తాదృశఫలం భుఙ్క్తే । ఏవం వస్తుతోఽస్వాదుభూతే దుఃఖమిశ్రే కర్మఫలే మన్త్రద్రష్టా స్వాదు పిప్పలశబ్దం ప్రయుక్తవా నిత్యర్థసమర్థనం యత్ తత్ అభిచాకశీతీత్యస్య మిషతీత్యర్థకరణాదప్యతీవ క్లిష్టతరం ప్రతిభాతి ।

వేదాన్తార్థజిజ్ఞాసుభిః సుకేశప్రభృతిషడ్భిః శిష్యైరనుయుక్తో భగవాన్ పిప్పలాదస్తేభ్య ఉపనిషదముపదిదేశేతి ప్రశ్నోపనిషది శ్రూయతే । ఏషఋషిశ్రేష్ఠేన కర్మఫలలబ్ధః ప్రత్యుత స్వస్యా

త్మభూతం స్వాదుపిప్పలాదం పరమాత్మానమాస్వాద్య తదవినాభూతస్తదవిభక్తస్తన్నామ్నా పిప్పలాద ఇతి ఖ్యాతః ప్రతిభాతి ।

యథా స్వాదు పిప్పలాదః పరమాత్మా, తద్వత్ “య ఇమం మధ్వదం వేద” (4, 5) ఇతి కఠోపనిషదుక్తో మధ్వదోఽపి మధుశబ్దాహ్వారస్యాత్ స్వానన్దరూప మధుభోక్తా పరమాత్మేతి ప్రతీయతే । తద్విషయే వక్తవ్యం సర్వం షష్ఠపరిచ్ఛేదే వక్ష్యతే ।

8

బృహదారణ్యక పంచమాధ్యాయే జనకయజ్ఞే నానాదేశేభ్య ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం వేదాన్తవిషయకవాదే సంప్రాప్తే ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేన జనకస్య హోతాఽశ్వలో జితః, తతో జారత్కారవ ఆర్తభాగో జితః, తతో భుజ్యుర్లాహ్యాయ నిర్జితః, తత ఉషస్తశ్చాక్రాయణో జితః, తతః కహోళః కౌషీతకేయో జితః । తతో వాచక్నవీ జితా, తతః సప్తమే సుప్రసిద్ధే ఽన్తర్యామి బ్రాహ్మణే ఉద్దాలక ఆరుణిర్జితః, తతః పునరుత్థితా గార్గీ వాచక్నవీ పునర్జితా, తతో విదగ్ధః శాకల్యే న కేవలం జితః, అపిత్వౌపనిషత్పురుషా విజ్ఞానాత్, “తస్య హ మూర్ధా విపపాత” । ఇత్థం పరాజితమపి బ్రాహ్మణసమూహం యాజ్ఞవల్క్యేనవమ బ్రాహ్మణాన్తిమభాగే ఏవం బ్రూతే- “బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా[1] పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత, యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్ వా వః పృచ్ఛామీతి, తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః[2] తాన్ హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ-

1. మా=మామ్ ।

2. నదధృషుః=యాజ్ఞవల్క్యేన సహ భూయో వాదం కర్తుం న ప్రగల్భా బభూవుః, న ధృతిం లేభిరే ।

"యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషో ఽమృషా । తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః ॥1॥

త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః । తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్ ॥2॥

మాగ్ం సాన్యస్య శకరాణి కినాటగ్ం స్నావ తత్ స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా ॥3॥

యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః । మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతి ॥4॥

రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే । ధానారుహ ఇవ వై వృక్షో ఽంజసా ప్రేత్య సంభవః ॥5॥

యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్ । మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతి ॥6॥

జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్ పునః । విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి" ॥7॥

ఏషు శ్లోకేషు మనుష్యశరీరస్య వృక్షోపమా కృతా, తస్య సమూలచ్ఛేదనం చ ప్రతిపాదితమ్ । అతోఽత్ర ఛేద్యః శరీర వృక్షో లబ్ధః । ఏషాం శ్లోకానామర్థవిషయే ప్రాయోఽక్షరశః శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యమనుసరతి శ్రీమద్రంగరామానుజభాష్యమ్ । తౌ మన్యేతే-ఏషు శ్లోకేషు "కో న్వేనం జనయేత్ పునః" ఇతి పర్యన్తం యాజ్ఞవల్క్యకృతః ప్రశ్నః, యాజ్ఞవల్క్యవాక్యం తావత్పర్యన్తమేవ, తస్య ప్రశ్నస్య బ్రాహ్మణైర్న కించిదుత్తరం దత్తమ్, అతః శ్రుతిరేవ

“విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి” జగతో మూలం పరం బ్రహ్మోక్తవతీ ఇతి।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్ “తిష్ఠమానస్య తద్విదః” ఇత్యన్తరమేవ ఇతి కరణాత్ తావత్పర్యన్తమపి సర్వం శ్లోకజాతమేకేనవక్త్రా ప్రోక్తమితి ప్రతీయతే। ఏతాదృశాః ప్రాచీనాః శ్లోకాః గద్యరూపేషూపనిషత్సు తత్ర తత్రోదాహృతా దృశ్యన్తే। ఆదితః త్రిషు శ్లోకేషు న కశ్చిత్ ప్రశ్నో దృశ్యతే। చతుర్థశ్లోకే ప్రశ్నమవతార్య పంచమశ్లోక ప్రథమపాదే తస్య పరిచోదితముత్తరమేకం నిషిధ్య తదన్యదుత్తరం ద్వితీయపాదే దత్తమ్। అథ షష్ఠశ్లోక ద్వితీయార్ధే పునః ప్రశ్నః కృతః, తస్య చ సప్తమే శ్లోకే “జాత ఏవ న జాయతే” ఇతి ప్రత్యుత్తరం దత్తమ్। ఇత్థమేతే శ్లోకా న కేవలం ప్రశ్నాత్మకాః కిన్తు ప్రశ్నతత్ప్రత్యుత్తరాత్మకా దృశ్యన్తే।

ఇదమత్ర కౌతుకం యద్వాదే భృశం పరాజితం బ్రాహ్మణసమూహం పునరాహ్వయతి వాదాహవాయ వాదమల్లో యాజ్ఞవల్క్యః। కిన్విదం పాణ్డిత్యగర్వముత తస్య ప్రాగల్భ్యమ్? నైవమ్। పరాజితాన్ ప్రత్యపి ‘భగవన్తః’ ఇతి యాజ్ఞవల్క్యకృత సంబోధనం తస్య గర్వప్రత్యనీకం వినయమేవ ద్యోతయతి। కించ యాన్ శ్లోకాన్ ప్రశ్నత్వేనాదాయ బ్రాహ్మణానాం పురతో నిదధాతి యాజ్ఞవల్క్యః, తేషు శ్లోకేషు ప్రత్యుత్తరస్యాపి లభ్యమానత్వాత్ ప్రత్యుత్తరేణ వ్యవస్థిత విషయమపి ప్రశ్నత్వేన బ్రాహ్మణానాం పురతో నినాయ యస్మాద్విరమతి తస్మాత్తర్కయామి కశ్చిద్భావవిశేషోభిప్రేతో యాజ్ఞవల్క్యేనేతి। స చ భావో యథామతి శ్లోకానామర్థముపపాద్య పశ్చాత్ సూచ్యతే।

ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ శ్లోకైర్వృక్ష మనుష్యదేహయో

దుపమానోపమేయభావః సమర్థితః । ఏషాం శ్లోకానాం ప్రతిపదార్థో భాష్యే ద్రష్టవ్యః । చతుర్థాది శ్లోకానామర్థ ఏవం ప్రతిభాతి-

చతుర్థశ్లోకః, "యద్వృక్షో వృక్ణ" ఇతి । యద్యపి వృక్షో వృక్ణః ఛిన్నః, తథాపి 'మూలాత్' భూమ్యన్తర్నిహితాత్ తస్యైవ వృక్షస్య మూలాత్, నవతరో వృక్షో జాయతే । ఏతత్ కాణ్డరుహా వృక్షజాతేరప్యుపలక్షణం భవతి । వృక్షః కాణ్డరుహాజాతిశ్ఛేద్ధి ఛిన్నవృక్షస్య భూమౌ నిఖాతాత్ కాణ్డాన్నవతరో వృక్షో జాయతే । మనుష్యశరీరరూపే వృక్షే మృత్యునా మరణేన వృక్ణే ఛిన్నే సతి స వృక్షః కస్మాన్మూలాత్ పునః ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః ।

పంచమశ్లోకః "రేతసః" ఇతి । మనుష్యశరీరరూప వృక్షస్య పునరుత్పత్తిః కేవలం రేతస్సకాశాదితి మైవ బ్రూథ । కుతః? దర్శిత వృక్షదృష్టాన్తే ఛిన్న వృక్షమూలాదేవ నవతర వృక్షస్యోద్భవో దృష్టః, మృత్యునా ఛిన్నాత్ స్థూలశరీరాత్తు న శరీరాన్తరం ప్రరోహతి, మృతశరీరం హి వినాశముపైతి, మృతస్థూలశరీరాచ్ఛరీరాన్తరోత్పత్తిర్న కుత్రచిద్దృశ్యతే, జీవతః పురుషాత్ 'తత్' రేతః ప్రజాయతే, నచ పురుషో మృతావస్థః । అథ బీజరుహా వృక్షాస్సన్తి, తాదృశో వృక్షో వర్షే వర్షే బీజరూపం ఫలమసకృద్దత్త్వా బీజద్వారా నవీనవృక్షాకారేణ జాయతే ఉత్తతో మ్రియతే, అతో బీజరుహో వృక్షో మృత్వైవ పునర్జాయత ఇతి వక్తుం న శక్యత ఇతి స మృత పురుషస్య పునర్జనన నిరూపణార్థం న యుక్తదృష్టాన్తో భవతి । తస్మాదుపమాన్తరం పరికల్ప్య వక్తవ్యమిత్యత్ర ఆహ 'ధానారుహ ఇవే' తి । ధానా నామ వ్రీహియవాదిః, తద్వాపాత్ సస్యం జాయతే । సస్యం చ కతిపయమాస కాలేనైకదైవ ఫలదాయి

భూత్వాఽంజసా మృత్వా శుష్కదశాం ప్రాప్య వాతాహతపతిత స్వబీజాత్స్నేహోదకాది సంపర్కేణ పునః సస్యరూపేణ జాయతే । యద్యపి మనుష్యో వృక్షఇవ బహువర్షకాలం జీవతి, తథాపి స ధానారుహ సస్యమివ మృత్వైవ పునః ప్రరోహతీతి కారణా ద్వృక్షస్యోభయ దృష్టాన్తమేళనేన సధానారుహఇవ వృక్షఇతి వర్ణితః । అనేకవర్ష కాలం జీవతీతి వృక్షఇవ భవతి, ప్రేత్యైవ పునర్జాయత ఇతి ధానారుహఇవ చ భవతి । ఏవం సాదృశ్యార్థకతయా ఇవశబ్దః సార్థకో భూత్వా "ఇవశబ్దో ఽనర్థకః" యద్వా "ఇవశబ్దో ఽప్యర్థకః" ఇత్యర్థ సమర్థనస్యావశ్యకతాం నివారయతి । కేవలం పితృరేతః పరిణామఏవ పుత్రఇతి చేద్దేహ ఏవాత్మా, దేహే నష్టే ఆత్మనాశః పూర్వోత్తరజన్మాభావ ఇత్యేవమాది వాదాః ప్రసజ్యేరన్ । అతో బృహదారణ్యకఏవ స్థానాన్తరే (6· 4· 3) తృణజలాయుకా దృష్టాన్తో యో దత్తః, సోఽత్రాప్యను సన్ధేయః । తేన సంసారి చేతనః కర్మానుశయవాన్ స్థూలదేహోద్భూతసూక్ష్మాదీన్యాదాయ దేహం త్యక్త్వా పితృరేతసి సంక్రామితో భూత్వా నవతరదేహవృక్ష రూపేణ ప్రరోహతి, అతః కర్మదిగ్ధ భూతసూక్ష్మాదిరేవ పునర్జన్మనో మూలమితి సిద్ధ్యతి । ఇత్థం సస్యధానారూపం బీజమివ బీజాత్పునః సస్యమివ సంసారీ చేతనస్సన్తతపర్యాయేణ జాయతే మ్రియతే యావత్పర్యన్తం సంసారవృక్షో న సమూలః ఛిద్యతే । అతో వృక్షస్య సమూలచ్ఛేదనమేవాహ షష్ఠశ్లోకే ।

షష్ఠశ్లోకః "యత్సమూలమావృహేయు" రితి । యథా సమూలచ్ఛిన్నో వృక్షో న పునః ప్రరోహతి, తద్వన్మర్త్యో వృక్షసదృశో దేహే ఆత్యన్తికేన మృత్యునా సమూలం వృక్ణశ్చేత్, తర్హి కర్మరూపమూలనాశాద్ధేతోః పునర్న ప్రరోహతీతి భావః । "యద్వృక్ణో వృక్ణ" ఇతి చతుర్థశ్లోకోక్తం ఛేదనం న సమూలచ్ఛేదనమ్,

అతః "కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీ" తి తత్రత్య ప్రశ్నస్య కర్మమూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రత్యుత్తరం వ్యఞ్జితమ్ । తథైవ తత్రత్యో "మృత్యునావృక్ణ" ఇతి మృత్యుశబ్దశ్చ నాఽఽత్యన్తికమృత్యుపరః। షష్ఠశ్లోకే తు వృక్షస్య సమూలచ్ఛేదనముక్తమితి తత్రత్యమృత్యుశబ్దః సంసృత్యన్త కాకారాత్యన్తికమృత్యుపరః । అస్యామేవ బృహదారణ్యకోపనిషది వంశబ్రాహ్మణే (6 అధ్యాయే 6 బ్రాహ్మణే) ప్రథమాచార్యాత్ పరబ్రహ్మణో నాతిదూరే మృత్యుః ప్రాధ్వంసనః పఠితః । కఠవల్ల్యాం మృత్యుర్యమో నచికేతసే సంసారనాశకం బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశతి। భగవతా భాష్యకారేణ "సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టః" (గీ॥15, 15) ఇతి శ్లోకభాష్యే "యమో వైవస్వతో రాజా యస్తవైష హృది స్థితః" (8, 92) ఇతి మనుస్మృత్యుక్తో యమోఽన్తర్యామిపరతయా వ్యాఖ్యాతః । ఆత్యన్తిక మృత్యురూపం యమం నా బ్రహ్మజ్ఞాదన్యే ద్రష్టుమర్హన్తి । ఘోరరూప కింకర సమేతో నరకాధిపతి ర్యమస్త్వాత్యన్తికమృత్యురూప యమస్య రూపాన్తరమేవేతి ప్రతిభాతి, యేన ఘోరరూపేణాసౌ పాపినాం భూయో భూయో మరణం విదధాతి । బ్రహ్మవిదామాత్యన్తిక మృత్యురూపో యమః సౌమ్యప్రియాతిథిర్భవతి, యదుక్తమ్-

"ప్రాయేణా కృతకృత్యత్వాన్మృత్యోరుద్విజతే జనః ।
కృతకృత్యాః ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్" ఇతి ।

ఏవం సంసారవృక్షస్య సమూలచ్ఛేదనం వ్యాఖ్యాతమ్। ఇత్థం వృక్షస్య సమూలచ్ఛేదనానన్తరమపి "కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతి" ఇతి ప్రశ్నేన వృక్షస్య సమూలచ్ఛేదనానన్తరమపి చేతనస్య ప్రరోహవిశేషః, జన్మవిశేషః, అస్తీతి ద్యోతితం భవతి । సచ ప్రరోహః కస్మాన్మూలాత్సంభవతి తద్జ్ఞాతవ్యమితి ప్రశ్నోద్దేశః । ప్రేత్య సం

భవోద్వివిధః, అవిద్యామూలాదేకః పరబ్రహ్మవిద్యామూలాదన్యః। ఏష పరబ్రహ్మవిద్యామూలకః సంభవః ఏతచ్చాభిధీయమానమీశావాస్యోపనిషది "సంభూత్యాఽమృతమశ్నుతే" ఇతి సంభూతిశబ్దేన కథితః । సంసారరూపం వృక్షం సమూలం ఛిత్వా, దేహాత్మభ్రాన్తిం విహాయేతి యావత్, "ఏషమ ఆత్మే" త్యహంగ్రహాదినా విశ్వస్య మూలే పరమాత్మన్యాత్మ సమర్పణేన స్వాత్మాన ముప్త్వా తదవిభక్తేన తత్సామరస్యేన పరిశుద్ధేన స్వేన రూపేణ ప్రరోహతి, అహంకుచితస్వధర్మభూతజ్ఞానమయూఖరూపానన్త శాఖావాన్ వృక్షఇవ।

యద్వా "కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతి" ఇత్యనేన న కశ్చిత్ప్రశ్నో వివక్షితః కిన్తు జగన్మూలాత్ కశబ్దవాచ్యాత్ పరబ్రహ్మణః ప్రరోహతీతి నిగూఢభావః స్యాత్ । హిరణ్యగర్భసూక్తే "కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ" ఇతి వాక్యం భవతి, తస్య వ్యాఖ్యానం శతపథబ్రాహ్మణే (7, 4, 1, 19) ఏవం కృతమ్- "ప్రజాపతిర్వై కస్తస్మై హవిషా విధేమ" ఇతి । ఏతేన ప్రజాపతేః కశబ్దవాచ్యత్వమామ్నాతం భవతి । సూక్తప్రతిపాదితః ప్రజాపతిర్హిరణ్యగర్భః పరమాత్మేత్యస్మత్పూర్వాచార్యైః స్థాపితమ్ । శ్వేతాశ్వతరోపనిషది "యోదేవానామధిపోయస్మిన్ లోకాఅధిశ్రితాః।య ఈశే అస్యద్విపదశ్చతుష్పదః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ" (4, 13) ఇతి పరమాత్మ ప్రతిపాదకే మన్త్రే 'కస్మై' ఇత్యస్య "కాయాఽఽనన్దరూపాయ" ఇత్యర్థః । స్మైభావః ఛాన్దస ఇతి శంకరభాష్యమ్ । ఛాన్దోగ్యే (4, 10, 5) "కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ" ఇత్యనేన పరంబ్రహ్మ ఖమిత్యాకాశనామ్నా నిర్దిష్టం సదపరిచ్ఛిన్నం భవతి కించ కం సుఖరూపమపి భవతీతిప్రతిపాదితమ్ । ఏవం పరస్య బ్రహ్మణః కశబ్దవాచ్యత్వే శ్రుతిప్రమాణసిద్ధే జగన్మూలభూత కశబ్దవాచ్య పర

బ్రహ్మసకాశాద్దర్శితరీత్యా బ్రహ్మజ్ఞః ప్రరోహతీతి భావగ్రహణే న కో౽పి క్లేశోదృశ్యతే ।

సప్తమశ్లోకః "జాతఏవ న జాయతే" ఇతి । నను సమూలవృక్షచ్ఛేదేన సర్వనాశప్రసంగః, తదపేక్షయా సాంసారికం జన్మ వరమితి చేత్తర్హి శ్రేష్ఠం జన్మ శృణ్విత్యభిప్రాయేణాఽఽహ జాతఏవేతి । యో దేహాత్మభ్రాన్తిత్యాగాదినా సంసారం సమూలం ఛిత్వా బ్రహ్మణ్యాత్మానముప్త్వా బ్రహ్మణ ఉత్సంగే స్వస్వరూపేణ జాతః, 'సజాతఏవ'=యథా పునర్మరణం న భవతి, తథా జాతఏవేతి భావః । అతఆహ 'న జాయతే' ఇతి । న పునః సంసారే జాయతఇతి భావః । తదేవ స్ఫుటమాహ 'కోన్వేనం జనయేత్ పునః' ఇతి । తం కః పునస్సంసారే జనయేత్ ! న కో౽పీతి నిర్ధారణార్థం కాకుః । పునశ్శబ్దో 'న జాయతే' ఇత్యత్రాప్యన్వేతవ్యః ।

అముక్తవిషయే౽త్రత్య జాతశబ్దోనాన్వేతుం యుజ్యతే । కుతః ? యస్మిన్ జన్మని సజాతః తస్మిన్నేవ జన్మని న స పునర్జాయతే పరస్మిన్ జన్మనిజాయత ఏవ । తద్విషయే జాతోన జాయతఇత్యుక్తిర్న ఘటతే । అముక్తవిషయే హి వేదాన్తదృష్ట్యా 'జాతః' ఇత్యస్య 'మృతః' ఇత్యేవార్థః కర్తవ్యః । "జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః" (గీ॥ 2, 27) ఇత్యాదిభ్యః । ముక్తః పునర్న జాయతే న మ్రియతఇతి ప్రకృతి వినిర్ముక్తస్వేనరూపేణ యో జాతః స ఏవ పూర్ణార్థే జాతః సుజాతః ఇతి విశేషార్థం మనసి నిధాయైవాత్ర జాతశబ్దప్రయోగ ఇతి స్పష్టం ప్రతీయతే ।

అథ "విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" ఇత్యాది । యో 'జాతఏవ న జాయతే' ఇతి వర్ణితః తస్య బ్రహ్మైవ పరాయణమ్, పరంసర్వ

(శ్రేష్ఠం అయనం సుఖాశ్రి)యం పరమిత్యర్థః । కథంభూతస్య తస్య- (1) 'తద్విదః' పరబ్రహ్మవిదః, ఓంతత్సదితి తచ్ఛబ్దస్య పరబ్రహ్మవాచకత్వాత్, (2) 'తిష్ఠమానస్య' సంసారీ మృత్యునా భూయోభూయో వృక్షః పాత్యతే, బ్రహ్మకంచుకిత స్వరూపస్తు దృఢమూలో వృక్షఇవ తిష్ఠతి, అతః తిష్ఠమానస్య, (3) 'రాతిర్దాతుః' రాతిఃరాతేః, షష్ఠ్యర్థే ప్రథమేతి భాష్యమ్, రాతేర్దాతుః దానస్య దాతుః యజమానస్యేత్యర్థః । ఏవం విశేషణత్రయోక్తస్య పరాయణం వస్తు 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ' విజ్ఞానమితి ఆనన్దమితి బ్రహ్మేతి విశేషణత్రయ విశిష్టః పరమాత్మైవ । స జ్ఞానానన్ద విభుస్వరూప ఇతి యావత్ ।

యజ్ఞే యజమానః సత్పాత్రేభ్యో బహువిధదక్షిణారూపాం రాతిం దదాతి, విశ్వజిదాది క్రతుషు చ సర్వస్వ విశ్రాణనేన సన్న్యాసి తుల్యో భవతి । పరన్తు పరమాత్మనే దేయం వస్త్వేతేభ్యో బాహ్యపదార్థేభ్యో ఽన్యదేవ భవతి । పరమాత్మా ప్రతిజీవమన్తర్యామిరూపేణ సర్వేభ్య ఆత్మదానం కృత్వా మహీయతే జీవానాం జీవభూతేన మయా సర్వే ప్రాణనాది వ్యాపారం కుర్వన్తీతి । పరమకృతజ్ఞతయా కర్తవ్యం తస్య ప్రతికృతిరూపం కర్మామానిత్వాదినా పవిత్రీకృతాత్మహవిస్సమర్పణమేవ । ఆత్మహవిర్దాన రూపరాతేర్దానం వినా జీవాత్మనా భగవతే దేయం స్వం న కించిద్విద్యతే । తజ్జీవాత్మస్వరూప మణ్వపి భగవాన్ (గీ॥ 9, 26) "పత్రం పుష్పం ఫలం తోయ" మిత్యుక్తరీత్యా బహు మత్వా స్వీకృత్య స్వయమపి తస్య దాతుః పరాయణం భవతి యేన తస్య స్వావిభాగేన నిరవధికాతిశయానన్దానుభవో జాయతే।

ఏవం యథామతి వ్యాఖ్యాతాః శ్లోకాః । ప్రశ్నప్రతిపద

సరూపేణ నిర్ధారిత పరమతత్వబోధకానామేతేషాం ప్రాచీనశ్లోకానా
మర్థే జ్ఞాతే సతి, తాన్ శ్లోకాన్ ప్రశ్నరూపేణైవ యాజ్ఞవల్క్యః
సర్వేషాం బ్రాహ్మణానాం పురతో నిధాయ విరమతి । అస్య కోభి
ప్రాయః? అయమేవ స్యాదితి ప్రతిభాతి- శ్లోకగణే యా సంసార
వృక్షచ్ఛేద పూర్వకసంభూతి రుక్తా సా ముముక్షురూపాన్ ఛా
త్రాన్ ప్రతి యావజ్జీవం ప్రశ్నరూపేణ తిష్ఠతి । ప్రశ్నస్యోత్తరం
హి న వాచా దేయమ్, కిన్త్వస్ఖలిత ప్రపత్తిరూప బ్రహ్మచర్యేణ
బ్రహ్మప్రాప్త్యైవ దేయమ్ । ప్రశ్నః సనాతనః, తస్య సదుత్తరదా
తా సంసారాదుత్తీర్ణో జీవాత్మా । ఏతం సనాతనం ప్రశ్నం వ్యా
హరతో యాజ్ఞవల్క్యస్య హృదయమేతత్ - భో బ్రాహ్మణా భగ
వన్తః కేవలం వాదే జయోఽద్య మయా లబ్ధః, సోఽపి మదన్యేన
కేనాపి దతిమేధావినా లభ్యేత । కిన్తు "నాయమాత్మా ప్రవచనేన
లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన" (ముణ్డ 3, 2, 3) ఇతి
శ్రుతిర్బ్రూతే । కో బ్రహ్మనిష్ఠః ఇతి ప్రశ్నవిషయే సర్వే యూయం
మాం పృచ్ఛత, అహం వః పృచ్ఛామి, సదుత్తరం తు న వయం
పరస్పరం దాతుం శక్నుమః, యత ఉత్తరం సచ్చారిత్రోపేత సదు
త్తరం వా న వేతి జ్ఞాతా పరమాత్మైవ । తస్మాద్గురుపరంపరానూ
తమేవాపహతపాప్మాదిగుణకమస్మదాత్మానమాదిగురుం సర్వే వయ
ముపసన్నాస్తత్సన్నిధావేవ యావదాయుష మమానిత్యాదినా
ఽధ్యయనం కుర్మః, స ఏవాస్మాకం బ్రహ్మాధ్యయనం నిర్వర్తయతు
ఇతి ।

ఉపపాదిత బృహదారణ్యక శ్లోకేభ్యః శరీరస్య ఛేద్యవృక్ష
త్వం దృష్టమ్ । అధునా బృహదారణ్యకఏవ స్థలాన్తరే ప్రోక్తాత్
శ్లోకవిశేషాత్ శరీరస్య ఊర్ధ్వబుధ్నత్వం లభ్యతే । తద్యథా-

"తదేష శ్లోకో భవతి । అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న స్తస్మిన్ యశో నిహితం విశ్వరూపమ్ । తస్యాసతే ఋషయః సప్త తీరే వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానా" (బృ ఉ। 4, 2, 3) ఇతి ।

తదేష శ్లోకో భవతీతి దర్శిత శ్లోకముదాహృత్య ఉపనిషదేవ గద్యగ్రన్థేన శ్లోకస్య వ్యాఖ్యాం కురుతే-

" 'అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న' ఇతీదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న 'స్తస్మిన్ యశో నిహితం విశ్వరూప' మితి ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహ 'తస్యాసతే ఋషయః సప్త తీర' ఇతి ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహ 'వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి' వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే" ఇతి ।

అనన్తరముపనిషదేవ ప్రసిద్ధసప్తర్షి నామాని సాంకేతికతయా ఏషాం సప్తప్రాణానాం దదాతి । తత్ర (శ్రీమచ్ఛంకరభాష్య మనుసృత్య) కర్ణౌ గౌతమభరద్వాజౌ, చక్షుషీ విశ్వామిత్ర జమదగ్నీ, నాసికే వసిష్ఠకశ్యపౌ, వాగత్రిః । వాగేవ జిహ్వారూపేణాన్నపానే రసయిత్వా ఽత్తీత్యత్రిః సప్తమర్షిః । సైవ జిహ్వా వక్తృత్వేన వాగష్టమీ చ । 'బ్రహ్మణా సంవిదానే' త్యస్య శంకరభాష్యమ్- "శబ్దరాశిః బ్రహ్మ, తేన సంవాదః సంసర్గః, తం గచ్ఛతీతి, శబ్దరాశి ముచ్చారయన్తీ వాగష్టమీ స్యాదితియావత్" ఇతి । అథ రంగరామానుజీయమ్- "బ్రహ్మణా వేదేన చతుర్ముఖేన వా సంవిదానా సంవాదం కుర్వతీ వాగష్టమీత్యర్థః" ఇతి । అస్మిన్నేవ బృహదారణ్యకే (3, 4, 17) "ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ" ఇత్యుపక్రమ్య "మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా" ఇత్యుక్తమ్ । ఏతేన

వాక్ మనసోజాయాత్వేన భావితా । తైత్తిరీయసంహితాయాం (2, 5, 11, 5) "తస్మాన్మనసా ప్రజాపతయే జుహ్వతి మనఇవ హి ప్రజాపతిః" ఇత్యుక్త్వా "యద్ధి మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతి" ఇత్యప్యుక్త్వా ప్రజాపతివాక్యే వాగేవం సంబోధితా- "దూతీరేవ త్వం మనసోసి" ఇతి। ఏవం రీత్యా వాక్ మనసోజాయా వా భవతు దూతీ వా భవతు, మనస్సకాశాదుత్పన్నా సరస్వతీ నదీవా భవతు, సా "యద్ధి మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతి" ఇత్యేతస్మాత్ కారణాత్ మనసా సంవదతి, సహవదతి, ఐకకణ్ఠ్యం భజతే, న విసంవదతి, ధ్యాతాద్భిన్నం న కించిద్వదతి* । అతో బ్రహ్మణా సంవిదానేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దోమనః పరోవా మనసోభిమాని దేవతాప రోవేతి ప్రతిభాతి । ఏవం సతి "బ్రహ్మణా సంవిదానే" తి బ్రహ్మ శబ్దేన మనఉక్తం భవతి ।

ఉదాహృతశ్లోకే పురుషస్య శిరఃన్యుబ్జచమసపాత్రాకారేణ భావితమ్ । మూర్ధన్యకపాలభాగః శిరోరూపపాత్రస్య న్యుబ్జోబు ధ్నః । తస్య తీరే చక్షురాదిప్రదేశే ప్రాణాః చక్షురాదీన్ద్రియ రూపాఋషయః ఆసతే । తఏవ విశ్వరూపం యశః ఇత్యుక్తాః । ఏకైకేన్ద్రియద్వారేణ పురుషోదర్శన శ్రవణాదిభిన్నభిన్నవ్యాపారం కురుతే, అత ఇన్ద్రియైః సమేతశ్చేతనో విశ్వరూపః, బహుప్రకార ఇతి యావత్ । ఏకస్యాపీన్ద్రియస్యాపటుత్వే సతి పురుషస్య పూర్ణ తారూపం యశోహీయతే । అతః ప్రాణాఃయశః ఇతి ప్రోక్తాః ।

ఇన్ద్రియరూపసప్తర్షీణాం విషయే వాజసనేయ సంహితాయా మేషశ్లోకోభవతి ।

---

* అసత్యవాదీ సత్యం మనసి ప్రచ్ఛాద్యానృతం ధ్యాత్వైవ వదతి ।

"సప్త ఋషయః ప్రతిహితాః శరీరే సప్త రక్షన్తి సదమ
ప్రమాదమ్ । సప్తాపః స్వపతో లోకమీయుస్తత్ర జాగృతో
అస్వప్నజౌ సత్రసదౌ చ దేవౌ" ఇతి ।

ఏతే ఋషయః త్వక్చక్షుః శ్రవణరసనాఘ్రాణమనోబుద్ధిలక్షణా ఇతి మాధవ వ్యాఖ్యానమ్ । ఏతే శరీరే వర్తమానాస్సన్తః 'సదం'="సర్వదా" 'అప్రమాదం'=సావధానం యథా తథా 'రక్షన్తి' శరీరమితి శేషః । తఏవ 'సప్త ఆపః'= "ఆప్నువన్తి వ్యాప్నువన్తి దేహమిత్యాపః వ్యాపనాః" ఇతి వ్యాఖ్యానమ్ । ఏతే సుషుప్తికాలే 'స్వపతః'=సుప్తస్య జీవాత్మనః, 'లోకమీయుః'=స్వప్నస్థానం గచ్ఛన్తీత్యర్థః । 'తత్ర'=జీవస్య నిద్రాకాలే, 'దేవౌ'=ప్రాణాపానరూపౌ, అన్తర్గృహీతః శ్వాసః ప్రాణః స ఏవ బహిష్కృతోఽపానః, ఏవం వాయోర్ద్వే రూపే భావితే, వాయోర్దేవత్వాద్దేవశబ్ద ప్రయోగః, 'అస్వప్నజౌ'="న స్వప్నో నిద్రా జాయతే యయోస్తౌ" ఇతి వ్యాఖ్యానమ్ । 'సత్రసదౌ'=సత్రే శరీరే స్థితౌ, 'జాగృతః' జీవస్య స్వప్నకాలేపి జాగరితౌ భవతః, అన్యథా ప్రాణనాభావాజ్జీవస్య మరణమేవ స్యాదితి భావః ।

తైత్తిరీయారణ్యకే (1, 11, 52) శ్రూయతే-

"ఊర్ధ్వమూలమవాక్ఛాఖం వృక్షం యో వేద సంప్రతి। న స
జాతుజనః శ్రద్దధ్యాత్ మృత్యుర్మా మారయాదితి హి" ఇతి।

'ఇతి హి' ఇత్యాన్ధ్రలిపిముద్రిత పుస్తకే పాఠః 'ఇతిః' ఇతి భట్టభాస్కరవ్యాఖ్యా సమేత దేవనాగరిలిపి ముద్రితే పుస్తకే । సర్వే స్వాభావికావృక్షా అధోమూలా ఊర్ధ్వశాఖాభవన్తి, అయంతు విపర్యస్తస్వభావో వృక్షః ప్రశ్చనీయం శరీరమిత్యేవం రీత్యా భట్టభా

స్వరః ప్రథమం వ్యాఖ్యాయ పశ్చాదాహ– "యద్వై బ్రహ్మవిదః స్తుతిరియమ్, ఊర్ధ్వమూలం ఊర్ధ్వావస్యక్తం అవాక్ వ్యక్తం విశ్వాఖ్యం వృక్షం దివిష్ఠం యో వేద తస్యామృతో౽భయం నాస్తీతి, అన్యస్తు మృత్యుసకాశం గచ్ఛతీతి భావః । లేట్యాడాగమః । ఇతి కరణస్య విసర్జనీయోపజనః ఛాన్దసః" ఇతి ।

మూలే౽స్య వృక్షస్య ఛేద్యత్వం నోక్తమ్, ప్రత్యుతాస్య వేదనేన మృత్యుతరణమ్ ప్రోక్తమ్ । యద్యపి సర్వగతవిభుస్వరూపస్య బ్రహ్మణ ఊర్ధ్వాధఃపూర్వపశ్చిమదక్షిణోత్తరా దిశో న సన్తి, తథాపి తస్యైవ "సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః పురుషో హ్యవ్యయాత్మా" (ముణ్డ॥ 1, 2, 11) ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం పరమపురుషాఖ్యమత్యర్కానలజ్యోతీరూపం పరమపదే సదా వర్తతే । యథా సర్వోపకారీ సూర్య ఊర్ధ్వబుధ్నావాక్శాఖవృక్షత్వేన భావితః, తద్వత్ పరమపదస్థః పరమపురుష విగ్రహో వృక్షస్య మూలమ్, పరమపదాదధః ప్రకృతిమణ్డలే ప్రసృతం తస్యైవ పరమపురుషస్య సర్వవిధరణత్వధర్మిణా సర్వాన్తర్యామిరూపేణ ధృతం విశ్వం జగత్ తస్య బ్రహ్మవృక్షస్యావాక్శాఖా భవన్తి । ఇత్థమూర్ధ్వమూలవృక్షాకారేణ బ్రహ్మ యో వేద । వేదనం నామ ప్రాకృతఫలేషు స్పృహాం త్యక్త్వా సర్వత్ర స్వహృదయే౽పి స్వాద్వమృతఫలరూపేణావస్థితాన్తర్యామ్యాస్వాదనమేవ । స న కదాచిచ్ఛిద్యాత్, మస్యేత, మృత్యుర్మాం మారయేదితి । అపునర్భవేన మృత్యుం జయతీతి భావః । యద్వేదనాజ్జీవాత్మా మృత్యుం తరతి స వృక్షః పరం బ్రహ్మైవ । "బ్రహ్మ యే వై విద్వాంసస్తే పక్షిణః" ఇతి శ్రుతిః* । ముక్తా బ్రహ్మ ప్రాప్తా విద్వాంసః సర్వేషు లోకే

* సనత్సుజాతీయే (ఉద్యోగపర్వణి 45 అధ్యాయే) హిరణ్యపర్ణమ

షు వితతే సర్వగతే బ్రహ్మణ్య ప్రతిహతవేగేన కామచారేణ సంచ రన్తీతి బ్రహ్మజ్ఞాః పక్షిత్వేన రూపితాః । తేషాం నీడస్థానం వృక్షః పరమాత్మా । ప్రాకృత జగద్రూపే వృక్షే మమతాం త్యక్త్వా పరమాత్మైన స్వాదుఫలభరిత వృక్షత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి భావః ।

తైత్తిరీయారణ్యకోక్తో వృక్ష ఏవ కఠోపనిషది (6, 1) అశ్వత్థవృక్షత్వేన కథితః । యథా-

"ఊర్ధ్వమూలో అవాక్శాఖ ఏషో ఽశ్వత్థస్సనాతనః । తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే । తస్మిన్ లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన । ఏతద్వై తత్" ఇతి ।

ఏష వృక్షః పరమాత్మైవ, సనాతన బ్రహ్మామృతశబ్దాది విశేషణేభ్యః। 'శుక్రం'=జ్యోతిస్స్వరూపం జ్ఞానస్వరూపమితి యావత్।

"తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ........తదు నాత్యేతి కశ్చన" ఇతి దర్శితకఠవాక్యం తస్యామేవోపనిషది "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః" (5, 8) ఇతి వాక్యాన

శ్వత్థమభిపత్యహ్యపతుకాః । తే తత్ర పక్షిణో భూత్వా ప్రపతన్తి యథాసుఖమ్ ॥

ఇతి శ్లోకస్య శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యం - "హిరణ్యపర్ణమశ్వత్థమభిపత్యఆలభ్య, వేద సంయోగి బ్రాహ్మణ్యదేహం ప్రాప్యేత్యర్థః, తత్రైవ బ్రాహ్మణ్యాదిదేహే పక్షిణో జ్ఞానినో భూత్వా, తథా చ శ్రుతిః 'బ్రహ్మ యే వై విద్వాంస స్తే పక్షిణః, యే ఽవిద్వాంసస్తే ఽపక్షిణ' ఇతి, ప్రపతన్తి యథాసుఖం ముక్తా భవన్తీత్యర్థః" ఇతి । "స్త్రియో వైశ్యాస్తథా శూద్రాస్తేపి యాన్తి పరాం గతిమ్" (గీ॥ 9, 3-) ఇతి మనుష్యత్వసామాన్యేన సర్వే మోక్షార్హాః । అతో యె మానుషదేహం ప్రాప్య బ్రహ్మజ్ఞా భవన్తి తే ముక్తా భవన్తి ।

న్తరమపి భవతి । ‘య ఏష’ ఇతి వాక్యం సమగ్రం సన్ధ్యధికరణ శ్రీభాష్యే (బ్ర॥ సూ॥ 3, 2, 1-6) ధృత్వా పరమపురుష పరతయైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । ‘య ఏష’ ఇతి మన్త్రస్య ప్రథమార్ధోక్తః పరమపురుష ఏవ ‘తదేవే’ త్యనేన ద్వితీయార్ధే పరామృశ్యతే, బ్రహ్మశబ్దవిశేషణతయా తదితి నపుంసకలింగః । తథైవ యః ‘ఊర్ధ్వమూలో అవాక్శాఖః’ స ఏవ ‘తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ’ ఇత్యాదినా పరామృశ్యతే ।

ఇత్థం రూపకోపమాద్యలంకారపుంజేషు వేదేషు నానావిధా వృక్షాదృష్టాః । తత్ర బృహదారణ్యకోక్తో వృక్షః సర్వథా ఛేద్యః శరీరవృక్షః । తస్యోర్ధ్వమూలత్వం సప్తప్రాణై రాశ్రితమనుష్యశిరోరూపోర్ధ్వబుధ్నత్వమేవ । సర్వాసాం నాడీనాం మూలస్థానం శిరః । మనుష్య శరీరే శిర ఏవ సర్వోర్ధ్వభాగః । తస్మాన్మూలభాగాదధఃప్రసృతా నాడ్యః శాఖా ఇవ సర్వం శరీరం వ్యాప్నువన్తీతి మనుష్య శరీర మూర్ధ్వ మూలావాక్శాఖవృక్షత్వేన రూపయితుం శక్యతే । అపి చ మూలస్థానాత్ప్రసృతనాడీవ్యాప్తావయవా వృక్షస్య స్కన్ధశాఖా ఇవ భవన్తి, కణ్ఠాదారభ్య కటిపర్యన్తం స్కన్ధః, స్కన్ధస్యాదిభాగే ద్వౌ బాహూ అన్త్యభాగే ద్వావూరూ ఇతి చత్వారః ప్రధానశాఖాః, అంగుల్య ఏవ క్షుద్రశాఖాః । ఏవం పురుషాపరనామకో మనుష్యవృక్షః ।

అథ భగవద్గీతోక్తో ఽశ్వత్థవృక్షః-

ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖ మశ్వత్థం ప్రాహు రవ్యయమ్ ।
ఛన్దాంసి యస్యపర్ణాని యస్తం వేద సవేదవిత్ (15,1)

అథశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతాస్తస్య శాఖాగుణప్రవృద్ధావిష

యప్రవాళాః। అధశ్చ మూలాన్యను సంతతాని కర్మానుబన్ధీని మనుష్యలోకే ॥ (15, 2)

న రూపమస్యేహ తథోపలభ్యతే నాన్తో నచాదిర్న చ సంప్రతిష్ఠా । అశ్వత్థమేనం సువిరూఢమూల మసంగశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్వా (15, 3)

తతఃపదం తత్పరిమార్గితవ్యం యస్మిన్ గతా న నివర్తన్తి భూయః (15, 3½) ఇతి ।

అస్య ప్రతిపదవ్యాఖ్యానం శ్రీమద్గీతాభాష్యే ద్రష్టవ్యమ్ । తైత్తిరీయారణ్యక కఠవల్ల్యుక్తాశ్వత్థో గీతోక్తాశ్వత్థ ఏవేతి గీతాభాష్యమ్। ఉక్తం హి“యం సంసారాఖ్యమశ్వత్థం ఊర్ధ్వమూల మధశ్శాఖ మవ్యయం ప్రాహుః శ్రుతయః ‘ఊర్ధ్వమూలో అవాక్శాఖ ఏషోశ్వత్థః సనాతనః’ ‘ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖం వృక్షం యో వేద సంప్రతీ’ త్యాద్యాః । సప్తలోకోపరినివిష్ట చతుర్ముఖాదిత్వేన తస్యోర్ధ్వ మూలత్వం, పృథివీనివాసి సకలనరపశుమృగకృమి కీటపతంగస్థావరాన్తతయా ఽధః శాఖత్వమ్ । అసంగహేతుభూతాత్ ఆసమ్యగ్జ్ఞానోదయాత్ ప్రవాహ రూపేణాచ్ఛేద్యత్వేనావ్యయత్వమ్” ఇత్యాది ।

ఏవమేవ శ్రీమచ్ఛంకరకృత కఠోపనిషద్భాష్యే కఠోక్తోఽశ్వత్థః సంసారవృక్షత్వేన వ్యాఖ్యాతః-“ఊర్ధ్వమూలఃఊర్ధ్వం మూలం యత్తద్విష్ణోః పరమంపదమస్యేతి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాన్తః సంసారవృక్ష ఊర్ధ్వమూలః, వ్రశ్చనాత్,” ఇత్యారభ్య “వేదాన్తవిహిత బ్రహ్మాత్మదర్శనాసంగ శస్త్రకృతోచ్ఛేదః, ఏషసంసారవృ

క్షో ఽశ్వత్థః అశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరిత నిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్ఛాఖః అవాచ్యః శాఖాయస్యసః సనాతనః అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః । యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం, తదేవ బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్, తదేవామృతం అవినాశిస్వభావం ఉచ్యతే కథ్యతే" ఇతి । ఏతేన గీతోక్తం ఛేద్యమశ్వత్థం కఠోపనిషన్మన్త్రస్య కేవలం ప్రథమార్ధస్థశబ్దేషు దృష్ట్వా ద్వితీయార్ధే "తదేవశుక్ర" మిత్యాదివచనం పరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాయ కఠమన్త్రగీతావాక్యయోః సమన్వయః కృత ఇతి ప్రతిభాతి । ఏవమేవ శ్రీమద్గీతాభాష్యే భగవద్భాష్యకారాభిప్రాయఃస్యాత్, "తదేవ శుక్ర" మితి కఠవాక్యస్య సన్ధ్యధికరణ శ్రీభాష్యే పరమపురుషపరతయైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ।

శ్రుత్యభిప్రేత ఊర్ధ్వమూలాధశ్శాఖాశ్వత్థ ఏవ గీతాయామభిప్రేతోక్త ఇతి న ప్రతీయతే । తత్ర తత్ర సన్దర్భానుసారమర్థః కర్తవ్యః । పరమోర్ధ్వలోకమారభ్య తదధస్సర్వలోకాననుప్రవిశ్య స్థితం బ్రహ్మైవ శ్రుత్యభిప్రేత ఊర్ధ్వమూలాధశ్శాఖో ఽశ్వత్థః । యేషు పరమాత్మాఽనుప్రవిష్టః, త ఏవ ప్రాకృతా లోకాః ఛేద్యత్వేన గీతాయాం వర్ణితో జగద్రూపో వృక్షో బ్రహ్మణో మూర్తం రూపమ్ । తస్యాశ్వత్థ ఇతి నామకరణే కశ్చిన్నిగూఢశ్చామత్కారికో వ్యుత్పత్తివిశేషోఽప్యభిప్రేతః, యదుక్తం శ్రీమచ్ఛంకరకృతగీతాభాష్యే "న శ్వోఽపి స్థాతా ఇతి అశ్వత్థః" ఇతి । శ్రీమత్తాత్పర్యచన్ద్రికాయాంచ- "శ్వోఽన స్థాస్యతీత్యశ్వత్థః" ఇతి । ఏషా వ్యుత్పత్తిః పరమపదస్థనిత్యసోమసవనాశ్వత్థస్య న యుజ్యతే । అతో గీతాయాం ఛేద్యసంసృశాశ్వత్థపరికల్పనేన ప్రాకృతం జగత్సర్వం నశ్వరమితి కథితం భవతి । నశ్వరాశ్వత్థం ఛిత్త్వా తదన్తర్నిగూఢః పూజ్యస్సనాతనః పరమా

త్రా "తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే" ఇత్యుక్తస్వరూపో 'బ్రహ్మవన' మితి శ్రుతేః సర్వకారణవృక్షో మృత్యుతరణాయ జ్ఞాతవ్య ఇతి భావః ।

అతఏవ వృక్షస్య చ్ఛేదనానన్తరం ప్రాప్తవ్యం పదం కథితమ్, 'తతఃపదం తత్పరిమార్గితవ్య' మితి । అత్ర పదశబ్దో ద్వ్యర్థకః, (1) సర్వగతబ్రహ్మస్వరూపమేవ ప్రాప్య ప్రవేష్టవ్యం పదమ్; (2) తస్మిన్ సర్వగతే బ్రహ్మస్వరూపఏవ ప్రకృతి మణ్డలాత్ పరస్తాదవస్థితం విష్ణోః పరమపదం గన్తవ్యం పదమ్, యస్మిన్ సర్వగతబ్రహ్మణో నిత్యేచ్ఛాసిద్ధం మహాపురుషరూప మత్యద్భుతకాన్త్యా విరాజతే ।

యథా అశ్వత్థశబ్దే 'శ్వోన స్థాస్యతీ' త్యర్థో నిగూహితః తద్వత్ 'ఛన్దాంసి' ఇత్యత్రాపి చమత్కారో ధ్వన్యతే । యద్యపి ఛన్దాంసి, వేదాః, గాయత్ర్యాది ఛన్దోబద్ధ వచాంసి భవన్తి, తథాపి సకారాన్తః 'ఛన్దస్' శబ్దో ఉకారాన్తః 'ఛన్దుః' శబ్దఇవ కామ సఙ్కల్పాభిలాషాద్యర్థకోఽపి భవతి* । యద్వా అకారాన్త శబ్దస్యార్థఏవ శబ్దస్యాస్య చమత్కారేణాత్ర సకారాన్తశబ్దే నిగూహితః । విషయాభిలాషరూపఛన్దాంస్యేవాస్య సంసారవృక్షస్యాఽఽచ్ఛాదకానిపర్ణాని। 'యస్తంవేద స వేదవిత్'= యోఽన్తర్యామిణ మజ్ఞాత్వా చతుర్ముఖలోకపర్యన్తం ప్రాకృతం జగదేవ స్వభోగ్యస్థానమితి వేద స త్రైగుణ్యవిషయక వేదవిదితిభావః। గీతంహి "త్రైగుణ్య విషయా వేదాః" (2, 45) ఇతి, "ఏవం త్రయీధర్మమను ప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభన్తే" (9, 21) ఇతి చ । అబ్రహ్మజ్ఞః సురేన్ద్రస్వర్గాద్యభిలాషీ యజ్వా పణ్డితంమన్య ఇతి నిన్దాగర్భోఽయం వేదవిచ్ఛబ్దః ।

* డాక్టర్ మ్యాక్డోనెల్ విరచిత సంస్కృతాంగ్లేయ నిఘంటుర్ద్రష్టవ్యః.

ఊర్ధ్వమూలమితి గీతాశ్లోకస్య శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యే కతమ స్మృతిముదాహృత్య “పురాణేచ” ఇత్యేతేశ్లోకాధృతాః-

“అవ్యక్తమూలప్రభవ స్తస్యైవానుగ్రహోచ్ఛ్రితః। బుద్ధిస్కంధమయశ్చైవ ఇన్ద్రియాన్తరకోటరః ॥ మహాభూత విశాఖశ్చ సుఖదుఃఖఫలోదయః। ఆజీవ్య స్సర్వభూతానాం బ్రహ్మవృక్ష స్సనాతనః ॥ ఏతచ్ఛిత్వా చ భిత్వా చ జ్ఞానేన పరమాసినా। తతశ్చాత్మరతిం ప్రాప్య తస్మాన్నావర్తతే పునః” ఇతి।

ఏతే శ్లోకాః శ్రీమత్తాత్పర్యచన్ద్రికాయామపి ధృతాః। బ్రహ్మ జగతో నిమిత్తకారణ ముపాదాన కారణం చేతి ప్రతిపాదన ప్రకరణే “సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్” (1, 4, 25) ఇతి సూత్రస్య శ్రీభాష్యే “బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్। యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః” ఇతి మన్త్రో విషయవాక్యతయా ధృతః, వృక్షశబ్దశ్చోపాదానకారణవాచీతి ప్రకాశితః। ద్యావాపృథివీశబ్దౌ విశ్వజగదుపలక్షకౌ। ‘యతః’= పరమాత్మతః, ఇత్యనేన విశ్వస్య బ్రహ్మసకాశాత్ ఉద్భూతత్వముచ్యతే। విశ్వజగద్రూపవృక్షస్య విధరణత్వేనాన్తఃప్రవిశ్య విద్యమానత్వాద్బ్రహ్మైవ జగత్కారణభూతో వృక్షః। ఏవం కారణవాచకత్వేన మన్త్రే ప్రయుక్తం వృక్షశబ్దం దర్శితపురాణశ్లోకేషు బ్రహ్మకార్యభూతజగద్రూపే వృక్షే వినియుజ్య తస్య చ్ఛేద్యత్వముపపాదితమ్। కారణం త్వచ్ఛేద్యమేవ।

నను ‘వ్రశ్చ’ ధాతూత్పన్నో వృక్షశబ్దః వ్రశ్చనాత్ వృక్షః ఇతి ఛేత్తవ్యవస్తున్యేవ యుజ్యతే। వృక్షస్య చ్ఛేద్యత్వమేవాశ్రిత్య బృహదారణ్యకే దేహరూపవృక్షప్రకరణే వృక్ణోవృక్ణ ఇతి కథి

తమ్ । వృక్షః ఛిన్నః । ఇతి చేత్ - సత్యం బృహదారణ్యకే వృక్షస్య వ్రశ్చనత్వముక్తమ్, తత్తు దేహరూప వృక్షప్రకరణే । ఏతేన "బ్రహ్మవన" మితి మన్త్రవర్ణే పరబ్రహ్మణి ప్రయుక్తవృక్షశబ్దోఽపి ఛేద్యత్వ వస్తువాచకఇతి న సిద్ధ్యతి । అస్మదాచార్యైః శ్రీశబ్దస్య నానావిధావ్యుత్పత్తయః కథితాః । తద్వదితరానేకశబ్దానాం తత్ర తత్ర సర్వైర్వ్యాఖ్యాకారైర్నానావిధాని నిర్వచనాని కృతాని । ఛేత్తవ్యార్థేనైవ వృక్షశబ్ద ఉత్పన్న ఇతి నిర్ధార్య వక్తుం న శక్యతే, ఛేదకార్థేఽపి వృక్షశబ్దవ్యుత్పత్తేస్సంభవాత్ । వృక్షశబ్దోఽపి 'వ్రశ్చ' ధాతూత్పన్నః, స్వఖాదన్యజన్తూనాం వ్రశ్చనాత్ ఛేదనాత్ వృక్షః । తస్మాత్ బీజే ఽతిసూక్ష్మాకారేణాన్తర్హితో వృక్షో భూమిం ఛిత్త్వా భిత్త్వా బహిరుద్భూయ బృహదాకారేణ ప్రరోహతి । తస్య మూలమపి భూమ్యభ్యన్తరే భూమిం ఛిత్త్వా భిత్త్వా విశాలం ప్రదేశం వ్యాప్నోతి, మూలస్యాపి శాఖోపశాఖసద్భావాత్ । ఏవం భూమేః వ్రశ్చనాత్ వృక్షస్య వృక్షత్వమితి కథం న స్యాత్ । యద్యపి సస్యమప్యేవమేవోద్భవతి, తథాపి భూమివ్రశ్చనం కర్మ విశేషాకారేణ వృక్షే దృష్టమితి వృక్షశబ్దస్తస్మిన్నేవ ప్రయుక్తః । వృక్షస్య భూమివ్రశ్చనం నియతమేవ । వృక్షస్య ఛేద్యత్వం తు న నియతమ్, బహవో హి వృక్షా అచ్ఛిన్నా ఏవ చిరకాలం వనేషు తిష్ఠన్తి, అన్తతో వార్ధక్యేన శుష్యన్తి ।

అన్తర్యామిరూపేణాణోరణీయాన్ పరమాత్మా జగతి సర్వాణి రూపాణి నిర్భిద్యాన్తః ప్రవిష్ట ఇతి వా స వృక్షశబ్దవాచ్యః । యద్యప్యేవం పరమాత్మా వృక్షశబ్దేన సర్వనిర్భేదకః, తథాపి స ఏవ సర్వాన్తరాత్మత్వేన సర్వజీవనరూపోరసః, యేనాన్తః ప్రవిష్టేన రసేనైవ జగద్రూపో వృక్షస్తిష్ఠతి । యథా రక్తవిహీనః పురుషో మ్రియతే తథా అన్తస్సారరసవిహీనో వృక్షః శుష్యతి । యథా లోక

దృష్ట్యా రుధిరం శరీరవృక్షస్య ముఖ్యం కారణమ్, తథా వేదవిద్దృష్ట్యా జగద్రూపవృక్షస్యాన్తర్యామిపరమాత్మరూపో రసఏవ ముఖ్యం కారణమ్ । అతః పరమాత్మైవ వేదవిద్భిరాశ్రయితవ్యోఽమృతరూపఫలదోవృక్షః । ఇత్యేవమాదిరీత్యా పరమాత్మని ప్రయుక్తో వృక్షశబ్దో నానావిధోఽత్రముఖ్యార్థకోభవతి ।

తైత్తిరీయ మహానారాయణోపనిషది శ్వేతాశ్వతరోపనిషది చ మన్త్రోఽయం భవతి-

"యస్మాత్ పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయోన
జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్ । వృక్షఇవ స్తబ్ధోదివి తిష్ఠత్యేకస్తే
నేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్" ఇతి ।

యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తీత్యేతత్ "అణోరణీయాన్ మహతోమహీయా నాత్మాగుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః" ఇతి వచనస్య సమానార్థకం భవతి । "పురఃపురుష ఆవిశత్" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 18) ఇతి సర్వాన్తః ప్రవిష్టత్వాత్ పురుషః । తేన విభునేదం సర్వం పూర్ణమ్ । ఏషసర్వగతఃపరమాత్మా దివి పరమపదే స్వస్య నిత్యేచ్ఛాసిద్ధదివ్యపురుషాకారేణాపి తిష్ఠతి వృక్షఇవ స్తబ్ధస్సుస్థిరఇతి యావత్ । భట్టభాస్కరకృత తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఏతన్మన్త్రోక్తవృక్షశబ్దఏవం వ్యాఖ్యాతః- "వృత్వాఽఽత్మానం సీదతీతి వృక్షః" ఇతి । సంసారవృక్షచ్ఛేదినాం విదుషామాశ్రయవృక్షః పరమాత్మా । ఉక్తం హి-

"నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరా గతిః। భక్తా
ర్తిభంజనశ్శ్రీమాన్ కృష్ణఏవ గతిర్మమ" ఇతి ।

ఇత్యాత్రేయనారాయణ విరచితే కతిపయవేదాన్త
వాక్యార్థవిచారే పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః.

శ్రియైనమః.

షష్ఠః పరిచ్ఛేదః.

ప్రథమో భాగః.

ప్రథమాదిపరిచ్ఛేదేష్వనేక శ్రుతివాక్యానాం జీవాత్మపరత్వ వ్యుదాసేన పరమాత్మపరత్వం ప్రదర్శితమ్ । అధునా తదన్యాని కానిచి చ్ఛ్రుతివాక్యాన్యపి పరమాత్మపరాణ్యేవేతి ప్రదర్శనే ఽస్మిన్ షష్ఠపరిచ్ఛేదస్య ప్రథమభాగే యత్నః కరిష్యతే ।

1

తత్రప్రథమం- "అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి" (ఛా॥ ఉ। 6, 3, 2) ఇతి సద్విద్యావాక్యం గృహ్యతే । వాక్యోక్తో జీవః కిం జీవాత్మా ఉత పరమాత్మేతి విమర్శనీయమ్ । 'జీవేనాత్మనా' ఇతి సదాఖ్య పరబ్రహ్మవాక్యస్య జీవేన మమేత్యర్థ ఇత్యద్వైతభాష్యే తథా శ్రీమద్వేదార్థ సంగ్రహశ్రీభాష్యాదిషు చాంగీకృతమ్ । ఏతేన అహం జీవఇతి బ్రహ్మవచనస్యార్థ ఇతి సిద్ధే తస్య తాత్పర్యం కిమ్?

తత్రాద్వైతభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "జీవో హి నామ దేవతాయాః (పరమాత్మనః) ఆభాస మాత్రం బుద్ధ్యాది భూత మాత్రా సంసర్గజనితః ఆదర్శ ఇవ ప్రవిష్టః పురుషప్రతిబింబో, జలాదిష్విన చ సూర్యాదీనామ్ । అచిన్త్యానన్తశక్తిమత్యాః దేవతాయాః బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధః చైతన్యాభాసో దేవతా స్వరూపవివేకా

గ్రహణనిమిత్తః సుఖీ దుఃఖీ మూఢ ఇత్యాద్యనేక వికల్పప్రత్యయ హేతుః । ఛాయామాత్రేణ జీవరూపేణానుప్రవిష్టత్వాద్దేవతా న దైహికైః స్వతస్సుఖదుఃఖాదిభిస్సమ్బధ్యతే" ఇత్యాది । ఏవం జీవ పరాభేదసమర్థనాయ జీవఃపరమాత్మనః ఛాయేతి ప్రతిపాదితమ్ । శ్రీభాష్యానన్దమయాధికరణే ఏవం ప్రతిపాదితమ్ "'అనేన జీవేనాత్మనా' జీవేనమయేతి నిర్దేశో జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం దర్శయతి । బ్రహ్మాత్మకత్వం చ జీవస్య జీవాన్తరాత్మతయా బ్రహ్మణోఽనుప్రవేశాదిత్యవగమ్యతే, 'ఇదం సర్వమసృజత యదిదం కిం చ తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చత్యచ్చాభవత్' ఇత్యత్రేదంసర్వమితి నిర్దిష్టం చేతనాచేతనవస్తుద్వయం సత్త్యచ్ఛబ్దాభ్యాం విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దాభ్యాం చ విభజ్య నిర్దిశ్య చిద్వస్తున్యపి బ్రహ్మణోఽనుప్రవేశాభిధానాత్ । ....అతశ్చేతనవాచినోఽపి శబ్దాశ్చేతనస్యాప్యాత్మభూతం చేతనశరీరకం పరమాత్మానమేవాభిదధతి" ఇత్యాది । వేదార్థసంగ్రహేచ "అనేన జీవేనాత్మనా ఇతి జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రతిపాద్య బ్రహ్మాత్మక జీవానుప్రవేశాదేవ కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునః పదార్థత్వమ్" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్ "దేహయోగాద్వా సోఽపి" (సూ॥ 3,2,5) ఇతి సూత్రశ్రీభాష్యే బద్ధజీవాత్మనాం ప్రలయకాలే నామరూపవిభాగానర్హాతిసూక్ష్మాచిద్వస్తునా సంయోగః సృష్టికాలే చ దేహావస్థాచిద్వస్తునా సంయోగః ఇతి ప్రతిపాదనాదామోక్షం జీవాస్సర్వదా ప్రకృతిసంయుక్తాఏవ తిష్ఠన్తి । అతోఽనుప్రవేశరూపం కర్మ పరమాత్మనైకేనైవ క్రియతే న తు సదా ప్రకృతౌ విద్యమానేన జీవాత్మనా । సర్వగత పరమాత్మస్వరూపస్య సర్వకాలే సర్వత్ర వ్యాప్తిర్విద్యతఏవ, తథాపి ప్రలయాన్తే సృష్టికాలే సృష్టవస్తుషు పరమాత్మనోఽనుప్రవేశః శ్రూయతఇతి వ్యాప్తేర్విలక్షణోఽభవత్యనుప్రవే

౪ఇతి విషయే ప్రథమపరిచ్ఛేదాన్తిమభాగే యదుపపాదితం తదత్రానుసన్ధేయమ్ । అన్తః ప్రవిష్టేనైకేనైవాన్తర్యామిణా దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదీనాం తత్తద్వ్యాకృతరూపేణ పదార్థత్వాత్, అనుప్రవిష్టాన్తర్యామిణం వినా బద్ధ జీవానాం ప్రలయకాలే అచిదవిశేషితత్వాచ్చ, అనుప్రవిష్టస్యైకస్య పరమాత్మనోవిజ్ఞానేన "ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్" ఇతి సర్వం జగద్విజ్ఞాతం భవతీత్యుపదేశః క్రియతే । ప్రకృత వాక్యే పరమాత్మా "జీవేనాత్మనా" జీవేన మయానుప్రవిశ్యేతిస్పష్టమాహ । అతః ఆత్మనా ఇత్యనేన సాక్షాత్పరమాత్మా వివక్షితః న తు బ్రహ్మాత్మకజీవాత్మా । యదిహి 'జీవేనాత్మనా' ఇత్యత్ర జీవశబ్దేన నిర్దిష్టఆత్మా న పరమాత్మా కింతు జీవాత్మా, తర్హి అనుప్రవిష్టేనైకేనైవ పరమాత్మనా చేతనాచేతనాకారస్య సర్వస్య జగతః పదార్థత్వమ్, అతఏవ చ తదేకవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి పరమాత్మనః ప్రభావాదివ్యంజకస్యాస్యోపదేశస్య రసభంగో జాయతే ।

తైత్తిరీయే- "తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చత్యచ్చాభవత్" ఇత్యనేన పరమాత్మన ఏకస్యైవానుప్రవేశః కథితః । "రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 19) ఇత్యస్య చ పరమాత్మా చిదచిద్వస్తుష్వనుప్రవిశ్య వ్యాకృతాకారాణి సచేతనాని సర్వాణి రూపాణ్యభవదిత్యర్థః ॥ తైత్తిరీయారణ్యకే ఆరుణకేతుప్రకరణే పరమాత్మా అపః అంజలినా గృహీత్వా ఏవం క్రమేణోపదధాతి- "ఏవాహ్యేవేతి । తతఆదిత్య ఉదతిష్ఠత్," "ఏవాహ్యగ్నఇతి । తతో వా అగ్నిరుదతిష్ఠత్," "ఏవాహి వాయోఇతి । తతో వాయురుదతిష్ఠత్," "ఏవాహీన్ద్రేతి । తతో వా ఇన్ద్రఉదతిష్ఠత్," "ఏవాహి దేవాఇతి । తతో దేవమనుష్యాఃపితరః । గన్ధర్వాప్సరసశ్చోదతిష్ఠన్" ఇత్యాది । అపో నామ జీవపుంజవిశిష్టం సూక్ష్మాకారమచిద్వస్త్వితి ప్రతిభాతి, తదా

దాయ సృష్టికాలే పరమాత్మా సూర్యాదీన్ సృజతి । తదానీం ఆదిత్యాదినామాని యదుచ్చరతి తత్ నామోచ్చారణమాత్రేణ తత్క్షణాదేవ రూపనిర్మాణసమర్థో నామరూపవ్యాకరణకృత్ పరమాత్మేతి ద్యోతయతి । పశ్చాదేవముక్తమ్- “అద్భ్యో వా ఇదగ్ం సమభూత్ । తస్మాదిదగ్ం సర్వం బ్రహ్మ స్వయంభు” ఇతి । సృష్టస్య జగతస్తదనుప్రవిష్టపరమాత్మనైవ పదార్థత్వాదిదం సర్వం స్వయంభు బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ । బహుస్యామితి సంకల్ప్య అనాద్యవిద్యాకర్మవశ్యత్వరాహిత్యేన స్వేచ్ఛయా లీలయా బహురూపేష్వనుప్రవిశ్య బహుభూతత్వాత్ స్వయంభు । అథ బ్రహ్మణోఽనుప్రవేశం వినా న కాని చిద్వస్తూని తత్తదాకారేణ తిష్ఠన్తీతి ప్రదర్శయితుమేవమాహ- “తస్మాదిదగ్ం సర్వగ్ం శిథిలమివాధ్రువమివాభవత్ । ప్రజాపతిర్వావ తత్ । ఆత్మనాఽఽత్మానం విధాయ । తదేవానుప్రావిశత్” ఇత్యాది । ఏతేన పరమాత్మనోఽనుప్రవేశేనైవ వస్తూనాం తత్తదాకారేణ స్థితిః పదార్థత్వం చేతి ద్యోతితం భవతి । వస్తూని శిథిలీభూతాని దృష్ట్వా తదనన్తరం తేషాం దృఢీకరణార్థమనుప్రవేశః కృత ఇతి న తాత్పర్యమ్; తథా చేత్ ప్రథమతో వస్తూన్యసమీచీనాకారేణ సృష్ట్వా పశ్చాద్విచార్య తేషాం స్థిరీకరణోపాయం దృష్ట్వాఽనుప్రవేశః కృత ఇత్యాపద్యతే; నైవం వక్తుం యుక్తం సర్వజ్ఞస్య విషయే । తస్మాదనుప్రవేశం వినా న వస్తూనాం పదార్థత్వమిత్యేతన్మాత్రద్యోతనే తాత్పర్యమ్ । వస్తూనాం తత్తదాకారేణ సృష్టిసమకాలఏవ పరమాత్మా తేష్వనుప్రవిశతి, అనుప్రవిష్టేన చ తేన తాని తత్తదాకారేణ విధృతాని తిష్ఠన్తి అన్యథా హి తాని సంభిన్నాని భవేయుః; తస్మాదన్తర్యామీ విధరణః, “ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ” (బృ॥ ఉ॥ 6, 4 22) ఇతి శ్రుతేః ।

నను కథం అనుప్రవేశకర్తరి పరమాత్మని జీవశబ్దః ప్రయుక్త ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- సద్విద్యోపదేశే ఉద్దాలకో జీవశబ్దస్య మనుష్యాదిచేతనవాచిత్వం న జానాతీతి న, జానాత్యేవ; వేదే "ఉదీర్ష్వ నార్యభిజీవలోకం" (ఋ॥ 1 8, 1 8, 8; ఇత్యాదిస్థలేషు జీవతాం జనానాం జీవశబ్దేన నిర్దేశాత్ । తథాప్యేతే జీవామర్త్యా ఏవ । "యేన జాతాని జీవన్తి" స ఏవామృతోఽన్తర్యామీ పూర్ణార్థే జీవః । తమజ్ఞాత్వా వయమేవ జీవాః స్వతన్త్రాః సర్వాన్ వ్యాపారాన్ కుర్మహ ఇత్యబ్రహ్మజ్ఞా మన్యన్తే । యావత్పర్యన్తం మనుష్యాః సర్వాన్తః ప్రవిష్టం "ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః" ఇత్యుక్తమమృతం జీవమజ్ఞాత్వా స్వప్రయోజనాయ పరహింసాది కుర్వన్తి తావత్పర్యన్తం న తే జీవశబ్దార్హాః కిం తు జీవవిరోధినో మృత్యవః । సూచితమేతత్ సద్విద్యాయామేవ "త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా" (ఛా॥ ఉ॥ 6, 9, 3) ఇత్యాదినా హింస్రజన్తుగణకథనేన । శ్వేతకేతోః స్వతన్త్రత్వభ్రాన్తిజనితస్తబ్ధతారూపగర్వనివారణార్థమాచార్యేణ "తత్త్వమసి శ్వేతకేతో" ఇత్యుక్తమ్ । త్వం బ్రహ్మప్రకారోఽసి, యతో జీవశబ్దితేన తవాన్తరాత్మభూతేన తేనోజ్జీవితస్సన్ త్వం పర్యటనాదివ్యాపారాన్ కుర్వన్ జీవసి, అన్యథా తవ ప్రలయకాలానుభూతాచిదవిశేషావస్థైవేతి భావః । సర్వభూతసుహృదమేకం చేతనానాం చేతనం జీవానాం జీవం విజ్ఞాయ సర్వభూతసుహృద్భూత్వా ఽన్తకాలే శరీరంభూత్వా మర్త్యోఽమృతో భవతి, అమృతజీవసాయుజ్యం ప్రాప్య సుఖం జీవతి న చ భూయో మృత్యుమనుభవతి । ఇత్యేవమాదిగంభీరధ్వన్యర్థాః ప్రతిభాన్తి అన్తర్యామిణి ప్రయుక్తాజ్జీవశబ్దాత్ ।

అస్యామేవ విద్యాయామేకాదశే ఖణ్డే "జీవేనాత్మనాఽనుప్ర

భూతః” ఇత్యారభ్య “జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ంసర్వమ్” ఇతి ప్రతిపాదితస్థలేఽపి జీవశబ్దోఽన్తర్యామిపరః ప్రతిభాతి, యతో జీవ ఏవ ‘స ఏష’ ఇత్యనేన పరామృష్ట ఇతి ప్రతీయతే । వృక్షో వా దేహో వా న కేవలం తదాకారవిశిష్టేన సంసారిజీవేనానుప్రభూతో భవతి, కిం తు జీవనయుక్త్యా తేనాన్తర్యామిణానుప్రభూతో భవతీతి భావః । అన్తర్యామిణా జీవేన సహ దేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛతీతి యదా స జీవస్య జీవభూతో దేహం త్యజతి తదా దేహో మ్రియతే । మర్త్యే సంసారిజీవాత్మని జననమరణశబ్దౌ శాస్త్రేషు ప్రయుజ్యేతే, స హి పునః పునర్జాయతే మ్రియత ఏవ । తస్మాదేతత్ప్రత్యనీకత్వేన “న జీవో మ్రియతే” ఇతి యదుక్తం తన్మరణానుభవరహితమన్తర్యామిణమేవ ద్యోతయతి ।

2

అథ కఠోపనిషద్యపి జీవశబ్దోఽన్తర్యామిపరతయా ప్రయుక్తః ప్రతిభాతి । తత్రైష మన్త్రో భవతి-

“య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్ ।
ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే” ॥

ఇతి । అస్య రంగరామానుజీయమ్- “ఇమం మధ్వదం, ఋతం పిబన్తావితి నిర్దిష్టం కర్మఫలభోక్తారం జీవాత్మానం గుహాం ప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యా తస్యాన్తికే కాలత్రయవర్తిచిదచిదీశ్వరం చ యో వేద” ఇత్యాది । మూలే చకారో న విద్యతే, ఏకస్యైవాత్మనో వేద్యత్వం ప్రతిపాద్యతే । అర్థశ్చైవం భవితుమర్హతి- యో ‘మధ్వదం’= నిరతిశయానన్దస్పృష్టం, భూతభవ్యేశానం ‘ఆత్మానం’=

పరమాత్మానం 'జీవం'= జీవానాం జీవం, 'అన్తికాత్'= అన్తికఏవావస్థితం, 'ఇమం' జీవహృదయగుహాయామేవ స్థితత్వాదిదమితి నిర్దేశః । ఇదమితి పాఠే లింగవ్యత్యయః ఛాన్దసః । 'వేద'= ఏవమయమిత్యేతి జానాతి, స న విజుగుప్సతే ఇతి * ।

శ్రీమద్రాఘవేన్ద్రాచార్య కృత పారాశర్య విజయాఖ్యగ్రన్థే (5 పుటే) "యఇదం మధ్వదం వేద ఆత్మానం దేవమన్తికాత్ । ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతోవిజుగుప్సతే" ఇతి మన్త్రం పఠిత్వా, మధ్వదశబ్దస్య కర్మఫలభోక్తృజీవాత్మపరతయా ప్రథమామర్థయోజనాం కృత్వా, పశ్చాత్ యద్వేతి పరమాత్మపరతయాఽర్థఃకృతః । తద్యథా- "యద్వా, మధ్వదం నిరతిశయానన్దతృప్తం యఏవం విధం భూతభవ్యేశానం పరమాత్మానం వేద" ఇత్యాది । రాఘవేన్ద్రయాచార్యోదాహృతమన్త్రస్య ప్రథమఃపాదః కఠోపనిషత్పాఠాత్ కించిద్భిద్యతే, 'జీవం' ఇత్యస్యస్థానే 'దేవం' ఇతి పఠనాత్ । బృహదారణ్యకే (6, 4, 15) "యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమంజసా । ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతోవిజుగుప్సతే" ఇతి మన్త్రో భవతి । మన్త్రద్వయస్య సమానశైలిత్వాదేకస్యైవాత్మనః ప్రతిపాదనపరత్వాచ్చ ఈశానో దేవఏవ కఠవల్ల్యాం జీవానాం జీవఇతి ద్యోతనాయ జీవఇతి ప్రతిపాదితః; సచ దేవోజీవోనిత్యసుఖీతి ద్యోతనాయ మధ్వదశబ్దవిశేషణమ్ ।

---

* ఋగ్వేదే "ద్వాసుపర్ణా" "యత్రాసుపర్ణా అమృతస్య భాగం" "యస్మిన్ వృక్షేమధ్వదస్సుపర్ణాః" ఇతి మన్త్రత్రయ కథితపిప్పలభోక్తృత్వం మధ్వదత్వం చ న కర్మఫలభోక్తృత్వం కిన్తు బ్రహ్మానన్దభోక్తృత్వమితి వృక్షప్రకరణే అస్మాభిరుపపాదితం తదప్యత్రానుసన్ధేయమ్ ।

3

అథ “ఆత్మానం చేద్విజానీయాత్” ఇతిబృహదారణ్యకోక్త ఆత్మా పరమాత్మేతి దర్శయిష్యతే । బృహదారణ్యకే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదాన్తిమభాగే పఠితేషు శ్లోకేష్విదం శ్లోకద్వయం భవతి (బృ॥ ఉ॥ 6, 4, 12-13)

“ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః ।
కిమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్ ॥
యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్ సన్దేహ్యే గహనే ప్రవిష్టః । స విశ్వకృత్సహి సర్వస్య కర్తా తస్య లోకః సఉ లోకఏవ” ॥

ఇతి । వేదితవ్యత్వేనైతచ్ఛ్లోకద్వయోక్త ఆత్మా ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకజీవాత్మస్వరూపమితి రంగరామానుజార్యా మన్యన్తే । శ్రీభాష్యే తు ‘యస్యానువిత్తః’ ఇతి శ్లోకః “నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్” (2, 3, 22) ఇతి సూత్రవ్యాఖ్యానే పరమాత్మపరతయైవ ధృతః; యదుక్తమ్- “యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి మధ్యే పరఃప్రతిపాద్యత ఇతి తత్సమ్బన్ధీదం మహత్త్వం, న జీవస్య” ఇతి । శ్రుతప్రకాశికాయామప్యేవముక్తమ్ “యస్య జీవస్య, అనువిత్తః, విదజ్ఞానే, ఉపాస్య ఇత్యర్థః, యద్వా విదిర్లాభే, ప్రాప్యః, ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా ప్రాజ్ఞ ఆత్మా” ఇతి । రంగరామానుజీయే త్వేవముక్తమ్- “యస్య జీవస్యాత్మా స్వరూపం ప్రకృతివివిక్తత్వ బ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణమననాభ్యాసేనానువిత్తః అవగతః, ప్రతిబుద్ధః ధ్యాతశ్చ భవతీత్యర్థః” ఇత్యాది ।

శ్లోకద్వయోక్త ఆత్మా పరమాత్మైవ । అస్మిన్నేవ సంవాదే “ప్రాజ్ఞేనాత్మనా,” “ఆత్మానం దేవమఞ్జసా,” “తమేవమన్య

ఆత్మానమ్," "అజఆత్మా మహాన్ ధ్రువః," "యేషాం నోయమాత్మా," "తస్మాదేవం విచ్ఛాన్తోదాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వా ఽఽత్మన్యేవా ఽఽత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి"- ఇత్యాదిస్థలేషు వేదితవ్యః పరమాత్మా ఆత్మశబ్దేనైవ ప్రతిపాదితః । నను "అయమస్మీ"తి వచనాజ్జీవాత్మా వివక్షితః । నైవమ్ । పరమాత్మా అహంగ్రహేణ వేదితవ్య ఇత్యయమస్మీత్యుక్తమ్ । ఏతచ్ఛాభీమామామీంశావాస్యోపనిషద్యపి, "యోసావసౌ పురుషస్సోహమస్మి" ఇత్యుక్తమ్ ।

ప్రథమశ్లోకస్యాయమర్థః- 'ఆత్మానం'=స్వస్యాత్మభూతం పరమాత్మానం, 'అయమస్మీతి'= అహం గ్రహేణాహం బ్రహ్మాస్మీతి, 'పూరుషః'= జీవాత్మా, 'విజానీయాచ్చేత్'= నిరవధికాతిశయ సుఖరూపోవిభుఃపరమాత్మా ఏషమఆత్మేతి విజ్ఞాతశ్చేదితి భావః, తర్హి 'కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ'= కింప్రయోజనాయ, 'శరీరమనుసంజ్వరేత్'=శరీరమనుసృత్య, శరీరే ఆత్మబుద్ధ్యాసక్తస్సన్, దుఃఖీ స్యాదితి యావత్ । "శరీరమనుసంచరేత్" ఇతి మాధ్యన్దినీయః పాఠఇత్యవగమ్యతే । శరీరమను సంచరణే ప్రయోజనం న కించిద్విద్యత ఇతి భావః ।

ద్వితీయశ్లోకే 'సన్దేహ్యే' 'సన్దేహే' 'సన్దేఘే' ఇతి పాఠభేదావిద్యన్తఇతి పాశ్చాత్యమాక్సముల్లర్ పణ్డిత విరచితభాషాన్తర పుస్తకాదవగమ్యతే । రంగరామానుజార్యైస్తు 'స దేహే' ఇతి పఠిత్వా 'సః దేహే' ఇతి పదద్వయం కృతమ్ । అపి చ తే 'సతు' ఇత్యస్య స్థానే సఉ ఇతి పఠన్తి । ఛాన్దోగ్యే (5, 18, 2) వైశ్వానరాఖ్యపరమాత్మనః స్థానం "సన్దేహోబాహులః" ఇత్యుక్తమ్; తద్విషయే "స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి" (1, 2, 26) సూ

శ్రీభాష్యే “సన్దేహో మధ్యమకాయ ఉచ్యతే” ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । అతః ప్రకృతద్వితీయశ్లోకే ‘సన్దేహే’ యద్వా ‘సన్దేఘే’ ఇతి పాఠో గృహీతవ్యః, హఘయోరభేదాత్ । దేహశబ్దో దిహధాతూత్పన్నః, ఆత్మానం దేగ్ధి ఇతి దేహః, తస్మిన్ హృదయాదీనాం స్థానభూతో మధ్యమకాయః కరచరణాద్యపేక్షయా ఽధికాకారేణ మాంసలత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే, సమ్యక్ దేగ్ధీతి సన్దేహః । ఏవం సతి ద్వితీయ శ్లోకస్యాయమర్థః-

అస్మిన్ ‘సన్దేహే’ సన్దేహాఖ్యే మధ్యమకాయే ‘గహనే’ నిగూఢే స్థానే ‘ప్రవిష్టః’ జీవస్యాన్తర్యామ్యాత్మా భూత్వా హృదయగుహాం ప్రవిష్ట ఇతి యావత్, ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా ‘యస్య’ ఉపాసకస్య ‘అనువిత్తః’ ప్రాప్తః ‘స విశ్వకృత్’ సః విశ్వకృదితి నామ్నా నిర్దిశ్యతే భావవిశేషేణ । కథం తదిత్యత ఆహ ‘స హి సర్వస్య కర్తా’ ఇతి- ‘సః’ విద్వాన్ ‘హి’ యస్మాత్, ముక్తావస్థాయాం “యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి” (ఛా॥ ఉ॥ 8, 2, 10) ఇతి ఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యా సంకల్పాదేవ సర్వాన్ పరిశుద్ధాన్ ముక్తభోగ్యాన్ కామాన్ సృజతే । అత్ర సర్వశబ్దః తాదృశముక్తభోగ్యసర్వకామవాచకః, న త్వముక్తభోగ్యజగద్వాచకః, ముక్తస్య జగత్సృష్టిరూపవ్యాపారాభావాత్ । సూత్రితం హి “జగద్వ్యాపారవర్జమ్” ఇతి । ముక్తభోగ్యాన్ కామానపి ముక్తః పరమాత్మతః సృజతే, తదుక్తం బృహదారణ్యకే (3, 4, 15) “అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్ కామయతే తత్తత్ సృజతే” ఇతి ॥ అథ ‘తస్య లోకః’ ఇతి, తస్య ముక్తస్య లోక ఏవ లోక ఇత్యర్థః । అత్ర లోకశబ్దేన శాశ్వతాపరిమితలోకో వివక్షితః । అత్ర బ్రహ్మజ్ఞప్రా

ష్ట్రాలోకాజలబుద్బుదవదద్య దృశ్యన్తేశ్వోనశ్యన్తి, తస్మాత్ బ్రహ్మవిలబ్ధోలోకఏవ లోకః । కఏషలోకఇతి చేత్ "ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత" (బృ॥ ఉ॥ 3, 4, 15) ఇతి వాక్యే యోఽనుయానన్త సుఖస్వరూపః పరమాత్మైవ ప్రాప్యలోకత్వేనోపాసితవ్య ఇత్యుక్తః స ఏవాత్ర వాక్యాభిప్రేతో ముక్తస్య లోకః ॥ అథ 'స తు లోకఏవ' ఇతి । లోకే వివిధ భోగ్యపదార్థాదిపరిపూర్ణవిశాల ప్రదేశోలోకఉచ్యతే, ముక్తోఽపి విభుత్వం ప్రాప్తేన స్వధర్మభూతజ్ఞానేనాతివిశాలోభవతి, తస్య సంకల్పే చ కామితమాత్రేణ సముత్తిష్ఠన్తస్సర్వే ముక్తభోగ్యాః పదార్థా అన్తర్హితాః, అతః సర్వాదృశపదార్థ పరిపూర్ణోలోకః, లోకశబ్దితే పరమాత్మని తత్సామరస్యేన తదవిభక్తాకారేణ తిష్ఠతీతి వా లోకః ॥

4

అథ బృహదారణ్యకే యాజ్ఞవల్క్యమైత్రేయీసంవాదే ప్రతిపాదితో విజ్ఞానఘనః ప్రజ్ఞానఘన ఆత్మా పరమాత్మేతి దర్శయిష్యతే । ఏషసంవాదోబృహదారణ్యకే స్థలద్వయే ప్రతిపాదితః, ప్రథమం చతుర్థాధ్యాయచతుర్థబ్రాహ్మణే, పశ్చాత్ షష్ఠాధ్యాయ పంచమబ్రాహ్మణే । యాజ్ఞవల్క్యస్స్వభార్యాయై ఏవమాత్మానముపదిశతి-

"న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరేద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యోమన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనోవా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదగ్ం సర్వం విదితమ్" (4, 4, 5; 6, 5, 6).

ఏష ఆత్మా పరమాత్మా; "ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 8, 7) ఇత్యుక్తరీత్యా తదేకవిజ్ఞానేన సర్వం బ్రహ్మాత్మకమితి విదితం భవతి ।

అథ ప్రథమస్థలే ద్వాదశం వాక్యమేవం భవతి-

"స యథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయైవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః" (4, 4, 12) ఇతి ।

వాక్యమిదం ద్వితీయస్థలే ఈషద్భేదేన ఏవం ప్రతిపాదితమ్-

"స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః" (6, 5, 13) ఇతి ।

శ్రీభాష్యే జిజ్ఞాసాధికరణే "తథా హి శ్రుతయః" ఇత్యారబ్ధే వాక్యే దర్శితబృహదారణ్యకవాక్యద్వయమప్యుదాహృత్య ప్రజ్ఞానఘనవిజ్ఞానఘనశబ్దౌ జీవాత్మవాచకత్వేన భాషితౌ । మమ తు మహద్భూతానన్తాపారవిశేషణేభ్యః సాక్షాద్విభుపరమాత్మైవ విజ్ఞానఘన ఇతి స్పష్టం ప్రతిభాతి । అవిద్యయా కదాప్యతిరోహితజ్ఞానస్వరూపః సర్వగతపరమాత్మైవ కృత్స్నో విజ్ఞానఘనః ప్రజ్ఞానఘన ఇతి నిర్దేశార్హః । పరమాత్మా ప్రాజ్ఞ ఇతి ప్రసిద్ధః । ప్రాజ్ఞ ఏవ ప్రజ్ఞానఘనః ।

ప్రథమస్థలకథితే వాక్యే విజ్ఞానఘనః పరమాత్మా సర్వత్రాఖణ్డజ్ఞానస్వరూపో వ్యాప్య తిష్ఠతీతి ప్రదర్శయితుముదకే సర్వత్రైకాకారేణ వ్యాప్తలవణదృష్టాన్తోక్తః । బ్రహ్మస్వరూపం 'మహద్భూతమ్,' "మహతో మహీయాన్" ఇతి శ్రుత్యన్తరవచనాత్; 'అనన్తమ్' విభుత్వాత్; అతఏవ 'అపారమ్' । ప్రథమస్థలే విజ్ఞానఘన ఏవ ఇతి వాక్యం పరిసమాప్య పశ్చాత్ 'ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ' ఇతి పృథగ్వాక్యముక్తమ్ । సర్వగతపరమాత్మనః కస్మాదపి ప్రదేశాత్ పదార్థాద్వా సముత్థానాసంభవేన 'సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీ' తి క్రియాపదేన యః కథితః స జీవాత్మైవేత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । యథా వా "స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి" (ఛా॥ఉ॥ 8, 3, 4) ఇతి దహరవిద్యావాక్యే ఏష ఆత్మేత్యనేన పరమాత్మా న తు స్వేనరూపేణాభినిష్పన్నో జీవాత్మా పరామృశ్యతే, ముక్తేఽపి జీవాత్మని అమృతాభయబ్రహ్మత్వస్యాసంభవాత్, తద్వదిహాఽపి "సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి" ఇతి వాక్యం జీవాత్మపరామర్శకం భవతి, పరమాత్మవిషయే తాదృశసముత్థానాదేః కథనస్యాయుక్తత్వాత్ । అతః 'విజ్ఞానఘనఏవ' ఇతి పర్యన్తో వాక్యభాగః పరమాత్మపరః, తదనన్తరవాక్యభాగో జీవాత్మపరః । తస్యాయం భావః- అణుస్వరూపో జీవాత్మా 'ఏతేభ్యో భూతేభ్యః'=ప్రాకృతేన్ద్రియమనఃప్రాణసమేత పాంచభౌతికభూతసూక్ష్మేభ్య ఇతి యావత్ । 'సముత్థాయ' సమ్యగుత్థాయ, మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘనం పరమాత్మానం విజ్ఞాయైవ తేభ్యః సముత్థాయేతి భావః, పరమాత్మవేదనాద్వినా ప్రకృతిబన్ధాత్సముత్థానస్యాసంభవాత్ । 'తాన్యేవానువినశ్యతి'= యథా తేభ్యస్సముత్థితాద్విదుషః పృథగ్భూతాని తాని "తాని పరే తథాహ్యాహ" (4, 2, 14) ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా బ్రహ్మణ్యస్తం గచ్ఛన్తి,

ఏవమేవ తాన్యను నామరూపాదివిముక్తజీవాత్మాపి స్వస్యాత్మభూతే సర్వగతపరమాత్మన్యేవ వినశ్యతి, ఆత్యన్తికలయరూపమన్తర్ధానం గచ్ఛతి, ఇతి భావః । అత్ర "గతాః కలాః పంచదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు । కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి" (ముణ్డ॥ 3, 2, 7) ఇతి వాక్యమనుసన్ధేయమ్ । యద్యపి వినశ్యతీత్యేతన్మాత్రముక్తం, పరమాత్మనీతి నోక్తమ్, తథాపి నామరూపాదివిముక్తః శుద్ధాశరీరస్వరూపేణ సర్వాధారే సర్వగతే ఽశరీరే పరమాత్మన్యేవాన్తర్ధానం గచ్ఛతీత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ఏవం నామరూపాదివిముక్తస్య పరమాత్మన్యన్తర్ధానం గతస్య నామరూపవిశిష్టాకారేణ నిర్దేశ్యత్వం యన్ముక్తేః పూర్వమభూత్ తస్య ముక్తదశాయామభావో వినశ్యతీతి క్రియాపదేన వివక్షితః । అత ఏవాఽఽహ 'న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీ'తి । 'ప్రేత్య' ప్రకర్షేణ నిర్గత్య, సర్వవిధప్రాకృతసమ్బన్ధపరిత్యాగేన శరీరాత్సముత్థితో యః స ఏవ పూర్ణార్థే ప్రేతః, ఏవం ప్రేత్య న సంజ్ఞాఽస్తి, పశురయం మనుష్యోఽయం దేవోఽయమితి ప్రాకృతశరీరకృతసంజ్ఞా నాస్తి, నామరూపాదివిముక్తస్య నామరూపజనితసంజ్ఞాభావాత్ ।

ద్వితీయస్థలకథితే వాక్యే ప్రథమస్థలస్థవాక్యోక్తస్య ఉదకే వ్యాప్తసైన్ధవఖిల్యస్య స్థానే సైన్ధవఘన ఏవ ప్రజ్ఞానఘనస్య పరమాత్మనో దృష్టాన్తత్వేన గృహీతః । 'అబాహ్యః' యథా నాళికేరఫలం కరణ్డకాదిరూపబాహ్యసమేతం భవతి తద్వత్ సైన్ధవఘనో న భవతీత్యబాహ్యః, సర్వత్ర లవణస్వరూపత్వాత్తస్య లవణవ్యతిరిక్తబాహ్యాభావ ఇతి యావత్ । ఏవమేవ పరమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః సర్వత్ర ప్రజ్ఞానఘనః । తస్య ప్రథమస్థలస్థవాక్యకథితానన్తాపారత్వాదినా బాహ్యమేవ నాస్తి । స ఏవ స్వేతర సర్వవస్తూనా

మన్తరే బాహ్యే చ వ్యాప్యస్థితః; "సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః" (ముణ్డ॥ 2, 1, 2); "తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః" (ఈశ॥ 5) ఇత్యాదిభ్యః।

అథానన్తరం వాక్యమ్-

"సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ" (4, 4, 13)

అత్రైవ ప్రకృతమోక్షవిషయ ఏవ, న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యనేన భగవాన్=భవాన్, మా=మాం, అమూముహత్= మోహయతిస్మ ఇత్యర్థః।

వాక్యమిదం ద్వితీయస్థలే ఏవం భవతి-

"సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవాన్ మోహాన్తమపీపిపన్న వా అహమిమం విజానామీతి స హోవాచ న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా" (6, 5, 14)

మా=మాం, భగవాన్ మోహాన్తం=మోహమధ్యం, అపీపిపత్= అపాతయత్ । "తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీ" త్యనేనాహం మోహే పాతితాస్మీతి యావత్ । దహరవిద్యాయామిన్ద్రః సుషుప్తావేతద్భయం దదర్శ- "నాహం ఖల్వయమేవꣳ సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి"- (ఛా॥ ఉ॥

రి, 11, 1)। యథా హార్దపరమాత్మని సుషుప్తస్య జీవస్య స్వపరాస్తిత్వజ్ఞాతృత్వాభావః తద్వన్మోక్షే పరమాత్మని స్థితస్య శశ్వత్ జ్ఞాతృత్వాభావశ్చేత్తాదృశమోక్షే వినాశమేవా పీతో౽భవతీతి మైత్రేయీవాక్యస్య భావః। తాం ప్రత్యాహ నాహం మోహం బ్రవీమీతి। కుతః ? ‘అయమాత్మా’= ముక్తజీవాత్మా, ‘అవినాశీ’= నిత్యః, ‘అనుచ్ఛిత్తిధర్మా’= తస్య జ్ఞాతృత్వలక్షణో ధర్మో౽ప్యవినాశీత్యర్థః।

యద్వా, ‘అయమాత్మా’= ఆత్మా వా “అరే ద్రష్టవ్య” ఇత్యాదినా యః పరమాత్మాన మధికృత్యానుశాసనం ప్రారబ్ధమ్, య ఆత్మా ౽నన్తో ౽పారః ప్రజ్ఞానఘనః, యస్మింశ్చ ప్రకృతిబన్ధవిముక్తస్య చేతనస్య లయో౽లం విజ్ఞానాయ స ఏవ ‘అయమాత్మే’తి పరామృశ్యతే। సః ‘అవినాశీ’= అక్షర ఇతి యావత్, అవిద్యయా ౽వలంబితం శరీరం క్షరమ్, ముక్తచేతనాశ్రయభూతః పరమాత్మా అవినాశీ, అనుచ్ఛిత్తిధర్మా చ। ఏతాదృశం ప్రజ్ఞానఘనం ప్రాప్య వినాశో౽జ్ఞాతృత్వాభావో వా కథం స్యాత్। ప్రత్యుత “యేనేదం సర్వం విజానాతి” తం జ్ఞానసాగరం ప్రవిశ్య సర్వజ్ఞో౽భవతి। భగవద్గీతాయాం “క్షరస్సర్వాణి భూతాని” (15, 16) ఇతి క్షరశరీరలగ్నస్సంసారీ క్షరశబ్దేనైవ నిర్దిశ్యతే, అతస్తస్య నిత్యత్వే సత్యప్యక్షరశబ్దార్హత్వమక్షరపరమాత్మలాభేనైవ సంభవతి, నాన్యథా। ఏవమేవ ధర్మభూతజ్ఞానవిషయే ౽పి జీవాత్మనో జ్ఞానం బద్ధదశాయామత్యల్పం భవతి, ప్రలయకాలే చాసావచిద విశేషితాకారేణ భవతీత్యపి వర్ణ్యత ఇతి, యస్య పరమాత్మనో జ్ఞానస్యాపరిమితత్వం న కదాపి సదప్యుచ్ఛేదమవాప స ఏవ ప్రసిద్ధ్యా౽నుచ్ఛిత్తిధర్మేతి వక్తుం యుక్తమ్। అతో౽యస్య లాభాదక్షరత్వ సర్వజ్ఞత్వే లభ్యేతే స ఏవా వినాశ్యనుచ్ఛిత్తి ధర్మా౽స్మిన్ మోక్షప్రకరణే విజ్ఞానాయాలమితి వాక్యాభిప్రాయః।

అథానన్తరం వాక్యమ్-

“యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితరఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితరఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి” (4, 4, 14).

ద్వితీయస్థలే “యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్” ఇత్యనన్తరమేవముక్తమ్-

“సఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యోన హి గృహ్యతేఽశీర్యోన హి శీర్యతేఽసంగోన హి సజ్యతేఽసితోన వ్యథతే న రిష్యతి విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యోవిజహార” (6, 5, 15) ।

ఇతి । ‘యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీ’ తి వాక్యాభిప్రాయవిషయే ద్వితీయపరిచ్ఛేదస్య ప్రథమభాగాన్తిమభాగే కించిదుక్తమ్ । లోకే చేతనాః కర్మకృతదేహనిబద్ధాః దేహాత్మభ్రాన్త్యా సంకుచితజ్ఞానాః యత్ స్వోదరకామపూరణార్థం పరహింసాది కుర్వన్తి తదేవ ద్వైతశబ్దేన వివక్షితమ్ । దేహాత్మభ్రాన్తిమపహాయ జీవస్వరూపం సర్వేషాం జ్ఞానైకాకారం సమానమితి పశ్యతాం సర్వభూతేష్వాత్మసమ్యదృష్టిరుపజాయతే; జీవస్వరూపస్య బ్రహ్మాత్మకత్వాచ్చ స్వస్య

సర్వచేతనానాం చ సమానాకారేణాత్మభూతమపహత పాప్మానమాత్మానమహంగ్రహేణావలంబ్య విస్తృతజ్ఞానేన పశ్యతాం తేనైవాత్మనా ద్వారేణ సర్వం ప్రాణిజాతమాత్మైవ భవతి । ఏవంవిధం జ్ఞానం ముక్తదశాయాం సంపూర్ణాకారేణ వికసితం భవతి । అతస్తత్ర స్వప్రయోజనాయ ద్వైతబుద్ధ్యా ఇతరేతరదర్శనాదేస్సంభవో న విద్యతే । ఇహైవ బ్రహ్మవిదాం సర్వాత్మభూతపరమాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి న ధర్మవిరుద్ధకామపూరణాయ; తేషాం న కశ్చిద్ద్వేష్యోఽస్తి । యేనేదం సర్వం విజానాతీత్యనేన పరమాత్మప్రాప్త్యా తేన సర్వవిజ్ఞాత్రా ప్రజ్ఞానఘనేన ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ద్వారేణ జీవస్యాపి సర్వవిజ్ఞాతృత్వముక్తమ్ । తదేవోక్తం శ్రుత్యాన్తరేపి (ఛా। ఉ। 7, 26, 2) "సర్వగ్ం హ పశ్యః పశ్యతి" ఇతి। ఏక ఏవ పరమాత్మా ముక్తానాం సర్వేషాం సమానాకారేణానుభూయమానో నిరవధికాతిశయానన్దస్వరూపః । స ఏవ తేషాం సర్వం భోగ్యజాతమ్ । అతస్తత్ర ముక్తేష్వానన్దస్య పరస్పరన్యూనాధిక్యప్రయుక్తకలహో నైవ విద్యతే, ఆనన్దతారతమ్యాభావాత్ । 'యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్' ఇత్యస్య పరమాత్మానం న విజానాతీతి నార్థః, కిన్తు విభుపరమాత్మానమవలంబ్యా తద్వ్యాప్తం సర్వం విజ్ఞాతుం శక్యతే తం తు కేన తదితరవస్తునా మానేన ఇయత్తయా విజ్ఞాతుం శక్నుయాత్, అనన్తస్యాపారస్య మాతుమసాధ్యత్వాత్, ఇతి భావః । అత ఆహ 'స ఏష ఆత్మా నేతినేతి' ఇత్యాది । అత్ర ఇతి శబ్దః ఇయత్తావాచకః, స ఏష ఆత్మా ఇతి ఇతి ఇత్థమేవేత్థమేవేతీయత్తయా న భవతీతి యావత్ । అత ఏవ 'న హి గృహ్యతే' ఇయత్తయా । న హి శీర్యతే ఛిద్యతే, సర్వరూపాన్తః ప్రవిష్టోపి న తేషు రూపేషు సక్తో భవతి, అతఏవ న

వ్యథతే న రిష్యతి । ఏతాదృశమనన్తమపారం ప్రజ్ఞానఘనమపలాబ్యావిద్యాయాః పరం పారం తర్తవ్యమ్ ।

ఏతద్యాజ్ఞవల్క్యమైత్రేయీసంవాదవిషయే "అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః" (1, 4, 22) ఇతి సూత్రశ్రీభాష్యేదేతాని వాక్యాని గృహ్యన్తే-

"'సయథాసైన్ధవఘనః' ఇత్యాదినాఽమృతత్వోపాయ ప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయ జీవాత్మస్వరూపేణావస్థితస్య పరమాత్మనోఽపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాద్య తస్యైవాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారస్య సంసారదశాయాం భూతపరిణామానువృత్తిం 'విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి' ఇత్యభిధాయ 'న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి' ఇతి మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞాన సంకోచాభావేన భూతసంఘాతేనైకీకృత్యాఽఽత్మని దేహాదిరూపజ్ఞానాభావముక్త్వా" ఇత్యాది ।

రంగరామానుజార్యైః "సయథాసైన్ధవఖిల్యః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 4, 12) ఇతి వాక్యస్య వ్యాఖ్యానే ఏవం ప్రతిపాదితమ్ -

"అనన్తం స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం, అపారం గుణతోఽప్యపరిచ్ఛేద్యం బ్రహ్మ విజ్ఞానఘనఏవసన్, జీవఏవసన్, జీవశరీరకఏవసన్నితి యావత్ । 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యే' తి శ్రుతేః । జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య ఏభ్యోభూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి, భూతేషు శరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషు తేభ్యఏవ, భూతేభ్యో హేతుభ్యః స్వయముత్పద్యమానస్తేషు నశ్యత్సు తాని భూతాని అను

పశ్చాత్ స్వయం వినశ్యతీత్యర్థః, దేహోత్పత్తి వినాశాను విధాయ్యుత్పాదవినాశవాన్ భవతీతి యావత్ । వినాశో నామ అత్యన్తజ్ఞాన సంకోచః । 'వినశ్యతి న పశ్యతీత్యర్థ' ఇతి 'స్వాప్యయ సంపత్త్యో' రితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతోక్తమ్ । ఉత్పత్తిర్నామ వికాసప్రాదుర్భావః । ఇమావుత్పత్తివినాశౌ విజ్ఞానమయశబ్దితే జీవశరీరకే మహద్భూతమిత్యుక్తే పరమాత్మని జీవద్వారా సంభవత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్" ఇత్యాది ।

"స్వాప్యయసంపత్త్యోః"(4, 4, 16)ఇతి సూత్రే పరం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్య జ్ఞానలోపం దర్శయతి శ్రుతిః "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిం చ న వేద నాన్తరమ్" (బృ॥ ఉ॥ 6, 3, 21) ఇతి, తత్కథం ముక్తస్య సార్వజ్ఞ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే, తద్వచనం న ముక్తవిషయమ్, అపి తు స్వాప్యయ సంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమితి స్థాపనాయ శ్రీభాష్యే కాని చిద్వచనాన్యుదాహృత్య ఏవముపసంహృతమ్-

"తథా 'సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశః' ఇతి చ స్పష్టమేవ సర్వజ్ఞత్వముచ్యతే (ముక్తస్య) । తథా మరణే చ నిస్సంబోధత్వం 'ఏవమేతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి' ఇత్యుక్తమ్ । వినశ్యతి న పశ్యతీత్యర్థః" ఇతి ।

అత్ర విజ్ఞాపనమ్- వినశ్యతీత్యస్య న పశ్యతీత్యర్థః క్లిష్టః । మరణకాలీనసంపత్తౌ నిస్సంబోధత్వస్య విస్పష్టం ప్రమాణం బృహదారణ్యకే "సయత్రాయమాత్మాఽబల్యం న్యేత్య" (6, 4, 1) ఇతి "ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహుః" (6, 4, 2) ఇతి చ వాక్యద్వయం భ

సతి । తద్వ్యాహారోయం 'వినశ్యతి—న పశ్యతి' ఇతి కిమర్థకల్పనసాపేక్షం వాక్యం సూత్రకారచిత్తస్థమితి సంభావయితుం కష్టమ్ ।

యదుక్తం రంగరామానుజాచార్యైః "జీవశరీరకతయా భూతేష్వనుప్రవిశ్య" ఇతి తత్ర భూతాని నామ కిం పాంచభౌతికశరీరసంఘాతేనైకీకృతాస్సంసారిజీవాత్మానః ఉత సంఘీభూతాః పంచభూతాదయః ? ప్రథమపక్షే జీవేభ్య ఏవ సముత్తిష్ఠతీత్యాపత్త్యా జీవద్వారా జీవరూపేణ సముత్తిష్ఠతీతి మతం విహన్యతే । ద్వితీయపక్షోఽస్మాకం సమ్మతః । మూలే హి భూతేభ్య ఇతి బహువచనం విస్యత ఇతి యుగపత్ భూతేభ్యస్సముత్తిష్ఠతీత్యర్థో లభ్యతే । తస్మాదత్ర శ్రుతివివక్షితాని భూతాని ప్రాకృతేన్ద్రియమనః ప్రాణసమేతాని సంసారబీజ భూతాని భూతసూక్ష్మాణ్యేవ । విద్వాన్ తేభ్యస్సముత్థాయ శుద్ధాశరీరస్వరూపేణ శరీరే సర్వగతే పరమాత్మన్యన్తర్ధానం గచ్ఛతి, పరమాత్మని చ తత్సామరస్యేన తదవిభక్తాకారేణ తిష్ఠతి, అతో యథా సర్వగతాశరీరపరమాత్మనః ప్రాకృతరూపనిబన్ధన సంజ్ఞాభావః తద్వత్ పరమాత్మని స్థితస్య ముక్తస్యాపి తాదృశసంజ్ఞాభావః । విభుత్వం ప్రాప్తేన ధర్మభూతజ్ఞానేన సర్వప్రాకృతరూపాణ్యతీత్య తిష్ఠన్తం జీవాత్మానం ప్రాకృతరూపేష్వేకీకృత్య పరిచ్ఛేత్తుం న శక్యతే, అతస్తస్యాశరీరస్య తాదృశరూపజనితసంజ్ఞాభావః । ఏవం స్థితే తాన్యేవానువినశ్యతీతి వాక్యభాగస్య సాంసారిక భూతపరిణామానువృత్తి ప్రతిపాదన పరత్వకల్పనం న యుజ్యతే; సోఽపి వాక్యభాగః "న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి" ఇతి తదుత్తరవాక్యభాగేన సహ ముక్తివిషయః ।

మయా "విజ్ఞానఘన ఏవ" ఇత్యన్తం వాక్యం తదుత్తరవాక్యాత్ పృథక్త్వేన గృహీతమ్ । ఉభయమేకమేవ వాక్యమితి పక్షే పరమాత్మా జీవద్వారా భూతేభ్యస్సముత్తిష్ఠతీత్యభ్యుపగన్తవ్యం

భవతి । తథాపి "మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘనః" ఇతి చతుర్భిః పదైరేక ఏవాఽఽత్మా వర్ణ్యత ఇతి ప్రతీయతే, తత్ర యథా మహద్భూతమిత్యాది పదత్రయం సాక్షాత్ పరమాత్మవాచకం భవతి తద్వత్ విజ్ఞానఘన ఇతి చతుర్థపదమపి సాక్షాత్ పరమాత్మవాచకత్వేన గృహీత్వా స పరమాత్మా జీవాత్మద్వారా భూతేభ్యస్సముత్తిష్ఠతీత్యర్థకరణే న కోఽపి బాధో దృశ్యతే । అనన్తోఽబాహ్య ఇత్యనేన చ విజ్ఞానఘనస్సర్వగత ఇత్యుక్తం భవతీతి ఏకస్మిన్ కాలే ఏకత్రావస్థితస్యాణుస్వరూపస్య జీవస్య సర్వగతత్వాభావాత్ జీవస్వరూపవిషయే "యతో యతస్త్వాదదీత" ఇతి దృష్టాన్తోక్తిర్న యుజ్యతే । లవణఘనదృష్టాన్తే ఘనశబ్దేన పృథుప్రమాణో లవణఖణ్డో వివక్షితః, సః స్వస్య సర్వప్రదేశేషు లవణస్వరూపతా ఇతి ప్రదర్శయితుమ్ । ఏవం దృష్టవస్తుషు లవణఘనదృష్టాన్తం గృహీత్వా మహద్భూతమనన్తమపారమశరీరం బ్రహ్మ సర్వత్రాఖణ్డజ్ఞానస్వరూపం ఇత్యర్థే ప్రజ్ఞానఘనశబ్దః ప్రయుక్తః । ఇతి విజ్ఞానఘనః ప్రజ్ఞానఘనః పరమాత్మేతి ప్రదర్శనాయ యథామతి యత్నః కృతః ।

నను- సుబాలోపనిషది "భగవన్ యోఽయం విజ్ఞానఘన ఉత్క్రామన్ స కేన తకద్వాఽవస్థానముత్సృజ్యాపక్రామతి" ఇతి వాక్యే ఉత్క్రమిష్యతి విదుషి జీవాత్మని కథం విజ్ఞానఘనశబ్దః ప్రయుక్త ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- విద్వాన్ ప్రాణేన్ద్రియభూతసూక్ష్మాణి శరీర ఏవ పరిత్యజ్య, ఆవిర్భూతశుద్ధస్వరూపేణ బ్రహ్మణ్యవిభాగం ప్రాప్య శరీరాదపక్రామతి, అతః స తదా బ్రహ్మనామ్నా విజ్ఞానఘన ఇతి కథితస్స్యాత్; యద్వా ఆవిర్భూతస్వరూపేణ తేన తదానీం ధర్మభూతజ్ఞానం విభుత్వం ప్రాప్తమితి తాదృశజ్ఞానద్వారా సోఽపి విజ్ఞానఘనశబ్దవాచ్యో భవతి ।

5

అథ- "ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ ప్రాణః పంచధా సంవివేశ । ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్ విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా" (ము॥ 3, 1, 9) ఇతి వాక్యకథిత ఆత్మా పరమాత్మేతి దర్శయిష్యతే "స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ" (2, 3, 23) ఇతి సూత్రస్య శ్రీభాష్యే అద్వైతభాష్యే చ దర్శితముణ్డకవాక్యం విషయవాక్యతయా ధృత్వా జీవాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతమ్ । ముణ్డకోపనిషదద్వైతభాష్యే తు వాక్యమిదం పరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతమివ ప్రతిభాతి ।

పరమాత్మస్వరూపం సర్వవ్యాపకత్వేన "అణోరణీయాన్" "ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా" "స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వమ్" ఇత్యాదిభిః అణుశబ్దేన నిర్దిశ్యతే । "అణీయాన్ హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్" (కఠ॥ 2. 8) ఇతి కఠవాక్యమపి రంగరామానుజాచార్యైః పరమాత్మపరతయైవ వ్యాఖ్యాతమ్। ఏషోఽణురాత్మేతి మన్త్రస్యాయమర్థః ప్రతిభాతి- ఏష అతర్క్యోఽణురాత్మా పరమాత్మా చేతసా వేదితవ్యః । 'యస్మిన్ ప్రాణః పంచధా సంవివేశ'- ప్రాణః ప్రాణాపానాదిభేదేన హార్దపరమాత్మానం స్వమూలత్వేనాశ్రిత్య తద్బలేనైవ జీవోపకరణభూతస్తిష్ఠతీతి భావః । ఏతే ప్రాణాపానాదయస్సాక్షాజ్జీవాత్మానమేవ సంశ్లిష్య తిష్ఠన్తీతి కుతో నోచ్యతే త్వయా ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే- ఛాన్దోగ్యే తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశే ఖణ్డే ఏతే ఏవ ప్రాణవ్యానాపానసమానోదానాః సూర్యచన్ద్రాగ్నిపర్జన్యవాయునామభిర్నిర్దిష్టాస్సన్తో హృదయస్య పంచ దేవసుషయ ఇతి పంచబ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః ఇతి చ వర్ణితాః । స్వర్గలోకశబ్దేన హార్దపరమాత్మా వివ

ష్ఠితః । పరమాత్మైవ దేవాధిదేవః న తు జీవాత్మా । దేవాధిదేవభూతే బ్రహ్మణి జీవహృదయే తిష్ఠతి సతి, సూర్యాది దేవనామభిర్నిర్దిష్టాః ప్రాణాః దేవాధిదేవమాశ్రిత్య తిష్ఠన్తీతి వక్తుం యుక్తమ్; అతఏవ తే బ్రహ్మపురుషా ఇత్యపి వర్ణితాః, బ్రహ్మణః దాసభూతాస్తద్ద్వారపాః పురుషాః బ్రహ్మపురుషాః । కించ ఛాన్దోగ్యబృహదారణ్యకాద్యుపనిషత్సు చక్షురాదీన్ద్రియాణ్యపి ప్రాణాః ఇతి శబ్ద్యన్తే తేషామభిమానిదేవతాశ్చ సూర్యాదయఏవ । 'ప్రాణః పంచధా సంవివేశ' ఇతివాక్యే ప్రాణః ముఖ్యః ప్రాణఇతి ప్రతిభాతి । ప్రశ్నోపనిషది (2, 3) ఏషవరిష్ఠః ప్రాణః "పంచధాఽఽత్మానం ప్రవిభజ్య" తిష్ఠతీత్యుక్త్వా, "తస్మిన్నుత్క్రామత్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వఏవ ప్రతిష్ఠన్తే" (2,4) ఇత్యాదిప్రతిపాదితమ్ । ఇతరే ప్రాణాః ఇన్ద్రియరూపాః ప్రాణా ఇతి ప్రతిభాతి । బృహదారణ్యకే "ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి" (6, 4, 2) ఇతి వాక్యేపి యే ప్రాణాః ప్రాణమనూత్క్రామన్తి తే ఇన్ద్రియాణి । ఏతేన ప్రాణః న కేవలం ప్రాణాపానాదిభిః, కిన్తు వాగాదీన్ద్రియైస్సహ జీవదేహే తిష్ఠతీత్యవగమ్యతే । యథా పంచధావస్థితస్య ప్రాణస్యాధారో హార్దః పరమాత్మా, తద్వత్ వాగాదీన్ద్రియాణ్యపి హార్దపరమాత్మని ప్రతిష్ఠితానీతి వక్తవ్యమ్ । ఉక్తం చ తథైవ బృహదారణ్యకే (6, 4, 17) "యస్మిన్ పంచ పంచ జనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః । తమేవమన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతో ఽమృతమ్" ఇతి । ఏతే పంచ జనశబ్దితాః పంచకే ఇతి సంశయే ప్రాప్తే పంచేన్ద్రియాపరనామకాః ప్రాణాఏవత ఇతి "ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్" (1, 4, 12) ఇతి సూత్రే వ్యవస్థాపితమ్ । అథ 'ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం' ఇతి ఇన్ద్రియాపరప్రాణైస్సహప్రజానాం చిత్తం మనః ఓతం

వ్యాప్తమ్, 'యస్మిన్ విశుద్ధే'=తస్మిన్ చిత్తే విశుద్ధే సతి, 'విభవత్యేష ఆత్మా'= ఏషపరమాత్మా విభవతి, హృదయే విద్యమానఏవ ఉపాసనకాలే "అన్తశ్శరీరే జ్యోతిర్మయో హి శుభ్రోయం పశ్యన్తి యతయః క్షీణదోషాః" (ము॥ 3, 1, 5) ఇత్యుక్తరీత్యా యోగిభిర్జ్ఞానచక్షుషా దృశ్యత్వేన విరాజతే ఇతి యావత్ ।

'ఏషోఽణురాత్మా' (ము॥ 3, 1, 9) ఇతి మన్త్రాత్ పూర్వస్మిన్ మన్త్రే "న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా । జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః" ఇతి యదుక్తం తదేవ ఏషోఽణురాత్మేతి మన్త్రే కించిదాధిక్యేన ప్రతిపాదితం భవతి । తదిత్థమ్-యో న చక్షుషా నాపి వాచా నాపి దేవైః ఇన్ద్రియైః నాపి కేవలకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది కాయక్లేశరూపతపసా న వా కామ్యకర్మణా గృహ్యతే స సర్వగత పరమాత్మా అతిసూక్ష్మస్వరూప ఇతి దర్శనాయాణుశబ్దప్రయోగః । విశుద్ధ సత్త్వోజ్ఞానప్రసాదేన తం పశ్యతీత్యుక్తం కిల, విశుద్ధసత్త్వత్వమేవ విశుద్ధచిత్తత్వమ్; విశుద్ధచిత్తత్వం చ "ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా మే శుద్ధ్యన్తామ్.........వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతి సంకల్పా మే శుద్ధ్యన్తామ్" ఇతి తైత్తిరీయమహానారాయణోపనిషదుక్తరీత్యా పంచప్రాణవృత్తీనామిన్ద్రియాణాం చ శుద్ధ్యా సంజాయతే । యతినా కర్తవ్యప్రాణాయామాదినా ప్రాణాపానాదీనాం శుద్ధిర్భవతి, శుద్ధ్యా చైతే హార్దబ్రహ్మణి సంవిష్టత్వాకారేణ శోభన్తే, తే హార్దబ్రహ్మణో ద్వారపాభూతా హార్దబ్రహ్మదర్శనాయ ప్రవిశన్తం యతిం న నిరున్ధతే । విషయేభ్యస్తాన్యాకాశాదపకృష్య ఆత్మవశే స్థాపయిత్వా పరమాత్మోపాసనస్యానుకూలతయా నియమనేన మనోబుద్ధిసమేతానామిన్ద్రియాణాం శుద్ధిర్భవతి । అత్రేదం ద్రష్టవ్యం పంచధావస్థిత

ప్రాణస్య మనస్సమేతానామిన్ద్రియాణాం చ ద్విప్రకారత్వం భవతి-
దేహాత్మభ్రాన్తిస్వతన్త్రాత్మభ్రాన్తియుక్తేన దురహంకృతేన విషయా
భిలాషిణా జీవేన సహాశిక్షితాకారేణాఽఽసురభావేనావస్థానమిత్యే
కమ్; అహంగ్రహేణాపహతపాప్మత్వాదిగుణకం పరమాత్మానం స్వ
స్యాఽఽత్మత్వేన, స్వామిత్వేన, గృహీతవతాఽభ్యుపగమ్యమానం
హృషీకేశే పరమాత్మని సుశిక్షితాకారేణ దైవభావేనావస్థానమిత్య
న్యత్ । యోగీ తేషామాసురభావేన చిత్తస్యాతత్వం పరిహృత్య
హృషీకాణామీశే హార్దే పరమాత్మని తేషాం దైవభావేన సంవిష్ట
త్వమేవానుసన్ధాయ ప్రాణాయామాదినా యోగాభ్యాసేనానుష్ఠీయ
మానబ్రహ్మోపాసనేన చిత్తశుద్ధిం సంపాదయతి; తదేవ సత్త్వశు
ద్ధిః । "సత్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః" (ఛా॥ ఉ॥ 7, 26, 2) ఇతి
యదుక్తం తదేవ జ్ఞానప్రసాదః, జ్ఞానస్య మాలిన్యాపగమేన సంప్ర
సన్నతా । ఏవం స్వచ్ఛేన విశుద్ధేన చేతసా జ్ఞానేనైవ అణోరణీ
యానిత్యుక్తోఽతిసూక్ష్మః పరిశుద్ధస్స్వచ్ఛః పరమాత్మా వేదితవ్యః।
ఇత్యేవం ప్రకారకభావగర్భోయం మన్త్ర ఇతి ప్రతిభాతి ।

ఏవమస్య మన్త్రస్య పరమాత్మపరత్వే సిద్ధే జీవస్వరూపస్యా
ణుత్వస్థాపనార్థం సూత్రకారధృతం విషయవాక్యం కిమిత్యాకాఙ్క్షా
యాం- "వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ । భాగో జీవస్స
విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పతే" (5, 9) ఇతి శ్వేతాశ్వతరవాక్య
మేవేతి బ్రూమః । భాష్యద్వయే 'స్వశబ్దోన్మానాభ్యామ్' ఇత్యత్ర
స్వశబ్దేన అణుశబ్దో వివక్షిత ఇతి కృత్వా స్వశబ్దవ్యాఖ్యానే 'ఏషోఽణు
రాత్మే' తి ముణ్డకమన్త్రం ధృత్వా ఉన్మానశబ్దవ్యాఖ్యానే 'ఉద్ధృ
త్య మానం ఉన్మానమ్' ఇత్యర్థసమర్థనాయ దర్శిత వాలాగ్ర శ్రుతివా
క్యమేవ ధృతమ్ । **మమ** తు స్వశబ్దేన సూత్రకారచిత్తస్థః శబ్దో
న అణుశబ్దః కిన్తు జీవశబ్ద ఇతి ప్రతిభాతి, జీవస్వరూపనిరూపణపర

త్వాత్ సూత్రస్య । జీవశబ్దశ్చ జీవస్యోన్మానత్వం చ వాలాగ్రశ్రుతి వాక్య ఏకత్రైవ లభ్యతే । అణుశబ్దస్య 'అణోరణీయా' నిత్యాది శ్రుతివాక్యేభ్యః పరమాత్మపరత్వం సిద్ధమ్, ఏషోఽణురాత్మేతి మన్త్రస్య చ తత్పూర్వమన్త్రసన్దర్భేణ పరమాత్మపరత్వమేవేతి ప్రదర్శితమ్; అతో జీవాత్మన్యణుశబ్దప్రయోగస్య నైయత్యాభావేన కేవలాణుశబ్దో న ప్రకృతవిషయే అర్థనిర్ణాయకో భవితుమర్హతి । వాలాగ్ర శ్రుతివాక్యస్థ జీవశబ్ద ఏవ నిస్సంశయాకారేణ అర్థనిర్ణాయకో భవతి । శ్వేతాశ్వతరే హి పంచమాధ్యాయే ప్రథమతః పరమాత్మానం నిర్వర్ణ్య, తదనన్తరం ప్రాకృతగుణైస్సంకల్పాహంకారాదిభిశ్చ సమన్వితః "ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్టః" ఇతి జీవాత్మా కథితః, తదనన్తరమేవ జీవస్వరూపస్య ఆరాగ్రమాత్రత్వం వాలాగ్రశతభాగస్యేతి వాక్యే మానముద్ధృత్య కథితమ్ । అతో వాలాగ్ర శ్రుతిర్నిస్సంశయం జీవస్వరూపస్య ఉన్మానత్వరూపాణుత్వస్య నిర్ణాయికా ।

6

అథ "పరాంచి ఖాని వ్యతృణత్ స్వయంభూస్తస్మాత్ పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్"(4, 1) ఇతి కఠవల్లీమన్త్రో గృహ్యతే । అస్య వ్యాఖ్యానే రంగరామానుజాచార్యైః "కశ్చిత్ పురుషధౌరేయః ప్రత్యగాత్మప్రవణోఽప్యస్తీత్యాహ 'కశ్చిద్ధీర' ఇతి"-ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । మన్త్రోక్త ఆత్మా పరమాత్మైవేతి ప్రతిభాతి । 'స్వయంభూః'=కర్మకృతజన్మశూన్యః పరమాత్మా 'ఖాని' రన్ధ్రాణి, శరీరస్యేన్ద్రియరన్ధ్రాణి, చక్షురాదీనాం ద్వారాణీతి యావత్, 'పరాంచి వ్యతృణత్'=బహిర్ముఖాని విదార్య నిర్మితవానితి యావత్ । 'త

స్మాత్ పరాఙ్పశ్యతి'=పరాక్ పశ్యతి । అత్ర పరాక్ ఇతి క్రియా విశేషణం ప్రతిభాతి । సాధారణోజనః స్వస్మాత్ పరాగ్భూతాన్ బహిర్భూతాన్ పదార్థానేవ పశ్యతి । పశ్యతీతి క్రియాపదం శృణోతి జిఘ్రతీ త్యాదేరప్యుపలక్షకమ్ । 'నాన్తరాత్మన్' అన్తరాత్మని, అన్తశ్శరీరే హృదయప్రదేశే వర్తమానం పరమాత్మానం న పశ్యతీతి యావత్ । 'కశ్చిద్ధీరః' తేషు సాధారణ సహస్రేషు మధ్యే కశ్చిద్ధీమాన్, 'ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షుః' బాహ్యవస్త్వవలోకనాదిషు ప్రసృతః చక్షురాదీన్ద్రియవర్గః తేభ్యోవస్తుభ్యః ఆవృత్తో యేనసః ఆవృత్తచక్షుః । సోన్తర్హృదయే విద్యమానమాత్మానం పరమాత్మానం, ప్రత్యక్ పశ్యతి, అన్తర్ముఖోభూత్వా పశ్యతి, జ్ఞానచక్షుషేతి శేషః । యథా పరాక్ తథా ప్రత్యగపి క్రియావిశేషణం ప్రతిభాతి ।

7

అథ "పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః । అనుష్ఠాయ న శోచతి విముక్తశ్చ విముచ్యతే" (5, 1) ఇతి కఠోపనిషన్మన్త్రో గృహ్యతే । అస్య రంగరామానుజవ్యాఖ్యానే అవక్రచేతాః వివేకి జీవాత్మేత్యుక్త్వా, ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "పురస్వామినోయథా పురం వివిక్తం భవతి తథా శరీరమపి స్వాత్మనోవివిచ్య జ్ఞాతం భవతి అవివేకినస్తు దేహఆత్మైవ భవతీతి భావః । అనుష్ఠాయ న శోచతి వివిచ్య జానన్ దేహానుబన్ధిభిర్దుఃఖైః కామాదిభిశ్చ విముక్తోభవతీత్యర్థః" ఇతి । అద్వైతభాష్యే అవక్రచేతాః పరమేశ్వర ఏవేత్యర్థం కృత్వా-"తం పరమేశ్వరం పురస్వామిన మనుష్ఠాయధ్యాత్వా, ధ్యానం హి తస్యానుష్ఠానం, సమ్యగ్విజ్ఞాన పూర్వకం తం సర్వేషణావినిర్ముక్తస్సన్ సమం సర్వభూతస్థం ధ్యాత్వా న శోచతి" ఇత్యాది ప్రతి

పాదితమ్ । రంగరామానుజాచార్యైరేవ "అథ యదస్మిన్ బ్రహ్మపురే" (ఛా॥ ఉ॥ 8, 1, 1) ఇతి దహరవిద్యావాక్యస్య వ్యాఖ్యానే బ్రహ్మపురశబ్దః "ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్ శరీరే" ఇత్యనేన పరబ్రహ్మస్థానతయా వ్యాఖ్యాతః । అతః అవక్రచేతాః పరమాత్మేత్యర్థహ్యుపపన్నః । దేహావస్థితయోర్ద్వయోరాత్మనోర్మధ్యే దేహబన్ధరహితః స్వతన్త్రః పరమాత్మైవ పురస్య స్వామీతి వక్తుం యుక్తమ్, నత్వామోక్షాచ్ఛరీరే బద్ధో జీవాత్మా । తస్మిన్ పురే శుద్ధవృత్త్యా పరమాత్మోపాసనేన చ యావదాయురనుషిత్వా "విముక్తశ్చ విముచ్యతే"=సాంపరాయే శరీరాద్విముక్తస్సన్ విముచ్యత ఏవ, తదేవ తస్యాऽऽత్యన్తికీ శరీరబన్ధాద్విముక్తిః న స భూయో జాయత ఇతి భావః ।

8

అథ శ్వేతాశ్వతరశ్లోకోऽయం గృహ్యతే-

"సర్వాజీవే సర్వసంస్థే బృహన్తే తస్మిన్ హంసో భ్రామ్యతే బ్రహ్మచక్రే । పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి" (1, 6) ఇతి ।

అస్యాముపనిషది జీవపరభేద సమర్థనాయ "జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ," "క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః" ఇత్యాదివచనాని సన్తి । జీవపరభేదే సత్యపి జీవస్య పరమాత్మనోऽపృథక్సిద్ధత్వాత్ పరమాత్మనః పృథగస్మీతి జ్ఞానినా న మన్తవ్యమ్ । శ్లోకార్థ ఏవం స్ఫురతి- బ్రహ్మణా పరమాత్మనా ప్రవర్తితత్వాత్ సంసారచక్రం బ్రహ్మచక్రశబ్దేన నిర్దిశ్యతే, తచ్చ ప్రతిజీవం శరీరాకారేణ తిష్ఠతి । తస్మిన్

చక్రే జీవాత్మా దేహాత్మభ్రాన్త్యా హన్తి గచ్ఛతి సంసరతీత్యర్థః । హనహింసాగత్యోః । భ్రామ్యతే ఈశ్వరేణ పరమాత్మనేతి శేషః। ఏతచ్చక్రమేవ యన్త్రశబ్దేన కథితం భగవద్గీతాయాం, "ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి । భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా" (గీ॥ 18, 61) ఇతి । ఏవం భ్రామ్యతే చేన్మోక్షోపాయః తస్య క ఇతి అత్రాహ పృథగితి । శరీరాఖ్యబ్రహ్మచక్రాత్ 'ఆత్మానం' స్వాత్మానం 'పృథఙ్మత్వా' శరీరాత్మభ్రాన్తిం త్యక్త్వా శరీరబన్ధాత్ పృథగ్భవితుం మమ స్వరూపయోగ్యతాఽస్తీతి మత్వేతి యావత్, న కేవలం తత్ కింతు స్వాత్మనో వ్యాప్త్యాత్మభూతం బన్ధమోచకం ప్రేరితారమన్తర్యామిణం చ మత్వా సుదృఢజ్ఞానేనావలమ్బ్య, 'జుష్టః' తృప్తః, 'తతః' తతః పశ్చాద్దేహవియోగకాలే, 'తేన' పరమాత్మావలమ్బనరూపహేతునా 'అమృతత్వమేతి' న పునర్మృత్యుమేతి, పరమాత్మప్రాప్తిరూపమమృతత్వం ప్రాప్నోతీత్యర్థః । యద్వా 'తతః' పరమాత్మమననాద్ధేతోః 'తేన' పరమాత్మనా 'జుష్టః' ప్రీతివిషయీకృతః అనుగృహీతః అమృతత్వమేతీత్యర్థః ।

9

శ్వేతాశ్వతరే అక్షరశబ్దేన నిర్దిష్టః పరమాత్మైవేతి ప్రతిభాతి । తత్ర ప్రథమాధ్యాయే ఏతే శ్లోకా భవన్తి-

సంయుక్తమేతత్ క్షరమక్షరం చ వ్యక్తావ్యక్తం భరతే వి
శ్వమీశః । అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాత్ జ్ఞా
త్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః ॥ ॥౮॥

జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావజా హ్యేకా భోక్తృభోగార్థయు

క్తా । అనన్తశ్చాత్మా విశ్వరూపో హ్యకర్తా...... ॥9॥

క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవఏకః । తస్యాభిధ్యానాద్యోజనాత్ తత్త్వభావాద్భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః ॥ ॥10॥

అయమర్థః- 'క్షరం' నామ క్షరణస్వరూపం ప్రకృతి తత్త్వమ్ । 'అక్షరం' సర్వగతపరమాత్మస్వరూపమ్, దశమశ్లోకే అమృతాక్షరమితి విశేషితత్వాత్, జననమరణాదిభోక్తరి మర్త్యశబ్దాగ్రే సంసారిజీవాత్మన్యమృతశబ్ద ప్రయోగానౌచిత్యాత్, పరమాత్మన్యేవ అమృతాక్షరశబ్దయోః ప్రసిద్ధత్వాచ్చ । ఏతత్ క్షరమక్షరంచ సంయుక్తం తిష్ఠతి, క్షరశబ్దనిర్దిష్ట జగద్వ్యాపిత్వాత్ సర్వగతాక్షరబ్రహ్మణః । విశ్వం జగత్ వ్యక్తావ్యక్తాకారేణ భవతి, వ్యక్తం స్థూలదేహాదిః, అవ్యక్తం భూతసూక్ష్మతత్త్వమ్, యద్వా జీవాత్మతత్త్వమ్ । ఏవముభయాకారం జగద్బిభర్తి ఈశః । అనీశ ఆత్మా జీవాత్మా । అన్యత్ స్పష్టమ్ ।

జ్ఞాజ్ఞౌ పరమాత్మజీవాత్మానౌ, ఉభావప్యజౌ । భోక్తా జీవాత్మా, తద్భోగార్థయుక్తా ప్రకృతిరప్యజా, ఏవం తత్త్వత్రయస్యాజత్వం, నిత్యత్వమ్ । అక్షరశబ్దనిర్దిష్టఏవ సర్వగతో విభురనన్తాత్మా, స జగదనుప్రవిశ్య "రూపం రూపం ప్రతిరూపోబభూవ" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 19) ఇత్యుక్తరీత్యా విశ్వరూపః, సచ పుణ్యాపాపరూప కర్మాణి నకరోతి న చ తత్ఫలం భుజ్త ఇత్యకర్తా, న తు సర్వథా అకర్తా, తథాచేత్ విశ్వం భరతే ఈశత ఇత్యాదిస్వోక్తి వ్యాఘాతః స్యాత్ ।

దశమశ్లోకే అష్టమశ్లోకోక్తం క్షరం నామాన్తరేణ ప్రధాన

మితి నిర్దిష్టమ్, తద్వచ్చ అష్టమశ్లోకోక్తమక్షరం అమృతాక్షరం హారఇతి నిర్దిష్టమ్ । అత్ర వైదికప్రయోగత్వేన హరః సకారాన్త నపుంసకశబ్దఇతి ప్రతిభాతి, అమృతాక్షరమితి నపుంసకశబ్దస్య విశేషణత్వాత్ । సకారాన్త హరశబ్దః శక్తివాచకః, అతః అమృతాక్షరం యత్ తత్ హరః, అపరిమితశక్తిః సర్వశక్తమిత్యర్థః । యదమృతాక్షరం హరః తదేవ దేవః ఏకః నిరుపమః క్షరాత్మనావీశతే, క్షరం చ జీవాత్మానం చ ఈశతే । క్షరాక్షరా వీశత ఇత్యనుక్త్వా క్షరాత్మనావీశత ఇత్యుక్తత్వాత్ ఆత్మశబ్దనిర్దిష్టో జీవాత్మా అమృతాక్షరాదన్యః ।

ప్రకృతశ్వేతాశ్వతరే ఉత్తరత్ర "తదక్షరం తత్ సవితుర్వరేణ్యం ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ ప్రసృతా పురాణీ" (4, 18) ఇత్యుక్తమ్। తదేతత్ శ్వేతాశ్వతరోక్తం సవితుర్వరేణ్యం గాయత్ర్యుక్తం సవితుర్వరేణ్యం భర్గః, తచ్చాన్తరాదిత్య పురుషవాచకత్వేన సంభావ్య 'తదక్షరం' ఇత్యుక్తం ప్రతీయతే । అస్యాముపనిషది- "విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః" (4, 12), "శివ ఏవ కేవలః" (4, 18), "సర్వవ్యాపీ స భగవాన్ తస్మాత్సర్వగతః శివః" (3, 11), "వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తం" (3, 8), "సహస్రశీర్షా పురుషః" (3, 14) ఇత్యాదిభ్యః పరమాత్మని శివరుద్రభగవత్పురుషశబ్దాః ప్రయుక్తా లభ్యన్తే । తస్మాత్ 'అమృతాక్షరం హరః' ఇత్యత్ర హరశబ్దస్య అకారాన్తపుల్లింగత్వపక్షేపి స్వాశ్రితస్య సంసారశోకహర ఇత్యర్థం కర్తుం శక్యతే । తస్మాదమృతాక్షరం హరః పరమాత్మా ।

అథ షష్ఠపరిచ్ఛేదే ద్వితీయో భాగః.

తృతీయపరిచ్ఛేదే తృతీయభాగస్యాన్తిమభాగే సుబాలోపనిషదుక్తవిద్యాదుత్క్రాన్తివిషయో నిరూపితః । ఇదానీం సుబాలోపనిషద్విషయః కించిద్విస్తరేణోపపాదయిష్యతే ।

యథా బృహదారణ్యకోపనిషచ్ఛుక్లయజుశ్శాఖీయా తద్వత్ సుబాలోపనిషదపి శుక్లయజుశ్శాఖీయేత్యుచ్యతే । అస్యాముపనిషది బహుస్థలేషు బృహదారణ్యకప్రభృతి ప్రసిద్ధోపనిషద్వాక్యానామనుకరణం కృతమ్, బహవో నవీనాః ప్రక్రియాశ్చ నిరూపితాః, తత్ర తత్ర చార్థోదుహూహాః । సూత్రకారేణైతదుపనిషద్వాక్యాని బ్రహ్మసూత్రేషు కుత్రాపి విషయవాక్యతయా ధృతానీతి న నిశ్చయేన వక్తుం శక్యతే । యతః I, 1, 21; 22; I, 2, 19; 29; I, 4, 3; 22; 23; II, 1, 9; 22; II, 3, 14, ఇత్యాదిసూత్రాణాం శ్రీభాష్యే యాని సుబాలోపనిషత్సప్తమఖణ్డస్థాని "అన్తశ్శరీరే నిహితో గుహాయామజ ఏకో నిత్యో యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరే సంచరన్యం పృథివీ న వేద" ఇత్యుపక్రమ్య "ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా ఉపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః" ఇతి ప్రతిపాదితాని వాక్యాని ధృతాని తేషాం స్థానే సుప్రసిద్ధ బృహదారణ్యకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణవాక్యానాం ధరణాదేవ సూత్రార్థనిర్వాహో జాయతే । యాని "పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే" ఇత్యాది ద్వితీయఖణ్డస్థాని వాక్యాని I, 4, 3 సూత్ర శ్రీభాష్యే ధృతాని తాని వేదాన్తసారే వా వేదాన్తదీపే వా అధృత్వా "పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః" ఇతి కఠవల్లీవాక్యేనైవ సూత్రార్థనిర్వాహః కృతః । తథైవ I, 2, 19 సూత్రశ్రీభాష్యే ధృతం "నైవ కించనాగ్ర ఆసీనమూలమ్" ఇతి షష్ఠఖణ్డస్థవాక్యం సారే వా

దీపే వా అధృత్వా బృహదారణ్యక వాక్యేనైవ సూత్రార్థః సమర్థితః । యద్యపి నారాయణస్య పరమాత్మత్వసాధనాయ సుబాలోపనిషత్ సహాయం కురుతే, తథాప్యసౌ విషయః పురుషసూక్తతైత్తిరీయయాజ్ఞికోపనిషత్కఠోపనిషత్ప్రభృతి ప్రసిద్ధ శ్రుతిభ్య ఏవావగమ్యతే । ప్రసిద్ధోపనిషదితరా బహవో గ్రన్థా ఉపనిషన్నామ్నా ప్రకటితా లభ్యన్తే । తాన్ సర్వానాదాయైకకణ్ఠ్యం విధాతుమశక్యమేవేతి భాతి । ప్రసిద్ధోపనిషత్స్వపాతప్రతీయమానపరస్పర విరుద్ధాంశాన్ పూర్వాపరసన్దర్భాద్యనురోధేనైకకణ్ఠ్యేన నీత్వా విశిష్టాద్వైతే సిద్ధే సత్యప్రసిద్ధమహాగ్రన్థానాదాయ వ్యాఖ్యానకరణే క్లేశోఽధికతరః, ప్రయోజనం తు ప్రసిద్ధోపనిషల్లబ్ధాన్నేతరత్ ।

ఆస్తామేతత్ । ఏతదుపనిషదో ముఖ్యతాత్పర్యం కిమితి విషయే కించిదుచ్యతే । సైషా సుబాలోపనిషత్ షోడశఖణ్డాత్మికా భవతి । తత్రాఽఽదితః పఞ్చానామేవ ఖణ్డానాం శ్రీమచ్ఛ్రుత ప్రకాశికాచార్య ప్రణీతం వ్యాఖ్యానం ముద్రితం లభ్యతే । అస్యాముపనిషది మూలతత్త్వం బహుస్థలేషు "నసన్నాసన్నసదసత్" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । అస్మిన్ వాక్యే నగశబ్దవత్ నశబ్దేనసమస్తాని త్రీణి పదాని భవన్తి- (1) నసత్, (2) నాసత్, (3) నసదసత్ - ఇతి । శ్రీమదధికరణసారావళ్యాః "సత్త్వేఽసత్త్వే ద్వయే చ" ఇతి 198 శ్లోకవ్యాఖ్యానే శ్రీమదధికరణచిన్తామణ్యాం మాధ్యమికపక్షప్రక్రియానిరూపకః శ్లోకోఽయముదాహృతః-

"నసన్నాసన్నసదస న్న చాప్యనుభయాత్మకం । చతుష్కో-
టి వినిర్ముక్తం తత్త్వం మాధ్యమికా విదుః" ఇతి ।

అస్య శ్లోకస్య ప్రథమార్ధే నశబ్దసమాసఘటితం పదత్రయం చానుభయాత్మకమితి చతుర్థం పదం చేతి పదచతుష్టయం భవతి । య

ద్యపి దర్శితశ్లోకే నశబ్దసమాసఘటితం పదత్రయముభయత్ర సుబాలో పనిషదుక్తమేవ భవతి, తథాపి తస్య పదత్రయస్యోపనిషదభిప్రేతా అర్థా మాధ్యమికాభిప్రేతార్థేభ్యో విలక్షణా ఏవ భవితుమర్హన్తి। శ్రుతప్రకాశికాచార్యకృతవ్యాఖ్యానే ప్రథమపదస్థ సచ్ఛబ్దః కార్యావస్థచేతనపర ఇతి గృహీత్వా బ్రహ్మ 'నసత్'=కార్యావస్థచేతన విలక్షణం భవతి, ద్వితీయపదస్థాసచ్ఛబ్దః కార్యావస్థాచేతనపర ఇతి గృహీత్వా బ్రహ్మ 'నాసత్'= కార్యావస్థాచేతనవిలక్షణం భవతి, అత ఏవైతదుభయ విలక్షణం బ్రహ్మ 'నసదసత్' ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । మమ త్వేవం ప్రతిభాతి- ప్రథమ ద్వితీయ పదస్థ సదసచ్ఛబ్దౌ బద్ధచేతన పుంజసంయుక్తవ్యాకృతావ్యాకృతజగత్పరౌ; ఏతదుభయాకార జగద్విలక్షణం బ్రహ్మ నసచ్చ నాసచ్చ; అత ఏవ తత్ 'నసదసత్' ఇతి।

యద్వా దర్శితేషు సుబాలోపనిషచ్ఛ్రుతేషు నసన్నాసన్నసదసదితి త్రిషు పదేషు 'నసదసత్' ఇతి తృతీయం పదం నసదితి అసదితి పదద్వయత్వేనాపి పఠితుం శక్యతే। ఏవం 1 నసత్, 2 నాసత్, 3 (పునరపి) నసత్, 4 అసత్ ఇతి పదచతుష్టయమేవోపనిషదభిప్రేతమితి పక్షే ప్రథమద్వితీయ పదయోరర్థౌ యథోక్తావేవ భవతః। పునః కథితస్య 'నసత్' ఇతి తృతీయశబ్దస్యార్థస్తు ప్రథమనసచ్ఛబ్దార్థాద్భిన్న ఏవ భవితుమర్హతి, అన్యథా పునరుక్తిదోషస్స్యాత్। అతో 'నసత్' ఇతి తృతీయపదస్యార్థ ఏవం తర్క్యతే- యద్యుచ్యేత బ్రహ్మ సత్తైకాకారరూపవిశేష విశిష్టం సదాఖ్యం చిద్వస్తు తచ్చ జగతో నిమిత్తకారణమాత్రం భవతీతి, తర్హి తాదృశం బ్రహ్మ పరిమితమేవ భవతి, రూపస్య పరిమితత్వాత్ । తాదృశబ్రహ్మవిషయే జగదుపాదానకారణత్వప్రతిపాదకం "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే" తి వాక్యం వా విభుత్వద్యోతకం "జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః" (ఛా॥ ఉ॥ 3, 14, 3) ఇతి వాక్యం వా నాన్వేతి। న తచ్చ బ్రహ్మ "అణోరణీయాన్మహతో మహీ

యానాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః,” “ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్” ఇతి ప్రతిపాదితస్సర్వాత్మా భవితుమర్హతి । యస్మాదేతాదృశసదాఖ్యాదపి విలక్షణం భవతి మూలతత్త్వం, తస్మాత్తత్ ‘న సత్’- ఇతి ॥ అథ ‘అసత్’ ఇతి చతుర్థపదస్యార్థవిచారః । కిం తర్హి బ్రహ్మ? ఉచ్యతే-జగతోఽభిన్నోపాదానకారణం చేతనవస్తు ‘అసత్’ =సత్ పరిమితం రూపవద్వస్తు, తన్న భవతీత్యసత్, అపరిమితం విభు, ఇత్థమేవేతీయత్తయా నిర్దేష్టుమశక్యం అవ్యక్తమ్, ఇతి యావత్ ॥

పదచతుష్టయేనైతదుక్తం భవతి- ప్రథమద్వితీయపదోక్తం జగజ్జీవసంయుక్తమపి స్వయమచేతనమేవ । తద్విలక్షణత్వాత్తృతీయపదోక్తసద్విలక్షణత్వాచ్చ బ్రహ్మస్వరూపం విభు చిత్ - ఇతి । పదత్రయపక్షాత్పదచతుష్టయపక్ష ఏవ బలీయానితి తర్కయితుం శక్యతే । కథమితి చేత్- పదత్రయపక్షే, యత్ప్రథమద్వితీయపదాభ్యామేకైకం పృథగుక్తం తదుభయం సముచ్చితం కృత్వా ‘నసదసత్’ ఇతి తృతీయపదేన కథితం భవతి; ఏతేన పదద్వయోక్తమేవ పునరుక్తం భవతి, పునరుక్తిశ్చ అతిగంభీరమితాక్షరైస్తత్త్వ నిర్వచనావసరే దోషాయైవ భవతి ॥ పదచతుష్టయపక్షే, నశబ్దసమాసఘటితపదత్రయేణ మూలతత్వం కిం కిం న భవతీతి ప్రతిపాద్య చతుర్థపదేన కిం తద్భవతీతి ప్రతిపాదయితుం ‘అసత్’ శబ్దః ప్రయుక్తః । అస్యామేవ సుబాలోపనిషది తృతీయఖణ్డే “అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్, అజాతమభూతమ్” ఇత్యారభ్య కథితేషు సదాఖ్యస్య విశేషణేషు బృహదారణ్యకే అక్షరపరబ్రహ్మణః కథితాని అస్థూలానణుప్రభృతీని విశేషణాన్యుపలభ్యన్తే, “అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్” ఇత్యారబ్ధసుబాలోపనిషద్వాక్యశేషే చ “న తదశ్నాతి కించన, న తదశ్నాతి కశ్చన” ఇతి వాక్యం బృహదారణ్యక వాక్యమేవానుకృత్యోక్తం

లక్ష్యతే । ఏతేన బృహదారణ్యకోక్తమక్షరం బ్రహ్మైవ సుబాలోపనిషద్యసచ్ఛబ్దేన నిరూపితమితి స్పష్టం ప్రతీయతే ।

అస్యాముపనిషది ప్రథమఖణ్డారంభే సృష్టిక్రమో ద్వితీయఖణ్డే ప్రలయక్రమశ్చైవం వర్ణితౌ-

సృష్టిక్రమః- "తదాహుః కిం తదాసీత్, తస్మై స హోవాచ నసన్నాసన్న సదసదితి, తస్మాత్తమస్సంజాయతే, తమసో భూతాదిః, భూతాదేరాకాశమ్, ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, అద్భ్యః పృథివీ" ఇత్యాది ।

ప్రలయక్రమః- "సోన్తే వైశ్వానరో భూత్వా సన్దగ్ధే సర్వాణి భూతాని, పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే, ఆపస్తేజసి లీయన్తే, తేజో వాయౌ లీయతే, వాయురాకాశే లీయతే, ఆకాశమిన్ద్రియేషు, ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రేషు, తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్తే । భూతాదిర్మహతి లీయతే, మహానవ్యక్తే లీయతే, అవ్యక్తమక్షరే లీయతే, అక్షరం తమసి లీయతే, తమః పరే దేవ ఏకీభవతి, పరస్తాన్న సన్నాసన్న సదసదిత్యేతన్నిర్వాణమనుశాసనమితి వేదానుశాసనమ్" ఇతి ।

ఏతదుపనిషన్నిరూపితమసదాఖ్యం కారణం బ్రహ్మ న నిర్గుణమ్; "ఏష సర్వజ్ఞ ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వాధిపతిరేషోన్తర్యామీ" ఇత్యాది పచమఖణ్డే ప్రతిపాదనాత్ । సప్తమఖణ్డే చాన్తర్యామ్యేవం వర్ణితః-

"అన్తశ్శరీరే నిహితో గుహాయామజ ఏకో నిత్యో యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరే సంచరన్యం పృథివీ న

"వేద" ఇత్యుపక్రమ్య తత్రైవ అప్తేజోవాయ్వాకాశమనోబుద్ధ్యహంకారచిత్తాన్యక్షరమృత్యవస్తస్య శరీరాణీతి కథయిత్వా "స ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా దివ్యోదేవ ఏకో నారాయణః" ఇత్యుక్తమ్ ।

విద్వద్విషయే తృతీయఖణ్డే ఏవముక్తమ్-

"న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి, అత్రైవ సమవలీయన్తే, బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ।

ఇతి । ఏవమస్యాముపనిషది 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' (బృ। 6, 4, 6) ఇతి బృహదారణ్యక కాణ్వపాఠ ఏవ ధృతః । 'అత్రైవ సమవలీయన్తే' ఇత్యస్యార్థః తృతీయపరిచ్ఛేదే తృతీయభాగస్యాన్తిమభాగే ప్రతిపాదితః । విదుషః ప్రాణాః తేన సహ నోత్క్రామన్తి ఇహైవ సర్వగతే బ్రహ్మణి సమవలీయన్తే, సోపి సర్వవిధ ప్రతిబన్ధ విముక్తాకారేణ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి తత్రోక్తస్యార్థస్య సారాంశః ।

యో బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి తస్య మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రాన్తిర్నాస్తీతి న మన్తవ్యమ్ । సుబాలోపనిషదేకాదశే ఖణ్డే హి విదుషః ఉత్క్రాన్తిరేవం వర్ణ్యతే-

"అథ హైనం రైక్వః పప్రచ్ఛ భగవన్యోఽయం విజ్ఞానఘన ఉత్క్రామన్ స కేన కతరద్వావ స్థానముత్సృజ్యాపక్రామతీతి, తస్మై స హోవాచ హృదయస్య మధ్యే లోహితం మాంసపిణ్డమ్, యస్మింస్తద్దహరం పుణ్డరీకం కుముదమివానేకధా వికసితమ్, తస్య మధ్యే సముద్రః, సముద్రస్య మధ్యే కోశస్తస్మిన్నాడ్యశ్చతస్రో భవన్తి రమాఽరమే

చ్ఛాఽపునర్భవేతి, తత్ర రమా పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయత్యనయా పాపేన పాపమిచ్ఛయాయాత్ స్మరతి తదభిసంపద్యతేఽపునర్భవయా కోశం భినత్తి కోశం భిత్వా మనోభినత్తి మనోభిత్వా శీర్షకపాలం భినత్తి, శీర్షకపాలం భిత్వా పృథివీం భినత్తి పృథివీం భిత్వాఽపో భినత్త్యపో భిత్వా తేజో భినత్తి తేజో భిత్వా వాయుం భినత్తి వాయుం భిత్వాఽఽకాశం భినత్త్యాకాశం భిత్వా భూతాదిం భినత్తి భూతాదిం భిత్వా మహాన్తం భినత్తి మహాన్తం భిత్వాఽవ్యక్తం భినత్త్యవ్యక్తం భిత్వాఽక్షరం భినత్త్యక్షరం భిత్వా మృత్యుం భినత్తి మృత్యుర్వై పరే దేవఏకీభవతి పరస్తాన్న సన్నాసన్న సదసదిత్యేతన్నిర్వాణమనుశాసనమితి వేదానుశాసనమ్" ఇతి।

శతాధికానాడ్యేవాస్యాముపనిషద్యపునర్భవేతి నిర్దిష్టా। వాక్యోక్తచతుర్విధేష్వపునర్భవయా నాడ్యాయ ఉత్క్రామతి స సర్వవిధప్రకృతిసంసర్గవిముక్తః పరిశుద్ధస్వరూపో విజ్ఞానఘనోవిద్వాన్। తస్యైవ కోశాదిభేదనశక్తిః। "అపునర్భవాయ" ఇతి పాఠేన శుద్ధ ఇతి తృతీయపరిచ్ఛేదే ఉక్తమ్।

ఏతదుపనిషదః శ్రీముద్రిత ప్రకాశికాచార్య విరచితవ్యాఖ్యానే ప్రథమఖణ్డవ్యాఖ్యానావసరే "మృత్యుం భినత్తి" ఇత్యేకాదశఖణ్డస్థవాక్యముదాహృత్య తదనన్తరం "మృత్యోర్వై పరే దేవఏకీభవతి" ఇతి మృత్యుశబ్దస్య పంచమీవిభక్తిపాఠః పఠితః। మృత్యోరితి పంచమీ విభక్తిశ్చేత్ 'మృత్యోః'= విభిన్నమృత్యుసకాశాదితి యావత్, తద్భిత్వా "పరే దేవఏకీభవతి"= పరమాత్మసాయుజ్యం ప్రాప్నోతీత్యర్థః కర్తవ్యో భవతి। ముద్రితోపనిషత్పుస్తకే తు "మృత్యుర్వై" ఇతి మృత్యుశబ్దస్య ప్రథమావిభక్తిపాఠ ఏవ స్పష్టముపల

భ్యతే । అక్షరాదనన్తరకథిత మృత్యుశబ్దశ్చాస్యాముపనిషది తమోవాచకః । ద్వితీయఖణ్డే హి "అక్షరం తమసి లీయతే" ఇత్యక్షరాదనన్తరం తమః కథయిత్వా సప్తమఖణ్డేఽన్తర్యామి ప్రకరణే అక్షరాదనన్తరమేవ మృత్యుః కథితః । అతో మృత్యుశబ్దస్తమోవాచకః। ప్రలయకాలే బద్ధజీవపుంజసమేతా తమశ్శబ్దనిర్దిష్ట సూక్ష్మావస్థా ప్రకృతిః "పరే దేవ ఏకీభవతి"= తమశ్శరీరక పరమాత్మన్యేకీ భవతి। తద్వత్, "మృత్యుర్వై పరే దేవ ఏకీభవతి"= విద్వత్పరిత్యక్తస్తేన నిర్భిన్నస్తమ ఇత్యపరనామకో మృత్యుః పరే దేవే పరమాత్మని ఏకీభవతీతి యావత్; "పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి" (ముణ్డ॥ 3, 2, 7) ఇతి శ్రుత్యన్తరవచనాత్ । పూర్వమేవ తృతీయఖణ్డే "బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి" ఇత్యనేన బ్రహ్మాణ్యప్యయః ప్రతిపాదితః; అత్ర విద్వత్కృతం ప్రాకృతతత్త్వానాం భేదనం నిర్వర్ణ్య "మృత్యుర్వై" ఇతి భిన్నో మృత్యుః బ్రహ్మణ్యేకీభవతీత్యుక్తమ్, న పునర్మృత్యోర్గన్తత్వ సంభవో విద్యతే బ్రహ్మాప్యయం ప్రాప్తస్య విదుషః ఇతి భావః ।

విద్వాన్న కేవలం భినత్తి అపి చ దహతి । పంచదశే ఖణ్డే హ్యేవముక్తమ్-

"అథ హైనం రైక్వః పప్రచ్ఛ భగవన్ యోఽయం విజ్ఞానఘన ఉత్క్రామన్ స కేన తరద్వాఽవస్థానం దహతి"-ఇత్యుపక్రమ్య-

"ప్రాణం దహత్యపానం వ్యానముదానం సమానం వైరంభం ముఖ్యమన్తర్యామం ప్రభంజనం కూర్మిగం శ్యేనం కృష్ణం శ్వేతం నాగం దహతి పృథివ్యాపస్తేజో వాయురాకాశం దహతి జాగరితం స్వప్నం సుషుప్తం తురీయం చ(మహాన్తం)

మహాతీం చ లోకం పరం చ లోకం దహతి లోకాలోకం దహతి ధర్మాధర్మౌ దహత్యభాస్కరమమర్యాదం నిరాలోకమతః పరం దహతి మృత్యుం దహతి మృత్యుర్వై పరే దేవ ఏకీభవతి పరస్తాన్న సన్నాసన్న సదసత్" ఇతి ।

ఏకైకేన ముక్తేన విదుషా న జగత్సర్వం భిద్యతే దహ్యతే; తథా చేన్మహాప్రలయకాలారమ్భపర్యన్తం ప్రపఞ్చో న తిష్ఠేత్ । అతః విద్వన్మాత్రవేష్టక ప్రకృతిసమ్బన్ధో యో ఽభూత్ స పరమాత్మప్రాప్త్యా భిద్యతే దహ్యత ఇత్యేతన్మాత్రే వాక్యతాత్పర్యమ్ ।

కదా కుత్ర భిద్యతే దహ్యత ఇతి వివేక్తవ్యమ్ । అత్ర ఏవం పూర్వపక్షః ప్రాప్యతే- "కోశం భినత్తి కోశం భిత్త్వా మనో భినత్తి" ఇత్యుపక్రమ్య పూర్వపూర్వవస్తుభేదనానన్తరమేవ కాలక్రమేణోత్తరోత్తరవస్తుభేదనస్య ప్రతిపాదితత్వాద్విరజాతటగమనపర్యన్తం ప్రాకృతసూక్ష్మశరీరస్యానువర్తనాచ్చ యదా విరజాతటే సూక్ష్మశరీరం విసృజ్యతే తదా భిద్యతే దహ్యతే ఇతి। ఏవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- శీర్షకపాలభేదనాత్పూర్వమేవ మనసో భేదనస్య కథితత్వాన్మనసి భిన్నే దగ్ధే సతి "వాఙ్మనసి" (4, 2, 1) ఇత్యాది సూత్రప్రతిపాదితరీత్యా మనసి సంపత్తిం ప్రాప్తాని సర్వేన్ద్రియాణ్యపి మనసా సహ దగ్ధానీతి వక్తవ్యమ్ । ఏతేన ఇన్ద్రియమనస్సమేతసూక్ష్మ శరీరం విరజాతటగమనపర్యన్తమనువర్తత ఇతి మతం నిరస్తం భవతి । హార్దబ్రహ్మప్యాయ ప్రాప్త్యుత్తరక్షణే యద్ధృదయ ప్రదేశాదపునర్భవాఖ్యనాడ్యా నిష్క్రమణమారభ్యతే తదానీమేవ భేదనమ్ కర్మ క్రియతే, "ఉత్క్రాముక్" ఇత్యుక్తత్వాత్ । ఏవం సంసారబీజభూతం సూక్ష్మం ప్రపఞ్చం భిత్త్వా దగ్ధ్వా నిర్గతస్య బాహ్యే జగతి న కుత్రాపి బన్ధకత్వేన శరీరం వా ప్రదేశో వా విద్యతే । బ్రహ్మవిత్తాకారేణ

స్థితస్య తస్య బ్రహ్మణః జగతి సర్వత్ర నిర్లిప్తత్వమేవ । ఏతేన విద్వాన్ స్వకీయసంసారబీజరూపజగద్వాసనకోమహాత్మ్యత్యక్తం భవతి; ధేనవోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానవిభుత్వం ప్రాప్తస్య తాదృశజ్ఞానద్వారా సర్వత్ర తత్సంగవ్యాపనశీలత్వం సూచ్యతే, దహనోక్త్యా సర్వగతానన్తాక్షరానన్దస్వరూపం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్య ప్రాకృతవస్తుష్వభోగ్యత్వం సూచ్యతే । కిం బహునా-అపునర్భవాఖ్య మోక్షో నామ పరమాత్మప్రాప్తిః, ఏవమపునర్భవం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మకంచుకిత శుద్ధస్వరూపస్యైవ పునర్భవాఖ్యయా నాడ్యోత్క్రమణమ్ ॥

దశమే ఖణ్డే రసాతలలోకాః, భూలోకాః, భువర్లోకాః, సువర్లోకాః, మహర్లోకాః, జనోలోకాః, తపోలోకాః, సత్యలోకాః, ఇత్యేతే లోకాః పూర్వపూర్వాస్తదుత్తరేషు లోకేషు "ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చ" ఇతి కథయిత్వా తదనన్తరమేవం ప్రతిపాదితమ్-

"కస్మిన్ సత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి ప్రజాపతిలోకేష్వితి హోవాచ కస్మిన్ ప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి బ్రహ్మలోకేష్వితి హోవాచ కస్మిన్ బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి సర్వలోకేష్వితి హోవాచ కస్మింత్సర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి సర్వలోకా ఆత్మని బ్రహ్మణిమణయ ఇవౌతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచైవమేతాన్ లోకానాత్మని ప్రతిష్ఠితాన్వేద ఆత్మైవ స భవత్యేతన్నిర్వాణమనుశాసనమితి వేదానుశాసనమ్" ఇతి ।

ఏతత్సర్వం విలక్షణం ప్రతిభాతి। లోకాస్సర్వే ప్రత్యేకం బహువచనేన కథితాః । సత్యలోక ఏవ ప్రజాపతిలోక ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథాప్యత్ర సత్యలోకాదన్యత్వేన ప్రజాపతిలోకాః కథితాః । ప్రజాపతిలోకోపరి కథిత బ్రహ్మలోకాః పరమపురుషలోక ఇతి ప్రతిభాతి । ఏతదుప

నిషన్మతే బ్రహ్మలోకానామప్రాకృతత్వనిత్యత్వాదికమభ్యుపగమ్యతే వా న వేతి న ప్రజ్ఞాయతే। "ఆత్మని బ్రహ్మణి" ఇత్యనేన ఆత్మబ్రహ్మశబ్దావేకస్యైవ పరమాత్మనో వాచకావితి స్పష్టమ్। సర్వే లోకా విభౌ పరమాత్మని ప్రోతా ఇతి జ్ఞాత్వా య ఆత్మైవ భవతి, పరమాత్మానం ప్రవిశ్య తదవిభక్తాకారేణ తిష్ఠతీతి యావత్, తస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తం కేషు వా లోకేష్వనుభావ్యం న కించిదవశిష్టమితి ఫలితార్థః ప్రతీయతే।

ఏతదుపనిషదుక్తః పరో దేవో న వైకుణ్ఠలోకస్థ పరమపురుష విగ్రహః। అప్రాకృతలోకే స్థితే దివ్యమంగళవిగ్రహే తమ ఆఖ్య ప్రాకృతద్రవ్యస్య లయో హి న యుజ్యతే। కఠోపనిషది "ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థాః" ఇత్యారభ్య "అవ్యక్తాత్పురుషః పరః" ఇతి జగతి విద్యమాన సర్వతత్త్వానాం పరత్వేన, శ్రేష్ఠత్వేన, "సా కాష్ఠా సా పరాగతిః" ఇతి ప్రాప్యత్వేన చ "అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయః" (బృ॥ ఉ॥ 4, 5, 18) ఇతి నిరుక్త ప్రకారేణ పరమాత్మనో జగదన్తః ప్రవిష్టపురుషభావో యః ప్రతిపాదితః, స ఏవ సుబాలోపనిషది పరో దేవ ఇతి నిర్దిశ్యతే।

"తమః పరే దేవ ఏకీభవతి పరస్తాన్న సన్నాసన్న సదసత్" ఇత్యత్ర పరస్తాదిత్యస్య తమసః పరస్తాదిత్యర్థః। ప్రపంచోఽతివిశాలోఽపి న విభుః, కిన్తు పరిమితప్రదేశస్థ ఏవ। బ్రహ్మణో జగద్విధరణనియమనాద్యర్థం పరిమితే జగతః ప్రదేశే జగదన్తర్వ్యాప్త్యాకార భావ ఏకః తస్యైవ జగత్ప్రదేశాతీతానన్తాప్రమేయాకారభావః పర ఇతి భావద్వయం విద్యతే। ప్రథమభావేన భావితే పరమాత్మని తస్మిన్నేవ పరిమితే ప్రదేశే ప్రలయకాలే జగత్సర్వం తమశ్శబ్దనామరూపవిభాగానర్హ సూక్ష్మాకారేణైకీభవతి। తత్ప్రదేశాత్పరస్తాద

పీయత్త్వాదిరహితోఽప్రమేయో విభుః పరమాత్మా భవతీతి భావేన 'నసన్నాసన్న సదసత్' ఇత్యుక్తమ్ । ఏతేన జగదన్తః ప్రవిష్టో హార్దాన్తర్యామీ సర్వేశ్వరో నారాయణాఖ్యః పరమాత్మా "అక్షరధియాం త్వవరోధః" (౩, ౩, ౩౩) ఇత్యాది సూత్రితరీత్యాఽప్రమేయ ఇత్యపి ధ్యాతవ్య ఇతి ద్యోతితం భవతి ।

ఏవం విద్వత్సత్ప్రాన్తివిషయే సుబాలోపనిషదభిప్రాయో యథామత్యుపపాదితః । ప్రలయప్రకరణే 'అక్షరం తమసి లీయతే' ఇతి వాక్యోక్తమక్షరం కిమితి విషయే కించిద్వక్తవ్యమస్తి । శ్రీమద్గీతాభాష్యే "అక్షరం పరమం బ్రహ్మ" (గీ॥ ౮, ౩) ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే- "న క్షరతీత్యక్షరం క్షేత్రజ్ఞసమష్టిరూపమ్, తథా చ శ్రుతిః అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత ఇత్యాదికా; పరమమక్షరం ప్రకృతివినిర్ముక్తాత్మస్వరూపమ్" ఇత్యుక్తమ్ । భగవద్గీతోక్తమక్షరం పరమం బ్రహ్మ న జీవాత్మస్వరూపం కిం తు పరమాత్మస్వరూపమేవేతి సప్తమపరిచ్ఛేదే మయా నిపుణముపపాదయిష్యతే । ఉదాహృతవాక్యే సుబాలోపనిషదుక్తమక్షరం క్షేత్రజ్ఞసమష్టిరితి వక్తుం న శక్యతే, న హి క్షేత్రజ్ఞాఖ్యే జీవాత్మసమూహే అవ్యక్తం లీయతే ప్రత్యుత బద్ధజీవసమూహాసమేతమవ్యక్తాఖ్యం సూక్ష్మరూపమచిత్తత్త్వం తతోఽపి సూక్ష్మతరే అక్షరాఖ్యే అచిత్తత్త్వే లీయతే అక్షరం చ తమశ్శబ్దనిర్దిష్టేఽత్యన్తసూక్ష్మావస్థాచిత్తత్త్వే లీయత ఇత్యర్థః । వాక్యస్యాదౌ "సోఽన్తే వైశ్వానరో భూత్వా సన్దగ్ధే సర్వాణి భూతాని" ఇతి యదుక్తం తత్ర సర్వభూతశబ్దేనైవ క్షేత్రజ్ఞసమష్టిరుక్తా, తాని చ సందగ్ధాని సర్వాణి భూతాని క్రమశః పృథివ్యాది వస్తుషు సంయుక్తాన్యేవ భూత్వాఽన్తతః తమస్సంయుక్తాని భవన్తి । "పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే" ఇత్యారభ్యోత్తరోత్తరక్రమేణ కథితాస్సూక్ష్మసూక్ష్మతరావస్థాస్సర్వాః ప్రకృతేరే

వ । తస్మాదవ్యక్తావస్థాయాః పరస్తాత్కథితమక్షరం ప్రకృతే తేన సూక్ష్మావస్థావిశేషః, తతః పరం తమశ్శబ్దేన ప్రకృతే సూక్ష్మతమావస్థా కథితా । ‘అక్షరం తమసి లీయతే’ ఇతి వాక్యం సుబాలోపనిషద్వ్యాఖ్యానే శ్రుతప్రకాశికాచార్యైరేవం వ్యాఖ్యాతమ్ “యస్యామవస్థాయాం గుణసామ్యమప్యస్ఫుటం తదవస్థా చేతనసమష్టిగర్భం తత్ అక్షరశబ్దేనోచ్యతే న తు చేతనమాత్రమ్, తస్యావ్యక్తప్రకృతితత్త్వతమోవికృతిత్వాయోగాత్ ।.........అత్ర తు చిద్గర్భవస్తున్యక్షరశబ్ద ఉపచరితః” ఇతి । క్రమశః ప్రలీనాని పృథివ్యాది వస్తూని చిద్గర్భాణ్యేవేతి చిద్గర్భ సూక్ష్మతమ తమోవస్త్వపి విహాయాన్తరాళికమేకమేవాక్షరాఖ్యం వస్తుగృహీత్వా తద్వస్తు బద్ధజీవాత్మసమష్టిరితి పరికల్పనస్య కారణం నవిద్యతే ।

కథం తర్హి, సూక్ష్మావస్థాచిద్వస్తున్యక్షర నామసమర్పణ మభూదితి చేత్, కించిదుచ్యతే- అవ్యాకృతాచిద్వస్తువిషయే శ్రుత్యన్తరవాక్యాని ద్రష్టవ్యాని । తత్ర కఠవల్ల్యాం (3, 11) “మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః” ఇతి మన్త్రే అవ్యాకృతాచిద్వస్త్వవ్యక్తశబ్దేన నిర్దిష్టమ్ ॥ ముణ్డకే తు (2, 1, 2) “అక్షరాత్పరతః పరః” ఇత్యత్ర తదేవాచిద్వస్త్వక్షరశబ్దేన నిర్దిష్టమ్ అయమర్థః— ‘అక్షరాత్’=అవ్యాకృతాచిద్వస్తునః ‘పరస్తాత్’=తద్వ్యతిక్రమ్యావస్థితఇతి యావత్, ‘పరః’=అవ్యాకృతాద్విలక్షణః తదనిర్లిప్తత్వేన శ్రేష్ఠః-ఇతి । సచ పరః పరమాత్మా ॥ యద్యప్యక్షరావ్యక్తశబ్దౌ సర్వగతపరమాత్మస్వరూపవాచకౌ, తథాప్యవ్యాకృతం జగదపి క్వచిత్ తాభ్యామేవ శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యతే; కథమితి చేత్, అవ్యాకృతావస్థాయామచిద్వస్తు నామరూపవిభాగానర్హం భవతీత్యవ్యక్తమ్; ప్రలయకాలే బ్రహ్మణి విలీనమచిద్వస్తు న భూయస్తరసూక్ష్మాకార వికారం క్షరణం భజత ఇత్యక్షరమ్, ప్రలయ

కారణమాత్ర మేతావృశాసంత్వమవ్యాకృతస్య జగతః । సర్వగత పరమాత్మస్వరూపం తు సర్వదైకాకారం వికారరహితమిత్యక్షరమ్; ఇయత్తయా చ నిర్దేష్టుమశక్యత్వాదవ్యక్తమ్ ॥ పురుషసూక్తాదిషు "తమసః పరస్తాత్" ఇతి ప్రతిపాదనేనా వ్యాకృతం వస్తు తమశ్శబ్దేనాపి నిర్దిష్టం లభ్యతే । ఋగ్వేదే హి నాసదీయసూక్తే (10, 129, 2) ప్రలయవర్ణనే "తమ ఆసీత్తమసా గూళ్హమగ్రే" ఇత్యాదిప్రతిపాదితమ్ ॥ ఏవమేకస్మిన్నేవావ్యాకృతేఽతిసూక్ష్మాకారే వస్తున్యవ్యక్తమక్షరం తమ ఇతి భిన్నభిన్నశబ్దప్రయోగాత్ సుబాలోపనిషత్ తేషు శబ్దేషు స్వాభిప్రేతం తారతమ్యం పరికల్ప్య నాసదీయసూక్తకథితస్య 'అగ్రే' ఇత్యగ్రశబ్దసమభివ్యాహృత తమశ్శబ్దస్య ప్రాధాన్యం దత్వా తస్యైవ సూక్ష్మతమావస్థావాచిత్వమభిప్రేతవతీతి ప్రతిభాతి ॥

అథ షష్ఠపరిచ్ఛేదే తృతీయో భాగః.

మధువిద్యా.

ఏషా మధువిద్యా ఛాన్దోగ్యతృతీయప్రపాఠకే భవతి । విద్యాయా నిగూఢార్థగ్రహణార్థం విద్యాయాస్సారాంశో వక్తవ్యః । స ఏవం ప్రకారేణ సంక్షిప్యోచ్యతే-

"అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు" ఇత్యారంభః । ఆదిత్యస్య పూర్వదక్షిణపశ్చిమోత్తరోర్ధ్వభాగా ఇతి పంచభాగేషు యే రశ్మయస్సన్తి త ఏవ మధుకోశాకారేణ భావితస్యా

ఽఽదిత్యస్య మధునాడ్యః (స్తనాదిష్వవస్థితే మధుకోశే మధుమక్షికాభిర్మధుసంభరణాద్యర్థం నిర్మితాని సమానాకారాణి క్షుద్రక్షుద్రసుషిరాణీతి యావత్)। ఏవం పంచధా భావితాసు నాడీషు యథాక్రమం (1) లోహితం (2) శుక్లం (3) కృష్ణం (4) పరఃకృష్ణం (అతి కృష్ణమితి యావత్), (5) ఆదిత్యమణ్డలమధ్యే క్షుభితాకారేణ దృష్టమ్- ఇతి పంచరూపాణి మధూని సంభృతాని భవన్తి। సంభర్తారో మధుకృతో యథాక్రమం (1) ఋచః, (2) యజూంషి, (3) సామాని, (4) అథర్వాఙ్గిరసః, (5) గుహ్యా ఆదేశాః" ఇతి పంచవిధాః । మధుద్రవస్య ప్రదాని పుష్పాణి చ యథాక్రమమేవ (1) ఋగ్వేదో, (2) యజుర్వేదః, (3) సామవేదః, (4) ఇతిహాసపురాణం, (5) బ్రహ్మ- ఇతి పంచవిధాని* । పంచవిధానామపి మధుద్రవ్యాణాం ద్రవద్రవ్యం "తా అమృతా ఆపః" ఇత్యుక్తమ్ ।

అథ యథోక్తమేకైకం రూపం మధు యథాక్రమం (1) వసవో, (2) రుద్రాః, (3) ఆదిత్యాః, (4) మరుతః, (5) సాధ్యాః,- ఇతి పంచ దేవగణా యథాక్రమమేవాగ్నినా ముఖేనేన్ద్రేణ ముఖేన వరుణేన ముఖేన సోమేన ముఖేన బ్రహ్మణా ముఖేనోపజీవన్తి, తత్తద్రూపమేవాభిసంవిశన్తి తస్మాదుద్యన్తి । ఉపజీవనం నామ "న దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి" ఇతి ప్రకారకమ్ । వసూనాం విషయే ఆదిత్యః "పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా," రుద్రాణాం విషయే పూర్వోక్తోదయాస్తమయ

* బ్రహ్మప్రణవాఖ్యమితి శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యమ్ । మధుకృతః=మధుమక్షికాః ।

కాలస్య ద్విగుణితకాలేన "దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా," ఏవమేవ పూర్వాపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరంద్విగుణితకాలేన ఆదిత్యః ఆదిత్యానాం విషయే "పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా," మరుతాం విషయే "ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా," సాధ్యానాం విషయే "ఊర్ధ్వముదేతాఽర్వాగస్తమేతా" ఇతి ప్రతిపాద్య, తథా ప్రతిపాదనేన సాకం యః పురుషః ప్రత్యేకం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యానామమృతం వేద స తేషామేవైకో భూత్వా "ఏతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యత్యేతదేవరూపమభి సంవిశత్యేతస్మాదేవ రూపాదుదేతి" ఇతి ప్రతిపాదితమ్ । అథ "ఊర్ధ్వముదేతాఽర్వాగస్తమేతా" ఇత్యనన్తరం విద్యాపరిసమాప్తిభాగే ఏవముక్తమ్- "అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా । తదేష శ్లోకః- "న వై తత్ర నిమ్లోచ నోదియాయ కదా చన । దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేనమావిరాధిషి బ్రహ్మణేతి" ఇత్యుక్త్వా ఏవముపసంహృతమ్ "న వా హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవ బ్రహ్మోపనిషదం వేద" ఇతి ।

అత్యాశ్చర్యావహైషా మధువిద్యా । అస్మాకం సూర్యః పురస్తాదుదేత్య పశ్చాదస్తమేతి న తు కదాచిద్దక్షిణతః, పశ్చిమతః, ఉత్తరతః, ఊర్ధ్వగః ఉదేత్య ఉత్తరపూర్వదక్షిణాధోదిక్ష్వస్తమేతి; ఉత్తరోత్తర ద్విగుణితకాలపర్యటనం చ నాస్మత్సూర్యస్య సంభవతి । ఏతత్సర్వం కాల్పనికమ్; ఉక్తం హి రంగరామానుజాచార్యైః "పురస్తాదుదయ పశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలం దక్షిణత ఉదయముత్తరతోఽస్తమయం చ కల్పయిత్వా శ్రుతిర్వ్యాపిపేతీతి నాత్ర కథన్తాకార్యా" ఇతి । శ్రుత్యా విచిత్ర సూర్యస్య పరికల్పనం కిమర్థం కృతమ్, తస్య కో భావః ఇతి కథన్తాం కృత్వైవ నిగూఢార్థా

విష్కరణే యత్నః కర్తవ్యః; న హి నిరర్థం విచిత్రాకారాం కథాం శ్రుతిః కల్పయతి ।

మధువిద్యాయాం "అసౌ వా ఆదిత్యః" (ఛా॥ ఉ। ౩, ౧, 1) ఇత్యత్ర ఆదిత్యస్య పింగళశుక్లనీలపీతలోహితాకార పంచవర్ణాః కిరణాః ప్రతిపాదితాః । అత్ర తు లోహితశుక్లవర్ణాభ్యాం సాకం త్రయోభిన్నవర్ణాః కథితాః । కేనచిదుద్దేశవిశేషేణ ఏషవిచిత్రసూర్యః పరికల్పితఇతి ప్రతిభాతి ।

ప్రసిద్ధావసురుద్రాదిత్యాదేవగణా యథాక్రమం భూమ్యన్తరిక్షాకాశాభిమానిదేవతాభూతా ప్రాతస్సవనమాధ్యందినసవనసాయంసవనభోక్తారః । తేషాం హోమాశ్చాగ్ని వాయ్వాదిత్యముఖేన హూయన్తే; తద్విషయే ఛాన్దోగ్య తృతీయప్రపాఠక 24 ఖణ్డోద్రష్టవ్యః । అత్ర మధువిద్యాయామపి వసవోఽగ్నిముఖాః ప్రోక్తాః; వాయుమణ్డలే ఽన్తరిక్షస్థ రుద్రగణస్య ముఖభూతా దేవతా క్వచిదిన్ద్రః క్వచిద్వాయురితి ప్రోచ్యతే, అత్ర తు ఇన్ద్ర ఏవ గృహీతః; ఆదిత్యేషు క్వచిద్వరుణః ప్రసిద్ధఇతి అత్ర మధువిద్యాయాం వరుణ ఆదిత్యానాం ముఖత్వేన కథితః । ఏతే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా మరుతః సాధ్యా ఇతి పంచదేవగణాః ప్రసిద్ధా ఏవ । న హి తే పరికల్పితాః, న చ తే పరికల్పిత మధుభోక్తారః ॥

తర్హి మధుభోక్తృత్వేన పరికల్పితా వస్వాదయః పంచగణాః కే ఇతి వివేక్తవ్యమ్ । తే వర్ణితరీత్యా విచిత్రాకారేణ పరికల్పిత సూర్యోపజీవిన ఇతి సిద్ధే, ఏతే దేవాః నిగూఢార్థేన ప్రసిద్ధా దేవాః, కిన్తు తేషాం నామభిః పరికల్పితాః వాక్ ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇతి పంచేన్ద్రియరూపా దేవా ఏవ స్యుః । ఉపనిషత్సు హి తత్ర తత్ర ఇన్ద్రియాణి దేవశబ్దేన కథితానీతి సర్వైర్భాష్యకారై

రంకీకృతమ్ । శీర్షణ్యేన్ద్రియాణి సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణా ఇత్యపి కథ్యన్తే; తాంశ్చ ప్రాణాన్ బృహదారణ్యకే (6, 2, 3) సప్తర్షయ ఇతి రూపయిత్వా తేషాం ప్రసిద్ధగౌతమ భరద్వాజ జమదగ్ని విశ్వామిత్ర వసిష్ఠ కశ్యపాత్రీణామేవ నామాని సాంకేతికేన ప్రదత్తాని । ఏతేన ఇన్ద్రియాణి క్వచిద్దేవాః క్వచిదృషయ ఇతి రూపితానీతి లబ్ధమ్ ॥ వాక్ స్థానం వక్త్రమ్, తచ్చ రసనేన్ద్రియస్యాపి స్థానమ్; తదుపరి ప్రాణాఖ్యఘ్రాణేన్ద్రియస్య స్థానం నాసాపుటద్వయాత్మకం భవతి, ఛాన్దోగ్య ఏవాన్యత్ర (1, 2, 1-6) ప్రాణస్యాస్య నాసిక్యః ప్రాణ ఇతి నామాన్తరం కథితమ్; తదుపరి చక్షురిన్ద్రియస్థానత్వేన ద్వే చక్షుషీ భవతః; తదుభయపార్శ్వయోః శ్రవణేన్ద్రియస్థానత్వేన ద్వౌ కర్ణౌ- ఇతి సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాః । ద్వే నాసికే ద్వే చక్షుషీ ద్వౌ కర్ణావితి షట్ త్రయాణామిన్ద్రియాణామేవ స్థానానీతి తాని త్రీణి వాగిన్ద్రియేణ సహ చత్వారి భవన్తి, మనసా సహ పంచ భవన్తి; మనసః స్థానం చ శిరసి సర్వోన్నత ప్రదేశే మూర్ధ్ని; మననం హి తత్స్థానే క్రియతే । ఏవం వాక్ ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇతి పంచైవ పంచదేవగణత్వేన పరికల్పితాని । యద్యపి ఛాన్దోగ్య ప్రథమ ప్రపాఠకే (1, 2, 1-6) నాసిక్యప్రాణో, వాక్, చక్షుః, శ్రోత్రం, మన ఇతి క్రమ ఆశ్రితః; తథాపి బృహదారణ్యకే (3, 2, 2-5) వాక్, ప్రాణః, చక్షుః, శ్రోత్రం మన ఇత్యేవ క్రమ ఆశ్రితః; ఏష క్రమ ఏవ దర్శితరీత్యా అన్యస్యోర్ధ్వమన్యదితి పంచశీర్షణ్యేన్ద్రియస్థానానామారోహణక్రమమనుసరతి, అతఏష ఏవ క్రమః ఛాన్దోగ్య మధువిద్యాయాః నిగూఢార్థే వివక్షితః । ప్రసిద్ధవస్వాదీనాం స్థానమప్యారోహణక్రమేణైవ భవతి- (1) ప్రథమం వసూనాం స్థానం భూమిః, (2) తదుపరి రుద్రాణాం స్థానమన్తరిక్షమ్, (3) తదుపర్యాదిత్యానాం స్థానమాకాశే సూర్యప్రదే

శః, (4) తదుపరి సోమముఖానాం మరుతాం స్థానం సోమదేవతాకమృగశిరోనక్షత్రప్రదేశః, (5) తదుపరి సాధ్యానాం స్థానం ప్రకృతిమణ్డలే పరమోర్ధ్వప్రదేశః యత్ర చతుర్ముఖబ్రహ్మా లోకో భవతి ।

వసూనాం ముఖభూతస్యాగ్నేర్వాగభిమానిదేవతాత్వముపనిషత్సు బహుస్థలేషు ప్రసిద్ధమ్ । తైత్తిరీయ సంహితాయాం (2, 5, 11, 5) "తస్మాన్మనసా ప్రజాపతయే జుహ్వతి, మనఇవ హి ప్రజాపతిః" ఇత్యుక్తత్వాత్ బ్రహ్మపరనామక ప్రజాపతేర్మనోభిమానిత్వం సుకల్ప్యమ్ । వాఙ్మనసోరితరాణాం త్రయాణామభిమానిదేవతాః ప్రకృతస్థలాదన్యస్థలేషు అన్యాః ప్రతిపాదితా లక్ష్యేరన్, తథాపి ప్రకృతమధు విద్యాయాం రుద్రాణాం ముఖభూతో వాయుః ఆదిత్యానాం ముఖభూతో వరుణః మరుతాం ముఖభూతస్సోమః-ఇత్యేతే త్రయఏవ తేషాం త్రయాణామభిమానిదేవతాత్వేనోద్దిష్టాః ।

దర్శితరీత్యా నిగూఢార్థే వాగాదిమనఃపర్యన్తపఞ్చకేన్ద్రియరూపా దేవా ఏవ ప్రసిద్ధవస్వాదీనాం నామధారకా ఇతి సిద్ధ్యతి । ఏవం సతి తేషామాశ్రయభూత ఆదిత్యో న ప్రసిద్ధ ఆదిత్యః కిన్తు సంసారిజీవాత్మేతి ప్రతిభాతి । తస్య శరీరే హి వాగాదిమనఃపర్యన్తా దేవాః స్వం స్వం స్థానం పరికల్ప్య స్వస్వభోగ్యం మధు సేవన్తే । ఏవం సంసారిజీవాత్మా స్వశరీరమిన్ద్రియరూపేభ్యస్తేభ్యో దత్త్వా తేషాం వశభూతస్తిష్ఠతి । యద్యేవం వస్వాదయో దేవా నిగూఢార్థే ఇన్ద్రియాణి, తర్హి స తైస్సహైకీభూయ శబ్దాదివిషయరూపాణి, మధూన్యాదదానో భుఙ్క్త ఇత్యవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యమ్ । యద్ధి వర్ణితం ఋగాదయో మధుకృతః ఇతి తత్ర అభిలషిత ఫలసాధనార్థం ఋగాదివేదాన్ ప్రయుజ్య యజ్ఞకర్తారం మనుష్యం వినా ఋగాదయ ఏవ మధుకృత ఇతి నార్థః కిన్తు ఋగాదివేదైర్మనుష్య

కృతయజ్ఞేన ఆదిత్యే మధు సంభృతం భవతీత్యర్థః, కేవలవేదానాం కర్తృత్వాభావాత్ । మనుష్యాః ఏవం సంభృతాని మధూనీన్ద్రియరూపాణాం దేవానాం వశే కృత్వా యూయమేవాహం అహమేవ యూయమితి తైస్సహైకీభూయ శబ్దాదివిషయరూపాణ్యాదదానో భుఙ్క్తే ఇత్యవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యమ్ । తస్మాదాదదాన ఇత్యాదిత్య ఇత్యర్థం మనసి నిధాయ ఆదిత్యశబ్దేనైవ జీవస్య మధుభోక్తృత్వం వ్యంజితమ్ । తదేతత్ ప్రకటముక్తం యో వస్వాదీనాం తత్తన్మధు వేద స తేషామేవైకో భూత్వా మధు దృష్ట్వా తృప్యతీతి ।

జీవాత్మనా వివిధేన్ద్రియద్వారా గ్రాహ్యమేకైకం మధు పరస్పరభిన్నస్వరూపం భవతీతి ద్యోతనాయ రోహితాదిభిన్నభిన్నరూపాణి కథితాని ।

శబ్దాదివిషయాన్ ఆదదానస్యాదిత్యస్య జీవస్య విషయానుభవకాలాత్మకో జాగరితకాల ఏవ సూర్యోదయమారభ్యాస్తమయపర్యన్తకాలాకారేణ రూపిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । సుషుప్తిం వినా స్వప్నకాలోఽప్యస్తమయానన్తర మవిస్పష్టాకారేణ వస్త్వభివ్యంజకతమోమిశ్రసన్ధ్యారాగకాల ఇవ భవతి ।

వస్వాదినామభిస్సంకేతితానామిన్ద్రియాణాం విషయే తేషామాశ్రయభూతాదిత్యస్యోదయాస్తమయదిశాం పరస్పరవిభిన్నత్వకల్పనం కిమర్థమితి చేత్, జాగరితకాలీన తత్తదిన్ద్రియవ్యాపారస్య వదననాసికేత్యాది పరస్పర విభిన్నస్థానోద్భవస్య ద్యోతనార్థమితి ద్రష్టవ్యమ్ । వాచాం ప్రవాహ ఏవ వాగిన్ద్రిరూపతో జీవస్యోదయకాలః, శ్రాన్త్యా నివృత్త్యా చ ప్రవాహవిరతికాలోఽస్తమయకాలః । ఏవమేవ తదితరేన్ద్రియసమేతస్య జీవస్య తత్తద్వ్యాపారారంభో విరతిశ్చ ఉదయాస్తమయౌ భవతః ।

ఉదయాస్తమయపర్యన్తజాగరితకాలప్రమాణస్య ద్విగుణితోత్తరక్రమేణ వృద్ధిః కథమితి చేత్ । ఉచ్యతే- భూమవిద్యాయామ్ "వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ" "మనో వావ వాచో భూయః" ఇతి ప్రతిపాదితన్యాయేన పరస్థవాగిన్ద్రియమహిమ్నస్తదూర్ధ్వప్రదేశస్థానామిన్ద్రియాణాం మహిమా ఉత్తరోత్తరభూయస్త్వాకారేణ భవతీతి భావనాపరికల్పనమేవ తత్ర కారణమ్ । యథా భూలోకస్థానామేకమాసకాలః తదూర్ధ్వపిత్రులోకస్థానామేకదివసాత్మకః అయనద్వయకాలశ్చ తదూర్ధ్వదేవలోకస్థానామేకదివసాత్మకః, తద్వదత్రాప్యుత్తరోత్తరద్విగుణితరీత్యా వృద్ధిక్రమః పరికల్పితః ।

ఉదయాస్తమయపర్యన్తకాలత్వేన రూపితే జాగరితకాలే జీవాత్మా వస్వాదీనామిన్ద్రియాణామేకో భూత్వా తత్తన్మధూపజీవ్య తృప్యతి । సః "ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి"=తత్తన్మధ్వాకారం రూపమభి సంవిశతి, ప్రవిశతి, తదుపభోక్తుం తత్సంయుక్తో భవతీత్యర్థః, తస్మాదుదేతి, ఉపభోగకాలస్యాన్తే ఉపభోగం త్యక్త్వా తస్మాదుత్తిష్ఠతీత్యర్థః* । ఏవముపభోగః ఉదయాస్తమయేన పరిచ్ఛిన్నః న సన్తతః । మనసోభిమానదేవతా భూత్వా చతుర్ముఖబ్రహ్మలోకం గత్వాపి తల్లోకస్యాతిదీర్ఘే రాత్రికాలే భోగవిచ్ఛేదో

---

* "త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి" (ఛా॥ ఉ॥ ౩, ౬, ౨) ఇతి వాక్యస్య శంకరభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "ఏతదేవ రూపమభిలక్ష్య, అధునా భోగావసరో నాస్మాకమితి బుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి, ఉదాసతే । యదా వై తస్యామృతస్య భోగావసరో భవేత్, తదైతస్మాదమృతాత్, అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః, ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి, ఉత్సాహవన్తో భవన్తీత్యర్థః" ఇతి । ఏతదేవానుసృతం రంగరామానుజవ్యాఖ్యానే । మమ తు అభిసంవిశన్తీత్యస్య ప్రవిశన్తీత్యేవార్థ ఇతి ప్రతిభాతి; భోగార్థం యస్మిన్ ప్రవిష్టమ్, భోగాన్తే తద్రూపాదుద్యన్తి, ఉత్తిష్ఠన్తే ।

భవతి, పునః పునర్దివసకాలే చ విషయబుభుక్షా విద్యత ఏవ అతో విషయాసక్తానాం శాశ్వతతృప్తిర్న విద్యత ఇతి విద్యాయా నిగూఢార్థః

నను న దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తి కిం తు రూపదర్శనమాత్రేణ తృప్యన్తి, తస్మాదేవ చ తేషామేకో భూతశ్చేతనోఽపి రూపదర్శన మాత్రేణ తృప్యతీత్యనేన దేవాశ్చ దేవత్వం ప్రాప్తాశ్చేతనాశ్చ బుభుక్షాపిపాసారహితా మహాత్మాన ఇతి సూచితం భవతీతి చేత్ । ఉచ్యతే- జ్ఞానినా "నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్" (ముణ్డ॰ 3, 2, 8) ఇత్యుక్తరీత్యా నామరూపాద్విముక్తత్వం వాంఛితవ్యమ్ । రూపం నామ పరిమితం క్షరం వస్తు । తిర్యఙ్మనుష్యదేవ ప్రభృతిరూపేషు దేహాత్మభ్రాన్త్యా సంసక్తస్య నామరూపవ్యాకరణనిర్మిత పరిమితక్షరవస్తు మాత్రానుభవః, న తు సర్వరూపాన్తః ప్రవిష్టాక్షరానన్త పరమాత్మానుభవః । యే రూప ప్రియా భవన్తి తేషాం నామరూపాద్విముక్తత్వం న సంభవతి । వస్తూనాం రూపదర్శనమాత్రేణ తృప్తిర్యది, తర్హి ధానాదేరభ్యన్తరే విద్యమానమశితుం యోగ్యం పదార్థమదృష్ట్వా బాహ్యే దృశ్యమానస్తుష ఏవ బహుమతో భవత్యస్య రూపదర్శనసన్తోషిణస్తపస్వినః । నను సమలోష్టాశ్మకాంచనస్య తస్యాస్మిన్ దృశ్యప్రపంచే సర్వం వస్తుజాతం తుషవత్ తుచ్ఛమేవ । ఇతి చేన్న । "ఏతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి" త్యనేన రోహితాది నానారూపమధు దర్శనేన తృప్తిరితి స్పష్టముక్తం భవతి । ఏవం తేషాం రూపతృప్తత్వేన రూపేషు తుచ్ఛత్వబుద్ధిర్న విద్యతే । రూపదర్శీ రూపవద్వస్తునో బాహ్యదర్శ్యేవ, నాభ్యన్తరదర్శీ । యో రూపదర్శనతృప్తః స స్థూలదృగేవ, న సూక్ష్మదృక్ । అతః "న దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తి" త్యనేన రూపదర్శనతృప్తాః సర్వరూపాన్తః ప్రవిష్టమరూపం

పరమాత్మానం న విన్దన్తి నానుభవన్తీతి సూచితం భవతి । సర్వదేవానామాధిపత్యం సాంరాజ్యం ప్రాప్తశ్చేతనోపి తథైవ । ఏవం స్థూలసృష్టిన్ద్వాగర్భమేవైతద్వాక్యముప్యవదిశ్యతే । బాహ్యదృశాం “ఉపర్యుపరి సంచరన్తః” (ఛా॥ ఉ॥ 8, 3, 2) ఇత్యుక్తప్రకారేణ బహిర్ముఖత్వమేవ । సర్వరూపాన్తర్నిగూహితపరమభోగ్యరసభూత పరమాత్మాస్వాదనం వినా తేషాం తుషసదృశబాహ్యభక్షణమేవ । ఏతదేవ కారణం సంసారస్య ।

పరమాత్మైవ సితాసితవర్ణరహిత పరమభోగ్యస్వచ్ఛామృత ద్రవ్యమితి సూచకమపి లభ్యతే అస్యాం మధువిద్యాయామ్ । పంచవర్ణానామపి మధుద్రవ్యాణాం సమానమేకం ద్రవద్రవ్యం “తా అమృతా ఆపః” ఇతి వర్ణితం కిల । ఆపః ఉదకమ్ । ఉదకస్య స్వాభావికం రూపం పంచవర్ణరహితం శుద్ధస్ఫటికవత్ స్వచ్ఛమ్ । అనావృష్టిపీడితాన్ జన్తూనోషధివనస్పతీంశ్చ వర్షోదకం సంజీవయతీత్యాదౌ లోకే అమృతశబ్దప్రయోగః । పూర్ణార్థే తు మోక్షరూపామృతప్రదః పరమాత్మైవ । అతో రూపకాలంకారేణ పరమాత్మానమప్ఛబ్దేన నిర్దిశ్యామృతశబ్దవిశేషణేన సాకం పరమాత్మైవ “తా అమృతా ఆపః” ఇతి వర్ణితో ద్రష్టవ్యః । ‘తాః’ ఇతి పరమాత్మని సుప్రసిద్ధతచ్ఛబ్దేన వివక్షితా ఆపః న ప్రాకృతాస్సర్వజనప్రత్యక్షదృష్టాః కిన్తు వేదాన్తశాస్త్రప్రసిద్ధాః పరోక్షాః విశుద్ధజ్ఞాననేత్రైకదృశ్యా ఆపః ఇతి ధ్వన్యర్థః । ఉదకం వినా నానావర్ణమధూనాం వ్యాకృతాకారత్వమేవ న సంభవతి । అతో “రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ” (బృ ఉ। 1, 5, 19) ఇత్యుక్తరీత్యా, “పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః । పురస్స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశత్” (బృ। ఉ। 1, 5, 18) ఇత్యుక్తరీత్యా చ యః పరమా

త్మా సర్వాణి రూపాణి సృష్ట్వా తదన్తః ప్రవిశ్య సృష్టసర్వరూపాణాం విధరణః, తస్సర్వాన్తర్యామిణం వినా న కేషాంచిద్వస్తూనాం వ్యాకృతాకారం పంచేన్ద్రియగ్రాహ్యం వస్తుత్వమ్, స ఏవ సర్వాన్తః ప్రవిష్టం నానావర్ణాకారపరిణామరహితమరూపమక్షరం "తా అమృతా ఆపః" ఇతి వర్ణితమమృతం పరమభోగ్యం మధు- ఇతి నిగూఢార్థః । బృహదారణ్యకే హి (4, 5, 16-19) "తద్వాంనరా" "ఆథర్వణాయాశ్వినౌ దధీచే" "పురశ్చక్రే ద్విపదః" "రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ" ఇతి మన్త్రచతుష్టయం పఠిత్వా "ఇదం వై తన్మధు" ఇతి చతుర్వారముద్ఘుష్య సర్వాన్తః ప్రవిష్టపరమాత్మస్వరూపమేవ పరమభోగ్యం మధ్వితి ద్యోతితమ్ ।

ఏవం స్థితే "అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా" ఇత్యస్య నిగూఢార్థ ఏవం తర్క్యతే- అథ 'తతః' మనసః స్థానాదూర్ధ్వ ఉదేతి, మనసః స్థానే హృదయాస్తమయం దృష్ట్వా వైరాగ్యమాపన్నః 'తా అమృతా ఆపః' ఇత్యుక్తం సర్వవిధమధూనామప్యన్తరాత్మానం సర్వాన్తర్యామిణం పరమభోగ్యమమృతత్వేన జ్ఞాత్వోపాస్య తత ఊర్ధ్వ ఉదేతీతి ఊహితవ్యః, బ్రహ్మేతరవస్తువిషయకతృష్ణాం త్యక్త్వా ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనం వినా ప్రకృతిబన్ధాన్ముక్తానాసంభవాత్ । ఏవముదేత్య 'ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా' ఏకలశబ్దః ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తం ద్యోతయతి, బద్ధదశాయాం హి జీవాత్మా ప్రకృతిసంయుక్తస్సప్రకృతిద్వితీయః, ముక్తౌ తు ప్రకృతిసంసర్గరాహిత్యేన ఏకలః । ఏవం ఏకలః కిం ప్రకారోఽభవతీతి చేదుచ్యతే- భూలోకస్థానాం దృష్ట్యా ప్రత్యక్షాదిత్యస్య స్థాతుముచ్చస్థానం మధ్యాహ్నకాలే తేషాం శిరః ప్రదేశోపరితన ఆకాశస్య మధ్యభాగః; ప్రాతఃకాలాదారభ్య మధ్యాహ్నపర్యన్తమాదిత్య ఊర్ధ్వమారోహతి, మధ్యాహ్నాత్పరం

చావరోహంతి, మధ్యాహ్నకాలే తు క్షణమాత్రమారోహణావరోహణరహితస్సన్నేవ మధ్యే తిష్ఠతి । ఇత్యేవంరీత్యా ప్రత్యక్షాదిత్యాద్రూపకాలంకారం గృహీత్వా నిగూఢార్థే ఆదిత్యాకారేణ రూపితః ప్రకృతిబన్ధాదుదితో జీవాత్మా న క్షణమాత్రం కిం తు సర్వదా ఉదయాస్తమయరహిత ఆదిత్యవిశేష ఇతి ద్రష్టవ్యః; స ఏష 'నైవోదేతా నాస్తమేతా' ఏవశబ్దేన న కదాపి భూయః ఉదేతా నాస్తమేతేత్యుచ్యతే । నైవోదేతా నైవపునర్జాయతే నాస్తమేతా న మ్రియత ఇత్యర్థః, 'మధ్యే స్థాతా' మధ్యే ఆకాశమధ్యే, ఉపనిషత్సు ఆకాశశబ్దేన ప్రసిద్ధస్య సర్వోత్తమతత్త్వభూతస్య సర్వగతస్య పరమాత్మనః మధ్యే ఉత్సంగే తిష్ఠతి-ఇతి ।

అథ 'నైవ తత్ర' ఇతి శ్లోకార్థః । కేన చిద్బ్రహ్మజ్ఞేన ప్రోక్త ఏష శ్లోకః సాక్షిశ్లోకత్వేనాదాయాత్రోదాహృత ఇతి ప్రతిభాతి । 'తత్ర' ఆకాశాఖ్యే బ్రహ్మణి స్థితో ముక్తాత్మా 'నైవ' న కదాచన 'నిమ్లోచ' న పునస్సంసారమాగత్యాస్తంగతః, మృతః, 'నోదియాయ కదాచన' న పునస్సంసార మాగత్యోదియాయ, జాతః । స ఏష ఉదయాస్తమయ రహిత సూర్యవిశేషస్సంజాత ఇతి భావః । ఏవం ముక్తస్య జననమరణరహితసుశోభనావస్థాం ద్యోతయిత్వా శ్లోకస్య వక్తా ముముక్షుః ఇన్ద్రియరూపాన్ దేవాన్ సంబోధ్య బ్రవీతి, హే దేవాః! అహం 'సత్యేన బ్రహ్మణా' అత్ర "తత్సత్యం స ఆత్మా" ఇతి సద్విద్యావాక్యమ్, "తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్య" మితి దహరవిద్యావాక్యం తథా చాన్యాని వాక్యాన్యనుసన్ధేయాని । సత్యశబ్దేన ప్రసిద్ధేన బ్రహ్మణా పరమాత్మనా 'మా విరాధిషి' మా వియుధ్యేయమ్, నాహం కదాపి తద్వియోగీ భూయాసమ్ । అయం భావః- యావత్పర్యన్తం జీవాత్మా ఇన్ద్రియరూపదేవానాం వశీభూత్వా విషయాసక్తస్తిష్ఠతి తా

వత్స్యత్యన్తం తేన అపహతపాప్మత్వాదిగుణకం స్వాన్తరేవావస్థితం పరమాత్మానం ప్రతి విశుద్ధాచరణమేవానుష్ఠితం భవతి, మోక్షవిరోధికృత్యం కృతం భవతి, అహమిదానీం సంజాతవైరాగ్యో ముముక్షురస్మి, అతోఽయమాయం యథా నాహం బ్రహ్మణా విరుధ్యేయం ప్రత్యుత యుష్మాభిరద్రిమైస్సహ సర్వవస్త్వన్తర్నిహితం పరమాత్మానం సతతం కీర్తయన్ రసయన్ జిఘ్రన్ పశ్యన్ ధ్యాయన్ కాలం నయేయం తథా మద్వశే భవధ్వమ్- ఇతి ।

'య ఏతామేవ బ్రహ్మోపనిషదం వేద' యః బ్రహ్మేతర పురుషార్థాన్ తృణీకృత్య బ్రహ్మైవ ప్రాప్యత్వేనోపాస్తే ఇత్యర్థః, 'అస్మై' తస్మై న 'ఉదేతి న నిమ్లోచతి' ఆదిత్యః ఇతి శేషః। 'సకృద్దివా హాస్మై భవతి' తస్మై సకృద్దివైవ భవతి సకృదుదితమహరేవ భవతి, సదైవాహర్భవతీత్యర్థః, సర్వగతేఽనన్తే చిజ్జ్యోతిస్స్వరూపే స్థితస్య అన్ధకారాభావాత్ ।

యద్యపి అదితేరపత్యం పుమాన్ ఆదిత్య ఇత్యాదిత్య శబ్దస్య రూఢ్యర్థో భవతి, తథాపి బృహదారణ్యకే (5, 9, 5) "తే యదిదగ్ం సర్వమాదదానాయన్తి తస్మాదాదిత్యాః" ఇత్యర్థవిశేషేణాఽఽదిత్యశబ్దః ప్రయుక్తః । అస్యాం నిగూఢార్థగర్భాయాం ఛాన్దోగ్యమధువిద్యాయామాదిత్యనామ్నా రూపితో జీవాత్మా ప్రథమం విషయభోగరూపమధ్వాదదాన ఇత్యాదిత్యః పశ్చాద్వైరాగ్యమాపన్నః సర్వవస్త్వన్తర్నిగూఢం పరమాత్మానం పరమభోగ్యమధుత్వేన ఆదదాన ఇత్యాదిత్య ఇతి నిగూఢార్థేన ఆదిత్యశబ్దః ప్రయుక్త ఇతి ప్రతిభాతి ।

ఏవం బహువిధవిచిత్రధ్వన్యర్థగర్భేయం మధువిద్యా యథామతి వ్యాఖ్యాతా ।

బ్రహ్మసూత్రప్రథమాధ్యాయతృతీయపాదే ఛాన్దోగ్యగతమధు విద్యామధికృత్య ఇదం సూత్రత్రయం భవతి-

"మధ్వాదిష్వసంభవాదనధికారం జైమినిః" (1, 3, 30)

"జ్యోతిషి భావాచ్చ" (1, 3, 31)

"భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి" (1, 3, 32)

ఇతి । మధువిద్యాయాం మదభిప్రేతానిగూఢార్థాః ఏకత్ర తిష్ఠన్తి, సూత్రాణామర్థగ్రహణే విద్యాయాః ప్రతీతార్థ ఏవ గృహీతవ్యః, న తత్రియభాష్యకారైః పరస్పరమతీవ భిన్నప్రకారేణార్థః కృతః ।

"తదుపర్యపి బాదరాయణః సంభవాత్" (1, 3, 25) ఇత్యాదిసూత్రైః 'ఉపరి' భూలోకాదుపరి దేవానాం లోకేషు దేవానామపి పరబ్రహ్మోపాసనే అధికారసంభవ ఇతి బాదరాయణమతమవతారితమ్ । తతఃపశ్చాత్ 'మధ్వాదిష్వసంభవాత్' ఇతి సూత్రే దేవానామనధికార ఇతి జైమినిః ప్రత్యవతిష్ఠతే । అద్వైతభాష్యే జైమినిమతమేవం ప్రకారేణ వ్యాఖ్యాతమ్- దేవానాం బ్రహ్మోపాసనే అధికార ఏవనాస్తి, "బ్రహ్మవిద్యాయామధికారాభ్యుపగమే హి విద్యాత్వావిశేషాన్మధ్వాదివిద్యాస్వప్యధికారోఽభ్యుపగమ్యేత; న చైవం సంభవతి; కథమ్? 'అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు' ఇత్యత్ర మనుష్యా ఆదిత్యం మధ్వధ్యాసేనోపాసీరన్, దేవాదిషు హ్యుపాసకేష్వభ్యుపగమ్యమానేష్వాదిత్యః కమన్యమాదిత్యముపాసీత" ఇత్యాది ॥ శ్రీభాష్యే ఏవముక్తమ్ "అసంభవాత్, న హ్యాదిత్యవస్వాదయోఽన్యే సంభవన్తి, నచ వస్వాదీనాం సతాం వస్వాదిత్వం ప్రాప్యం భవతి, ప్రాప్తత్వాత్" ఇత్యాది ॥

అథ "జ్యోతిషి భావాచ్చ" ఇతి సూత్రస్యాద్వైతభాష్యే-

"యదిదం జ్యోతిర్మణ్డలం ద్యుస్థానమహోరాత్రాభ్యాం బంభ్రమజ్జగదవభాసయతి తస్మిన్నాదిత్యాదయో దేవతావచనాః శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే । లోకప్రసిద్ధేర్వాక్యశేషప్రసిద్ధేశ్చ । న చ జ్యోతిర్మణ్డలస్య హృదయాదినా విగ్రహేణ చేతనతయాఽర్థిత్వాదినా వా యోగోఽవగన్తుం శక్యతే, మృదాదివదచేతనత్వావగమాత్" ఇత్యాది ప్రతిపాదితమ్ ॥ శ్రీభాష్యే ఏవం ప్రతిపాదితమ్- "తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమ్" (బృ॥ ఉ॥ 6 4, 16) ఇతి జ్యోతిషి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ఉపాసనం దేవానాం శ్రూయతే । దేవమనుష్యోభయసాధారణే పరబ్రహ్మోపాసనే దేవానాముపాసకత్వకథనం దేవానామితరోపాసననివృత్తిం ద్యోతయతి । అత ఏషు వస్వాదీనామనధికారః" ఇతి ॥

అథ "భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి" ఇత్యేతత్ సిద్ధాన్తసూత్రం భవతి । తస్యాద్వైతభాష్యే- "యద్యపి మధ్వాదివిద్యాసు దేవతాదివ్యామిశ్రాస్వసంభవోఽధికారస్య; తథాప్యస్తి హి శుద్ధాయాం బ్రహ్మవిద్యాయాం సంభవః" ఇతి ప్రతిపాద్య దేవాశ్చేతనా ఏవేత్యపి సమర్థితమ్ ॥ శ్రీభాష్యే మధ్వాదివిద్యాస్వపి దేవానామధికారోఽనిష్యత ఇతి స్థాపనాయ "ఇదానీం వస్వాదీనామపి సతాం కల్పాన్తరేఽపి వస్వాదిత్వప్రాప్తిశ్చాపేక్షితా భవతి । అత్ర హి కార్యకారణోభయావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే, 'అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు' ఇత్యారభ్య 'అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య' ఇత్యతః ప్రాగాదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే; 'అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య' ఇత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితం కారణావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే । తదేవం కార్యకారణోభయావస్థం బ్రహ్మోపాసీనః కల్పాన్తరే వస్వాదిత్వం ప్రాప్య తదన్తే కారణం పరబ్రహ్మైవాప్నోతి" ఇత్యాది ప్ర

తిపాద్య, ఏవముపసంహృతమ్— "అత ఏవంవిధముపాసన మాదిత్యవస్వాదీనామపి సంభవతి । ఏవం చ బ్రహ్మణ ఏవోపాస్యత్వాత్, 'తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః' ఇత్యుపపద్యతే । తదాహ సూత్రకారః 'అస్తి హి మధ్వాదిషు సమ్భవో బ్రహ్మణ ఏవ సర్వత్ర నిచాయ్యత్వాత్' ఇతి"— ఇతి ।

సూత్రత్రయస్య మధ్వభాష్యతాత్పర్యం విస్తరభయాన్నాత్ర లిఖ్యతే, తద్గ్రన్థ ఏవ ద్రష్టవ్యమ్ ।

విద్యాయాః ప్రతీతార్థ ఏవ గృహీతశ్చేదేవమర్థః ప్రతీయతే- "స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వా అగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి" ఇతి వాక్యే 'వేద' ఇతి క్రియాపదేన వసూనాం మధుభోగలాభార్థమస్మిన్ లోకే య ఆదిత్యం వసూంశ్చోపాసీత ఇత్యుపాసనమున్నీతం చేత్ ఉపాసనసిద్ధ్యా వసూన్ గత్వా తస్య తేషాం మధుభోగలాభ ఇత్యర్థః సిద్ధ్యతి । మధుభోగార్థం మధ్వాకారం రూపమభిసంవిశతి భోగాదనన్తరం చ తాదృశరూపాదుదేతీత్యుక్తత్వాత్ మధుభోగానన్తరం 'ఉత్' ఊర్ధ్వముత్థితస్సన్ ఉత్తరవాక్యే రుద్రాణామమృతం 'వేద' ఇతి క్రియాపదసూచితమాదిత్యరుద్రాణాముపాసనం కృత్వా తత్సిద్ధ్యా రుద్రాణాం మధుభోగార్థం తాన్ గచ్ఛతీతి వక్తవ్యమ్ । ఏవమేవోత్తరత్రాపి క్రమేణాదిత్యానాం మరుతాం సాధ్యానాం చోపాసనసిద్ధ్యా తత్తన్మధుభోగ ఇతి వక్తవ్యమ్ । తస్మాన్నైకస్మిన్ కాలే వస్వాది పంచవిధానాం దేవానామాదిత్యస్య చోపాసనం కింతు ప్రథమమధుభోగానన్తరం కాలక్రమేణ ద్వితీయాది పంచమమధులాభార్థం తత్తద్దేవానాముపాసనమిత్యర్థః ప్రతీయతే । తాదృశమ

భూరాణామల్పకాలభోగ్యత్వాదినా అస్వారస్యం పశ్యన్నేవ పంచమమధుభోగాదప్యదేశ్య ఉదయాస్తమయరహిత సదావిభాత పరబ్రహ్మోపాసనముపక్రమతే, తచ్చోపాసనం విద్యాయా అన్తిమభాగే "య ఏతాం బ్రహ్మోపనిషదం వేద" ఇత్యనేన ద్యోతితం భవతి । ఏవం మనుష్యవిషయే । అథ దేవానాం విషయే ఏవం బ్రూమః ।

దేవైశ్చిరకాలం స్వాధికారే స్థీయతాం నామ, తదానీం చ తేషాం య ఆహారః పరికల్పితః స తైస్తావత్కాలముపభుజ్యతే । న తావతా తేషాం మధువిద్యాన్తిమభాగకథిత బ్రహ్మోపాసనే అనధికార ఇతి వక్తుం యుక్తమ్ । యథా మనుష్యాధికారిణః స్వమాహారముపజీవన్త ఏవ పరబ్రహ్మోపాసనం కుర్వన్తి తద్వద్దేవా అపి స్వమాహారముపజీవన్త ఏవ పరబ్రహ్మోపాసనం కర్తుమర్హన్తి । యద్యపి సద్విద్యాది బ్రహ్మవిద్యాః శ్వేతకేతు ప్రభృతి మనుష్యాధికారిభ్యః ప్రోక్తాః, తథాపి తాః దేవైర్నాధ్యేతవ్యా ఇతి న నిర్బన్ధః । దేవా అపి దేవత్వస్యాస్థిరత్వం విజ్ఞాయ స్వాధికారకాలావసానే పరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం మధువిద్యాన్తిమభాగోక్త పరబ్రహ్మోపాసనం కర్తుమర్హన్తి । "య ఏతాం బ్రహ్మోపనిషదం వేద" ఇతి యచ్ఛబ్దేన దేవో వా మనుష్యో వా చేతనః పరబ్రహ్మోపాసనాధికారీతి ద్యోతితం భవతి । "తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతే ఽమృతమ్" ఇత్యాదిభిః కణ్ఠరవేణ దేవానాం బ్రహ్మోపాసనాధికారః ప్రతిపాద్యతే । అతఏవ సిద్ధాన్తసూత్రే ప్రతిపాదితమ్, "అస్తి హి" ఇతి । జ్యోతిషాం జ్యోతిర్భూతం బ్రహ్మైవ మధువిద్యాయాముదయాస్తమయరహితం సర్వత్ర సదా విభాతం బ్రహ్మేతి భావేన "సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతాం బ్రహ్మోపనిషదం వేద" ఇత్యుక్తమ్ ।

"అస్తి హి మధ్వాదిషు సంభవో బ్రహ్మణ ఏవ సర్వత్రనిచా

య్యత్వాత్" ఇతి వృత్తికారవాక్యస్యాయం భావః ప్రతీయతే- బ్రహ్మణ ఏవ=జగత్కారణభూత బ్రహ్మణ ఏవ, సర్వత్ర=ఇహలోకే తదుపరితన సర్వప్రాకృతలోకేషు చేత్యర్థః, విచాయ్యత్వాత్= ఉపాస్యత్వాత్, దేవానామపి మధువిద్యాన్తర్భాగోక్తకారణ బ్రహ్మోపాసన సంభవోఽస్తి- ఇతి। నాస్తికభోగప్రాప్త్యర్థం కిం తు పరమనిశ్శ్రేయసప్రాప్త్యర్థమేవ పరబ్రహ్మణో నిచాయ్యత్వమితి వృత్తికారాభిప్రాయః। కఠవల్ల్యాం హి "దేవమీడ్యం విదిత్వా నిచాయ్యేమాం శాన్తిమత్యన్తమేతి" (1, 17) ఇతి, "అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ ప్రముచ్యతే" (3, 15) ఇతి చ మోక్షార్థమేవ బ్రహ్మణో నిచాయ్యత్వం ప్రతిపాద్యతే। అనాద్యనన్తాది విశేషణైః కారణం బ్రహ్మైవోక్తమ్। ఏవం శ్రుతిప్రసిద్ధం పరబ్రహ్మణో నిచాయ్యత్వమేవోక్తం వృత్తికారేణ। అతః కార్యకారణోభయావస్థ బ్రహ్మోపాసనం విధీయత ఇత్యేతన్న వృత్తికారవాక్యాదున్నేతుం శక్యతే। కల్పాన్తరేపి పునర్దేవానామాదిత్యే సంచితమధూపజీవనాపేక్షాపూర్త్యర్థం కార్యబ్రహ్మోపాసనమితి కల్పయితుం మధువిద్యావాక్యేషు వా సూత్రే వా వృత్తికారవాక్యే వా న కించిత్ సూచకం విద్యతే। ఏకదా దీర్ఘకాలం వస్వాదిపద ముపభుజ్యాపి వృత్తేఽన్యకల్పాన్తరేపి వస్వాదిపదకాంక్షిణో దేవా అత్యాశావన్తో ఽస్యాన్యోపరా ఇతి తాదృశాత్యాశాయాః ఫలత్వేన తే ఽనన్తస్మిన్ కల్పే దేవత్వాన్నికృష్టభూతమేవ కిమపి జన్మ ప్రాప్నువన్తీతి వక్తుం యుక్తమ్।

కిమపి రహస్యార్థం ప్రచ్ఛాదయిత్వైవ విచిత్రాద్యుక్త్యా విచిత్రవస్త్వాదయశ్చ పరికల్పితా ఇతి, పరికల్పితైశ్చ తైః ప్రసిద్ధ దేవగణేభ్యోఽన్యైరేవ భవితవ్యమితి చ, సంజాతేన దృఢప్రత్యయేన మహావిద్యాసమాహ్వయాన్వేషణే యథామతి యత్నః కృతః।

తస్య సాధుత్వాసాధుత్వవిషయే ఆర్యమిశ్రాః ప్రమాణమ్ । “యత్నే కృతే యది న సిద్ధ్యతి కోఽత్ర దోషః”- ఇతి సవినయం విజ్ఞాప్య విరమ్యతే ।

అథ షష్ఠపరిచ్ఛేదే చతుర్థో భాగః.

బృహదారణ్యకే (3, 4, 10) దేవశబ్దో ఽతిచమత్కారాకారేణ ప్రసిద్ధా దేవా ఇతి ఇన్ద్రియగణరూపా దేవా ఇతి చ ద్వ్యర్థకత్వేన ప్రయుక్త ఇతి ప్రతిభాతి । సచ చమత్కారోఽత్ర యథామతి దర్శయిష్యతే । వాక్యం తత్ ఏవం భవతి-

“బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్, తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ తథా ఋషీణాం తథా మనుష్యాణాం, తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి, తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి, అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే ఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద, యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుంజ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానే ఽప్రి

యం భవతి కిము బహుషు, తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః"-ఇతి ।

బ్రహ్మవిదా పరమాత్మా దేవతా అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నోపాసితవ్యా, కిన్తు "ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ" (సూ॥ 4, అ. 1 ,3) ఇతి సూత్రే వివృతరీత్యోపాసితవ్యేతి ముఖ్యార్థః । అపహతపాప్మత్వాదిగుణకః పరమాత్మా సర్వభూత సుహృత్ సర్వేషాం చాఽఽత్మా । అతో యదా సర్వాత్మానం స్వస్యాప్యాత్మత్వేన వేత్తి తదా తద్ద్వారా సర్వాన్ జనానహంబుద్ధ్యా పశ్యన్ సర్వభూతసుహృద్భవతి । అన్యాని తాని అన్యోఽహమస్మీతి బుద్ధ్యా హ్యస్మిన్ ప్రపంచే మనుష్యైః స్వోదర పూరణాద్యర్థే పరహింసాపరస్వాపహరణాదికృత్యాని క్రియన్తే । యద్వత్ లోకే జనాః స్వస్య హింసాం నేచ్ఛన్తి తద్వత్ సర్వాన్ ప్రాణిన ఆత్మవత్పశ్యతః పురుషస్య పరహింసాది బుద్ధిర్నోత్పద్యతే । పరస్య జీవనోపయోగివస్త్వాద్యపహర్తారో మనుష్యాః ప్రాణిభక్షకా ఇవ భవన్తి, యథా వ్యాఘ్రాదిజన్తవో దుర్బలాన్ పశూన్ హత్వా భక్షయన్తి ॥ 'తద్యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత' ఇతి వాక్యాత్ బ్రహ్మజ్ఞా దేవాస్సన్తీతి జ్ఞాయతే । బ్రహ్మజ్ఞదేవానాం మధ్యే బ్రహ్మజ్ఞమనుష్యాసూయకా దేవాస్సన్తీతి భావయితుం సర్వథాఽనుచితమ్ । అతః 'తస్య హ న దేవాశ్చ న' ఇత్యారభ్య ప్రోక్తా దేవామనుష్యస్వేన్ద్రియాణ్యేవేతి ధ్వన్యతే । 'తస్య' పరమాత్మానమాత్మత్వేనోపాసీనస్య మనుష్యస్య 'దేవాశ్చ న'=దేవాః, ఇన్ద్రియాణీతి యావత్, 'అభూత్యై'=విఘాతాయ, 'న ఈశతే'= న ప్రభవన్తి । 'ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి'=సః బ్రహ్మవిత్ స్వస్యాత్మభూతపరమాత్మనోబతేః 'ఏషాం'= దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం 'ఆత్మా'=స్వామీ భవతి।

అమానిత్వాదిగుణైర్నియమితేన్ద్రియత్వాద్బ్రహ్మజ్ఞస్య । ప్రసిద్ధా దేవాశ్చేతరా ఏవ, జీవాత్మాన ఏవ; అతస్తేషామాత్మా పరమాత్మైవ, స బ్రహ్మజ్ఞోఽపి జీవాత్మా, తేషామాత్మేతి వక్తుం శక్యతే, తస్య 'అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా' ఇత్యుక్తాన్తర్యామిత్వాభావాత్ । అతో బ్రహ్మజ్ఞనియమితా దేవా ఇన్ద్రియాణ్యేవ, న ప్రసిద్ధా దేవాః ॥ ఏవం బ్రహ్మజ్ఞం వర్ణయిత్వా అబ్రహ్మజ్ఞం పరిహసతి । స దేవానాం పశురేవ । అనిర్జితేన్ద్రియ రూపదేవానాం ముఖేషు పశురివ పతిత్వా తైర్భక్ష్యత ఇతి భావః । 'యథా బహవః పశవో మనుష్యం భుంజ్యుః' = యథా మాంసాశినం మనుష్యం తేన మనుష్యేణ క్రమశో యావజ్జీవం భక్షితా బహవః పశవో భుంజ్యుః, పోషయేయుః । కామహతేన మనుష్యేణ బహుజనహింసనవంచనాదినా ఆహృతాః స్వోదరకామాదిపూరణరూపే యజ్ఞే పశూకృతాః పదార్థాః యథా తం సుపుష్టం కుర్యురితి నిగూఢో భావః । 'ఏవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్తి' = ఏకైకః కామహతః పురుషః ఇన్ద్రియరూపాన్ దేవాన్ భునక్తి, పోషయతి । ఉపమానే బహూనాం పశూనాం భోజనేన ఏకస్య మనుష్యస్య పోషణముక్త్వా తాదృశే ఏకైక ఏవ మనుష్యో బహూన్ దేవాన్ భునక్తీతి యదుక్తం తస్య నిగూఢభావ ఏవం ధ్వన్యతే- ఉక్తరీత్యా బహుపశుభక్షణేన సుపుష్టః పీనః ఏకోఽపి ప్రత్యేకస్యేన్ద్రియవర్గరూపాణాం దేవానాం బహుపశుసమానో భూత్వా ఏక ఏవ సర్వాన్ దేవాన్ భునక్తి, బహుపశుమాంసరాశి సదృశస్య సాధారణస్యైకస్య మనుష్యస్య భక్షణమనేకపశూనామేకైకశః క్రమాన్మృగయిత్వా లభ్యానాం భక్షణాత్ సుఖతరం మన్యన్తే ఏతే ఇన్ద్రియవర్గరూపా దేవాః- ఇతి । ఏతదపి ధ్వన్యతే- యస్మాత్ పశుజాతిభ్యో మనుష్యజాతిః శ్రేష్ఠా, తస్మాన్మనుష్యపశుష్వేకైకో బహుపశుసమాన ఇతి మ

త్వా తే దేవాస్తం భక్షయన్తి- ఇతి । ‘ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి’=ఆదీయమానే అపహృతే సతి పశుస్వామినః అప్రియం దుఃఖం భవతి । ‘కిము బహుషు’=బహుషు పశుష్వపహృతేషు దుఃఖబాహుళ్యమితి కిము వక్తవ్యమ్ । ‘తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః’= ఉక్తలక్షణా దేవానాం పశవో మనుష్యాః ‘ఏతత్’=బ్రహ్మ, పరమాత్మానం, విద్యుః జానీయుః, ఇతి యత్ తన్న దేవానాం ప్రియం భవతి । ఉక్తలక్షణో బహుపశుసమాన ఏకైకో మనుష్యో బ్రహ్మజ్ఞో భవతి చేదిన్ద్రియరూపేభ్యో దేవేభ్యస్సకాశాన్నిర్గత్యాసౌ బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి, తేన తేషాం బహుపశునాశజో మహాన్ శోకో భవతీతి భావః । ఏవం ప్రకారేణ బ్రహ్మజ్ఞం ప్రతి పరిహాసనిన్దాగర్భమిదం వచనమితి సుష్ఠు వ్యజ్యతే। అతో వాక్యోక్తదేవానాం పశురిన్ద్రియపరవశో మనుష్యః।

బృహదారణ్యకపంచాగ్నివిద్యాయామిష్టాదికారిణః పురుషా ఇహ లోకే పుణ్యసంచయం కృత్వా తత్ఫలభోగార్థం ధూమాది మార్గేణ చన్ద్రలోకం గతా ఏవం వర్ణితాః-

“తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాగ్ంస్తత్ర దేవా యథా సోమగ్ం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేవమేనాగ్ంస్తత్ర భక్షయన్తి” (బ్ర॥ ఉ॥ 8, 2, 16) ।

ఇత్యాది । పూర్వోదాహృతబృహదారణ్యకవాక్యపర్యాలోచనయా దర్శితబృహదారణ్యకపంచాగ్నివిద్యావాక్యే ధూమాదికగన్తౄణాం విషయే ఏవ దేవశబ్దో ద్వ్యర్థకత్వేన ప్రయుక్తస్స్యాదితి సంశయో జాయతే । సోమభక్షణవిషయే దేవశబ్దః ప్రసిద్ధదేవగణార్థకః, పుణ్యసంచితకామోపభోగార్థం చన్ద్రలోకం గతానాం విషయే దేవశబ్దస్తు ఇన్ద్రియవర్గవశీభూతచేతన భక్షకా ఇన్ద్రియవర్గ

రూపా దేవా ఇతి నిగూఢార్థకః; ఏకఏవ దేవా ఉభయవిధభక్ష్యభుజ ఇత్యాపాతమాత్రమ్; ఏష విరోధాభాసః పరిశుద్ధసోమభక్షకాః ప్రసిద్ధా దేవా న రాక్షసవన్మనుష్యాశినో భవితుమర్హన్తీతి వివేకేన జ్ఞాత్వా పరిహర్తవ్యః; ఏకనామానోప్యుభయే చర్యాభేదేన వివిచ్య జ్ఞాతవ్యా భవన్తి, యథా రూపసామ్యేపి కాకపికౌ స్వరభేదేన జ్ఞాయతే; ఇన్ద్రియవర్గవశభూతాః పురుషా ఇన్ద్రియరూపదేవానాం పశవః, అతస్తే చన్ద్రలోకే తాదృశైర్దేవైర్భక్ష్యన్తే- ఇతి నిగూఢార్థః స్యాత్ ।

పంచాగ్ని విద్యోక్తా ధూమాదికగత్యర్హా ఇష్టాదికారిణ ఏవ ముణ్డకోపనిషది-"ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయన్తే ప్రమూఢాః । నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతే ఽనుభూత్వా ఇమం లోకం హీనతరం వా విశన్తి" (1, 2, 10) ఇతి శ్లోకే కర్మసంపాదితపుణ్యఫలభోగాయ నాకపృష్ఠం గచ్ఛన్తీత్యుక్తమ్ । పంచాగ్ని విద్యోక్త చన్ద్రలోక ఏవ ముణ్డకే నాకపృష్ఠశబ్దేన నిర్దిష్టః స్యాత్, అన్యథా పంచాగ్ని విద్యావాక్య ముణ్డకవాక్యయోర్విరోధ ఆయాతి ।

భగవద్గీతాయామష్టమాధ్యాయే "అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్" (శ్లో॥ 24) ఇత్యర్చిరాదిగతిముక్త్వా చన్ద్రలోకం గత్వా నివర్తమానానాం "ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్" (శ్లో॥ 25) ఇతి ధూమాదిగతిరుక్తా । నవమాధ్యాయే తు (శ్లో॥ 20, 21) కామకామాస్త్రైవిద్యాయజ్ఞైరిష్ట్వా సురేన్ద్రలోకం గత్వా తత్ర పుణ్యఫలం భుక్త్వా క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీత్యుక్తం । ఏతే కామకామాయజ్వానః పంచాగ్నివిద్యోక్తధూమాదిగత్యర్హేష్టాదికారిణ ఏవేతి ప్రతిభాతి, అతో

భగవద్గీతాయాం కుత స్తేషాం చన్ద్రలోకగమనమనుక్త్వా సూర్యలోకగమనముక్తమితి ప్రశ్న ఆయాతి ।

ఇతిహాసపురాణేషు తత్ర తత్ర తపస్విమనుష్యాణాం పరా దేవాః ఊర్వశ్యాదిస్వర్వేశ్యాముఖేన తపోవిఘ్నకర్తారః శ్రూయన్తే । ఏతద్విలక్షణా భవన్తి ఉపనిషత్ప్రసిద్ధా దేవాః । ఛాన్దోగ్య దహరవిద్యాయాం (8, 12, 6) "తం వా ఏతం దేవా ఆత్మాన ముపాసతే" ఇతి కథితో దేవైరుపాసిత ఆత్మా పరమాత్మేతి ప్రథమ పరిచ్ఛేదే ప్రదర్శితమ్ । కౌషీతకి బ్రాహ్మణోపనిషది "స యావద్ధ వా ఇన్ద్ర ఏతమాత్మానం న విజజ్ఞౌ తావదేనమసురా అభిబభూవుః స యదా విజజ్ఞావథ హత్వాఽసురాన్విజిత్య సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యాయాథో ఏవైవం విద్వాన్ సర్వాన్ పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యేతి య ఏవం వేద" ఇతి వాక్యే ఇన్ద్రేణ జ్ఞాత ఆత్మా పరమాత్మేతి పూర్వాచార్యైరంగీకృతమ్ । ఏతే పరమాత్మజ్ఞా దేవా ఏష పరమాత్మజ్ఞస్తేషామిన్ద్రశ్చ మనుష్యకృత తపోవిఘ్న కర్తారః స్వర్వేశ్యా సంగేన విషయభోగపరా ఇతి మన్తుం న శక్యతే, అహమహమితాం బ్రహ్మజ్ఞత్వాభావాత్ । అతో దేవశబ్దస్య ద్వ్యర్థకత్వాత్ విషయలోలుపా దేవా ఇన్ద్రియాణి తేషామిన్ద్రశ్చ దుష్టోఽపరః కామ ఇతి నిరూపణార్థం ప్రచ్ఛన్నస్య దర్శితపౌరాణికీ భావనా సంజాతేతి ప్రతిభాతి । కామస్య స్వర్వేశ్యాః జనవిమోహిన్యః సముద్యోగవిఘ్నకర్త్ర్యః దుష్టశక్తయో భవన్తి । అతో భగవద్గీతోక్తః సురేన్ద్రలోకశ్చన్ద్రమణ్డల ఏవ విద్యమానత్వేన భావితవ్య ఇన్ద్రియసహాయదేవానాం తన్నాయకస్య కామస్య చ లోకః స్యాత్ । తేషాం వశభూతః పురుషః దర్శితరీత్యా దేవానాం పశుః । చన్ద్ర

స్య యస్మిన్ భాగే తేషాం లోకో నివిష్టః తత్ర పరబ్రహ్మోపాసన సంభవో న విద్యతే, క్షీణే పుణ్యే పునర్మర్త్యలోక ప్రవేశ ఏవ।

ప్రసిద్ధాగ్న్యాదిదేవానాం లోకేషు దేవానాం పరబ్రహ్మోపాసనం విద్యతే। తే చ స్వస్వలోకాధిపత్యం పరమాత్మన ఆజ్ఞాకైంకర్యత్వేన యథాకాలం నిర్వర్త్య ఉపాసిత పరమాత్మానం ప్రాప్నువన్తి। తేషాం లోకేషు విద్యమానా అప్సరసః తేషాం సవిలాచీనకక్త్యాదయ ఏవభవితు మర్హన్తి। పుణ్యవిశేషేణ కేన చిద సర్చిరాదినా మార్గేణ తాన్ లోకాన్ ప్రాప్తానాం చేతనానామపి తత్ర పరమాత్మోపాసన సంభవో విద్యతే, తే చ యదా తత్ర పరమాత్మోపాసనసిద్ధిం ప్రాప్నువన్తి తదానీమేవ పరమాత్మానం ప్రాప్నువన్తి।

కౌషీతకి బ్రాహ్మణోపనిషది పరబ్రహ్మలోకేపి "శతం మాల్యహస్తాః" ఇత్యాదిరీత్యా వర్ణితాః పంచశతాప్సరసః శ్రూయన్తే, తాశ్చ భగవతో దివ్యాః సంపదః స్యుః, తాః ముక్తం భగవల్లోకమాగతం ప్రత్యుద్గమ్య బ్రహ్మాలంకారేణాలంకుర్వన్తి।

ఇత్యేవంరీత్యా దేవానాం చాప్సరసాం చ ద్వైవిధ్యం యథాసందర్భం వివిచ్య ఊహితవ్యం భవతి।

ఇతి ఆత్రేయనారాయణశర్మ విరచితే కతిపయవేదాన్త
వాక్యార్థవిచారే షష్ఠః పరిచ్ఛేదః.